KAREL MARX, KAPITÁL III

NAKLADATELSTVÍ
SVOBODA

PROLETÁŘI VŠECH ZEMÍ, SPOJTE SE!

# KAREL MARX

# KAPITÁL

## KRITIKA POLITICKÉ EKONOMIE

## DÍL TŘETÍ

KNIHA TŘETÍ

CELKOVÝ PROCES KAPITALISTICKÉ VÝROBY

ČÁST DRUHÁ

NAKLADATELSTVÍ SVOBODA
PRAHA 1980

V tomto vydání se ve srovnání s vydáním z roku 1956 provedly nezbytné lexikální a syntaktické úpravy.

I 89.872/III,2

© Nakladatelství Svoboda, 1980

# KNIHA TŘETÍ

# CELKOVÝ PROCES KAPITALISTICKÉ VÝROBY

## ČÁST DRUHÁ

ODDÍL PÁTÝ

# ŠTĚPENÍ ZISKU NA ÚROK A PODNIKATELSKÝ ZISK

## ÚROKOVÝ KAPITÁL

(*Pokračování*)

---

### KAPITOLA DVACÁTÁ DEVÁTÁ

## SOUČÁSTI BANKOVNÍHO KAPITÁLU

Nyní je nutno blíže prozkoumat, z čeho se skládá bankovní kapitál. Právě jsme viděli, že Fullarton aj. dělají z rozdílu mezi penězi jako oběživem a penězi jako platidlem (také jako světovými penězi, pokud přichází v úvahu odliv zlata) rozdíl mezi oběživem (currency) a kapitálem.

Zvláštní úloha, kterou tu má kapitál, vede k tomu, že stejně úzkostlivě, jako se nám osvícená ekonomie snažila namluvit, že peníze nejsou kapitál, namlouvá nám tato bankéřská ekonomie, že právě peníze jsou kapitál par excellence.

Při dalším zkoumání ukážeme, že se zde peněžní kapitál zaměňuje s moneyed capital ve smyslu úrokového kapitálu, zatímco v prvním smyslu je peněžní kapital vždy jen přechodnou formou kapitálu, kterou odlišujeme od ostatních forem kapitálu, od zbožního kapitálu a kapitálu produktivního.

Bankovní kapitál se skládá: 1. z hotových peněz, zlata nebo bankovek; 2. z cenných papírů. Ty můžeme zase rozdělit na dvě části: na obchodní papíry, směnky, které mají určitou dobu platnosti a poté propadají a jejich eskont tvoří vlastní bankéřovu činnost; a na veřejné cenné papíry, jako státní papíry, pokladniční poukázky, akcie všeho druhu, zkrátka úrokové papíry, které se však podstatně liší od směnek. Sem můžeme zařadit i hypotéky. Kapitál, jenž se skládá z těchto věcných součástí, se zase dělí

na kapitál, který vložil sám bankéř, a na vklady, které tvoří jeho banking capital neboli vypůjčený kapitál. U bank, které vydávají bankovky, sem patří i bankovky. Vklady a bankovky ponecháme zatím stranou. Je jasné, že na skutečných součástech bankéřova kapitálu — na penězích, směnkách, deponovaných papírech — nic nemění, zda tyto různé prvky představují vlastní kapitál bankéře či vklady, tj. kapitál jiných lidí. Rozdělení kapitálu zůstává stejné, ať bankéř provozuje svou činnost jen s vlastním kapitálem, nebo jen s kapitálem, který je u něho uložen.

Forma úrokového kapitálu už sama sebou znamená, že se každý určitý a pravidelný peněžní důchod jeví jako úrok z kapitálu, ať už pochází z kapitálu, nebo ne. Nejprve se tento peněžní důchod mění v úrok, a jakmile je tu úrok, najde se pak i kapitál, ze kterého pochází tento úrok. Stejně tak, jakmile existuje úrokový kapitál, se jeví jako kapitál každá hodnotová částka, pokud se nevydává jako důchod; jeví se totiž jako základní částka (principal) na rozdíl od úroku, který může vynášet nebo který skutečně vynáší.

Věc je prostá: dejme tomu, že průměrná úroková sazba je 5 % ročně. Částka 500 liber št. by tedy vynášela, kdyby se přeměnila v úrokový kapitál, ročně 25 liber št. Každý pevný roční příjem 25 liber št. se tudíž považuje za úrok z kapitálu 500 liber št. To však je a zůstává čistě iluzorní představa, až na případ, kdy zdroj těchto 25 liber št. — ať už je to pouhý vlastnický titul, resp. pohledávka, nebo skutečný prvek výroby, jako například pozemek — je přímo přenosný nebo nabývá formy, ve které se stává přenosným. Jako příklad vezměme státní dluh a mzdu.

Stát musí svým věřitelům za vypůjčený kapitál ročně vyplácet určitý úrok. Věřitel tu nemůže vypovědět dlužníkovi dluh, může jedině prodat pohledávku, svůj vlastnický titul. Sám kapitál už stát spotřeboval, vydal. Už neexistuje. Věřitel státu je na tom takto: 1. má státní dluhopis, řekněme na 100 liber št.; 2. tento dluhopis mu dává nárok na část ročních státních příjmů, tj. na určitou část ročního výnosu daní, řekněme na 5 liber št. čili 5 %; 3. tento dluhopis na 100 liber št. může libovolně prodat jinému. Jestliže úroková sazba je 5 % a stát je s to platit, může majitel *A* zpravidla prodat dluhopis osobně *B* za 100 liber št.; neboť *B* je jedno, zda půjčí 100 liber št. na 5 % ročně, nebo zda si tím, že zaplatí 100 liber št., zajistí od státu každoroční tribut 5 liber št. Ale ve všech těchto případech zůstává kapitál, za jehož odnož (úrok) se považují státní platby, iluzorním, fiktiv-

ním kapitálem. Nejenže částka půjčená státu už vůbec neexistuje. Tato částka nebyla vůbec nikdy určena k tomu, aby se vynaložila, vložila jako kapitál; a jen kdyby se vložila jako kapitál, mohla by se přeměnit v hodnotu, která by se uchovávala. Pro původního věřitele *A* je část ročních daní, která mu připadá, úrokem z jeho kapitálu, stejně jako jím je pro lichváře část, která mu připadá ze jmění marnotratníka, ačkoliv se v obou případech zapůjčená peněžní částka nevynaložila jako kapitál. Možnost prodat státní dluhopis představuje pro *A* možnost návratu základní částky. Pokud se týká *B*, jeho kapitál se z jeho soukromého hlediska uložil jako úrokový kapitál. Z věcného hlediska *B* pouze nastoupil na místo *A* a koupil jeho pohledávku vůči státu. Ať je těchto transakcí sebevíc, zůstává kapitál státního dluhu čistě fiktivní, a tím okamžikem, jakmile by se dluhopisy staly neprodejné, zmizelo by i zdání, že tento kapitál existuje. Přesto, jak hned uvidíme, má tento fiktivní kapitál svůj vlastní pohyb.

V protikladu ke kapitálu státního dluhu, kde jako kapitál vystupuje záporná veličina — úrokový kapitál je vůbec matkou všech nesmyslných forem, takže se např. dluhy mohou v představách bankéře zdát zbožím — podívejme se nyní na pracovní sílu. Mzda se tu považuje za úrok, a pracovní síla tudíž za kapitál, který vynáší tento úrok. Jestliže se např. roční mzda rovná 50 liberám št. a úroková sazba 5 %, předpokládá se, že se pracovní síla za rok rovná kapitálu 1000 liber št. Nesmyslnost kapitalistického způsobu nazírání tu vrcholí: místo aby se zhodocování kapitálu vysvětlovalo vykořisťováním pracovní síly, vysvětluje se naopak produktivita pracovní síly tím, že sama pracovní síla je touto mystickou věcí, úrokovým kapitálem. Ve druhé polovině XVII. století (např. u Pettyho) to byla oblíbená představa, avšak i dnes jí docela vážně používají vulgární ekonomové a hlavně pak němečtí statistikové.(1) Bohužel, jsou tu dvě okolnosti, které nepříjemně odporují této nesmyslné představě: za prvé, že dělník musí pracovat, aby tento úrok dostal, a za druhé, že kapitálovou hodnotu své pracovní síly nemůže zpeněžit tím, že ji přenechá někomu jinému. Ve

(1) „Dělník má kapitálovou hodnotu, kterou určíme, díváme-li se na peněžní hodnotu jeho ročního výdělku jako na úrokový výnos... Jestliže... průměrnou denní mzdu kapitalizujeme při 4 %, dostaneme průměrnou hodnotu zemědělského dělníka mužského pohlaví: pro německé Rakousko 1500 tolarů, pro Prusko 1500, pro Anglii 3750, pro Francii 2000, pro vnitřní Rusko 750 tolarů." (*Von Reden:* Vergleichende Kulturstatistik. Berlín 1848, s. 434.)

skutečnosti se roční hodnota jeho pracovní síly rovná jeho průměrné roční mzdě, a tomu, kdo kupuje jeho pracovní sílu, musí svou prací nahradit právě tuto hodnotu plus nadhodnotu, výsledek jejího zhodnocení. Za otrokářského systému má dělník kapitálovou hodnotu; je to jeho kupní cena. A jestliže se pronajme, musí nájemce předně platit úroky z této kupní ceny a mimoto hradit roční opotřebování kapitálu.

Tvoření fiktivního kapitálu se nazývá kapitalizace. Kapitalizuje se každý příjem, který se pravidelně opakuje, tím že se vypočítává podle průměrné úrokové sazby jako výnos, který by vynesl kapitál půjčený na tuto úrokovou sazbu. Např. kdyby se roční příjem rovnal 100 librám št. a úroková sazba 5 %, představovalo by těchto 100 liber št. roční úrok z 2000 liber št. Těchto 2000 liber št. se nyní považuje za kapitálovou hodnotu právního vlastnického titulu na oněch 100 liber št. ročně. Pro toho, kdo tento vlastnický titul koupí, představuje pak těchto 100 liber št. ročního příjmu opravdu zúročení jeho kapitálu, uloženého na 5 %. Tak se naprosto ztrácí veškerá souvislost se skutečným zhodnocovacím procesem kapitálu a utvrzuje se představa, že kapitál je automat, který se zhodnocuje sám.

I tam, kde dluhopis — cenný papír — na rozdíl od státních dluhů nepředstavuje čistě iluzorní kapitál, je kapitálová hodnota tohoto papíru čistě iluzorní. Viděli jsme již, jak úvěr vytváří asociovaný kapitál. Papíry jsou tu vlastnickými tituly, které představují tento kapitál. Akcie železničních, těžařských, plavebních a jiných společností představují skutečný kapitál, totiž kapitál, který se vložil do těchto podniků a který v nich funguje, čili peněžní částku, kterou podílníci zálohovali, aby se v těchto podnicích vynaložila jako kapitál. Při tom také není nikterak vyloučeno, že akcie jsou pouhý švindl. Tento kapitál však neexistuje dvakrát, jednou jako kapitálová hodnota vlastnických titulů, akcií, a podruhé jako kapitál, který se do těchto podniků skutečně vložil nebo se má vložit. Existuje pouze v této druhé formě a akcie je pouze vlastnický titul, pro rata, na nadhodnotu, kterou má realizovat tento kapitál. Osoba *A* může tento titul prodat *B* a *B* ho může prodat *C*. Tyto transakce nemění nic na podstatě věci. *A* nebo *B* tím přeměňuje svůj titul v kapitál, *C* pak přeměňuje svůj kapitál v pouhý vlastnický titul na nadhodnotu, kterou lze očekávat od akciového kapitálu.

Samostatný pohyb hodnoty těchto vlastnických titulů, nejen státních cenných papírů, nýbrž i akcií, utvrzuje zdání, jako by tvořily skutečný ka-

pitál vedle kapitálu nebo nároku, na které jsou eventuálně tituly. Stávají se totiž zbožím, jehož cena má zvláštní pohyb a utváří se zvláštním způsobem. Jejich tržní hodnota nabývá určení odlišného od jejich nominální hodnoty, aniž se nějak mění hodnota skutečného kapitálu (třebaže se měnilo její zhodnocování). Na jedné straně kolísá tržní hodnota akcií podle výše a jistoty výnosů, na které dávají právní tituly. Jestliže nominální hodnota akcie, tj. vynaložená částka, kterou akcie původně představovala, je 100 liber št., a vynáší-li podnik 10 % místo 5 %, stoupá tržní hodnota akcie za jinak stejných okolností a při úrokové sazbě 5 % na 200 liber št., neboť jestliže se kapitalizovala při 5 %, představuje nyní fiktivní kapitál 200 liber št. Ten, kdo ji koupí za 200 liber št., dostává pětiprocentní důchod z tohoto kapitálového vkladu. Opačně je tomu, jestliže klesá výnos z podniku. Tržní hodnota těchto papírů je částečně spekulativní, neboť je určena nejen skutečným příjmem, nýbrž i příjmem očekávaným, předem odhadovaným. Ale za předpokladu, že zhodnocení skutečného kapitálu je stálé, nebo jestliže tam, kde žádný kapitál neexistuje, jako u státních dluhů, je roční výnos určen zákonem a i jinak dostatečně zajištěn, pak cena těchto cenných papírů stoupá nebo klesá nepřímo úměrně úrokové sazbě. Stoupne-li úroková sazba z 5 na 10 %, představuje cenný papír, který zajišťuje výnos jen 5 liber št., už jen kapitál 50 liber št. Jestliže úroková sazba klesne na 2 $^1/_2$ %, představuje stejný cenný papír kapitál 200 liber št. Jeho hodnotou je vždy pouze kapitalizovaný výnos, tj. výnos přepočítaný podle existující úrokové sazby na iluzorní kapitál. V dobách tísně na peněžním trhu budou tedy ceny těchto cenných papírů klesat dvojnásob; za prvé proto, že stoupá úroková sazba, a za druhé proto, že jsou hromadně vrhány na trh, aby se přeměnily v peníze. K tomuto poklesu cen dochází nezávisle na tom, zda výnos, který tyto papíry zajišťují svému majiteli, je stálý jako u státních cenných papírů, nebo zda zhodnocení skutečného kapitálu, představovaného těmito papíry, je snad postiženo poruchou reprodukčního procesu, jako se to může stát u průmyslových podniků. Tu pak k zmíněnému znehodnocení přistupuje ještě další. Jakmile se bouře přežene, stoupají tyto papíry zase na svou dřívější výši, pokud nepředstavují zkrachované nebo podvodné podniky. Jejich znehodnocení za krize působí jako mohutný prostředek centralizace peněžního majetku.(2)

(2) {Těsně po únorové revoluci, kdy se v Paříži zboží i cenné papíry velmi silně znehodnotily a byly naprosto neprodejné, zpeněžil jeden švýcarský obchodník v Liverpoolu,

Pokud hodnota těchto papírů klesá nebo stoupá nezávisle na pohybu hodnoty skutečného kapitálu, který představují, je bohatství národa stejně veliké před poklesem nebo vzestupem hodnoty jako po něm.

**„Dne 23. října 1847 byly veřejné cenné papíry a průplavní a železniční akcie znehodnoceny již o 114 725 225 liber št." (Morris, guvernér Anglické banky, výpověď ve zprávě o Commercial Distress**, 1847—1848 [č. 3800]).**

Pokud jejich znehodnocení nebylo výrazem skutečné stagnace ve výrobě a v dopravě po železnicích a průplavech nebo zastavení již zahájených podniků nebo toho, že se kapitál vyhodil na podniky, které fakticky nestály za nic, nezchudl národ ani o haléř tím, že praskly tyto mýdlové bubliny nominálního peněžního kapitálu.

Ve skutečnosti nejsou tyto papíry nic jiného než akumulované nároky, právní tituly na budoucí výrobu, a jejich peněžní či kapitálová hodnota buď nepředstavuje vůbec žádný kapitál, jako je tomu u státních dluhů, nebo se reguluje nezávisle na hodnotě skutečného kapitálu, který představují.

Ve všech zemích kapitalistické výroby existuje ohromné množství takzvaného úrokového kapitálu neboli moneyed capital v této formě. A akumulací peněžního kapitálu se většinou nerozumí nic jiného než akumulace těchto nároků na výrobu, akumulace tržní ceny, iluzorní kapitálové hodnoty těchto nároků.

Část bankéřského kapitálu je vložena právě do těchto tzv. úrokových papírů. Je to vlastně část rezervního kapitálu, který nefunguje ve skutečném bankovním obchodě. Většinou jsou to směnky, tj. platební přísliby průmyslových kapitalistů nebo obchodníků. Pro toho, kdo půjčuje peníze, jsou tyto směnky úrokovými papíry; tj. jestliže je kupuje, sráží si úrok za dobu, která zbývá do jejich splatnosti. Tomu se říká diskont. Kolik se srazí z částky, na kterou směnka zní, závisí tedy vždy na výši úrokové sazby.

Zbývající část bankéřova kapitálu tvoří konečně jeho peněžní rezerva ve

**pan Z. Zwilchenbart (který to vypravoval mému otci), všechno, co mohl, jel s hotovostí do Paříže a obrátil se na Rotschilda s návrhem, že by s ním podnikl nějaký společný obchod. Rotschild na něj vytřeštil zrak, vrhl se k němu a popadl ho za obě ramena: „Avez-vous de l'argent sur vous?" — „Oui, M. le baron." — „Alors vous êtes mon homme!"* — A oba udělali skvělý obchod. — B. E.}**

*** „Máte u sebe peníze?" — „Ano, pane barone." — „Pak jste ten, koho hledám!"**

**** obchodní krizi.**

zlatě nebo bankovkách. Vklady, jestliže se smluvně nevymínila delší lhůta, musí být vkladatelům stále k dispozici. Jsou neustále v pohybu. Ale jestliže jeden vkladatel svůj vklad vybere, přijde ho druhý uložit, takže v dobách, kdy obchody jdou normálně, kolísá průměrná výše vkladů jen nepatrně.

V zemích s rozvinutou kapitalistickou výrobou představují rezervní fondy bank v průměru vždy množství peněz, které tu je jako poklad, a část tohoto pokladu tvoří opět papíry, pouhé poukázky na zlato, které však nemají vlastní hodnotu. Valná část bankéřského kapitálu je tudíž čistě fiktivní a tvoří ji dlužní pohledávky (směnky), státní papíry (které představují minulý kapitál) a akcie (poukázky na budoucí výnos). Přitom se nesmí zapomínat, že peněžní hodnota kapitálu, který představují tyto papíry v trezorech bankéře, i pokud to jsou poukázky na jiné výnosy (jako státní papíry) nebo vlastnické tituly na skutečný kapitál (jako akcie), je naprosto fiktivní a že se reguluje jinak než hodnota skutečného kapitalu, který alespoň zčásti představují; jestliže pak představují pouhý nárok na výnosy, a ne kapitál, je nárok na stejný výnos vyjádřen ve fiktivním peněžním kapitálu, který se neustále mění. K tomu ještě přistupuje to, že tento fiktivní kapitál bankéře většinou nepředstavuje jeho vlastní kapitál, nýbrž kapitál veřejnosti, která ho u něho uložila, ať už na úroky, nebo bezúročně.

Vklady se provádějí vždy ve formě peněz, ve zlatě nebo v bankovkách, nebo poukázkami na ně. Až na rezervní fond, který se zmenšuje nebo zvětšuje podle potřeb skutečného oběhu, jsou ve skutečnosti tyto vklady stále jednak v rukou průmyslových kapitalistů a obchodníků, jimž se z těchto vkladů eskontují směnky a poskytují půjčky; jednak v rukou obchodníků s cennými papíry (burzovních makléřů), nebo v rukou soukromníků, kteří prodali své cenné papíry, nebo v rukou vlády (u pokladničních poukázek a nových půjček). Vklady samy mají dvojí úlohu. Jednak, jak jsme právě uvedli, se půjčují jako úrokový kapitál a neleží tedy v bankovních pokladnách, nýbrž figurují v bankovních knihách jako pohledávky vkladatelů. Jednak fungují jako pouhé položky v knihách, pokud se vzájemné pohledávky vkladatelů vyrovnávají šeky na jejich vklady a navzájem se z účtů odepisují; přitom je úplně lhostejné, jde-li o vklady u téhož bankéře, takže ten je vzájemně odepisuje na různých kontech, nebo jestli to provádějí různé banky, které si šeky vzájemně vyměňují a proplácejí pouze rozdíly.

S rozvojem úrokového kapitálu a úvěrového systému se všechen kapitál zdánlivě zdvojnásobuje a někdy dokonce i ztrojnásobuje, neboť stejný kapitál nebo také pouze stejná pohledávka se nejrůznějším způsobem objevuje v rozmanitých formách v různých rukou.(3) Převážná část tohoto „peněžního kapitálu" je čistě fiktivní. Všechny vklady, až na rezervní fond, nejsou nic jiného než pohledávky vůči bankéřovi, které však nikdy neexistují v hotovosti. Pokud slouží k žirovým operacím, fungují pro bankéře jako kapitál, jakmile je rozpůjčí. Bankéři si vzájemně platí poukázkami na vklady, které neexistují tím, že si vzájemně zúčtovávají tyto pohledávky.

O úloze, kterou má kapitál při peněžních půjčkách, říká A. Smith:

„I v peněžním podnikání jsou peníze jen poukázkou, kterou se převádějí z ruky do ruky kapitály, pro něž nemají jejich majitelé upotřebení. Tyto kapitály mohou být téměř neomezeně větší než peněžní částka, která slouží za nástroj k jejich převádění; tytéž peníze slouží postupně při mnoha různých půjčkách stejně jako při mnoha různých koupích. Např. *A* půjčí *W* 1000 liber št., za které *W* ihned koupí od *B* zboží. Protože *B* nemůže tyto peníze nijak upotřebit, půjčí je *X* a *X* za ně zase ihned koupí zboží od *C*. Stejným způsobem a z téhož důvodu půjčí *C* tyto peníze *Y*, který za ně zase koupí zboží od *D*. Tak mohou tytéž peníze, zlaté či papírové, zprostředkovat během několika málo dní tři různé půjčky a tři různé koupě, ze kterých se každá svou hodnotou rovná celé částce těchto peněz. Tři majitelé peněz, *A*, *B* a *C*, přenesli na vypůjčovatele *W*, *X* a *Y* moc uskutečnit tyto koupě. V této moci spočívá jak hodnota, tak i užitečnost těchto půjček. Kapi-

(3) {Toto zdvojnásobování a ztrojnásobování kapitálu se v posledních letech značně rozšířilo, např. díky financial trusts, které již zaujímají zvláštní rubriku v londýnských burzovních zprávách. Utvoří se společnost k nákupu úrokových papírů určitého druhu, dejme tomu zahraničních státních papírů, anglických městských nebo amerických veřejných dluhopisů, železničních akcií etc. Kapitál, řekněme 2 milióny liber št., se sežene upsáním akcií; ředitelství nakoupí příslušné cenné papíry, resp. s nimi více či méně aktivně spekuluje, a po odečtení nákladů rozděluje roční úroky jako dividendu mezi akcionáře. — Dále se u některých akciových společností stalo zvykem dělit obyčejné akcie na dvě třídy: preferred* a deferred**. Akcie preferred mají pevné zúročení, dejme tomu 5 %, za předpokladu, že to dovoluje celkový zisk podniku; jestliže pak zbude ještě něco, dostanou to akcie deferred. Takto se „solidní" vkládání kapitálu do preferred akcií víceméně odděluje od spekulace ve vlastním slova smyslu, která se provádí s akciemi deferred. Protože se však některé velké podniky nechtěly podřizovat této nové módě, začaly se tvořit společnosti, které nejprve vložily milión nebo několik miliónů liber št. do akcií těchto podniků a pak vydaly v nominální hodnotě těchto akcií nové akcie, ale polovinu preferred a polovinu deferred. V takovýchto případech se původně vydané akcie zdvojnásobují, neboť se stávají základem pro nové emise akcií. — B. E.}

* přednostní.

** akcie 2. stupně, na které se vyplácí renta později.

**tál, který tito tři majitelé peněz půjčili, se rovná hodnotě zboží, které za něj lze koupit, a je třikrát větší než hodnota peněz, za něž se uskutečňují tyto koupě. Přesto mohou být všechny tyto zápůjčky zcela jisté, neboť zboží, které různí dlužníci koupí za půjčené peníze, se používá tak, že svého času vrací svou hodnotu i se ziskem ve zlatých nebo papírových penězích. A jako mohou tytéž peníze zprostředkovat různé půjčky, které třikrát či dokonce třicetkrát převyšují jejich hodnotu, stejně tak mohou zase postupně sloužit jako prostředek ke splácení těchto půjček.“ (Kniha II, kap. IV[1].)**

Protože stejný peníz může — podle toho, jak rychle obíhá — uskutečnit několik koupí, může stejně tak realizovat několik půjček, neboť nákupy ho převádějí z ruky do ruky a půjčka není nic jiného než převod z ruky do ruky, který není zprostředkován žádnou koupí. Pro každého, kdo prodává, představují peníze přeměněnou formu jeho zboží; dnes, kdy každá hodnota se projevuje jako kapitálová hodnota, představují peníze při různých půjčkách postupně několik různých kapitálů, což je pouze jiné vyjádření toho, co jsme řekli už dříve, že totiž mohou postupně realizovat různé zbožní hodnoty. Zároveň peníze slouží jako oběživo k přemisťování věcných kapitálů z jedněch rukou do druhých. Při půjčce peníze nepřecházejí z rukou do rukou jako oběživo. Dokud zůstávají v rukou půjčovatele, nejsou v jeho rukou oběživem, nýbrž formou existence hodnoty jeho kapitálu. A v této formě je půjčkou přenáší na třetí osobu. Kdyby *A* půjčil peníze *B* a *B* je půjčil *C* bez prostřednictví koupí, nepředstavovaly by tytéž peníze tři kapitály, nýbrž pouze jeden, pouze jedinou kapitálovou hodnotu. Kolik kapitálů peníze skutečně představují, závisí na tom, jak často fungují jako hodnotová forma různých zbožních kapitálů.

To, co říká A. Smith o půjčkách vůbec, platí i o vkladech, které jsou vlastně pouze zvláštní název pro půjčky, jež poskytuje veřejnost bankéřům. Tytéž peníze mohou zprostředkovat libovolný počet vkladů.

**„Je nesporně pravda, že 1000 liber št., které dnes někdo uloží u *A*, se zítra zase vydá a tvoří vklad u *B*. Vyplatí-li je *B*, mohou pozítří tvořit vklad u *C* a tak dále do nekonečna. Stejná peněžní částka 1000 liber št. se tudíž může řadou převodů zmnohonásobit a vytvořit absolutně neurčitelnou sumu vkladů. Je proto možné, že $^{9}/_{10}$ všech vkladů ve Spojeném království neexistuje, leda jako položky v knihách bankéřů, kteří si je pak vzájemně zúčtovávají... Tak např. ve Skotsku, kde množství peněz v oběhu nepřesahovalo nikdy 3 milióny liber št., dosahují vklady 27 miliónů. Kdyby nedošlo k všeobecnému vybírání vkladů z bank, mohlo by stejných 1000 liber št. zpětným pochodem zase právě tak snadno vyrovnat stejně neurčitelnou částku. Protože stejných 1000 liber št., kterými někdo zaplatí svůj dluh obchodníkovi, může zítra vyrovnat dluh obchodníka u dodavatele, pozítří dluh dodavatele u banky a tak dále do nekonečna, může stejných 1000 liber št. putovat z ruky do ruky a z banky do banky a vyrovnat jakoukoliv sumu vkladů.“ (The Currency Theory Reviewed, s. 62, 63.)**

Tak jako se v této úvěrové soustavě všechno zdvojnásobuje a ztrojnásobuje a mění v pouhý přízrak, tak se to děje i s „rezervním fondem", o kterém by si člověk koneckonců myslil, že to je něco solidního.

Poslechněme si opět pana Morrise, guvernéra Anglické banky:

**„Rezervy soukromých bank jsou v rukou Anglické banky ve formě vkladů. Zdá se, že první účinek odlivu zlata postihne jen Anglickou banku; ale takový odliv zlata by měl také vliv na rezervy ostatních bank, protože by znamenal odliv části rezerv, které mají v naší bance. Stejný vliv by měl odliv zlata na rezervy všech provinciálních bank." (Commercial Distress. 1847—1848 [č. 3639, 3642].)**

Rezervní fondy jsou tedy vlastně rezervním fondem Anglické banky.(4) Ale i tento rezervní fond má zase dvojí existenci. Rezervní fond banking

**(4) {Do jaké míry se tento jev od té doby ještě rozšířil, ukazuje tato oficiální tabulka Daily News z 15. prosince 1892, ve které jsou údaje o rezervách patnácti největších londýnských bank v listopadu 1892:**

| Jméno banky | Pasíva v librách št. | Rezervy na hotovosti v librách št. | V procentech |
|---|---|---|---|
| City | 9 317 629 | 746 551 | 8,01 |
| Capital and Counties | 11 392 744 | 1 307 483 | 11,47 |
| Imperial | 3 987 400 | 447 157 | 11,22 |
| Lloyds | 23 800 937 | 2 966 806 | 12,46 |
| London and Westminster | 24 671 559 | 3 818 885 | 15,50 |
| London and S. Western | 5 570 268 | 812 353 | 14,58 |
| London Joint Stock | 12 127 993 | 1 288 977 | 10,62 |
| London and Midland | 8 814 499 | 1 127 280 | 12,79 |
| London and County | 37 111 035 | 3 600 374 | 9,70 |
| National | 11 163 829 | 1 426 225 | 12,77 |
| National Provincial | 41 907 384 | 4 614 780 | 11,01 |
| Parrs and the Alliance | 12 794 489 | 1 532 707 | 11,98 |
| Prescott and Co. | 4 041 058 | 538 517 | 13,07 |
| Union of London | 15 502 618 | 2 300 084 | 14,84 |
| Williams, Deacon and Manchester and Co. | 10 452 381 | 1 317 628 | 12,60 |
| Celkem | 232 655 823 | 27 845 807 | 11,97 |

**Z těchto takřka 28 miliónů rezerv je uloženo přinejmenším 25 miliónů u Anglické banky a nanejvýš 3 milióny leží v hotovosti přímo v pokladnách uvedených 15 bank. Rezervní fond bankovního oddělení Anglické banky v hotovosti však téhož listopadu 1892 nikdy nedosahoval plných 16 miliónů! — B. E.}**

department se rovná přebytku bankovek, které je banka oprávněna vydávat, nad bankovkami, které jsou v oběhu. Zákonem stanovené maximum bankovek, které může vydat, = 14 miliónům (pro které není třeba kovové rezervy; je to přibližně výše státního dluhu bance) plus úhrnu bankovní zásoby drahého kovu banky. Jestliže tato zásoba = 14 miliónům liber št., může banka vydat za 28 miliónů liber št. bankovek, a je-li jich za 20 miliónů v oběhu, rezervní fond banking department = 8 miliónům. Těchto 8 miliónů v bankovkách tvoří pak zákonný bankéřský kapitál, kterým může banka disponovat, a zároveň rezervní fond pro její vklady. Jestliže nastane odliv zlata, který sníží kovovou zásobu o 6 miliónů — přičemž banka musí zničit stejné množství bankovek — klesne rezerva banking department z 8 miliónů na 2. V důsledku toho by jednak banka značně zvýšila svou úrokovou sazbu; jednak by se značně zmenšil rezervní fond, který zajišťuje vklady bank a ostatních vkladatelů. Roku 1857 pohrozily čtyři největší londýnské akciové banky, že nevymůže-li si Anglická banka „vládní nařízení", které dočasně ruší platnost bankovního zákona[2] z roku 1844(5), budou požadovat své vklady zpět, což by bylo znamenalo bankrot banking department. Tak může banking department udělat bankrot jako v roce 1847, zatímco v issue department leží mnoho miliónů (např. v roce 1847 8 miliónů) jako záruka směnitelnosti obíhajících bankovek. Ale i tato záruka je iluzorní.

„Velká část vkladů, které nepotřebují přímo sami bankéři, se dostává do rukou bill-brokers" (doslovně směnečních makléřů, v podstatě zpola bankéřů), „kteří za ně dávají bankéři jako jistotu za jeho půjčku obchodní směnky, které již eskontovali různým lidem v Londýně nebo v provincii. Bill-broker ručí bankéři za to, že se tyto money at call" {peníze splatné na první požádání} „splatí; a tyto operace se tak rozmohly, že pan Neave, nynější guvernér Anglické banky, ve své svědecké výpovědi říká: „Víme, že jeden broker měl 5 miliónů, a máme důvody předpokládat, že jiný měl 8 až 10 miliónů; jeden měl 4, jiný 3 $^1/_2$, jiný opět přes 8. Mluvím o vkladech u brokerů." (Report of Committee on Bank Acts. 1857—1858, s. 5, odstavec č. 8.)

„Londýnští bill-brokers... prováděli své obrovské operace bez jakékoliv rezervy v pohotovosti; spoléhali na platby za své směnky, jejichž lhůty postupně končily, nebo v nejhorším na to, že si vypůjčí u Anglické banky na depot směnek, které eskontovali."

(5) {Dočasné zrušení platnosi bankovního zákona z roku 1844 dovoluje bance vydávat libovolný počet bankovek bez ohledu na to, zda jsou kryty zlatým pokladem banky; dovoluje tedy vytvářet libovolné množství papírového fiktivního peněžního kapitálu a s jeho pomocí půjčovat bankám a směnečním makléřům a jejich prostřednictvím i obchodu.}

[Tamtéž, s. VIII, odstavec č. 17.] — „Dvě bill-brokerské firmy v Londýně zastavily v roce 1847 platby; obě zase později obnovily svou činnost. Roku 1857 zastavily platby opět. Pasíva jedné z těchto firem byla roku 1847 přibližně 2 683 000 liber št. při kapitálu 180 000 liber št.; roku 1857 byla její pasíva 5 300 000 liber št., zatímco její kapitál nepředstavoval víc než čtvrtinu toho, co v roce 1847. Pasíva druhé firmy se pohybovala v obou případech mezi 3—4 milióny, při kapitálu, který nepřesahoval 45 000 liber št." (Tamtéž, s. XXI, odstavec č. 52.)

KAPITOLA TŘICÁTÁ

# PENĚŽNÍ KAPITÁL A SKUTEČNÝ KAPITÁL. I

Z otázek, ke kterým nás nyní přivádí zkoumání úvěru, jsou obtížné jedině tyto:

*Za prvé:* Akumulace peněžního kapitálu ve vlastním slova smyslu. Nakolik je a nakolik není příznakem skutečné akumulace kapitálu, tj. reprodukce v rozšířeném měřítku? Je takzvaná plethora kapitálu — výraz, jehož se užívá vždy jen o úrokovém, tj. o peněžním kapitálu — jen zvláštní způsob pro vyjádření průmyslové nadvýroby, nebo je to zvláštní jev vedle ní? Kryje se tato plethora, tato nadbytečná nabídka peněžního kapitálu, s tím, že tu je množství zahálejících peněz (pruty, zlaté peníze a bankovky), takže tento nadbytek skutečných peněz je možno chápat jako výraz a jevovou formu této plethory zápůjčního kapitálu?

A *za druhé:* Nakolik vyjadřuje peněžní tíseň, tj. nedostatek zápůjčního kapitálu, nedostatek skutečného kapitálu (kapitálu zbožního a kapitálu produktivního)? Nakolik se na druhé straně kryje s nedostatkem peněz jako takových, s nedostatkem oběživa?

Pokud jsme dosud pozorovali zvláštní formu akumulace peněžního kapitálu a peněžního majetku vůbec, viděli jsme, že to není nic jiného než akumulace vlastnických nároků na práci. Akumulace kapitálu státního dluhu znamená, jak se ukázalo, jen to, že roste třída věřitelů státu, kteří mají právo si přivlastňovat určité částky z celkového výnosu daní.(6) V tomto faktu, že dokonce i akumulace dluhů se může jevit jako akumulace kapitálu, je vrchol toho, jak nesmyslně se mohou jevit reálné vztahy v úvěrové soustavě. Tyto dluhopisy, vydané za původně půjčený a již dávno utracený kapitál, tyto papírové duplikáty zničeného kapitálu fungují pro své maji-

(6) „Státní papíry nejsou nic jiného než imaginární kapitál, který představuje část ročního důchodu, určená k placení dluhu. Příslušný kapitál se utratil; určil výši půjčky, ale státní papíry ho nepředstavují; neboť tento kapitál již vůbec neexistuje. Zatím se musí průmyslovou prací vytvořit nové bohatství; každý rok je část tohoto bohatství předem určena pro ty, kdo zapůjčili kapitál, který se utratil; tato část se prostřednictvím daní bere výrobcům bohatství a dává se věřitelům státu. A podle toho, jaký je v dané zemi obvyklý poměr mezi kapitálem a úrokem, se předpokládá imaginární kapitál stejné velikosti jako kapitál, který by mohl vynášet roční rentu, jež náleží věřitelům." (*Sismondi:* Nouveaux Principes. II, s. 229, 230.)

tele jako kapitál jen potud, že jsou prodejným zbožím, a dají se tedy přeměnit nazpět v kapitál.

Vlastnické tituly na společenské podniky, železnice, doly etc. jsou sice fakticky, jak jsme rovněž viděli, tituly na skutečný kapitál, nedovolují však, aby se tímto kapitálem disponovalo. Nelze ho vybrat. Tyto tituly dávají jen právní nárok na část nadhodnoty, kterou musí získat tento kapitál. Ale tyto tituly se stávají papírovými duplikáty skutečného kapitálu, stejně jako kdyby nákladní list nabyl hodnoty vedle nákladu a spolu s ním. Stávají se nominálními představiteli neexistujícího kapitálu. Neboť skutečný kapitál existuje vedle nich a nepřechází do jiných rukou tím, že přecházejí z rukou do rukou tyto duplikáty. Stávají se formami úrokového kapitálu nejen proto, že zajišťují určité výnosy, nýbrž také proto, že lze za ně prodejem získat nazpět peníze jako za kapitálové hodnoty. Pokud akumulace těchto papírů vyjadřuje nahromadění železnic, dolů, parníků etc., vyjadřuje rozšíření skutečného reprodukčního procesu úplně stejně, jako rozšíření daňového rejstříku, např. na movitý majetek, svědčí o tom, že přibývá tohoto movitého majetku. Ale jako duplikáty, s nimiž je možno obchodovat jako se zbožím a které tedy obíhají jako kapitálové hodnoty, jsou iluzorní a jejich hodnota může klesat a stoupat zcela nezávisle na pohybu hodnoty skutečného kapitálu, na který jsou tituly. Jejich hodnota, tj. jejich kurs na burze, má při poklesu úrokové sazby, pokud je to — nehledě na zvláštní pohyb peněžního kapitálu — prostý následek sestupné tendence míry zisku, nezbytně vzestupnou tendenci, takže již z tohoto důvodu během vývoje kapitalistické výroby toto imaginární bohatství vzrůstá, neboť roste hodnota každé z jeho alikvotních částí, které mají určitou původní nominální hodnotu.(7)

Zisk a ztráta, které vznikají kolísáním cen těchto vlastnických titulů i jejich centralizací v rukou králů železnic atd., se stává docela přirozeně stále více výsledkem hry, jež se objevuje místo práce jako původní způsob, jak získávat vlastnictví kapitálu, a nastupuje i na místo přímého násilí.

(7) Část akumulovaného zapůjčitelného peněžního kapitálu je ve skutečnosti pouhým výrazem průmyslového kapitálu. Jestliže např. Anglie vložila kolem roku 1857 do amerických železnic a jiných podniků 80 miliónů liber št., bylo to téměř výhradně umožněno vývozem anglického zboží, za které Američané nemuseli vůbec platit. Angličtí vývozci vystavovali za toto zboží na Ameriku směnky, které angličtí upisovatelé akcií skupovávali a posílali zpátky do Ameriky jako náhradu za upsané akcie.

Tento druh imaginárního peněžního majetku tvoří, jak už jsme se o tom zmínili, nejen velmi značnou část peněžního majetku soukromníků, nýbrž i bankéřského kapitálu.

Akumulací peněžního kapitálu by také bylo možno rozumět — jen se o tom zmiňujeme, abychom byli s touto otázkou rychle hotovi — akumulaci bankovnictví v rukou bankéřů (půjčovatelů peněz z povolání) jako prostředníků mezi soukromými peněžními kapitalisty na jedné straně a státem, obcemi a reprodukujícími dlužníky na straně druhé; tito bankéři totiž využívají celého úžasně rozšířeného úvěrového systému, vůbec celého úvěru jako svého soukromého kapitálu. Tito chlapíci mají kapitál a důchody stále ve formě peněz nebo ve formě přímých peněžních pohledávek. Akumulace majetku této třídy může probíhat naprosto jiným směrem než skutečná akumulace, ale v každém případě dokazuje, že tato třída z ní shrabuje slušnou část.

Otázku, kterou zkoumáme, si zužme: státní papíry, stejně jako akcie a všelijaké jiné cenné papíry, jsou ukládací sféry pro zapůjčitelný kapitál, kapitál, který má přinášet úroky. Jsou to formy, ve kterých se kapitál může půjčovat. Ale samy nejsou zápůjčním kapitálem, který se do nich vkládá. Na druhé straně, pokud má úvěr v reprodukčním procesu přímou úlohu, je nutno mít na zřeteli toto: Průmyslník nebo obchodník neeskontuje směnku nebo neuzavírá půjčku proto, že potřebuje akcie nebo státní papíry. Potřebuje peníze. A tak tyto cenné papíry zastavuje nebo prodává, jestliže si nemůže opatřit peníze jinak. A právě o akumulaci tohoto zápůjčního kapitálu tu jde, a to speciálně o akumulaci zapůjčitelného peněžního kapitálu. Nejde tu o půjčku domů, strojů nebo jiného fixního kapitálu. Nejde ani o půjčky, které si navzájem poskytují průmyslníci a obchodníci ve zboží a uvnitř kruhu reprodukčního procesu; ačkoliv i tuto věc musíme ještě napřed blíže prozkoumat; jde nám výhradně o peněžní půjčky, které průmyslníkům a obchodníkům poskytují bankéři jako zprostředkovatelé.

•

Rozebereme tedy nejprve obchodní úvěr, tj. úvěr, který si navzájem poskytují v reprodukčním procesu činní kapitalisté. Tvoří základ úvěrového systému. Jeho představitelem je směnka, dluhopis s určitou platební

lhůtou, document of deferred payment*. Každý jednou rukou poskytuje úvěr a druhou rukou ho přijímá. Prozatím vůbec nepřihlížíme k bankéřskému úvěru, který je docela jiným, podstatně odlišným momentem. Pokud zase tyto směnky obíhají pomocí indosamentu jako platidlo mezi samými obchodníky, aniž dochází k eskontu, není to nic jiného než převod pohledávky z *A* na *B* a nemění to vůbec nic na celkové souvislosti. Jedna osoba tím pouze vstupuje na místo jiné osoby. Ale i v tomto případě může dojít k likvidaci, aniž je třeba peněz. Např. přádelník *A* má proplatit směnku makléři s bavlnou *B*, ten dovozci *C*. Jestliže pak *C* také vyváží přízi, což se stává dost často, může koupit přízi od *A* za směnku a přádelník *A* může uhradit makléři *B* svůj dluh jeho vlastní směnkou, kterou dostal *A* jako úhradu od *C*, přičemž v penězích je třeba zaplatit nanejvýš saldo. Výsledkem celé této transakce je pak jen směna bavlny za přízi. Vývozce představuje jen přádelníka, makléř s bavlnou pěstitele bavlny.

Ke koloběhu tohoto čistě obchodního úvěru je pak třeba poznamenat dvojí:

*Za prvé:* Vyrovnávání těchto vzájemných pohledávek závisí na zpětném přílivu kapitálu; tj. na aktu $Z - P$, který se pouze odložil. Dostane-li přádelník směnku od výrobce kartounu, může výrobce kartounu zaplatit, jestliže před splatností směnky prodá kartoun, který má na trhu. Vystaví-li spekulant s obilím směnku na svého agenta, může agent zaplatit, jestliže zatím prodá obilí za očekávanou cenu. Tyto platby tedy závisí na plynulosti reprodukce, tj. procesu výroby a spotřeby. Protože však jsou vzájemnými úvěry, závisí platební schopnost jednoho zároveň na platební schopnosti druhého; neboť vystaví-li někdo směnku, může počítat buď s tím, že se kapitál vrátí v jeho vlastním podniku, nebo s tím, že se kapitál vrátí v podniku třetí osoby, která mu má mezitím splatit směnku. Odmyslíme-li si vyhlídku, že se kapitál vrátí, šlo by platbu provést jen rezervním kapitálem, který má vystavitel směnky, aby mohl plnit své závazky v případě, že zpětné platby budou váznout.

*Za druhé:* Tento úvěrový systém neodstraňuje nutnost platit hotovými. Především, velkou část výdajů je nutno vždy platit hotově: mzdu, daně etc. Dále pak: jestliže např. *B*, který dostane od *C* místo zaplacení směnku, má před lhůtou splatnosti této směnky sám proplatit splatnou směnku *D*,

* dokument o odročené platbě.

musí mít k tomu hotové peníze. Tak dokonalý koloběh reprodukce, jaký jsme předpokládali výše mezi pěstitelem bavlny a přádelníkem bavlny a naopak, může tvořit jen výjimku a nutně se neustále přerušuje na mnoha místech. Při zkoumání reprodukčního procesu (kniha II, oddíl III) jsme viděli, že výrobci konstantního kapitálu si částečně směňují konstantní kapitál mezi sebou. Proto se mohou směnky více či méně vzájemně vyrovnávat. Stejně je tomu při vzestupné linii výroby, kdy makléř s bavlnou vystavuje směnky na přádelníka, přádelník na kartounáře, ten na vývozce, vývozce na dovozce (možná, že zase na dovozce bavlny). Tyto transakce však netvoří koloběh, a tedy ani uzavřený kruh pohledávek. Např. přádelníkova pohledávka vůči tkalci se nevyrovnává pohledávkou dodavatele uhlí vůči výrobci strojů; přádelníkovi při jeho podnikání nemůže nikdy vzejít vzájemná pohledávka vůči výrobci strojů, protože jeho výrobek, příze, nikdy nevchází jako prvek do reprodukčního procesu v továrně na stroje. Proto se takové pohledávky musí vyrovnávat penězi.

Hranice tohoto obchodního úvěru, zkoumáme-li je samy o sobě, jsou: 1. bohatství průmyslníků a obchodníků, tj. rezervní kapitál, který mají k dispozici pro případ, že se zpětný příliv kapitálu opozdí; 2. tento zpětný příliv sám. Tento zpětný příliv se může o nějakou dobu opozdit, nebo mohou v tomto mezidobí klesnout ceny zboží, nebo se může najednou stát, že zboží nejde na odbyt, protože váznou trhy. Čím dlouhodobější je směnka, tím větší musí být rezervní kapitál a tím větší je možnost, že se zpětný příliv v důsledku poklesu cen nebo přeplnění trhů ztenčí nebo zpozdí. Dále pak je návrat tím nejistější, čím více byla původní transakce podmíněna spekulací na vzestup nebo pokles cen zboží. Je však jasné, že s rozvojem produktivity práce, a tudíž i výroby ve velkém měřítku: 1. se trhy rozšiřují a vzdalují od místa výroby, 2. úvěry se proto musí prodlužovat, a tedy 3. spekulativní prvek musí ovládat transakce stále víc a více. Výroba ve velkém měřítku a pro vzdálené trhy vrhá celkový produkt do rukou obchodu; není však možné, aby se kapitál národa zdvojnásobil, takže obchodníci by sami o sobě byli s to skoupit za svůj vlastní kapitál celý národní produkt a pak ho zase prodat. Je tu tedy nezbytný úvěr; úvěr, jehož rozsah roste s tím, jak roste hodnota výroby, a jehož lhůty se prodlužují s tím, jak se zvětšuje vzdálenost trhů. Dochází tu k vzájemnému působení. Rozvoj výrobního procesu rozšiřuje úvěr a úvěr vede k rozšiřování průmyslových a obchodních operací.

Jestliže zkoumáme tento úvěr odtrženě od bankéřského úvěru, je jasné, že roste s rozsahem průmyslového kapitálu. Zápůjční kapitál a průmyslový kapitál jsou tu totožné; půjčené kapitály jsou zbožní kapitály, určené buď pro konečnou individuální spotřebu, nebo k nahrazení konstantních prvků produktivního kapitálu. Jako půjčený kapitál tu tedy vždy vystupuje kapitál, který je v určité fázi reprodukčního procesu, ale který koupí a prodejem přechází z ruky do ruky, přičemž ekvivalent za něj platí kupující až později v předem smluvené lhůtě. Např. bavlna přejde výměnou za směnku do rukou přádelníka, příze výměnou za směnku do rukou výrobce kartounu, kartoun výměnou za směnku do rukou obchodníka, z jehož rukou přechází výměnou za směnku do rukou vývozce, z vývozcových rukou výměnou za směnku do rukou obchodníka v Indii, který ji prodá a koupí za ni indigo atd. Během tohoto přechodu z jedněch rukou do druhých uskutečňuje bavlna svou přeměnu v kartoun a kartoun se konečně dopravuje do Indie a směňuje se za indigo, které se dopravuje lodí do Evropy a tam zase vstupuje do reprodukčního procesu. Různé fáze reprodukčního procesu se tu zprostředkovávají úvěrem, aniž přádelník platí bavlnu, výrobce kartounu přízi, obchodník kartoun etc. V prvních aktech procesu prochází zboží, bavlna, různými výrobními fázemi a tento přechod z fáze do fáze zprostředkovává úvěr. Jakmile však bavlna dostane ve výrobě svou poslední formu jako zboží, prochází stejný zbožní kapitál již jen rukama různých obchodníků, kteří zprostředkovávají jeho dopravu na vzdálený trh a z nichž poslední konečně prodá zboží spotřebiteli a místo toho nakoupí jiné zboží, které přejde buď do spotřeby, nebo do reprodukčního procesu. Je třeba tu rozlišovat dvě období: v prvním zprostředkovává úvěr skutečné postupné fáze ve výrobě téhož předmětu; ve druhém zprostředkovává pouze přechod z rukou jednoho obchodníka do rukou jiného obchodníka, k čemuž patří i doprava, zprostředkovává tedy akt $Z — P$. Ale i zde je zboží neustále alespoň v aktu oběhu, tedy ve fázi reprodukčního procesu.

Z toho vyplývá, že se tu nikdy nepůjčuje volný kapitál, nýbrž kapitál, který musí v rukou svého majitele změnit svou formu, který existuje ve formě, v níž je pro svého majitele pouhým zbožním kapitálem, tj. kapitálem, který musí prodělat zpětnou přeměnu, musí se totiž především alespoň přeměnit v peníze. Úvěr tu tedy zprostředkovává metamorfózu zboží; nejen $Z — P$, nýbrž také $P — Z$ a skutečný výrobní proces. Hojnost úvěru

v rámci reprodukčního koloběhu — ponecháme-li stranou bankéřský úvěr — neznamená, že je mnoho volného kapitálu, který se nabízí k zapůjčení a který hledá výnosné uložení, nýbrž to, že velké množství kapitálu je zaměstnáno v reprodukčním procesu. Úvěr tu tedy zprostředkovává: 1. pokud jde o průmyslové kapitalisty — přechod průmyslového kapitálu z jedné fáze do druhé, spojení mezi výrobními sférami, které spolu souvisí a které se vzájemně prolínají; 2. pokud jde o obchodníky — dopravu a přechod zboží z jedněch rukou do druhých až k jeho definitivnímu prodeji za peníze nebo k jeho směně za jiné zboží.

Maximum úvěru se tu rovná vrcholné zaměstnanosti průmyslového kapitálu, tj. krajnímu napětí jeho reprodukční síly bez ohledu na meze spotřeby. Tyto meze spotřeby se napětím reprodukčního procesu rozšiřují; na jedné straně stupňuje toto napětí spotřebu důchodů dělníky a kapitalisty, na straně druhé je totožné s napětím produktivní spotřeby.

Další reprodukční proces probíhá plynule a zpětný příliv kapitálu je tedy zajištěn, dotud tento úvěr trvá a rozšiřuje se, a jeho rozšíření se zakládá na rozšiřování samého reprodukčního procesu. Jakmile však tento proces začne váznout, protože se zpětný příliv opožďuje, neboť jsou přeplněny trhy a klesly ceny, objevuje se nadbytek průmyslového kapitálu, ale v takové formě, ve které nemůže plnit své funkce. Je spousta zbožního kapitálu, ale nejde na odbyt. Je spousta fixního kapitálu, ale protože vázne reprodukce, většina ho zahálí. Úvěr se zužuje: 1. protože tento kapitál není zaměstnán, tj. zůstal v jedné z fází své reprodukce, protože nemůže dokončit svou metamorfózu; 2. protože je otřesena důvěra v plynulost reprodukčního procesu; 3. protože se zmenšuje poptávka po tomto obchodním úvěru. Přádelník, který omezuje svou výrobu a má na skladě spoustu neprodané příze, nepotřebuje kupovat bavlnu na úvěr; obchodník nepotřebuje nakupovat zboží na úvěr, poněvadž ho má i tak už víc než dost.

Jestliže tedy dojde k narušení této expanze nebo i jen normálního napětí reprodukčního procesu, nastává zároveň s tím i nedostatek úvěru; je obtížnější dostat zboží na úvěr. Požadavek, aby se platilo hotově, a opatrnost při prodeji na úvěr jsou však zvláště charakteristické pro fázi průmyslového cyklu, která následuje hned po krachu. V krizi samé, kdy každý má co prodat, ale nemůže prodat, a přece musí prodat, aby mohl zaplatit, je množství kapitálu — nikoliv volného kapitálu, který hledá umístění, nýbrž kapitálu, v jehož reprodukčním procesu nastaly překážky — největší

právě tehdy, když je také největší nouze o úvěr (a proto má bankéřský úvěr nejvyšší diskontní sazbu). Spousta kapitálu, který se již vložil, pak fakticky zahálí, protože vázne reprodukční proces. V továrnách se nepracuje, hromadí se suroviny, hotové výrobky zaplavují jako zboží trh. Je tedy naprosto nesprávné připisovat tento stav nedostatku produktivního kapitálu. Naopak, právě v této době je nadbytek produktivního kapitálu jak vzhledem k normálnímu, ale v té době zmenšenému měřítku reprodukce, tak vzhledem k pokleslé spotřebě.

Představme si, že se celá společnost skládá jen z průmyslových kapitalistů a námezdních dělníků. Nepřihlížejme dále ke kolísání cen, které brání velkým částem celkového kapitálu, aby se nahrazovaly podle svých průměrných poměrů, a které při všeobecné souvislosti celého reprodukčního procesu, jak se vyvíjí zejména díky úvěru, musí čas od času nutně vyvolávat všeobecné váznutí. Ponechme rovněž stranou fingované obchody a spekulativní obraty, které za úvěrového systému jen kvetou. Pak by se dala krize vysvětlit jen nepoměrem mezi výrobou v různých odvětvích a nepoměrem mezi spotřebou samých kapitalistů a jejich akumulací. Avšak za dané situace závisí nahrazení kapitálů, vložených do výroby, ve značné míře na spotřební schopnosti neproduktivních tříd, zatímco spotřební schopnost dělníků je omezena jednak zákony mzdy, jednak tím, že jsou zaměstnáni jen dotud, dokud se jich může využít se ziskem pro třídu kapitalistů. Konečnou příčinou všech skutečných krizí zůstává vždy chudoba a omezená spotřeba mas, která tu stojí proti tendenci kapitalistické výroby rozvíjet výrobní síly tak, jako by hranici jejich rozvoje tvořila pouze absolutní spotřební schopnost společnosti.

O skutečném nedostatku produktivního kapitálu, alespoň u kapitalisticky rozvinutých národů, lze mluvit jen při všeobecných neúrodách, ať už hlavních potravin, nebo hlavních průmyslových surovin.

Ale k tomuto obchodnímu úvěru přistupuje peněžní úvěr ve vlastním slova smyslu. Půjčky, které si navzájem poskytují průmyslníci a obchodníci, se prolínají s peněžními půjčkami, které jim poskytují bankéři a půjčovatelé peněz. Při eskontu směnek je půjčka pouze nominální. Továrník prodá svůj výrobek za směnku a tuto směnku eskontuje u bill-brokera. Ten půjčuje vlastně úvěr svého bankéře, který mu zase půjčuje peněžní kapitál svých vkladatelů, jimiž jsou samotní průmyslníci a obchodníci, ale také dělníci (prostřednictvím spořitelen), stejně tak jako příjemci

pozemkové renty a ostatní neproduktivní třídy. Tak se obchází nezbytnost, aby každý individuální továrník nebo obchodník měl silný rezervní kapitál, a odstraňuje se závislost na skutečném zpětném přílivu kapitálu. Na druhé straně se však celý proces komplikuje — jednak tím, že se vystavují plané směnky, jednak tím, že se uzavírají obchody, jen aby se fabrikovaly směnky — takže se podnikání může klidně zdát velmi solidní a zpětné přílivy kapitálu čilé ještě dlouho po tom, když zpětný příliv probíhá vlastně jen na účet napálených peněžních věřitelů a napálených výrobců. Proto podnikání se vždy jeví nadmíru zdravé právě bezprostředně před krachem. Nejlépe to dokazují např. Reports on Bank Acts z roku 1857 a 1858, kdy si všichni bankovní ředitelé, obchodníci, zkrátka všichni předvolaní znalci s lordem Overstonem v čele navzájem blahopřáli k rozkvětu a prosperitě podnikání — právě měsíc před vypuknutím krize v srpnu roku 1857. A zvláště Tooke jako historik této krize ve své History of Prices podléhá této iluzi znovu. Hospodářství vždy prosperuje a všechno jde náramně pěkně, až je tu najednou katastrofa.

*

Vraťme se nyní k akumulaci peněžního kapitálu.

Každé zvětšení zapůjčitelného peněžního kapitálu neznamená skutečnou akumulaci kapitálu neboli rozšíření reprodukčního procesu. Nejjasněji se to projevuje ve fázi průmyslového cyklu, která následuje bezprostředně po přestálé krizi, kdy zahálí spousta zápůjčního kapitálu. V takových momentech, kdy je výrobní proces omezen (v anglických průmyslových obvodech se výroba po krizi z roku 1847 snížila o třetinu), kdy ceny zboží jsou nejnižší, kdy podnikavost je ochromena, tehdy vládne nízká úroková sazba. Tato nízká úroková sazba nesvědčí v tomto případě o ničem jiném, než že se zvětšil zapůjčitelný kapitál, a to právě tím, že došlo ke smrštění a ochromení průmyslového kapitálu. Že při poklesu cen zboží, při zmenšených obratech a zmenšení kapitálu vynaloženého na mzdu je třeba méně oběživa; že na druhé straně po likvidaci zahraničních dluhů částečně odlivem zlata a částečně bankroty již není třeba dodatečných peněz pro funkci světových peněz; a že se konečně zmenšuje rozsah eskontních operací úměrně s tím, jak se snižuje počet a výše směnek samých — to vše je samozřejmé. Poptávka po zapůjčitelném peněžním kapitálu, ať

už jako oběživu, nebo jako platidle (o novém vkládání kapitálu není ještě ani řeči) se tedy zmenšuje, a proto je zapůjčitelného kapitálu relativně hodně. Zároveň však, jak se ukáže později, se za takových okolností pozitivně zvětšuje i nabídka zapůjčitelného peněžního kapitálu.

Tak po krizi roku 1847 nastalo „omezení obratů a velký nadbytek peněz". (Comm. Distress. 1847—1848. Výpověď č. 1664.) Úroková sazba byla velmi nízká, protože „obchod byl téměř nadobro zničen a nebylo skoro vůbec možné vložit do něčeho peníze". (l. c. p. 45. Výpověď Hodgsona, ředitele Royal Bank of Liverpool.) Jaké nesmysly si tito pánové (a Hodgson je ještě jeden z nejlepších) navymýšlejí, aby si tento jev vysvětlili, je vidět z této fráze:

**„Tíseň" (1847) „vznikla proto, že v zemi fakticky ubylo peněžního kapitálu, což bylo způsobeno jednak tím, že bylo nutno zaplatit ve zlatě dovoz ze všech zemí světa, jednak potom tím, že se oběžný kapitál (floating capital) přeměnil ve fixní." [l. c. p. 63.]**

Jak se může přeměnou oběžného kapitálu ve fixní zmenšit peněžní kapitál země, to opravdu nelze pochopit; vždyť např. při stavbě železnic, kam se v té době hlavně vkládal kapitál, se ke stavbě viaduktů a kolejí nepoužívá ani zlata, ani papíru a peníze za železniční akcie, pokud se složily u bank na zaplacení akcií, fungovaly tak jako všechny ostatní peníze uložené v bankách, dokonce, jak bylo ukázáno výše, zvětšovaly určitou dobu zapůjčitelný peněžní kapitál; pokud se však skutečně vynaložily na stavbu, obíhaly v zemi jako kupní prostředky a platidla. Peněžní kapitál by mohl být postižen změnou oběžného kapitálu ve fixní jen potud, pokud fixní kapitál nelze vyvézt, pokud tedy pro nemožnost vývozu odpadá také volný kapitál, který se získává návraty za vyvezené předměty, pokud tedy odpadají i návraty hotových peněz nebo prutů. Tehdy však ležela ve skladech na zahraničních trzích i spousta anglických vývozních předmětů a nešly na odbyt. Je sice pravda, že se floating capital obchodníků a továrníků v Manchesteru atd., kteří vrhli část normálního kapitálu ze svých podniků do železničních akcií, a proto ve svém podnikání záviseli na vypůjčeném kapitálu, přeměnil v kapitál vázaný a že proto museli nést následky. Výsledek by však byl stejný, kdyby kapitál, který patřil do jejich podniků a který z nich vzali, vložili místo do železnic např. do dolů, jejichž výrobky — železo, uhlí, měď etc. — jsou zase floating capital. — Skutečné zmenšení volného peněžního kapitálu v důsledku neúrody, dovozu

obilí a vývozu zlata bylo ovšem faktem, který se železničními spekulacemi neměl nic společného.

„Skoro všechny obchodní domy začaly své podniky více či méně plundrovat a vkládaly peníze do železnic." — „Tyto rozsáhlé půjčky, které obchodní domy poskytly železnicím, musely příliš spoléhat na eskont směnek u bank." (Týž Hodgson, l. c. p. 67.) „V Manchesteru došlo v důsledku železničních spekulací k obrovským ztrátám." (R. Gardner, nejednou citovaný v knize I, kap. XIII, 3c a na jiných místech, výpověď č. 4884, l. c.)

Hlavní příčinou krize z roku 1847 bylo obrovské přeplnění trhu a bezuzdná spekulace v obchodě s východoindickým zbožím. Ale i jiné okolnosti přivodily pád velmi bohatých firem tohoto odvětví:

„Měly víc než dost prostředků, ale nešlo z nich udělat likvidní prostředky. Celý jejich kapitál byl v pozemkovém majetku na Mauritiu nebo v továrnách na indigo a v cukrovarech. Když pak na sebe vzaly závazky, které dosahovaly výše až 500 000—600 000 liber št., neměly žádné volné prostředky, aby mohly směnky zaplatit, a nakonec se ukázalo, že se musely úplně spolehnout na úvěr, aby mohly směnky zaplatit." (Ch. Turner, liverpoolský velkoobchodník s východní Indií, č. 730, l. c.)

Dále Gardner (č. 4872, l. c.):

„Hned po uzavření čínské smlouvy měla naše země tak velké naděje na mohutný rozmach obchodu s Čínou, že se postavilo mnoho velkých továren jen proto, aby vyráběly bavlněné tkaniny, které šly na čínském trhu nejlépe na odbyt, a tyto továrny přibyly ještě k továrnám, které jsme už měli." — 4874. „Jak to pak dopadlo? — Zkrachovalo to tak, že se to ani nedá popsat; myslím, že za všechny lodní zásilky do Číny v letech 1844 a 1845 jsme nedostali zpátky víc než $^2/_3$ celkové částky. Protože čaj je hlavním předmětem zpětného vývozu a protože nám dělali tak velké naděje, počítali jsme my továrníci určitě s velkým snížením cla na čaj."

A nyní máme před sebou naivně vyjádřené charakteristické krédo anglického továrníka:

„Náš obchod se zahraničním trhem není omezen schopností tohoto trhu kupovat naše zboží, nýbrž je omezen tady u nás, naší schopností spotřebovat výrobky, které dostáváme jako protihodnotu za naše průmyslové výrobky."

(Relativně chudé země, se kterými Anglie obchoduje, by přirozeně mohly zaplatit a spotřebovat libovolné množství anglického zboží, ale bohatá Anglie bohužel nemůže strávit výrobky, které dostává výměnou za svůj vývoz.)

4876. „Vyvezl jsem zpočátku některé své zboží, které se prodalo se ztrátou asi 15 %. Byl jsem přitom plně přesvědčen, že při ceně, za kterou mohli moji agenti čaj nakoupit, budou moci u nás prodávat s tak velkým ziskem, že mi to tuto ztrátu vynahradí; ale

místo zisku jsem ztrácel 25 a někdy i 50 %." — 4877. „Vyvážejí továrníci na vlastní účet? — Většinou. Obchodníci, jak se zdá, velmi brzy vystihli, že z toho nic nekouká, a tak raději pobízeli továrníky, aby si odesílali zboží sami, než aby přitom přejímali riziko oni."

Zato roku 1857 postihly ztráty a bankroty především obchodníky, protože továrníci jim tenkrát přenechali, aby přeplňovali cizí trhy „na vlastní účet".

*

Zvětšení peněžního kapitálu vzniklé tím, že se rozšířením bankovnictví (viz o něco dále ipswichský případ, kde se v několika málo letech bezprostředně před rokem 1857 vklady pachtýřů zečtyřnásobily) to, co bylo dříve pokladem soukromé osoby nebo mincovní zásobou, na určitou dobu změní v zapůjčitelný kapitál, vyjadřuje růst produktivního kapitálu právě tak málo, jako ho například vyjadřoval růst vkladů v londýnských akciových bankách, když tyto banky začaly platit úroky z vkladů. Pokud zůstává měřítko výroby nezměněno, znamená toto zvětšení jen to, že je hodně zapůjčitelného peněžního kapitálu ve srovnání s produktivním kapitálem. Proto nízká úroková sazba.

Jakmile reprodukční proces dosáhne znovu rozkvětu, který předchází stav přepětí, dosahuje obchodní úvěr velmi značného rozšíření, které má v takovém případě zase skutečně „zdravou" základnu pro snazší zpětný příliv kapitálu a rozšíření výroby. Za takové situace je úroková sazba stále ještě nízká, třebaže stoupá nad své minimum. To je ve skutečnosti *jediné* období, kdy je možno říci, že nízká úroková sazba, a tedy relativní hojnost zapůjčitelného kapitálu se kryje se skutečným rozšířením průmyslového kapitálu. Lehkost a pravidelnost zpětného přílivu kapitálu, ve spojitosti s rozšířením obchodního úvěru, zajišťuje nabídku zápůjčního kapitálu i přes zvýšenou poptávku a brání tomu, aby stoupala hladina úrokové sazby. Na druhé straně teprve zde začínají mít značnou úlohu rytíři zisku, kteří pracují bez rezervního kapitálu nebo vůbec bez kapitálu, a operují tedy pouze peněžním úvěrem. K tomu nyní ještě přistupuje velký růst fixního kapitálu ve všech jeho formách a zahájení provozu ve spoustě nových rozsáhlých závodů. Úrok nyní stoupá na svou průměrnou výši. Maxima opět dosahuje, jakmile propuká nová krize, úvěr náhle přestává, platby váznou, reprodukční proces ochabuje a až na dříve uvedené výjimky

vzniká při téměř absolutním nedostatku zápůjčního kapitálu nadbytek volného průmyslového kapitálu.

Pohyb zápůjčního kapitálu, jak se projevuje v kolísání úrokové sazby, probíhá tedy vcelku opačným směrem než pohyb průmyslového kapitálu. Fáze, ve které se nízká úroková sazba, jež však stojí nad minimem, kryje se „zlepšením" situace a s rostoucí důvěrou po krizi, a zejména fáze, v níž tato sazba dosahuje své průměrné výše — středu, stejně vzdáleného od jejího minima i maxima — jen tyto dva momenty vyjadřují stav, ve kterém se hojnost zápůjčního kapitálu kryje s velkou expanzí průmyslového kapitálu. Na začátku průmyslového cyklu však nízká úroková sazba spadá vjedno se smrštěním průmyslového kapitálu a na konci cyklu se vysoká úroková sazba kryje s jeho nadbytkem. Nízká úroková sazba, která provází „zlepšení", svědčí o tom, že obchodní úvěr potřebuje bankovní úvěr jen v nepatrné míře, neboť stále ještě stojí na vlastních nohou.

S tímto průmyslovým cyklem je tomu tak, že se stejný koloběh, jakmile se dal první popud, musí pravidelně reprodukovat.([8]) Ve stavu deprese klesá výroba pod úroveň, jíž dosáhla v předcházejícím cyklu a pro kterou je nyní položena technická základna. Za prosperity — středního období —

([8]) {Jak jsem již poznamenal na jiném místě, došlo tu od poslední velké všeobecné krize k určitému obratu. Zdá se, že akutní forma periodického procesu se svým dosavadním desetiletým cyklem ustoupila vleklejšímu, déle trvajícímu střídání poměrně krátkého, slabého oživení s poměrně dlouhou nevyhraněnou depresí, které probíhá v různých průmyslových zemích v různých dobách. Ale je možné, že tu jde pouze o prodloužení cyklu. Lze dokázat, že v letech 1815—1847, kdy byl světový obchod v plenkách, přicházely krize přibližně každých pět let; od roku 1847 do roku 1867 je cyklus rozhodně desetiletý; žijeme snad v období, kdy se chystá nový, nebývale prudký světový krach? Nasvědčuje tomu mnoho věcí. Od poslední všeobecné krize roku 1867 došlo k velkým změnám. Ohromné rozšíření dopravních prostředků — oceánské parolodi, železnice, elektrické telegrafy, Suezský průplav — vytvořilo teprve opravdu světový trh. Vedle Anglie, která měla dříve průmyslový monopol, vyrostla řada průmyslových zemí, které s ní konkurují; pro vkládání přebytečného evropského kapitálu se otevřely neskonale větší a rozmanitější oblasti ve všech světadílech, takže kapitál se rozděluje daleko šíře a snadněji se překonává místní nadměrná spekulace. Tím vším se většina starých ohnisek krizí a příležitostí k vytváření krizí odstranila nebo silně oslabila. Kromě toho ustupuje konkurence na vnitřním trhu kartelům a trustům, zatímco na zahraničním trhu se omezuje ochrannými cly, kterými se ohradily všechny veliké průmyslové země až na Anglii. Tato ochranná cla však nejsou nic jiného než ozbrojování ke konečnému generálnímu průmyslovému tažení, které teprve rozhodne o panství na světovém trhu. Každý prvek, který působí proti opakování starých krizí, skrývá tak v sobě zárodek daleko mohutnější budoucí krize. — B. E.}

se rozvíjí dále na této základně. V období nadvýroby a spekulace napíná výrobní síly do krajnosti, až za kapitalistické meze výrobního procesu.

Je samozřejmé, že v období krize je nedostatek platidel. Konvertibilita směnek nastupuje místo metamorfózy zboží, a právě v takové době tím více, čím více obchodních firem pracuje pouze na úvěr. Ignorantské a nesmyslné bankovní zákonodárství, jako bylo zákonodárství z let 1844 až 1845, může tuto peněžní krizi ztížit. Ale žádné bankovní zákonodárství nemůže krizi odstranit.

V takovém výrobním systému, kde je celková souvislost reprodukčního procesu založena na úvěru, musí ovšem vypuknout krize, obrovská sháňka po platidlech, jestliže se úvěr náhle zastaví a nezbývá než platit hotovými. Na první pohled se proto zdá, že celá krize je pouze úvěrovou krizí a krizí peněžní. A fakticky jde pouze o to, jak přeměnit směnky v peníze. Ale většina těchto směnek představuje skutečné koupě a prodeje, jejichž nadměrné rozšíření daleko nad společenskou potřebu tvoří koneckonců základ celé krize. Ale vedle toho představuje také ohromné množství těchto směnek pouhé podvody, které nyní vycházejí na světlo boží a praskají; dále nezdařené spekulace s cizím kapitálem; konečně zbožní kapitály, znehodnocené nebo vůbec neprodejné, nebo zpětný příliv kapitálů, který nikdy nenastane. Celý tento umělý systém násilného rozšiřování reprodukčního procesu nelze samozřejmě vyléčit tím, že nějaká banka, např. Anglická banka, dá ve svých papírech všem spekulantům kapitál, který jim chybí, a nakoupí od nich všechno znehodnocené zboží za jeho starou nominální hodnotu. Ostatně všechno se tu jeví zkresleně, protože v tomto papírovém světě se nikde neobjevuje reálná cena a její reálné momenty, nýbrž jen pruty, kovové peníze, bankovky, směnky a cenné papíry. Nejzkresleněji se to jeví zejména v centrech, kde je soustředěn všechen peněžní obchod země, jako v Londýně; celý proces se tu stává nepochopitelným; méně už v centrech výroby.

Ostatně, pokud jde o nadbytek průmyslového kapitálu, který se objevuje v dobách krizí, je třeba poznamenat: zbožní kapitál je sám o sobě zároveň peněžní kapitál, tj. určitá suma hodnoty, vyjádřená v ceně zboží. Jako užitná hodnota je zbožní kapitál určité množství určitých spotřebních předmětů, kterých je v momentu krize nadbytek. Ale jako peněžní kapitál o sobě, jako potenciální peněžní kapitál, podléhá stálému rozpínání a smršťování. V předvečer krize a za krize se zbožní kapitál, pokud funguje

jako potenciální peněžní kapitál, smršťuje. Pro svého majitele a jeho věřitele (a také jako jistota za směnky a půjčky) představuje méně peněžního kapitálu než v době, kdy se koupil a kdy se prováděly na něm založené eskontní a zástavní operace. Jestliže to má být smysl tvrzení, že se peněžní kapitál země zmenšuje v dobách tísně, rovná se to konstatování, že klesly ceny zboží. Takové zhroucení cen ostatně vyrovnává pouze jejich dřívější vzedmutí.

Důchody neproduktivních tříd a všech těch, kteří žijí z pevných příjmů, zůstávají většinou beze změny při vzedmutí cen, jež jde ruku v ruce s nadvýrobou a nadměrnou spekulací. Jejich spotřební schopnost se proto relativně zmenšuje, a tím se zmenšuje i jejich schopnost nahrazovat část celkové reprodukce, která by za normálních poměrů nezbytně tvořila součást jejich spotřeby. I tehdy, jestliže jejich poptávka zůstává nominálně stejná, se ve skutečnosti zmenšuje.

Pokud jde o dovoz a vývoz, je třeba poznamenat, že krize zachvacuje jednu zemi po druhé a že se pak ukazuje, že všechny, až na malé výjimky, příliš mnoho vyvážely i dovážely, že tedy platební bilance *je pro všechny nepříznivá*, a že tedy skutečná příčina není v platební bilanci. Např. Anglie trpí odlivem zlata. Příliš mnoho dovezla. Ale zároveň jsou všechny ostatní země přeplněny anglickým zbožím. Dovezly také příliš mnoho, nebo se do nich příliš mnoho dovezlo. (Je ovšem rozdíl mezi zemí, která vyváží na úvěr, a zeměmi, které na úvěr vyvážejí málo anebo vůbec ne. Ale ty pak dovážejí na úvěr; není tomu tak jen tehdy, jestliže se tam zboží posílá na konsignaci.) Nejdříve může krize vypuknout třeba v Anglii, v zemi, která nejvíce poskytuje úvěr a nejméně ho dostává, protože platební bilance, bilance splatných plateb, která se musí ihned vyrovnat, *je pro ni nepříznivá*, třebaže všeobecná obchodní bilance *je pro ni příznivá*. Příznivá obchodní bilance se vysvětluje jednak tím, že Anglie poskytuje úvěr, jednak tím, že půjčila do zahraničí velké množství kapitálů, takže do Anglie proudí velký zpětný příliv ve zboží, ještě mimo vlastní obchodní návraty. (Někdy však také krize vypukla nejdříve v Americe, v zemi, která dostává převážnou část obchodního a kapitálového úvěru z Anglie.) Krach v Anglii, který začal a byl provázen odlivem zlata, vyrovnává platební bilanci Anglie jednak tím, že způsobuje bankrot jejich dovozců (o čemž později), jednak tím, že vrhá část jejího zbožního kapitálu za levné ceny do ciziny, jednak tím, že se prodávají cizí cenné papíry, nakupují anglické papíry etc. A teď přichází

řada na jinou zemi. Platební bilance byla pro ni v dané chvíli příznivá; ale rozdíl ve lhůtách, který existuje v normálních dobách mezi platební bilancí a obchodní bilancí, nyní následkem krize odpadá, nebo se alespoň zmenšuje; všechny platby je nutno vyřídit najednou. Stejná historie se teď opakuje i zde. Do Anglie nyní plyne zlato, z druhé země zlato odplývá. To, co se v jedné zemi jeví jako nadměrný dovoz, jeví se v druhé zemi jako nadměrný vývoz a naopak. Ale k nadměrnému dovozu a nadměrnému vývozu došlo ve všech zemích (nemluvíme tu o neúrodě etc., nýbrž o všeobecné krizi), tj. došlo k nadvýrobě, kterou pomohl vyvolat úvěr a všeobecné vzedmutí cen, kterým bývá provázen.

Roku 1857 vypukla krize ve Spojených státech. Nastal odliv zlata z Anglie do Ameriky. Ale jakmile vzedmutí v Americe odpadlo, nastala krize v Anglii a proud zlata se obrátil z Ameriky do Anglie. Stejně tomu bylo mezi Anglií a kontinentem. Platební bilance je v dobách všeobecné krize nepříznivá pro každý národ, alespoň pro každý obchodně rozvinutý národ, ale tato nepříznivá platební bilance se jako při palbě po četách objevuje u jednoho národa po druhém, jakmile na něj přijde řada platit; a krize, která jednou vypukne, např. v Anglii, směstná sled těchto lhůt do zcela krátkého období. Ukazuje se pak, že všechny tyto národy současně příliš mnoho vyvezly (tedy i vyrobily) i příliš mnoho dovezly (tedy příliš obchodovaly), že všude se ceny příliš vyhnaly do výše a že se předimenzoval úvěr. A všude dochází ke stejnému krachu. Všude pak po řadě dochází k odlivu zlata. Tento jev právě pro svou všeobecnost svědčí o tom: 1. že odliv zlata je pouhým příznakem krize, nikoliv její příčinou; 2. že pořadí, ve kterém ke krizi dochází u různých národů, pouze ukazuje, kdy na ně přišla řada poručit se do vůle boží, kdy u nich nastupuje krize a vybuchují její latentní prvky.

Pro anglické ekonomy je charakteristické — a ekonomická literatura od roku 1830, pokud stojí za zmínku, se omezuje hlavně na literaturu o currency, úvěru a krizích — že zkoumají vývoz drahých kovů v době krize, nehledě na změnu směnečných kursů pouze ze stanoviska Anglie, jako čistě národní jev, a úplně zavírají oči před tím, že zvýší-li jejich banka v době krize úrokovou sazbu, udělají všechny ostatní evropské banky totéž, a že ozvou-li se dnes v Anglii nářky na odliv zlata, uslyšíme je zítra v Americe, pozítří v Německu a ve Francii.

Roku 1847 „měla Anglie splnit běžné závazky" (většinou za obilí). „Na neštěstí se z velké části splnily bankroty." (Bohatá Anglie si pomohla od závazků vůči kontinentu a Americe bankrotem.) „Ale pokud se nevyřídily bankrotem, hradily se vývozem drahých kovů." (Report of Committee on Bank Acts, 1857.)

Pokud se tedy krize v Anglii zostřuje bankovním zákonodárstvím, je toto zákonodárství prostředkem k tomu, aby se v dobách hladu mohly ošidit národy, které vyvážejí obilí; nejprve se okradou o jejich obilí a pak o peníze za jejich obilí. Zákaz vývozu obilí v takových dobách je tedy pro země, které samy více nebo méně trpí drahotou, velmi racionálním prostředkem proti tomuto plánu Anglické banky „plnit závazky" za dovoz obilí „bankroty". Pak je mnohem lepší, jestliže ztratí výrobci obilí a spekulanti část svého zisku ve prospěch vlastní země, než ztratí-li svůj kapitál ve prospěch Anglie.

Z toho, co bylo řečeno, je vidět, že zbožní kapitál ztrácí v době krize a vůbec v dobách hospodářské stagnace do značné míry svou vlastnost představovat potenciální peněžní kapitál. Totéž platí o fiktivním kapitálu, o úrokových papírech, pokud obíhají na burze jako peněžní kapitály. Jestliže stoupá úrok, klesá jejich cena. Dále klesá tím, že je všeobecný nedostatek úvěru, který nutí jejich majitele vrhat je hromadně na trh, aby si opatřili peníze. Konečně u akcií klesá jednak proto, že klesají důchody, na něž jsou poukázkami, jednak proto, že podniky, které představují, jsou velmi často založeny na podvodu. Tento fiktivní peněžní kapitál se v krizích neobyčejně zmenšuje, a tím se zmenšuje i moc jeho majitelů opatřit si za něj na trhu peníze. Snížení peněžních označení těchto cenných papírů v kurzovním listě nemá sice nic společného se skutečným kapitálem, který představují, má však velmi mnoho společného s platební schopností jejich majitelů.

# PENĚŽNÍ KAPITÁL A SKUTEČNÝ KAPITÁL. II

(*Pokračování*)

Stále jsme se ještě nevypořádali s otázkou, nakolik se akumulace kapitálu ve formě zapůjčitelného kapitálu kryje se skutečnou akumulací, s rozšířením reprodukčního procesu.

Přeměna peněz v zapůjčitelný peněžní kapitál je záležitostí daleko jednodušší než přeměna peněz v produktivní kapitál. Ale musíme tu rozlišovat dvojí:

1. pouhou přeměnu peněz v zápůjční kapitál;
2. přeměnu kapitálu nebo důchodu v peníze, které se mění v zápůjční kapitál.

Pouze jestliže jde o přeměnu uvedenou v druhém bodě, může docházet k pozitivní akumulaci zápůjčního kapitálu, která souvisí se skutečnou akumulací průmyslového kapitálu.

## 1. PŘEMĚNA PENĚZ V ZÁPŮJČNÍ KAPITÁL

Viděli jsme již, že může nastat nahromadění, nadbytek zápůjčního kapitálu, který souvisí s produktivní akumulací jen potud, že k ní stojí v obráceném poměru. Bývá tomu tak ve dvou fázích průmyslového cyklu, totiž za prvé v období, kdy průmyslový kapitál v obou formách — ve formě produktivního kapitálu i ve formě kapitálu zbožního — je smrštěn, tedy na začátku cyklu po krizi; a za druhé v období, kdy začíná zlepšení, ale obchodní úvěr ještě málo sahá k bankovnímu úvěru. V prvním případě vystupuje peněžní kapitál, jehož se dříve užívalo ve výrobě a v obchodu, jako nečinný zápůjční kapitál; ve druhém případě vystupuje jako kapitál, jehož se používá stále více, ale za velmi nízký úrok, protože nyní průmyslový i obchodní kapitalista diktuje podmínky kapitalistovi peněžnímu. Nadbytek zápůjčního kapitálu vyjadřuje v prvním případě stagnaci průmyslového kapitálu, ve druhém případě pak relativní nezávislost obchodního úvěru na bankovním úvěru, založenou na tom, že se kapitál vrací plynule, že jsou krátké úvěrové lhůty a že se pracuje převážně s vlastním kapitálem. Spekulanti, kteří počítají s cizím úvěrovým kapitálem, ještě nevyrukovali; lidé, kteří pracují s vlastním kapitálem, nemají ještě ani

pomyšlení, aby se pouštěli do čistě úvěrových operací. V první fázi vyjadřuje nadbytek zápůjčního kapitálu pravý opak skutečné akumulace. Ve druhé fázi se kryje s novým rozšířením reprodukčního procesu, provází ho, ale není jeho příčinou. Nadbytek zápůjčního kapitálu se již snižuje, i když jen relativně, vzhledem k poptávce. V obou případech se rozšiřování skutečného procesu akumulace podporuje tím, že nízký úrok, který se v prvním případě kryje s nízkými cenami, ve druhém případě s pozvolným vzestupem cen, zvyšuje část zisku, která se přeměňuje v podnikatelský zisk. V ještě větší míře k tomu dochází při vzestupu úroku na jeho průměr v období vrcholné prosperity, kdy úrok sice stoupá, ale ne tak jako zisk.

Na druhé straně jsme viděli, že může docházet k akumulaci zápůjčního kapitálu, i když nedochází k žádné skutečné akumulaci, a to pouhými technickými prostředky, jako rozšířením a koncentrací bankovnictví, úsporným využíváním oběhových rezerv nebo i rezervních fondů platidel soukromníků, které se tím na krátký čas vždy mění v zápůjční kapitál. Ačkoliv tento zápůjční kapitál, který se proto také nazývá proudící kapitál (floating capital), nabývá vždy formy zápůjčního kapitálu pouze na krátká období (neboť eskontovat se má také jen na krátká období), zato však neustále přitéká a odtéká. Jestliže ho jeden vybere, druhý ho přinese. Zapůjčitelný peněžní kapitál (nemluvíme tu vůbec o půjčkách na léta, nýbrž jen o krátkodobých půjčkách na směnky a zástavy) tak roste fakticky zcela nezávisle na skutečné akumulaci.

B. C. 1857. Otázka 501. „Co rozumíte pojmem floating capital?" (Pan Weguelin, guvernér Anglické banky:) „Je to kapitál, jehož lze použít k peněžním zápůjčkám na krátkou dobu... (502). Bankovky Anglické banky... provinciálních bank na úhrn peněz, které jsou v zemi." — {Otázka:} „Jestliže rozumíte pod floating capital aktivní oběh" {totiž bankovky Anglické banky}, „tu podle svědeckého materiálu, který má výbor k dispozici, zřejmě v tomto oběhu nedochází k nějakému značnějšímu kolísání?" (Ale je hodně velký rozdíl v tom, kdo tento aktivní oběh zálohuje, zda peněžník nebo sám reprodukující kapitalista. — Weguelinova odpověď:) „Zahrnuji do floating capital bankéřské rezervy, u kterých dochází ke značnému kolísání."

To tedy znamená, že značně kolísá část vkladů, kterou bankéři znovu nerozpůjčili, nýbrž která figuruje jako jejich rezerva, z velké části však také jako rezerva Anglické banky, kde jsou uloženy. Nakonec tento pán říká, že floating capital prý je bullion, tj. pruty a kovové peníze (503). Je vůbec podivuhodné, jak odlišný smysl a odlišnou formu v této úvěrové hatma-

tilce peněžního trhu dostávají všechny kategorie politické ekonomie. Floating capital je tu výrazem pro circulating capital, což je ovšem něco docela jiného, money jsou capital, bullion je capital, bankovky jsou circulation, kapitál je a commodity*, dluhy jsou commodities a fixed capital jsou peníze uložené v těžko prodejných papírech!

„Londýnské akciové banky... rozmnožily své vklady z 8 850 774 liber št. v roce 1847 na 43 100 724 liber št. v roce 1857... Z dokladů a výpovědí, které byly předloženy výboru, se dá soudit, že veliká část z této obrovské částky pochází ze zdrojů, kterých se dříve nemohlo použít k tomuto účelu, a že zvyk otevírat si u bankéřů účet a ukládat si u něho peníze se ujal u četných tříd, které svůj kapitál (!) dříve takto neukládaly. Pan Rodwell, prezident Sdružení provinciálních soukromých bank" {na rozdíl od akciových bank}, „delegovaný tímto sdružením, aby za ně vypovídal před výborem, udává, že v ipswichském kraji se tato praxe v poslední době mezi pachtýři a maloobchodníky tohoto obvodu zečtyřnásobila; že téměř všichni pachtýři, i takoví, kteří ročně platí všeho všudy 50 liber št. pachtovného, mají teď u bank běžné účty. Spousta těchto vkladů ovšem nachází použití v obchodě a proudí zejména do Londýna, střediska obchodní činnosti, kde se jich používá především k eskontu směnek a k jiným půjčkám, které londýnští bankéři poskytují zákazníkům. Ale velká část těchto vkladů, pro niž bankéři nemají přímé upotřebení, přechází do rukou bill-brokerů a ti za ně dávají bankéřům obchodní směnky, které už jednou eskontovali lidem v Londýně a v provinciích." (B. C. 1858, s. [V, odstavec č.] 8.)

Tím, že bankéř poskytuje bill-brokerovi půjčky na směnky, které bill-broker již jednou eskontoval, reeskontuje je fakticky ještě jednou; ale ve skutečnosti se velmi mnoho těchto směnek reeskontovalo již bill-brokerem a stejnými penězi, kterými bankéř reeskontoval směnky bill-brokera, reeskontuje bill-broker nové směnky. A k čemu to vede:

„Úvěrovými směnkami a nepodloženými úvěry se vytvořily rozsáhlé fiktivní úvěry. Velmi to usnadnil postup provinciálních akciových bank, které takové směnky eskontovaly a dávaly si je pak reeskontovat u bill-brokerů na londýnském trhu, přičemž spoléhaly jedině na úvěrovou schopnost banky a nestaraly se o ostatní kvality směnek." (Tamtéž.)

Pokud jde o toto reeskontování a o to, jak toto čistě technické rozmnožení zapůjčitelného peněžního kapitálu napomáhá úvěrovým švindlům, je zajímavé toto místo v časopisu Economist:

„Po mnoho let se v některých obvodech země hromadil kapitál" (totiž zapůjčitelný peněžní kapitál) „rychleji, než se ho mohlo použít, zatímco v jiných obvodech rostla rychleji než samotný kapitál možnost ho umístit. A tak zatímco bankéři v zemědělských obvodech neměli příležitost, aby umístili vklady výnosně a bezpečně ve svém vlastním kraji, setkávali se bankéři v průmyslových okresech a v obchodních městech s větší po-

* zboží.

ptávkou po kapitálu, než kolik ho mohli poskytnout. Výsledkem těchto rozdílných poměrů v různých obvodech bylo, že v posledních letech vznikla a úžasně rychle se rozšířila nová kategorie firem, které se zaměstnávaly rozdělováním kapitálu, kterým se sice obvykle říká bill-brokers, ale ve skutečnosti to jsou bankéři největšího stylu. Činnost těchto firem záleží v tom, že na určité smluvené lhůty a za určité smluvené úroky přejímají kapitálové přebytky od bank těch obvodů, kde pro ně není umístění, stejně jako dočasně ladem ležící prostředky akciových společností a velikých obchodních domů, a že tyto peníze půjčují za vyšší úrokovou sazbu bankám těch obvodů, kde je větší sháňka po kapitálu; zpravidla reeskontem směnek jejich zákazníků... Tak se stala Lombardstreet[3] velkým centrem, kde dochází k přenosu ladem ležícího kapitálu z jedné části země, kde se ho nemůže užitečně použít, do jiné části, kde je po něm poptávka; a to platí jak o různých částech země, tak i o jednotlivcích, kteří jsou v podobném postavení. Původně se tyto obchody omezovaly téměř výhradně na vypůjčování a půjčování na obvyklé bankovní zástavy. Ale tou měrou, jak rychle přibývalo kapitálu v zemi a jak se ho zřizováním bank používalo stále hospodárněji, měly tyto diskontní firmy tolik prostředků, že začaly poskytovat půjčky nejprve na dock warrants (skladní listy na zboží v dokách) a pak také na nákladní listy, které představovaly výrobky, jež dokonce ještě ani nedošly, ačkoliv mnohdy, třebaže ne zpravidla, se na ně už vydaly směnky na makléře se zbožím. Tato praxe změnila brzy celý charakter anglického obchodu. Ulehčení, které takto poskytovala Lombardstreet, neobyčejně posílilo postavení makléřů se zbožím v Mincing Lane[4]; ti pak zase dávali všechny tyto výhody dovozcům; ti jich využívali tolik, že zatímco před 25 roky úvěr na nákladní listy nebo i na dock warrants by úplně zničil kredit obchodníka, rozšířila se tato praxe v posledních letech tak všeobecně, že ji lze pokládat za pravidlo, a není už, jako před 25 roky, vzácnou výjimkou. Tento systém se dokonce rozvinul tak, že v Lombardstreet se vypůjčovaly veliké částky na směnky, vydané na úrodu v dalekých koloniích, která *ještě dozrávala* na poli. Důsledkem takových úlev při úvěru bylo, že dovozci rozšiřovali své zahraniční obchody a že svůj proudící (floating) kapitál, kterým dosud financovali svůj obchod, vkládali do těch nejmizernějších podniků, do koloniálních plantáží, kde měli malou anebo vůbec žádnou kontrolu. Tak vypadá přímé zřetězení úvěrů. Kapitál země, sebraný v našich zemědělských obvodech, se uloží v malých částkách ve venkovských bankách a soustředí se k použití v Lombardstreet. Ale používá se ho předně k rozšíření závodů v našich důlních a průmyslových obvodech prostřednictvím reeskontu směnek, které znějí na tamější banky; za druhé však také k poskytování větších úlev dovozcům zahraničních výrobků zápůjčkami na dock warrants a nákladní listy, čímž se uvolní ‚legitimní' obchodní kapitál firem v zahraničním a koloniálním obchodu a může se ho tak používat k nejhorším investicím do zámořských plantáží." (Economist. 1847, s. 1334.)

To je to „krásné" propletení úvěrů. Venkovský vkladatel si namlouvá, že ukládá jen u svého bankéře, a dále, že půjčuje-li bankéř, půjčuje pouze soukromým osobám, které zná. Nemá nejmenší tušení, že tento bankéř dává jeho vklady k dispozici nějakému londýnskému bill-brokerovi, nad jehož operacemi nemají oba nejmenší kontrolu.

Viděli jsme už, jak velké veřejné podniky, např. stavby železnic, mohou zápůjční kapitál na čas rozmnožit tím, že vložené části zůstávají vždy, dokud se jich skutečně nepoužije, k dispozici bankám.

Úhrn zápůjčního kapitálu se ostatně naprosto liší od množství oběživa. Množstvím oběživa tu rozumíme úhrn všech bankovek a všech kovových peněz, včetně prutů drahých kovů, které jsou v zemi a obíhají v ní. Část tohoto množství tvoří rezervu bank, její velikost se stále mění.

„12. listopadu 1857" (v den, kdy byla dočasně zrušena platnost bankovního zákona z roku 1844[2]) „byla úhrnná rezerva Anglické banky a všech jejích poboček jen 580 751 liber št.; úhrn vkladů byl v téže době 22 1/2 miliónů liber št., z čehož téměř 6 1/2 miliónu patřilo londýnským bankéřům." (B. A. 1858, s. LVII.)

Změny úrokové sazby (nehledě na změny, k nimž dochází v delších obdobích, a rozdíl mezi úrokovými sazbami v různých zemích; první jsou podmíněny změnami všeobecné míry zisku, druhé rozdíly v mírách zisku a ve stupni rozvoje úvěru) závisí na nabídce zapůjčního kapitálu (za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti, jako např. důvěra etc., jsou stejné), tj. onoho kapitálu, který se půjčuje ve formě peněz, kovových peněz a papírových peněz; na rozdíl od průmyslového kapitálu, který si jako takový ve formě zboží půjčují prostřednictvím obchodního úvěru sami činitelé reprodukce.

Nicméně množství tohoto zapůjčitelného peněžního kapitálu je odlišné od množství peněz, které obíhají, a je na něm nezávislé.

Kdyby se např. 20 liber št. půjčilo pětkrát denně, půjčil by se peněžní kapitál 100 liber št. a to by zároveň znamenalo, že těchto 20 liber št. kromě toho fungovalo alespoň čtyřikrát jako kupní prostředek nebo platidlo; neboť kdyby nezprostředkovalo koupě a prodeje, takže by alespoň čtyřikrát nepředstavovalo přeměněnou formu kapitálu (zboží, v tom i pracovní sílu), nevytvořilo by kapitál 100 liber št., nýbrž by založilo jen pět pohledávek po 20 librách št.

U zemí s rozvinutým úvěrem můžeme předpokládat, že všechen peněžní kapitál, jehož lze použít k půjčkám, existuje ve formě vkladů u bank a peněžníků. To platí, alespoň o podnikání, všeobecně. Kromě toho se v dobách, kdy jde obchod dobře, než začne působit spekulace ve vlastním slova smyslu, vyřizuje většina oběhových funkcí při snadném úvěru a rostoucí důvěře prostě úvěrovými převody, aniž je třeba kovových nebo papírových peněz.

Pouhá možnost velikých vkladů při relativně nepatrném množství oběživa závisí jedině na:

1. počtu koupí a plateb, které vykoná stejný peníz;

2. počtu jeho zpětných poutí, kterými se vrací do bank jako vklad, takže se jeho opakovaná funkce kupního prostředku a platidla zprostředkovává jeho opětovnou přeměnou ve vklad. Např. maloobchodník týdně uloží u svého bankéře 100 liber št. v penězích; bankéř jimi vyplatí část vkladu továrníka; ten je vyplatí dělníkům; ti jimi zaplatí maloobchodníkovi a ten je uloží znovu do banky. 100 liber št., které uložil maloobchodník, sloužilo tedy za prvé k výplatě továrníkova vkladu, za druhé k zaplacení dělníkům, za třetí k zaplacení maloobchodníkovi a za čtvrté k uložení další části peněžního kapitálu téhož maloobchodníka; tak by na konci 20 týdnů, kdyby nemusel z těchto peněz nic vybírat, měl u bankéře uloženo 2000 liber št. prostřednictvím stejných 100 liber št.

Do jaké míry je tento peněžní kapitál volný, je vidět jen na přílivu a odlivu rezervního fondu bank. Z toho vyvozuje pan Weguelin, který byl roku 1857 guvernérem Anglické banky, že zlato je „jediný" rezervní kapitál Anglické banky:

1258. „Podle mého mínění se diskontní sazba fakticky určuje množstvím volného kapitálu v zemi. Množství volného kapitálu představuje rezerva Anglické banky, která je fakticky zlatou rezervou. Odtéká-li tedy zlato, zmenšuje se tím množství volného kapitálu v zemi, a proto se zvyšuje hodnota části, která ještě zbývá." — 1364. [Newmarch:] „Zlatá rezerva Anglické banky je ve skutečnosti centrální rezervou čili hotovým pokladem, na jehož základě se rozvíjí veškeré podnikání v zemi... Na tomto pokladě, na tomto rezervoáru se vždy ukazuje vliv zahraničních směnečných kursů." (Report on Bank Acts, 1857.)

*

Měřítko pro akumulaci skutečného, tj. produktivního a zbožního kapitálu poskytuje statistika vývozu a dovozu. A tu se vždy ukazuje, že pro desetileté cykly vývojového období anglického průmyslu (1815 až 1879) se maximum poslední doby prosperity *před* krizí po každé objevuje jako minimum následující doby prosperity a pak se zvedá na nové, daleko vyšší maximum.

Skutečná nebo deklarovaná hodnota výrobků, jež se z Velké Británie a Irska vyvezly v roce 1824, v roce prosperity, byla 40 396 300 liber št. Objem vývozu klesá pak od krize roku 1825 pod tuto částku a kolísá mezi 35 a 39 miliony ročně. S návratem prosperity roku 1834 stoupá nad dřívější nejvyšší úroveň, na 41 649 191 liber št., a dosahuje roku 1836 nového maxima 53 368 571 liber št. Roku 1837 klesá opět na 42 miliónů, takže

nové minimum je už vyšší než staré maximum a kolísá pak mezi 50 a 53 milióny. Návrat prosperity zvyšuje pak roku 1844 objem vývozu na 58 $^1/_2$ miliónu, takže je tu maximum z roku 1836 již zase daleko překonáno. Roku 1845 dosahuje 60 111 082 liber št.; roku 1846 pak klesá na něco přes 57 miliónů, roku 1847 je téměř 59 miliónů, roku 1848 klesá téměř na 53 miliónů, roku 1849 stoupá na 63 $^1/_2$ miliónu, roku 1853 téměř na 99 miliónů, roku 1854 na 97 miliónů, roku 1855 94 $^1/_2$ miliónu, roku 1856 téměř 116 miliónů a roku 1857 dosahuje maxima 122 miliónů. Roku 1858 klesá na 116 miliónů, ale už roku 1859 stoupá na 130 miliónů, roku 1860 téměř na 136 miliónů, roku 1861 je pouze 125 miliónů (zde je zase nové minimum vyšší než dřívější maximum), roku 1863 je 146 $^1/_2$ miliónu.

Totéž by se ovšem dalo prokázat také na dovozu, který ukazuje rozšiřování trhu; zde máme co dělat jen s měřítkem výroby. {Rozumí se samo sebou, že pro Anglii to platí jen v době, kdy měla skutečný průmyslový monopol; ale platí to vůbec pro všechny země s moderním velkoprůmyslem, pokud se světový trh ještě rozšiřuje. — B. E.}

## 2. PŘEMĚNA KAPITÁLU NEBO DŮCHODU V PENÍZE, KTERÉ SE MĚNÍ V ZÁPŮJČNÍ KAPITÁL

Zkoumáme tu akumulaci peněžního kapitálu, pokud není ani výrazem váznutí toku obchodního úvěru, ani hospodárného používání skutečně fungujícího oběživa či rezervního kapitálu činitelů účastných v reprodukci.

Kromě obou těchto případů může akumulace peněžního kapitálu vzniknout mimořádným přílivem zlata, jako tomu bylo roku 1852 a 1853, když byla objevena nová ložiska zlata v Austrálii a Kalifornii. Toto zlato se deponovalo u Anglické banky. Vkladatelé přijímali za ně bankovky, ale neukládali je zase hned do bank. Tím se oběživo neobyčejně rozmnožilo. (Weguelinova výpověď. B. C. 1857, č. 1329.) Banka chtěla těchto vkladů využít snížením diskontu na 2 %. Množství zlata, nahromaděné v bance, vzrostlo během šesti měsíců v roce 1853 na 22—23 miliónů.

Akumulace u všech kapitalistů, kteří půjčují peníze, se děje samozřejmě vždy přímo v peněžní formě, kdežto ke skutečné akumulaci průmyslového kapitálu dochází, jak jsme viděli, zpravidla tak, že přibývá přímo prvků reprodukčního kapitálu. Rozvoj úvěrnictví a obrovská koncentrace půjčování peněz v rukou velikých bank musí tedy již samy o sobě a pro sebe

zrychlovat akumulaci zapůjčitelného kapitálu jako formu, která je od skutečné akumulace odlišná. Tento rychlý rozvoj zápůjčního kapitálu je tedy výsledkem skutečné akumulace, neboť je to důsledek rozvoje reprodukčního procesu, a zisk, který tvoří zdroj akumulace těchto peněžních kapitalistů, je pouze srážka z nadhodnoty, kterou vytloukají reprodukující kapitalisté (a zároveň přivlastnění části úroků z cizích úspor). Zápůjční kapitál se akumuluje na úkor průmyslníků i obchodníků. Viděli jsme, jak v nepříznivých fázích průmyslového cyklu může úroková sazba stoupnout tak, že dočasně úplně pohlcuje zisk jednotlivých odvětví podnikání, která jsou ve zvlášť nevýhodné situaci. Zároveň klesají ceny státních a jiných cenných papírů. To je moment, kdy peněžní kapitalisté hromadně skupují tyto znehodnocené papíry, které v pozdějších fázích zase brzy stoupají na svou normální výši i nad ni. Pak je znovu vrhají na trh, a tak získávají část peněžního kapitálu veřejnosti. Část, kterou neprodají, jim vynáší vyšší úroky, protože tyto papíry koupili pod cenou. Ale všechen zisk, jehož peněžní kapitalisté dosahují a který opět mění v kapitál, mění především v zápůjční peněžní kapitál. Jeho akumulace, jako akumulace odlišná od skutečné akumulace, třebaže je jejím výhonkem, vystupuje, vezmeme-li jen samy peněžní kapitalisty, bankéře etc., jako akumulace této zvláštní třídy kapitalistů. A musí vzrůstat s každým rozšířením úvěrnictví, které provází skutečné rozšíření procesu reprodukce.

Jestliže je úroková sazba nízká, postihuje toto znehodnocení peněžního kapitálu hlavně vkladatele, nikoliv banky. Před rozvojem akciových bank ležely $^3/_4$ všech vkladů u bank v Anglii bezúročně. Kde se z nich nyní platí úroky, jsou při nejmenším o 1 % menší než běžná úroková sazba.

Pokud jde o peněžní akumulaci u ostatních tříd kapitalistů, nepřihlížíme k části, kterou ukládají v zúročitelných papírech a akumulují v této formě. Zabýváme se pouze částí, která se vrhá na trh jako zapůjčitelný peněžní kapitál.

Máme tu za prvé část zisku, která se nevydává jako důchod, nýbrž je určena k akumulaci, které však průmysloví kapitalisté nemohou po určitou dobu upotřebit ve svých vlastních podnicích. Tento zisk je tu bezprostředně ve zbožním kapitálu, tvoří část jeho hodnoty a realizuje se s ním v penězích. Jestliže se opět nemění (prozatím nepřihlížíme k obchodníkovi, o němž promluvíme zvlášť) ve výrobní prvky zbožního kapitálu, musí po nějaký čas zůstat ve formě peněz. Tato částka vzrůstá s množstvím

kapitálu, a to i tehdy, když se zmenšuje míra zisku. Část, která se má vydat jako důchod, se znenáhla spotřebovává, ale jako vklad tvoří v mezidobí zápůjční kapitál u bankéře. Tedy i vzrůst části zisku, která se vydává jako důchod, se projevuje v pozvolné akumulaci zápůjčního kapitálu, jež se stále opakuje. Totéž platí i o druhé části, určené k akumulaci. S rozvojem úvěrnictví a jeho organizace se tedy projevuje i vzrůst důchodu, tj. spotřeby průmyslových a obchodních kapitalistů, v akumulaci zápůjčního kapitálu. A to platí o všech důchodech, pokud se spotřebovávají po částkách, tedy o pozemkové rentě, o mzdě v jejích vyšších formách, o příjmu neproduktivních tříd etc. Na určitou dobu vesměs přijímají formu peněžního důchodu, a dají se tudíž přeměnit ve vklady a tím i v zápůjční kapitál. O každém důchodu, ať už je určen ke spotřebě, nebo k akumulaci, platí, že jakmile existuje v nějaké peněžní formě, je to část hodnoty zbožního kapitálu, přeměněná v peníze, a tudíž výraz a výsledek skutečné akumulace, nikoliv však sám produktivní kapitál. Jestliže přádelník smění svou přízi za bavlnu, ale část, která představuje důchod, za peníze, je skutečným jsoucnem jeho průmyslového kapitálu příze, která nyní přešla do rukou tkalce nebo třeba do rukou soukromého spotřebitele, a tato příze je — ať už je určena pro reprodukci, nebo pro spotřebu — jak jsoucnem hodnoty kapitálu, tak i nadhodnoty, která je v ní. Velikost nadhodnoty, přeměněné v peníze, závisí na velikosti nadhodnoty, která je v přízi. Jakmile však se příze přemění v peníze, jsou tyto peníze jen hodnotovým jsoucnem této nadhodnoty. A tím se stávají momentem zápůjčního kapitálu. K tomu není třeba ničeho jiného, než aby se přeměnily ve vklad, jestliže je nerozpůjčí již sám jejich majitel. Naproti tomu, aby se opět přeměnily v produktivní kapitál, musí nejdříve dosáhnout určité minimální hranice.

KAPITOLA TŘICÁTÁ DRUHÁ

# PENĚŽNÍ KAPITÁL A SKUTEČNÝ KAPITÁL. III

*(Dokončení)*

Peníze, které se takto přeměňují v kapitál, jsou výsledkem procesu reprodukce ve velkém měřítku, ale vzaty samy o sobě, jako zapůjčitelný kapitál, nejsou reproduktivním kapitálem samým.

Z toho, co jsme doposud vyložili, je nejdůležitější, že rozšiřování části důchodu určené pro spotřebu (přičemž nepřihlížíme k dělníkovi, protože jeho důchod = variabilnímu kapitálu) se projevuje především jako akumulace peněžního kapitálu. Do akumulace peněžního kapitálu vstupuje tedy moment, který je podstatně odlišný od skutečné akumulace průmyslového kapitálu; neboť část ročního produktu, určená pro spotřebu, se nijak nestává kapitálem. Část tohoto produktu *nahrazuje* kapitál, tj. konstantní kapitál výrobce spotřebních prostředků, ale pokud se opravdu přeměňuje v kapitál, existuje v naturální formě důchodu výrobců tohoto konstantního kapitálu. Tytéž peníze, které představují důchod, které slouží pouze jako zprostředkovatelé spotřeby, se na určitý čas mění v zapůjčitelný peněžní kapitál. Pokud tyto peníze představují mzdu, jsou zároveň peněžní formou variabilního kapitálu; a pokud nahrazují konstantní kapitál výrobců spotřebních předmětů, jsou peněžní formou, kterou na okamžik přijímá jejich konstantní kapitál, a slouží k nákupu naturálních prvků jejich konstantního kapitálu, který se musí nahrazovat. Ani v té, ani v oné formě nevyjadřují samy o sobě akumulaci, třebaže jejich množství roste s rozsahem procesu reprodukce. Vykonávají však dočasně funkci zapůjčitelného kapitálu, tedy peněžního kapitálu. Po této stránce musí tedy akumulace peněžního kapitálu vždy odrážet větší akumulaci kapitálu, než jaká je ve skutečnosti; neboť rozšíření individuální spotřeby se jeví, díky tomu, že je zprostředkováno penězi, jako akumulace peněžního kapitálu, poskytuje peněžní formu pro skutečnou akumulaci, pro peníze, které otvírají nové sféry kapitálových vkladů.

Akumulace zapůjčitelného peněžního kapitálu tedy do jisté míry nevyjadřuje nic jiného než skutečnost, že všechny peníze, v něž se přeměňuje průmyslový kapitál v procesu svého koloběhu, přijímají formu nikoliv peněz, které činitelé reprodukce *zálohují*, nýbrž peněz, které si *vypůjčují*;

takže ve skutečnosti zálohování peněz, které se musí dít v procesu reprodukce, se jeví jako zálohování vypůjčených peněz. Na základě obchodního úvěru půjčuje vskutku jeden druhému peníze, které potřebuje v procesu reprodukce. To však nyní vystupuje ve formě, že bankéř, jemuž půjčí peníze jedna část činitelů reprodukce, půjčí je druhé části činitelů reprodukce, přičemž pak bankéř vypadá jako spasitel; zároveň potom jako prostředník přebírá do svých rukou disponování tímto kapitálem.

Zbývá ještě se zmínit o několika zvláštních formách akumulace peněžního kapitálu. Kapitál se uvolňuje např. poklesem ceny prvků výroby, surovin etc. Jestliže průmyslník nemůže bezprostředně rozšiřovat svůj proces reprodukce, je část jeho peněžního kapitálu jako přebytečná vyvrhována z koloběhu a přeměňuje se v zapůjčitelný peněžní kapitál. Za druhé se pak kapitál v peněžní formě uvolňuje, zejména u obchodníka, jakmile dojde k poruchám obchodu. Jestliže obchodník vyřídil řadu obchodů a může v důsledku takových poruch začít nové obchody až později, realizované peníze představují pro něho jen poklad, přebytečný kapitál. Ale zároveň znamenají bezprostředně akumulaci zapůjčitelného kapitálu. V prvním případě vyjadřuje akumulace peněžního kapitálu opakování reprodukčního procesu za příznivějších podmínek, skutečné uvolňování části kapitálu, který byl dříve vázán, tedy možnost rozšiřovat reprodukční proces stejnými peněžními prostředky. Naproti tomu ve druhém případě vyjadřují pouhé porušení proudu transakcí. Ale v obou případech se peníze přeměňují v zapůjčitelný peněžní kapitál, znamenají jeho akumulaci, působí na peněžní trh a na úrokovou sazbu stejně, ačkoliv to v prvním případě vyjadřuje příznivé podmínky, ve druhém případě překážky skutečného procesu akumulace. K akumulaci peněžního kapitálu přispívá konečně i to, že je mnoho lidí, kteří si nadělají peníze a pak odejdou ze sféry reprodukce. Čím více zisku se během průmyslového cyklu vytlouklo, tím více jich je. Zde vyjadřuje akumulace zapůjčitelného peněžního kapitálu na jedné straně skutečnou akumulaci (pokud jde o její relativní rozsah); na straně druhé jen rozsah přeměny průmyslových kapitalistů v pouhé peněžní kapitalisty.

Pokud pak jde o část zisku, jež zbývá a která není určena k tomu, aby se spotřebovala jako důchod, přeměňuje se v peněžní kapitál jen v tom případě, jestliže se jí nemůže přímo upotřebit na rozšíření podniku ve výrobní sféře, kde vznikla. Může to být ze dvou příčin. Buď proto, že tato sféra je

kapitálem nasycena. Nebo proto, že akumulovaná částka, jestliže má fungovat jako kapitál, musí napřed dosáhnout určité velikosti, podle toho, jak velké musí být nové vklady kapitálu v kterékoliv sféře podnikání. Proto se v takových případech akumulovaná částka mění nejprve v zapůjčitelný peněžní kapitál a slouží k rozšiřování výroby v jiných sférách. Předpokládáme-li, že se ostatní okolnosti nemění, bude masa zisku, která se má opět přeměnit v kapitál, záviset na mase dosaženého zisku, a tudíž na rozšíření reprodukčního procesu. Jestliže však tato nová akumulace naráží při svém použití na obtíže, na nemožnost umístění, dochází-li tedy k přeplnění výrobních odvětví a k nadměrné nabídce zápůjčního kapitálu, nedokazuje tato plethora zapůjčitelného kapitálu nic než omezenost *kapitalistické* výroby. Úvěrová ažiotáž, která potom následuje, dokazuje, že použití tohoto nadbytečného kapitálu nestojí v cestě žádná pozitivní překážka. Existuje však překážka daná zákony jeho zhodnocování, mezemi, ve kterých se může kapitál zhodnocovat jako kapitál. Nadbytek peněžního kapitálu jako takového neznamená nutně, že je nadvýroba, dokonce ani to, že nejsou sféry, kde by se ho nedalo použít.

Akumulace zápůjčního kapitálu záleží prostě v tom, že se peníze usazují jako zapůjčitelné peníze. Tento proces je velmi odlišný od skutečné přeměny peněz v kapitál; je to jen akumulace peněz ve formě, ve které se mohou přeměnit v kapitál. Ale tato akumulace může, jak jsme dokázali, vyjadřovat momenty, které se velmi liší od skutečné akumulace. Při neustálém rozšiřování skutečné akumulace může být tato rozšířená akumulace peněžního kapitálu zčásti výsledkem skutečné akumulace, zčásti výsledkem momentů, které ji doprovázejí, ale jsou od ní úplně odlišné, zčásti konečně dokonce i výsledkem váznutí skutečné akumulace. Již proto, že akumulaci zápůjčního kapitálu zvyšují takové momenty, které jsou na skutečné akumulaci nezávislé, nicméně ji však provázejí, musí v určitých fázích cyklu vznikat nadbytek peněžního kapitálu a tento nadbytek se musí stupňovat s rozvojem úvěru. S tímto nadbytkem musí zároveň vznikat i nutnost hnát výrobní proces za jeho kapitalistické meze: nadměrný obchod, nadměrná výroba, nadměrný úvěr. Zároveň se to musí dít ve formách, které vyvolávají reakci.

Pokud jde o akumulaci peněžního kapitálu z pozemkové renty, mzdy etc., nemá smyslu zde rozebírat tuto otázku. Je pouze nutno zdůraznit, že skutečná spořivost a odříkání (tvůrců pokladu), pokud tvoří prvky akumu-

lace, se dělbou práce, ke které dochází s rozvojem kapitalistické výroby, přenechává těm, kdo dostávají nejméně takových prvků a ještě k tomu dost často přicházejí o své úspory, jako např. dělníci při úpadcích bank. Jednak kapitál průmyslového kapitalisty není výsledkem jeho „spoření", nýbrž průmyslový kapitalista disponuje úměrně velikosti svého kapitálu cizími úsporami; jednak si peněžní kapitalista dělá z cizích úspor svůj kapitál a z úvěru, který si mezi sebou navzájem poskytují kapitalisté činní v reprodukci a který jim dává veřejnost, dělá zdroj svého soukromého obohacování. Rozplývá se tím poslední iluze kapitalistické soustavy, jako by kapitál byl plodem vlastní práce a spořivosti. Nejenže zisk vzniká přivlastněním cizí práce, ale i kapitál, jímž se tato cizí práce uvádí do pohybu a vykořisťuje, je cizí majetek, který dává peněžní kapitalista k dispozici průmyslovému kapitalistovi a za to ho vykořisťuje.

O úvěrovém kapitálu je třeba poznamenat ještě několik věcí.

Jak často může stejný peníz figurovat jako zápůjční kapitál, to závisí, jak už jsme vyložili výše, úplně na tom,

1. jak často realizuje prodejem nebo placením zbožní hodnoty, tedy jak často převádí kapitál, a dále na tom, jak často realizuje důchod. Jak často přejde do jiných rukou jako realizovaná hodnota, ať už kapitálu, nebo důchodu, zřejmě tedy závisí na rozsahu a počtu skutečných obratů;

2. závisí to na zhospodárnění plateb a na rozvoji a organizaci úvěrnictví;

3. konečně na zřetězení a akční rychlosti úvěrů, takže usadí-li se peníze na jednom místě jako vklad, vycházejí zase hned na jiném místě jako půjčka.

I když se předpokládá, že forma, ve které zápůjční kapitál existuje, je pouze forma skutečných peněz, zlata nebo stříbra, tj. zboží, jehož látka slouží jako míra hodnot, bývá vždy nezbytně velká část tohoto peněžního kapitálu pouze fiktivní, tj. pouhý titul na hodnotu, zcela jako hodnotová známka. Pokud peníze fungují v koloběhu kapitálu, tvoří sice na okamžik peněžní kapitál, ale nepřeměňují se v zapůjčitelný peněžní kapitál, nýbrž buď se směňují za prvky produktivního kapitálu, nebo se jimi při realizaci důchodu platí jako oběživem, a nemohou se tedy pro toho, kdo je má, přeměňovat v zápůjční kapitál. Pokud se však přeměňují v zápůjční kapitál a pokud tytéž peníze představují stále znovu zápůjční kapitál, je jasné, že existují jako kovové peníze pouze *v jednom* bodě; ve všech ostatních bo-

dech existují pouze ve formě nároku na kapitál. Podle předpokladu vyplývá akumulace těchto nároků ze skutečné akumulace, tj. z přeměny hodnoty zbožního kapitálu atd. v peníze; ale přesto se akumulace těchto nároků čili titulů jako taková liší od skutečné akumulace, ze které vyplývá, tak i od budoucí akumulace (nového výrobního procesu), jež se zprostředkovává půjčováním peněz.

Prima facie existuje zápůjční kapitál vždy ve formě peněz([9]), později jako nárok na peníze, neboť peníze, ve kterých původně existuje, jsou ve skutečné peněžní formě v rukou toho, kdo si je vypůjčí. Pro věřitele se zápůjční kapitál přeměnil v nárok na peníze, ve vlastnický titul. Také množství skutečných peněz může tedy představovat velmi odlišné množství peněžního kapitálu. Pouhé peníze, ať představují realizovaný kapitál, nebo realizovaný důchod, se stávají zápůjčním kapitálem pouhým aktem půjčky, svou přeměnou ve vklad, jestliže pozorujeme všeobecnou formu při rozvinutém úvěrovém systému. Vklad je peněžním kapitálem pro vkladatele. Ale v rukou bankéře může být třeba jen potenciálním peněž-

([9]) B. A. 1857. Výpovědi bankéře Twellse: 4516. „Jako bankéř obchodujete s kapitálem, nebo s penězi? — Obchodujeme s penězi.“ — 4517. „Jak se vplácejí vklady do vaší banky? — V penězích.“ — 4518. „Jak se vyplácejí? — V penězích.“ — [4519]. „Dá se tedy říci, že jsou něco jiného než peníze? — Ne.“

Overstone (viz kap. XXVI) si pořád plete „capital“ a „money“. Value of money* u něho znamená také úrok, ale jen pokud je určován množstvím peněz; value of capital** má být úrok, pokud je určován poptávkou po produktivním kapitálu a ziskem, který dává tento kapitál. Říká: 4140. „Užívat slova kapitál je velmi ošemetné.“ — 4148. „Vývoz zlata z Anglie znamená zmenšování množství peněz v zemi, a to ovšem musí vyvolávat zvýšenou poptávku po peněžním trhu vůbec“ (podle toho tedy nikoliv na trhu kapitálu). — 4112. „Tou měrou, jak jdou peníze ze země, zmenšuje se jejich množství v zemi. Toto zmenšení množství peněz, které zůstávají v zemi, vyvolává zvýšení hodnoty těchto peněz.“ (Podle jeho teorie to původně znamená zvýšení hodnoty peněz jako peněz — v důsledku smrštění oběhu — ve srovnání s hodnotou zboží; jinak řečeno, toto zvýšení hodnoty peněz se rovná poklesu hodnoty zboží. Protože však mezitím se i pro něho dost přesvědčivě dokázalo, že množství obíhajících peněz neurčuje ceny, jeví se mu nyní ubývání peněz jako prostředku oběhu jako příčina, která působí stoupání jejich hodnoty jako úrokového kapitálu, a tím i stoupání úrokové sazby.) „A tento růst hodnoty peněz, které ještě zbývají, zastavuje další odliv a trvá tak dlouho, dokud nepřiláká zpět tolik peněz, kolik je jich třeba, aby se obnovila rovnováha.“ — Další výklad o Overstonových rozporech uvádíme dále.

* hodnota peněz.

** hodnota kapitálu.

ním kapitálem, který leží ladem v jeho pokladně místo v pokladně vlastníka.([10])

Jak roste hmotné bohatství, roste třída peněžních kapitalistů; jednak vzrůstá počet a bohatství kapitalistů, kteří odcházejí do ústraní, rentiérů; jednak se urychluje rozvoj úvěrového systému a tím stoupá počet bankéřů, půjčovatelů peněz, finančníků etc. — S rozvojem volného peněžního kapitálu se zvětšuje množství úrokových papírů, státních papírů, akcií etc., jak jsme vyložili dříve. Ale tím zároveň roste poptávka po volném peněžním kapitálu, neboť na peněžním trhu hrají hlavní úlohu jobbers, kteří s těmito papíry spekulují. Kdyby všechny koupě a prodeje těchto papírů byly jen výrazem skutečného uložení kapitálu, dalo by se říci, že nemohou působit na poptávku po zápůjčním kapitálu, neboť prodá-li *A* svůj papír, vybere právě tolik peněz, kolik *B* vloží do tohoto papíru. Ale i tam, kde sice existuje papír, třebaže už neexistuje kapitál (alespoň ne jako peněžní kapitál), který tento papír původně představoval, vyvolává tento papír vždy pro

([10]) A tu nastává zmatek, který spočívá v tom, že obojí jsou „peníze", vklad jako pohledávka vůči bankéři i uložené peníze v rukou bankéře. Bankéř Twells uvádí před bankovním výborem roku 1857 tento příklad: „Začnu svůj obchod s 10 000 librami št. Za 5000 liber št. nakoupím zboží a uložím je ve svém skladišti. Druhých 5000 liber št. uložím u bankéře, abych na ně mohl podle potřeby vydávat směnky. Ale považuji to všechno pořád za svůj kapitál, ačkoliv 5000 liber št. z něho leží ve formě vkladu čili peněz." (4528.) Z toho se pak rozpřede tato rozkošná debata: 4531. „Dal jste tedy svých 5000 liber št. v bankovkách někomu jinému? — Ano." — 4532. „Ten má tedy u sebe vklad 5000 liber št.? — Ano." — 4533. „A vy máte vklad 5000 liber št.? — Zcela správně." — 4534. „On má 5000 liber št. v penězích a vy máte 5000 liber št. jako pohledávku? — Ano." — 4535. „Ale to konečně není nic jiného než peníze? — Ne." Zmatek pochází zčásti z toho: *A*, který těchto 5000 liber št. uložil, může na ně vydávat směnky, disponuje jimi, stejně jako kdyby je měl ještě u sebe. V tom smyslu pro něho fungují jako potenciální peníze. Pokaždé, když na ně vydává směnku, zmenšuje však pro tanto svůj vklad. Jestliže vybírá skutečné peníze, a jeho peníze se již znovu půjčily, nevyplatí mu bankéř jeho vlastní peníze, nýbrž peníze, které uložil někdo jiný. Platí-li svůj dluh *B* šekem na svého bankéře a *B* uloží tento šek u svého bankéře a bankéř osoby *A* má rovněž šek na bankéře osoby *B*, takže oba bankéři si šeky jen vymění, vykonaly peníze, které *A* uložil, dvakrát peněžní funkci; předně v rukou toho, kdo dostal peníze, které uložil *A*; za druhé v rukou *A* samého. Ve druhé funkci je to vyrovnání pohledávky (pohledávky *A* vůči jejímu bankéři a pohledávky tohoto bankéře vůči bankéři osoby *B*) bez použití peněz. Zde funguje vklad dvakrát jako peníze, totiž jednou jako skutečné peníze a podruhé jako nárok na peníze. Pouhé nároky na peníze mohou zastupovat peníze jen v tom případě, jestliže jde o vyrovnávání pohledávek.

tanto novou poptávku po takovém peněžním kapitálu. Ale v každém případě je to pak peněžní kapitál, kterým dříve disponoval *B*, nyní však *A*.

B. A. 1857. Č. 4886: „Vidím podle vašeho názoru správné příčiny, které určují diskontní sazbu, jestliže řeknu, že diskontní sazba se řídí podle toho, kolik je na trhu kapitálu, jehož lze použít k eskontu obchodních směnek na rozdíl od jiných druhů cenných papírů?" — {Chapman:} „Nikoliv; podle mého názoru mají na úrokovou sazbu vliv všechny snadno směnitelné cenné papíry (all convertible securities of a current character); omezovat otázku prostě na eskont směnek by bylo nesprávné; neboť je-li veliká poptávka po penězích na" {zástavu} „konsolů nebo i pokladničních poukázek, jako tomu bylo ve značné míře nedávno a za daleko vyšší sazbu, než je obchodní sazba, bylo by absurdní říkat, že to nemá vliv na náš obchodní svět; má to na něj velmi podstatný vliv." — 4810. „Jestliže jsou na trhu dobré a hledané cenné papíry, které bankéři za dobré a cenné uznávají, a jejich majitelé si chtějí na ně vypůjčit peníze, má to zcela jistě vliv na obchodní směnky; nemohu např. očekávat, že mi někdo dá peníze na 5 % na obchodní směnky, může-li tyto peníze v téže době půjčit na 6 % na konsoly; s námi je to zrovna tak; nikdo na mně nemůže žádat, abych mu eskontoval směnky za 5 ½ %, jestliže mohu půjčit peníze na 6 %." — 4892. „O lidech, kteří koupí za 2000 liber št. nebo za 5000 liber št. nebo za 10 000 liber št. cenné papíry jako pevné uložení kapitálu, nikdo neřekne, že by měli podstatný vliv na peněžní trh. Ptáte-li se mne po úrokové sazbě na" {zástavu} „konsolů, mám na mysli lidi, kteří dělají i statisícové obchody, takzvané jobbers, kteří upisují veliké veřejné půjčky nebo je kupují na trhu a kteří si pak musí tyto papíry ponechat tak dlouho, dokud je nemohou udat se ziskem; tito lidé si musí pro tento účel vypůjčovat peníze."

S rozvojem úvěrnictví se vytvářejí veliké koncentrované peněžní trhy, jako Londýn, které jsou zároveň hlavními sídly obchodu s těmito papíry. Bankéři půjčují této obchodnické sebrance velké množství peněžního kapitálu veřejnosti, a tak se tato hráčská havěť vzmáhá.

„Peníze jsou na burze cenných papírů obyčejně lacinější než kdekoliv jinde," říká roku 1848 tehdejší guvernér Anglické banky před tajným výborem lordů (C. D. 1848, vytištěno roku 1857, č. 219).

Již při výkladu úrokového kapitálu jsme ukázali, že průměrný úrok je za delší řadu let za jinak stejných okolností určen průměrnou mírou zisku, a ne průměrnou mírou podnikatelského zisku, který není nic jiného než zisk minus úrok.

Zmínili jsme se také, že i pro kolísání obchodního úroku — úroku počítaného peněžníky uvnitř obchodního světa za eskont a zápůjčky — nastává v průběhu průmyslového cyklu fáze, kdy se úroková sazba zvedá nad své minimum a dosahuje průměrné výše (kterou pak později překračuje), a že tento pohyb je důsledkem toho, že stoupá zisk. Později tuto otázku ještě prozkoumáme.

Zde je však třeba poznamenat dvojí:

*Za prvé:* Jestliže se úroková sazba udržuje delší dobu vysoko (mluvíme tu o úrokové sazbě v dané zemi, např. v Anglii, kde střední úroková sazba je pro delší dobu dána a také se projevuje v úroku placeném z dlouhodobějších půjček, což lze nazývat soukromý úrok), je to prima facie důkaz, že je po tuto dobu míra zisku vysoká, ale nemusí to dokazovat, že je vysoká i míra podnikatelského zisku. Tento rozdíl víceméně odpadá u kapitalistů, kteří pracují převážně s vlastním kapitálem; realizují vysokou míru zisku, protože platí úrok sami sobě. Možnost trvalejší úrokové sazby — nemluvíme tu o fázi vlastní tísně — je dána vysokou mírou zisku. Ale je možné, že tato vysoká míra zisku, po srážce vysoké úrokové míry, dává jen nízkou míru podnikatelského zisku. Ta se může scvrkávat, i když míra zisku je stále vysoká. Je to možné proto, že podniky, jakmile se jednou uvedly do chodu, je nutno udržovat v činnosti. V této fázi se hodně pracuje s pouhým úvěrovým kapitálem (cizím kapitálem); a vysoká míra zisku může být místy spekulativní, prospektivní*. Vysoká úroková míra se může platit při vysoké míře zisku, ale při klesajícím podnikatelském zisku. Může se platit — a tak tomu do určité míry bývá v dobách spekulace — nikoliv ze zisku, nýbrž z vypůjčeného cizího kapitálu, a to může trvat dlouho.

*Za druhé:* Jestliže se řekne, že poptávka po peněžním kapitálu, a tedy i úroková míra roste, protože je vysoká míra zisku, není to totéž jako řekne-li se, že roste poptávka po průmyslovém kapitálu, a proto je vysoká úroková míra.

V dobách krize dosahuje poptávka po zápůjčním kapitálu a tím i úroková míra svého maxima; míra zisku a s ní i poptávka po průmyslovém kapitálu téměř mizí. V takových dobách si každý vypůjčuje jen proto, aby mohl zaplatit, aby splnil závazky, které vzal na sebe. Naproti tomu v dobách oživení po krizi je po zápůjčním kapitálu sháňka, aby se mohlo kupovat a aby se peněžní kapitál přeměnil v produktivní nebo obchodní kapitál. A tu ho shání buď průmyslový kapitalista, nebo obchodník. Průmyslový kapitalista ho vydává na výrobní prostředky a na pracovní sílu.

Stoupající poptávka po pracovní síle nemůže být nikdy sama o sobě

* očekávaná.

příčinou stoupání úrokové sazby, pokud je tato sazba určována mírou zisku. Vyšší mzda není nikdy příčinou vyššího zisku, ačkoliv v určitých fázích průmyslového cyklu může být jedním z jeho následků.

Poptávka po pracovní síle může vzrůstat, protože k vykořisťování práce dochází za zvláště příznivých okolností, ale vzrůstající poptávka po pracovní síle, a tedy po variabilním kapitálu zisk sama o sobě a pro sebe nezvyšuje, nýbrž ho pro tanto zmenšuje. Přesto však tím může vzrůstat poptávka po variabilním kapitálu, tedy i poptávka po peněžním kapitálu, a to může vyvolat vzestup úrokové sazby. Tržní cena pracovní síly stoupá pak nad svůj průměr, je zaměstnáván nadprůměrný počet dělníků, a zároveň stoupá úroková sazba, protože za takových okolností vzrůstá poptávka po peněžním kapitálu. Vzrůstající poptávka po pracovní síle zdražuje toto zboží jako každé jiné zboží, zvyšuje jeho cenu, ne však zisk, který je založen hlavně na relativní láci právě tohoto zboží. Zvyšuje však zároveň — za předpokládaných okolností — úrokovou míru, protože zvyšuje poptávku po peněžním kapitálu. Kdyby peněžní kapitalista přestal půjčovat peníze a stal se průmyslníkem, pak by okolnost, že musí platit práci dráže, sama o sobě a pro sebe nezvyšovala jeho zisk, nýbrž ho pro tanto zmenšovala. Všeobecná konjunktura může být taková, že jeho zisk přesto stoupá, ale nikdy ne proto, že platí práci dráže. Okolnost, že platí práci dráže, pokud tím vzrůstá poptávka po peněžním kapitálu, však stačí k tomu, aby vyvolala vyšší úrokovou míru. Kdyby mzda z nějakých příčin stoupala i za jinak nepříznivé konjunktury, vyvolal by vzestup mzdy pokles míry zisku, ale vzestup úrokové míry, a to úměrně tomu, jak by zvýšil poptávku po peněžním kapitálu.

Ponecháme-li stranou práci, je to, co nazývá Overstone „poptávkou po kapitálu", jen poptávkou po zboží. Poptávka po zboží zvyšuje jeho cenu, ať už jde o případ, že poptávka stoupne nad průměr, nebo o případ, že nabídka klesne pod průměr. Jestliže by průmyslový kapitalista nebo obchodník musel nyní platit např. 150 liber št. za totéž množství zboží, za které dříve platil 100 liber št., musel by si vypůjčit 150 liber št. místo dřívějších 100 liber št. a musel by tedy platit při pětiprocentní sazbě úrok 7 $^1/_2$ libry št., zatímco dříve platil 5 liber št. Úroky, které by musel platit, by rostly, protože by rostl vypůjčený kapitál.

Celý pokus pana Overstona směřuje k tomu, aby dokázal, že zájmy zápůjčního kapitálu a průmyslového kapitálu jsou totožné, kdežto jeho

bankovní zákon je vypočítán právě na to, aby se rozdílnosti těchto zájmů využilo ve prospěch peněžního kapitálu.

Je možné, že poptávka po zboží, jestliže jeho nabídka klesne pod průměr, nepohltí více peněžního kapitálu než dříve. Za celkovou hodnotu zboží se platí stejná částka, možná i menší, ale za tutéž částku se dostane menší množství užitných hodnot. V tomto případě zůstane poptávka po zapůjčitelném kapitálu stejná, tedy úroková sazba nestoupne, ačkoliv stoupla poptávka po zboží v poměru k jeho nabídce, a tudíž i cena zboží. Úroková sazba může být dotčena jen tehdy, jestliže vzroste celková poptávka po zápůjčním kapitálu, a tak tomu není podle výše uvedených předpokladů.

Ale nabídka nějakého zboží může klesnout i pod průměr, jak tomu bývá např. při neúrodě obilí, bavlny etc., a přesto poptávka po zápůjčním kapitálu roste, protože se spekuluje na to, že ceny budou stoupat ještě výš, a nejprostší prostředek, jak je vyhnat do výše, je v tom, stáhnout na čas část nabídky z trhu. A aby se koupené zboží mohlo platit a nemuselo se přitom prodat, opatří se peníze pomocí obchodních „směnečných operací". V takovém případě roste poptávka po zápůjčním kapitálu a úroková sazba může stoupat, protože se uměle vytvářejí překážky pro přísun zboží na trh. Vyšší úroková sazba je pak výrazem umělého snížení nabídky zbožního kapitálu.

Na druhé straně může poptávka po nějakém zboží stoupat, protože stoupla jeho nabídka a cena zboží je pod průměrem.

V tomto případě může poptávka po zápůjčním kapitálu zůstat stejná, dokonce může i klesnout, protože za tutéž částku peněz lze dostat více zboží. Ale může také dojít ke spekulativnímu tvoření zásob, jednak aby se využilo příznivého momentu k výrobním účelům, jednak v očekávání, že ceny stoupnou později. V tomto případě by poptávka po zápůjčním kapitálu mohla vzrůstat a zvýšená úroková sazba by byla výrazem toho, že se kapitál vynakládá na tvoření nadbytečných zásob prvků produktivního kapitálu. Zkoumáme tu jen poptávku po zápůjčním kapitálu, jak na ni působí poptávka po zbožním kapitálu a jeho nabídka. Již dříve jsme vyložili, jak proměnlivý stav reprodukčního procesu působí v jednotlivých fázích průmyslového cyklu na nabídku zápůjčního kapitálu. Triviální tezi, že tržní míra úrokové sazby je určována nabídkou (zápůjčního) kapitálu a poptávkou po něm, Overstone mazaně zaměňuje se svou vlastní domněn-

kou, podle které je zápůjční kapitál totožný s kapitálem vůbec, a snaží se tím udělat z lichváře jediného kapitalistu a z jeho kapitálu jediný kapitál.

V dobách tísně je poptávka po zápůjčním kapitálu poptávkou po platidle a nic víc; není to naprosto poptávka po penězích jako kupním prostředku. Úroková sazba se přitom může zvednout hodně vysoko, bez ohledu na to, zda reálného kapitálu — kapitálu produktivního a zbožního — je nadbytek anebo poskrovnu. Poptávka po platidle není nic jiného než poptávka po *zpeněžení*, pokud obchodníci a výrobci mohou poskytnout dobré záruky; je to poptávka po *peněžním kapitálu*, pokud je poskytnout nemohou, pokud jim tedy půjčka platidel dává nejen *peněžní formu*, nýbrž i chybějící *ekvivalent* na platby, ať už v jakékoliv formě. To je bod, ve kterém v otázce krizí mají i nemají pravdu oba protichůdné názory běžné teorie. Ti, kdo tvrdí, že existuje pouze nedostatek platidel, mají na zřeteli pouze osoby, které dostaly bona fide záruky, anebo to jsou blázni, kteří myslí, že je povinností banky, že je v její moci kouskem papíru přeměnit zbankrotělé spekulanty v solidní solventní kapitalisty. Ti, kdo říkají, že prostě existuje nedostatek kapitálu, se buď baví slovními hříčkami, protože v takových dobách je v důsledku nadměrného dovozu a nadměrné výroby vždy spousta kapitálu *nesměnitelného* v peníze, nebo mluví pouze o těch rytířích úvěru, kteří se teď fakticky dostávají do situace, že už nemohou dostat cizí kapitál, aby s ním mohli hospodařit, a proto nyní žádají, aby jim banka nejen pomohla splatit ztracený kapitál, nýbrž aby jim kromě toho umožnila dále spekulovat.

Základem kapitalistické výroby je, že peníze jako samostatná forma hodnoty vystupují proti zboží čili že směnná hodnota musí nabývat samostatné formy v penězích, a to je možné jen tím, že se určité zboží stává materiálem, jehož hodnotou se měří všechno ostatní zboží, a že se toto zboží právě tím stává všeobecným zbožím, zbožím par exellence v protikladu ke všemu ostatnímu zboží. To se musí projevovat dvojím způsobem, a to zejména u kapitalisticky rozvinutých národů, které ve velkém měřítku nahrazují peníze jednak úvěrovými operacemi, jednak úvěrovými penězi. V dobách tísně, kdy se úvěr scvrkává anebo vůbec přestává, peníze náhle vystupují proti zboží jako absolutně jediné platidlo a pravé jsoucno hodnoty. Odtud všeobecné znehodnocení zboží, obtíž, dokonce nemožnost přeměnit je v peníze, tj. v jeho vlastní čistě fantastickou formu. Za druhé však: úvěrové peníze samy jsou penězi jen potud, pokud ve výši své nomi-

nální hodnoty absolutně zastupují skutečné peníze. S odlivem zlata se stává jejich směnitelnost v peníze, tj. jejich totožnost se skutečným zlatem, problematickou. Odtud donucovací opatření, zvyšování úrokové sazby etc., aby se zajistily podmínky této směnitelnosti. To se může více nebo méně přiostřit falešným zákonodárstvím, založeným na lživých teoriích peněz a vnuceným národu zájmy peněžníků — Overstona a spol. Ale základ je dán základem samého výrobního způsobu. Znehodnocení úvěrových peněz (nemluvě už vůbec o ztrátě jejich peněžních vlastností, což je ostatně jen imaginární ztráta) by otřáslo všemi dosavadními poměry. Obětuje se tedy hodnota zboží, aby se zajistilo fantastické a samostatné jsoucno této hodnoty v penězích. Jako peněžní hodnota je vůbec zajištěna jen potud, pokud jsou zajištěny peníze. Pro pár miliónů peněz se tedy musí obětovat mnoho miliónů zboží. Za kapitalistické výroby to je nevyhnutelné a je to jedním z jejích půvabů. Za dřívějších výrobních způsobů k tomu nedochází, protože při úzké základně, na níž se tyto výrobní způsoby pohybují, se nerozvíjí ani úvěr, ani úvěrové peníze. Dokud se *společenský* charakter práce projevuje jako peněžní forma existence zboží, a tudíž jako *věc* mimo skutečnou výrobu, jsou neodvratné peněžní krize, ať už vznikají nezávisle na skutečných krizích, nebo je zostřují. Na druhé straně je jasné, že dokud úvěr nějaké banky není otřesen, banka v takových případech rozmnožováním úvěrových peněz zmírňuje paniku, jejich stahováním ji však zvyšuje. Celé dějiny moderního průmyslu ukazují, že kdyby byla výroba uvnitř každé země organizována, bylo by kovu třeba jen k vyrovnávání bilančního zůstatku při mezinárodním obchodu, kdyby se porušila jeho rovnováha v daný moment. Že uvnitř země už teď není třeba kovových peněz, dokazuje rušení plateb hotovými u tzv. národních bank, ke kterému se sahá ve všech krajních případech jako k jedinému spásnému prostředku.

U dvou jednotlivců by bylo směšné tvrdit, že ve vzájemném obchodním styku mají oba nepříznivou platební bilanci. Jestliže jsou navzájem dlužníky i věřiteli, je jasné, že nevyrovnávají-li se jejich pohledávky, musí jeden z nich dluhovat rozdíl druhému. Ale u národů je tomu jinak. A že je tomu jinak, uznávají všichni ekonomové, když přijímají tezi, že platební bilance může být pro národ příznivá nebo nepříznivá, třebaže jeho obchodní bilance se musí koneckonců vyrovnávat. Platební bilance se liší od obchodní bilance tím, že je obchodní bilancí splatnou v určité době. Krize pak dělají

to, že rozdíl mezi platební bilancí a obchodní bilancí stlačují na krátkou dobu; takové zkrácení doby, ve které se musí provést vyrovnání plateb, vyvolávají určité jevy, k nimž dojde u národa, u kterého vypukne krize, u něhož tedy nastoupí lhůta placení. Je to: za prvé odesílání drahých kovů; potom výprodej zboží, daného do komisí, za sníženou cenu; vývoz zboží, jen aby už bylo pryč, anebo aby se na ně v tuzemsku sehnaly peněžní půjčky; vzestup úrokové sazby, vypovídání úvěrů, pokles cenných papírů, rozprodej cizích cenných papírů, přitahování cizího kapitálu k ukládání v těchto znehodnocených cenných papírech a konečně bankrot, který vyrovná spoustu pohledávek. Přitom se často posílá kov i do země, kde krize vypukla, protože směnky na ni jsou nejisté, a platby se tudíž nejbezpečněji provádějí kovem. K tomu přistupuje ještě okolnost, že vůči Asii jsou všechny kapitalistické národy většinou zároveň jejími přímými nebo nepřímými dlužníky. Jakmile se všechny tyto různé okolnosti plně projeví u jiného národa, který s tím má co dělat, začne i u něho vývoz zlata nebo stříbra, zkrátka nastane období plateb, a tytéž jevy se opakují.

U obchodního úvěru přechází úrok — jako rozdíl mezi cenou na úvěr a cenou při hotovém placení — do ceny zboží jen potud, pokud je doba oběhu směnky delší než obvykle. Jinak ne. Je to tím, že každý tento úvěr jednou rukou bere a druhou ho dává. {Podle mých zkušeností to tak není. — B. E.} Pokud tu však v této formě přichází v úvahu diskont, neřídí se tímto obchodním úvěrem, nýbrž peněžním trhem.

Kdyby poptávka po peněžním kapitálu a jeho nabídka, které určují úrokovou sazbu, byly totožné s poptávkou po skutečném kapitálu a s jeho nabídkou, jak tvrdí Overstone, musel by být úrok zároveň nízký i vysoký, podle toho, který druh zboží uvažujeme, anebo pokud jde o totéž zboží, podle toho, v jakém je stadiu (surovina, polotovar, hotový výrobek). V roce 1844 kolísala úroková sazba Anglické banky mezi 4 % (od ledna do září) a 2 $^1/_2$ a 3 % od listopadu do konce roku. Roku 1845 byla od ledna do října 2 $^1/_2$, 2 $^3/_4$ a 3 % a v posledních měsících mezi 3 a 5 %. Průměrná cena fair Orleans bavlny byla roku 1844 6 $^1/_4$ pence a roku 1845 4 $^7/_8$ pence. 3. března 1844 byla zásoba bavlny v Liverpoolu 627 042 balíků a 3. března 1845 773 800 balíků. Podle nízké ceny bavlny musela být úroková sazba roku 1845 nízká, a fakticky tomu také tak bylo po převážnou část této doby. Ale podle ceny příze by musela být úroková sazba vysoká, neboť ceny byly relativně a zisky absolutně vysoké. Z libry bavlny

za 4 pence se roku 1845 mohla při čtyřpencových nákladech na předení upříst příze (č. 40 dobrá secunda mule twist); příze tedy přádelníka přišla na 8 pencí a v září a říjnu 1845 ji mohl prodávat za 10 1/2 nebo 11 1/2 pence za libru. (Viz dále výpověď Wylieho.)

Celou tuto otázku lze rozřešit takto:

Poptávka po zápůjčním kapitálu a jeho nabídka by byly totožné s poptávkou po kapitálu vůbec a jeho nabídkou (ačkoliv tento poslední výraz je absurdní; pro průmyslníka nebo obchodníka je zboží formou jeho kapitálu, ale nehledá nikdy kapitál jako takový, nýbrž vždy jen toto speciální zboží jako takové, kupuje a platí je jako zboží, obilí nebo bavlnu, nezávisle na úloze, kterou má mít v koloběhu jeho kapitálu), kdyby nebylo půjčovatelů peněz a kdyby místo toho kapitalisté, kteří půjčují, měli stroje, suroviny etc. a kdyby je půjčovali nebo pronajímali, jako se teď pronajímají domy, průmyslovým kapitalistům, kteří vlastní část těchto předmětů. Za takových okolností by byla nabídka zápůjčního kapitálu totožná s nabídkou výrobních prvků průmyslovému kapitalistovi nebo zboží obchodníkovi. Ale je jasné, že dělba zisku mezi půjčovatelem a vypůjčovatelem by pak závisela především na tom, nakolik by byl tento kapitál půjčen a nakolik by byl majetkem toho, kdo ho používá.

Podle pana Weguelina (B. A. 1857) se úroková sazba určuje „množstvím volného kapitálu" (252); je „pouze ukazatelem množství volného kapitálu, který hledá umístění" (271); později se tento volný kapitál u něho jmenuje floating capital (485) a rozumí jím „bankovky Anglické banky a jiné oběživo v zemi, např. bankovky provinciálních bank a mince, které jsou v zemi... pod floating capital zahrnuji také rezervy bank" (502, 503), a později i prutové zlato (503). Tak tentýž Weguelin tvrdí, že Anglická banka má velký vliv na úrokovou sazbu v dobách, „kdy máme" (Anglická banka) „fakticky valnou část nečinného kapitálu ve svých rukou" (1198), zatímco podle výpovědí pana Overstona, uvedených výše, Anglická banka „není místo pro kapitál". Dále Weguelin říká:

„Podle mého názoru se diskontní míra řídí množstvím volného kapitálu v zemi. Množství volného kapitálu představuje rezerva Anglické banky, která je fakticky kovovou rezervou. Jestliže se tedy zmenšuje kovový poklad, zmenšuje se tím také množství volného kapitálu v zemi, a zvyšuje se tudíž hodnota zbývající části." (1258.)

J. Stuart Mill říká (2102):

„Aby banka udržela své banking department solventní, musí dělat všechno možné, aby doplňovala rezervu tohoto department; proto jakmile vidí, že nastává odliv, musí si zajistit rezervu a musí buď omezit eskontní operace, nebo prodávat cenné papíry."

Rezerva, pokud jde pouze o banking department, je rezervou pouze pro vklady. Podle Overstonů si má banking department počínat prostě jako bankéř a neohlížet se na „automatické" vydávání bankovek. Ale v dobách skutečné tísně střeží Anglická banka, bez ohledu na rezervu banking department, která se skládá jen z bankovek, přísně zlatý poklad, a musí tak dělat, jestliže nechce udělat úpadek. Neboť tou měrou, jak mizí kovový poklad, mizí i rezerva bankovek a pan Overstone, který to právě svým bankovním zákonem z roku 1844[2] tak moudře zařídil, by to měl vědět lépe než kdo jiný.

# OBĚŽIVO ZA ÚVĚROVÉHO SYSTÉMU

„Úvěr je velký regulátor rychlosti oběhu. Tím si lze vysvětlit, proč se ostrá tíseň na peněžním trhu obvykle kryje s naplněným oběhem." (The Currency Theory Reviewed, s. 65.)

Tomu je třeba rozumět ve dvojím smyslu. Na jedné straně jsou na úvěru založeny všechny metody, které sledují úsporu oběživa. Na straně druhé: vezměme si např. bankovku 500 liber št. *A* ji dnes dá na zaplacení směnky osobě *B*; *B* ji uloží téhož dne u svého bankéře; ten jí eskontuje ještě téhož dne směnku osobě *C*; *C* jí zaplatí své bance, banka ji zapůjčí bill-brokerovi etc. Rychlost, jíž tu bankovka obíhá, slouží ke koupím nebo platbám a je podmíněna rychlostí, kterou se k někomu stále znovu vrací ve formě vkladu, aby se nato zase ve formě půjčky dostala do jiných rukou. Pouhé zhospodárnění oběživa dosahuje nejvyššího stupně v Clearing House tím, že se pouze vyměňují splatné směnky a že peníze mají převážně jen funkci platidla k vyrovnávání pouhých zůstatků. Ale sama existence těchto směnek je zase založena na úvěru, který si dávají mezi sebou průmyslníci a obchodníci. Jestliže se tento úvěr zmenšuje, zmenšuje se počet směnek, zejména dlouhodobých, tedy i účinnost této metody vyrovnávání plateb. A toto zhospodárnění, které znamená odstraňování peněz z oběhu a které se zakládá na funkci peněz jako platidla, jež se zase zakládá na úvěru, může být (nehledě na více či méně rozvinutou techniku v koncentraci těchto plateb) jen dvojího druhu: vzájemné pohledávky, představované směnkami nebo šeky, vyrovnává buď stejný bankéř, který pouze přenáší pohledávku z jednoho konta na druhé, nebo si je mezi sebou vyrovnávají různí bankéři.([11]) Koncentrace 8—11 miliónů směnek v rukou jednoho

([11]) Průměrný počet dní, po které zůstala bankovka v oběhu:

| Rok | 5 liber št. | 10 liber št. | 20—100 liber št. | 200—500 liber št. | 1000 liber št. |
|---|---|---|---|---|---|
| 1792 | ? | 236 | 209 | 31 | 22 |
| 1818 | 148 | 173 | 121 | 18 | 13 |
| 1846 | 79 | 71 | 34 | 12 | 8 |
| 1856 | 70 | 58 | 27 | 9 | 7 |

(Sestavil pokladník Anglické banky Marshall v Report on Bank Acts. 1857. II. Dodatek, s. 300—301.)

bill-brokera, jako např. firmy Overend, Gurney & Co., byla jedním z hlavních prostředků lokálního rozšiřování tohoto vyrovnávání plateb. Tímto zhospodárněním se zvyšuje účinnost oběživa, protože je ho třeba méně k pouhému vyrovnávání bilančního zůstatku. Na druhé straně závisí rychlost pohybu peněz, které fungují jako oběživo (čímž se na nich také uspoří), úplně na plynulosti koupí a prodejů nebo také na zřetězení plateb, pokud se v penězích provádějí po sobě. Ale úvěr zprostředkovává rychlost oběhu, a tím ji zvyšuje. Tak např. určitý peníz může zprostředkovat jen pět obratů a — jestliže funguje jako pouhé oběživo bez prostřednictví úvěru — zůstává déle v každé jednotlivé ruce, kupuje-li *A*, jeho původní majitel, od *B*, *B* od *C*, *C* od *D*, *D* od *E*, *E* od *F*, jestliže se tedy jeho přechod z ruky do ruky zprostředkuje pouze skutečnými koupěmi a prodeji. Jestliže však *B* peníze, jimiž dostane zaplaceno od *A*, uloží u svého bankéře a bankéř je vyplatí při směnečném eskontu *C*, ten nakoupí od *D*, *D* je uloží u svého bankéře a bankéř je půjčí *E*, která nakoupí od *F*, pak rychlost pohybu peněz jako pouhého oběživa (kupního prostředku) je tu zprostředkována několika úvěrovými operacemi; tím, že *B* ukládá peníze u svého bankéře a bankéř eskontuje *C*, že *D* ukládá u svého bankéře a ten eskontuje *E*, tedy čtyřmi úvěrovými operacemi. Bez těchto úvěrových operací by stejný peníz nevykonal v dané době pět koupí po sobě. Díky tomu, že daný peníz změnil ruce bez prostřednictví skutečných koupí a prodejů — jako vklad a eskontem — se urychlil jeho přechod z jedněch rukou do druhých v řadě skutečných obchodních aktů koupě a prodeje.

Viděli jsme právě, že jedna a tatáž bankovka může tvořit vklady u různých bankéřů. Rovněž tak může tvořit různé vklady u téhož bankéře. Bankovkou, kterou uložil *A*, eskontuje bankéř směnku osobě *B*, *B* zaplatí *C*, *C* uloží tutéž bankovku u téhož bankéře, který ji vydal.

*

Již při zkoumání prostého oběhu peněz (kniha I, kap. III, 2) jsme dokázali, že množství skutečně obíhajících peněz za předpokladu, že rychlost oběhu a stupeň zhospodárnění plateb jsou veličiny dané, je určováno cenami zboží a množstvím transakcí. Stejný zákon platí o oběhu bankovek.

V tabulce, uvedené níže, jsou pro každý rok zaznamenány průměrné

roční částky v bankovkách Anglické banky, pokud byly mezi veřejností, a to částky v pětilibrových a desetilibrových bankovkách, částky v dvaceti- až stolibrových bankovkách a částky ve větších bankovkách, dvouset- až tisícilibrových; kromě toho procento z celkového oběhu, které představuje každá z těchto rubrik. Částky jsou v tisících, poslední tři místa jsou vynechána.

| Rok | Bankovky 5—10 liber št. | % | Bankovky 20 až 100 liber št. | % | Bankovky 200 až 1000 liber št. | % | Celkem |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1844 | 9 263 | 45,7 | 5 735 | 28,3 | 5 253 | 26,0 | 20 241 |
| 1845 | 9 698 | 46,9 | 6 082 | 29,3 | 4 942 | 23,8 | 20 722 |
| 1846 | 9 918 | 48,9 | 5 778 | 28,5 | 4 590 | 22,6 | 20 286 |
| 1847 | 9 591 | 50,1 | 5 498 | 28,7 | 4 066 | 21,2 | 19 155 |
| 1848 | 8 732 | 48,3 | 5 046 | 27,9 | 4 307 | 23,8 | 18 085 |
| 1849 | 8 692 | 47,2 | 5 234 | 28,5 | 4 477 | 24,3 | 18 403 |
| 1850 | 9 164 | 47,2 | 5 587 | 28,8 | 4 646 | 24,0 | 19 398 |
| 1851 | 9 362 | 48,1 | 5 554 | 28,5 | 4 557 | 23,4 | 19 473 |
| 1852 | 9 839 | 45,0 | 6 161 | 28,2 | 5 856 | 26,8 | 21 856 |
| 1853 | 10 699 | 47,3 | 6 393 | 28,2 | 5 541 | 24,5 | 22 653 |
| 1854 | 10 565 | 51,0 | 5 910 | 28,5 | 4 234 | 20,5 | 20 709 |
| 1855 | 10 628 | 53,6 | 5 706 | 28,9 | 3 459 | 17,5 | 19 793 |
| 1856 | 10 680 | 54,4 | 5 645 | 28,7 | 3 323 | 16,9 | 19 648 |
| 1857 | 10 659 | 54,7 | 5 567 | 28,6 | 3 241 | 16,7 | 19 467 |

(B. A. 1858, s. XXVI.)

Úhrnná částka obíhajících bankovek se tedy od roku 1844 do roku 1857 pozitivně zmenšila, ačkoliv obchodní obrat, jak dokazují cifry o vývozu a dovozu, se více než zdvojnásobil. Počet menších bankovek, pětilibrových a desetilibrových, jak je vidět z tabulky, se zvětšil z 9 263 000 liber št. v roce 1844 na 10 659 000 liber št. v roce 1857. A to zároveň se silným vzestupem oběhu zlata, k němuž došlo právě tehdy. Naproti tomu klesl počet větších bankovek (200-1000 liber št.) — z 5 856 000 liber št. v roce 1852 na 3 241 000 liber št. v roce 1857. Ubylo jich tedy více než za 2 $^1/_2$ miliónu liber št. To se vysvětluje takto:

„8. června 1854 povolili londýnští soukromí bankéři účast v Clearing House akciovým bankám a brzy nato se zavedl konečný clearing v Anglické bance. Denní vyrovnání sald se vyřizuje převodem na kontech, která mají různé banky u Anglické banky. Zavedením

tohoto systému se staly zbytečnými velké bankovky, kterých dříve používaly banky k vyrovnání svých vzájemných účtů." (B. A. 1858, s. V.)

Na jak nepatrnou míru se omezilo užívání peněz ve velkoobchodě, je vidět z tabulky, která je otištěna v knize I, kap. III, pozn. 103 a kterou dodala bankovnímu výboru firma Morrison, Dillon a spol., jeden z těch největších londýnských závodů, kde si může maloobchodník nakoupit celou svou zásobu zboží všeho druhu.

Podle výpovědi č. 1741 W. Newmarcha před bankovním výborem roku 1857 přispěly k úspoře oběživa ještě jiné okolnosti: pencové poštovní porto, železnice, telegrafy, zkrátka zlepšení dopravních a telekomunikačních prostředků; takže Anglie může nyní při přibližně stejném oběhu bankovek dělat pětinásobný i šestinásobný obrat. To však prý je také hlavně tím, že se z oběhu stahují bankovky nad 10 liber št. To se mu zdá být přirozeným vysvětlením toho, že ve Skotsku a Irsku, kde obíhají také jednolibrové bankovky, stoupl oběh bankovek asi o 31 % (1747). Úhrnný oběh bankovek ve Spojeném království, v tom i jednolibrových, je prý 39 miliónů liber št. (1749). Oběh zlata = 700 miliónům liber št. (1750). Ve Skotsku bylo roku 1834 v oběhu za 3 120 000 liber št. bankovek; roku 1844 za 3 020 000 liber št.; roku 1854 za 4 050 000 liber št. (1752).

Již z toho vysvítá, že banky, které vydávají bankovky, nemohou libovolně zvyšovat počet obíhajících bankovek, pokud jsou tyto bankovky kdykoliv směnitelné za peníze. {O nesměnitelných papírových penězích se tu vůbec nemluví; nesměnitelné bankovky se mohou stát všeobecným oběživem jen tam, kde jsou fakticky zajištěny státním úvěrem, jako je tomu např. nyní v Rusku. Pak pro ně platí zákony nesměnitelných státních papírových peněz, které jsme vyvodili už dříve. (Kniha I, kap. III, 2 c: Mince, známka hodnoty.) — B. E.}

Množství obíhajících bankovek se řídí podle potřeb obratu a každá nadbytečná bankovka putuje ihned k tomu, kdo ji vydal. Protože v Anglii jako zákonné platidlo všeobecně obíhají pouze bankovky Anglické banky, nemusíme si tu všímat bezvýznamného a jen lokálního oběhu bankovek provinciálních bank.

Pan Neave, guvernér Anglické banky, vypovídá před bankovním výborem roku 1858:

Č. 947. (Otázka:) „Ať uděláte jakékoliv opatření, zůstává podle vás mezi veřejností stejná částka v bankovkách, tj. asi 20 miliónů liber št.? — Zdá se, že v obyčejných dobách

vyžaduje potřeba veřejnosti asi 20 miliónů. V jistých ročních obdobích, která se periodicky opakují, vzrůstá tato částka o 1 nebo 1 ½ miliónu. Jestliže jich potřebuje veřejnost více, může je dostat, jak jsem řekl, u Anglické banky." — 948. „Řekl jste, že nám za paniky nechtěla veřejnost dovolit snížit úhrn bankovek; vysvětlil byste to laskavě? — V dobách paniky má veřejnost, jak se mi zdá, plné právo opatřit si bankovky; a pokud ovšem banka má závazky, může si veřejnost na podkladě těchto závazků vybírat bankovky z banky." — 949. „Zdá se tedy, že je v každé době třeba asi za 20 miliónů liber št. bankovek Anglické banky? — 20 miliónů liber št. v bankovkách v rukou veřejnosti; to se mění. Bývá to 18 ½, 19, 20 miliónů atd., ale průměrně lze říci 19—20 miliónů."

Výpověď Thomase Tooka před výborem lordů o Commercial Distress (C. D. 1848/1857), č. 3094:

„Banka nemá možnost, aby podle své vůle zvyšovala množství bankovek v rukou veřejnosti; má možnost zmenšit množství bankovek v rukou veřejnosti, ale jen použije-li velmi násilné operace."

Když J. C. Wright, který je již 30 let bankéřem v Nottinghamu, obšírně vyložil, že není možné, aby provinciální banky někdy udržely v oběhu více bankovek, než veřejnost potřebuje a žádá, říká o bankovkách Anglické banky (C. D. 1848/1857), č. 2844:

„Nevím o žádných mezích" (vydávání bankovek) „pro Anglickou banku, ale každý nadbytek oběhu se přeleje do vkladů, a tak na sebe vezme jinou formu."

Totéž platí i o Skotsku, kde obíhá skoro jen papír, protože tam jsou, stejně jako v Irsku, povoleny i jednolibrové bankovky a protože „the scotch hate gold"*. Kennedy, ředitel jedné skotské banky, prohlašuje, že by banky ani nemohly zmenšit oběh svých bankovek, a je

„toho názoru, že pokud domácí obchody lze uzavírat jen pomocí bankovek nebo zlata, musí bankéři posloužit takovým množstvím oběživa, kolik je ho pro tyto obchody třeba — ať už na přání vkladatelů, nebo někoho jiného... Skotské banky mohou omezit své obchody, ale nemohou nijak kontrolovat svou emisi bankovek." (Tamtéž, č. 3446—3448.)

Stejně se vyslovuje Anderson, ředitel Union Bank of Scotland, tamtéž č. 3578:

„Zabrání soustava vzájemné výměny bankovek" {mezi skotskými bankami}, „aby jednotlivé banky nevydávaly příliš mnoho bankovek? — Ano; máme však účinnější prostředek než výměnu bankovek" (která s tím ve skutečnosti nemá nic společného, i když zabezpečuje, že v celém Skotsku mohou obíhat bankovky kterékoliv banky), „a to je ve Skotsku všeobecný zvyk, mít účet v bance; každý, kdo má vůbec nějaké peníze, má i účet v nějaké bance a ukládá tam denně všechny peníze, které bezprostředně nepotře-

* Skotové nenávidí zlato.

buje, takže na konci každého obchodního dne jsou v bankách všechny peníze, až na to, co má každý v kapse."

Stejně je tomu v Irsku; viz výpovědi guvernéra Irské banky MacDonella a ředitele Provincial Bank of Ireland Murraye před stejným výborem.

Tak jako je oběh bankovek nezávislý na vůli Anglické banky, je nezávislý i na stavu zlatého pokladu ve sklepích banky, který zajišťuje směnitelnost těchto bankovek.

„18. září 1846 byl oběh bankovek Anglické banky 20 900 000 liber št. a její kovový poklad 16 273 000 liber št.; 5. dubna 1847 byl oběh 20 815 000 liber št. a kovový poklad 10 246 000 liber št. Tedy přes vývoz 6 miliónů liber št. ve zlatě se oběh nezmenšil." (J. G. Kinnear: The Crisis and the Currency. Londýn 1847, s. 5.)

Ale je samozřejmé, že to platí pouze za podmínek, které jsou dnes v Anglii, a i tu jen potud, pokud zákonodárství nestanoví jiný poměr mezi emisí bankovek a kovovým pokladem.

Vliv na množství obíhajících peněz — bankovek a zlata — mají tedy jen vlastní potřeby podnikání. A zde je nutno si povšimnout především periodického kolísání, které se každoročně opakuje, ať je všeobecná obchodní situace jakákoliv, takže za posledních 20 let

„určitý měsíc oběh dosahuje vysoké úrovně, jiný měsíc je nízký a jiný měsíc má opět průměrnou úroveň". (Newmarch. B. A. 1857, č. 1650.)

Tak přechází v srpnu každého roku několik miliónů, ponejvíce ve zlatě, z Anglické banky do vnitřního oběhu na úhradu nákladů při žních; protože jde hlavně o zaplacení mezd, tu lze v Anglii upotřebit bankovky jen v malé míře. Do konce roku se tyto peníze opět vracejí do banky. Ve Skotsku mají místo sovereigns téměř výhradně jednolibrové bankovky; proto se tu v takovém případě rozšiřuje oběh bankovek o 3 až 4 milióny, a to dvakrát za rok, v květnu a listopadu; po 14 dnech již nastává zpětný příliv a během měsíce je skoro dokončen. (Anderson, l. c. [C. D. 1848 až 1857] č. 3595—3600.)

Oběh bankovek Anglické banky prodělává také čtvrtletně přechodné kolísání tím, že se čtvrtletně vyplácejí „dividendy", tj. úroky ze státního dluhu, přičemž se bankovky nejdříve stahují z oběhu a pak se opět vrhají mezi veřejnost; ale velmi brzo se zase vracejí. Weguelin (B. A. 1857, č. 38) udává, že kolísání, které se tím vyvolává v oběhu bankovek, představuje 2 $^1/_2$ miliónu. Naproti tomu pan Chapman z pověstné firmy

Overend, Gurney & Co. odhaduje poruchu, která se tím vyvolává na peněžním trhu, na daleko vyšší částku.

„Když stáhnete z oběhu jako daně 6 nebo 7 miliónů, abyste jimi mohli zaplatit dividendy, musí tu být někdo, kdo dá v mezidobí tuto částku k dispozici." (B. A. 1857, č. 5196.)

Mnohem důležitější a vleklejší jsou výkyvy v částce oběživa, které odpovídá různým fázím průmyslového cyklu. Poslechněme si, co o tom říká jiný associé této firmy, ctihodný kvaker Samuel Gurney (C. D. 1848 až 1857, č. 2645):

„Koncem října" (1847) „bylo v rukou veřejnosti 20 800 000 liber št. v bankovkách. V tu dobu se daly jen velmi těžko získat bankovky na peněžním trhu. Způsobily to všeobecné obavy, že v důsledku omezení bankovního zákona z roku 1844[2] si je nebude možno opatřit. V této době" (březen 1848) „má obecenstvo v rukou... za 17 700 000 liber št. bankovek, ale protože nyní není žádný obchodní poplach, je to mnohem víc, než kolik je třeba. V Londýně není bankéře ani peněžníka, který by neměl víc bankovek, než může potřebovat." — 2650. „Množství bankovek... mimo úschovu Anglické banky je naprosto nepostačujícím ukazatelem aktivního stavu oběhu, jestliže se zároveň také nepřihlédne... ke stavu obchodního světa a úvěru." — 2651. „Pocit, že při nynější výši oběhu máme v rukou veřejnosti přebytek, do značné míry vyplývá z naší nynější situace, kdy je veliká stagnace. Při vysokých cenách a čilém obchodu by v nás 17 700 000 liber št. vyvolalo pocit nedostatku peněz."

{Pokud je situace taková, že zpětný příliv za vklady probíhá pravidelně, a úvěr tudíž zůstává neotřesen, řídí se rozpínání a smršťování oběhu prostě potřebami průmyslníků a obchodníků. Protože alespoň v Anglii zlato ve velkoobchodě nehraje úlohu a protože oběh zlata, nehledě na sezónní kolísání, se může v delším rozmezí považovat za veličinu téměř stálou, je oběh bankovek Anglické banky dostatečně přesným měřítkem těchto změn. V tiché době po krizi je oběh nejmenší, s oživením poptávky dochází rovněž k větší potřebě oběživa, která se stupňuje, jak stoupá prosperita; množství oběživa dosahuje vrcholu v období přepětí výroby a nadměrné spekulace — tu propuká krize a bankovky, ještě včera tak hojné, mizejí přes noc z trhu a s nimi i eskontéři směnek, peněžníci, kteří půjčují na cenné papíry, a kupci zboží. Anglická banka má pomáhat — ale i její síly se brzo vyčerpají, bankovní zákon z roku 1844 ji nutí, aby oběh svých bankovek omezovala právě ve chvíli, kdy celý svět volá po bankovkách, kdy majitelé zboží nemohou prodat, a přece mají platit a jsou ochotni přinést každou oběť, jen aby dostali bankovky.

„Když je poplach," říká bankéř Wright, o němž již byla zmínka (l. c., č. 2930), „potřebuje země dvakrát tolik oběživa jako v normálních dobách, protože bankéři i jiní poschovávali oběživo."

Jakmile propukne krize, jde pouze o platidla. Ale protože jeden závisí na druhém, zda mu přijdou tato platidla, a nikdo neví, zda druhý bude s to zaplatit v den splatnosti, nastává pravá honička po platidlech, která jsou na trhu, tj. po bankovkách. Každý poschovává, co jen se mu podaří sehnat, a tak mizejí bankovky z oběhu právě tehdy, kdy je jich třeba nejnaléhavěji. Samuel Gurney (C. D. 1848/1857, č. 1116) odhaduje sumu bankovek, které se tak ve chvíli hrůzy v říjnu 1847 dostaly pod zámek, na 4—5 miliónů liber št. — B. E.}

Po této stránce je obzvláště zajímavý výslech Gurneyova společníka, zmíněného již Chapmana, před bankovním výborem roku 1857. Uvádím tu podstatné věci z tohoto výslechu celé, ačkoliv se zde jedná i o některých otázkách, jimiž se budeme zabývat až později.

Pan Chapman vypovídá:

4963. „Neváhám říci, že nepovažuji za správné, aby peněžní trh mohl ovládat nějaký individuální kapitalista (jakých máme v Londýně nemálo), který může vyvolat ohromný nedostatek peněz a tíseň právě tehdy, kdy je oběh velmi nízký... To je možné... nejeden kapitalista může vybrat ze sféry oběhu za 1 nebo 2 milióny liber št. v bankovkách, když se mu to hodí."

4965. Velký spekulant může prodat za 1 nebo 2 milióny konsolů a vzít tak peníze z trhu. Něco podobného se stalo zcela nedávno a „vyvolalo to nanejvýš prudkou tíseň".

4967. Bankovky jsou pak ovšem neproduktivní.

„Ale to nic nevadí, jestliže se tím dosáhne velikého cíle; jeho velikým cílem je srazit ceny cenných papírů, vyvolat peněžní tíseň a je úplně v jeho moci toho dosáhnout."

Příklad: Jednoho rána byla na burze cenných papírů veliká poptávka po penězích; nikdo nevěděl proč; někdo požádal Chapmana, aby mu půjčil 50 000 liber št. na 7 %. Chapman byl překvapen, jeho úroková sazba byla daleko nižší; souhlasil. Brzy nato se onen muž objevil znovu, vypůjčil si dalších 50 000 liber št. na 7 $^1/_2$ %, potom 100 000 liber št. na 8 % a chtěl ještě více na 8 $^1/_2$ %. Tu dostal i sám Chapman strach. Později se ukázalo, že z trhu byla odčerpána značná částka peněz. Ale, říká Chapman,

„půjčil jsem přece jen značnou částku na 8 %; jít dál jsem se bál: nevěděl jsem, co z toho může vzejít."

Třebaže je podle údajů v rukou veřejnosti téměř neustále za 19—20 miliónů liber št. bankovek, nesmíme zapomínat, že se neustále a značně mění poměr mezi částí těchto bankovek, která skutečně obíhá, a jejich částí, která leží u bank ladem jako rezerva. Jestliže je tato rezerva veliká, tedy skutečný oběh je nízký, znamená to ze stanoviska peněžního trhu, že sféra oběhu je naplněna (the circulation is full, money is plentiful); jestliže je rezerva malá, tedy hladina skutečného oběhu vysoká, je podle peněžního trhu oběh nízký (the circulation is low, money is scarce); totiž je nízká část, která představuje nečinný zápůjční kapitál. Ke skutečnému, na fázích průmyslového cyklu nezávislému rozpínání nebo smršťování oběhu — ale tak, že suma, kterou potřebuje veřejnost, zůstává stejná — dochází jen z čistě technických důvodů, např. při lhůtách pro placení daní nebo úroků ze státního dluhu. Když se platí daně, plynou bankovky i zlato do Anglické banky ve větším množství než obvykle a zužují faktický oběh bez ohledu na jeho potřeby. Opačně je tomu, když se vyplácejí dividendy ze státního dluhu. V prvním případě se na bance požadují zápůjčky, aby se získalo oběživo. Ve druhém případě klesá úroková sazba u soukromých bank, protože v tu chvíli rostou jejich rezervy. To nemá nic společného s absolutním množstvím oběživa; týká se to jen bankovní firmy, která toto oběživo dává do oběhu; pro tuto banku znamená tento proces zcizení zápůjčního kapitálu, a proto si zisk z něho strčí do kapsy.

V jednom případě dochází k dočasnému přemístění obíhajících prostředků a Anglická banka je vyrovnává tím, že krátce před splatností čtvrtletních daní nebo výplatou čtvrtletních dividend povoluje krátkodobé zápůjčky na nízký úrok; tyto bankovky, vydané takto nad počet, vyplňují z počátku mezeru, kterou způsobuje placení daní; zaplacením těchto půjček se pak hned do banky vrátí nadpočetné bankovky, které se dostaly do rukou veřejnosti výplatou dividend.

V druhém případě znamená nízký nebo naplněný oběh vždy pouze jiné rozdělení téhož množství oběživa na aktivní oběh a vklady, tj. nástroj zápůjček.

Na druhé straně, jestliže se přílivem zlata do Anglické banky zvýší počet bankovek, vydaných za zlato, ulehčují tyto bankovky eskont mimo Anglickou banku a vracejí se splácením zápůjček, takže absolutní množství obíhajících bankovek stoupá jen na krátký čas.

Jestliže je oběh naplněn tím, že se rozšířil obchod (což je možné i při

poměrně nízkých cenách), může být úroková sazba poměrně vysoká vlivem poptávky po zápůjčním kapitálu v důsledku rostoucích zisků i zvýšeného zakladatelského ruchu. Je-li oběh nízký, protože se obchod smršťuje, nebo i tím, že úvěr je lehce dosažitelný, může být úroková sazba nízká i při vysokých cenách. (Viz Hubbard.)*

Absolutní velikost oběhu má určující vliv na úrokovou sazbu jen v dobách tísně. Buď tu poptávka po plném oběhu vyjadřuje pouze poptávku po prostředcích pro tvorbu pokladu (nehledě na zmenšenou rychlost, se kterou peníze obíhají a s níž se tytéž jednotlivé peněžní jednotky ustavičně mění v zápůjční kapitál), protože je nedostatek úvěru — jako tomu bylo v roce 1847, kdy dočasné zrušení bankovního zákona nevyvolalo sice rozpětí oběhu, ale stačilo k tomu, aby poschovávané bankovky vytáhlo na světlo boží a vrhlo do oběhu. Nebo za určitých okolností, kdy může být opravdu třeba více oběživa, jako v roce 1857, kdy po zastavení platnosti bankovního zákona vzrostl oběh na nějaký čas.

Jinak absolutní velikost oběhu na úrokovou sazbu nepůsobí, protože — za předpokladu, že zhospodárnění a rychlost oběhu jsou veličiny stálé — je za prvé určena cenami zboží a množstvím transakcí (přičemž obvykle jeden moment ruší účinky druhého momentu) a konečně stavem úvěru, přičemž naopak v žádném případě stav úvěru neurčuje, a protože za druhé mezi cenami zboží a úrokem není žádná nutná závislost.

Za platnosti Bank Restriction Act (1797—1820)[5] byl nadbytek currency, úroková sazba byla stále mnohem vyšší, než když se obnovilo placení hotovými. Později s omezením výdaje bankovek a se stoupajícími směnečnými kursy prudce poklesla. Roku 1822, 1823 a 1832 byl všeobecný oběh nízký, úroková sazba rovněž nízká. Roku 1824, 1825 a 1836 byl oběh vysoký, úroková sazba stoupala. V létě roku 1830 byl oběh vysoký, úroková sazba nízká. Po objevení nových nalezišť zlata se peněžní oběh v celé Evropě začal rozpínat, úroková sazba stoupala. Úroková sazba tedy nezávisí na množství obíhajících peněz.

Rozdíl mezi výdajem oběživa a půjčováním kapitálu je nejlépe vidět ve skutečném procesu reprodukce. Viděli jsme (kniha II, oddíl III), jak se směňují různé součásti výroby. Např. variabilní kapitál se věcně skládá ze životních prostředků dělníků, z části jejich vlastního produktu. Ale vyplá-

* Viz tento svazek, s. 109—110.

cí se jim po částech v penězích. Tyto peníze musí kapitalista zálohovat, a závisí to do značné míry na organizaci úvěrnictví, zda příští týden může zase vyplácet nový variabilní kapitál stejnými penězi, které vyplatil předešlý týden. Stejně je tomu se směnnými akty mezi různými součástmi celkového společenského kapitálu, např. mezi spotřebními prostředky a výrobními prostředky spotřebních prostředků. Peníze nutné k jejich cirkulaci, jak jsme viděli, musí zálohovat jedna z obou stran, které směňují, nebo obě. Zůstávají pak ve sféře oběhu, ale jakmile směna skončí, vracejí se k tomu, kdo je zálohoval, poněvadž je zálohoval nad svůj skutečně činný průmyslový kapitál (viz knihu II, 20. kapitola). Při rozvinutém úvěrnictví, kdy se peníze soustřeďují v rukou bank, zálohují banky peníze alespoň nominálně. Toto zálohování se týká jen peněz, které jsou v oběhu. Je to zálohování oběživa, a ne zálohování kapitálů, které se tím uvádějí do pohybu.

Chapman:

5062. „Mohou nastat časy, kdy bankovky v rukou veřejnosti představují velmi značnou částku, a přesto je nelze dostat."

Peníze jsou i za paniky; ale každý se varuje přeměnit je v zapůjčitelný kapitál, v zapůjčitelné peníze; každý si je schovává, až je bude opravdu potřebovat na platby.

5099. „Posílají vám a jiným londýnským firmám banky z venkovských okresů své volné přebytky? — Ano." — 5100. „Dává na druhé straně lancashirský a yorkshirský tovární obvod u vás eskontovat směnky pro své obchodní účely? — Ano." — 5101. „Takže se tímto způsobem přebytečného kapitálu jedné části země používá pro potřeby druhé části země? — Ano, je to tak."

Chapman říká, že v poslední době banky značně upouštěly od zvyklosti ukládat přebytečný kapitál na kratší dobu do konsolů a pokladničních poukázek, neboť se stalo zvykem půjčovat tyto peníze at call (den ze dne, kdykoliv bez výpovědi). Sám považuje nákup takových papírů pro svůj obchod za velice neúčelný. Proto je ukládá do dobrých směnek, ze kterých je část každý den splatná, takže vždy ví, s jakým množstvím volných peněz může každý den počítat. (5001—5005.) —

I stoupání vývozu znamená více či méně pro každou zemi, zejména pak pro zemi, která dává na úvěr, že stoupá poptávka na domácím peněžním trhu, což se však pociťuje teprve v dobách tísně. V dobách, kdy vývoz roste,

vystavují britští továrníci na konsignace svých výrobků zpravidla dlouhodobé směnky na obchodníka, který vyváží. (5126.)

5127. „Nebývá často sjednáno, že se tyto směnky budou čas od času obnovovat?" — {Chapman.} „To je věc, kterou nám tají; takovou směnku bychom nevzali... Může se to jistě stát, ale já o něčem takovém nemohu nic říci." (Jaké neviňátko je ten Chapman!) — 5129. „Jestliže se vývoz značně zvýší, jako je tomu např. nyní, kdy jen za poslední rok vzrostl vývoz o 20 miliónů liber št., nevede to už samo sebou k velké poptávce po kapitálu na eskont směnek, které představují tento vývoz? — Nesporně." — 5130. „Protože Anglie dává cizině úvěr zpravidla na všechen svůj vývoz, neznamená to, že se tím pohltí příslušný dodatečný kapitál na dobu, kdy tento úvěr trvá? — Anglie dává obrovský úvěr; ale bere za to na úvěr suroviny, které potřebuje. Amerika vystavuje na nás směnky vždy na 60 dní a jiné země na 90 dní. Na druhé straně dáváme úvěr; jestliže posíláme zboží do Německa, je to na 2 nebo 3 měsíce."

Wilson se ptá Chapmana (5131), zda se směnky na Anglii nevystavují hned při nakládání těchto surovin a tohoto koloniálního zboží určeného pro dovoz a nedocházejí-li zároveň s nákladními listy. Chapman myslí, že tomu tak je, ale nic o těchto „obchodních" transakcích neví, mají prý se zeptat lidí, kteří to znají lépe. — Při vývozu do Ameriky se prý „zboží tranzitem symbolizuje"; tato hatmatilka má znamenat, že anglický exportní obchodník vystavuje za zboží čtyřměsíční směnku na některou z velikých amerických bankovních firem v Londýně a bankovní firma dostává krytí z Ameriky.

5136. „Neprovádí obchody s hodně vzdálenými zeměmi zpravidla obchodník, který čeká na svůj kapitál, dokud se zboží neprodá? — Jsou snad firmy, které mají tak velké soukromé bohatství, že mohou vynakládat svůj vlastní kapitál, aniž si vypůjčují na zboží; ale toto zboží se mění většinou v zápůjčky akcepty firem s dobrou pověstí." — 5137. „Tyto firmy jsou... v Londýně, Liverpoolu a jinde." — 5138. „Je tedy jedno, zda musí továrník dát do obchodu své vlastní peníze nebo najde-li v Londýně nebo v Liverpoolu obchodníka, který mu je půjčí; je to pořád půjčka uzavřená v Anglii? — Zcela správně. Továrník s tím má co dělat jen v málokterých případech" (naproti tomu v roce 1847 téměř ve všech případech). „Obchodník se zbožím, např. v Manchesteru, koupí zboží a dá je dopravit za moře solidní londýnskou firmou; jakmile se londýnská firma přesvědčí, že se všechno podle dohody naložilo, vystaví obchodník za toto zboží, které jde do Indie, Číny nebo kamkoliv jinam, na londýnskou firmu šestiměsíční směnky; pak vystoupí na scénu bankovní svět a tyto směnky mu eskontuje, takže v době, kdy má za toto zboží platit, má už díky tomu, že eskontoval směnky, peníze v ruce." — 5139. „Ale jestliže má obchodník peníze, musel mu je přece půjčit bankéř? — *Bankéř má směnku; bankéř směnku koupil;* touto formou, totiž eskontem směnek obchodníka, využívá svého bankovního kapitálu."

{Tedy ani Chapman nespatřuje v eskontu směnek zápůjčku, nýbrž koupi zboží. — B. E.}

5140. „Ale přesto to tvoří část poptávky na londýnském peněžním trhu? — O tom nemůže být sporu; to je hlavní činnost peněžního trhu a Anglické banky. Anglická banka přijímá tyto směnky právě tak ráda jako my, neboť ví, že je to dobré uložení peněz." — 5141. „S růstem vývozního obchodu roste tudíž i poptávka na peněžním trhu? — Jak roste prosperita země, tak se" (Chapmanové), „na tom podílíme." — 5142. „Jestliže se tedy tyto různé oblasti vkládání kapitálu náhle rozšiřují, má to přirozeně za následek vzestup úrokové sazby? — O tom není pochyby."

5143. Chapman nemůže „plně pochopit, že jsme při svém velkém vývozu potřebovali tolik zlata".

5144. Ctihodný Wilson se ptá:

„Nedáváme snad na svůj vývoz větší úvěry, než bereme na svůj dovoz? — O tom bych pochyboval. Jestliže někdo dá k akceptu směnku za své manchesterské zboží, které posílá do Indie, nelze ji akceptovat na kratší lhůtu splatnosti než 10 měsíců. My musíme platit — a to je fakt — Americe za bavlnu o něco dříve, než nám platí Indie; ale zkoumat, jaké to má účinky, není tak lehké." — 5145. „Jestliže se nám, jako v minulém roce, zvýšil vývoz textilního zboží o 20 miliónů liber št., musel nám přece předtím velmi značně vzrůst dovoz surovin" (a už tak je nadměrný vývoz totožný s nadměrným dovozem a nadměrná výroba s nadměrným obchodem), „abychom toto zvýšené množství zboží vyrobili? — Bezesporu; museli jsme napřed zaplatit velmi značné saldo; tj. bilance musela pro nás být dočasně nepříznivá, ale vcelku je pro nás směnečný kurs při transakcích s Amerikou příznivý, a dost dlouho jsme dostávali z Ameriky značné množství drahého kovu."

5148. Wilson se ptá arcilichváře Chapmana, zda nepovažuje své vysoké úroky za příznak velkého rozkvětu a vysokých zisků. Chapman, zřejmě zaražen naivností tohoto patolízala, ovšem přisvědčuje, ale je přitom natolik upřímný, že k tomu ještě dodává:

„Jsou lidé, kteří si nemohou jinak pomoci; mají plnit závazky, a musí je plnit, ať na tom vydělají, nebo ne; ale kdyby byla" {vysoká úroková sazba} „trvalá, svědčila by o průmyslovém rozkvětu."

Oba zapomínají, že také může svědčit, jako tomu bylo roku 1857, o tom, že úvěrem otřásli potulní úvěroví rytíři, kteří mohou platit vysoký úrok, protože ho platí z cizí kapsy (přitom však mají podíl na tvoření úrokové sazby pro všechny), a zatím si žijí na vysoké noze na vrub očekávaných zisků. Ostatně továrníci atd. z toho mohou mít opravdu velmi výnosný obchod. Zpětný příliv kapitálu se stává v důsledku systému zápůjček úplně klamný. To vysvětluje také to, o čem budeme hovořit dále, a co, pokud jde o Anglickou banku, nepotřebuje objasnění, protože Anglická banka má při vysoké úrokové sazbě nižší diskontní sazbu než ostatní banky.

5156. „Mohu beze všeho prohlásit," říká Chapman, „že úhrnná částka našich diskontů dosáhla v této době, kdy už tak dlouho máme vysokou úrokovou sazbu, svého maxima."

(To tvrdil Chapman 21. července 1857, několik měsíců před krachem.)

5157. „Roku 1852" (kdy byl úrok nízký) „nebyla zdaleka tak velká."

Protože tenkrát byla situace v podnikání fakticky mnohem zdravější.

5159. „Kdyby byl trh zaplaven penězi... a bankovní diskont nízký, nastal by úbytek směnek... Roku 1852 jsme byli v docela jiné fázi. Tehdejší vývoz a dovoz se s dneškem nedá vůbec srovnat." — 5161. „Za této vysoké diskontní míry je úhrnná částka našich diskontů stejně velká jako roku 1854." (Kdy byl úrok 5—5 $^1/_2$ %.)

Na Chapmanově svědeckém výslechu je nejzábavnější, že tito lidé považují peníze veřejnosti fakticky za svůj majetek a myslí si, že mají právo kdykoliv směnit směnky, které eskontují, za peníze. Naivnost otázek i odpovědí až zaráží. Zákonodárství má prý povinnost zaručit stálou směnitelnost směnek, akceptovaných velkými firmami, postarat se o to, aby je Anglická banka za všech okolností zase dále eskontovala bill-brokerům. A přitom roku 1857 udělali takoví bill-brokeři asi osmimiliónový úpadek; jejich vlastní kapitál nestál ve srovnání s těmito dluhy ani za řeč.

5177. „Chcete tím říci, že podle vašeho mínění by se měly" (akcepty Baringů nebo Loydů) „povinně eskontovat, tak jako se nyní povinně směňuje za zlato bankovka Anglické banky? — Jsem toho názoru, že by to byla velmi politováníhodná věc, kdyby se nemohly eskontovat; bylo by to nanejvýš podivné, aby někdo musel zastavit platby, protože má akcepty firmy Smith, Payne a spol. nebo Jones, Loyd a spol. a nemůže je eskontovat." — 5178. „Což není akcept Baringů závazek, že zaplatí určitou částku peněz, jakmile bude směnka splatná? — Máte naprostou pravdu; ale pány Baringy, jestliže berou na sebe takový závazek, stejně jako každého obchodníka, který přijímá takový závazek, nenapadne ani ve snu, že budou muset zaplatit ve zlatě; počítají s tím, že zaplatí v Clearing House." — 5180. „Soudíte tedy, že je nutno vymyslit nějaký mechanismus, podle kterého by veřejnost měla právo dostávat peníze před splatností směnky, protože by ji musel eskontovat někdo jiný? — Ne, nepovažuji za možné ukládat akceptantům takový závazek; ale myslíte-li tím, že nemám mít možnost dát si obchodní směnky eskontovat, pak musíme změnit celý řád toho." — 5182. „Myslíte tedy, že" {obchodní směnka} „musí být směnitelná za peníze, stejně jako musí být za zlato směnitelná bankovka Anglické banky? — Rozhodně, za určitých okolností." — 5184. „Vy tedy myslíte, že ustanovení u currency má počítat s tím, aby nesporně solidní obchodní směnky bylo možno kdykoliv přeměnit v peníze stejně lehce jako bankovky? — Ano, myslím si to." — 5185. „Nechcete snad jít tak daleko, abyste tvrdil, že Anglická banka anebo někdo jiný by měl být zákonem přinucen je směňovat? — Opravdu, chci jít tak daleko a tvrdit, že budeme-li dělat zákon o úpravě currency, měli bychom zařídit všechno potřebné, abychom zabránili, že nebude možno směnit nesporně solidní a zákonité tuzemské obchodní směnky."

To je směnitelnost obchodní směnky jako směnitelnosti bankovky.

5190. „Peněžníci v zemi představují ve skutečnosti pouze veřejnost,"

jak prohlásil pan Chapman později před porotním soudem v případě Davidsona. Viz Great City Frauds.[6]

5196. „Každého čtvrt roku" (když se vyplácejí dividendy) „je... absolutně nutné, abychom se obraceli na Anglickou banku. Jestliže vezmete z oběhu 6 nebo 7 miliónů státního důchodu na dividendy, které bude třeba vyplatit, musí tu být někdo, kdo zatím dá tuto částku k dispozici."

(V tomto případě tedy jde o nabídku peněz, a ne kapitálu nebo zápůjčního kapitálu.)

5169. „Každý, kdo zná trochu náš obchodní svět, musí vědět, že když nastanou takové poměry, že pokladniční poukázky jsou neprodejné, že obligace Východoindické společnosti[7] naprosto nic nevynášejí, že nejlepší obchodní směnky nelze eskontovat — každý ví, že v takové době doléhají veliké starosti na všechny, kteří se při svém podnikání dostávají do situace, že musí hned, na prosté požádání platit obvyklým oběživem, a v takovém postavení jsou všichni bankéři. Důsledek toho pak je, že každý zdvojnásobuje svou rezervu. A představte si teď, jaký to má účinek v celé zemi, jestliže uloží každý venkovský bankéř — a je jich kolem 500 — svému londýnskému korespondentovi, aby mu poslal 5000 liber št. v bankovkách. Když vezmeme jako průměr tak malou sumu — což je naprosto absurdní — vyjde nám, že se z oběhu vezme 2 $^1/_2$ miliónu liber št. Jak je nahradit?"

Na druhé straně soukromí kapitalisté etc., kteří mají peníze, nechtějí je dát na žádný úrok, neboť říkají podle Chapmana:

5194. „Raději nechceme vůbec žádné úroky, než mít nejistotu, zda dostaneme peníze zpátky, až je budeme potřebovat."

5173. „Náš systém je tento: Máme za 300 miliónů liber št. závazků, jejichž splacení v běžné minci se může na nás kdykoliv požadovat; a tato mince, i když ji k tomu použijeme celou, představuje pouze 23 miliónů liber št. nebo něco kolem toho; není to situace, za které se každou chvíli musíme octnout v úzkých?"

Odtud při krizích náhlý přechod úvěrového systému v monetární systém.

Jestliže ponecháme stranou paniku uvnitř země v době krize, může být o množství peněz řeč jen potud, pokud máme na zřeteli kov, světové peníze. A ty právě Chapman vylučuje, mluví jen o 23 miliónech bankovek.

Tentýž Chapman:

5218. „Původní příčinou poruchy na peněžním trhu" {v dubnu a později v říjnu 1847} „bylo nesporně množství peněz, kterých bylo následkem mimořádného dovozu toho roku třeba k regulaci směnečných kursů."

Za prvé se tenkrát tento poklad peněz světového trhu redukoval na své minimum. Za druhé sloužil zároveň jako záruka směnitelnosti úvěrových peněz, bankovek. Spojoval tak v sobě dvě úplně odlišné funkce, které však obě vyplývají z povahy peněz, protože skutečné peníze jsou vždy peníze světového trhu, a úvěrové peníze mají vždy za základ peníze světového trhu.

Roku 1847, kdyby nebyla zrušena platnost bankovního zákona z roku 1844[2], nemohly by Clearing Houses provádět své obchody. (5221.)

Chapman však měl přece jakési tušení, že se blíží krize:

5236. „Jsou jisté situace na peněžním trhu (a nynější situace k nim nemá daleko), kdy je velmi těžké dostat peníze a kdy je nutno obrátit se na banku."

5239. „Pokud jde o částky, které jsme vybrali z banky v pátek, sobotu a pondělí, 19., 20. a 22. října 1847, byli bychom potom ve středu jen nanejvýš vděčni, kdybychom dostali směnky zpět; peníze se k nám vracely zpět ihned, jakmile bylo po panice."

Úterý 23. října se totiž bankovní zákon dočasně zrušil a krize tím byla zlomena.

Chapman věří 5274, že neustále obíhá za 100—120 miliónů liber št. směnek na Londýn. Nejsou v tom zahrnuty místní směnky na provinciální místa.

[5287. „V říjnu 1856 úhrn bankovek v rukou veřejnosti sice stoupl na 21 155 000 liber št., bylo však přece jen neobyčejně obtížné dostat peníze; i když jich veřejnost měla v rukou tolik, nemohly se sehnat."

Byl to totiž důsledek strachu, který vyvolala tíseň, v nížse na čas (březen 1856) ocitla Eastern Bank.

5190. Jakmile je po panice,

„začínají všichni bankéři, kteří vydělávají na úroku, umisťovat své peníze".

5302. Chapman nevysvětluje zneklidnění, které vyvolal pokles bankovní rezervy, strachem o vklady, nýbrž tím, že všichni, jimž se může přihodit, že budou náhle muset platit velké peněžní částky, vědí velmi dobře, že se za tísnivé situace na peněžním trhu budou možná muset obrátit jako na své poslední útočiště na banku; a

„jestliže má banka velmi malou rezervu, nemá radost, když nás vidí, ale naopak".

Ostatně je zajímavé, jak rezerva mizí jako faktická veličina. Bankéři mají schováno minimum nutné pro svůj běžný obchod jednak u sebe, jednak

u Anglické banky. Bill-brokeři mají „volné bankovní peníze země" bez rezervy. A Anglická banka má na zajištění svých závazků ze vkladů jen rezervu bankéřů a jiných, spolu s public deposits* etc., kterou snižuje na nejnižší míru, např. až na 2 milióny liber št. Kromě těchto 2 miliónů liber šterlinků v papíru nemá celý ten švindl v dobách tísně (a ta snižuje rezervu, protože bankovky, které přicházejí za mizející kov, je nutno anulovat) absolutně žádnou jinou rezervu než kovový poklad, a každé jeho zmenšení odlivem zlata tedy stupňuje krizi.

5306. „Kdyby nebylo peněz na vyrovnávání rozdílů při zúčtování v Clearing House, nezbývalo by nám podle mého názoru nic jiného, než abychom se sešli a vyrovnali si platby prima směnkami, směnkami na úřad pokladu, na firmu Smith, Payne a spol. atd." — 5307. „Kdyby vás tedy vláda nebyla s to zásobit platidly, vytvořili byste si platidlo sami? — Co můžeme dělat? Veřejnost přichází a bere nám oběživo z ruky; už žádné není." — 5308. „Dělali byste tedy v Londýně prostě to, co se dělá v Manchesteru každý den? — Ano."

Velmi dobrá je Chapmanova odpověď na otázku, kterou mu položil Cayley (birmingham-man attwoodské školy[8]) se zřetelem na Overstonovu představu o kapitálu:

5315. „Před tímto výborem se vyslovil názor, že v tísni, jaká byla v roce 1847, není sháňka po penězích, nýbrž po kapitálu; co o tom soudíte vy? — Nerozumím vám, my obchodujeme jen s penězi; nerozumím, co tím míníte." — 5316. „Jestliže tím míníte" (obchodním kapitálem), „množství peněz, které patří podnikateli a které vložil do svého podniku, a nazýváte-li to kapitálem, musím podotknout, že to tvoří většinou jen nepatrnou část peněz, jimiž podnikatel při svých obchodech disponuje pomocí úvěru, který mu dává veřejnost" — prostřednictvím pánů Chapmanů.

5339. „Svědčí to o nedostatku bohatství, když dočasně odstraňujeme placení hotovými? — Naprosto ne... nemáme nedostatek bohatství, nýbrž pohybujeme se v nanejvýš umělém systému, a jestliže máme ohromnou (superincumbent) poptávku po našem oběživu, mohou nastat okolnosti, které nám znemožní získat toto oběživo. Má se snad proto ochromit všechna hospodářská činnost v zemi? Máme snad přispět k nezaměstnanosti?" — 5338. „Kdybychom byli postaveni před otázku, co chceme udržet, placení hotovými, nebo průmysl v zemi, pak vím, co bych z toho obětoval."

Pokud jde o hromadění bankovek „s úmyslem zostřit tíseň a těžit z následků" (5358), říká, že k tomu může dojít velmi snadno. Stačily by prý na to tři velké banky.

5383. „Je možné, abyste vy, člověk, který se vyzná ve velkých obchodech našeho hlavního města, nevěděl, že kapitalisté využívají těchto krizí, aby si nadělali úžasné zisky z neštěstí těch, kteří padnou za oběť krizi? — O tom nelze pochybovat."

* vklady veřejnosti.

A panu Chapmanovi to můžeme věřit, ačkoliv si nakonec při pokusu „nadělat si úžasné zisky z neštěstí těch, kteří padli za oběť krizi", zlomil obchodně vaz. Neboť říká-li jeho společník Gurney: každá změna v obchodní situaci je výhodná pro toho, kdo se v tom vyzná, říká Chapman:

„Jedna část společnosti neví nic o druhé; např. továrník, který vyváží na kontinent nebo si dováží surovinu, neví nic o jiném podnikateli, který pracuje se zlatými pruty." (5046.)

A tak se stalo, že se jednoho krásného dne Gurney a Chapman sami „v tom nevyznali" a udělali pověstný bankrot.

Viděli jsme již, že emise bankovek neznamená v každém případě půjčku kapitálu. Tookova výpověď před výborem lordů C. D. z roku 1848, která nyní následuje, dokazuje pouze, že zápůjčka kapitálu, i když ji banka provádí emisí nových bankovek, neznamená už sama sebou zvýšení množství obíhajících bankovek:

3099. „Myslíte, že by např. Anglická banka mohla značně zvýšit své zápůjčky, aniž by se muselo vydávat více bankovek? — Faktů, které to dokazují, je víc než dost. Jeden z nejnázornějších příkladů poskytl rok 1835, kdy banka použila k tomu, aby mohla zvýšit zápůjčky veřejnosti, západoindických vkladů a půjčky od Východoindické společnosti[7]; bankovek v rukou veřejnosti v téže době fakticky poněkud ubylo... Něco podobného lze pozorovat i roku 1846, v době, kdy se do banky nosily železniční vklady; cenné papíry eskontované a přijaté na záruky stouply asi na 30 miliónů, zatímco na výši bankovek v rukou veřejnosti to nemělo žádný znatelný účinek."

Ale vedle bankovek má velkoobchod jiný a pro něj daleko důležitější oběžní prostředek: směnky. Pan Champan nám ukázal, jak důležité je pro pravidelný chod obchodu, aby se všude a za všech okolností přijímaly platby v dobrých směnkách: Gilt nicht mehr der Tausves Jontof, was soll gelten, Zeter! Zeter![9] Jaký je vzájemný poměr obou těchto oběžných prostředků?

Gilbart o tom říká:

„Jestliže se omezí oběh bankovek, zvyšuje se zpravidla oběh směnek. Směnky jsou dvojího druhu — obchodní směnky a bankéřské směnky... je-li málo peněz, říkají peněžníci: ‚Vystavte na nás směnku a my ji akceptujeme,' a jestliže provinciální bankéř eskontuje nějakému zákazníkovi směnku, nedá mu hotové peníze, nýbrž vystaví mu vlastní trattu na 21 dní na svého londýnského agenta. Tyto směnky slouží jako oběživo." (J. W. Gilbart: An Inquiry into the Causes of the Pressure etc., s. 31.)

V poněkud pozměněné formě to potvrzuje Newmarch, B. A. 1857, č. 1426:

„Kolísání množství obíhajících směnek a kolísání množství obíhajících bankovek nijak nesouvisí... jediný dost stálý výsledek je... že jakmile nastane na peněžním trhu třeba jen nepatrná tíseň, o které svědčí stoupání diskontní míry, oběh směnek značně roste a opačně."

Směnky vystavené v takových dobách však nejsou pouze krátkodobé bankovní směnky, o kterých se zmiňuje Gilbart. Naopak, jsou to většinou úvěrové směnky, které nepředstavují vůbec žádné skutečné operace, nebo představují operace, k nimž došlo jen proto, aby se na jejich podkladě mohly vystavit směnky; příkladů na oba tyto druhy směnek jsme uvedli už dost. Economist (Wilson), když srovnával jistotu takových směnek s jistotou bankovek, proto říká:

„Bankovek, splatných na předložení, nemůže být mimo banku nikdy nadbytek, neboť o co by jich bylo více, tolik by se jich vždy vracelo do banky k výměně; naproti tomu dvouměsíčních směnek může kolovat více, protože není prostředku, kterým by se dalo kontrolovat vystavování směnek, dokud nepropadají, kdy však už se mohou opět nahradit jinými směnkami. Že by některý národ mohl uznávat jistotu oběhu směnek, splatných někdy v budoucnu, ale měl přitom námitky proti oběhu papírových peněz, splatných na předložení, je nám úplně nepochopitelné." (Economist. 1847, s. 575.)

Množství obíhajících směnek, stejně jako množství bankovek, je tedy určováno potřebami oběhu; v padesátých letech, kdy byla normální doba, obíhalo ve Spojeném království kromě 39 miliónů v bankovkách asi 300 miliónů ve směnkách, z toho 100—120 miliónů jen na Londýn. Výše oběhu směnek nemá vliv na výši oběhu bankovek a výše oběhu bankovek působí na výši oběhu směnek jen v dobách nedostatku peněz, kdy vzrůstá kvantita směnek a zhoršuje se jejich kvalita. Konečně v momentu krize selhává oběh směnek úplně; nikdo nemůže potřebovat platební přísliby, protože každý přijímá jen platby v hotových; jen bankovka si uchovává, alespoň až dosud v Anglii, schopnost oběhu, protože za Anglickou bankou stojí národ s celým bohatstvím.

*

Viděli jsme, jak sám pan Chapman, který byl přece roku 1857 magnátem na peněžním trhu, si trpce stěžuje, že je v Londýně několik velkých peněžních kapitalistů, dost silných, aby v určitém momentu vyvolali zmatek na celém peněžním trhu, a tak hanebně pustili žilou menším peněžníkům. Je prý několik takových velkých žraloků, kteří by mohli tíseň značně

zostřit, kdyby prodali za 1 až 2 milióny konsolů a stáhli tak z trhu stejné množství bankovek (a zároveň volného zápůjčního kapitálu). K tomu, aby se tíseň přeměnila stejným manévrem v paniku, stačila by společná akce tří velkých bank.

Největší kapitálovou mocností v Londýně je ovšem Anglická banka, která však vzhledem k tomu, že má zpola charakter státní instituce, nemá možnost, aby své moci používala tak brutálním způsobem. Přesto zná i ona dost prostředků a cest — zejména od bankovního zákona z roku 1844 — jak si namastit kapsy.

Anglická banka má kapitál 14 553 000 liber št. a kromě toho disponuje asi 3 milióny liber št. „zůstatku", tj. nerozdělených zisků, jako i všemi penězi, které docházejí vládě na daně etc. a které se u ní ukládají, dokud jich není třeba. Jestliže k tomu připočteme ještě úhrn jiných vkladů (v normálních dobách asi 30 miliónů liber št.) a bankovek, vydaných bez krytí, shledáme, že Newmarchův odhad je ještě dost mírný, když říká (B. A. 1857, č. 1889):

„Přesvědčil jsem se, že celkový úhrn cenných papírů, které neustále obíhají na" {londýnském} „peněžním trhu, lze odhadnout asi na 120 miliónů liber št.; a z těchto 120 miliónů disponuje Anglická banka velmi značnou částí, kolem 15—20 %."

Pokud banka vydává bankovky, které nejsou kryty kovovým pokladem v jejích sklepích, vytváří hodnotové známky, které pro ni tvoří nejen oběživo, nýbrž i dodatečný — byť i fiktivní — kapitál v nominální částce těchto nekrytých bankovek. A tento dodatečný kapitál jí vynáší další zisk. — Wilson se ptá Newmarcha, B. A. 1857:

1563. „Oběh vlastních bankovek kterékoliv banky, tj. částka, která zůstává průměrně v rukou veřejnosti, tvoří přídavek ke skutečnému kapitálu banky, že ano? — Zcela správně." — 1564. „Všechen zisk, který banka čerpá z tohoto oběhu, je tudíž zisk, který pochází z úvěru, a ne z kapitálu, který skutečně měla? — Zcela správně."

Totéž platí ovšem i o soukromých bankách, které vydávají bankovky. Ve svých odpovědích č. 1866—1868 považuje Newmarch dvě třetiny všech těchto bankovek vydaných soukromými bankami (na krytí jedné třetiny musí mít banky kovovou rezervu) za „stvoření stejně velkého kapitálu", poněvadž se ušetří stejné množství kovových peněz. Bankéřův zisk nemusí prý být proto větší než zisk jiných kapitalistů. Zůstává faktem, že na této národní úspoře kovových peněz vydělává. To, že se národní úspora stává soukromým ziskem, buržoazního ekonoma nijak nezaráží, protože zisk je

vůbec přivlastňování národní práce. Je něco absurdnějšího než např. Anglická banka v letech 1797—1817, jejíž bankovky mají úvěr jen díky státu a která si pak státem, tedy veřejností, za moc, kterou jí dává stát, totiž za moc přeměňovat tyto bankovky z papíru v peníze a pak je půjčovat státu, dává platit formou úroků ze státních půjček?

Banky mají ostatně ještě jiné prostředky k tomu, aby tvořily kapitál. Podle téhož Newmarcha mají provinciální banky zvyk, jak již o tom byla dříve zmínka, posílat své přebytečné cenné papíry (tj. bankovky Anglické banky) londýnským bill-brokerům, kteří jim za to posílají eskontované směnky. Těmito směnkami obsluhuje banka své zákazníky, protože se drží pravidla nedávat z rukou směnky, které dostává od svých místních klientů, aby se o obchodních operacích těchto zákazníků nedovědělo jejich okolí. Tyto směnky, které přicházejí z Londýna, tu nemají být jen pro zákazníky, kteří musí platit přímo do Londýna, jestliže nedají raději přednost tomu, aby jim banka vystavila svou vlastní poukázku na Londýn; slouží také k vyřizování plateb v provincii, neboť bankéřův rubopis jim zajišťuje místní úvěr. Tak např. v Lancashiru vytlačily z oběhu všechny vlastní bankovky místních bank a velkou část bankovek Anglické banky. (Tamtéž, č. 1568—1574.)

Zde tedy vidíme, jak banky tvoří úvěr a kapitál: 1. výdejem vlastních bankovek; 2. vystavováním platebních poukázek na Londýn s dobou oběhu až 21 dnů, které však dostanou vyplaceny hotově hned při vystavení; 3. tím, že platí eskontovanými směnkami, jimž v podstatě dodává úvěrovou schopnost, alespoň pro příslušný místní obvod, teprve rubopis banky.

Moc Anglické banky se projevuje v tom, že reguluje tržní míru úrokové sazby. V dobách, kdy je obchod normální, se může stát, že Anglická banka nemůže zabránit mírnému odlivu zlata ze svého kovového pokladu zvýšením diskontní míry([12]), protože potřebu platidel uspokojují soukromé a akciové banky a bill-brokeři, jejichž kapitálová moc za posledních třicet let značně vzrostla. Musí pak používat jiných prostředků. Ale pro kritické

([12]) Na valné hromadě akcionářů Union Bank of London dne 17. ledna 1894 vykládal prezident Ritchie, že Anglická banka zvýšila roku 1893 diskont z 2 $^1/_2$ (v červenci) na 3 a 4 % v srpnu, a protože přesto ve čtyřech týdnech ztratila celých 4 $^1/_2$ miliónu liber št. ve zlatě, zvýšila ho na 5 %, takže zlato plynulo nazpět a bankovní sazba se snížila v září na 4, v říjnu na 3 %. Ale tato bankovní sazba prý nebyla na trhu uznána. „Když byla bankovní sazba 5 %, byla tržní sazba 3 $^1/_2$ % a sazba z peněz 2 $^1/_2$ %; když ban-

momenty platí ještě pořád to, co vypověděl bankéř Glyn (od firmy Glyn, Mills, Currie a spol.) před C. D. 1848/1857:

1709. „V dobách, kdy je v zemi velká tíseň, diktuje Anglická banka úrokovou sazbu." — 1710. „V dobách mimořádné tísně... kdy eskontování u soukromých bankéřů nebo brokerů je poměrně omezeno, přenese se na Anglickou banku a Anglická banka má pak moc určovat tržní míru úrokové sazby."

Jako veřejný ústav pod státní ochranou a se státními výsadami nesmí ovšem této své moci využívat tak bezohledně, jako si to mohou dovolit soukromé podniky. Proto také říká Hubbard před bankovním výborem B. A. 1857:

2844. (Otázka:) „Nebývá tomu tak, že je-li diskontní míra nejvyšší, obsluhuje nejlevněji Anglická banka, a jestliže je nejnižší, jsou nejlacinější brokeři?" — (Hubbard:) „Bude tomu vždycky tak, protože Anglická banka nejde nikdy tak nízko jako její konkurenti, a když je míra nejvyšší, nejde nikdy tak vysoko."

Ale přesto je to vážná událost pro celý obchodní svět, jestliže tato banka v dobách tísně, jak se lidově říká, přitáhne šrouby, tj. zvýší ještě více úrokovou sazbu, která už beztak stojí nad průměrnou úrovní.

„Jakmile Anglická banka přitáhne šrouby, ustávají všechny nákupy pro vývoz do ciziny... vývozci čekají, až deprese cen dosáhne nejnižšího bodu, a pak teprve kupují, dříve ne. Ale když se tohoto bodu dosáhne, je už kurs zase zregulován — vývoz zlata ustává dříve, než se dosáhne tohoto nejnižšího bodu deprese. Nákupy zboží pro vývoz mohou snad přinést zpět část zlata zaslaného za hranice, ale přicházejí příliš pozdě, než aby zabránily odlivu." (J. W. Gilbart: An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market. Londýn 1840, s. 35.) „Jiný účinek regulace oběživa pomocí zahraničního směnečného kursu je, že v dobách tísně vyvolává neobyčejně vysokou úrokovou sazbu." (l. c. p. 40.) „Náklady, které vznikají z obnovení směnečných kursů, postihují produktivní průmysl země, zatímco v průběhu tohoto procesu zisk Anglické banky pozitivně roste tím, že svou činnost provozuje dále s menším množstvím drahého kovu. (l. c. p. 52.)

Ale, říká přítel Samuel Gurney,

„tyto velké výkyvy úrokové sazby jsou výhodné jen pro bankéře a peněžníky — všechny výkyvy v obchodě jsou výhodné pro toho, kdo se ve věci vyzná."

A i když Gurneyové mohou využívat obchodních nesnází a finančních si kapsy beze všech servítků, zatímco Anglická banka se při tom musí trochu mírnit, připadají i na ni docela krásné zisky — nemluvě o soukromých

kovní sazba klesla na 4 %, byla diskontní sazba 2 $^{3}/_{8}$ % a sazba z peněz 1 $^{3}/_{4}$ %; když bankovní sazba byla 3 %, byla diskontní sazba 1 $^{1}/_{2}$ %; a sazba z peněz o málo nižší." (Daily News, 18. ledna 1894.) — B. E.

ziscích, které samy od sebe padají do klína pánům ředitelům tím, že mají výjimečnou příležitost znát obchodní situaci. Podle údajů před výborem Horní sněmovny z roku 1817 při obnovení směnitelnosti bankovek byly tyto zisky Anglické banky za dobu od roku 1797 do roku 1817:

| | |
|---|---|
| bonuses and increased dividends* | 7 451 136 |
| new stock dividend among proprietors** | 7 276 500 |
| increased value of capital*** | 14 553 000 |
| úhrnem | 29 280 636 |

z kapitálu 11 642 100 liber št. za 19 let. (D. Hardcastle: Banks and Bankers. 2. vyd. Londýn 1843, s. 120.) Odhadneme-li podle téže zásady úhrnný zisk Irské banky, která také roku 1797 zrušila placení hotovými, dojdeme k tomuto výsledku:

| | |
|---|---|
| dividends as by returns due 1821† | 4 736 085 |
| declared bonus†† | 1 225 000 |
| increased assets††† | 1 214 800 |
| increased value of capital§ | 4 185 000 |
| úhrnem | 11 360 885 |

z kapitálu 3 milióny liber št. (Tamtéž, s. 363, 364.)

Ať se ještě mluví o centralizaci! Úvěrový systém, který má svůj ústřední bod v takzvaných národních bankách a ve velikých peněžních ústavech a v lichvářích seskupených kolem těchto bank, to je ohromná centralizace; dává této příživnické kastě pohádkovou moc nejen periodicky decimovat průmyslové kapitalisty, nýbrž i velmi nebezpečně zasahovat do skutečné výroby — a tato banda neví o výrobě nic a nemá s ní nic společného. Zákony

* prémie a zvýšení dividend.
** nové akcie, rozdělené akcionářům.
*** přírůstek hodnoty kapitálu.
† dividendy splatné roku 1821.
†† prémie.
††† zvýšená aktiva.
§ přírůstek hodnoty kapitálu.

z roku 1844 a 1845 jsou důkazy rostoucí moci těchto banditů, k nimž se přidružují finančníci a stock-jobbers.

Jestliže pak ještě někdo pochybuje, že tito vážení bandité vykořisťují národní a mezinárodní výrobu pouze v zájmu této výroby a vykořisťovaných samotných, jistě ho osvítí tento exkurs o vysoké mravní důstojnosti bankéře:

„Banky jsou náboženské a mravní instituce. Jak často strach, že by to mohl vidět bdělý a káravý zrak bankéře, odvrátil mladého obchodníka od společnosti křiklounských a výstředních přátel? Jak je úzkostlivý, aby si o něm bankéř uchoval dobré mínění, aby u něho stále požíval vážnosti! Svraští-li bankéř čelo, působí to na něho více než morální kázání jeho přátel; třese se při pomyšlení, aby ho nezačali podezřívat, že se dopustil klamu nebo nejmenší nepravdomluvnosti; chvěje se, neboť má strach, aby mu proto neomezili nebo nevypověděli bankovní úvěr! Rada bankéře je pro něho důležitější než rada duchovního otce." (G. M. Bell, skotský bankovní ředitel: The Philosophy of Joint Stock Banking. Londýn 1840, s. 46, 47.)

# CURRENCY PRINCIPLE A ANGLICKÉ BANKOVNÍ ZÁKONODÁRSTVÍ Z ROKU 1844

{V jednom z dřívějších spisů([13]) byl podán rozbor Ricardovy teorie o hodnotě peněz v poměru k cenám zboží; zde se tudíž můžeme omezit jen na to nejnutnější. Podle Ricarda je hodnota peněz — kovových — určena pracovní dobou, která je v nich ztělesněna, ale jen potud, pokud množství peněz je ve správné proporci k množství a ceně obíhajícího zboží. Jestliže množství peněz stoupá nad tuto proporci, jejich hodnota klesá, ceny zboží stoupají; jestliže množství peněz klesá pod správnou proporci — za jinak nezměněných podmínek — jejich hodnota stoupá a klesají ceny zboží. V prvním případě bude země, kde je tento nadbytek zlata, vyvážet zlato, které kleslo pod svou hodnotu, a dovážet zboží; ve druhém případě bude zlato proudit do zemí, kde je nadhodnoceno, zatímco podhodnocené zboží poplyne odtud na jiné trhy, kde je bude možno prodat za normální ceny. Protože za těchto předpokladů „samo zlato — ať jako mince, nebo v prutech — se může stát hodnotovou známkou o větší nebo menší kovové hodnotě, než je jeho vlastní, rozumí se samo sebou, že stejný osud sdílejí i směnitelné bankovky, které obíhají. Ačkoliv jsou bankovky směnitelné, tedy jejich reálná hodnota odpovídá jejich nominální hodnotě, může být celkové množství obíhajících peněz, zlata i papírových peněz (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) nadhodnoceno nebo podhodnoceno, to podle toho, zda jejich celkové množství — z příčin, které jsme už vyložili — stoupá nad hladinu, jež je určena směnnou hodnotou obíhajícího zboží a kovovou hodnotou zlata, nebo klesá pod ni. Toto podhodnocení, nikoliv papírových peněz proti zlatu, nýbrž zlata i papírových peněz dohromady neboli celkového množství oběživa v nějaké zemi, je jedním z hlavních Ricardových vynálezů, který lord Overstone a spol. zapřáhli do svých služeb a udělali základním pilířem zákonodárství sira Roberta Peela z let 1844 a 1845." (l. c. p. 155.)**

([13]) *Marx:* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Berlín 1859, s. 150 a násl.*

* Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy 13. Praha 1963, s. 173.

** Viz tamtéž, s. 176, 177.

Nepotřebujeme tu opakovat důkaz, který jsme uvedli na stejném místě, o nesprávnosti této Ricardovy teorie. Zajímá nás jen způsob, jak Ricardovy poučky zpracovala škola bankovních teoretiků, která nadiktovala zmíněné Peelovy bankovní zákony.

„Obchodní krize 19. století, zejména velká krize z let 1825 a 1836, nevyvolaly další vývoj Ricardovy teorie peněz, zato však její nové použití. Tentokrát už to nebyly jednotlivé ekonomické jevy, jako u Huma znehodnocení drahých kovů v 16. a 17. století nebo jako u Ricarda znehodnocení papírových peněz během 18. a na počátku 19. století, nýbrž velké bouře na světovém trhu, v nichž se vybíjí konflikt všech elementů buržoazního výrobního procesu; jejich původ a možnost odvrácení se hledaly v nejpovrchnější a nejabstraktnější sféře tohoto procesu, ve sféře oběhu peněz. Vlastní teoretický předpoklad, z něhož vychází tato škola ekonomických umělců na předpověď počasí, nespočívá fakticky v ničem jiném než v dogmatu, že Ricardo objevil zákony ryze kovového oběhu. Jim tedy nezbylo nic jiného než podřídit těmto zákonům úvěrový nebo bankovkový oběh.

Nejobecnějším a nejnápadnějším jevem obchodních krizí je náhlý všeobecný pokles cen zboží, který přichází po jejich delším všeobecném stoupání. Všeobecný pokles cen zboží lze vyjádřit jako stoupání relativní hodnoty peněz ve srovnání se všemi zbožími, a všeobecné stoupání cen naopak jako klesání relativní hodnoty peněz. V obou způsobech vyjádření je tento jev vysloven, ale ne vysvětlen... Různá frazeologie pomůže vyřešit úlohu právě tak málo, jako kdyby se přeložila z němčiny do angličtiny. Ricardova teorie peněz přišla proto neobyčejně vhod, protože dává tautologii zdání příčinného vztahu. Odkud se bere periodické všeobecné klesání cen zboží? Z periodického stoupání relativní hodnoty peněz. Odkud naopak všeobecné periodické stoupání cen zboží? Z periodického klesání relativní hodnoty peněz. Stejně oprávněně by se mohlo říci, že periodické stoupání a klesání cen pochází z jejich periodického stoupání a klesání... Jestliže jednou připustíme, aby se tautologie přeměnila v příčinný vztah, jde všechno ostatní lehce. Zvýšení cen zboží pochází ze snížení hodnoty peněz, ale snížení hodnoty peněz, jak víme od Ricarda, z přeplněného oběhu, tj. z toho, že masa obíhajících peněz stoupne nad hladinu, určenou jejich vlastní imanentní hodnotou a imanentními hodnotami zboží. Rovněž naopak všeobecné zvýšení cen zboží pochází ze zvýšení hodnoty peněz nad jejich ima-

nentní hodnotu v důsledku nenaplněného oběhu peněz. Ceny tedy stoupají a klesají periodicky, protože periodicky obíhá příliš mnoho nebo příliš málo peněz. I když se nyní dokáže, že zvýšení cen spadalo vjedno se zmenšeným oběhem peněz a snížení cen se zvětšeným oběhem, je přesto možno tvrdit, že v důsledku nějakého, i když statisticky zcela neprokazatelného zmenšení nebo zvětšení obíhající masy zboží se kvalita obíhajících peněz zvětšila nebo zmenšila; třebaže ne absolutně, tedy relativně. Viděli jsme, že podle Ricarda musí k těmto všeobecným výkyvům v cenách docházet i při čistě kovovém oběhu, že se však tím, že se střídají, vyrovnávají, například tím, že nenaplněný oběh vyvolává pokles cen zboží, pokles cen zboží vývoz zboží do ciziny, tento vývoz však příliv zlata do tuzemska a na tento příliv peněz však opět zvýšení cen zboží. Naopak je tomu při přeplněném oběhu, kdy se zboží dováží a zlato vyváží. Třebaže tyto všeobecné výkyvy cen vyplývají z povahy ricardovského kovového oběhu, jejich prudká a násilná forma, forma krizí, patří údobím rozvinutého úvěru; proto je nad slunce jasnější, že výdej bankovek se neřídí přesně podle zákonů kovového oběhu. Kovový oběh má svůj lék v dovozu a vývozu drahých kovů, které okamžitě vstupují do oběhu jako mince a způsobují tak svým přílivem nebo odlivem klesání nebo stoupání cen zboží. Stejný účinek na ceny zboží musí nyní uměle vyvolat banky napodobením zákonů kovového oběhu. Plyne-li zlato z ciziny, je to důkaz, že oběh peněz není naplněn, že hodnota peněz je příliš vysoká a ceny zboží příliš nízké, proto je nutno vrhat do oběhu bankovky úměrně nově dováženému zlatu. Naopak se musí stahovat z oběhu úměrně ke zlatu, které proudí ze země. Jinými slovy, výdej bankovek se musí regulovat podle dovozu a vývozu drahých kovů nebo podle směnečného kursu. Ricardův nesprávný předpoklad, že zlato je pouze mincí, a že proto všechno dovezené zlato rozmnožuje obíhající peníze, a tím působí vzestup cen, kdežto vyvážené zlato snižuje množství mince, a tím se vyvolává pokles cen, tento teoretický předpoklad se zde stává *praktickým experimentem, podle kterého se má do oběhu uvádět tolik mincí, kolik je v dané chvíli po ruce zlata.* Lord Overstone (bankéř Jones Loyd), plukovník Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot a nesčetní jiní autoři, známí v Anglii pod jménem školy „currency principle", nejenže hlásali tuto doktrínu, nýbrž udělali ji prostřednictvím bankovních zákonů sira Roberta Peela z let 1844 a 1845 základem tehdejšího anglického a skotského bankovního zákonodárství. Její hanebné fiasko jak teoretické, tak

i praktické, po experimentech v největším národním měřítku, může být vyloženo teprve v nauce o úvěru." (l. c. p. 165—168.*)

Kritiku této školy podal Tomáš Tooke, James Wilson (v Economist z let 1844—1847) a John Fullarton. Ale že se i tito autoři dívali na povahu zlata nesprávně a že neměli v otázce poměru peněz a kapitálu jasno, viděli jsme už několikrát, zejména v kapitole XXVIII této knihy. Zde uvedeme ještě několik ukázek z jednání výboru Dolní sněmovny roku 1857 o Peelových bankovních zákonech (B. C. 1857.) — B. E.}

J. G. Hubbard, bývalý guvernér Anglické banky, vypovídá:

2400. „Vývoz zlata... se absolutně neprojevuje na cenách zboží. Ale má velký vliv na kursy cenných papírů, neboť tak, jak se mění úroková sazba, se to nezbytně odráží na hodnotě zboží, které tento úrok ztělesňuje."

Předkládá dvě tabulky o letech 1834—1843 a 1845—1856, které dokazují, že pohyb cen patnácti nejdůležitějších obchodních artiklů byl úplně nezávislý na odlivu a přílivu zlata a na úrokové sazbě. Naproti tomu však svědčí o velmi úzké souvislosti mezi odlivem a přílivem zlata, jež je ve skutečnosti „představitelem našeho kapitálu, který hledá umístění", a úrokovou sazbou.

[2402] „Roku 1847 se značné množství amerických cenných papírů přeneslo nazpět do Ameriky, ruských cenných papírů pak do Ruska a jiných kontinentálních papírů do zemí, ze kterých jsme dováželi obilí."

15 hlavních obchodních artiklů, na jejichž podkladě Hubbard sestavil své tabulky, které uvádíme o něco níže, jsou: bavlna, bavlněná příze, bavlněná tkanina, vlna, sukno, len, plátno, indigo, surové železo, bílý plech, měď, tuk, cukr, káva a hedvábí.**

Hubbard k tomu připojuje poznámku:

„Jak v desetiletí 1834 až 1843, tak i v desetiletí 1844 až 1853 kolísání zásoby zlata v bance pokaždé provázel vzestup nebo pokles zapůjčitelné hodnoty peněz, půjčovaných na eskont; a na druhé straně se ukazuje, že změny v cenách zboží uvnitř země jsou úplně nezávislé na velikosti oběhu, jak se jeví v kolísání zásoby zlata Anglické banky." (Bank Acts Report. 1857. II, s. 290 a 291.)

Protože poptávka po zboží a jeho nabídka reguluje jeho tržní ceny, vychází tu jasně najevo, jak chybné je Overstonovo ztotožňování poptávky

* Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy. Svazek 13, s. 185—187.

** Viz s. 88.

*I. Z let 1834—1843*

| Datum | Kovový poklad banky liber št. | Tržní míra diskontu % | Z 15 hlavních obchodních artiklů | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | | | stouplo v ceně | kleslo v ceně | zůstalo nezměněno |
| 1834, 1. března | 9 104 000 | 2 3/4 | — | — | — |
| 1835, 1. března | 6 274 000 | 3 3/4 | 7 | 7 | 1 |
| 1836, 1. března | 7 918 000 | 3 1/4 | 11 | 3 | 1 |
| 1837, 1. března | 4 077 000 | 5 | 5 | 9 | 1 |
| 1838, 1. března | 10 471 000 | 2 3/4 | 4 | 11 | — |
| 1839, 1. září | 2 684 000 | 6 | 8 | 5 | 2 |
| 1840, 1. června | 4 571 000 | 4 3/4 | 5 | 9 | 1 |
| 1840, 1. prosince | 3 642 000 | 5 3/4 | 7 | 6 | 2 |
| 1841, 1. prosince | 4 873 000 | 5 | 3 | 12 | — |
| 1842, 1. prosince | 10 603 000 | 2 1/2 | 2 | 13 | — |
| 1843, 1. června | 11 566 000 | 2 1/4 | 1 | 14 | — |

*II. Z let 1844—1853*

| Datum | Kovový poklad banky liber št. | Tržní míra diskontu % | Z 15 hlavních obchodních artiklů | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | | | stouplo v ceně | kleslo v ceně | zůstalo nezměněno |
| 1844, 1. března | 16 162 000 | 2 1/4 | — | — | — |
| 1845, 1. prosince | 13 237 000 | 4 1/2 | 11 | 4 | — |
| 1846, 1. září | 16 366 000 | 3 | 7 | 8 | — |
| 1847, 1. září | 9 140 000 | 6 | 6 | 6 | 3 |
| 1850, 1. března | 17 126 000 | 2 1/2 | 5 | 9 | 1 |
| 1851, 1. června | 13 705 000 | 3 | 2 | 11 | 2 |
| 1852, 1. září | 21 853 000 | 1 3/4 | 9 | 5 | 1 |
| 1853, 1. prosince | 15 093 000 | 5 | 14 | — | 1 |

po zapůjčitelném peněžním kapitálu (či spíše odchylek nabídky od této poptávky), jak se projevuje v diskontní míře, a poptávky po skutečném „kapitálu". Tvrzení, že se ceny zboží regulují kolísáním velikosti oběživa, se nyní skrývá za frázi, že výkyvy diskontní míry vyjadřují kolísání poptávky po skutečném hmotném kapitálu na rozdíl od peněžního kapitálu. Viděli jsme, že Norman i Overstone to před stejným výborem opravdu

tvrdili a že se při tom museli uchylovat k ubohým vytáčkám, zejména pak Overstone, až pak byl nakonec zahnán do úzkých. (Kapitola XXVI.) Ve skutečnosti to není nic jiného než starý tlach, že změny v množství daného zlata vyvolávají tím, že zvyšují nebo snižují množství oběživa v zemi, uvnitř této země vzestup nebo pokles cen zboží. Jestliže se zlato vyváží, musí podle této currency teorie stoupat ceny zboží v zemi, kam zlato proudí, a tím musí stoupat i hodnota vývozu země, která zlato vyváží, na trhu země, která zlato dováží; naproti tomu hodnota vývozu této země by na trhu oné země klesala, zatímco by stoupala ve své mateřské zemi, kam zlato proudí. Ale ve skutečnosti má pokles množství zlata za následek jen vzestup úrokové sazby, zatímco vzestup množství zlata vyvolává pokles úrokové sazby; a kdyby toto kolísání úrokové sazby nemělo vliv na stanovení ceny nákladů nebo při určování poptávky a nabídky, nemělo by vůbec vliv na ceny zboží.

V téže zprávě říká N. Alexander, šéf velké firmy, která obchoduje s Indií, o silném odlivu stříbra do Indie a Číny v polovině padesátých let, k němuž došlo jednak v souvislosti s čínskou občanskou válkou[10], která zarazila odbyt anglických tkanin v Číně, jednak v souvislosti s nemocí, která postihla bource morušového v Evropě a silně omezila italské a francouzské hedvábnictví:

4337. „Je odliv do Číny, nebo do Indie? — Stříbro se posílá do Indie a z velké části se za ně kupuje opium, které jde všechno do Číny, aby tvořilo fond k nákupu hedvábí; a situace na trzích v Indii" (přesto, že se tam akumuluje stříbro) „je taková, že je pro obchodníka výnosnější, jestliže tam pošle stříbro, než kdyby tam poslal tkaninu nebo jiné britské výrobky." — 4338. „Nebyl ve Francii veliký odliv, v důsledku kterého jsme dostali stříbro? — Ano, hodně velký." — 4344. „Místo abychom dováželi hedvábí z Francie a Itálie, vypravujeme tam veliké zásilky hedvábí jak bengálského, tak čínského."

Do Asie se tedy posílalo místo zboží stříbro — peněžní kov tohoto světadílu — ne proto, že ceny tohoto zboží stouply v zemi, která je vyrábí (Anglie), nýbrž proto, že klesly — klesly v důsledku nadměrného dovozu — v zemi, kam se zboží dováží; a dělalo se to přes to, že Anglie musela toto stříbro, získávané z Francie, platit zčásti zlatem. Podle currency teorie by ceny při takovém dovozu musely v Anglii klesnout a v Indii a Číně stoupnout.

Jiný příklad. Před výborem lordů (C. D. 1848/1857) vypovídá Wylie, jeden z předních liverpoolských obchodníků, takto:

1994. „Koncem roku 1845 nebylo vděčnějšího a výnosnějšího obchodu" {nad přádelnictví bavlny}. „Zásoba bavlny byla veliká a dobrou, vyhovující bavlnu bylo možno dostat po 4 pencích za libru. Z takové bavlny bylo možno upříst dobrou secunda mule twist č. 40 rovněž za 4 pence. Celkové výdaje přádelníka byly tudíž kolem 8 pencí. V září a říjnu 1845 se této příze prodávalo veliké množství a uzavíraly se rovněž veliké dodací smlouvy, po 10 1/2 a 11 1/2 pencích za libru, a v některých případech dosáhli přádelníci zisku, který se rovnal nákupní ceně „bavlny". — 1996. „Tento obchod se vyplácel až do počátku roku 1846." — 2000. „3. března 1844 byly zásoby bavlny" {627 042 balíků} „více než dvojnásobné proti dnešním zásobám" {7. března 1848, kdy byly 301 070 balíků} „a přesto byla o 1 1/4 pence na libře dražší." {6 1/4 pence proti 5 pencím.} „Zároveň příze — dobrá secunda mule twist č. 40 — klesla v říjnu z 11 1/2 až 12 pencí na 9 1/2 pence a na konci prosince 1847 na 7 3/4 pence; příze se prodávala za nákupní cenu bavlny, ze které se upředla." (Tamtéž, č. 2021, 2022.)

Zde se projevuje v pravém světle Overstonova zajímavá moudrost, že peníze mají být „drahé", protože kapitál je „vzácný". 3. března 1844 byla bankovní úroková sazba 3 %; v říjnu a listopadu 1847 se zvýšila na 8 a 9 % a 7. března 1848 byla ještě 4 %. Ceny bavlny byly, protože odbyt dočista uvázl, a v důsledku paniky, provázené jako vždy vysokou úrokovou sazbou, sraženy hluboko pod cenu, která odpovídala stavu nabídky. Následek toho byl, že roku 1848 jednak silně poklesl dovoz, jednak poklesla produkce v Americe; odtud nový vzestup cen bavlny roku 1849. Podle Overstona bylo zboží příliš drahé proto, že v zemi bylo příliš mnoho peněz.

2002. „Nedávné zhoršení situace v bavlnářském průmyslu nevyvolal nedostatek suroviny, neboť cena je nižší, třebaže se značně zmenšila zásoba surové bavlny."

Jak hezky Overstone zaměňuje cenu, resp. hodnotu zboží, s hodnotou peněz, totiž s úrokovou sazbou. V odpovědi na otázku 2026 vyslovuje Wylie svůj celkový úsudek o currency teorii, o kterou Cardwell a sir Charles Wood v květnu 1847 opírali své tvrzení, že je nutné „provést bankovní zákon z roku 1844 v celém jeho rozsahu":

„Zdá se mi, že podle těchto principů by se penězům dávala uměle vysoká hodnota a všemu zboží zase strašně nízká hodnota."

Dále mluví o vlivu tohoto bankovního zákona na celkovou obchodní situaci.

„Protože čtyřměsíční směnky, normální tratty, které vydávají tovární města na obchodníky a bankéře za zakoupené zboží, určené pro Spojené státy, bylo možno eskontovat už jen s největšími obětmi, vyřizování zakázek značně vázlo. To trvalo až do uveřejnění vládního nařízení z 25. října" {suspense bankovního zákona}; „teprve pak bylo zase možno eskontovat čtyřměsíční směnky." (2097.)

Tedy i v provincii působila suspense tohoto bankovního zákona jako vykoupení.

2102. „Minulý říjen" {1847} „téměř všichni američtí nákupčí, kteří zde kupují zboží, své zakázky ihned co možná omezili; a jakmile došla do Ameriky zpráva o zdražení peněz, přestaly se uzavírat nové zakázky." — 2134. „Obilí a cukr byly zvláštní případy. Na obilní trh měly vliv vyhlídky na úrodu a na cukr měly vliv obrovské zásoby a obrovský dovoz." — 2163. „Z našich platebních závazků vůči Americe... se mnoho likvidovalo nuceným prodejem konsignovaného zboží a mnoho, jak se obávám, se anulovalo zdejšími bankroty." — 2196. „Jestliže se dobře pamatuji, *platily se* na naší burze cenných papírů *v říjnu 1847 až sedmdesátiprocentní úroky*."

{Krize z roku 1837 se svými dlouhými bolestnými dozvuky, fakticky ještě roku 1842 znásobená další krizí*, a egoistická zaslepenost průmyslníků a obchodníků, kteří si nechtěli za nic na světě přiznat, že je nadvýroba — vždyť podle vulgární ekonomie to byl nesmysl a nemožnost! — všem nakonec tak popletly hlavy, že to umožnilo škole currency, aby svoje dogma uplatnila v národním měřítku. Bankovní zákonodárství z roku 1844 až 1845 prošlo v parlamentě.

Bankovní zákon z roku 1844 rozděluje Anglickou banku na emisní oddělení a na bankovní oddělení. Emisní oddělení dostává jistoty — hlavně státní dluh — ve výši 14 miliónů a celý kovový poklad, ve kterém smí být nanejvýš $^1/_4$ stříbra, a vydává bankovky v celkové výši obou těchto částek. Pokud bankovky nejsou v rukou veřejnosti, leží v bankovním oddělení a tvoří, s nevelkým množstvím mincí nutných k běžné potřebě (asi milión), jeho stále pohotovou rezervu. Emisní oddělení dává veřejnosti bankovky za zlato a zlato za bankovky; ostatní styk s veřejností obstarává bankovní oddělení. Soukromé banky v Anglii a Walesu, které měly roku 1844 právo vydávat vlastní bankovky, tohoto práva nepozbyly, ale jejich emise bankovek je kontingentována; jestliže některá z těchto bank přestane vydávat vlastní bankovky, může Anglická banka zvýšit úhrnné množství nekrytých bankovek o $^2/_3$ zaniklého kontingentu; tímto způsobem se tento úhrn zvýšil do roku 1892 ze 14 miliónů liber št. na 16 $^1/_2$ miliónu liber št. (přesně na 16 450 000 liber št.).

Za každých pět liber ve zlatě, které odplynou z bankovního pokladu, tudíž jde zpátky do emisního oddělení pětilibrová bankovka a ničí se tam; za každých pět sovereingnů, které přijdou do pokladu, přichází do oběhu

* Nachkrise.

nová pětilibrová bankovka. Tak je prakticky zaveden Overstonův ideální papírový oběh, který se řídí přesně podle zákonů kovového oběhu, a tím jsou, jak tvrdí stoupenci školy currency, navždy znemožněny krize.

Ve skutečnosti však rozdělení banky na dvě nezávislá oddělení znemožňovalo ředitelství, aby mohlo v rozhodujících momentech disponovat všemi svými volnými prostředky, takže mohly nastat případy, že bankovní oddělení stálo před bankrotem, zatímco v emisním oddělení bylo úplně netknuto několik miliónů ve zlatě a mimoto ještě 14 miliónů jistot. A k tomu tu mohlo dojít tím snadněji, že se téměř v každé krizi vyskytuje období, kdy dochází k silnému odlivu zlata do ciziny, který se musí krýt hlavně z kovového pokladu banky. Ale za každých pět liber, které pak plynou do ciziny, se bere z vnitřního oběhu pětilibrová bankovka, množství oběživa se tudíž zmenšuje právě ve chvíli, kdy je ho třeba co nejvíce a nejnaléhavěji. Bankovní zákon z roku 1844 tedy přímo provokuje celý obchodní svět, aby si, jestliže se ohlašuje krize, zavčas ukládal rezervní poklad bankovek, tedy aby krizi urychloval a zostřoval; tímto umělým zvýšením poptávky po peněžním úvěru, tj. po platidlech, právě v rozhodném okamžiku, kdy nabídka úvěru klesá, vyhání bankovní zákon úrokovou sazbu v krizích do dříve neslýchané výše; tedy místo aby odstraňoval krize, vystupňovává je naopak natolik, že musí vzít za své buď celý průmyslový svět, nebo bankovní zákon. Krize se tak vystupňovala dvakrát, 25. října 1847 a 12. listopadu 1857. Vláda pak zprostila banku omezení uvalených na emisi bankovek — suspendovala zákon z roku 1844. To stačilo v obou případech k tomu, aby se krize zdolala. Roku 1847 stačila jistota, že bankovky je možno zase dostat na prvotřídní záruky, a poschovaných 4—5 miliónů v bankovkách se opět objevilo na denním světle a v oběhu; roku 1857 se vydal bezmála milión v bankovkách nad uzákoněné množství, ale jen na zcela krátký čas.

Je nutno zmínit se také o tom, že zákonodárství z roku 1844 nese stopy vzpomínek na prvních dvacet let tohoto století, na dobu, kdy banka zastavila výměnu bankovek a kdy se bankovky znehodnotily. Strach, že by bankovky mohly ztratit svůj úvěr, se tu projevuje ještě velmi znatelně; je to strach naprosto zbytečný, neboť již roku 1825 se krize zdolala tím, že se vydala nalezená stará zásoba jednolibrových bankovek, vyřazených z oběhu, a tím se dokázalo, že ani tenkrát, v době, kdy byla nedůvěra nejrozšířenější a nejsilnější, nebyl úvěr bankovek otřesen. Je to také zcela pochopi-

telné — vždyť ve skutečnosti za těmito hodnotovými známkami stojí se svým úvěrem celý národ. — B. E.}

Poslechněme si nyní několik svědectví o tom, jak bankovní zákon působil. J. St. Mill soudí, že bankovní zákon z roku 1844 přibrzdil přehnanou spekulaci. Tento moudrý muž mluvil naštěstí 12. června 1857. Čtyři měsíce nato vypukla krize. Doslovně gratuluje „bankovním ředitelům a hospodářské veřejnosti vůbec" k tomu, že

„nyní znají lépe než dříve povahu obchodní krize i velmi značnou škodu, kterou působí sami sobě i veřejnosti podporou přehnané spekulace". (B. C. 1857, č. 2031.)

Moudrý Mill míní, že vydají-li se jednolibrové bankovky

„jako zápůjčky továrníkům aj., kteří vyplácejí mzdy... mohou tyto bankovky přejít do rukou jiných lidí, kteří je vydávají na spotřební účely, a tu pak bankovky představují samy o sobě poptávku po zboží a mohou dočasně vytvořit tendenci k vzestupu cen".

Pan Mill má tedy za to, že továrníci budou platit vyšší mzdy, jestliže je budou platit papírem místo zlatem? Anebo myslí, že dostane-li továrník zápůjčku ve stolibrových bankovkách a vymění pak tyto bankovky za zlato, že by tato mzda tvořila menší poptávku, než bude-li platit přímo jednolibrovými bankovkami? A neví, že se např. v některých báňských okresech mzda vyplácela v bankovkách místních bank tak, že několik dělníků dostávalo dohromady jednu pětilibrovou bankovku? Zvyšuje to jejich poptávku? Anebo snad bankéři půjčují továrníkům v malých bankovkách ochotněji a více peněz než ve velikých?

{Tato zvláštní Millova úzkost z jednolibrových bankovek by byla nevysvětlitelná, kdyby celé jeho dílo z oboru politické ekonomie nebylo poznamenáno eklektismem, který se nehrozí žádných rozporů. Na jedné straně dává v mnoha věcech za pravdu Tookovi proti Overstonovi, na straně druhé věří, že ceny zboží jsou určovány množstvím daných peněz. Není tedy nikterak přesvědčen, že za každou vydanou jednolibrovou bankovku — za jinak stejných okolností — putuje do pokladu banky sovereign; bojí se, že by se množství oběživa mohlo zvětšit, a tak znehodnotit, tj. vyvolat vzestup cen zboží. To, a nic jiného se skrývá za obavami uvedenými výše. — B. E.}

O rozdvojení banky a o přemrštěné starosti o zajištění vyměnitelnosti bankovek říká Tooke před (výborem) C. D. 1848/1857:

Větší výkyvy úrokové sazby roku 1847 ve srovnání s rokem 1837 a 1839

zavinilo jen rozdělení banky na dvě oddělení. (3010.) — Jistota bankovek neutrpěla ani roku 1825, ani roku 1837 a 1839. (3015.) — Účelem poptávky po zlatě roku 1825 bylo pouze vyplnit prázdný prostor, který vznikl tím, že se naprosto zdiskreditovaly jednolibrové bankovky provinciálních bank; tento prázdný prostor se mohl vyplnit jen zlatem, dokud Anglická banka nevydala také jednolibrové bankovky. (3022.) — V listopadu a prosinci 1825 nebyla ani ta nejmenší poptávka po zlatě na vývoz. (3023.)

„Pokud jde o zdiskreditování bank domácích i cizích, mělo by zastavení výplaty dividend a vkladů daleko horší následky než zastavení výměny bankovek." (3028.)

3035. „Neřekl byste, že každá okolnost, která by koneckonců ohrožovala směnitelnost bankovek, by v okamžiku obchodní tísně mohla vyvolat nové a vážné obtíže? — Vůbec ne."

V roce 1847 „by snad zvýšení emise bankovek přispělo k tomu, aby se zase naplnil zlatý poklad banky, jako tomu bylo roku 1825". (3058.)

Před výborem B. A. 1857 vypovídá Newmarch:

1357. „První zlý účinek... tohoto roztržení obou oddělení" (banky) „a rozdvojení zlaté rezervy, nutně spojeného s tímto roztržením, byl ten, že bankovní obchod Anglické banky, tedy celé odvětví jejích operací, které ji přivádí do přímého styku s obchodem v zemi, se mohlo provozovat jen s polovinou dřívější rezervy. Tímto rozštěpením rezervy se vytvořila taková situace, že i při sebenepatrnějším zmenšení rezerv bankovního oddělení byla banka nucena zvyšovat svou diskontní míru. Tak toto zmenšení rezervy vyvolalo celou řadu náhlých změn v diskontní míře." — 1358. „Takových změn bylo od roku 1844" (do června 1857) „na 60, zatímco před rokem 1844 jich za stejnou dobu nebyl ani tucet."

Zvláště zajímavá je také výpověď, kterou před výborem lordů C.D. (1848/1857) pronesl Palmer, jenž byl od roku 1811 ředitelem a po nějaký čas guvernérem Anglické banky:

828. „V prosinci 1825 zbývalo bance asi už jen 1 100 000 liber št. ve zlatě. Musela by se zcela jistě položit, kdyby tenkrát platil tento zákon" (z roku 1844). „V prosinci vydala, tuším, 5 nebo 6 miliónů bankovek za týden, a to značně zmírnilo tehdejší paniku."

825. „Poprvé" (od 1. července 1825), „kdy by bývalo nynější bankovní zákonodárství ztroskotalo, kdyby se banka pokusila provést již zahájené transakce až do konce, to bylo 28. února 1837; tehdy měla banka mezi 3 900 000 a 4 milióny liber št. a pak by jí zůstalo v rezervě všeho všudy 650 000 liber št. Podruhé to bylo roku 1839 a trvalo to od 9. července do 5. prosince." — 826. „Kolik představovala rezerva v tomto případě? 5. září vykazovala rezerva celkový schodek 200 000 liber št. (the reserve was minus altogether 200 000 Pfd. st.), 5. listopadu opět vzrostla asi na 1 až 1 $^1/_2$ miliónu." — 830. „Zákon z roku 1844 by bance znemožnil podporovat roku 1837 obchod s Amerikou." — 831. „Tři z vedoucích amerických firem se položily... Téměř všechny firmy, které obchodovaly s Amerikou, přišly o úvěr, a kdyby tenkrát banka nepřispěchala na pomoc, nevěřím, že by se mohly udržet více než jedna nebo dvě firmy. Tísnivou situaci roku 1837 nelze

vůbec srovnávat s tísní v roce 1847. Tíseň v roce 1837 se omezovala hlavně na americký obchod." — 838. (Začátkem června 1837 se na ředitelství banky projednávala otázka, jak se zbavit tísně.) „A tu někteří pánové hájili názor... že správný princip je zvýšit úrokovou sazbu, aby tím klesly ceny zboží; zkrátka způsobit, aby peníze byly drahé a zboží laciné, což by umožnilo splnit zahraniční platby (by which the foreign payment would be accomplished)." — 906. „Umělé omezení pravomoci banky, které zavádí zákon z roku 1844 místo její dřívější přirozené pravomoci, totiž omezení skutečného úhrnu její kovové zásoby, uměle ztěžuje obchod a tím působí na ceny zboží. Kdyby tento zákon neexistoval, nemuselo by tomu tak být." —968. „Vlivem zákona z roku 1844 nelze za normálních podmínek podstatněji snížit kovovou zásobu banky pod $9\,^1/_2$ miliónu. Vyvolalo by to tlak na ceny a na úvěr, a to by způsobilo takový obrat v zahraničních směnečných kursech, že by stoupal dovoz zlata, a tím by se zvyšoval úhrn zlata v emisním oddělení." — 996. „Při nynějším omezení nemůžete" {banka} „řídit pohyb stříbra, což je nutné v dobách, kdy je třeba mít stříbro, aby se mohlo působit na zahraniční kurs." — 999. „Jaký účel měl předpis, který omezuje bankovní zásobu stříbra na $^1/_5$ její kovové zásoby? — Na tuto otázku nemohu odpovědět."

Účelem bylo zdražit peníze; zcela takový, který, nehledíme-li na currency teorii, sledovalo roztržení obou bankovních oddělení a donucení skotských a irských bank, aby měly v rezervě zlato na krytí bankovek vydaných nad určitou míru. Tak došlo k decentralizaci národního kovového pokladu, která oslabila jeho způsobilost upravovat nepříznivé směnečné kursy. Ke zvyšování úrokové sazby směřují všechna tato ustanovení: Anglická banka nesmí vydávat více bankovek než za 14 miliónů, leda jestliže má pro ně zlaté krytí; bankovní oddělení se má vést jako obyčejná banka, tj. snižovat úrokovou sazbu v dobách, kdy je hojnost peněz, a vyhánět ji do výše v dobách, kdy je jich málo; omezování zásoby stříbra, hlavního prostředku, kterým se upravují směnečné kursy s pevninou a Asií; předpisy pro skotské a irské banky, které nikdy nepotřebují zlato na vývoz, ale nyní je musí mít pohotově jako záruku směnitelnosti bankovek, jež je ovšem úplně iluzorní. Je fakt, že zákon z roku 1844 způsobil, že se pro zlato poprvé roku 1857 hnalo útokem na skotské banky. Nové bankovní zákonodárství nerozlišuje mezi odlivem zlata do ciziny a odlivem zlata pro vnitřní potřebu země, ačkoliv to má samozřejmě naprosto rozdílný účinek. Odtud neustálé prudké kolísání tržní úrokové míry. Palmer říká dvakrát, v odpovědi na otázky 992 a 994, že banka může za bankovky kupovat stříbro jen tehdy, jestliže je směnečný kurs pro Anglii příznivý, je-li tudíž stříbra nadbytek; neboť:

1003. „Jediný účel, proč chovat značnou část kovového pokladu ve stříbře, je, aby se ulehčily zahraniční platby v době, kdy jsou směnečné kursy Anglii nepříznivé." — 1004. „Stříbro je zboží, které je tím, že je penězi v celém ostatním světě, nejvýhodnějším

zbožím... k tomuto účelu" {k platbám do ciziny}. „Jen Spojené státy přijímaly v poslední době výhradně zlato."

Podle jeho názoru nepotřebovala banka v dobách tísně zvyšovat úrokovou sazbu nad starou úroveň 5 %, dokud nepříznivý směnečný kurs netáhl zlato do ciziny. Kdyby zákon z roku 1844 neexistoval, mohla by banka bez obtíží eskontovat všechny prvotřídní směnky (first class bills), které se jí předložily. (1018—1020.) Ale za působnosti zákona z roku 1844 a za situace, v níž byla banka v říjnu 1847,

„nebylo úrokové sazby, kterou by nemohla banka požadovat na firmách schopných úvěru a kterou by ochotně nezaplatily, aby nemusely přestat platit své závazky". [1022.]

A tato vysoká úroková sazba byla právě účelem zákona.

1029. „Musím přísně rozlišovat mezi účinkem úrokové sazby na zahraniční poptávku" {po drahém kovu} „a zvýšením úroku, aby se předešlo náporu na banky v období, kdy je nedostatek úvěru uvnitř země." — 1023. „Před schválením zákona z roku 1844, kdy byly kursy pro Anglii příznivé, ale země se zmocnil neklid, dokonce hotová panika, se vydávání bankovek, které jedině mohlo zmírnit tuto tísnivou situaci, nijak neomezilo."

Tak hovoří člověk, který seděl 39 let v ředitelství Anglické banky. Poslechněme si nyní soukromého bankéře Twellse, od roku 1801 společníka firmy Spooner, Attwoods a spol. Je to jediný člověk mezi všemi svědky před B. C. 1857, který nám umožňuje udělat si obraz o skutečném stavu v zemi a který předvídá blízkost krize. Jinak je to typ birminghamského little shilling man[8] jako jeho společníci bratří Attwoodové, zakladatelé této školy (viz Zur Kritik der pol. Oek., s. 59*). Vypovídá:

4488. „Jak podle vašeho názoru působil zákon z roku 1844? — Kdybych vám měl odpovědět jako bankéř, řekl bych, že působil skvěle, neboť bankéřům a" {peněžním} „kapitalistům všeho druhu poskytl bohatou žeň. Ale měl velmi špatné následky pro poctivé, přičinlivé podnikatele, kteří potřebují stálou diskontní míru, aby mohli s důvěrou podnikat... z půjčování peněz udělal náramně výnosný obchod." — 4489. „Dovoluje" {bankovní zákon} „londýnským akciovým bankám platit akcionářům 20—22 %? — Jedna platila nedávno 18 %, a jiná, pokud vím, 20 %; tyto banky mají všechny důvody k tomu, aby se zákona velmi rozhodně zastávaly." — 4490. „Drobní podnikatelé a vážení obchodníci, kteří nemají velký kapitál... jsou tím poškozováni... Dovídám se to jedině díky tomu, že vidím úžasné množství jejich akceptů, které se neplatí. Tyto akcepty jsou vždy malé, tak 20 až 100 liber št., mnoho z nich se neplatí a vracejí se s protesty do všech koutů země; a to je vždy známka toho, že drobní podnikatelé jsou v tísnivé situaci."

4494. Prohlašuje, že obchod nyní nic nevynáší. Jeho další poznámky

* Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy. Svazek 13. Praha 1963, s. 94—95.

jsou důležité, protože viděl latentní přítomnost krize, když o ní ještě nikdo z ostatních neměl ani potuchy.

4494. „Ceny v Mincing Lane[4] se dosud jakžtakž drží, ale už se nic neprodává, nedá se nic prodat za žádnou cenu; udržují se nominální ceny."

4495. Vypravuje o jednom případě: nějaký Francouz poslal makléři v Mincing Lane za 3000 liber št. zboží, aby je prodal za určitou cenu. Makléř nemůže dosáhnout stanovené ceny, Francouz nemůže levněji prodat. Zboží zůstane ležet, ale Francouz potřebuje peníze. Makléř mu tedy půjčí 1000 liber št., a to tak, že Francouz na něj jako záruku za zboží vystaví tříměsíční směnku na 1000 liber št. Po třech měsících je směnka splatná, ale zboží stále ještě nejde prodat. Makléř pak musí směnku zaplatit, a ačkoliv má krytí na 3000 liber št., nemůže je realizovat a dostává se tak do nesnází. Tak strhuje jeden druhého.

4496. „Pokud jde o silný vývoz... jestliže je obchod uvnitř země stísněný, vyvolává to nezbytně zvýšený vývoz." — 4497. „Myslíte, že se domácí spotřeba snížila? — *Velmi značně... neobyčejně...* nejlépe to mohou dosvědčit maloobchodníci." — 4498. „A přesto je dovoz velmi veliký; nesvědčí to o veliké spotřebě? — *Jestliže můžete prodat*, pak ano; ale mnoho skladů zboží je těmito věcmi přeplněno; v příkladu, který jsem právě uvedl, se dovezlo za 3000 liber št. zboží, a neprodalo se."

4514. „Jestliže jsou peníze drahé, neřekl byste, že kapitál je pak laciný? — Ano."

Tento muž tedy vůbec nesdílí Overstonovo mínění, že vysoká úroková sazba je totéž jako drahý kapitál.

Jak se nyní provozují obchody:

4616 „...Jiní se pouštějí hodně daleko, dělají obrovské dovozní a vývozní obchody, daleko větší, než jim dovoluje jejich kapitál; o tom nemůže být nejmenší pochyby. Může se jim poštěstit; nějakou šťastnou náhodou mohou nadělat velké jmění a všechno zaplatit. To je v mnoha případech systém, jak se v nynější době dělá převážná část obchodů. Takoví lidé ztratí beze všeho 20, 30 i 40 % na jedné lodní zásilce; nejbližší obchod jim to může vynahradit. Ale stihne-li je nezdar několikrát po sobě, je s nimi konec; a právě takových případů jsme v poslední době vídali víc než dost; obchodní firmy udělaly bankrot a nezůstal po nich ani šilink aktiv."

4791. „Nižší úroková sazba" {za posledních 10 let} „je rozhodně pro bankéře nepříznivá, ale kdybych vám nepředložil své obchodní knihy, mohl bych vám velmi těžko vysvětlit, o co vyšší je nyní zisk" {jeho vlastní} „proti dřívějšku. Jestliže úroková sazba je v důsledku nadměrné emise bankovek nízká, máme značné vklady; je-li úroková sazba vysoká, přináší nám to přímý zisk." — 4794. „Jestliže můžeme dostat za mírnou úrokovou sazbu, je po nich větší poptávka; více půjčujeme; tak to působí" {pro nás, bankéře}. „Stoupá-li sazba, dostáváme za peníze více, než se sluší; dostáváme více, než bychom měli dostávat."

Viděli jsme, že všichni znalci pokládají úvěr bankovek Anglické banky za neotřesitelný. Přesto bankovní zákon absolutně stanoví k zajištění jejich směnitelnosti 9—10 miliónů ve zlatě. Svatost a nedotknutelnost tohoto pokladu je tím utvrzena docela jinak než u tvůrců pokladu v dřívějších dobách. W. Brown (Liverpool) vypovídá před C. D. 1847/1858, 2311:

„Pokud jde o užitek, který tyto peníze" (kovový poklad v emisním oddělení) „tenkrát přinášely, mohly se stejně dobře naházet do moře; vždyť z nich nebylo možno použít ani sebemenší částky bez porušení zákona."

Stavební podnikatel E. Capps, o kterém byla řeč již dříve a z jehož výpovědi jsme také vzali vylíčení moderního londýnského stavebního systému (kniha II, kap. XII), shrnuje svůj názor na bankovní zákon z roku 1844 takto (B. A. 1857):

5508. „Vy tedy vůbec soudíte, že nejlepší systém" (bankovního zákonodárství) „je velice důmyslné zařízení, jak periodicky dostávat zisky průmyslu do měšce lichváře? — Ano, myslím si to. Vím, že ve stavebnictví tak působil."

Jak jsme se již zmínili, bankovní zákon z roku 1845 vnutil skotským bankám systém, který se blížil systému anglickému. Uložila se jim povinnost mít za bankovky, vydané nad částku stanovenou pro každou banku, zlaté krytí. Jaký to mělo účinek, uvidíme z několika výpovědí před B. C. 1857.

Kennedy, ředitel jedné skotské banky:

3375. „Bylo ve Skotsku před zavedením zákona z roku 1845 něco, co bychom mohli nazvat zlatý oběh? — Nic podobného tam nebylo. — A přišlo od té doby do oběhu nějaké zlato? — Ani trochu; lidé nemají rádi zlato (the people dislike gold)." — 3450. Asi 900 000 liber št. ve zlatě, které od roku 1845 musí mít skotské banky v rezervě, přináší podle jeho mínění jen škodu, neboť „pohlcuje bez užitku stejnou část skotského kapitálu".

Dále Anderson, ředitel Union Bank of Scotland:

3558. „Je pravda, že jediná silná poptávka skotských bank po zlatě u Anglické banky vznikla vlivem zahraničních směnečných kursů? — Ano, je to tak; a tato poptávka není o nic menší tím, že máme zlato v Edinburghu." —3590. „Dokud máme tutéž částku uloženou v cenných papírech v Anglické bance" (nebo v soukromých bankách v Anglii), „můžeme vyvolat odliv zlata z Anglické banky stejně dobře jako dříve."

A nakonec ještě článek z časopisu Economist (Wilson):

„Skotské banky udržují neumístěné hotovosti u svých londýnských agentů; ti je mají uloženy u Anglické banky. To dává skotským bankám možnost, aby ve výši těchto částek disponovaly kovovým pokladem banky, a zde je vždy na místě, kde je ho třeba, jestliže je nutno provést zahraniční platby."

Tento systém se porušil zákonem z roku 1845:

„Zákon z roku 1845 vyvolal v poslední době ve Skotsku silný odliv zlatých mincí z Anglické banky, aby se uspokojila očekávaná poptávka ve Skotsku, která snad nikdy nenastane... Od té doby leží pravidelně značná částka ve Skotsku a jiná značná částka neustále putuje sem a tam mezi Londýnem a Skotskem. Kdykoliv skotský bankéř čeká zvýšenou poptávku po svých bankovkách, posílá se tam z Londýna bedna se zlatem; jakmile tato doba pomine, putuje stejná bedna, většinou se ani neotevře, zpět do Londýna." (Economist, 23. října 1847.)

{A co tomu všemu říká otec bankovního zákona, bankéř Samuel Jones Loyd, alias lord Overstone?

Opakoval již roku 1848 před výborem lordů C. D., že

„peněžní tíseň a vysokou úrokovou sazbu, vyvolanou nedostatkem kapitálu, nelze zmírnit zvýšenou emisí bankovek" (1514),

ačkoliv pouhé dovolení zvýšit emisi bankovek, které znamenal výnos vlády z 25. října 1847, stačilo k tomu, aby se krizi ulomil hrot.

Trvá na svém, že

„vysoká míra úrokové sazby a stísněná situace továrního průmyslu byly nutným následkem toho, že se zmenšil *materiální* kapitál, jehož se mohlo použít pro průmyslové a obchodní účely". (1604.)

A zatím příčinou stísněné situace továrního průmyslu bylo už řadu měsíců, že materiálního zbožního kapitálu byly plné sklady a nešel na odbyt a že materiální produktivní kapitál úplně nebo napolo zahálel právě proto, aby nevyráběl ještě více neprodejného zbožního kapitálu.

A před bankovním výborem z roku 1857 říká:

„Díky tomu, že se přesně a pohotově dodržovaly zásady zákona z roku 1844, proběhlo vše pravidelně a hladce, peněžní soustava je jistá a neotřesená, prosperita země je nepopiratelná a veřejná důvěra v zákon z roku 1844 denně sílí. Jestliže si výbor přeje ještě další praktické doklady o prospěšnosti zásad, o něž se tento zákon opírá, a o blahodárných následcích, které zajišťuje, postačí k správné odpovědi toto: Podívejte se kolem sebe; povšimněte si nynější hospodářské situace v naší zemi, povšimněte si spokojenosti lidu; povšimněte si bohatství a prosperity všech tříd společnosti; a teprve potom bude moci výbor rozhodnout, zda má bránit tomu, aby zůstal v platnosti zákon, za něhož se dosáhlo takových úspěchů." (B. C. 1857, č. 4189.)

Na tento dithyramb, který přednesl Overstone ve výboru dne 14. července, odpověděla dne 12. listopadu téhož roku antistrofa výnosu vlády ředitelství banky, kterým vláda divotvorný zákon z roku 1844 suspendovala, aby zachránila, co se ještě dalo zachránit. — B. E.}

# DRAHÝ KOV A SMĚNEČNÝ KURS

## I. POHYB ZLATÉHO POKLADU

Pokud jde o hromadění papírových peněz v dobách tísně, je třeba poznamenat, že se tu opakuje tvoření pokladu drahých kovů, ke kterému docházelo v nepokojných dobách v prvopočátcích společnosti. Zákon z roku 1844 je svými účinky zajímavý tím, že chce všechen drahý kov v zemi přeměnit v oběživo; snaží se ztotožnit odliv zlata se smršťováním oběživa a příliv zlata s rozpínáním oběživa. Použitím tohoto zákona se experimentálně podal důkaz o opaku. Až na jedinou výjimku, o níž se ihned zmíníme, nedosáhlo množství obíhajících bankovek Anglické banky od roku 1844 nikdy maxima, které banka směla vydat. Krize z roku 1857 pak dokázala, že za jistých okolností toto maximum nepostačuje. Od 13. do 30. listopadu 1857 obíhalo průměrně denně 488 830 liber št. v bankovkách nad toto maximum. (B. A. 1858, s. XI.) Zákonné maximum bylo tenkrát 14 475 000 liber št. plus kovový poklad ve sklepech banky.

Pokud jde o odliv a příliv drahého kovu, je třeba poznamenat:

*Za prvé:* Je nutno rozlišovat mezi pohybem kovu z jednoho místa na druhé uvnitř oblasti, v níž se nevyrábí zlato a stříbro, na straně jedné a na straně druhé mezi proudem zlata a stříbra od zdrojů jejich výroby přes různé jiné země a rozdělováním tohoto dodatečného kovu mezi tyto země.

Na počátku tohoto století — než se projevil vliv ruských, kalifornských a australských zlatých ložisek — stačila nabídka jen nahrazovat opotřebované mince, k obvyklému upotřebení na přepychové účely a k vývozu stříbra do Asie.

Ale od té doby se za prvé neobyčejně zvýšil — se vzrůstem asijského obchodu Ameriky a Evropy — vývoz stříbra do Asie. Stříbro, vyvezené z Evropy, se z velké části nahrazovalo dodatečným zlatem. Za druhé, část nově dováženého zlata pohlcoval vnitřní peněžní oběh. Odhaduje se, že do roku 1857 přibylo ve vnitřním oběhu Anglie asi za 30 miliónů dodatečného zlata.(14) Dále se pak po roce 1844 zvýšila průměrná výše kovových

(14) Jak to působilo na peněžním trhu, vysvítá z těchto výpovědí W. Newmarcha: [B. A. 1857] 1509. „Ke konci roku 1853 byla veřejnost silně znepokojena; v září zvýšila Anglická banka třikrát po sobě diskont... v prvních říjnových dnech... se veřejnosti

rezerv ve všech centrálních bankách Evropy a Severní Ameriky. Zároveň vedl vzrůst vnitřního peněžního oběhu k tomu, že po panice, v období klidu, které po ní následovalo, bankovní rezerva začala růst rychleji, protože se zvětšilo množství zlatých mincí, které byly vyvrženy z domácího oběhu a imobilizovaly se. Konečně po objevení nových ložisek zlata stoupala spotřeba drahého kovu na přepychové předměty, neboť vzrůstalo bohatství.

*Za druhé:* Mezi zeměmi, které nevyrábějí zlato a stříbro, proudí drahý kov ustavičně sem a tam; stejná země ho stále dováží i vyváží. Zda nakonec dojde k odlivu nebo přílivu, to záleží na tom, který pohyb převáží, neboť pouze kolísavé a často paralelní pohyby se většinou neutralizují. Ale proto se také, díváme-li se jen na konečný výsledek, přehlíží, že oba tyto pohyby jsou nepřetržité a vcelku paralelní. Chápe se to vždy jen tak, jako by převaha dovozu nebo vývozu drahého kovu byla jen výsledkem a výrazem poměru mezi dovozem a vývozem zboží, zatímco je to zároveň výraz poměru mezi dovozem a vývozem drahého kovu samotného, který nezávisí na obchodu se zbožím.

*Za třetí:* Převaha dovozu nad vývozem a naopak se měří vcelku podle zvětšování nebo zmenšování kovové rezervy v centrálních bankách. Nakolik je toto měřítko přesné, závisí ovšem především na tom, nakolik je vůbec centralizováno bankovnictví. Neboť na tom závisí, nakolik drahý kov, nahromaděný v tzv. národní bance, vůbec představuje národní kovový poklad. Ale i když předpokládáme, že tomu tak je, není toto měřítko přesné, protože se dodatečný dovoz za jistých okolností vstřebává domácím oběhem a rostoucím používáním zlata a stříbra k výrobě přepychových předmětů a protože se dále bez dodatečného dovozu zlata může zlato vzít pro domácí oběh, a tak se může kovový poklad zmenšovat, i když se zároveň nezvětšuje vývoz zlata.

**zmocňovaly obavy a panika. Tyto obavy a toto zneklidnění před koncem listopadu z velké části odpadly a téměř úplně zmizely, když přišlo z Austrálie za 5 miliónů drahého kovu. Totéž se opakovalo na podzim roku 1854, kdy přišlo — v říjnu a listopadu — skoro za 6 miliónů drahého kovu. Totéž se opakovalo na podzim roku 1855 — jak známo, byla to vzrušená a neklidná doba — když přišlo během září, října a listopadu asi za 8 miliónů drahého kovu. Koncem roku 1856 vidíme totéž. Zkrátka, mohl bych se odvolat téměř na každého člena výboru a každý by mi z vlastní zkušenosti potvrdil, že jsme si zvykli při každé finanční obtíži spatřovat přirozenou úplnou spásu v tom, že přijede loď s nákladem zlata."**

*Za čtvrté:* Vývoz kovu nabývá formy odlivu (drain), jestliže ubývání trvá delší dobu, takže se stává celkovou tendencí pohybu, a kovová rezerva banky klesá značně pod střední úroveň, až na své střední minimum. Toto minimum je stanoveno více či méně libovolně, neboť zákonodárství, které určuje rozsah krytí pro výměnu bankovek etc., je v každém jednotlivém případě rozdílné. O kvantitativních hranicích, jichž může takový odliv v Anglii dosáhnout, říká Newmarch před B. A. 1857, výpověď č. 1494:

„Jestliže soudím podle zkušenosti, je velmi nepravděpodobné, že by odliv kovu vlivem nějakého výkyvu v zahraničním obchodě překročil 3 nebo 4 milióny liber št."

Nejnižší stav zlaté rezervy v Anglické bance roku 1847, který byl zaznamenán 23. října, vykazuje proti 26. prosinci 1846 schodek 5 198 156 liber št. a proti nejvyššímu stavu z roku 1846 (29. srpna) schodek 6 453 748 liber št.

*Za páté:* Kovová rezerva tzv. národní banky má trojí určení, ale je nutno si uvědomit, že určení kovového pokladu není jediným regulátorem jeho velikosti, neboť poklad může vzrůstat již pouhým ochabnutím vnitřního nebo zahraničního obchodu. Toto trojí určení rezervy je: 1. Rezervní fond pro mezinárodní platby, zkrátka rezervní fond světových peněz. 2. Rezervní fond pro vnitřní kovový oběh, který se střídavě rozpíná a smršťuje. 3. Rezervní fond pro výplatu vkladů a výměnu bankovek; tato funkce souvisí s funkcí banky a nemá nic společného s funkcí peněz jako takových. Na kovovou rezervu tudíž mohou mít vliv všechny okolnosti, které mají vliv na kteroukoliv z těchto tří funkcí; tedy jako na mezinárodní fond — platební bilance, ať už je určena čímkoliv a ať je její poměr k obchodní bilanci jakýkoliv; jako na rezervní fond vnitřního kovového oběhu — rozpínání nebo smršťování oběhu. Třetí funkce, funkce záručního fondu, neurčuje sice samostatný pohyb kovové rezervy, má však dvojí vliv. Jestliže se vydávaly bankovky, které nahrazují ve vnitřním oběhu kovové peníze (tedy i stříbrnou minci v zemích, kde je mírou hodnot stříbro), odpadá funkce rezervního fondu, uvedená pod bodem 2. A část drahého kovu, která k tomu sloužila, bude trvale putovat do ciziny. V tomto případě se kovová mince nebere z banky pro vnitřní oběh, a tím zároveň odpadá nutnost dočasně zesilovat kovovou rezervu imobilizací části obíhajícího raženého kovu. Dále: jestliže je nutno za všech okolností udržovat v zásobě určité minimum na výplatu vkladů a výměnu bankovek, projevuje

se to zvláštním způsobem na účincích odlivu nebo přílivu zlata; má to vliv na část pokladu, kterou musí banka udržovat za všech okolností, čili na část, které by se banka jako neužitečné jindy ráda zbavila. Při čistě kovovém oběhu a koncentrovaném bankovnictví by banka musela považovat svůj kovový poklad rovněž za jistotu pro výplatu svých vkladů a při odlivu zlata by mohlo dojít k podobné panice, jaká vypukla roku 1857 v Hamburku.

*Za šesté:* Až snad na rok 1837 vypukla skutečná krize vždycky až po obratu směnečných kursů, tj. jakmile opět nabyl dovoz drahého kovu převahy nad vývozem.

Roku 1825 došlo ke skutečnému krachu, když již ustal odliv zlata. Roku 1839 byl odliv zlata, ale nevedl ke krachu. Roku 1847 ustal odliv zlata v dubnu, a krach přišel v říjnu. Roku 1857 ustal odliv zlata do ciziny začátkem listopadu a teprve později v listopadu přišel krach.

Zvlášť zřetelně to vyniká v krizi roku 1847, kdy odliv zlata ustal již v dubnu, vyvolal relativně mírné známky krize*, ale vlastní průmyslová krize** propukla až v říjnu.

Výpovědi, které uvádíme dále, byly prosloveny před Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress roku 1848; svědecké výpovědi (evidence) se vytiskly až roku 1857 (také se citují jako C. D. 1848 až 1857).

Výpovědi Tookovy.

„V dubnu 1847 nastala tíseň, která se rovnala, přesně řečeno, panice, ale měla poměrně krátké trvání a nebyla provázena obchodními úpadky, které by stály za řeč. V říjnu byla tíseň daleko intenzívnější než za celý duben a došlo přitom k téměř neslýchanému počtu obchodních bankrotů." (2996.) — „V dubnu nás směnečné kursy, zejména s Amerikou, donutily, abychom vyvezli značné množství zlata na zaplacení neobyčejně velkého dovozu; jen s krajním vypětím sil zastavila banka odliv zlata a vyhnala kurs do výše." (2997.) — „V říjnu byl směnečný kurs pro Anglii příznivý." (2998.) — „Obrat ve směnečném kursu začal ve třetím dubnovém týdnu." (3000.) — „V červenci a srpnu směnečný kurs kolísal; od začátku srpna byl stále příznivý pro Anglii." (3001.) — „Odliv zlata v srpnu způsobila poptávka pro vnitřní oběh." [3003.]

J. Morris, guvernér Anglické banky: Ačkoliv byl směnečný kurs od srpna 1847 pro Anglii příznivý, a proto se zlato dováželo, přesto se kovová zásoba v bance zmenšila.

* Vorkrise.

** Geschäftskrise.

„2 200 000 liber št. ve zlatě šlo do země, protože po něm byla v zemi poptávka." (137.) — To se vysvětluje jednak zvýšenou zaměstnaností dělníků na stavbách železnic, jednak „snahou bankéřů, aby měli v dobách krize svou vlastní rezervu zlata." (147.)

Palmer, bývalý guvernér a od roku 1811 ředitel Anglické banky:

684. „Po celé údobí od poloviny dubna 1847 do dne, kdy se přechodně zrušila platnost bankovního zákona z roku 1844, byly směnečné kursy pro Anglii příznivé."

Odliv kovu, který způsobil roku 1847 samostatnou peněžní paniku, byl tedy zde jako všude předchůdcem krize, a než krize propukla, měl již opačný směr. Roku 1839 nastal za velmi tísnivé situace značný odliv kovu — za obilí atd. — ale bez krize a bez peněžní paniky.

*Za sedmé:* Jakmile se všeobecné krize vybijí, rozděluje se zlato a stříbro — nehledě na příliv nového drahého kovu ze zemí, kde se vyrábí — zase v proporcích, které měly jako zvláštní poklad různých zemí, když byla mezi nimi rovnováha. Za jinak stejných okolností bude podíl země na drahém kovu určen její úlohou na světovém trhu. Ze země, která měla větší díl než normální, proudí drahý kov do jiných zemí; tyto pohyby, příliv nebo odliv, jen obnovují původní rozdělení zlata a stříbra mezi různé národní poklady. Toto znovurozdělení však je zprostředkováno vlivem různých okolností, o kterých se zmíníme ve výkladu o směnečných kursech. Jakmile se opět obnoví normální rozdělení, tu od toho momentu množství drahého kovu opět roste a pak zase začíná nový odliv. {To platí samozřejmě jen o Anglii jako středisku světového peněžního trhu. — B. E.}

*Za osmé:* Odliv kovu bývá většinou příznakem změny v situaci zahraničního obchodu a tato změna zase bývá předzvěstí, že poměry opět dozrávají ke krizi.([15])

*Za deváté:* Platební bilance může být příznivá pro Asii a nepříznivá pro Evropu a Ameriku.([16])

([15]) Podle Newmarcha může odliv zlata do ciziny vyplývat z trojích příčin, a to: 1. z čistě obchodních příčin, jestliže byl větší dovoz než vývoz, jako tomu bylo mezi rokem 1836 a 1844 a znovu pak roku 1847, hlavně v důsledku silného dovozu obilí, 2. ze snahy opatřit si prostředky pro umístění anglického kapitálu v cizině, jako např. roku 1857 do železnic v Indii, a 3. že se kapitál definitivně vydá za hranice, jako např. roku 1853 a 1854 na válečné účely v Orientě.

([16]) 1918. Newmarch: „Jestliže vezmete Indii a Čínu dohromady a počítáte obraty mezi Indií a Austrálií i ještě důležitější obraty mezi Čínou a Spojenými státy, a v těchto

K dovozu drahého kovu dochází převážně ve dvou obdobích. Jednak v první fázi nízké úrokové sazby, která následuje po krizi a je výrazem omezení výroby; a potom ve druhé fázi, kdy úroková sazba stoupá, ale ještě nedosáhla střední výše. Je to fáze, kdy zpětný příliv kapitálu probíhá hladce, obchodní úvěr je veliký, a proto poptávka po zápůjčním kapitálu neroste tak rychle, jak se rozšiřuje výroba. V obou fázích, kdy je zápůjčního kapitálu poměrně hodně, musí mít nadbytečný příliv kapitálu, který existuje ve formě zlata a stříbra, tj. ve formě, v níž může fungovat nejdříve pouze jako zápůjční kapitál, značný vliv na úrokovou sazbu a tím i na tón celého podnikání.

K odlivu, k nepřetržitému silnému vývozu drahého kovu pak dochází, jakmile začne váznout zpětný příliv kapitálu, trhy jsou přeplněny a zdánlivá prosperita se udržuje už jen úvěrem; jakmile už tedy existuje velmi zesílená poptávka po zápůjčním kapitálu, a úroková sazba už tudíž dosáhla alespoň své střední výše. Za těchto okolností, které se projevují právě v odlivu drahého kovu, se značně zesiluje účinek neustálého odčerpávání kapitálu ve formě, v níž existuje přímo jako zapůjčitelný peněžní kapitál. To musí působit přímo na úrokovou sazbu. Ale místo aby stoupání úrokové sazby omezovalo úvěrové obchody, rozšiřuje je a vede k přepínání všech jejich pomocných prostředků. Po tomto období proto přichází krach.

Newmarch je tázán (B. A. 1857):

1520. „Množství obíhajících směnek tedy stoupá, jestliže stoupá úroková sazba? — Zdá se, že ano." — 1522. „V klidných, normálních dobách je hlavní kniha skutečným nástrojem směny; ale vyvstanou-li potíže, jestliže např. za okolností, které jsem uvedl, se zvýší diskontní míra banky... pak se operace samy sebou redukují na vystavování směnek; tyto směnky nejsou pouze vhodnější jako zákonný důkaz o uzavřeném obchodu; hodí se lépe i k dalším nákupům a především lze jich použít jako úvěrového prostředku k získání kapitálu."

K tomu přistupuje ještě to, že jakmile banka při hrozivějších příznacích zvýší svou diskontní míru — čímž se zároveň stává pravděpodobné, že sníží dobu oběhu směnek, které eskontuje — nastane všeobecné znepokojení, že to půjde crescendo dál a dál. Každý, a zejména rytíři úvěru, proto hledí eskontovat budoucnost a sehnat pro daný moment tolik úvěrových prostředků, kolik je možno. Ze všech právě uvedených důvodů

případech je obchodní styk trojstranný a vyrovnávání se děje naším prostřednictvím..., pak je správné, že obchodní bilance byla nepříznivá nejen pro Anglii, nýbrž i pro Francii a Spojené státy." — (B. A. 1857.)

vyplývá, že pouhá kvantita, ať už dováženého nebo vyváženého drahého kovu, nepůsobí sama o sobě, nýbrž že působí za prvé specifickou povahou drahého kovu jako kapitálu v peněžní formě a za druhé působí jako pírko, které — jestliže je přidáme k břemeni na vahách — stačí definitivně zvážit kolísající váhy na jednu stranu; působí, protože se uplatňuje za okolností, kdy rozhoduje jakýkoliv přívažek na tu či onu stranu. Jinak by bylo naprosto nepochopitelné, jak by odliv zlata, řekněme 5—8 milión liber št., a to je hranice, která se podle dosavadních zkušeností nepřekročila, mohl mít nějaký významnější vliv; toto nepatrné zvětšení nebo zmenšení kapitálu, zcela bezvýznamné i proti 70 miliónům liber št. ve zlatě, které v Anglii v průměru obíhají, je ve výrobě toho rozsahu, jaký má anglická výroba, opravdu mizivou veličinou.([17]) Ale tuto přecitlivělost celého organismu způsobuje právě rozvinutá úvěrová a bankovní soustava, která se na jedné straně snaží postavit všechen peněžní kapitál do služeb výroby (nebo což je totéž, snaží se přeměnit všechen peněžní důchod v kapitál) a která na straně druhé, v určité fázi cyklu, snižuje kovovou rezervu na takové minimum, že už nemůže vykonávat funkce, které jí náleží. Na méně rozvinutých vývojových stupních výroby je relativně lhostejné, zmenšuje-li se nebo zvětšuje-li se poklad proti své průměrné velikosti. Právě tak zůstává na druhé straně bez účinku i relativně velmi značný odliv zlata, jestliže k němu nedochází v kritickém období průmyslového cyklu.

V daném vysvětlení nepřihlížíme k případům, kdy dochází k odlivu kovu pro neúrodu atd. U této velké a náhlé poruchy rovnováhy výroby, jež se odráží v odlivu zlata, není třeba blíže vysvětlovat jeho následky. Tyto následky jsou tím větší, čím více se taková porucha kryje s obdobím, kdy výroba pracuje pod vysokým tlakem.

Dále jsme pustili ze zřetele funkci kovového pokladu jako garanta směnitelnosti bankovek a jako osy celého úvěrového systému. Centrální banka je osou úvěrového systému. A kovová rezerva je opět osou banky.([18])

([17]) Viz např. směšnou odpověď Weguelina, který říká, že odliv 5 miliónů ve zlatě znamená také o tolik méně kapitálu, a chce tím vysvětlovat jevy, které se nedostavují ani při daleko větším vzestupu cen nebo znehodnocení, rozpětí a smrštění skutečného průmyslového kapitálu. Na druhé straně není o nic méně směšný pokus vysvětlovat tyto jevy přímo jako příznaky rozpětí nebo smrštění masy reálného kapitálu (co do jeho hmotných prvků).

([18]) Newmarch (B. A. 1857): 1364. „Kovová rezerva v Anglické bance je ve skuteč-

Přechod úvěrové soustavy v monetární soustavu je nutný, jak jsem už ukázal v knize I, kap. III, u platidla. Že je třeba největších obětí na reálném bohatství, aby se v kritickém momentu udržel kovový základ, přiznal Tooke stejně jako Loyd-Overstone. Spor se točí pouze kolem toho, jak velké či malé mají být, a kolem toho, jak více či méně racionálně postupovat proti neodvratnému.(19) Jisté, ve srovnání s celkovou výrobou bezvýznamné množství kovu se uznává za úhelný kámen celé soustavy. Nehledíme-li na hrůzné vysvětlení tohoto jeho charakteru jako úhelného kamene v krizích, pochází odtud krásný teoretický dualismus. Dokud osvícená ekonomie hovoří „o kapitálu" ex professo, pohlíží na zlato a stříbro s největším pohrdáním, neboť je považuje za fakticky naprosto lhostejné a neužitečné formy kapitálu. Jakmile mluví o bankovnictví, všechno se úplně mění a zlato a stříbro se stávají kapitálem par excellence, pro jehož uchování je nutno obětovat všechny ostatní formy kapitálu a práce. Čím se liší zlato a stříbro od ostatních podob bohatství? Neliší se od nich velikostí hodnoty, neboť ta je určována množstvím práce, která se v nich zpředmětnila. Liší se od nich jen tím, že jsou samostatnými inkarnacemi, výrazy společenského charakteru bohatství. {Bohatství společnosti existuje pouze jako bohatství jednotlivců, kteří jsou jeho soukromými vlastníky. Uplatňuje se jako společenské bohatství jen tím, že tito jednotlivci, aby uspokojovali své potřeby, si navzájem směňují kvalitativně rozdílné užitné hodnoty. V kapitalistické výrobě to mohou dělat jen pomocí peněz. Tak jen pomocí peněz se uplatňuje bohatství jednotlivce jako bohatství společenské; v penězích, v této věci, je ztělesněna společenská povaha tohoto bohatství. — B. E.} Toto jeho společenské jsoucno se tedy jeví jako něco jiného, jako věc, předmět, zboží, jež existuje vedle skutečných prvků společenského bohatství a mimo ně. Dokud je výroba plynulá, zapomíná se na to. Úvěr, jako rovněž společenská forma bohatství, vytlačuje peníze a uzurpuje jejich

nosti... centrální rezervou čili centrálním kovovým pokladem, na jehož základě se provozuje celý obchod země. Je takřka osou, kolem které se točí celý obchod země; všechny ostatní banky v zemi považují Anglickou banku za centrální poklad čili za rezervoár, z něhož vybírají svou rezervu ražených peněz; a vliv zahraničních směnečných kursů se vždy projevuje právě na tomto pokladu a tomto rezervoáru."

(19) „Prakticky by tedy oba, Tooke i Loyd, čelili nadměrné poptávce po zlatě tím, že by včas omezovali úvěr zvyšováním úrokové sazby a snižováním kapitálových půjček. Jenže Loyd vyvolává svou iluzí nepříjemná, dokonce nebezpečná (zákonná) omezení a nařízení." (Economist. 1847, s. 1418.)

místo. Právě důvěra ve společenský charakter výroby vtiskuje peněžní formě výrobků zdání čehosi prchavého a ideálního, pouhé představy. Ale jakmile je úvěr otřesen — a v cyklu moderního průmyslu tato fáze vždy nevyhnutelně nastává — tu se má náhle všechno reálné bohatství fakticky přeměnit v peníze — ve zlato a stříbro. Je to nesmyslný požadavek, který však vyrůstá nevyhnutelně ze samé soustavy. A všechno zlato a stříbro, které má vyhovět těmto obrovským nárokům, představuje několik málo miliónů ve sklepích banky.([20]) V účincích, které má odliv zlata, se tudíž projevuje zvláště výrazně, že výroba ve skutečnosti nepodléhá společenské kontrole jako výroba společenská; projevuje se to v tom, že společenská forma bohatství existuje nezávisle na tomto bohatství jako *věc* mimo ně. Kapitalistická soustava to má ve skutečnosti společné s dřívějšími výrobními soustavami, pokud jsou založeny na obchodu se zbožím a na soukromé směně. Ale až v ní se to projevuje nejvýrazněji a v nejgroteskнější formě absurdního rozporu a protismyslu, protože 1. v kapitalistické společnosti je nejdůkladněji zrušena výroba pro bezprostřední užitnou hodnotu, pro vlastní potřebu výrobce, bohatství tedy existuje pouze jako společenský proces, který se jeví jako spleť výroby a oběhu; 2. protože s vývojem úvěrové soustavy se kapitalistická výroba neustále snaží odstranit tuto kovovou hranici, tuto zároveň věcnou i fantastickou hranici bohatství a jeho pohybu, ale vždy znovu a znovu si o ni rozbíjí hlavu.

Za krize se přichází s požadavkem, aby všechny směnky, cenné papíry a zboží se mohly naráz přeměnit v bankovní peníze, a všechny tyto bankovní peníze zase ve zlato.

## II. SMĚNEČNÝ KURS

{Směnečný kurs je, jak známo, tlakoměrem pro mezinárodní pohyb peněžních kovů. Jestliže Anglie zaplatí Německu více než Německo Anglii, stoupá v Londýně cena marky, vyjádřená v librách šterlinků, a v Hambur-

([20]) „Souhlasíte plně s tím, že poptávku po zlatě nelze změnit nijak jinak než zvýšením úrokové sazby?" — Chapman {společník velké billbrokerské firmy Overend, Gurney & Co.}: „Ano, jsem toho názoru. Jestliže nám zásoba zlata klesne na jistý stupeň, uděláme nejlépe, jestliže ihned spustíme poplach a prohlásíme: jde to s námi s kopce, a kdo posílá zlato do ciziny, musí to dělat na vlastní nebezpečí." — B. A. 1857. Výpověď č. 5057.

ku a v Berlíně klesá cena libry šterlinků, vyjádřená v markách. Jestliže se tato převaha platebních závazků Anglie vůči Německu opět nevyrovná, např. tím, že nabudou převahy nákupy Německa v Anglii, pak cena markové směnky na Německo musí v librách stoupat až k bodu, kdy se vyplatí posílat z Anglie do Německa na platby místo směnek kov — zlaté peníze nebo pruty. To je typický průběh.

Jestliže tento vývoz drahého kovu nabude větších rozměrů a trvá déle, odrazí se to na anglické bankovní rezervě a anglický peněžní trh, především Anglická banka, musí sáhnout k ochranným opatřením. Ta záleží, jak jsme už viděli, v podstatě ve zvyšování úrokové sazby. Při značném odlivu zlata vzniknou obvykle na peněžním trhu obtíže, tj. poptávka po zápůjčním kapitálu v peněžní formě převýší značně nabídku, a to má samo sebou za následek vyšší úrokovou sazbu; diskontní míra, stanovená Anglickou bankou, odpovídá pak situaci a prosazuje se na trhu. Ale bývají také případy, kdy příčinou odlivu zlata je něco jiného než obyčejné obchodní kombinace (např. výpůjčky cizích států, umístění kapitálu v cizině atd.) a kdy stav londýnského peněžního trhu sám o sobě nijak neospravedlňuje podstatné zvýšení úrokové míry; Anglická banka pak musí velkými výpůjčkami na „otevřeném trhu" napřed „udělat peníze vzácnými", jak se to odborně vyjadřuje, aby tak uměle vytvořila situaci, za níž je zvýšení úrokové míry ospravedlnitelné nebo nutné; je to manévr, který je pro ni rok od roku těžší. — B. E.}

A jak toto zvyšování úrokové míry působí na směnečné kursy, vysvítá z výpovědí před výborem Dolní sněmovny o bankovním zákonodárství roku 1857 (cituje se jako B. A. nebo B. C. 1857), které uvádíme.

John Stuart Mill:

2176. „Jestliže začne obchod váznout... nastává značný pokles kursu cenných papírů... cizinci dávají příkazy k nákupům železničních akcií zde v Anglii nebo angličtí majitelé cizozemských železničních akcií prodávají tyto akcie v cizině... do té míry je přenos zlata odstraněn." — 2182. „Veliká a bohatá třída bankéřů a obchodníků s cennými papíry, jimiž se obvykle dosahuje vyrovnání úrokové sazby a tlaku (pressure) obchodního barometru mezi různými zeměmi... hledí vždy kupovat cenné papíry, u kterých je naděje, že stoupnou v ceně... Vhodným místem k jejich nákupu bude vždy země, která posílá zlato do ciziny." — 2183. „K tomuto vkládání kapitálu došlo roku 1847 ve značném měřítku a bylo tak velké, že snížilo odliv zlata."

J. G. Hubbard, bývalý guvernér a od roku 1838 jeden z ředitelů Anglické banky:

2545. „Po nejrůznějších evropských peněžních trzích obíhá... velké množství evropských cenných papírů, a jakmile na některém trhu hodnota těchto papírů klesne o 1 nebo 2 %, hned se skupovávají a zasílají na trhy, kde se jejich hodnota ještě udržela." — 2565. „Nedluhují cizí země obchodníkům v Anglii značné částky? — ... Velmi značné." — 2566. „Inkaso těchto dluhů by už tedy samo o sobě stačilo vysvětlit hodně velikou akumulaci kapitálu v Anglii? — V roce 1847 jsme se nakonec postavili na nohy tím, že jsme škrtli tolik a tolik miliónů, které před tím Anglii dlužily Amerika a Rusko."

{Anglie dlužila tehdy těmto zemím rovněž „tolik a tolik miliónů" za obilí a také ona neopominula většinu z nich „škrtnout" pomocí bankrotů anglických dlužníků. Viz zprávu o bankovních zákonech z roku 1857, uvedenou v kapitole XXX, s. 31.*}

2572. „Roku 1847 byl kurs mezi Anglií a Petrohradem velmi vysoký. Když byl vydán výnos vlády, který zmocňoval banku, aby vydávala bankovky" {bez zlatého krytí} „nad předepsanou hranici 14 miliónů, byla stanovena podmínka, že diskont se musí udržet na 8 %. V takové chvíli a při takové diskontní míře bylo výnosné vozit zlato z Petrohradu do Londýna, a jakmile došlo, půjčovat je na 8 % až do splatnosti tříměsíčních směnek, které se vystavily za prodané zlato." — 2573. „Při všech operacích se zlatem je nutno brát v úvahu mnohookolností; záleží na směnečném kursu a na úrokové sazbě, na kterou je možno peníze umístit až do splatnosti směnky" {vystavené za zlato}.

## SMĚNEČNÝ KURS S ASIÍ

Momenty, které teď uvádíme, jsou důležité jednak proto, že ukazují, jak se Anglie, jestliže je její směnečný kurs s Asií nepříznivý, musí hojit na jiných zemích, jejichž dovoz z Asie se platí anglickým prostřednictvím. Za druhé pak proto, že pan Wilson tu opět dělá bláhový pokus ztotožnit vliv, který na směnečný kurs má vývoz drahého kovu, s vlivem, který má na tento kurs vývoz kapitálu vůbec; v obou případech nejde o vývoz platidla ani kupního prostředku, nýbrž o vývoz za účelem uložení kapitálu. Především je samozřejmé, že pošle-li se do Indie tolik a tolik miliónů liber št., ať už v drahém kovu, nebo v kolejnicích, aby se tam investovaly do železnic, je to vždy jen rozdílná forma přenosu téže kapitálové sumy z jedné země do druhé; je to přenos, který se nezapočítává do normálních obchodních transakcí a za který vyvážející země neočekává žádnou jinou náhradu než pozdější roční důchod z příjmů těchto železnic. Jestliže se tento vývoz uskuteční ve formě drahého kovu, pak protože jde o drahý kov, tedy o přímo zapůjčitelný peněžní kapitál a o základ celé peněžní

* Viz tento svazek, s. 35.

soustavy, bude vývoz — ovšem ne za všech okolností, ale jen za podmínek, které jsme uvedli výše — působit přímo na peněžní trh a tím i na úrokovou sazbu země, která vyváží tento drahý kov. Právě tak bezprostředně bude působit i na směnečný kurs. Drahý kov se posílá totiž jen potud, jestliže a pokud směnky, např. na Indii, které se nabízejí na londýnském peněžním trhu, nestačí zprostředkovat tyto mimořádné převody peněz. Dochází tedy k poptávce po směnkách na Indii, která převyšuje nabídku, a tak se dočasně obrací kurs proti Anglii, a to ne proto, že je u Indie zadlužena, nýbrž proto, že musí poslat do Indie mimořádné částky. Jestliže tento vývoz drahého kovu do Indie trvá déle, vede k vzestupu indické poptávky po anglickém zboží, protože nepřímo zvyšuje schopnost Indie konzumovat evropské zboží. Jestliže se naproti tomu vyváží kapitál ve formě kolejnic atd., nemůže to mít naproto žádný vliv na směnečný kurs, protože Indie za něj nemusí platit protihodnotu. Proto to také nemusí mít vliv ani na peněžní trh. Wilson se snaží vykonstruovat takový vliv tím, že takový mimořádný výdaj vyvolá mimořádnou poptávku po peněžním úvěru, a tak bude působit na výši úrokové sazby. Stát se to může; ale tvrdit, že k tomu musí dojít za všech okolností, je naprosto nesprávné. Ať se kolejnice pošlou kamkoliv a položí kdekoliv, na anglické nebo na indické půdě, nepředstavují nic jiného než určité rozšíření anglické výroby v určité sféře. Tvrdit, že rozšíření výroby, i když velmi rozsáhlé, nemůže nastat, aniž se vyžene do výše úroková sazba, je pošetilost. Úvěr se může rozšiřovat, tj. může vzrůstat úhrn transakcí, které jsou založeny na úvěrových operacích; ale těchto operací může přibývat, a daná úroková sazba se nemusí měnit. Tak tomu fakticky bylo za železniční manie v Anglii ve čtyřicátých letech. Úroková sazba nestoupala. Je zřejmé, že pokud jde o skutečný kapitál, v daném případě o zboží, je účinek na peněžní trh úplně stejný, ať je toto zboží určeno pro cizinu, nebo pro vnitřní spotřebu. Rozdíl by tu mohl vzniknout jen tehdy, kdyby si Anglie tím, že by investovala v cizině kapitál, omezovala obchodní vývoz — vývoz, který se musí platit, tedy přináší zpětný příliv kapitálu — nebo kdyby vůbec tyto kapitálové investice už byly příznakem přepětí úvěru a začátku spekulačních operací.

Dále se ptá Wilson a odpovídá Newmarch.

**1786. „Prve jste řekl, a to vzhledem k poptávce po stříbře pro východní Asii, že podle vašeho názoru je směnečný kurs s Indií pro Anglii příznivý, přestože se do východní**

Asie stále zasílá značná část kovové rezervy; máte pro to důvody? — Ovšemže... Zjišťuji, že skutečná hodnota vývozu Spojeného království do Indie byla roku 1851 7 420 000 liber št.; k tomu je nutno připočítat směnky India House, tj. cenné papíry, které vydává Východoindická společnost v Indii na krytí svých vlastních výdajů. Tyto tratty představovaly v uvedeném roce 3 200 000 liber št., takže celkový vývoz Spojeného království do Indie byl 10 620 000 liber št. Roku 1855... stoupla skutečná hodnota vývozu zboží na 10 350 000 liber št.; tratty India House byly 3 700 000 liber št.; celkový vývoz tedy představoval 14 050 000 liber št. Pokud jde o rok 1851, nemáme, myslím, možnost zjistit skutečnou hodnotu zboží dováženého z Indie do Anglie; ale máme možnost zjistit ji pro léta 1854 a 1855. Roku 1855 byla skutečná úhrnná hodnota zboží dováženého z Indie do Anglie 12 670 000 liber št., a srovnáme-li tuto částku se 14 050 000 liber št. vývozu, vyjde nám v přímém obchodu mezi oběma zeměmi zůstatek 1 380 000 liber št. ve prospěch Anglie."

Wilson k tomu poznamenává, že na směnečné kursy má vliv i nepřímý obchod. Tak např. vývoz z Indie do Austrálie a Severní Ameriky bývá kryt trattami na Londýn a působí tedy na směnečný kurs úplně stejně, jako kdyby zboží šlo přímo z Indie do Anglie. Dále, jestliže se vezme Indie a Čína dohromady, je prý bilance pro Anglii nepříznivá, protože Čína musí ustavičně vyrovnávat značné platby za opium do Indie a Anglie platby do Číny, takže peníze jdou touto oklikou do Indie. (1787, 1788.)

1791. Wilson se pak ptá, zda není účinek na směnečné kursy stejný, ať jde kapitál ven „ve formě kolejnic a lokomotiv, nebo ve formě kovových peněz". Na to Newmarch odpovídá zcela správně: Oněch 12 miliónů liber št., které se poslaly za poslední léta do Indie na stavbu železnic, sloužilo ke koupi roční renty, kterou musí Indie platit Anglii v pravidelných lhůtách.

„Pokud jde o nepřímý vliv na trh drahých kovů, může ho mít výdaj oněch 12 miliónů liber št. jen potud, pokud se kov musel zaslat na skutečné výdaje v penězích."

1797. (Weguelin se ptá:) „Jestliže za toto železo" (kolejnice) „nepřicházejí žádné zpětné platby, jak je možno tvrdit, že to působí na směnečný kurs? — Nemyslím, že část výdajů, která se zasílá ve formě zboží, má vliv na stav směnečného kursu... na stav kursu mezi dvěma zeměmi má vliv, lze říci výhradně, poměr mezi množstvím obligací nebo směnek, které se nabízejí v jedné zemi, a množstvím obligací nebo směnek, které se naproti tomu nabízejí ve druhé zemi; to je racionální teorie směnečného kursu. Pokud se týká převodu oněch 12 miliónů, upsalo se těchto 12 miliónů nejprve zde; kdyby to byla taková transakce, že by se celých těchto 12 miliónů složilo v kovových penězích v Kalkatě, Bombaji nebo Madrásu... působila by tato náhlá poptávka na cenu stříbra a směnečný kurs stejně otřesně, jako kdyby Východoindická společnost zítra ohlásila, že zvyšuje své tratty ze 3 miliónů na 12. Ale polovina těchto 12 miliónů se vydala... na nákup zboží v Anglii... na kolejnice, dříví a jiný materiál... je to výdaj anglického kapitálu v Anglii samé, na jistý druh zboží, který se posílá do Indie a tím celá operace končí." — 1798. (Weguelin:) „Ale výroba tohoto železného a dřevěného zboží, jehož je třeba pro železnice, vyvolává

značnou spotřebu zahraničního zboží, a ta by přece mohla mít vliv na směnečný kurs? — Jistěže."

Wilson pak vyslovuje názor, že železo představuje hlavně práci a že mzda vyplacená za tuto práci představuje hlavně dovezené zboží (1799), a ptá se potom dále:

1801. „Ale řečeno docela všeobecně: jestliže se zboží, které se vyrobilo tím, že se spotřebovávalo toto dovážené zboží, vyváží tak, že za ně nedostáváme žádnou náhradu, ať už ve výrobcích, nebo nějak jinak, nezpůsobí to, že se kurs bude obracet proti nám? — Tento princip přesně odpovídá tomu, co se odehrávalo v Anglii v době, kdy se silně investovalo do železnic" {1845}. „Tři, čtyři či pět let po sobě jste vydávali na železnice 30 miliónů liber št. a téměř všechno šlo na mzdu. Po tři léta jste zaměstnávali stavbou železnic, lokomotiv, vagónů a nádražních budov více lidí než ve všech továrních obvodech dohromady. Tito lidé... utráceli mzdu na čaj, cukr, lihoviny a jiné cizozemské zboží; toto zboží se muselo dovážet; ale je zjištěno, že v době, kdy docházelo k těmto velikým výdajům, se směnečný kurs mezi Anglií a druhými zeměmi nijak podstatně nezměnil. Nenastal odliv drahého kovu, naopak, spíše ho přibývalo."

1802. Wilson trvá na tom, že je-li obchodní bilance v rovnováze a kurs mezi Anglií a Indií na pari, mimořádné zásilky železa a lokomotiv „musí mít vliv na směnečný kurs s Indií". Newmarch nenahlíží, proč by tomu tak mělo být, pokud se kolejnice posílají jako kapitálové vklady a Indie je nemusí tak či onak platit; dodává:

„Souhlasím s principem, že žádná země nemůže mít natrvalo nepříznivý směnečný kurs se všemi zeměmi, se kterými obchoduje; nepříznivý směnečný kurs s jednou zemí vyvolává nezbytně příznivý kurs s jinou zemí."

Nato Wilson přichází s touto triviální námitkou:

1803. „Což nejde o stejný přenos kapitálu, ať se kapitál posílá v té, či oné formě? — Pokud jde o dlužnické závazky, pak ano." — 1804. „Ať tedy vyvážíte drahý kov, nebo zboží, bude mít stavba železnic v Indii na zdejší kapitálový trh stejný vliv a bude zvyšovat hodnotu kapitálu stejně, jako kdyby se všechno posílalo v drahém kovu?"

Jestliže ceny železa nestoupaly, bylo to v každém případě důkazem, že se nezvýšila „hodnota kapitálu", který byl v kolejnicích. Jde tu o hodnotu peněžního kapitálu, o úrokovou sazbu. Wilson by chtěl ztotožnit peněžní kapitál a kapitál vůbec. Holý fakt je, že se v Anglii upsalo na indické železnice 12 miliónů. To je věc, která nemá bezprostředně nic společného se směnečným kursem a určení těchto 12 miliónů je pro peněžní trh rovněž lhostejné. Jestliže je na peněžním trhu příznivá situace, nemusí se to na něm vůbec nijak projevit, stejně jako na něj nemělo vliv

upisování anglických železničních akcií roku 1844 a 1845. Je-li peněžní trh už do jisté míry stísněný, mohlo by to ovšem mít vliv na úrokovou sazbu, ale jen ve vzestupném směru, a to by přece muselo podle Wilsonovy teorie vytvářet příznivější kurs pro Anglii, tj. brzdit tendenci k vývozu drahého kovu; jestliže ne do Indie, tedy alespoň někam jinam. Pan Wilson skáče od jednoho ke druhému. V otázce 1802 tvrdí, že to má vliv na směnečné kursy; v č. 1804, že to má vliv na „hodnotu kapitálu", což jsou dvě velmi odlišné věci. Úroková sazba může mít vliv na směnečný kurs a směnečný kurs na úrokovou sazbu, nicméně jestliže se mění kurs, může být úroková sazba stále stejná, a mění-li se úroková sazba, může být stále stejný kurs. Wilsonovi nejde do hlavy, že by pouhá forma, ve které se kapitál posílá do ciziny, působila tak rozdílně, tj. že by rozdílnost forem kapitálu měla takový význam, a zejména pak jeho peněžní forma, což naprosto odporuje ekonomickým názorům. Newmarch odpovídá Wilsonovi jednostranně, neboť ho vůbec neupozorňuje, že najednou bez jakéhokoliv důvodu přeskočil od směnečného kursu na úrokovou sazbu. Newmarch odpovídá na zmíněnou otázku 1804 nejistě a kolísavě:

„Jestliže se má sehnat 12 miliónů, je to bezpochyby nepodstatné, pokud jde o všeobecnou úrokovou sazbu, pošle-li se těchto 12 miliónů v drahém kovu nebo v materiálu. Myslím však přece" (to však přece je krásný přechod, aby se řekl pravý opak), „že to není zcela nepodstatné" (je to nepodstatné, ale přece to není nepodstatné), „protože v prvním případě by se oněch 6 miliónů liber št. hned vrátilo; v druhém případě by se nevrátilo tak rychle. Proto v tom je určitý" (jaká přesnost!) „rozdíl, jestliže se vydá těch 6 miliónů zde v zemi, anebo se úplně vyveze."

Co to má znamenat, že by se oněch 6 miliónů vrátilo ihned? Pokud se oněch 6 miliónů liber št. vydá v Anglii, existují v kolejnicích, lokomotivách etc., které se pošlou do Indie, odkud nepřijdou zpět, a jejich hodnota se vrátí teprve amortizací, tedy velmi pomalu, zatímco 6 miliónů v drahém kovu se může vrátit velmi rychle in natura. Pokud se oněch 6 miliónů vynaložilo na mzdy, snědlo se; ale peníze, ve kterých se zálohovaly, nadále obíhají v zemi nebo tvoří rezervu. Totéž platí o ziscích výrobců kolejnic a o části oněch 6 miliónů, která nahrazuje jejich konstantní kapitál. Dvojsmyslné fráze o návratu kapitálu tedy Newmarch užívá jen proto, aby nemusel říci přímo: Peníze zůstaly v zemi, a pokud fungují jako zapůjčitelný kapitál, je rozdíl pro peněžní trh (nehledě na to, že oběh by snad mohl pohltit více kovových peněz) jen v tom, že se vydávají na účet *A* místo na účet *B*. Takový vklad, kdy se kapitál přenáší do cizích zemí ve zboží,

a ne v drahém kovu, může působit na směnečný kurs (a to nikoliv na směnečný kurs se zemí, do které se investuje) jen potud, pokud výroba tohoto vyváženého zboží vyžaduje mimořádný dovoz jiného cizozemského zboží. Tato výroba pak není určena k tomu, aby vyrovnávala tento mimořádný dovoz. Totéž se však děje při každém vývozu na úvěr a je lhostejné, zda je tento vývoz určen ke kapitálovým investicím nebo pro obyčejné obchodní účely. Kromě toho může tento mimořádný dovoz vyvolat zpětným vlivem mimořádnou poptávku po anglickém zboží, např. v koloniích nebo ve Spojených státech.

*

Newmarch předtím [1786] říkal, že díky trattám Východoindické společnosti je anglický vývoz do Indie větší než dovoz. Sir Charles Wood ho v této věci podrobuje křížovému výslechu. Této převahy anglického vývozu do Indie nad dovozem z Indie se skutečně dosahuje tím, že z Indie jde do Anglie dovoz, za který Anglie neplatí ekvivalent: tratty Východoindické společnosti (nyní východoidincké vlády) nejsou nic jiného než tribut, vybíraný na Indii. Vezměme např. rok 1855: dovoz z Indie do Anglie 12 670 liber št.; anglický vývoz do Indie 10 350 000 liber št. Bilance ve prospěch Indie 2 250 000 liber št.

„Kdyby tím věc končila, bylo by nutno těchto 2 250 000 liber št. vrátit Indii v nějaké formě. Ale tu se objeví pohledávky India House. India House oznamuje, že je s to vystavit na různá předsednictva v Indii tratty ve výši 3 250 000 liber št." (Tato částka se vybrala na londýnské výlohy Východoindické společnosti a na úhradu dividend akcionářům.) „A to bilanci 2 250 000 liber št., vzniklou obchodem, nejen vyrovnává, nýbrž dává ještě miliónový přebytek." (1917.)

1922. (Wood:) „Pak tedy tyto směnky India House nezvyšují vývoz do Indie, nýbrž ho pro tento zmenšují?"

(Má to znamenat: zmenšují nutnost krýt v rozsahu této částky dovoz z Indie stejným vývozem do Indie.) Pan Newmarch to vysvětluje tím, že Angličané importují za tyto 3 700 000 liber št. do Indie „dobrou vládu". (1925.) Wood, který jako ministr pro Indii tento druh „dobré vlády" importovaný Angličany velmi dobře znal, k tomu správně a ironicky poznamenal, 1926:

„Pak je vývoz, který podle vašich slov vyvolávají tratty India House, vývozem dobré vlády, a ne zboží."

Anglie hodně pěstuje „tento druh" vývozu „dobré vlády" a investování

kapitálu v cizích zemích. Získává tak dovoz, který nijak nezávisí na obyčejném obchodování, tribut jednak za „dobrou vládu", kterou vyváží, jednak jako důchod z kapitálů, které umisťuje do kolonií a jiných zemí, tribut, za který nemusí platit ekvivalent. Je proto jasné, že směnečné kursy zůstanou nedotčeny, jestliže Anglie tento tribut prostě sní a nevyveze za něj žádnou protihodnotu; je také jasné, že kursy zůstávají nedotčeny, jestliže tento tribut zase neumístí v Anglii, nýbrž produktivně nebo neproduktivně v cizině, jestliže za něj např. pošle střelivo na Krym. Kromě toho, pokud dovoz z ciziny vchází do důchodu Anglie — musí se ovšem nejprve zaplatit buď jako tribut, za který není třeba ekvivalentu, nebo směnou za tento nezaplacený tribut, nebo obvyklou obchodní cestou — může ho Anglie buď spotřebovat, nebo ho zase nově investovat jako kapitál. Ani to, ani ono nemá vliv na směnečné kursy a moudrý Wilson to přehlíží. Ať tvoří část důchodu výrobek domácí, nebo cizí — přičemž druhá alternativa předpokládá jen směnu domácích výrobků za cizí — spotřeba tohoto důchodu, ať už produktivní, nebo neproduktivní, nijak nemění směnečný kurs, třebaže má vliv na měřítko výroby. Podle toho je třeba posuzovat to, co teď následuje.

1934. Wood se ptá, jaký vliv by na směnečný kurs s Tureckem měly zásilky válečného materiálu na Krym. Newmarch odpovídá:

„Nevidím, proč by se pouhé zásilky válečného materiálu musely projevit na směnečném kursu, ale zásilky drahého kovu by na něj jistě měly vliv."

Zde tedy odlišuje kapitál v peněžní formě od jiného kapitálu. Ale nyní se Wilson ptá:

1935. „Jestliže vyvážíte ve velkém nějaký předmět, za který není odpovídající dovoz,"

(pan Wilson zapomíná, že Anglie má velmi značný dovoz, za který nikdy nedochází příslušný vývoz, leda ve formě „dobré vlády" nebo investičního kapitálu, který se vyvezl dříve; ať už je to tak, nebo onak, není to dovoz, který je součástí pravidelného obchodního pohybu. Ale tento dovoz se zase směňuje např. za americké výrobky; a jestliže se vyváží americký výrobek bez příslušného dovozu, nemění to nic na tom, že hodnota tohoto dovozu se může spotřebovat bez ekvivalentního vývozu do ciziny; přijal se bez příslušného vývozu a může se tedy také spotřebovat, aniž by figuroval v obchodní bilanci)

„nesplácíte zahraniční dluh, který jste udělal svým dovozem."

(Ale jestliže jste tento dovoz zaplatil již dříve, např. úvěrem, který jste poskytl v cizině, nenadělá se tím žádný dluh, a otázka nemá nic společného s mezinárodní bilancí; stává se z ní otázka produktivního nebo neproduktivního výdaje, ať už jsou takto spotřebované výrobky výrobkem tuzemským, nebo zahraničním.)

„A proto musíte touto transakcí zasáhnout směnečný kurs, neboť zahraniční dluh se nesplácí v důsledku toho, že váš vývoz nemá dovoz, který by tomu odpovídal. — To platí o všech zemích vůbec."

Wilsonova přednáška znamená, že každý vývoz bez příslušného dovozu je zároveň dovoz bez příslušného vývozu, protože do výroby vyváženého předmětu vchází cizí, tedy dovážené zboží. Předpokládá se, že každý takový vývoz se zakládá na neplaceném dovozu nebo ho vyvolává — tedy předpokládá se nebo se vytváří dluh vůči cizině. To je nesprávné, i když nepřihlížíme ke dvěma okolnostem: že Anglie 1. má bezplatný dovoz, za který neplatí ekvivalent; je to např. část jejího indického dovozu. Může ho směnit za předměty amerického dovozu a ty může vyvážet bez příslušného dovozu; pokud jde o hodnotu, vyváží jen to, co ji nic nestálo. A 2. dovoz, např. americký, který tvoří dodatečný kapitál, už třeba zaplatila; jestliže ho spotřebuje neproduktivně, např. jako válečné střelivo, netvoří to dluh vůči Americe a nemá to vliv na směnečný kurs s Amerikou. Newmarch si sám ve výpovědích 1934 a 1935 odporuje a Wood ho na to v otázce 1938 upozorňuje:

„Jestliže žádné zboží, použité na zhotovení předmětů, které vyvážíme, aniž za ně dostáváme nějakou protihodnotu" (válečné výdaje), „nepochází ze země, kam se tyto předměty posílají, jak to může mít vliv na směnečný kurs s touto zemí? Předpokládejme, že obchod s Tureckem je v normálním stavu rovnováhy; jak může být směnečný kurs mezi Anglií a Tureckem ovlivněn vývozem válečného materiálu na Krym?"

Tu je Newmarch vyveden z konceptu; zapomíná, že tutéž prostou otázku už správně zodpověděl pod č. 1934, a říká:

„Zdá se mi, že jsme praktickou otázku vyčerpali a že se nyní dostáváme do velmi povznesené oblasti metafyzické diskuse."

*

{Wilson má ještě jinou verzi pro své tvrzení, že na směnečný kurs působí každý převod kapitálu z jedné země do druhé, ať už to je převod ve

formě drahého kovu, nebo ve formě zboží. Wilson ovšem ví, že na směnečný kurs působí úroková sazba, speciálně poměr mezi úrokovými mírami dvou zemí, o jejichž vzájemný směnečný kurs jde. Jestliže pak dokáže, že přebytek kapitálu vůbec, tj. především všeho zboží včetně drahých kovů, spolupůsobí na úrokovou sazbu, přibližuje se již o krok ke svému cíli; převodem značné části tohoto kapitálu do jiné země se pak musí změnit úroková sazba v obou zemích, a to v opačném směru, a tím se musí koneckonců změnit i směnečný kurs mezi oběma zeměmi. — B. E.}

V časopise Economist z roku 1847, s. 574, který tenkrát redigoval, píše:

„Je jasné, že takový přebytek kapitálu, o kterém svědčí zásoby všeho druhu, včetně drahého kovu, musí vést nejen k nízkým cenám, nýbrž i k nižší úrokové sazbě za užívání kapitálu (1). Jestliže máme po ruce zásobu zboží, která postačí zemi pro příští dva roky, lze získat velení nad tímto zbožím pro dané údobí za daleko nižší sazbu, než stačí-li zásoba sotva na dva měsíce (2). Všechny peněžní zápůjčky, ať se uzavřou v jakékoliv formě, jsou jen přenesením velení nad zbožím z jedné osoby na druhou. Jestliže tedy je zboží nadbytek, musí být peněžní úrok nízký, je-li zboží málo, musí být vysoký (3). Přitéká-li hodně zboží, bude přibývat těch, kteří prodávají, oproti těm, kteří kupují, a tou měrou, jak množství zboží převyšuje potřeby přímé spotřeby, musí se ho stále větší část schovávat pro pozdější užití. Za těchto okolností bude majitel zboží ochoten prodávat s platebním odkladem neboli na úvěr za méně výhodných podmínek, než kdyby si byl jist, že se celá jeho zásoba rozprodá v několika týdnech (4)."

K větě (1) je třeba poznamenat, že silný *příliv* drahého kovu může být spojen s *omezením* výroby, jak tomu bývá vždy po krizi. V další fázi může drahý kov přitékat ze zemí, které převážně vyrábějí drahý kov; dovoz jiného zboží se v tomto údobí obvykle vyrovnává vývozem. V obou těchto fázích bývá úroková sazba nízká a stoupá jen zvolna; proč tomu tak je, jsme už viděli. Tuto nízkou úrokovou sazbu bylo možno všude vysvětlit, aniž bylo třeba předpokládat vliv nějakých „velkých zásob všeho druhu". A jak má tento vliv působit? Např. nízká cena bavlny umožňuje vysoké zisky přádelníků atd. Proč je potom úroková sazba nízká? Jistě ne proto, že se s vypůjčeným kapitálem dá dosáhnout vysokého zisku. Ale jen a jen proto, že poptávka po zápůjčním kapitálu za daných okolností neroste tak rychle jako tento zisk; tedy proto, že zápůjční kapitál má jiný pohyb než průmyslový kapitál. Economist chce dokázat pravý opak: že jeho pohyb je totožný s pohybem průmyslového kapitálu.

Ad (2). Jestliže zmírníme absurdní předpoklad, že je tu zásoba na dva roky, tak aby nezněl nesmyslně, předpokládá tato teze přeplněný trh zboží. To by způsobilo pokles cen. Za balík bavlny by se platilo méně, než

se platilo dříve. Ale z toho nikterak nevyplývá, že peníze na nákup bavlny by se mohly opatřit levněji. To závisí na stavu peněžního trhu. Jestliže se dají opatřit levněji, pak jen proto, že obchodní úvěr je v takové situaci, že není nucen uchylovat se k bankovnímu úvěru tolik jako obvykle. Zboží, které přeplňuje trh, představuje životní prostředky nebo výrobní prostředky. Jejich nízká cena zvyšuje zisk průmyslového kapitalisty. Proč by snižovala úrok, ne-li proto, že nadbytek průmyslového kapitálu a poptávka po úvěru jsou protikladné, a ne identické? Poměry jsou takové, že obchodník a průmyslník si mohou navzájem snadněji poskytovat úvěr; protože je obchodní úvěr takto usnadněn, nepotřebuje průmyslník ani obchodník tolik bankovního úvěru; proto může být úroková sazba nízká. Tato nízká úroková sazba nemá nic společného s přílivem drahého kovu, ačkoliv mohou spadat vjedno, a tytéž příčiny, které vyvolávají nízké ceny dovážených předmětů, mohou vyvolat také nadbytek dováženého drahého kovu. Kdyby byl dovozní trh skutečně přeplněn, svědčilo by to o poklesu poptávky po dováženém zboží, a to by se při nízkých cenách nedalo vysvětlit, leda jako důsledek omezení domácí průmyslové výroby; ale to by se zase nedalo vysvětlit při nadměrném dovozu za nízké ceny. To jsou samé absurdity, aby se dokázalo, že pokles cen = poklesu úroku. Obojí může existovat zároveň vedle sebe. Ale pak je to výraz protikladnosti pohybu průmyslového kapitálu a pohybu zápůjčního peněžního kapitálu, a ne výraz jejich identity.

Proč má být ad (3) peněžní úrok nízký, jestliže je nadbytek zboží, nelze pochopit ani po tom, co uvádíme dále. Je-li zboží laciné, potřebuji, abych koupil určité množství, řekněme 1000 liber št. místo dřívějších 2000. Ale použiji i nyní třeba 2000 liber št. a nakoupím za ně dvakrát tolik zboží co dříve a rozšířím svůj podnik tím, že zálohuji stejný kapitál, který jsem si třeba musel vypůjčit. I nyní tedy nakoupím za 2000 liber št. Moje poptávka na peněžním trhu tedy zůstává stejná, třebaže moje poptávka na trhu zboží stoupá s poklesem cen zboží. Jestliže však tato poptávka klesá, tj. jestliže se výroba — navzdory všem zákonům, které uvádí Economist — nerozšiřuje s poklesem cen zboží, snižovala by se poptávka po zapůjčitelném peněžním kapitálu, ačkoliv by se zisk zvyšoval; ale tento rostoucí zisk by vytvořil poptávku po zápůjčním kapitálu. Ostatně nízká hladina cen zboží může vyplývat ze tří příčin. Za prvé, že není dostatečná poptávka. Pak je úroková sazba nízká proto, že výroba je ochromena, a ne proto, že

zboží je laciné, neboť tato láce je pouze výrazem onoho ochromení. Nebo proto, že je nadměrná nabídka v poměru k poptávce. To se může stát, jestliže se přeplní trh etc., což vede ke krizi, a v samé krizi to může spadat vjedno s vysokou úrokovou sazbou; nebo se to může stát proto, že klesla hodnota zboží, a stejná poptávka se tudíž může uspokojit za nižší cenu. Proč tu má klesat úroková sazba? Protože roste zisk? Kdyby měla klesat proto, že je třeba méně peněžního kapitálu, aby se získal stejný produktivní nebo zbožní kapitál, dokazovalo by to pouze, že zisk a úrok jsou k sobě navzájem v nepřímém poměru. V každém případě je všeobecná teze, kterou hlásá Economist, nesprávná. Nízké ceny zboží v penězích a nízká úroková sazba k sobě nezbytně nepatří. Jinak by také musela být nejnižší úroková sazba v nejchudších zemích, kde jsou ceny výrobků v penězích nejnižší, a nejvyšší úroková sazba v nejbohatších zemích, kde jsou ceny zemědělských výrobků v penězích nejvyšší. Economist všeobecně připouští, že klesá-li hodnota peněz, nemá to vliv na úrokovou sazbu. 100 liber št. vynese 105 liber št. stejně jako dříve; jestliže má 100liber št. menší hodnotu, má menší hodnotu i 5 % úroku. Tento poměr se nijak nezmění tím, že stoupne nebo klesne hodnota původní částky. Vezmeme-li určité množství zboží jako hodnotu, rovná se určité peněžní částce. Stoupá-li jeho hodnota, rovná se větší peněžní částce; naopak je tomu, jestliže jeho hodnota klesá. Jestliže hodnota = 2000, 5 % = 100, jestliže = 1000, 5 % = 50. Ale to nemění nic na úrokové sazbě. Správné je pouze to, že je nutný větší peněžní úvěr, jestliže k tomu, aby se prodalo totéž množství zboží, je třeba místo 1000 liber št. 2000 liber št. Ale to svědčí jen o tom, že mezi ziskem a úrokem je nepřímý poměr, neboť zisk roste s lácí prvků konstantního a variabilního kapitálu a úrok klesá. Ale může se stát opak a stává se často. Např. bavlna může být laciná, protože není poptávka po přízi a tkanině; může být relativně drahá, protože velké zisky v bavlnářském průmyslu způsobují, že je po ní velká poptávka. Na druhé straně může být zisk průmyslníků vysoký právě proto, že je nízká cena bavlny. Hubbardova tabulka dokazuje, že pohyby úrokové sazby a cen zboží probíhají na sobě zcela nezávisle, zatímco pohyby úrokové sazby se přizpůsobují přesně pohybům kovového pokladu a směnečného kursu.

**„Jestliže tedy je nadbytek zboží, musí být peněžní úrok nízký“,**

říká Economist. V krizích tomu bývá právě naopak; zboží bývá nadbytek,

nedá se zpeněžit, a proto je vysoká úroková sazba; v jiné fázi cyklu panuje veliká poptávka po zboží, kapitál se tudíž vrací hladce, úroková sazba je nízká. „Jestliže je ho" (zboží) „málo, musí být vysoká." V období deprese* po krizi tomu bývá zase právě naopak. Zboží bývá málo absolutně, nejen vzhledem k poptávce — a úroková sazba bývá nízká.

Že ad (4) majitel zboží prodá při přeplněném trhu zboží levněji — může-li je vůbec prodat — než tehdy, je-li vyhlídka, že se dané zásoby rychle vyčerpají, je dost jasné. Ale je méně jasné, proč má proto klesat úroková sazba.

Jestliže je trh přeplněn dovezeným zbožím, může úroková sazba stoupat, protože stoupá poptávka majitelů zboží po zápůjčním kapitálu, aby nemuseli zboží vrhat na trh za každou cenu. Může klesat, poněvadž plynulost obchodního úvěru udržuje poptávku po bankovním úvěru ještě na relativně nízké úrovni.

*

Economist se zmiňuje o náhlém účinku na kurs, vyvolaném roku 1847 zvýšením úrokové sazby a jiným tlakem na peněžní trh. Ale nesmíme zapomínat, že přes obrat kursu proudilo zlato až do konce dubna neustále ze země; obrat tu nastává až začátkem května.

1. ledna 1847 byl kovový poklad banky 15 066 691 liber št.; úroková sazba 3 $^1/_2$ %; tříměsíční kurs na Paříž 25.75; na Hamburk 13.10; na Amsterodam 12.3 $^1/_4$. 5. března klesl kovový poklad na 11 595 535 liber št.; diskont stoupl na 4 %; směnečný kurs na Paříž klesl na 25.67 $^1/_2$, na Hamburk na 13. 9 $^1/_4$, na Amsterodam na 12. 2 $^1/_2$. Odliv zlata trval dále; viz tuto tabulku:**

V roce 1847 byl celkový vývoz drahého kovu z Anglie 8 602 597 liber št. Z toho šlo:

| | |
|---|---|
| do Spojených států | 3 226 411 liber št. |
| do Francie | 2 479 892 liber št. |
| do hansovních měst | 958 781 liber št. |
| do Holandska | 247 743 liber št. |

* Abspannung.

** Viz s. 122.

| 1847 | Poklad drahého kovu Anglické banky liber št. | Peněžní trh | Nejvyšší kurs tříměsíčních směnek | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | | | Paříž | Hamburk | Amsterodam |
| 20. březen | 11 231 630 | bank. diskont 4 % | 25.67 1/2 | 13.09 3/4 | 12.2 1/2 |
| 3. duben | 10 246 410 | bank. diskont 5 % | 25.80 | 13.10 | 12.3 1/2 |
| 10. duben | 9 867 053 | peněz velmi poskrovnu | 25.90 | 13.10 1/3 | 12.4 1/2 |
| 17. duben | 9 329 841* | bank. diskont 5 1/2 % | 26.02 1/2 | 13.10 3/4 | 12.5 1/2 |
| 24. duben | 9 213 890 | tlak | 26.05 | 13.12** | 12.6 |
| 1. květen | 9 337 716 | rostoucí tlak | 26.15 | 13.12 3/4 | 12.6 1/2 |
| 8. květen | 9 588 759 | největší tlak | 26.27 1/2 | 13.15 1/2 | 12.7 3/4 |

Přes obrat kursů koncem března trvá odliv zlata ještě plný měsíc; pravděpodobně do Spojených států.

„Vidíme tu," (říká Economist. 1847, s. 984) „jak rychle a rázně zvýšení úrokové sazby a peněžní tíseň, která mu šla v patách, korigovaly nepříznivý kurs a obrátily proud zlata, takže zase směřoval do Anglie. Došlo k tomu zcela nezávisle na platební bilanci. Zvýšení úrokové sazby způsobilo, že klesly kursy cenných papírů, anglických i zahraničních, a vedlo k tomu, že se jich hodně kupovalo na zahraniční účet. Tím se zvýšila suma směnek, vystavených Anglií, zatímco na druhé straně bylo při vysoké úrokové sazbě tak obtížné dostat peníze, že poptávka po těchto směnkách klesala, zatímco jejich suma rostla. Proto se také rušily objednávky cizího zboží, realizovaly se anglické kapitály uložené v zahraničních cenných papírech a peníze se umisťovaly v Anglii. Tak např. čteme v Rio de Janeiro Price Current z 10. května: ‚Směnečný kurs' {na Anglii} ‚utrpěl nový otřes hlavně proto, že na trhu nastal tlak vyvolaný poptávkou po rimesách za výtěžek značných prodejů' {brazilských} ‚státních papírů na anglický účet.' Anglický kapitál, který se ukládal do různých cenných papírů v cizině, když v Anglii byl velmi nízký úrok, se stáhl zpět, když stoupla úroková sazba."

## ANGLICKÁ OBCHODNÍ BILANCE

Jen Indie musí platit pětimiliónový tribut za „dobrou vládu", úroky a dividendy z britského kapitálu etc. Do toho nejsou ještě vůbec započítány částky, které každý rok posílají domů jednak úředníci jako úspory z platů, jednak angličtí obchodníci jako část zisků, aby si je uložili v Anglii. Právě

* 1. vydání: 9 329 941.

** 1. vydání: 13.13.

proto musí každá britská kolonie remitovat Anglii značné částky peněz. Většina bank v Austrálii, Západní Indii a Kanadě byla založena britským kapitálem a dividendy se musí platit do Anglie. Anglie má rovněž mnoho zahraničních státních papírů, evropských, severoamerických a jihoamerických a dostává z nich úroky. K tomu ještě přistupuje, že má podíly na zahraničních železnicích, průplavech, dolech etc. s příslušnými dividendami. Všechny tyto položky se platí téměř výhradně ve výrobcích, navíc nad anglický vývoz. Co naopak jde z Anglie majitelům anglických cenných papírů v cizině a co spotřebují Angličané v cizině, je proti tomu nepatrné.

Otázka, pokud se týká obchodní bilance a směnečného kursu, je

„v každém daném momentě otázkou času. Zpravidla... Anglie dává na svůj vývoz dlouhodobé úvěry, zatímco dovoz platí hotově. V jistých momentech má tento rozdíl v platebních lhůtách značný vliv na kurs. V době, kdy se náš vývoz značně zvětšuje, jako např. roku 1850, se musí umisťovat stále více britského kapitálu... tak mohou rimesy na zboží, které se vyvezlo roku 1849, přicházet teprve v roce 1850. Ale jestliže vývoz roku 1850 převyšuje vývoz v roce 1849 o 6 miliónů, musí to prakticky dopadnout tak, že se ze země odeslalo o tuto částku více, než kolik se vrátilo ve stejném roce; a tímto způsobem se ovlivňuje směnečný kurs a úroková sazba. Ale jakmile je v krizi ochromen náš obchod a náš vývoz silně omezen, splatné rimesy za větší vývoz dřívějších let velmi značně převyšují hodnotu našeho dovozu; kurs se ve shodě s tím obrací v náš prospěch, kapitál se u nás rychle akumuluje a úroková sazba klesá." (Economist, 11. leden 1851.)

Zahraniční směnečný kurs se může měnit

1. vlivem platební bilance v daném momentě, ať už je tato bilance určována čímkoliv: čistě obchodními příčinami, umisťováním kapitálu v cizině, anebo státními výdaji, na války atd., pokud se přitom platí v cizině hotově;

2. vlivem znehodnocení peněz v některé zemi, ať už kovových, nebo papírových. To je čistě nominální. Představuje-li 1 libra št. v daném momentu už jen polovinu peněz co dříve, přepočítávala by se samozřejmě na 12 $^1/_2$ franku místo na 25 franků;

3. jestliže jde o směnečný kurs mezi zeměmi, ze kterých jedna používá jako „peněz" stříbra, druhá zlata, závisí směnečný kurs na kolísání relativní hodnoty obou těchto kovů, protože toto kolísání zřejmě mění jejich paritu. Příkladem toho byly kursy z roku 1850; byly nepříznivé pro Anglii, ačkoliv její vývoz neobyčejně stoupl; ale přesto nenastal odliv zlata. Bylo to tím, že tehdy náhle stoupla hodnota stříbra proti hodnotě zlata. (Viz Economist, 30. listopad 1857.)

Pari směnečného kursu je pro jednu libru št.: na Paříž 25 franků

20 cent.; na Hamburk 13 marek banko 10 $^1/_2$ šilinku; na Amsterodam 11 guldenů 97 centů. Úměrně tomu, jak stoupá směnečný kurs na Paříž přes 25.20, stává se příznivějším pro anglického dlužníka vůči Francii nebo pro kupce francouzského zboží. V obou případech potřebuje méně liber šterlinků, aby získal, co chce. — V odlehlejších zemích, kde je nesnadné dostat drahý kov, dochází, jestliže je směnek poskrovnu a nestačí na rimesy, které mají jít do Anglie, přirozeně k vzestupu cen výrobků, které se obvykle vyvážejí do Anglie; neboť po nich vzniká větší poptávka, aby se mohly zaslat do Anglie místo směnek; k tomu často dochází v Indii.

Nepříznivý kurs, dokonce i odliv zlata, může nastat, jestliže je v Anglii značný nadbytek peněz, nízká úroková sazba a vysoké kursy cenných papírů.

V roce 1848 dostala Anglie z Indie velmi mnoho stříbra, protože v důsledku krize z roku 1847 a silného poklesu úvěru v obchodu s Indií bylo málo dobrých směnek a nebyla ochota brát prostřední. Všechno toto stříbro, sotva došlo, proudilo brzy na pevninu, kde revoluce způsobila, že se začalo všude tezaurovat. Roku 1850 putovala většina tohoto stříbra zpět do Indie, protože to bylo za tehdejšího stavu směnečného kursu výhodné.

*

Monetární soustava je v podstatě katolická, úvěrová soustava je v podstatě protestantská. „The Scotch hate gold."* Jako papírové peníze má peněžní forma existence zboží jen společenské jsoucno. Jen *víra* přináší spasení. Víra v peněžní hodnotu jako imanentního ducha zboží, víra ve výrobní způsob a v jeho předurčený řád, víra v jednotlivé činitele výroby jako pouhé personifikace kapitálu, který se sám zhodnocuje. Ale jako se protestantismus neodtrhl od základů katolicismu, tak se ani úvěrová soustava neodtrhává od základny monetární soustavy.

* Skotové nenávidí zlato.

KAPITOLA TŘICÁTÁ ŠESTÁ

# PŘEDKAPITALISTICKÉ POMĚRY

Úrokový kapitál, nebo jak ho můžeme označit podle jeho starodávné formy, lichvářský kapitál, patří se svým blížencem, kupeckým kapitálem, k předpotopním formám kapitálu, které existovaly dávno před kapitalistickým výrobním způsobem a které najdeme v nejrozmanitějších ekonomických společenských formacích.

K tomu, aby vznikl lichvářský kapitál, není třeba ničeho jiného, než aby se alespoň část výrobků přeměňovala ve zboží a aby se vedle obchodu se zbožím vyvinuly peníze se svými rozmanitými funkcemi.

Rozvoj lichvářského kapitálu je spjat s rozvojem kupeckého kapitálu a zejména s rozvojem peněžně obchodního kapitálu. Ve starém Římě, a to od posledních let republiky, kdy manufaktura byla hluboko pod průměrnou úrovní antiky, dosáhl kupecký kapitál, peněžně obchodní kapitál a lichvářský kapitál — v rámci antické formy — nejvyššího stupně vývoje.

Viděli jsme, že peníze nevyhnutelně vedou k tvorbě pokladu. Profesionální tvůrce pokladu se však stává důležitým teprve tehdy, když se přemění v lichváře.

Obchodník si vypůjčuje peníze, aby jejich prostřednictvím dosáhl zisku, aby jich použil jako kapitálu, tj. aby je vynaložil. I v dřívějších formách tedy peněžník vystupuje vůči němu úplně stejně jako vůči modernímu kapitalistovi. Specifický ráz tohoto poměru cítily i katolické univerzity.

„Univerzity v Alcale, Salamance, Ingolstadtu, Freiburku v Breisgau, Mohuči, Kolíně a Trevíru uznaly postupně oprávněnost úroků z obchodních půjček. Prvních pět těchto aprobací bylo uloženo v archívu konsulátu města Lyonu a vytištěno v přílohách k Traité de l'usure et des intérêts. Lyon, Bruyset-Ponthus." (M. Augier: Le Crédit public etc. Paříž 1842, s. 206.)

Ve všech formách, ve kterých je prostředkem obohacování otroctví (ne patriarchální, nýbrž jak se vytvořilo v pozdějších řeckých a římských dobách), kde tedy peníze jsou prostředkem k tomu, aby si lidé nákupem otroků, půdy etc. přivlastňovali cizí práci, nabývají peníze, právě proto, že je lze takto vynakládat, schopnosti zhodnocovat se jako kapitál, přinášet úrok.

Ale charakteristické formy, v nichž lichvářský kapitál existuje v dobách, které předcházejí kapitalistický výrobní způsob, jsou dvojí. Říkám: cha-

rakteristické formy. Tytéž formy se opakují na základě kapitalistické výroby, ale pouze jako druhořadé formy. Nejsou tu už formami, které určují charakter úrokového kapitálu. Tyto dvě formy jsou: *za prvé*, lichva jako půjčky marnotratným velkým pánům, hlavně pozemkovým vlastníkům; *za druhé*, lichva jako půjčky malým výrobcům, majitelům vlastních pracovních podmínek; mezi ně patří řemeslník, ale zvláště a zejména rolník, neboť v předkapitalistických poměrech, pokud vůbec připouštějí jednotlivé samostatné malovýrobce, musí velikou většinu z nich tvořit třída rolníků.

Obojí, jak ruinování bohatých pozemkových vlastníků lichvou, tak vysávání malých výrobců vede ke vzniku a koncentraci velkých peněžních kapitálů. Jak dalece však tento proces odstraňuje starý výrobní způsob, jako tomu bylo v moderní Evropě, a zda na jeho místě zavádí kapitalistický výrobní způsob, závisí úplně na stupni historického vývoje a na daných okolnostech.

Lichvářský kapitál jako charakteristická forma úrokového kapitálu odpovídá stupni, kdy převládá malovýroba, výroba rolníků a drobných řemeslníků, kteří se živí vlastní prací. Kde pracovní podmínky a produkt práce vystupují proti dělníkovi jako kapitál — jako tomu je za rozvinutého kapitalistického výrobního způsobu — nemusí si ten jako výrobce vypůjčovat žádné peníze. Jestliže si je vypůjčuje, vypůjčuje si je jako v zastavárně na osobní potřeby. Ale tam, kde je dělník vlastníkem — ať skutečným, nebo nominálním — svých pracovních podmínek a svého výrobku, má jako výrobce určitý vztah k peněžnímu kapitálu, který proti němu vystupuje jako kapitál lichvářský. Newman to vyjadřuje povrchně, jestliže říká, že bankéře si váží každý, zatímco lichváře nenávidí a opovrhuje jím, protože bankéř půjčuje boháčům, lichvář chudákům. (F. W. Newman: Lectures on Political Economy. Londýn 1851, s. 44.) Přehlíží, že mezi bankéřem a lichvářem zeje propast dvou společenských výrobních způsobů a společenských řádů, které jim odpovídají, a že se věc nedá odbýt protikladem mezi chudobou a bohatstvím. Lichva, jež vysává chudého malovýrobce, jde naopak obvykle ruku v ruce s lichvou, která vysává bohatého velkého pozemkového vlastníka. Jakmile lichva římských patriciů nadobro zničila římské plebeje, malorolníky, byl konec této formy vykořisťování a na místo malorolnického hospodářství nastoupilo hospodářství čistě otrokářské.

Ve formě úroku tu může lichvář pohltit všechen přebytek (což později

vystupuje jako zisk a pozemková renta) nad nejnezbytnějšími životními prostředky (nad tím, co později vystupuje jako mzda) výrobce, a je proto nanejvýš mělké srovnávat výši *tohoto* úroku, kde si přivlastňuje — vyjma to, co připadá státu — ***všechnu*** nadhodnotu, s výší moderní úrokové sazby, kde úrok, alespoň normální, tvoří jen část této nadhodnoty. Zapomíná se při tom, že námezdní dělník vyrábí a odvádí kapitalistovi, který ho zaměstnává, zisk, úrok a pozemkovou rentu, zkrátka veškerou nadhodnotu. Carey dělá toto mělké srovnání, aby dokázal, jak výhodný je pro dělníky rozvoj kapitálu i pokles úrokové sazby, který ho provází. Dále, jestliže se lichvář nespokojuje tím, že vymačkává ze své oběti nadhodnotu, a krok za krokem se zmocňuje vlastnického titulu k samým dělníkovým pracovním podmínkám — k půdě, domu etc., a tak je neustále vyvlastňuje, nesmí se zapomínat na to, že toto úplné vyvlastnění pracovních podmínek dělníka není výsledek, k němuž kapitalistický výrobní způsob směřuje, nýbrž dovršený předpoklad, ze kterého vychází. Námezdní otrok, stejně jako skutečný otrok, se již pro své postavení nemůže stát dlužním otrokem, alespoň nikoliv jako výrobce; může se jím stát jedině jako spotřebitel. Lichvářský kapitál ve formě, ve které si fakticky přivlastňuje všechnu nadpráci přímého výrobce, aniž mění výrobní způsob; ve formě, v níž podstatným předpokladem je vlastnictví, resp. držba pracovních podmínek výrobci a izolovaná malovýroba, která jí odpovídá; v níž si tedy kapitál práci přímo nepodrobuje a nevystupuje tedy proti ní jako průmyslový kapitál — tento lichvářský kapitál utlouká tento výrobní způsob, ochromuje výrobní síly, místo aby je rozvíjel, a zároveň zvěčňuje tyto ubohé poměry, v nichž se — na rozdíl od kapitalistické výroby — nerozvíjí společenská produktivita práce prací samou.

Lichva tak jednak podkopává a ničí antické a feudální bohatství i antické a feudální vlastnictví, jednak podrývá a ruinuje malorolnickou a maloburžoazní výrobu, zkrátka všechny formy, ve kterých ještě výrobce vystupuje jako vlastník svých výrobních prostředků. Za rozvinutého kapitalistického výrobního způsobu není dělník vlastníkem výrobních podmínek, pole, které obdělává, suroviny, kterou zpracovává etc. Tomuto odcizení výrobních podmínek výrobci tu však odpovídá skutečný převrat v samém výrobním způsobu. Rozdrobení dělníci se sdružují ve veliké dílně, kde vykonávají dílčí, vzájemně spjaté úkony; nástroj se stává strojem. Sám výrobní způsob už nepřipouští roztříštěnost výrobních nástrojů, spojenou s drob-

ným vlastnictvím, ani izolovanost dělníků samotných. V kapitalistické výrobě už lichva nemůže odlučovat výrobní podmínky od výrobce, protože jsou již odloučeny.

Lichva centralizuje peněžní jmění tam, kde jsou výrobní prostředky roztříštěny. Nemění výrobní způsob, nýbrž přisává se k němu jako parazit a moří ho. Vysává ho, vysiluje a způsobuje, že reprodukce probíhá za stále žalostnějších podmínek. Odtud všeobecná nenávist proti lichvě, zvlášť silná v antickém světě, ve kterém je výrobcovo vlastnictví výrobních podmínek zároveň základnou politických poměrů, samostatnosti občanů.

Pokud vládne otroctví nebo pokud nadvýrobek sní feudální pán a jeho družina, a otrokář anebo feudální pán upadnou do spárů lichvy, zůstává výrobní způsob stále stejný; jen tvrději doléhá na dělníky. Zadlužený otrokář nebo feudální pán více vysává, protože je sám více vysáván. Nebo nakonec postupuje místo lichváři, který se stává sám vlastníkem půdy nebo otrokářem, jako rytíři ve starém Římě. Na místo starých vykořisťovatelů, jejichž vykořisťování mělo více či méně patriarchální charakter, protože bylo převážně nástrojem politické moci, nastupuje tvrdý, hrabivý povýšenec. Ale výrobní způsob se nemění.

Ve všech předkapitalistických výrobních způsobech lichva působí revolučně jen tím, že rozkládá a ničí vlastnické formy, na jejichž pevném základu a neustálé reprodukci ve stejné formě spočívá politické uspořádání státu. U asijských forem může lichva existovat velmi dlouho, aniž vyvolá něco jiného než hospodářský úpadek a politickou korupci. Teprve tam a tehdy, kde existují ostatní podmínky kapitalistického výrobního způsobu, se lichva objevuje jako jeden z nástrojů, které formují nový výrobní způsob tím, že jednak ničí feudálního pána a malovýrobu, jednak centralizují pracovní podmínky a přeměňují je v kapitál.

Ve středověku neexistovala v žádné zemi všeobecná úroková sazba. Církev zakazovala brát jakékoliv úroky. Zákony a soudy jen nedostatečně zajišťovaly zápůjčky. Tím vyšší byla v jednotlivých případech úroková sazba. Nepatrný oběh peněz a nutnost platit většinou v hotovosti nutily k peněžním výpůjčkám, a to tím více, čím méně bylo rozvinuto směnečnictví. Existovaly velké rozdíly jak v úrokové sazbě, tak i v názorech na lichvu. V době Karla Velikého platilo za lichvu, jestliže někdo bral 100 %. V Lindavě u Bodamského jezera brali tamější měšťané roku 1344 216 $^{2}/_{3}$ %. V Curychu určila rada za zákonný úrok 43 $^{1}/_{3}$ %. V Itálii se

muselo někdy platit 40 %, ačkoliv od XII.—XIV. století nepřesahovala obvyklá sazba 20 %. Verona nařídila jako zákonný úrok 12 ½ %. Císař Bedřich II. stanovil 10 %, ale to jen pro židy. Na křesťany nechtěl sáhnout. 10 % bylo již ve XIII. století v porýnském Německu obvyklé. (Hüllmann: Geschichte des Städtewesens. II, s. 55—57.)

Lichvářský kapitál používá stejných metod vykořisťování jako kapitál, ale bez jeho způsobu výroby. Stejně je tomu i za buržoazního hospodářství v zaostalých průmyslových odvětvích nebo v takových odvětvích, která se vzpírají přechodu k modernímu výrobnímu způsobu. Jestliže např. chceme srovnávat anglickou úrokovou sazbu s indickou, nesmíme brát úrokovou sazbu Anglické banky, nýbrž např. sazbu, požadovanou těmi, kteří půjčují malé stroje malovýrobcům domáckého průmyslu.

Lichva má v protikladu k bohatství, které pouze spotřebovává, historický význam jako proces, ze kterého vzniká kapitál. Lichvářský kapitál a kupecké jmění zprostředkovávají tvorbu peněžního vlastnictví, nezávislého na pozemkovém vlastnictví. Čím méně se rozvíjí charakter výrobku jako zboží, čím méně se směnná hodnota zmocňuje výroby v celé její šíři a hloubce, tím více jsou peníze bohatstvím ve vlastním slova smyslu, všeobecným bohatstvím proti omezenému způsobu jeho vyjádření v užitných hodnotách. Na tom je založena tvorba pokladu. Jestliže ponecháme stranou peníze jako světové peníze a jako poklad, vystupují peníze jako absolutní forma zboží zejména ve formě platidla. A zejména jejich funkce jako platidla rozvíjí úrok a tím i peněžní kapitál. Rozmařilé a korumpující bohatství si nežádá nic jiného než peníze jako takové, peníze jako prostředek, kterým se dá všechno koupit. (Také platit dluhy.) Ale malý výrobce potřebuje peníze především k tomu, aby mohl platit. (Přeměna naturálních úkonů a dávek pro vrchnost a stát v peněžní rentu a v peněžní daně tu má velkou úlohu.) V obou případech je třeba peněz jako takových. Na druhé straně tvorba pokladu se stává reálnou, uskutečňuje svůj sen v lichvě. Na majiteli pokladu nežádá nikdo kapitál, nýbrž peníze jako peníze, ale díky úroku dělá si z tohoto peněžního pokladu kapitál — prostředek, kterým se zmocňuje zcela nebo zčásti nadpráce, dokonce i části výrobních podmínek, třebaže formálně zůstávají cizím majetkem. Lichva žije v pórech výroby, jako Epikurovi bohové v intermundiích.[11] Peníze lze dostat tím obtížněji, čím méně je zbožní forma všeobecnou formou výrobku. Lichvář proto nezná jiné meze než sílu nebo odolnost člověka, který potře-

buje peníze. V malorolnické a maloburžoazní výrobě je jako kupního prostředku třeba peněz hlavně tehdy, jestliže přijde dělník (v těchto výrobních způsobech bývá obvykle ještě jejich vlastníkem) náhodou nebo následkem mimořádných otřesů o výrobní podmínky, nebo alespoň není-li je s to nahrazovat v normálním chodu reprodukce. Podstatnou část těchto výrobních podmínek tvoří životní prostředky a suroviny. Jestliže jsou dražší, je nemožné je nahrazovat z výtěžku za výrobek, stejně jako když se neurodí, nemůže rolník nahradit osivo in natura. Tytéž války, jimiž římští patricijové zničili plebeje tím, že je přinutili k válečným službám, které jim bránily reprodukovat jejich pracovní podmínky, a tudíž je zbídačovaly (a zbídačování, zakrňování nebo ztráta podmínek reprodukce je tu převládající formou), naplnily patricijům špejchary a sklepy ukořistěnou mědí, tehdejšími penězi. Místo aby dávali plebejům potřebné zboží, obilí, koně či skot, půjčovali jim tuto měď, která jim jinak k ničemu nebyla, a zneužívali této situace ke ždímání ohromných lichvářských úroků, čímž dělali z plebejů své dlužnické otroky. Za Karla Velikého byli rovněž franští rolníci zničeni válkami, takže jim nezbylo než se stát z dlužníků nevolníky. V římské říši se — jak známo — často stávalo, že hlad donutil svobodné lidi, aby prodali děti i samy sebe bohatým do otroctví. Tolik o všeobecných mezních bodech. Pokud jdeme do podrobností, závisí udržení nebo ztráta výrobních podmínek u malovýrobce na tisíci náhodách a každá taková náhoda nebo ztráta znamená zchudnutí a je momentem, kdy se může přisát lichvářský příživník. Stačí, aby malorolníkovi třeba jen zdechla kráva, a už není schopen začít reprodukci v dřívějším rozsahu. Upadá do spárů lichváře, a jakmile v nich jednou uvízne, už se z nich nikdy nevytrhne.

Ale vlastní, širokou a typickou doménou lichvy je funkce peněz jako platidla. Všechny peněžní závazky, splatné v určité lhůtě — pachtovné, dávky, daně etc. — přinášejí s sebou nutnost peněžních plateb. Proto je lichva od dob starých Římanů až po naše časy spjata s funkcí pachtýřů daní, fermiers généraux, receveurs généraux*. Potom se s obchodem a zevšeobecněním zbožní výroby vyvíjí časové oddělení koupě a placení. Peníze je nutno odvést v určité lhůtě. Moderní peněžní krize dokazují, že to může vést k poměrům, kdy peněžní kapitalista a lichvář ještě dnes splý-

* generálních pachtýřů, generálních výběrčích daní.

vají. Tatáž lichva se však stává hlavním prostředkem, který dále zvyšuje nutnost používat peněz jako platidla, neboť zaplétá výrobce do dluhů stále hlouběji a bere mu normální prostředky placení tím, že mu břemenem úroků znemožňuje pravidelnou reprodukci. Zde vzniká lichva z peněz jako platidla a rozšiřuje tuto funkci peněz, která je její nejvlastnější doménou.

Vývoj úvěrnictví se uskutečňuje jako reakce proti lichvě. Ale nesmíme to pochopit špatně; nesmíme si to vykládat v tom smyslu, jak to chápali antičtí spisovatelé, církevní otcové, Luther či první socialisté. Neznamená to nic více a nic méně než podřízení úrokového kapitálu podmínkám a potřebám kapitalistického výrobního způsobu.

Vcelku se úrokový kapitál v moderní úvěrové soustavě přizpůsobuje podmínkám kapitalistické výroby. Lichva jako taková nejen trvá dále, nýbrž u národů s pokročilou kapitalistickou výrobou se vymaňuje z pout, ve kterých ji svíralo dřívější zákonodárství. Úrokový kapitál má formu lichvářského kapitálu u takových osob a tříd nebo za takových poměrů, kdy nejde a ani nemůže jít o vypůjčování, které odpovídá kapitalistickému výrobnímu způsobu; tam, kde jde o vypůjčování z osobní nouze, jako v zastavárně; kde si vypůjčuje poživačné bohatství k utrácení; nebo kde výrobce je nekapitalistickým výrobcem, malorolníkem, řemeslníkem etc., kde tedy je jako přímý výrobce ještě vlastníkem svých vlastních výrobních podmínek; a konečně tam, kde kapitalistický výrobce operuje v tak malém měřítku, že se blíží těmto výrobcům, kteří sami pracují.

Úrokový kapitál, pokud tvoří podstatný prvek kapitalistického výrobního způsobu, se neliší od lichvářského kapitálu svou podstatou či charakterem. Liší se pouze tím, že se změnily podmínky, za kterých funguje, a tudíž i tvář dlužníka, který stojí proti věřiteli. I tam, kde úvěr dostává nemajetný člověk jako průmyslník nebo obchodník, děje se to v důvěře, že bude fungovat jako kapitalista, že si bude pomocí půjčeného kapitálu přivlastňovat neplacenou práci. Dostává úvěr jako potenciální kapitalista. A tato okolnost, které se tolik obdivují ekonomičtí apologeti nynějšího řádu, že totiž člověk bez majetku, ale s energií, dobrou pověstí, schopnostmi a znalostí věci se může takto stát kapitalistou — vždyť v kapitalistickém výrobním způsobu se vůbec víceméně správně cení obchodní hodnota každého jednotlivce — tato okolnost, přestože vede k tomu, že se neustále objevují noví a noví dobrodruzi, nežádoucí pro dosavadní jednotlivé představitele kapitálu, upevňuje vládu kapitálu, rozšiřuje její základnu

a umožňuje jí, aby se doplňovala stále novými silami z nižších vrstev společnosti. Zcela jako to, že ve středověku tvořila katolická církev svou hierarchii z nejlepších hlav národa a neohlížela se na stav, rod a majetek, bylo hlavním prostředkem upevňování vlády kněží a potlačování laiků. Čím je vládnoucí třída schopnější přijímat mezi sebe nejznamenitější lidi z ovládaných tříd, tím pevnější a nebezpečnější je její vláda.

Iniciátoři moderní úvěrové soustavy tedy všeobecně nedávají úrokový kapitál do klatby, nýbrž naopak vycházejí z jeho výslovného uznání.

Nemluvíme tu o reakci proti lichvě, která se snažila chránit před lichvou chudáky, jako např. Monts-de-piété[12] (roku 1350 v Sarlins ve Franche-Comté, později, roku 1400 a 1479, v italské Perugii a Savoně). Jsou pozoruhodné jen proto, že ukazují ironii dějin, s níž se zbožná přání obracejí v pravý opak, jakmile se začnou realizovat. Anglická dělnická třída platí zastavárnám, těmto nástupkyním Monts-de-piété, podle mírného odhadu 100 %.([21]) Stejně tak nemluvíme o úvěrových fantaziích takových lidí, jako je např. dr. Hugh Chamberleyne nebo John Briscoe, kteří se v posledním desetiletí XVII. století snažili vysvobodit anglickou aristokracii ze spárů lichvy zemědělskou bankou s papírovými penězi.([22])

Úvěrová sdružení, která se utvořila ve XII. a XIV. století v Benátkách a v Janově, vyplývala z potřeby námořního obchodu a na něm založeného velkoobchodu osvobodit se z nadvlády staromódní lichvy a z rukou monopolizátorů obchodu s penězi. Banky ve vlastním slova smyslu, zřízené těmito městskými republikami, mají sice zároveň ráz ústavů pro veřejný

([21]) „Zastavárenský úrok je tak přemrštěný proto, že lidé zastavují věci a opět je vyplácejí několikrát v měsíci a že zastavují jednu věc, aby mohli jinou věc vyplatit a ještě jim při tom zbyl nějaký ten peníz. V Londýně je 240 koncesovaných zastaváren a v provinciích asi 1450. Kapitál, který vložily do obchodu, se odhaduje asi na 1 milión. Obrací se alespoň třikrát za rok a vynáší po každé průměrně 33 $^1/_3$ %; nižší třídy Anglie tak platí za krátkodobý úvěr jednoho miliónu ročně 100 %, nehledě na ztráty, které utrpí tím, že předměty propadnou, jestliže se nevyplatí ve lhůtě." (*J. D. Tuckett:* A History of the Past and Present State of the Labouring Population. Londýn 1846. I, s. 114.)

([22]) I v titulech svých prací si dávali za hlavní cíl „všeobecné blaho statkářů, veliké pozvednutí hodnoty pozemkového majetku, osvobození šlechty a gentry etc. od daní, zvýšení jejich ročních příjmů etc." Ztráceli by prý při tom jen lichváři, tito nejhorší nepřátelé národa, kteří šlechtě a yeomanry* způsobili větší škodu, než by mohla způsobit invaze armády z Francie.

* Viz *Marx, K.*: Kapitál I. Praha 1978, s. 703—707.

úvěr, od nichž stát dostával půjčky na příští daně, nesmí se však zapomínat, že obchodníci, kteří tvořili tato sdružení, byli v oněch státech vedoucími činiteli a měli zájem na tom, aby od lichvy osvobodili svou vládu stejně jako sebe([23]) a aby si tím zároveň stále bezpečněji zajišťovali kontrolu nad státem. Když se měla založit Anglická banka, přišli proto toryové s námitkami:

„Banky jsou republikánské instituce. Kvetoucí banky jsou v Benátkách, Janově, Amsterodamě a Hamburku. Ale kdo kdy slyšel o Francouzské nebo Španělské bance?"

Amsterodamská banka, založená roku 1609, stejně jako Hamburská banka (z roku 1619) neznamená epochu ve vývoji moderního úvěrnictví. Byla to banka čistě depozitní. Bony, které banka vydávala, byly ve skutečnosti potvrzenky na deponovaný drahý kov, ražený i neražený, a obíhaly jen s rubopisem osob, kterým se vydaly. Ale v Holandsku se s obchodem a manufakturou vyvinul obchodní úvěr i obchod s penězi a úrokový kapitál byl samým vývojem podřízen průmyslovému a obchodnímu kapitálu. To se projevovalo již v nízké úrokové sazbě. Ale Holandsko platilo v XVII. století za ekonomicky nejrozvinutější zemi jako nyní Anglie. Monopol staromódní lichvy, založené na bídě, se tam zhroutil sám sebou.

Po celé XVIII. století se silně ozývají hlasy, — a zákonodárství jedná v tomto smyslu — které se odvolávaly na Holandsko a žádaly násilné snížení úrokové sazby, aby úrokový kapitál byl podřízen obchodnímu a průmyslovému kapitálu, a ne naopak. Hlavním mluvčím je tu sir Josiah Child, otec normálního anglického soukromého bankéřství. Deklamuje proti

([23]) „Tak např. ještě anglický král Karel II. musel platit ‚zlatníkům'" (předchůdcům bankéřů) „ohromné lichvářské úroky a ažia, 20 až 30 %. Tento tak výnosný obchod zlákal ‚zlatníky' k tomu, že poskytovali králi nové a nové půjčky, že zabírali předem všechny příjmy z daní, že brali do zástavy všechny peníze, povolené parlamentem, sotva se na tom usnesl, že dokonce mezi sebou závodili, kdo nakoupí a vezme do zástavy více bills*, orders** a tallies***, takže všechny státní příjmy fakticky procházely jejich rukama." (*John Francis*: History of the Bank of England. Londýn 1848. I, s. 30, 31.) „Zřídit banku se navrhovalo už několikrát před tím. Nakonec to bylo nutné." (l. c. p. 38.) „Banky bylo třeba už proto, aby vláda, vysávaná lichváři, měla možnost získávat peníze za snesitelnou úrokovou sazbu na záruku povolenou parlamentem." (l. c. p. 59, 60.)

* směnek.

** platebních příkazů.

*** úvěrových knížek.

monopolu lichvářů stejně, jako se velká konfekční firma Moses a syn vyhlašuje za bojovníka proti monopolu „soukromých krejčí". Tento Josiah Child je zároveň otcem anglické stockjobberie. Tak tento samovládce Východoindické společnosti hájí její monopol ve jménu svobody obchodu. Na adresu Thomase Manleye (Interest of Money mistaken)[13] píše:

„Jako přední bojovník zbabělé a ustrašené bandy lichvářů staví svou hlavní baterii na místě, které jsem prohlásil za nejslabší... popírá přímo, že nízká úroková sazba je příčinou bohatství, a ujišťuje, že je pouze jeho účinkem." (Traités sur le Commerce etc. 1669. Trad. Amsterdam et Berlin, 1754 [s. 120].) „Jestliže obchod obohacuje zemi a jestliže se snižováním úroku obchod vzmáhá, je snižování úroku či omezování lichvy nesporně hlavní blahodárnou příčinou bohatství národa. Není na tom vůbec nic nesmyslného, řekneme-li, že stejná věc může být zároveň za určitých okolností příčinou a za jiných okolností účinkem." (l. c. p. 155.) „Vejce je příčinou slepice, a slepice je příčinou vejce. Snížení úroku může vyvolat vzrůst bohatství a vzrůst bohatství může vyvolat ještě větší snížení úroku." (l. c. p. 156.) „Jsem obhájcem průmyslu a můj odpůrce hájí lenost a zahálku." (S. 179.)

Toto násilné potírání lichvy, toto volání po podřízení úrokového kapitálu průmyslovému kapitálu je pouze předchůdcem organických výtvorů, které vytvářejí tyto podmínky kapitalistické výroby v moderním bankovnictví, jež jednak olupuje lichvářský kapitál o jeho monopol tím, že soustřeďuje všechny ladem ležící peněžní rezervy a vrhá je na peněžní trh, jednak omezuje sám monopol drahých kovů tím, že vytváří úvěrové peníze.

S výpady proti lichvě a s požadavkem osvobození obchodu a průmyslu i státu od lichvy se tak jako u Childa setkáváme ve všech spisech o bankovnictví, které se objevily v Anglii v poslední třetině XVII. a na začátku XVIII. století. Zároveň s tím vznikají ohromné iluze o zázračném účinku úvěru, zrušení monopolu drahých kovů a jejich nahrazení papírem etc. Skot Wiliam Patterson, zakladatel Anglické banky a Skotské banky, má nesporné právo na titul Law První.[14]

Proti Anglické bance „spustili všichni zlatníci a majitelé zastaváren zuřivý řev". (Macaulay: History of England. IV, s. 499.)

„V prvních 10 letech musela banka zápasit s velkými obtížemi; venku veliké nepřátelství; její bankovky se přijímaly jen hluboko pod nominální hodnotou... zlatníci" (v jejichž rukou byl obchod s drahými kovy základem primitivního bankovnictví) „hodně proti bance intrikovali, protože jim ubírala obchody, stlačovala jejich diskont a protože jejich obchody s vládou přešly do rukou této sokyně." (J. Francis, l. c. p. 73.)

Již před založením Anglické banky vznikl — roku 1683 — plán na zřízení Národní úvěrové banky, jejímž účelem bylo mimo jiné,

„aby podnikatelé, jestliže mají větší množství zboží, mohli za přispění této banky deponovat své zboží a na neprodejné zásoby si opatřovat úvěr, dávat svým zaměstnancům práci a rozšiřovat svůj podnik po tu dobu, než na trhu nastanou příznivé poměry, a nemuseli prodávat se ztrátou."[15]

Po velikých těžkostech byla tato Bank of Credit zřízena, a to v Devonshire House v Bishopsgate Street. Půjčovala průmyslníkům a obchodníkům na záruku zboží, které u ní bylo složeno, ve směnkách až do $^3/_4$ hodnoty tohoto zboží. Aby se zajistilo, že tyto směnky budou obíhat, sdružilo se v každém odvětví vždy několik osob ve společnost, od které každý majitel těchto směnek mohl dostávat zboží stejně hladce, jako kdyby platil hotovými. Banka nedělala skvělé obchody. Postup byl příliš složitý a riziko při znehodnocení zboží příliš veliké.

Podíváme-li se na skutečný obsah těchto spisů, které teoreticky provázejí a podporují utváření moderního úvěrnictví v Anglii, nenacházíme v nich nic než požadavek podřídit úrokový kapitál, a vůbec zapůjčitelné výrobní prostředky, kapitalistickému výrobnímu způsobu jako jednu z jeho podmínek. Ulpíme-li jen na frazeologii, zarazí nás často, jak se shodují, dokonce i ve výrazech, s bankovními a úvěrovými iluzemi saint-simonovců.

Právě tak jako u fyziokratů cultivateur neznamená skutečného zemědělce, nýbrž velkého pachtýře, tak u Saint-Simona, a v některých případech i u jeho žáků, travailleur neznamená dělníka, nýbrž průmyslového a obchodního kapitalistu.

„Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, *d'ouvriers*; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'oevre, et leurs travaux sont productifs."* (Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique. Paříž 1831, s. 104.)

Nesmíme vůbec zapomínat, že Saint-Simon vystupuje přímo jako mluvčí dělnické třídy teprve ve své poslední práci Nouveau Christianisme a teprve tam prohlašuje její osvobození za konečný cíl svých snah. Všechny jeho dřívější spisy jsou ve skutečnosti jen oslavou moderní buržoazní společnosti proti společnosti feudální čili průmyslníků a bankéřů proti maršálům a juristickým zákonodárcům napoleonské éry. Jaký rozdíl ve srovnání se současnými spisy Owenovými![24] Také u jeho následovníků,

([24]) Kdyby Marx rukopis přepracovával, beze vší pochyby by značně změnil toto místo. Je inspirováno úlohou bývalých saint-simonovců ve Francii za druhého císařství,

* „Dělník potřebuje pomocníky, spolupracovníky, dělníky; hledá ty inteligentní, dovedné a oddané; zaměstnává je a jejich práce je produktivní."

jak ukazuje již citované místo, zůstává průmyslový kapitalista travailleur par exellence*. Jestliže si přečteme jejich spisy kriticky, nebudeme se divit, že realizací jejich snů o úvěru a bankách byla Crédit mobilier[16], založená bývalým saint-simonovcem Emilem Péreirem, forma, která se ostatně mohla tak rozšířit jen v takové zemi, jako je Francie, kde ani úvěrová soustava, ani velký průmysl nedosáhly moderní úrovně. V Anglii a Americe by něco takového nebylo možné. — V pasážích z Doctrine de St.-Simon, Exposition. Première année. 1828—1829. 3. vyd. Paříž 1831, které teď uvedeme, je už obsažen zárodek Crédit mobilier. Bankéř může pochopitelně půjčovat levněji než kapitalista nebo soukromý lichvář. Tito bankéři proto

„mohou opatřovat průmyslníkům nástroje daleko levnější, tj. za nižší úroky, než by to mohli dělat pozemkoví vlastníci a kapitalisté, kteří se mohou snáze mýlit ve výběru dlužníků". (S. 202.)

Ale sami autoři podotýkají v poznámce:

„Výhoda, která by měla vyplývat z bankéřova zprostředkování mezi zahaleči a travailleurs, se často vyvažuje nebo dokonce anuluje tím, že naše dezorganizovaná společnost poskytuje egoismu spoustu příležitostí, aby se projevil v rozmanitých formách podvodu a šarlatánství; bankéři se často vetřou mezi travailleurs a zahaleče a vykořisťují ty i ony ke škodě společnosti."

Travailleur tu stojí místo „capitaliste industriel". Je ovšem naprosto nesprávné považovat prostředky, kterými disponují moderní bankéři, pouze za prostředky zahalečů. Za prvé je to část kapitálu, kterou mají průmyslníci a obchodníci právě volnou v peněžní formě jako peněžní rezervu nebo jako peněžní kapitál, jenž se má teprve investovat; je to tedy kapitál, který zahálí, nikoliv kapitál zahalečů. Za druhé sem patří část nejrůznějších

kde se právě tehdy, když Marx psal tyto řádky, mesiášské fantazie této školy o úvěru ironií osudu realizovaly jako podvod dosud neslýchaných rozměrů. Později mluvil Marx o géniu a encyklopedické hlavě Saint-Simona jen s obdivem. To, že tento muž ve svých dřívějších spisech přehlížel protiklad mezi buržoazií a proletariátem, který se ve Francii právě teprve rodil, že počítal část buržoazie, činnou ve výrobě, mezi travailleurs, má společné s Fourierem, který chtěl smířit kapitál s prací, a příčinu toho je třeba vidět v hospodářských a politických poměrech tehdejší Francie. Owen viděl dále jen proto, že žil v jiném prostředí, uprostřed průmyslové revoluce a třídních rozporů, které se již silně přiostřovaly. — B. E.

* dělník ve vlastním smyslu.

důchodů a úspor, která je trvale nebo přechodně určena k akumulaci. A obojí je pro charakter bankovní soustavy podstatné.

Nesmíme však nikdy zapomenout, za prvé, že peníze — ve formě drahých kovů — zůstávají základem, z něhož se úvěrnictví svou podstatou *nemůže* zcela vymanit. Za druhé, že úvěrová soustava předpokládá soukromý monopol společenských výrobních prostředků (ve formě kapitálu a pozemkového vlastnictví), že je sama na jedné straně imanentní formou kapitalistického výrobního způsobu a na druhé straně jednou ze sil, které tento výrobní způsob rozvíjejí až k jeho nejvyšší možné formě.

Bankovní soustava je pro svou formální organizaci a centralizaci, jak bylo řečeno již roku 1697 v Some Thoughts of the Interests of England, nejumělejším a nejdokonalejším výtvorem, k němuž dospěl kapitalistický výrobní způsob vůbec. Odtud ohromná moc takové instituce, jako je Anglická banka, nad obchodem a průmyslem, ačkoliv jejich skutečný pohyb zůstává úplně mimo její dosah a ona sama má k němu pasívní poměr. V bankovní soustavě je ovšem dána forma společenského vedení knih a rozdělování výrobních prostředků ve společenském měřítku, ale jen forma. Viděli jsme, že průměrný zisk jednotlivého kapitalisty čili každého jednotlivého kapitálu není určován nadprací, kterou si přímo přivlastňuje tento kapitál, nýbrž množstvím celkové nadpráce, kterou si přivlastňuje celkový kapitál, množstvím, z něhož si každý jednotlivý kapitál bere svou dividendu pouze jako poměrnou část celkového kapitálu. Tato společenská povaha kapitálu je podmíněna a plně se realizuje teprve úplným rozvojem úvěrové a bankovní soustavy. Na druhé straně jde tato soustava ještě dále. Dává průmyslovým a obchodním kapitalistům k dispozici všechen volný, dokonce i potenciální kapitál společnosti, který ještě aktivně nefungoval, takže ani osoby, které ho půjčují, ani osoby, které ho používají, nejsou jeho vlastníky nebo výrobci. Tím ruší soukromý charakter kapitálu a obsahuje tak sama o sobě, ale jen sama o sobě, zrušení kapitálu. Bankovnictvím se rozdělování kapitálu jako zvláštní podnikání, jako společenská funkce, bere soukromým kapitalistům a lichvářům. Ale banka a úvěr se tím zároveň stávají nejmocnějším prostředkem, který žene kapitalistickou výrobu za její vlastní hranice, a jedním z nejúčinnějších prostředků krizí a švindlu.

Tím, že bankovní soustava nahrazuje peníze různými formami úvěrového oběživa, ukazuje dále, že peníze nejsou ve skutečnosti nic jiného než zvláštní výraz společenského charakteru práce a jejích produktů; tento

charakter — protože je v rozporu se základnou soukromé výroby — se však koneckonců musí vždy jevit jako věc, jako zvláštní zboží vedle ostatního zboží.

Konečně je nesporné, že úvěrová soustava bude mohutnou pákou při přechodu od kapitalistického výrobního způsobu k výrobnímu způsobu založenému na sdružené práci; ale pouze jako složka ve spojitosti s ostatními velkými organickými převraty v samém výrobním způsobu. Naproti tomu iluze o zázračné moci úvěrnictví a bankovnictví v socialistickém smyslu vyplývají z naprostého nepochopení kapitalistického výrobního způsobu a úvěrnictví jako jedné z jeho forem. Jakmile se výrobní prostředky přestanou přeměňovat v kapitál (což zahrnuje i zrušení soukromého pozemkového vlastnictví), nemá už úvěr jako takový žádný smysl, to ostatně uznali i saint-simonovci. Dokud však kapitalistický výrobní způsob existuje, existuje jako jedna z jeho forem i úrokový kapitál a tvoří ve skutečnosti základnu jeho úvěrové soustavy. Jen tak senzační spisovatel jako Proudhon, který chtěl uchovat výrobu zboží a přitom odstranit peníze,([25]) byl schopen vyfantazírovat crédit gratuit[17], tuto nestvůru, která měla být realizací zbožných přání maloburžoazie.

V Religion Saint-Simonienne. Économie et Politique se na s. 45 říká:

„Účelem úvěru ve společnosti, ve které jedni mají nástroje hospodářské činnosti, nejsou však schopni nebo nechtějí jich používat, a druzí, přičinliví lidé, nemají pracovní nástroje, je převádět tyto nástroje co nejpružněji z rukou těch, kdo je mají, do rukou těch, kdo jich dovedou používat. Poznamenejme, že podle této definice je úvěr důsledkem způsobu, podle kterého se konstituuje *vlastnictví*."

Jestliže tedy padne daná forma vlastnictví, padá i úvěr. Na s. 98 se dále říká: Nynější banky

„považují za svůj úkol sloužit pohybu, který vyvolávají operace, jež probíhají nezávisle na nich, nedávat však k němu samy impuls; jinými slovy banky plní pro travailleurs, kterým půjčují kapitál, úlohu kapitalistů".

V myšlence, že banky mají převzít vedení a vyznamenat se

„počtem a užitečností podniků, které řídí, a prací, k nimž dávají podnět" (s. 101),

([25]) *Karel Marx*: Misère de la Philosophie. Brusel a Paříž 1847.* — Karel Marx: Zur Kritik der Polit. Oekonomie, s. 64.**

* Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy. Svazek 4. Praha 1958, s. 87—196.

** Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy. Svazek 13. Praha 1963, s. 97—99.

se již skrývá crédit mobilier. Také Constantin Pecqueur žádá, aby banky (to, co saint-simonovci nazývají système général des banques*) „řídily výrobu". Pecqueur je vůbec v podstatě saint-simonovec, jenže daleko radikálnější. Chce, aby

„úvěrový ústav... řídil celý pohyb národní výroby". — „Pokuste se zřídit národní úvěrový ústav, který by prostředky zakládal nemajetné lidi s talentem a zásluhami, aniž však byste tyto dlužníky mezi sebou nuceně spojili úzkou solidaritou ve výrobě a spotřebě, nýbrž naopak tak, že by si sami určovali svou směnu a svou výrobu. Touto cestou dojdete jen k tomu, k čemu již nyní docházejí soukromé banky, tj. k anarchii, nepoměru mezi výrobou a spotřebou, náhlému zničení jedněch a náhlému obohacení druhých; takovým způsobem nedospěje váš ústav nikdy dál, než že jedněm přinese prospěch, vyvážený neštěstím, které stihne druhé... než že námezdním dělníkům, které podporujete svými zápůjčkami, dáte prostředky k tomu, aby spolu konkurovali, tak jako spolu nyní konkurují jejich kapitalističtí páni." (C. Pecqueur: Théorie Nouvelle d'Économie Sociale et Pol. Paříž 1842, s. 433, 434.)

Viděli jsme, že kupecký kapitál a úrokový kapitál jsou nejstaršími formami kapitálu. Ale ze samé povahy věci vyplývá, že se v lidové představě úrokový kapitál jeví jako forma kapitálu par excellence. U kupeckého kapitálu dochází ke zprostředkující činnosti, ať už se vykládá jako napalování, práce, nebo jakkoliv. Naproti tomu u úrokového kapitálu vystupuje povaha kapitálu, jež se sama reprodukuje, hodnota, která se zhodnocuje, výroba nadhodnoty, jasně jako okultní vlastnost. Tím se pak také stává, že i část ekonomů, zejména v zemích, kde se průmyslový kapitál ještě úplně nevyvinul, jako ve Francii, pokládá úrokový kapitál za základní formu kapitálu a chápe např. pozemkovou rentu pouze jako jeho jinou formu, neboť i zde převládá forma půjčování. Tím se úplně nesprávně chápe vnitřní členění kapitalistického výrobního způsobu a přehlíží se, že půda, stejně jako kapitál, se půjčuje pouze kapitalistům. Místo peněz se ovšem mohou půjčovat výrobní prostředky in natura, např. stroje, průmyslové budovy atd. Ale pak představují určitou peněžní částku a to, že se mimo úrok platí určitá částka za opotřebování, vyplývá z užitné hodnoty, ze specifické naturální formy těchto prvků kapitálu. Rozhodující je tu opět, zda se půjčují přímému výrobci, což předpokládá, že neexistuje, alespoň ne ve sféře, kde k tomu dochází, kapitalistický výrobní způsob; nebo zda se půjčují průmyslovému kapitalistovi, což je právě předpokladem na základě kapitalistického výrobního způsobu. Ještě nemístnější

* všeobecný systém bank.

a nesmyslnější je zatahovat sem propůjčování domů etc. k individuální spotřebě. Že dělnická třída je napalována i v této formě tak, že to volá do nebe, je všeobecně známý fakt; ale to dělá také maloobchodník, který jí dodává životní prostředky. To je druhotné vykořisťování, jež probíhá zároveň s prvotním vykořisťováním, které se odehrává přímo ve výrobním procesu. Rozdíl mezi prodejem a propůjčováním tu nemá žádný význam a je čistě formální, a jak jsme již ukázali, jeví se jako podstatný jen tomu, kdo vůbec nezná skutečnou souvislost.

*

Lichva i obchod vykořisťují daný výrobní způsob, netvoří ho, mají k němu vnější vztah. Lichva se ho přímo snaží udržovat, aby ho mohla stále znovu vykořisťovat, je konzervativní a jen ho utlouká. Čím méně vstupují výrobní prvky do výrobního procesu jako zboží a vystupují z něho jako zboží, tím více se jejich získávání z peněz jeví jako zvláštní akt. Čím bezvýznamnější je úloha, kterou má oběh ve společenské reprodukci, tím bujněji kvete lichva.

To, že se peněžní jmění vyvíjí jako zvláštní jmění, znamená se zřetelem k lichvářskému kapitálu, že lichvářský kapitál má všechny své pohledávky ve formě peněžních pohledávek. Rozvíjí se v zemi tím více, čím více má výroba naturální charakter etc., čím více se tedy omezuje na užitnou hodnotu.

Protože lichva má dvojí účinek: za prvé vytváří spolu s kupeckým kapitálem samostatné peněžní jmění, za druhé si přivlastňuje pracovní podmínky, tj. ničí majitele starých pracovních podmínek, je mocnou pákou, která vytváří předpoklady pro průmyslový kapitál.

## ÚROK VE STŘEDOVĚKU

„Ve středověku bylo obyvatelstvo čistě zemědělské. A tu, za feudální vlády, může být jen malý obchodní ruch, a tudíž také jen malý zisk. Proto byly zákony proti lichvě ve středověku oprávněné. K tomu přistupuje to, že v zemědělské zemi se málokdo dostává do situace, že by si musel vypůjčit peníze, leda upadne-li do chudoby a bídy... Jindřich VIII. omezuje úrok na 10 %, Jakub I. na 8 %, Karel II. na 6 %, Anna na 5 %... V oněch dobách byli půjčovatelé peněz, třebaže ne právně, tedy fakticky monopolisty, a proto bylo nutno na ně, stejně jako na jiné monopolisty, uvalit omezení... V naší době reguluje

míra zisku úrokovou míru; tehdy regulovala úroková míra míru zisku. Jestliže věřitel vyměřil obchodníkovi vysokou úrokovou míru, musel obchodník přirazit na své zboží vyšší míru zisku. Z kapes kupujících lidí se tudíž tahala spousta peněz, jen aby se dostaly do kapes věřitelů." (Gilbart: History and Princ. of Banking, s. 164, 165.)

„Dovídám se, že nyní bere o každém lipském trhu po 10 zlatých, to je ročně 30 ze sta;[18] někteří k tomu přirážejí ještě 10 o neuenburském trhu, takže je z toho 40 ze sta: je-li tomu tak, opravdu nevím. Fuj, hanba, kam to k času povede?... Kdo teď má v Lipsku 100 florinů, bere ročně 40, to znamená, jako by za rok pozřel sedláka nebo měšťana. Jestliže má 1000 florinů, bere ročně 400; to znamená, jako by za rok pozřel rytíře nebo bohatého šlechtice. Má-li 10 000, bere ročně 4000; to znamená, jako by za rok pozřel bohatého hraběte. Jestliže má 100 000, což má každý velký obchodník, bere ročně 40 000; to znamená, že pozře za rok bohatého velkoknížete. Má-li 1 000 000, bere ročně 400 000; to znamená, že pozře za rok velikého krále. A za to mu nehrozí žádné nebezpečí na hrdle ani na zboží, nic nedělá, sedí za pecí a peče jablka; a tenhle loupežník si může sedět doma a za deset let pozřít celý svět." (To je z An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen, rok 1540. Lutherovy spisy. Wittenberg 1589. 6. díl [s. 312].)

„Před 15 roky jsem psal proti lichvě, protože již tehdy se zakořenila tak, že jsem ztratil všechnu naději na nápravu. Od té doby se rozmohla tak, že se už vůbec neuznává za nepravost, hřích či hanbu, nýbrž dává se velebit jako sama ctnost a čest, jako kdyby prokazovala lidem velikou milost a křesťanskou službu. Co tu počít, když hanba se stala ctí a nepravost ctností?" (An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Wittenberg 1540.)

„Židé, Lombardané, lichváři a upíři byli našimi prvními bankéři, našimi nejstaršími bankovními čachráři, jejich charakter můžeme nazvat téměř hanebný... K nim se pak přiřadili londýnští zlatníci. Vcelku... byli naši první bankéři... velmi špatná cháska, byli to chamtiví lichváři a bezcitní vydřiduši." (D. Hardcastle: Bank and Bankers. 2. vyd. Londýn 1843, s. 19, 20.)

„Příklad" (zřízení banky), „který podaly Benátky, se tedy rychle napodoboval; všechna námořní města, a vůbec všechna města, která si získala jméno svou nezávislostí a svým obchodem, zakládala první banky. Protože se jejich lodi často vracely až po dlouhé době, bylo jim nutno poskytovat úvěr. Když byla objevena Amerika a začalo se s ní obchodovat, bylo nutno dávat na úvěr ještě více." (To je hlavní bod.) „Vypravování lodí s nákladem zboží nutilo k uzavírání velikých zápůjček. Dělalo se to již ve starověku v Athénách a vůbec v Řecku. Roku 1380 mělo už hansovní město Bruggy pojišťovnu. (M. Augier, l. c. p. 202, 203.)

Jak silně v poslední třetině XVII. století, kdy ještě nebyla vyvinuta moderní úvěrová soustava, převládaly, dokonce i v Anglii, půjčky statkářům, a tím vůbec poživačnému bohatství, můžeme vidět mj. ze spisů sira Dudleye Northa, který nebyl pouze jedním z předních anglických obchodníků, ale i jedním z nejvýznamnějších ekonomů své doby:

„Peníze, které se u nás půjčují na úroky, nepůjčují se ani z desetiny podnikatelům na jejich operace; půjčují se hlavně na nákup přepychových předmětů a na výdaje lidí, kteří přestože jsou velkostatkáři, utrácejí peníze rychleji, než jim je vynáší jejich pozemkový majetek; a protože ani za nic nechtějí své statky prodat, raději se zatěžují hypotékami." (Discourses upon Trade. Londýn 1691, s. 6, 7.)

V XVIII. století v Polsku:

„Varšava prováděla velké operace se směnkami, jejichž hlavním základem a účelem však bylo sloužit lichvářským zájmům varšavských bankéřů. Aby si opatřili peníze, které by mohli půjčovat na osm i více procent marnotratnému panstvu, hledali a nacházeli v zahraničí úvěr in bianko, tj. úvěr, který nebyl podložen žádným obchodem se zbožím; zahraniční trasáti přesto trpělivě přijímali tyto směnky, dokud docházely platby, vyvolané těmito machinacemi se směnkami. Když pak takový Tepper nebo jiní vysoce vážení varšavští bankéři udělali bankrot, těžce za to pykali." (J. G. Büsch: Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc. 3. vyd. Hamburk 1808. Sv. II, s. 232, 233.)

## UŽITEK, KTERÝ MĚLA CÍRKEV ZE ZÁKAZU ÚROKŮ

„Brát úrok církev zakazovala; ale nezakazovala prodat majetek, aby si člověk pomohl z nouze; dokonce nezakazovala ani postoupit ho tomu, kdo půjčil peníze, na určitý čas až do zaplacení, aby tím věřitel dostal záruku, ale aby ho také, pokud ho měl, mohl užívat náhradou za peníze, které půjčil. Církev sama nebo komuny a pia corpora*, které k ní patřily, z toho měly velký užitek, zejména v dobách křižáckých tažení. Tím přišla tak velká část národního bohatství do držení tzv. ‚mrtvé ruky', zejména pak proto, že židé nemohli tímto způsobem lichvařit, poněvadž držení tak pevné zástavy nebylo možno zatajit... Bez zákazu úroků by kostely a kláštery nemohly tolik zbohatnout." (l. c. p. 55.)

* zbožné korporace.

ODDÍL ŠESTÝ

# PŘEMĚNA MIMOŘÁDNÉHO ZISKU V POZEMKOVOU RENTU

---

## KAPITOLA TŘICÁTÁ SEDMÁ

## ÚVODNÍ VÝKLAD

Rozbor pozemkového vlastnictví v jeho rozmanitých historických formách přesahuje rámec tohoto díla. Zabýváme se jím pouze potud, pokud část nadhodnoty, vytvořené kapitálem, připadá pozemkovému vlastníku. Předpokládáme tedy, že v zemědělství právě tak jako v manufaktuře vládne kapitalistický způsob výroby, tj. že zemědělství provozují kapitalisté, kteří se liší od ostatních kapitalistů především jen prvkem, do něhož se vkládá jejich kapitál a námezdní práce, kterou tento kapitál uvádí do pohybu. Z našeho hlediska vyrábí pachtýř pšenici atd. jako továrník přízi nebo stroje. Předpoklad, že se kapitalistický způsob výroby zmocnil zemědělství, zahrnuje, že tento výrobní způsob ovládá všechny sféry výroby a buržoazní společnost, že už tedy úplně dozrály i jeho podmínky, jako volná konkurence kapitálů, jejich přenosnost z jedné sféry výroby do druhé, stejná výše průměrného zisku atd. Forma pozemkového vlastnictví, kterou se zabýváme, je specificky historická forma pozemkového vlastnictví, je to působením kapitálu a kapitalistického výrobního způsobu *přeměněná* forma feudálního pozemkového vlastnictví nebo malorolnického zemědělství provozovaného pro obživu, v němž se *držba* půdy jeví jako jedna z výrobních podmínek pro bezprostředního výrobce a jeho *vlastnictví* půdy jako nejvýhodnější podmínka, jako podmínka rozkvětu *jeho* výrobního způsobu. Jestliže předpokladem kapitalistického výrobního způsobu vůbec je odloučení dělníka od pracovních podmínek, je jeho předpokladem v zemědělství odloučení zemědělských dělníků od půdy

a jejich podřízení kapitalistovi, který provozuje zemědělství pro zisk. Pro náš výklad je tedy úplně bezvýznamné, namítne-li někdo, že existovaly nebo ještě existují i jiné formy pozemkového vlastnictví a zemědělství. To se může týkat jen těch ekonomů, kteří nepohlížejí na kapitalistický výrobní způsob v zemědělství a na formu vlastnictví půdy, která mu odpovídá, jako na kategorie historické, nýbrž věčné.

Pro nás je prozkoumání moderní formy pozemkového vlastnictví nutné proto, že nám vůbec jde o to prozkoumat výrobní a směnné poměry, které vznikají z vkládání kapitálu do zemědělství. Bez toho by byl rozbor kapitálu neúplný. Omezíme se tedy jen na vkládání kapitálu do vlastního zemědělství, tj. do výroby hlavní rostlinné látky, ze které žije obyvatelstvo. Můžeme říci pšenice, protože pšenice je hlavní potravinou moderních, kapitalisticky rozvinutých národů. (Nebo místo zemědělství doly, protože zákony jsou tytéž.)

Je jednou z velkých zásluh A. Smitha, že vyložil, jak je pozemková renta kapitálu použitého k výrobě jiných zemědělských výrobků, např. lnu, barvířských rostlin, k samostatnému chovu dobytka atd., určena pozemkovou rentou, kterou vynáší kapitál vložený do výroby hlavní potraviny.[19] V tom se po něm skutečně neudělal žádný krok vpřed. Všechno, co bychom měli připomenout jako výhradu nebo k doplnění, patří do samostatného pojednání o pozemkovém vlastnictví, nikoliv sem. O pozemkovém vlastnictví, pokud se nevztahuje na půdu určenou k výrobě pšenice, nebudeme tedy mluvit ex professo, nýbrž zmíníme se o něm jen občas pro ilustraci.

Pro úplnost je třeba poznamenat, že půdou tu rozumíme i vodu etc., pokud má vlastníka a pokud je příslušenstvím půdy.

Pozemkové vlastnictví předpokládá, že určité osoby mají monopol nakládat s určitými částmi zeměkoule jako s výhradními sférami své soukromé vůle a ostatní jsou z toho vyloučeni.([26]) Za tohoto předpokladu jde o to,

([26]) Nemůže být nic směšnějšího než Hegelův výklad soukromého pozemkového vlastnictví. Člověk jako osoba musí svou vůli uskutečnit jako duši vnější přírody, musí se proto této přírody zmocnit a udělat z ní svůj soukromý majetek. Jestliže to je určením „osoby" jako takové, člověka jako osoby, vyplývalo by z toho, že každý člověk musí být vlastníkem půdy, aby se uskutečnil jako osoba. Svobodné soukromé vlastnictví půdy — výtvor velmi moderní — není podle Hegela určitý společenský vztah, nýbrž vztah člověka jako osoby k „přírodě", „absolutní právo člověka přivlastňovat si všechny věci". (*Hegel*:

vyložit ekonomickou hodnotu, tj. zhodnocení tohoto monopolu na základě kapitalistické výroby. Právní mocí těchto osob používat nebo zneužívat části zeměkoule není nic vyřízeno. Používání této moci závisí úplně na ekonomických podmínkách, které jsou nezávislé na jejich vůli. Právní představa sama neznamená nic víc, než že majitel půdy může nakládat s půdou tak jako každý majitel zboží se svým zbožím; a tato představa — právní představa svobodného soukromého pozemkového vlastnictví — vzniká ve starém světě jen v době rozkladu organického společenského řádu a v moderním světě jen s rozvojem kapitalistické výroby. Do Asie ji jen místy importovali Evropané. V oddílu o původní akumulaci (kniha I, kap. XXIV) jsme viděli, jak tento výrobní způsob předpokládá na jedné straně, aby bezprostřední výrobci přestali být pouhým příslušenstvím půdy (ve formě poddaných, nevolníků, otroků etc.), na straně druhé, aby se mase lidu vyvlastnila půda. Potud je monopol pozemkového vlastnictví historickým předpokladem a zůstává stálou základnou kapitalistického výrobního způsobu i všech dřívějších výrobních způsobů založených na vykořisťování mas v té či oné formě. Ale forma, v jaké vznikající kapitalistický výrobní způsob nachází pozemkové vlastnictví, mu neodpovídá. Formu, která mu odpovídá, si sám teprve vytváří tím, že zemědělství pod-

Philosophie des Rechts. Berlín 1840, s. 79.) Především je jasné, že svou „vůlí" se jednotlivá osoba nemůže uplatnit jako vlastník proti cizí vůli, která se také chce ztělesnit ve stejném kusu země. K tomu je třeba docela jiných věcí než dobré vůle. Kromě toho nelze vůbec odhadnout, kam až „osoba" půjde v uskutečňování své vůle, realizuje-li se její vůle v celé zemi, nebo potřebuje-li celou kupu zemí, aby jejich přivlastněním „manifestovala svrchovanost své vůle proti věci". [S. 80.] Zde se také Hegel dostává do slepé uličky. „Zmocnění se něčeho má zcela jedinečný ráz; zmocňuji se jen toho, čeho se dotýkám svým tělem, ale současně za druhé: vnější věci mají větší rozsah, než mohu obsáhnout. S tím, co mám, souvisí vždy něco jiného. Zmocňuji se rukou, ale dosah této ruky se může rozšířit." (S. 90, 91.) Ale s tímto jiným souvisí zase ještě něco jiného, a tak mizí hranice, kam až se moje vůle jako duše vlije do půdy. „Jestliže něco mám, jde hned rozum dál, aby bylo moje nejen to, co přímo mám, ale i to, co s tím souvisí. Zde musí nastoupit pozitivní právo se svým ustanovením, neboť z pojmu nelze odvodit nic více." (S. 91.) Je to neobyčejně naivní přiznání „pojmu" a dokazuje to, že pojem, který se hned předem dopouští chyby, že zcela určitou právní představu o pozemkovém vlastnictví, která náleží buržoazní společnosti, považuje za absolutní, vůbec „nic" nechápe o skutečných podobách tohoto pozemkového vlastnictví. V tom je zároveň přiznání, že s měnícími se potřebami společenského, tj. ekonomického vývoje, může i musí „pozitivní právo" měnit svá ustanovení.

řizuje kapitálu; tím se také mění feudální pozemkové vlastnictví, klanové vlastnictví nebo drobné rolnické vlastnictví se společným majetkem v ekonomickou formu, jež odpovídá tomuto výrobnímu způsobu, ať jsou jejich právní formy seberozmanitější. Jedním z velkých výsledků kapitalistického výrobního způsobu je, že na jedné straně mění zemědělství z pouze empirického a mechanicky dále se dědícího zaměstnání nejzaostalejší části společnosti ve vědomé vědecké používání agronomie, pokud je to za poměrů daných soukromým vlastnictvím vůbec možné([27]); že na jedné straně úplně vyprošťuje pozemkové vlastnictví z poměrů panství a rabství a na straně druhé půdu jako pracovní podmínku úplně odlučuje od vlastnictví půdy a vlastníka půdy, pro něhož půda nepředstavuje nic víc než určitou peněžní daň, kterou z titulu svého monopolu získává od průmyslového kapitalisty, pachtýře; [že] tak zpřetrhává svazek pozemkového vlastníka s půdou, že pozemkový vlastník může strávit celý život v Cařihradě, zatímco jeho pozemkový majetek leží ve Skotsku. Pozemkové vlastnictví tak nabývá své čistě ekonomické formy a ztrácí všechny své dřívější politické a sociální příkrasy, krátce všechny ony tradiční příměsi, které sami průmysloví kapitalisté i jejich teoretičtí mluvčí, jak uvidíme později, v zá-

([27]) Úplně konzervativní zemědělští chemikové, jako např. Johnston, přiznávají, že opravdu racionální zemědělství má v soukromém vlastnictví nepřekonatelnou překážku, na kterou naráží na každém kroku. Totéž dělají spisovatelé, kteří jsou ex professo obhájci monopolu soukromého vlastnictví nad zeměkoulí, jako např. pan Charles Comte ve dvousvazkovém díle, jehož speciálním účelem je obhajoba soukromého vlastnictví. „Žádný národ," říká, „nemůže dosáhnout stupně blahobytu a moci, který odpovídá jeho přirozenosti, nedostane-li se každé části půdy, jež ho živí, určení, které je nejvíce v souladu se všeobecným zájmem. Aby se jeho bohatství zajistil veliký rozvoj, musela by dispozici nad každým jednotlivým kusem jeho území vzít do ruky pokud možno jediná a hlavně osvícená vůle a postarat se o to, aby každý kus přispíval k prospěchu všech ostatních. Ale existence takové vůle... by se nesrovnávala s rozdělením půdy na soukromé pozemky... a s možností, zaručenou každému vlastníkovi, podle svého uvážení téměř neomezeně nakládat se svým majetkem."[30] Johnston, Comte aj. mají při rozporu mezi vlastnictvím a racionální agronomií na zřeteli jen nutnost obdělávat půdu nějaké země jako jediný celek. Avšak závislost pěstování jednotlivých zemědělských plodin na výkyvech tržních cen a ustavičné střídání těchto kultur při těchto výkyvech cen, celý duch kapitalistické výroby, který je zaměřen na rychlý bezprostřední peněžní výdělek, je v rozporu se zemědělstvím, které má zajistit všechny stálé životní podmínky řady lidských generací. Pádným příkladem toho jsou lesy, ve kterých se ve shodě se všeobecným zájmem hospodaří jen tam, kde nejsou soukromým vlastnictvím, nýbrž jsou ve státní správě.

palu svého boje s pozemkovým vlastnictvím napadají jako zbytečnou a planou superfoetaci.* Na jedné straně racionalizace zemědělství, která teprve umožňuje provozovat je společensky, a na straně druhé dovedení pozemkového vlastnictví ad absurdum, to jsou veliké zásluhy kapitalistického způsobu výroby. Jako všechny své ostatní historické pokroky vykoupil i tento pokrok naprostým zbídačením bezprostředních výrobců.

Dříve než přejdeme k vlastnímu předmětu, je nutno předeslat několik poznámek, abychom zabránili nedorozumění.

Předpoklad kapitalistického způsobu výroby je tedy tento: skutečnými zemědělci jsou námezdní dělníci, zaměstnaní u kapitalisty, pachtýře, který provozuje zemědělství pouze jako zvláštní oblast využívání kapitálu, jako vkládání svého kapitálu do zvláštní výrobní sféry. Tento kapitalistický pachtýř platí pozemkovému vlastníkovi, majiteli půdy, kterou exploatuje, v určitých lhůtách, např. ročně, smluvně stanovenou peněžní částku (úplně tak jako ten, kdo si vypůjčí peněžní kapitál, platí určitý úrok) za to, že smí používat svého kapitálu v této zvláštní oblasti výroby. Tato peněžní částka se nazývá pozemková renta, lhostejno, zda se platí z orné půdy, ze stavební plochy, z dolů, lovišť, ryb, lesů atd. Platí se za celou dobu, na kterou pozemkový vlastník smluvně půjčil, pronajal půdu pachtýři. Pozemková renta je tu tedy formou, ve které se pozemkové vlastnictví ekonomicky realizuje, zhodnocuje. Dále tu máme všechny tři třídy, které se v moderní společnosti konstituují společně i proti sobě: námezdního dělníka, průmyslového kapitalistu, pozemkového vlastníka.

Kapitál se může fixovat v půdě, může být do ní vtělen, buď převážně dočasně, jako při zlepšeních chemického charakteru, hnojení atd., nebo převážně natrvalo, jako s odvodňovacími kanály, zavlažovacím zařízením, nivelováním, hospodářskými budovami etc. Na jiném místě jsem kapitál vtělený takto do půdy nazval la terre-capital.([28]) Spadá do kategorie fixního kapitálu. Úrok z kapitálu vtěleného do půdy a ze zlepšení, kterého

([28]) Misère de la Philosophie, s. 165. Rozlišuji tam mezi terre-matière a terre-capital. „Musíme pouze vložit do pozemků, které se již proměnily ve výrobní prostředek, další kapitál, abychom rozmnožili půdu jako kapitál, aniž zvětšíme hmotu půdy, tj. rozlohu půdy... Půda jako kapitál není o nic věčnější než každý jiný kapitál... Půda jako kapitál je kapitál fixní, avšak fixní kapitál se opotřebuje zrovna tak jako kapitály oběžné."**

* výhonek.

** Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy 4. Praha 1958, s. 188—189.

se jí tak dostává jako výrobnímu nástroji, může být částí renty, kterou pachtýř platí vlastníkovi půdy,([29]) ale netvoří vlastní pozemkovou rentu, která se platí za užívání půdy jako takové, ať je v přírodním stavu, nebo obdělávána. Při systematickém výkladu pozemkového vlastnictví, což nemáme v úmyslu, by bylo třeba pojednat o této části příjmu pozemkového vlastníka podrobně. Zde o tom stačí několik slov. Všechny krátkodobější vklady kapitálu, které vyžadují obvyklé výrobní procesy v zemědělství, dělá bez výjimky pachtýř. Tyto vklady, jako pouhé obdělávání vůbec, jestliže se provádí alespoň trochu racionálně, tedy neomezuje-li se na brutální vymrskávání půdy, jako například u bývalých amerických otrokářů — proti čemuž se však páni pozemkoví vlastníci smluvně zajišťují — zlepšují půdu([30]), zvětšují její produkt a mění půdu z pouhé hmoty v pozemkový kapitál. Obdělávané pole má větší hodnotu než neobdělávané pole stejné přírodní kvality. Také fixní kapitály vtělené do půdy natrvalo, které se opotřebovávají za delší dobu, vynakládá většinou a v některých sférách často výhradně pachtýř. Jakmile však uplyne smluvně stanovená pachtovní doba — a to je jeden z důvodů, proč se s vývojem kapitalistické výroby pozemkový vlastník snaží pachtovní dobu co nejvíce zkrátit — připadají zlepšení vtělená do půdy jako nerozlučné znaky substance, půdy, majiteli půdy jako jeho vlastnictví. Když pozemkový vlastník uzavírá novou pachtovní smlouvu, připočítává si k vlastní pozemkové rentě úrok z kapitálu vtěleného do půdy, ať už pronajímá půdu pachtýři, který zlepšení provedl, nebo jinému pachtýři. Jeho renta tak stoupá; čili chce-li půdu prodat — hned uvidíme, jak se určuje její cena — je nyní její hodnota vyšší. Neprodává prostě půdu, nýbrž zlepšenou půdu, kapitál vtělený do půdy, který ho nic nestál. To je jedno z tajemství — nehledíme-li vůbec k pohybu vlastní pozemkové renty — toho, že se pozemkoví vlastníci během ekonomického vývoje stále více obohacují, že jejich renty neustále stoupají a roste peněžní hodnota jejich pozemků. Strkají si tak do kapes výsledek společenského vývoje, jehož bylo dosaženo bez jejich přičinění — fruges consumere nati[22]. Ale zároveň je to jedna z největších překážek racionálního zemědělství, neboť pachtýř se vyhýbá všemu zlepšování a nákladům,

([29]) Říkám „může", protože za jistých okolností se tento úrok reguluje zákonem pozemkové renty, a tudíž, jako např. při konkurenci nových půd s velkou přirozenou úrodností, může zmizet.

([30]) Viz Jamese Andersona a Careye.[21]

u kterých se nedá očekávat, že se mu do konce jeho pachtovní doby úplně vrátí; a vidíme, že na tuto okolnost jako na takovou překážku znovu a znovu ukazují jak v minulém století James Anderson[23], vlastní objevitel moderní teorie renty, zároveň pachtýř i praktik a ve své době významný agronom, tak za našich dnů odpůrci nynějšího uspořádání pozemkového vlastnictví v Anglii.

A. A. Walton o tom říká v History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland. Londýn 1865, na s. 96, 97:

„Všechno úsilí četných zemědělských institucí v naší zemi nemůže vést k žádným podstatným nebo opravdu znatelným výsledkům, které by byly skutečným pokrokem ve zlepšeném obdělávání půdy, dokud takové zlepšení v mnohem větší míře zvyšuje hodnotu pozemkového majetku a rentu majitele půdy, než zlepšuje postavení pachtýře nebo zemědělského dělníka. Pachtýři vcelku vědí stejně dobře jako majitel půdy, jeho rentmistr nebo i sám předseda nějaké zemědělské společnosti, že dobré odvodnění, vydatné hnojení a dobré hospodaření, spojené se zvýšeným použitím práce k tomu, aby se půda důkladně vyčistila a obdělala, přinese krásné výsledky, jak pokud jde o zlepšení půdy, tak pokud jde o zvýšení výroby. Ale to všechno vyžaduje značné náklady a pachtýři vědí rovněž velmi dobře, že ať zlepší půdu sebevíc, nebo sebevíc zvýší její hodnotu, sklidí z toho natrvalo hlavní prospěch majitelé půdy ve zvýšené rentě i zvýšené hodnotě půdy... Jsou dost chytří, aby poznali, co jim ti řečníci" (pozemkoví vlastníci a jejich rentmistři na zemědělských hostinách) — „a to je zvláštní — vždy zapomenou říci — totiž, že lví podíl ze všeho zlepšení, které udělá pachtýř, musí vždy nakonec putovat do kapsy majitele půdy... Ať dřívější pachtýř zlepší zpachtovanou půdu sebevíc, jeho nástupce vždy shledá, že majitel půdy zvýší rentu úměrně tomu, jak předchozím zlepšením stoupla hodnota půdy."

Ve vlastním zemědělství není tento proces ještě tak jasný jako při používání půdy jako stavebních pozemků. Převážná část půdy se ke stavebním účelům v Anglii neprodává jako freehold*, nýbrž pozemkoví vlastníci ji pronajímají na 99 let, nebo je-li to možné, na kratší dobu. Po uplynutí této doby připadají budovy s pozemkem majiteli pozemku.

„Jsou povinni" {pachtýři} „po uplynutí nájemní smlouvy odevzdat dům velkému pozemkovému vlastníkovi v dobrém obyvatelném stavu, přičemž až do této doby platili přemrštěnou pozemkovou rentu. Sotva nájemní smlouva vyprší, přijde agent nebo inspektor majitele pozemku, prohlédne váš dům, postará se o to, abyste ho uvedli do dobrého stavu, převezme ho a připojí ho k majetku svého pána. Fakt je, že dopustí-li se, aby tento systém ještě delší dobu plně působil, bude všechen domovní majetek v království i všechen pozemkový majetek na venkově v rukou velkých pozemkových vlastníků. Celý londýnský Westend, na sever a na jih od Temple Bar,[24] patří skoro výhradně asi půl tuctu velkých pozemkových vlastníků, je pronajat za úžasnou pozemkovou rentu,

* do vlastnictví.

a kde nájemní smlouvy ještě zcela nevypršely, končí rychle jedna za druhou. Totéž platí ve větší či menší míře o každém městě v království. Ale ani na tom nemá tento chamtivý systém výhradnosti a monopolu ještě dost. Skoro všechno zařízení doků v našich přístavních městech se stejným procesem uzurpace dostalo do rukou velkých pozemkových Leviathanů." (l. c. p. 92, 93.)

Za těchto okolností je jasné, že uvádí-li sčítání lidu v Anglii a Walesu v roce 1861 při celkovém počtu obyvatelstva 20 066 224 majitelů domů 36 032, vypadal by poměr vlastníků k počtu domů a obyvatelstva docela jinak, kdyby se velcí vlastníci počítali zvlášť a malí také zvlášť.

Tento příklad s vlastnictvím budov je důležitý, 1. protože jasně ukazuje rozdíl mezi vlastní pozemkovou rentou a úrokem z fixního kapitálu vtěleného do půdy; tento úrok může tvořit přídavek k pozemkové rentě. Dokud trvá nájemní smlouva, připadá úrok z budov, jako v zemědělství z kapitálu vtěleného pachtýřem do půdy, průmyslovému kapitalistovi — stavebnímu spekulantovi nebo pachtýři — a nemá sám o sobě a pro sebe nic společného s pozemkovou rentou, která se za užívání půdy musí platit ročně v určitých lhůtách. 2. Protože ukazuje, jak s půdou nakonec připadá pozemkovému vlastníkovi i cizí kapitál do ní vtělený a jak úrok z tohoto kapitálu zvyšuje jeho rentu.

Někteří spisovatelé, jednak jako zastánci pozemkového vlastnictví proti útokům buržoazních ekonomů, jednak ve snaze změnit kapitalistický výrobní systém ze systému protikladů v systém „harmonií", jako např. Carey, se snažili vydávat pozemkovou rentu, specifický ekonomický výraz pozemkového vlastnictví, za totožnou s úrokem. Tím by se totiž setřel protiklad mezi pozemkovými vlastníky a kapitalisty. Opačné metody se používalo na začátku kapitalistické výroby. Tehdy ještě v běžné představě platilo pozemkové vlastnictví za prvotní a ctihodnou formu soukromého vlastnictví, zatímco úrok z kapitálu měl pověst lichvy. Dudley North, Locke etc. popisují tedy úrok z kapitálu jako formu analogickou pozemkové rentě, tak jako Turgot vyvozoval oprávněnost úroku z existence pozemkové renty. — Tito novější spisovatelé zapomínají — nehledíme-li vůbec na to, že pozemková renta může existovat a existuje v ryzí podobě, bez přídavku jakéhokoliv úroku z kapitálu vtěleného do půdy — že pozemkový vlastník takto dostává nejen úrok z cizího kapitálu, který ho nic nestojí, ale navíc zadarmo ještě přídavkem cizí kapitál. Ospravedlněním pozemkového vlastnictví, stejně jako všech ostatních forem vlastnictví, jež odpovídají určitému výrobnímu způsobu, je, že výrobní způsob sám je

historickou přechodnou nezbytností, jsou jí tedy i výrobní a směnné poměry, které z něho vyplývají. Avšak, jak uvidíme později, pozemkové vlastnictví se liší od ostatních druhů vlastnictví tím, že se na určitém vývojovém stupni jeví i z hlediska kapitalistického výrobního způsobu jako zbytečné a škodlivé.

Pozemková renta se může zaměňovat s úrokem ještě v jiné formě, a tak může docházet k tomu, že se nechápe její specifický charakter. Pozemková renta se projevuje v určité peněžní částce, kterou pozemkový vlastník dostává ročně z propachtovaného pozemku. Viděli jsme, jak se každý určitý peněžní příjem může kapitalizovat, tj. může se považovat za úrok z imaginárního kapitálu. Jestliže např. průměrná úroková sazba je 5 %, může se tedy roční pozemková renta 200 liber št. považovat za úrok z kapitálu 4000 liber št. Takto kapitalizovaná pozemková renta tvoří kupní cenu čili hodnotu půdy, což je kategorie, která je prima facie, stejně jako cena práce, iracionální, protože půda není produkt práce, nemá tedy hodnotu. Přitom se však za touto iracionální formou skrývá skutečný výrobní vztah. Jestliže kapitalista koupí za 4000 liber št. půdu, která vynáší roční rentu 200 liber št., dostává průměrný roční úrok 5 % ze 4000 liber št., tak jako kdyby tento kapitál vložil do zúročitelných papírů nebo přímo půjčil na 5% úrok. Je to pětiprocentní zhodnocení kapitálu 4000 liber št. Za tohoto předpokladu by mu příjmy, které mu jeho statek vynesl, nahradily za 20 let jeho kupní cenu. V Anglii se proto vypočítává kupní cena pozemků podle tolika a tolika years' purchase*, což je pouze jiný výraz pro kapitalizaci pozemkové renty. Není to vlastně kupní cena půdy, nýbrž pozemkové renty, kterou tato půda vynáší, vypočítaná podle obvyklé úrokové sazby. Tato kapitalizace renty však předpokládá rentu, zatímco obráceně rentu není možno odvodit a vysvětlit z její vlastní kapitalizace. Naopak, její existence, nezávisle na prodeji, je tu předpokladem, z něhož se vychází.

Z toho tedy vyplývá, že předpokládáme-li pozemkovou rentu jako stálou veličinu, může cena půdy stoupat, jestliže klesá úroková sazba, nebo klesat, stoupá-li úroková sazba. Kdyby obvyklá úroková sazba klesla z 5 % na 4 %, představovala by roční pozemková renta 200 liber št. roční zhodnocení kapitálu 5000 liber št., místo 4000 liber št. a cena téhož po-

* ročních výnosů.

zemku by stoupla ze 4000 na 5000 liber št. čili z 20 years' purchase na 25. V opačném případě by tomu bylo naopak. Je to pohyb ceny půdy nezávislý na pohybu pozemkové renty samé, regulovaný jen úrokovou sazbou. Protože jsme však viděli, že míra zisku, a tudíž i úroková sazba, pokud se reguluje mírou zisku, má v průběhu společenského vývoje tendenci klesat; že dále, i když nepřihlížíme k míře zisku, má úroková sazba tendenci klesat, protože roste zapůjčitelný peněžní kapitál, vyplývá z toho, že cena půdy má tendenci stoupat i nezávisle na pohybu pozemkové renty a ceny produktů půdy, jejíž část renta tvoří.

Zaměňování pozemkové renty s formou úroku, kterou tato renta na sebe bere pro kupce půdy — zaměňování, založené na naprostém nepochopení povahy pozemkové renty — musí vést k nejpodivnějším mylným závěrům. Protože pozemkové vlastnictví se ve všech starých zemích považuje za zvlášť vznešenou formu vlastnictví, koupě pozemkového vlastnictví kromě toho za zvlášť jisté umístění kapitálu, pohybuje se úroková sazba, za kterou se kupuje pozemková renta, obvykle níže než při jiných dlouhodobějších vkladech kapitálu, takže např. kupec půdy dostává jen 4 % z kupní ceny, zatímco jinak by dostal z téhož kapitálu 5 %; nebo což je koneckonců totéž, za pozemkovou rentu platí více kapitálu, než by platil za stejný roční peněžní příjem při jiném umístění kapitálu. Z toho vyvozuje pan Thiers ve svém vůbec prašpatném spisu La Propriété (otištěné řeči, kterou pronesl roku 1849 proti Proudhonovi ve francouzském Národním shromáždění)[25], že pozemková renta je nízká, zatímco to jen dokazuje, že její kupní cena je vysoká.

Okolnost, že se kapitalizovaná pozemková renta jeví jako cena půdy čili hodnota půdy, a že se tudíž půda kupuje a prodává jako každé jiné zboží, je pro některé apologety důvodem k ospravedlnění pozemkového vlastnictví, protože kupec za ně jako za každé jiné zboží zaplatil ekvivalent, a převážná část pozemkového vlastnictví tak přešla z ruky do ruky. Ale stejný důvod by pak platil i pro ospravedlnění otroctví, neboť pro otrokáře, který za otroka zaplatil, představuje výnos z otrokovy práce jen úrok z kapitálu vynaloženého na jeho zakoupení. Vyvozovat z koupě a prodeje pozemkové renty oprávněnost její existence znamená vůbec ospravedlňovat její existenci její existencí.

Jak je pro vědecký rozbor pozemkové renty — tj. samostatné, specifické ekonomické formy pozemkového vlastnictví na základě kapitalistic-

kého způsobu výroby — důležité zkoumat ji čistě a volně, bez všech příměsí, které ji zkreslují a zatemňují, tak je na druhé straně pro pochopení praktických účinků pozemkového vlastnictví a pro teoretické poznání spousty faktů, které odporují pojmu a podstatě pozemkové renty, a přesto se jeví jako způsoby existence pozemkové renty, neméně důležité znát prvky, které vedou k tomuto zatemňování teorie.

Prakticky se ovšem jako pozemková renta jeví všechno, co pachtýř platí ve formě pachtovného pozemkovému vlastníkovi za to, že mu dovolí hospodařit na půdě. Ať už se tento poplatek skládá z jakýchkoliv součástí, ať pochází z jakéhokoliv zdroje, s vlastní pozemkovou rentou má společné, že monopol na kus zeměkoule zmocňuje tzv. pozemkového vlastníka vybírat poplatek a ukládat ho. S vlastní pozemkovou rentou má společné to, že určuje cenu půdy, která, jak jsme ukázali výše, není nic jiného než kapitalizovaný příjem z propachtované půdy.

Viděli jsme již, že takovou cizorodou součást pozemkové renty může tvořit úrok z kapitálu vtěleného do půdy, součást, která během ekonomického vývoje nutně tvoří stále rostoucí přídavek k celkovému úhrnu rent kterékoliv země. Ale ponecháme-li tento úrok stranou, je možné, že se v pachtovném částečně, a v určitých případech výhradně — tedy tehdy, kdy to vůbec není vlastní pozemková renta, kdy tudíž půda skutečně nemá hodnotu — skrývá srážka, ať už z průměrného zisku, nebo z normální mzdy, nebo z obou zároveň. Tato část zisku nebo mzdy tu vystupuje v podobě pozemkové renty, protože nepřipadá, jak tomu bývá normálně, průmyslovému kapitalistovi nebo námezdnímu dělníkovi, ale platí se ve formě pachtovného pozemkovému vlastníku. Ani ta, ani ona část není pozemkovou rentou v ekonomickém smyslu slova; ale je to prakticky příjem pozemkového vlastníka, ekonomické zhodnocení jeho monopolu, zcela tak jako skutečná pozemková renta a stejně jako ona má určující vliv na cenu půdy.

Nemluvíme tu o takových poměrech, kdy formálně existuje pozemková renta, tento výraz pozemkového vlastnictví, které odpovídá kapitalistickému způsoby výroby, aniž existuje sám kapitalistický způsob výroby, aniž pachtýř sám je průmyslovým kapitalistou nebo aniž hospodaří kapitalisticky. Tak je tomu např. v *Irsku*. Pachtýř je tu v průměru drobný rolník. Co platí pozemkovému vlastníkovi jako pachtovné, pohlcuje často nejen část jeho zisku, tj. jeho vlastní nadpráce, na kterou má jako majitel

svých pracovních nástrojů právo, ale i část normální mzdy, kterou by za jiných poměrů dostával za totéž množství práce. Kromě toho mu pozemkový vlastník, který tu vůbec nic nedělá pro zlepšení půdy, vyvlastňuje jeho malý kapitál, který vtělil do půdy převážně svou vlastní prací — tak, jak by to za podobných poměrů dělal lichvář. Ale lichvář dává při takové operaci v sázku alespoň svůj vlastní kapitál. Toto neustálé olupování je předmětem sváru i zákonodárství o půdě, kterému v podstatě jde o to, aby pozemkový vlastník, který dá pachtýři výpověď, byl donucen ho odškodnit za zlepšení půdy, které provedl, nebo za kapitál, který vtělil do půdy.[26] Palmerston na to cynicky odpovídal:

„Dolní sněmovna je sněmovnou pozemkových vlastníků."

Nemluvíme také o výjimečných poměrech, kdy i v zemích s kapitalistickou výrobou může pozemkový vlastník vytloukat vysoké pachtovné, které nijak neodpovídá produktu půdy, jako například v anglických průmyslových obvodech propachtovávání nepatrných kousků půdy továrním dělníkům buď na zahrádky, nebo na diletantské zemědělství po práci. (Reports of Inspectors of Factories.)

Mluvíme o zemědělské rentě v zemích s pokročilou kapitalistickou výrobou. Mezi anglickými pachtýři je např. určitý počet malých kapitalistů, kteří jsou výchovou, vzděláním, tradicí, konkurencí a jinými okolnostmi určeni a nuceni k tomu, aby jako pachtýři vkládali svůj kapitál do zemědělství. Jsou nuceni se spokojovat s menším ziskem než průměrným a část tohoto zisku odvádět ve formě renty vlastníkovi půdy. Jen s touto podmínkou se jim dovoluje vkládat svůj kapitál do půdy, do zemědělství. Protože pozemkoví vlastníci mají všude značný, v Anglii dokonce převážný vliv na zákonodárství, mohou tohoto vlivu využívat k tomu, aby šidili celou třídu pachtýřů. Např. obilní zákony z roku 1815[27] — daň z chleba, uložená zemi otevřeně proto, aby se zahálčivým pozemkovým vlastníkům zajistilo další trvání rent, které za protijakobínské války abnormálně vzrostly — měly sice — jestliže nepřihlížíme k jednotlivým výjimečně úrodným létům — účinek, že udržovaly ceny zemědělských výrobků nad úrovní, na kterou by klesly při volném dovozu obilí. Nedosáhly však výsledku, aby se ceny udržely na výši, jak si je pozemkoví vlastníci jako zákonodárci nadekretovali jako normální ceny, aby tvořily zákonnou hranici pro dovoz cizího obilí. Ale pachtovní smlouvy se uzavíraly pod dojmem těchto nor-

málních cen. Jakmile iluze zmizela, byl vytvořen nový zákon s novými normálními cenami, které byly zase jen stejně bezmocným výrazem chamtivé fantazie pozemkového vlastnictví jako staré ceny. Tak byli pachtýři napalováni od roku 1815 až do třicátých let. Odtud po celou tuto dobu stálé téma agricultural distress*. Odtud v tomto období vyvlastnění a zbídačení celé generace pachtýřů a jejich nahrazení novou třídou kapitalistů.(31)

Mnohem všeobecnějším a důležitějším faktem však je stlačování mzdy vlastních zemědělských dělníků pod normální průměrnou úroveň, takže se dělníkovi bere část mzdy, tvoří součást pachtovného, a tak pod rouškou pozemkové renty připadá pozemkovému vlastníkovi místo dělníkovi. To je všeobecným jevem např. v Anglii a ve Skotsku, až na několik příznivě situovaných hrabství. Práce parlamentních výborů pověřených vyšetřováním výše mzdy[28], které byly v Anglii zřízeny před zavedením obilních zákonů — dosud nejcennější a téměř úplně nevyužitý materiál k dějinám mzdy v XIX. století a zároveň pomník hanby, který vybudovala anglická aristokracie a buržoazie sama sobě — dokázaly nad slunce jasněji, nad všechnu pochybnost, že vysoké sazby renť a stoupání ceny půdy za protijakobínské války, jež jim odpovídalo, byly částečně pouze výsledkem toho, že se strhovalo ze mzdy a že se mzda snižovala i pod fyzické minimum; tj. že se část normální mzdy odváděla pozemkovému vlastníkovi. Různé okolnosti, mezi jiným znehodnocení peněz, způsob, jakým se používalo chudinských zákonů v zemědělských okresech atd., umožnily tuto operaci v téže době, kdy příjmy pachtýřů úžasně stoupaly a pozemkoví vlastníci se neslýchaně obohacovali. Dokonce jeden z hlavních argumentů jak pachtýřů, tak pozemkových vlastníků pro zavedení obilních cel byl, že je fyzicky nemožné snižovat mzdu zemědělských nádeníků ještě víc. Tento stav se v podstatě nezměnil, a v Anglii, stejně jako ve všech evropských zemích, se i nadále část normální mzdy stává součástí pozemkové renty. Když byl hrabě Shaftesbury, tehdy lord Ashley, jeden z lidumilných aristokratů, neobyčejně pohnut postavením anglických továrních dělníků

(31) Viz Anti-Corn-Law Prize-Essays. Přesto však obilní zákony stále udržovaly ceny na uměle vysoké úrovni. Pro lepší pachtýře to byla výhoda. Těžili ze stagnace, v níž ochranné clo udržovalo velkou část pachtýřů, kteří se spoléhali, ať důvodně, či bezdůvodně, na výjimečnou průměrnou cenu.

* tísně v zemědělství.

a za agitace pro desetihodinový pracovní den vystoupil ve sněmovně jako jejich zastánce, uveřejnili mluvčí průmyslníků ze msty statistiku o mzdě zemědělských nádeníků v jeho vesnicích (viz knihu I, kap. XXIII, 5, e: Britský zemědělský proletariát), ze které bylo jasně vidět, že část pozemkové renty tohoto lidumila pochází pouze z toho, co pro něho jeho pachtýři ukradnou ze mzdy zemědělských dělníků. Tato publikace je zajímavá také proto, že fakta v ní uvedená mohou směle závodit s tím nejhorším, co odhalily komise z let 1814 a 1815. Kdykoliv si poměry vynutí dočasné zvýšení mzdy zemědělských nádeníků, spustí hned pachtýři pokřik, že není možné zvýšit mzdu na normální úroveň, jakou má v jiných odvětvích podnikání, a že je to přivede na mizinu, jestliže nebude zároveň snížena pozemková renta. V tom se tedy tají přiznání, že pod jménem pozemkové renty strhávají pachtýři ze mzdy, a co strhnou, odvádějí pozemkovému vlastníkovi. Např. v letech 1849—1859 stoupla v Anglii mzda zemědělských dělníků shodou závažných okolností, jako: vystěhovalectví z Irska, které zastavilo příliv zemědělských dělníků odtamtud; mimořádného pohlcování zemědělského obyvatelstva továrním průmyslem; poptávky po vojácích pro válku; neobyčejně silného vystěhovalectví do Austrálie a do Spojených států (Kalifornie) a z jiných příčin, o nichž tu není třeba se podrobněji zmiňovat. Zároveň v tomto období, vyjma neúrodná léta 1854—1856, klesly průměrné ceny obilí o více než 16 %. Pachtýři volali po snížení rent. Podařilo se jim to v jednotlivých případech. V průměru s tímto požadavkem pohořeli. Uchýlili se ke snižování výrobních nákladů, mimo jiné hromadným zaváděním parních lokomobil a nových strojů, které zčásti nahrazovaly a vytlačovaly z hospodářství koně, zčásti však tím, že uvolňovaly zemědělské dělníky, vyvolávaly umělé přelidnění, a tudíž nový pokles mzdy. A to se dělo přes to, že v tomto desetiletí nastal ve srovnání se vzrůstem celkového počtu obyvatelstva všeobecný relativní úbytek zemědělského obyvatelstva a absolutní úbytek zemědělského obyvatelstva v některých čistě zemědělských obvodech.([32]) Právě tak prohlásil 12. října 1865 Fawcett, tehdy profesor politické ekonomie v Cambridgi, jenž v roce 1884 zemřel jako generální poštmistr, na Social Science Congress:

([32]) *John C. Morton*: The Forces used in Agriculture. Přednáška v londýnské Society of Arts[29] v roce 1859, založená na autentických dokumentech, sebraných přibližně u 100 pachtýřů ze 12 skotských a 35 anglických hrabství.

„Zemědělští nádeníci se chtějí vystěhovat a pachtýři začínají naříkat, že nebudou s to platit tak vysoké renty, jaké obvykle platili, protože práce zdražila následkem vystěhovalectví."

Zde se tedy vysoká pozemková renta přímo ztotožňuje s nízkou mzdou. A pokud je výše ceny půdy podmíněna touto okolností, která zvyšuje rentu, je zvýšení hodnoty půdy totožné se znehodnocením práce, vysoká cena půdy s nízkou cenou práce.

Totéž platí o Francii.

„Pachtovné stoupá, protože na jedné straně stoupá cena chleba, vína, masa, zeleniny a ovoce, a na straně druhé cena práce zůstává nezměněna. Jestliže starší lidé porovnají účty svých otců, což nás zavede asi o 100 let zpět, shledají, že tentokrát byla cena pracovního dne v zemědělské Francii právě taková jako dnes. Cena masa se od té doby ztrojnásobila... Kdo je obětí tohoto převratu? Boháč, majitel zpachtované půdy, nebo chudák, který na ní pracuje?... Stoupání pachtovného je důkazem neštěstí společnosti." (Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre. Par M. Rubichon. 2. vyd. Paříž 1837, s. 101.)

Příklady renty jako následku srážky jednak z průměrného zisku, jednak z průměrné mzdy:

Výše citovaný Morton[30], realitní zprostředkovatel a zemědělský inženýr, říká, že v mnoha krajích lze pozorovat, že renta z velkých pachtů je nižší než z malých, protože

„o malé pachty je obvykle větší konkurence než o velké pachty a protože drobní pachtýři, kteří jsou zřídkakdy s to uplatnit se v nějakém jiném podnikání než zemědělství, se často uvolní platit rentu, o níž sami vědí, že je příliš vysoká; dohání je k tomu nemožnost najít vhodnější zaměstnání. (John L. Morton: The Resources of Estates. Londýn 1858, s. 116.)

Tento rozdíl však podle jeho názoru pozvolna mizí, čemuž prý velmi napomáhá vystěhovalectví, se kterým se setkáváme právě u třídy drobných pachtýřů. Tentýž Morton uvádí příklad, kdy do pozemkové renty zřejmě vchází srážka přímo ze mzdy pachtýře, a tedy ještě nepochybněji ze mzdy lidí, které pachtýř zaměstnává. A to u pachtů pod 70—80 akrů (30—34 hektarů), které nemohou vydržovat dvojspřežní potah.

„Jestliže pachtýř nepracuje svýma vlastníma rukama stejně pilně jako nějaký dělník, nemůže žít ze svého pachtu. Přenechá-li práci svým lidem a sám se omezí jen na dozor nad nimi, shledá se vší pravděpodobností velmi záhy, že není s to platit rentu." (l. c. p. 118.)

Morton z toho vyvozuje, že nejsou-li pachtýři v kraji příliš chudí, ne-

měly by pachty být pod 70 akrů, tak aby si pachtýř mohl držet dva až tři koně.

Neobyčejně moudrý pán je pan Léonce de Lavergne, Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture. Ve své Économie Rurale de l'Angleterre (citováno podle anglického překladu, Londýn 1855) srovnává roční výtěžek z hovězího dobytka, který ve Francii pracuje a v Anglii ne, protože tam je nahrazen koňmi (s. 42):

| | | |
|---|---|---|
| Francie: | mléko | 4 milióny lib. št. |
| | maso | 16 „ „ |
| | práce | 8 „ „ |
| | | 28 miliónů lib. št. |
| Anglie: | mléko | 16 miliónů lib. št. |
| | maso | 20 „ „ |
| | práce | — „ „ |
| | | 36 miliónů lib. št. |

Ale vyšší produkt v Anglii vychází proto, že podle vlastních Lavergnových údajů je tam mléko dvakrát dražší než ve Francii, zatímco u masa počítá v obou zemích stejné ceny (s. 35); anglická produkce mléka je tedy jen 8 miliónů liber št. a celková produkce 28 miliónů liber št. jako ve Francii. Je to opravdu trochu silné, jestliže pan Lavergne počítá zároveň s množstvím produktu i s rozdíly v cenách, takže to, že Anglie vyrábí určité předměty dráže než Francie, což nanejvýš znamená větší zisk pro pachtýře a pozemkové vlastníky, vypadá jako přednost anglického zemědělství.

Že pan Lavergne nezná pouze hospodářské úspěchy anglického zemědělství, ale sdílí i předsudky anglických pachtýřů a pozemkových vlastníků, dokazuje na s. 48:

„S obilninami bývá obvykle spojena velká nevýhoda... vyčerpávají půdu, která je rodí."

Pan Lavergne nejen věří, že jiné rostliny to nedělají; je přesvědčen, že pícniny a okopaniny půdu obohacují:

„Pícniny si berou hlavní prvky ke svému růstu ze vzduchu a půdě vracejí víc, než si z ní berou; pomáhají tedy dvojím způsobem, jak přímo, tak svou přeměnou v živočišné hnojivo, nahrazovat škodu způsobenou obilninami a jinými plodinami, které vyčerpávají

půdu; odtud zásada, že by se měly s těmito plodinami alespoň střídat; v tom záleží norfolkské střídavé hospodářství." (S. 50, 51.)

Jestliže pan Lavergne věří anglickému venkovskému prosťáčkovi tyto pohádky, není divu, že mu také věří, že po zrušení obilních cel není už mzda britských zemědělských dělníků tak abnormálně nízká jako dříve. Viz, co jsme o tom řekli dříve v knize I, kap. XXIII, 5, s. 701—729.* Ale poslechněme si ještě také řeč pana Johna Brighta, kterou pronesl v Birminghamu 13. prosince 1865. Když promluvil o 5 miliónech rodin, které vůbec nejsou zastoupeny v parlamentě, pokračuje:

„Z nich je ve Spojeném království 1 milión, či spíše přes 1 milión zapsáno v neblahém seznamu pauperů. Pak je ještě další milión lidí, kteří se ještě drží taktak nad hladinou pauperismu, ale stále jim hrozí nebezpečí, že se stanou paupery. Jejich postavení a jejich vyhlídky nejsou o nic lepší. A podívejte se na nevědomé nejnižší vrstvy této části společnosti. Všimněte si jejich nejistoty, jejich chudoby, jejich útrap, jejich naprosté beznaděje. I ve Spojených státech, i v Jižních státech za vlády otroctví každý černoch věřil, že se jednou dočká lepších časů. Ale tito lidé, tato masa nejnižších vrstev v naší zemi — musím to tu říci — nemá ani naději na nějaké zlepšení, ani po tom netouží. Četli jste nedávno v novinách zprávičku o Johnu Crossovi, zemědělském dělníkovi z Dorsetshire? Pracoval 6 dnů týdně, měl výborné vysvědčení od svého zaměstnavatele, u kterého pracoval 24 let za mzdu 8 šilinků týdně. Z této mzdy musel ve své chatrči živit 7 dětí. Aby mohl zatopit své churavé ženě a jejímu kojenci, vzal — podle zákona by se asi řeklo ukradl — dřevěnou košatinu v hodnotě 6 pencí. Za tento přečin byl smírčími soudci odsouzen na 14 či 20 dní do vězení. Věřte mi, že takových případů, jako je případ Johna Crosse, je v celé zemi na tisíce, zejména na jihu, a že jejich postavení je takové, že ani nejpoctivější badatel nebyl až dosud s to odhalit tajemství, jak se vůbec udržují na živu. A teď obraťte svůj zrak na celou zemi a podívejte se na těchto 5 miliónů rodin a na zoufalé poměry této vrstvy obyvatelstva. Nedá se vpravdě říci, že tato masa národa, vyloučená z hlasovacího práva, se plahočí a plahočí a téměř nezná odpočinku? Srovnejte ji s panující třídou — ale jestliže to udělám, budu obviněn z komunismu... ale srovnejte tento veliký udřený národ bez hlasovacího práva s onou částí, kterou je možno považovat za vládnoucí třídy. Podívejte se na jejich bohatství, na jejich lesk, na jejich přepych. Podívejte se na jejich únavu — neboť i mezi nimi se najde únava, ale to je únava z přesycení — a uvidíte, jak se ženou z místa na místo, jako by neexistovalo nic jiného než objevit nové radovánky." (Morning Star.[31] 14. prosince 1865.)

V dalším textu ukazuji, jak se nadpráce, a tudíž nadvýrobek vůbec zaměňuje s pozemkovou rentou, touto kvantitativně a kvalitativně specificky určitou — alespoň na základě kapitalistického způsobu výroby — částí nadvýrobku. Přirozenou základnou nadpráce vůbec, tj. přírodní podmínkou, bez níž není nadpráce možná, je, že příroda poskytuje nutné životní

* Viz *Marx, K.*: Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 657—678.

prostředky — ať v produktech půdy, rostlinných nebo živočišných, nebo v rybolovu etc. — při vynaložení pracovní doby, která nepohltí celý pracovní den. Tato přirozená produktivita zemědělské práce (ke které tu patří pouhé sbírání plodů, lov, rybolov, chov dobytka) je základnou veškeré nadpráce, tak jako každá práce původně a především směřuje k opatřování potravy a její výrobě. (Zvíře přece dává zároveň kožišinu, která chrání před zimou v chladnějším podnebí; kromě obydlí v jeskyni etc.)

Stejná záměna nadvýrobku s pozemkovou rentou, ale jinak vyjádřena, se vyskytuje u pana Dova.[32] Zemědělská práce a průmyslová práce nejsou od sebe původně odděleny; druhá se přimyká k první. Nadpráce a nadvýrobek zemědělského kmene, domácího společenství nebo rodiny zahrnuje jak zemědělskou, tak průmyslovou práci. Obě jdou ruku v ruce. Lov, rybolov, zemědělství jsou nemožné bez příslušných nástrojů. Předení, tkaní etc. se zprvu provozují jako vedlejší práce v zemědělství.

Ukázali jsme dříve, že tak jako se práce jednotlivého dělníka dělí na nutnou práci a nadpráci, tak je možno úhrnnou práci dělnické třídy rozdělit tak, že část, která vyrábí životní prostředky pro celou dělnickou třídu (včetně výrobních prostředků, jichž je k tomu třeba), vykonává nutnou práci pro celou společnost. Práci, kterou koná celá další část dělnické třídy, je možno považovat za nadpráci. Nutná práce však naprosto nezahrnuje pouze zemědělskou práci, nýbrž také práci, která vyrábí všechny ostatní výrobky, které nutně vcházejí do průměrné spotřeby dělníka. Z hlediska společnosti také jedni vykonávají pouze nutnou práci, protože druzí vykonávají jen nadpráci, a naopak. Je to jen dělba práce mezi nimi. Stejně je tomu s dělbou práce mezi zemědělskými a průmyslovými dělníky vůbec. Čistě průmyslovému charakteru práce na jedné straně odpovídá čistě zemědělský charakter na straně druhé. Tato čistě zemědělská práce není dána od přírody, nýbrž sama je produktem, a to velmi moderním, zdaleka ne všude dosaženým produktem společenského vývoje a odpovídá zcela určitému stupni rozvoje výroby. Tak jako se část zemědělské práce zpředmětňuje ve výrobcích, které buď slouží jen přepychu, nebo jsou surovinami pro průmysl, ale naprosto se jich nepoužívá jako potravy, nadto pak potravy mas, tak se na druhé straně část průmyslové práce zpředmětňuje ve výrobcích, které jsou nutnými spotřebními předměty jak zemědělských, tak nezemědělských dělníků. Je nesprávné chápat tuto průmyslovou práci — ze společenského hlediska — jako nadpráci. Je to zčásti stejně nutná

práce jako nutná část zemědělské práce. Dokonce je to pouze osamostatněná forma části průmyslové práce, která byla dříve přirozeně spjata se zemědělskou prací, je to nutný vzájemný doplněk čistě zemědělské práce, která je od ní nyní oddělena. (Díváme-li se na věc po stránce čistě materiální, pak vyrábí např. 500 tkalců na mechanických stavech v mnohem větší míře přebytečnou tkaninu, tj. vyrábí více, než potřebují na oděv pro sebe.)

Konečně, když zkoumáme jevové formy pozemkové renty, tj. pachtovné, které se pod názvem pozemkové renty platí majiteli půdy za její užívání, ať je to k výrobním, nebo ke spotřebním účelům, musíme mít stále na paměti, že cenu věcí, které samy o sobě a pro sebe nemají hodnotu, tj. nejsou produktem práce, jako jím není půda, nebo alespoň se nedají prací reprodukovat, jako starožitnosti, umělecká díla určitých mistrů etc., že jejich cenu mohou určovat velmi náhodné kombinace. K tomu, aby se nějaká věc mohla prodat, není třeba ničeho jiného, než aby byla monopolizovatelná a zcizitelná.

*

Při zkoumání pozemkové renty je třeba se vyhnout třem hlavním omylům, které zatemňují rozbor:

1. Záměně různých forem renty, které odpovídají různým vývojovým stupňům společenského výrobního procesu.

Ať je specifická forma renty jakákoliv, všechny její typy mají společné, že přivlastňování renty je ekonomickou formou, ve které se realizuje pozemkové vlastnictví, a že pozemková renta zase předpokládá pozemkové vlastnictví, to, že určití jedinci vlastní určité kusy zeměkoule, ať už je vlastníkem představitel pospolitosti, jako v Asii, Egyptě apod., nebo ať je pozemkové vlastnictví jen accidens vlastnictví určitých osob nad osobami bezprostředních výrobců, jako za otrokářského systému nebo za nevolnictví, nebo ať je to čistě soukromé vlastnictví nevýrobců nad přírodou, pouhý vlastnický titul k půdě, nebo konečně ať je to poměr k půdě, o němž se zdá, že je — jako u kolonistů a malorolnických majitelů půdy — při izolované a sociálně nerozvinuté práci přímo zahrnut v přivlastňování a výrobě produktů určitých kusů půdy bezprostředními výrobci.

Tento *společný znak* různých forem renty — že jsou ekonomickou reali-

zací pozemkového vlastnictví, právní fikce, která dává různým jedincům výhradní právo na určité části zeměkoule — vede k tomu, že se přehlížejí rozdíly.

2. Každá pozemková renta je nadhodnota, produkt nadpráce. Ve své nevyvinuté formě, ve formě naturální renty, je to ještě přímo nadvýrobek. Odtud omyl, že renta, jež odpovídá kapitalistickému způsobu výroby, která je vždy přebytek nad ziskem, tj. nad částí hodnoty zboží, která sama záleží v nadhodnotě (nadpráci) — že tato zvláštní a specifická součást nadhodnoty se vysvětlí tím, že se vysvětlí všeobecné podmínky existence nadhodnoty a zisku vůbec. Tyto podmínky jsou: bezprostřední výrobci musí pracovat déle, než je třeba k reprodukci jejich vlastní pracovní síly, k reprodukci jich samých. Musí konat nadpráci vůbec. To je subjektivní podmínka. A objektivní podmínkou je, že také *mohou* nadpráci konat, že přírodní podmínky jsou takové, že *část* pracovní doby, kterou disponují, stačí k jejich reprodukci a sebezáchově jako výrobců, že výroba jejich nutných životních prostředků nepohltí celou jejich pracovní sílu. Plodnost přírody tu tvoří jednu hranici, jedno východisko, jednu základnu. Druhou hranicí je vývoj společenské produktivní síly práce. Jestliže to zkoumáme ještě blíže — poněvadž výroba potravin je první životní podmínkou bezprostředních výrobců a první podmínkou veškeré výroby vůbec, musí práce vynaložená v této výrobě, tedy zemědělská práce v nejširším ekonomickém smyslu tohoto slova, být natolik plodná, aby výroba potravin pro bezprostřední výrobce nepohlcovala celou pracovní dobu, která je k dispozici, aby tedy byla možná zemědělská nadpráce, a tudíž zemědělský nadvýrobek. A jestliže jdeme dále, aby celková zemědělská práce — nutná práce i nadpráce — jedné části společnosti stačila vyrábět nutné potraviny pro celou společnost, tedy i pro nezemědělské dělníky; aby tedy byla možná tato velká dělba práce mezi zemědělci a pracovníky v průmyslu, a rovněž mezi těmi zemědělci, kteří vyrábějí potravu, a těmi, kteří vyrábějí suroviny. Ačkoliv práce bezprostředních výrobců potravy se pro ně samotné rozpadá na nutnou práci a nadpráci, představuje tak vůči společnosti jen nutnou práci, které je třeba k výrobě potravin. Totéž je ostatně u každé dělby práce uvnitř celé společnosti, na rozdíl od dělby práce uvnitř jednotlivé dílny. Je to práce nutná k výrobě zvláštních předmětů — k uspokojování zvláštní společenské potřeby těchto zvláštních předmětů. Jestliže je toto rozdělení proporcionální, prodávají se výrobky různých skupin

za své hodnoty (a jdeme-li dále, za své výrobní ceny), anebo za ceny, které jsou modifikacemi těchto hodnot, resp. výrobních cen, určovanými všeobecnými zákony. Je to ve skutečnosti zákon hodnoty, jak se uplatňuje nikoliv vůči jednotlivým zbožím nebo předmětům, nýbrž vždycky vůči souhrnu výrobků zvláštních, dělbou práce osamostatněných společenských sfér výroby; takže nejenže na každé jednotlivé zboží se použije pouze nutné pracovní doby, nýbrž i na různé skupiny se z celkové společenské pracovní doby použije pouze nutného proporcionálního množství. Neboť podmínkou zůstává užitná hodnota. Ale tak jako užitná hodnota jednotlivého zboží závisí na tom, zda samo o sobě a pro sebe uspokojuje nějakou potřebu, závisí užitná hodnota společenské masy výrobků na tom, zda je tato masa výrobků adekvátní kvantitativně určené společenské potřebě každého zvláštního druhu výrobků, a tudíž na tom, zda je práce mezi různé výrobní sféry rozdělena proporcionálně, úměrně této kvantitativně vymezené společenské potřebě. (Tento bod vzít v úvahu při otázce rozdělení kapitálu mezi různé výrobní sféry.) Společenská potřeba, tj. užitná hodnota ve společenském měřítku, tu určuje, jaký díl celkové společenské pracovní doby připadá na různé zvláštní výrobní sféry. Je to však pouze stejný zákon, který se projevuje už u jednotlivého zboží, totiž: že jeho užitná hodnota je předpokladem jeho směnné hodnoty, a tím i jeho hodnoty. Tento bod má s poměrem mezi nutnou prací a nadprací co dělat jen potud, že při porušení této proporce se nemůže hodnota zboží, tedy ani nadhodnota, která v ní je, realizovat. Např. se vyrobí neúměrně mnoho bavlněné tkaniny, ačkoliv v celém tomto výrobku, v této tkanině, se realizovala jen pracovní doba, která je k tomu nutná za daných podmínek. Ale na toto zvláštní odvětví se vůbec vynaložilo příliš mnoho společenské práce, tj. část výrobku je neužitečná. Celý výrobek se proto může prodat jen tak, jako by se vyrobil v nutné proporci. Tato kvantitativní mez části společenské pracovní doby, kterou je možno účelně vynaložit na různé zvláštní výrobní sféry, je pouze rozvinutějším výrazem zákona hodnoty vůbec, ačkoliv nutná pracovní doba tu nabývá jiného smyslu. K uspokojení společenské potřeby je jí třeba jen tolik a tolik. Mez je tu dána užitnou hodnotou. Společnost může za daných výrobních podmínek na takový a takový jednotlivý druh výrobků vynaložit jen tolik a tolik ze své celkové pracovní doby. Ale subjektivní a objektivní podmínky nadpráce a nadhodnoty vůbec nemají nic společného s určitou formou ať zisku, nebo renty. Platí

pro nadhodnotu jako takovou, ať na sebe bere jakoukoliv formu. Pozemkovou rentu tudíž nevysvětlují.

3. Právě při ekonomickém zhodnocování pozemkového vlastnictví, při vzniku pozemkové renty, vystupuje zejména jako zvláštnost okolnost, že výše renty není vůbec určována přispěním toho, kdo rentu pobírá, nýbrž vývojem společenské práce, nezávislým na jeho pomoci, který probíhá bez jeho účasti. Proto se snadno považuje za zvláštnost renty (a zemědělského výrobku vůbec) něco, co je na základě zbožní výroby — a přesněji řečeno kapitalistické výroby, která je v celém svém rozsahu zbožní výrobou — společné všem výrobním odvětvím a všem jejich výrobkům.

Výše pozemkové renty (a s ní hodnota půdy) se rozvíjí v průběhu společenského vývoje jako výsledek celkové společenské práce. Na jedné straně roste se společenským vývojem trh a poptávka po produktech půdy, na straně druhé poptávka po půdě samotné jako konkurující výrobní podmínce pro všechna možná, i nezemědělská odvětví podnikání. Přesněji: renta a s ní hodnota půdy, abychom mluvili jen o vlastní zemědělské rentě, se vyvíjí s trhem pro produkt půdy, a tedy s růstem nezemědělského obyvatelstva, s jeho potřebou a jeho poptávkou jednak po potravinách, jednak po surovinách. Je v povaze kapitalistického způsobu výroby, že ustavičně zmenšuje počet zemědělského obyvatelstva v poměru k nezemědělskému, protože v průmyslu (v užším smyslu) je růst konstantního kapitálu proti variabilnímu spojen s absolutním růstem variabilního kapitálu, i když ho relativně ubývá; zatímco v zemědělství se variabilní kapitál, jehož je třeba k exploataci určitého pozemku, zmenšuje absolutně; variabilní kapitál tu tedy může vzrůstat jen tehdy, jestliže se obdělává nová půda, ale to zase předpokládá ještě větší vzrůst nezemědělského obyvatelstva.

Ve skutečnosti není tento jev specifickou zvláštností zemědělství a jeho výrobků. Naopak, za zbožní výroby a její absolutní formy, kapitalistické výroby, to platí o všech ostatních výrobních odvětvích a o všech ostatních výrobcích.

Tyto výrobky jsou zbožím, užitnými hodnotami, které mají směnnou hodnotu, a to realizovatelnou, zpeněžitelnou směnnou hodnotu, jen potud, pokud jiná zboží pro ně tvoří ekvivalent, pokud jiné výrobky vůči nim vystupují jako zboží a jako hodnoty; tedy potud, pokud se nevyrábějí jako bezprostřední životní prostředky pro své výrobce, nýbrž jako zboží, jako

výrobky, které se stávají užitnými hodnotami jen tím, že se přemění ve směnnou hodnotu (peníze), že se zcizí. Trh pro tato zboží se vytváří společenskou dělbou práce; rozdělení produktivních prací přeměňuje produkty těchto prací vzájemně ve zboží, ve vzájemné ekvivalenty, vede k tomu, že jedno zboží slouží jako trh druhému zboží. Není to naprosto nic, co by bylo specifické pro zemědělské výrobky.

Renta se může stát peněžní rentou jen na základě zbožní výroby, přesněji řečeno kapitalistické výroby, a stává se jí tou měrou, jak se stává zemědělská výroba zbožní výrobou, tedy tou měrou, jak se nezemědělská výroba vyvíjí jako samostatná vůči zemědělské výrobě; neboť tou měrou se stává zemědělský výrobek zbožím, směnnou hodnotou a hodnotou. Tou měrou, jak se s kapitalistickou výrobou vyvíjí výroba zboží, a tudíž výroba hodnoty, vyvíjí se výroba nadhodnoty a nadvýrobku. Ale tou měrou, jak se vyvíjí tato výroba, vyvíjí se i schopnost pozemkového vlastnictví zmocňovat se prostřednictvím svého monopolu na půdu stále většího dílu této nadhodnoty, a tím zvyšovat hodnotu své renty a cenu půdy samé. Kapitalista je při utváření této nadhodnoty a tohoto nadvýrobku ještě sám činný. Pozemkový vlastník nemusí dělat nic jiného než prostě zachycovat podíl na nadvýrobku a nadhodnotě, který roste bez jeho přispění. V tom je zvláštnost jeho postavení, a ne v tom, že hodnota produktů půdy, a tudíž i půdy neustále roste tou měrou, jak se pro ně rozšiřuje trh, jak roste poptávka po nich a s ní i svět zboží, který stojí proti produktu půdy, tj. jinak řečeno, jak roste množství nezemědělských výrobců zboží a nezemědělské zbožní produkce. Ale protože se to děje bez jeho přispění, zdá se, jako by to byla nějaká jeho specifická zvláštnost, že množství hodnoty, množství nadhodnoty a přeměna části této nadhodnoty v pozemkovou rentu závisí na společenském výrobním procesu, na vývoji zbožní výroby vůbec. Proto chce např. Dove z toho vyvodit rentu. Tvrdí, že renta nezávisí na množství zemědělského produktu, nýbrž na jeho hodnotě[33]; ta však závisí na počtu a produktivitě nezemědělského obyvatelstva. Ale vždyť platí o každém jiném výrobku, že se stává zbožím jen tou měrou, jak roste jednak množství, jednak rozmanitost řady jiných zboží, která tvoří jeho ekvivalenty. Ukázali jsme to již při všeobecném výkladu hodnoty.* Na jedné straně závisí směnitelnost nějakého výrobku vůbec

* Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy 13. Praha 1963, s. 53—55 a *Marx, K.*: Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 101—102.

na rozmanitosti zboží, které existuje kromě něho. Na druhé straně na tom závisí zejména množství, ve kterém se může tento výrobek sám vyrábět jako zboží.

Žádný výrobce, ani průmyslový, ani zemědělský, zkoumáme-li ho izolovaně, nevyrábí hodnotu ani zboží. Jeho výrobek se stává hodnotou a zbožím jen v určité společenské souvislosti. Za prvé pokud se jeví jako výraz společenské práce, tedy pokud je jeho vlastní pracovní doba částí společenské pracovní doby vůbec; za druhé: tento společenský charakter jeho práce se jeví jako společenský charakter, daný jeho výrobku, v jeho peněžním charakteru a v jeho všeobecné směnitelnosti, určované cenou.

Na jedné straně se tedy místo toho, aby se vysvětlila renta, vysvětluje nadhodnota nebo při ještě omezenějším pojetí nadvýrobek vůbec, a na straně druhé omyl, že charakter, který je vlastní všem výrobkům jako zboží a hodnotám, se připisuje výhradně zemědělským výrobkům. A ještě více se to zplošťuje, když se od všeobecného určení hodnoty přechází k *realizaci* určité zbožní hodnoty. Každé zboží může realizovat svou hodnotu jen v procesu oběhu, a to, zda ji realizuje a nakolik ji realizuje, závisí pokaždé na tržních podmínkách.

Není tedy zvláštností pozemkové renty, že se zemědělské výrobky vyvíjejí v hodnoty a jako hodnoty, tj. že vystupují jako zboží vůči jiným druhům zboží a nezemědělské výrobky vystupují vůči nim jako zboží čili že se vyvíjejí jako zvláštní výrazy společenské práce. Zvláštnost je v tom, že se s podmínkami, za kterých se zemědělské výrobky vyvíjejí jako hodnoty (zboží), a s podmínkami realizace jejich hodnot vyvíjí i moc pozemkového vlastnictví přivlastňovat si stále větší část těchto hodnot, vytvářených bez jeho přispění, že se stále větší část nadhodnoty přeměňuje v pozemkovou rentu.

KAPITOLA TŘICÁTÁ OSMÁ

# DIFERENCIÁLNÍ RENTA. VŠEOBECNÁ ČÁST

Při rozboru pozemkové renty budeme zprvu vycházet z předpokladu, že výrobky, z nichž se platí taková renta, u kterých se část nadhodnoty, a tudíž i část celkové ceny přeměňuje v rentu — pro náš účel stačí vzít zemědělské produkty nebo také produkty dolů — že se tedy produkty půdy nebo dolů prodávají jako každé jiné zboží za své výrobní ceny. Tj. jejich prodejní ceny se rovnají prvkům nákladů na ně (hodnotě spotřebovaného konstantního a variabilního kapitálu) plus zisku určenému všeobecnou mírou zisku, počítanému z celkového zálohovaného kapitálu, spotřebovaného i nespotřebovaného. Předpokládáme tedy, že se průměrné prodejní ceny těchto produktů rovnají jejich výrobní ceně. Je pak otázka, jak se za tohoto předpokladu může vyvinout pozemková renta, tj. jak se může část zisku přeměnit v pozemkovou rentu, a tudíž část ceny zboží připadnout pozemkovému vlastníkovi.

Abychom ukázali všeobecný charakter této formy pozemkové renty, předpokládejme, že převážná většina továren v nějaké zemi se pohání parními stroji a určitá menšina přírodními vodními spády. Předpokládejme, že výrobní cena v těchto průmyslových odvětvích je 115 za masu zboží, na kterou se spotřebuje kapitál 100. Těchto 15 % zisku se nepočítá jen ze spotřebovaného kapitálu 100, nýbrž z celkového kapitálu, kterého se použilo při výrobě této zbožní hodnoty. Tato výrobní cena, jak bylo vyloženo dříve, není určena individuální cenou nákladů každého jednotlivého průmyslového výrobce, nýbrž cenou nákladů, kterou zboží průměrně stojí za průměrných podmínek kapitálu v celé výrobní sféře. Je to vlastně tržní výrobní cena, průměrná tržní cena na rozdíl od jejích výkyvů. V podobě tržní ceny a dále v podobě regulující tržní ceny čili tržní výrobní ceny se vůbec projevuje podstata hodnoty zboží, jež není určena zvláštní pracovní dobou, kterou individuálně potřebuje k výrobě určitého množství zboží nebo jednotlivých zboží určitý jednotlivý výrobce, nýbrž společensky nutnou pracovní dobou, pracovní dobou, které je při daných průměrných společenských výrobních podmínkách třeba k tomu, aby se vyrobilo celé společensky potřebné množství různého zboží, které je na trhu.

Protože na určitých číselných poměrech tu vůbec nezáleží, předpokládejme dále, že cena nákladů v továrnách, které se pohánějí vodní silou, je pouze 90 místo 100. Protože výrobní cena masy tohoto zboží, která regu-

luje trh, se s 15 % ziskem rovná 115, budou továrníci, kteří pohánějí stroje vodní silou, prodávat rovněž za 115, tj. za průměrnou cenu, která reguluje tržní cenu. Jejich zisk by tudíž byl 25 místo 15; regulující výrobní cena by jim umožňovala dostávat mimořádný zisk 10 %, ne proto, že prodávají své zboží nad výrobní cenou, nýbrž proto, že je prodávají za výrobní cenu, proto, že se jejich zboží vyrábí čili jejich kapitál funguje za výjimečně příznivých podmínek, za podmínek, které jsou nad průměrnou úrovní podmínek, jež vládnou v této sféře.

Ihned se ukazuje dvojí:

*Za prvé:* S mimořádným ziskem výrobců, kteří používají jako pohonné síly přírodního vodního spádu, je tomu z počátku stejně jako s každým mimořádným ziskem (a tuto kategorii jsme probrali již při výkladu o výrobních cenách), který není náhodným výsledkem transakcí v procesu oběhu, náhodných výkyvů tržních cen. Tento mimořádný zisk se tedy rovněž rovná rozdílu mezi individuální výrobní cenou u těchto výrobců, kteří mají příznivější podmínky, a všeobecnou společenskou výrobní cenou v celé této výrobní sféře, jež reguluje trh. Tento rozdíl se rovná přebytku všeobecné výrobní ceny zboží nad jeho individuální výrobní cenou. Dvěma hranicemi, které regulují tento přebytek, je na jedné straně individuální cena nákladů, a tudíž individuální výrobní cena, na straně druhé všeobecná výrobní cena. Hodnota zboží vyrobeného s použitím vodního spádu je menší, protože k jeho výrobě je třeba menšího celkového množství práce, totiž méně práce, která vchází do výrobku ve zpředmětněné formě jako část konstantního kapitálu. Práce, které se tu používá, je produktivnější, její individuální produktivní síla je větší než produktivní síla práce používané ve většině továren téhož druhu. Její větší produktivní síla se projevuje v tom, že k tomu, aby vyrobila totéž množství zboží, potřebuje menší množství konstantního kapitálu, menší množství zpředmětněné práce než v jiných továrnách, a vedle toho i menší množství živé práce, protože pod vodním kolem se nemusí topit. Tato větší individuální produktivní síla použité práce zmenšuje hodnotu, ale také cenu nákladů, a tím výrobní cenu zboží. Ze stanoviska průmyslníka se to jeví tak, že pro něho je cena nákladů na zboží menší. Musí platit méně zpředmětněné práce a také méně mzdy, protože používá méně živé pracovní síly. Protože cena nákladů na jeho zboží je menší, je i jeho individuální výrobní cena menší. Jeho cena nákladů je 90 místo 100. Tedy i jeho individuální výrobní cena

je místo 115 jen 103 $^1/_2$ (100 : 115 = 90 : 103 $^1/_2$). Rozdíl mezi jeho výrobní cenou a všeobecnou výrobní cenou je omezen rozdílem mezi jeho individuální cenou nákladů a všeobecnou cenou nákladů. To je jedna z veličin, které tvoří hranice jeho mimořádného zisku.* Druhou takovou veličinou je velikost všeobecné výrobní ceny, do které vchází jako jeden z faktorů, jež ji regulují, všeobecná míra zisku. Kdyby zlevnilo uhlí, zmenšil by se rozdíl mezi jeho individuální a všeobecnou cenou nákladů, zmenšil by se tudíž i jeho mimořádný zisk. Kdyby musel zboží prodávat za jeho individuální hodnotu čili za výrobní cenu určenou jeho individuální hodnotou, zmizel by rozdíl. Je jednak výsledkem toho, že se zboží prodává za svou všeobecnou tržní cenu, za cenu, na kterou konkurence vyrovnává jednotlivé ceny, jednak toho, že větší individuální produktivní síla práce, kterou průmyslník uvádí do pohybu, není na prospěch dělníkům, nýbrž jako každá produktivní síla práce se tomu, kdo ji používá, projevuje jako produktivní síla kapitálu.

Protože jednou hranicí tohoto mimořádného zisku je výše všeobecné výrobní ceny, jejímž jedním faktorem je výše všeobecné míry zisku, může tento mimořádný zisk vznikat jen z rozdílu mezi všeobecnou a individuální výrobní cenou, tedy z rozdílu mezi individuální a všeobecnou mírou zisku. Převyšuje-li mimořádný zisk tento rozdíl, znamená to, že výrobek se prodal dráže než za výrobní cenu regulovanou trhem.

*Za druhé:* Až dosud se mimořádný zisk továrníka, který jako pohonné síly používá přírodního vodního spádu místo páry, ničím neliší od každého jiného mimořádného zisku. Každý normální mimořádný zisk, tj. mimořádný zisk, který není způsoben náhodnými prodejními operacemi nebo kolísáním tržní ceny, je určen rozdílem mezi individuální výrobní cenou zboží tohoto zvláštního kapitálu a všeobecnou výrobní cenou, která reguluje tržní ceny zboží vyrobeného kapitálem této výrobní sféry vůbec čili jinak řečeno, tržní ceny zboží celkového kapitálu vloženého do této výrobní sféry.

Ale nyní začíná rozdíl.

Čemu v daném případě děkuje továrník za svůj mimořádný zisk, za přebytek, který jemu osobně vynáší výrobní cena regulovaná všeobecnou mírou zisku?

* 1. vydání: jeho nadproduktu.

Především přírodní síle, pohonné síle vodního spádu, který je dán přírodou a není sám produktem práce, jako jím je uhlí, jež mění vodu v páru, které tudíž má hodnotu, musí se zaplatit ekvivalentem, vyžaduje náklady. Je to přírodní činitel výroby, k jehož vytvoření není třeba práce.

Ale to není všechno. Továrník, který pracuje s parním strojem, používá také přírodních sil, které ho nic nestojí, ale dělají práci produktivnější, a pokud tím zlevňují výrobu životních prostředků nutných pro dělníky, zvyšují nadhodnotu, a tudíž zisk, které tedy kapitál monopolizuje právě tak jako společenské přírodní síly práce, které vyplývají z kooperace, dělby práce etc. Továrník platí uhlí, neplatí však schopnost vody měnit své skupenství, přecházet v páru, neplatí rozpínavost páry atd. Tato monopolizace přírodních sil, tj. onoho vystupňování pracovní síly, které vyvolávají, je společná každému kapitálu, který používá parních strojů. Může zvětšit část produktu práce, která představuje nadhodnotu, proti části, která se přeměňuje ve mzdu. Pokud to dělá, zvyšuje všeobecnou míru zisku, ale nevytváří mimořádný zisk, kterým je právě přebytek individuálního zisku nad průměrným ziskem. Jestliže tu používá přírodní síly, vodního spádu, vytváří mimořádný zisk, nemůže to tedy být způsobeno jedině tím, že tu zvýšená produktivní síla práce vzniká z používání přírodní síly. Musí k tomu přistoupit další modifikující okolnosti.

Naopak. Pouhé používání přírodních sil v průmyslu může mít vliv na výši všeobecné míry zisku, protože má vliv na množství práce, které je třeba k výrobě nutných životních prostředků. Samo o sobě a pro sebe však nevytváří žádnou odchylku od všeobecné míry zisku, a právě o takovou odchylku tu jde. Dále: mimořádný zisk, který jinak realizuje individuální kapitál v nějaké zvláštní sféře výroby — neboť odchylky míry zisku mezi zvláštními sférami výroby se ustavičně vyrovnávají na průměrnou míru zisku — vyplývá, jestliže nepřihlížíme k čistě náhodným odchylkám, ze zmenšení ceny nákladů, tedy výrobních nákladů, jehož bývá dosaženo buď tím, že se kapitálu používá ve větším množství než průměrném, a že se proto zmenšují faux frais výroby, zatímco všeobecné příčiny, které zvyšují produktivní sílu práce (kooperace, dělba etc.), mohou působit ve větším stupni, s větší intenzitou, neboť působí na větším pracovním poli; anebo se ho dosahuje tím, že se, nepřihlížíme-li k rozsahu fungujícího kapitálu, používá lepších pracovních metod, nových vynálezů, zdokonalených strojů, chemických výrobních tajemství etc., zkrátka nových, zdo-

konalených výrobních prostředků a výrobních metod, jež převyšují průměrnou úroveň. Zmenšení ceny nákladů a mimořádný zisk, který z toho vyplývá, vznikají tu ze způsobu, jakým se používá fungujícího kapitálu. Vznikají buď z toho, že kapitál je ve výjimečně velkých masách koncentrován v jedněch rukou — okolnost, která odpadá, jakmile se v průměru používá stejně velkých mas kapitálu — nebo z toho, že kapitál určité velikosti funguje zvláště produktivním způsobem — okolnost, která odpadá, jakmile takový výjimečný výrobní způsob zevšeobecní nebo je překonán ještě pokročilejším výrobním způsobem.

Příčina mimořádného zisku tu tedy je v kapitálu samém (v němž je zahrnuta i práce, kterou uvádí do pohybu) — v rozdílu mezi velikostí použitého kapitálu, v jeho účelnějším použití; a o sobě a pro sebe nic nebrání tomu, aby se všeho kapitálu ve stejné výrobní sféře používalo stejným způsobem. Konkurence mezi kapitály usiluje naopak o to, aby se rozdíly stále víc vyrovnávaly; určování hodnoty společensky nutnou pracovní dobou se prosazuje zlevňováním zboží a donucováním, aby se zboží vyrábělo za stejně příznivých podmínek. Ale s mimořádným ziskem továrníka, který používá vodního spádu, je tomu jinak. Zvýšená produktivní síla práce, které používá, nevyplývá ani ze samotného kapitálu a práce, ani z pouhého používání přírodní síly, odlišné od kapitálu i práce, ale vtělené do kapitálu. Vyplývá z větší přirozené produktivní síly práce, vázané na používání přírodní síly, ale ne takové přírodní síly, kterou má k dispozici všechen kapitál ve stejné výrobní sféře, jako např. rozpínavost páry; tj. ne takové přírodní síly, jejíž používání se rozumí samo sebou, jakmile se vůbec kapitál vkládá do této sféry, nýbrž monopolizovatelné přírodní síly, kterou, jako vodním spádem, mohou disponovat jen ti, kdo disponují zvláštními pozemky i tím, co k nim patří. Zda tato přírodní podmínka větší produktivní síly práce vznikne, nezavisí vůbec na kapitálu, ale na způsobu, jak může každý kapitál přeměňovat vodu v páru. Vyskytuje se v přírodě jen na některých místech, a kde není, nedá se vytvořit určitým vynaložením kapitálu. Není vázána na výrobky, které vytvořila práce, jako stroje, uhlí etc., nýbrž na určité přírodní podmínky určitých částí půdy. Továrníci, kterým patří vodní spády, vylučují z používání této přírodní síly továrníky, kteří je nemají, protože půda, a tím spíše půda obdařená vodní silou, je omezena. To nevylučuje, že ačkoliv je množství přírodních vodních spádů v určité zemi omezeno, je možno zvyšovat množství vodní

síly, jíž lze využít pro průmysl. Vodní spád je možno uměle svést, aby se plně využilo jeho hnací síly; a pak je možno zdokonalit vodní kolo, aby se vodní síly využilo co nejvíce; kde se nehodí pro přívod vody obyčejné vodní kolo, je možno použít turbín etc. Vlastnictví této přírodní síly znamená pro jejího majitele monopol, podmínku vysoké produktivní síly vloženého kapitálu, která se nemůže vytvořit výrobním procesem kapitálu samého([33]); tato přírodní síla, kterou je možno takto monopolizovat, je vždy neodlučnou součástí půdy. Taková přírodní síla nepatří k všeobecným podmínkám příslušné výrobní sféry ani k jejím podmínkám, které lze všeobecně vytvořit.

Jestliže si pak představíme, že půda s vodními spády je v rukou subjektů, kteří platí za majitele těchto částí zeměkoule, za pozemkové vlastníky, vidíme, že nedovolují, aby se kapitál vkládal do vodních spádů a aby se jich využívalo pomocí kapitálu. Mohou jejich využití dovolit nebo je odepřít. Ale kapital nemůže ze sebe vytvořit vodní spád. Mimořádný zisk, který vzniká z tohoto používání vodního spádu, nevzniká tudíž z kapitálu, nýbrž z toho, že kapitál používá monopolizovatelné a monopolizované přírodní síly. Za těchto okolností se mimořádný zisk přeměňuje v pozemkovou rentu, tj. připadá vlastníkovi vodního spádu. Jestliže mu továrník platí za vodní spád 10 liber št. ročně, je zisk továrníka 15 liber št.; 15 % z těch 100 liber št., které pak představují jeho výrobní náklady; a je na tom stejně jako všichni ostatní kapitalisté jeho výrobní sféry, kteří pracují s párou, možná že i lépe. Na věci by se nic nezměnilo, kdyby vodní spád patřil přímo kapitalistovi. Ani pak by nedostával mimořádný zisk 10 liber št. jako kapitalista, nýbrž jako vlastník vodního spádu; a právě proto, že tento přebytek nevyplývá z jeho kapitálu jako takového, nýbrž z používání přírodní síly, oddělitelné od jeho kapitálu, monopolizovatelné, ve svém rozsahu omezené, právě proto se tento přebytek přeměňuje v pozemkovou rentu.

*Za prvé:* Je jasné, že tato renta je vždy diferenciální renta, neboť nespoluurčuje všeobecnou výrobní cenu zboží, nýbrž ji předpokládá. Vzniká vždy z rozdílu mezi individuální výrobní cenou u jednotlivého kapitálu, který má k dispozici monopolizovanou přírodní sílu, a všeobecnou výrobní cenou u kapitálu vloženého do příslušné výrobní sféry vůbec.

*Za druhé:* Tato pozemková renta nevzniká z absolutního zvýšení pro-

([33]) Viz o mimořádném zisku Inquiry (proti Malthusovi).

duktivní síly použitého kapitálu, resp. práce, kterou si tento kapitál přivlastňuje — to jen může snížit hodnotu zboží; nýbrž vzniká z větší relativní produktivity určitých jednotlivých kapitálů vložených do určité výrobní sféry, ve srovnání s vklady kapitálu, které nemají tyto výjimečné, přírodou vytvořené příznivé podmínky produktivní síly. Kdyby např. používání páry přes to, že uhlí má hodnotu a vodní síla ji nemá, mělo rozhodující přednosti, které by používání vodní síly nemělo a které by ji předčily, nepoužívalo by se vodní síly a vodní síla by nemohla vytvářet mimořádný zisk, tudíž ani rentu.

*Za třetí:* Přírodní síla není zdrojem mimořádného zisku, nýbrž pouze jeho přírodní základnou, protože je přírodní základnou výjimečně zvýšené produktivní síly práce. Tak je užitná hodnota vůbec nositelem směnné hodnoty, ale ne její příčinou. Kdyby se stejná užitná hodnota dala opatřit bez práce, neměla by směnnou hodnotu, uchovala by si však i nadále přirozenou užitečnost užitné hodnoty. Ale na druhé straně bez užitné hodnoty, tj. bez tohoto přirozeného nositele práce, nemá věc směnnou hodnotu. Kdyby se různé hodnoty nevyrovnávaly na výrobní ceny a různé individuální výrobní ceny na všeobecnou výrobní cenu, jež reguluje trh, pak by pouhé zvýšení produktivní síly práce způsobené používáním vodního spádu jen snižovalo cenu zboží vyrobeného s použitím vodního spádu, ale nezvyšovalo by zisk, který je v tomto zboží, tak jako by se na druhé straně tato zvýšená produktivní síla práce vůbec nepřeměňovala v nadhodnotu, kdyby si kapitál nepřivlastňoval produktivní sílu práce, jíž používá, jak přirozenou, tak společenskou.

*Za čtvrté:* Pozemkové vlastnictví vodního spádu nemá s tvorbou části nadhodnoty (zisku), a tudíž vůbec ceny zboží, které se vyrábí s pomocí vodního spádu, samo o sobě a pro sebe co dělat. Tento mimořádný zisk by existoval, i kdyby neexistovalo pozemkové vlastnictví, kdyby např. půdy, k níž by patřil vodní spád, užíval továrník jako půdy, která nemá pána. Pozemkové vlastnictví tedy nevytváří část hodnoty, která se přeměňuje v mimořádný zisk, nýbrž jen umožňuje pozemkovému vlastníkovi, vlastníku vodního spádu, vylákat tento mimořádný zisk továrníkovi z kapsy a strčit si ho do vlastní kapsy. Není příčinou toho, že se tvoří tento mimořádný zisk, nýbrž příčinou toho, že se přeměňuje ve formu pozemkové renty, tedy toho, že si tuto část zisku, resp. ceny zboží, přivlastňuje majitel půdy nebo vodního spádu.

*Za páté:* Je jasné, že cena vodního spádu, tedy cena, kterou by dostal majitel pozemku, kdyby vodní spád prodal někomu třetímu nebo přímo továrníkovi, především nevchází do výrobní ceny zboží, ačkoliv vchází do individuální ceny nákladů továrníka, neboť renta tu vzniká z výrobní ceny zboží téhož druhu vyráběného s použitím parních strojů, regulované nezávisle na vodním spádu. Ale dále — tato cena vodního spádu je vůbec iracionální výraz, za kterým se skrývá reálný ekonomický vztah. Vodní spád, jako půda vůbec, jako každá přírodní síla, nemá hodnotu, protože v něm není zpředmětněna žádná práce, a proto nemá ani cenu, která normálně není nic jiného než hodnota vyjádřená v penězích. Kde není hodnota, nemůže se eo ipso ani nic vyjádřit v penězích. Tato cena není nic jiného než kapitalizovaná renta. Pozemkové vlastnictví umožňuje vlastníkovi zmocňovat se rozdílu mezi individuálním ziskem a průměrným ziskem; takto uchvácený zisk, který se každoročně obnovuje, se může kapitalizovat a jeví se pak jako cena přírodní síly samé. Jestliže mimořádný zisk, který má továrník z využívání vodního spádu, je 10 liber št. ročně, a je-li průměrný úrok 5 %, představuje těchto 10 liber št. ročně úrok z kapitálu 200 liber št.; a tato kapitalizace ročních 10 liber št., které může vlastník vodního spádu brát továrníkovi, se pak jeví jako kapitálová hodnota vodního spádu samého. Že ten nemá hodnotu, nýbrž že jeho cena je pouhým odrazem uchvacovaného mimořádného zisku, vypočítaného kapitalisticky, je vidět už z toho, že cena 200 liber št. představuje pouze součin mimořádného zisku 10 liber št. a 20 let, ačkoliv vlastníkovi za jinak stejných okolností umožňuje stejný vodní spád brát těchto 10 liber št. ročně po neurčitou dobu, 30, 100, x let, ačkoliv na druhé straně, kdyby nová výrobní metoda, které by se nedalo použít pro vodní sílu, snížila cenu nákladů na zboží vyráběné parním strojem ze 100 na 90 liber št., zmizel by mimořádný zisk a s ním renta a s rentou cena vodního spádu.

Když jsme takto vymezili všeobecný pojem diferenciální renty, přejděme k jejímu zkoumání ve vlastním zemědělství. Co o něm řekneme, platí vcelku i o dolech.

KAPITOLA TŘICÁTÁ DEVÁTÁ

# PRVNÍ FORMA DIFERENCIÁLNÍ RENTY (DIFERENCIÁLNÍ RENTA I)

Ricardo má plnou pravdu v těchto poučkách:

„Rent" (tj. diferenciální renta; předpokládá, že neexistuje jiná renta než diferenciální) „is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour."* (Principles, s. 59.)

„Na stejném množství půdy", musel by dodat, pokud jde o pozemkovou rentu, a ne o mimořádný zisk vůbec.

Jinými slovy: Mimořádný zisk, jestliže se vytváří normálně, a ne náhodnými okolnostmi v procesu oběhu, se vždy vyrábí jako rozdíl mezi produktem dvou stejných množství kapitálu a práce a tento mimořádný zisk se přeměňuje v pozemkovou rentu, používá-li se dvou stejných množství kapitálu a práce na stejně velkých pozemcích s nestejnými výsledky. Není ostatně bezpodmínečně nutné, aby tento mimořádný zisk vznikal z nestejných výsledků stejných množství použitého kapitálu. V různých vkladech se mohou zaměstnat nestejně velké kapitály; většinou tomu tak i bývá; ale stejné poměrné části, např. 100 liber št. z každého kapitálu, dávají nestejné výsledky; tj. míra zisku je různá. To je všeobecný předpoklad pro existenci mimořádného zisku v kterékoliv sféře vkládání kapitálu vůbec. Druhá věc je přeměna tohoto mimořádného zisku ve formu pozemkové renty (vůbec renty jako formy odlišné od zisku); musí se vždy zkoumat, kdy, jak, za jakých okolností dochází k této přeměně.

Ricardo má dále pravdu v této poučce, pokud je omezena na diferenciální rentu:

„Whatever diminishes the inequality in the produce obtained on the same or on new land, tends to lower rent; and whatever increases that inequality, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it."** (S. 74.)

K těmto příčinám však patří nejen všeobecné příčiny (úrodnost a poloha), ale i 1. rozdělení daní, podle toho, zda působí rovnoměrně nebo ne;

* „Renta je vždy rozdíl mezi produkty, kterých se dosáhne použitím dvou stejných množství kapitálu a práce."

** „Všechno, co zmenšuje nestejnost produktu dosaženého na téže nebo na nové půdě, má tendenci snižovat rentu; a všechno, co tuto nestejnost zvětšuje, má nutně opačný účinek, má tendenci ji zvyšovat."

nerovnoměrně působí tam, kde není centralizováno, jako např. v Anglii, a kde se daň vybírá z půdy, a ne z renty; 2. rozdíly, které vyplývají z nestejného vývoje zemědělství v různých částech země, neboť toto odvětví výroby se pro svůj tradiční charakter nivelizuje obtížněji než manufaktura, a 3. nerovné rozdělení kapitálu mezi pachtýře. Protože to, že se kapitalistický způsob výroby zmocnil zemědělství a přeměnil samostatně hospodařící rolníky v námezdní dělníky, je vlastně vůbec jeho posledním dobyvatelským činem, jsou zde tyto rozdíly větší než v kterémkoliv jiném odvětví výroby.

Po těchto předběžných poznámkách chci teprve velmi stručně nastínit zvláštnosti svého výkladu na rozdíl od výkladu Ricardova aj.

*

Podíváme se nejdříve na nestejné výsledky stejných množství kapitálu, použitých na různých stejně velkých pozemcích, nebo při nestejně velkých pozemcích na výsledky přepočítané na stejně velké výměry půdy.

Dvě všeobecné, na kapitálu nezávislé příčiny těchto nestejných výsledků jsou: 1. *úrodnost* (k tomuto bodu je třeba vyložit, co všechno a které zvláštní momenty jsou zahrnuty v přirozené úrodnosti půdy), 2. *poloha* pozemků. Poloha je rozhodující u kolonií a vůbec pro pořadí, ve kterém je možno začít pozemky postupně obdělávat. Dále je jasné, že tyto dvě rozdílné příčiny diferenciální renty, úrodnost a poloha, mohou působit v protichůdném směru. Pozemek může mít velmi dobrou polohu i být velmi málo úrodný, a naopak. Tato okolnost je důležitá, neboť nám vysvětluje, proč se při obdělávání půdy v dané zemi může postupovat jak od lepší půdy k horší, tak obráceně. Konečně je jasné, že pokrok sociální výroby vůbec má na jedné straně nivelizující vliv na polohu jako příčinu diferenciální renty tím, že vytváří místní trhy a vybudováním komunikačních a dopravních prostředků vytváří polohu; a že na straně druhé stupňuje rozdíly mezi místními polohami pozemků tím, že odlučuje zemědělství od manufaktury a vytváří jednak velká střediska výroby, jednak relativně osamocuje venkov.

Nejprve však tento bod, polohu, ponechme stranou a zkoumejme jen přirozenou úrodnost. Jestliže nepřihlížíme ke klimatickým aj. momentům, záleží rozdíl v přirozené úrodnosti v rozdílu v chemickém složení

povrchové vrstvy půdy, tj. v jejím různém obsahu rostlinných živin. Avšak dva pozemky stejného chemického složení a v tomto smyslu stejné přirozené úrodnosti mohou mít rozdílnou skutečnou, efektivní úrodnost, podle toho, zda jsou tyto živiny ve formě, ve které je rostliny mohou více nebo méně asimilovat, přímo zužitkovat pro svou výživu. Bude tedy záležet jednak na vývoji zemědělské chemie, jednak na vývoji zemědělské mechaniky, do jaké míry se může stejné přirozené úrodnosti využít na pozemcích od přírody úrodných stejně. Proto ačkoliv je úrodnost objektivní vlastností půdy, ekonomicky zahrnuje vždy určitý vztah, vztah k dané úrovni vývoje zemědělské chemie a mechaniky, a proto se mění s touto úrovní vývoje. Buď chemickými prostředky (např. používáním určitých tekutých hnojiv na tvrdé jílovité půdě nebo i žíháním těžké jílovité půdy), nebo mechanickými prostředky (např. zvláštními pluhy na těžkou půdu) se mohou odstranit překážky, které způsobují, že stejně úrodná půda je fakticky méně plodná (sem patří i odvodňování). To může změnit i pořadí, v němž se přistupuje k obdělávání různých druhů půdy, jako tomu bylo například u lehké písčité a těžké jílovité půdy v jednom období vývoje anglického zemědělství. To zase ukazuje, jak se historicky — jak se postupně přistupuje k obdělávání — může se právě tak přecházet od úrodnější půdy k méně úrodné jako naopak. Stejných výsledků se může dosáhnout i uměle vyvolaným zlepšením složení půdy nebo pouhou změnou zemědělské metody. Konečně stejný výsledek může nastat v důsledku změny v hierarchii druhů půdy vlivem různých podmínek spodní vrstvy, jakmile se i spodní vrstva začne zpracovávat a připojí se k ornici. To je podmíněno zčásti používáním nových zemědělských metod (např. pícniny), zčásti mechanickými prostředky, které buď změní spodní vrstvu ve vrchní vrstvu nebo ji s ní smísí, nebo zpracují spodní vrstvu, aniž ji obrátí na povrch.

Všechny tyto vlivy na rozdílnou úrodnost různých pozemků znamenají, že z hlediska ekonomické úrodnosti je stupeň produktivity práce, v daném případě schopnost zemědělství ihned využít přirozené úrodnosti půdy — schopnost, která je na různých vývojových stupních různá — právě takovým momentem takzvané přirozené úrodnosti půdy jako její chemické složení a jiné její přirozené vlastnosti.

Předpokládáme tedy určitý stupeň vývoje zemědělství. Předpokládáme dále, že hierarchie druhů půdy je ve shodě s tímto vývojovým stupněm, jak tomu samozřejmě vždy bývá u současných vkladů kapitálu do různých

pozemků. Pak se může diferenciální renta jevit ve vzestupné nebo v sestupné řadě, neboť ačkoliv pro celek skutečně obdělávaných pozemků je pořadí dáno, docházelo vždy k postupnému pohybu, ve kterém se utvářela.

Předpokládejme 4 druhy půdy: *A*, *B*, *C* a *D*. Předpokládejme dále, že cena kvarteru pšenice = 3 libry št. čili 60 šilinků. Protože renta je pouhou diferenciální rentou, rovná se tato cena 60 šilinků za kvarter na nejhorší půdě výrobní ceně,* tj. rovná se kapitálu plus průměrnému zisku.

Tato nejhorší půda je např. *A* a dává na 50 šilinků nákladů 1 kvarter = 60 šilinků, tedy 10 šilinků zisku čili 20 %.

*B* např. dává při stejných nákladech 2 kvartery = 120 šilinků. To by bylo 70 šilinků zisku čili mimořádný zisk 60 šilinků.

*C* např. dává při stejných nákladech 3 kvartery = 180 šilinků; celkový zisk = 130 šilinků, mimořádný zisk = 120 šilinků.

*D* např. dává 4 kvartery = 240 šilinků, = 180 šilinků mimořádného zisku.

Pak bychom měli tuto řadu:

Tabulka I

| Druh půdy | Produkt | | Zálohovaný kapitál | Zisk | | Renta | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | kvarterů | šilinků | | kvarterů | šilinků | kvarterů | šilinků |
| *A* | 1 | 60 | 50 | 1/6 | 10 | — | — |
| *B* | 2 | 120 | 50 | 1 1/6 | 70 | 1 | 60 |
| *C* | 3 | 180 | 50 | 2 1/6 | 130 | 2 | 120 |
| *D* | 4 | 240 | 50 | 3 1/6 | 190 | 3 | 180 |
| Celkem | 10 | 600 | | | | 6 | 300 |

Příslušné renty byly u *D* 190 šilinků minus 10 šilinků čili rozdíl mezi *D* a *A*; u *C* 130 šilinků minus 10 šilinků, čili rozdíl mezi *C* a *A*; u *B* 70 šilinků minus 10 šilinků, čili rozdíl mezi *B* a *A*; a úhrnná renta u *B*, *C*, *D* = 6 kvarterům = 360 šilinkům, což se rovná součtu rozdílů mezi *D* a *A*, *C* a *A*, *B* a *A*.

* Produktionskosten.

Tato řada, která představuje daný produkt za daného stavu, se může, abstraktně vzato (a ukázali jsme již příčiny, proč tomu tak může být i ve skutečnosti), vytvořit v sestupné řadě, jak sestupuje od *D* k *A* (od úrodnější půdy k půdě čím dále tím méně úrodné), i vzestupné řadě (která stoupá od *A* k *D*, od relativně neúrodné půdy k stále úrodnější půdě), a konečně ve střídavé řadě, tu sestupně, tu vzestupně, např. od *D* k *C*, od *C* k *A*, od *A* k *B*.

Proces, který probíhá při sestupném pořadí, byl: cena kvarteru postupně stoupá, řekněme z 15 šilinků na 60. Jakmile 4 kvartery (můžeme si pod tímto představovat milióny) vyrobené *D* už nestačily, stoupala cena pšenice tak dlouho, až nabídku, jež chyběla, mohlo tvořit *C*. Tj. cena musela stoupnout na 20 šilinků za kvarter. Jakmile cena pšenice stoupla na 30 šilinků za kvarter, mohla se začít obdělávat půda *B*, a jakmile stoupla na 60, mohla se začít obdělávat půda *A*, aniž se kapitál, který se na to vynaložil, musel spokojovat s menší mírou zisku než 20 %. Tak se vytvořila renta pro *D*, nejdříve 5 šilinků na kvarter = 20 šilinků ze 4 kvarterů, které *D* vyrobí; pak 15 šilinků na kvarter = 60 šilinků, a potom 45 šilinků na kvarter = 180 šilinků ze 4 kvarterů.

Jestliže míra zisku z půdy *D* byla původně rovněž = 20 %, byl celkový zisk ze 4 kvarterů také jen 10 šilinků, což však při ceně obilí 15 šilinků představovalo víc obilí než při ceně 60 šilinků. Protože však obilí vchází do reprodukce pracovní síly a z každého kvarteru musí jedna část nahrazovat mzdu a jiná konstantní kapitál, byla za tohoto předpokladu nadhodnota vyšší, byla tedy za jinak stejných okolností vyšší i míra zisku. (Otázku míry zisku prozkoumat ještě zvlášť a podrobněji.)

Jestliže však byla řada obrácená, začal-li proces od *A*, pak jakmile se musela začít obdělávat nová orná půda, stoupla napřed cena kvarteru nad 60 šilinků; protože však nutnou dodávku 2 kvarterů krylo *B*, klesla zase na 60 šilinků; neboť *B* sice vyrábělo kvarter za 30 šilinků, ale prodávalo ho za 60, protože jeho nabídka stačila právě jen na to, aby kryla poptávku. Tak se vytvořila renta, nejdříve 60 šilinků pro *B*, a stejně pro *C* a *D*, vždy za předpokladu, že ačkoliv by obě tyto půdy relativně dodávaly kvarter za 20 a 15 šilinků skutečné hodnoty, zůstává tržní cena na 60 šilincích, protože nabídka jednoho kvarteru, který dodává *A*, je i nadále nutná k uspokojení celkové potřeby. V tomto případě by vzestup poptávky nad potřebu, kterou napřed krylo *A* a potom *A* a *B*, nevedl k tomu, že se začalo

postupně obdělávat *B*, *C* a *D*, nýbrž k tomu, že se rozšířila obdělávaná plocha vůbec, přičemž se úrodnější pozemky začaly po případě obdělávat až později.

V první řadě by se vzrůstem ceny stoupala renta a klesala míra zisku. Tento pokles by se mohl zcela nebo zčásti paralyzovat okolnostmi, které působí opačně; podrobněji se tímto bodem budeme zabývat později. Nesmí se zapomínat, že všeobecná míra zisku není určena nadhodnotou ve *všech* výrobních sférách stejně. Zemědělský zisk neurčuje průmyslový zisk, nýbrž naopak. Ale o tom později.

V druhé řadě by míra zisku z vynaloženého kapitálu zůstala stejná; masa zisku by se projevovala v menším množství obilí, ale relativní cena obilí by stoupla ve srovnání s ostatním zbožím. Avšak tam, kde dochází ke zvýšení zisku, neplynul by přírůstek zisku do kapes pilných pachtýřů a neprojevoval by se jako zvýšený zisk, nýbrž odděloval by se od zisku ve formě renty. Cena obilí by však za daného předpokladu zůstala nezměněna.

Vývoj a růst diferenciální renty je stejný jak při ustálených, tak při stoupajících cenách, a jak při nepřetržitém postupu od horší půdy k lepší, tak při nepřetržitém obráceném postupu od lepší půdy k horší půdě.

Dosud jsme předpokládali 1. že cena v jedné řadě stoupá, ve druhé se nemění, a 2. že se ustavičně postupuje od lepší půdy k horší nebo obráceně od horší půdy k lepší.

Ale předpokládejme, že potřeba obilí stoupla z původních 10 kvarterů na 17; dále, že nejhorší půda *A* je vytlačena jinou půdou *A*, která dává při výrobní ceně 60 šilinků (50 šilinků náklady plus 10 šilinků, které představují 20 % zisku) 1 $^1/_3$ kvarteru, takže její výrobní cena za kvarter = 45 šilinků; anebo že se dosavadní půda *A* stálým racionálním obděláváním zlepšila nebo se při nezměněných nákladech obdělávala produktivněji, např. tím, že se zavedlo pěstování jetele, takže její produkt při nezměněném zálohovaném kapitálu stoupá na 1 $^1/_3$ kvarteru. Předpokládejme dále, že druhy půdy *B*, *C*, *D* dávají nadále stejný produkt, ale že se začaly obdělávat nové druhy půdy: *A'* s úrodností mezi *A* a *B*, dále *B'* a *B''* s úrodností mezi *B* a *C*; pak by docházelo k těmto jevům:

*Za prvé:* Výrobní cena kvarteru pšenice čili její regulující tržní cena by klesla z 60 šilinků na 45 čili o 25 %.

*Za druhé*: Postupovalo by se zároveň od úrodnější půdy k méně úrodné a od méně úrodné k úrodnější. Půda *A'* je úrodnější než *A*, ale je

méně úrodná než dosud obdělávaná půda $B$, $C$ a $D$; a $B'$, $B''$ jsou úrodnější než $A$, $A'$ a $B$, ale méně úrodné než $C$ a $D$. Od jedné půdy ke druhé by se tedy přecházelo křížem krážem; nepřecházelo by se k absolutně méně úrodné půdě ve srovnání s $A$ atd., nýbrž k půdě relativně méně úrodné ve srovnání s dosud nejúrodnějšími druhy půdy $C$ a $D$; na druhé straně by se nepřecházelo k absolutně úrodnější půdě, nýbrž k relativně úrodnější proti dosud nejméně úrodným půdám $A$, resp. $A$ a $B$.

*Za třetí*: Renta z $B$ by klesla; rovněž renta z $C$ a $D$; ale úhrn rent v obilí by stoupl ze 6 kvarterů za $7\,^2/_3$; množství půdy, která se obdělává a vynáší rentu, by se zvětšilo a množství produktu by stouplo z 10 kvarterů na 17. Zisk by sice zůstal u $A$ nezměněn, ale vyjádřen v obilí by stoupl; mohla by stoupnout i míra zisku, protože mohla stoupnout relativní nadhodnota. V tomto případě by proto, že zlevnily životní prostředky, klesla mzda, tedy výdaj na variabilním kapitálu, tedy i celkový výdaj. V penězích by úhrn rent klesl z 360 šilinků na 345.

Uvedeme tuto novou řadu:

Tabulka II

| Druh půdy | Produkt | | Výdaj kapitálu | Zisk | | Renta | | Výrobní cena za kvarter |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | kvarterů | šilinků | | kvarterů | šilinků | kvarterů | šilinků | |
| $A$ | $1\,^1/_3$ | 60 | 50 | $^2/_9$ | 10 | — | — | 45 šil. |
| $A'$ | $1\,^2/_3$ | 75 | 50 | $^5/_9$ | 25 | $^1/_2$ | 15 | 36 šil. |
| $B$ | 2 | 90 | 50 | $^8/_9$ | 40 | $^2/_3$ | 30 | 30 šil. |
| $B'$ | $2\,^1/_3$ | 105 | 50 | $1\,^2/_9$ | 55 | 1 | 45 | $25\,^5/_7$ šil. |
| $B''$ | $2\,^2/_3$ | 120 | 50 | $1\,^5/_9$ | 70 | $1\,^1/_3$ | 60 | $22\,^1/_2$ šil. |
| $C$ | 3 | 135 | 50 | $1\,^8/_9$ | 85 | $1\,^2/_3$ | 75 | 20 šil. |
| $D$ | 4 | 180 | 50 | $2\,^8/_9$ | 130 | $2\,^2/_3$ | 120 | 15 šil. |
| Celkem | 17 | | | | | $7\,^2/_3$ | 345 | |

Konečně, jestliže se dále obdělávaly jen druhy půdy $A$, $B$, $C$ a $D$, ale jejich výnosnost se zvýšila tak, že by $A$ vyrábělo místo 1 kvarteru 2, $B$ místo 2 kvarterů 4, $C$ místo 3 kvarterů 7 a $D$ místo 4 kvarterů 10, takže by tedy tytéž příčiny působily na různé druhy půdy různě, stoupla by celková produkce z 10 kvarterů na 23. Předpokládáme-li, že by v důsledku vzrůstu

obyvatelstva a poklesu ceny poptávka pohltila těchto 23 kvarterů, vyšel by tento výsledek:

Tabulka III

| Druh půdy | Produkt | | Výdaj kapitálu | Výrobní cena kvarteru | Zisk | | Renta | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | kvarterů | šilinků | | | kvarterů | šilinků | kvarterů | šilinků |
| *A* | 2 | 60 | 50 | 30 | 1/3 | 10 | 0 | 0 |
| *B* | 4 | 120 | 50 | 15 | 2 1/2 | 70 | 2 | 60 |
| *C* | 7 | 210 | 50 | 8 4/7 | 5 1/2 | 160 | 5 | 150 |
| *D* | 10 | 300 | 50 | 6 | 8 1/2 | 250 | 8 | 240 |
| Celkem | 23 | | | | | | | |

Číselné poměry tu jsou, jako v ostatních tabulkách, libovolné, ale předpoklady jsou naprosto racionální.

První a hlavní předpoklad je, že zlepšování v zemědělství působí na různé druhy půdy nestejně a že v našem případě působí na nejlepší druhy půdy *C* a *D* více než na *A* a *B*. Zkušenost ukázala, že tomu tak zpravidla bývá, ačkoliv může dojít i k opaku. Kdyby zlepšení působilo víc na horší půdu než na lepší, klesala by renta z lepší půdy, místo aby stoupala. — S absolutním vzrůstem úrodnosti všech druhů půdy se však v tabulce zároveň předpokládá vzrůst vyšší relativní úrodnosti lepších druhů půdy *C* a *D*, tudíž vzrůst rozdílu v produktu při stejném vkladu kapitálu, a tudíž vzrůst diferenciální renty.

Druhý předpoklad je, že s tím, jak vzrůstá celkový produkt, vzrůstá i celková potřeba. *Za prvé*, tento vzrůst si nemusíme představovat jako náhlý; může probíhat pozvolna tak dlouho, až vznikne řada III. *Za druhé* není pravda, že spotřeba nutných životních prostředků nestoupá s jejich zlevňováním. Zrušení obilních zákonů[27] v Anglii (viz Newmana[34]) dokázalo opak, a opačná představa vznikla jen proto, že velké a náhlé rozdíly v úrodě, způsobené jen počasím, vyvolávají hned nepoměrný pokles, hned nepoměrný vzestup cen obilí. Jestliže je v tomto případě zlevnění tak náhlé a krátkodobé, že nestačí plně zapůsobit na rozšíření spotřeby, nastává pravý opak tam, kde zlevnění vychází přímo z poklesu regulující výrobní ceny, tedy je trvalé. *Za třetí*: část obilí se může spotřebovat jako pá-

lenka nebo pivo. A stoupající spotřeba obou těchto výrobků nemá nijak úzké meze. *Za čtvrté* věc závisí jednak na přírůstku obyvatelstva, jednak země může být zemí, která vyváží obilí, jakou byla Anglie až do druhé poloviny XVIII. století, takže potřeba se nereguluje hranicemi čistě národní spotřeby. *Konečně* zvýšení a zlevnění výroby pšenice může mít za následek, že hlavní potravinou širokých vrstev lidu se místo žita nebo ovsa stane pšenice, takže pro ni už tím roste trh, jako může nastat opačný jev, když výrobku ubývá a jeho cena roste. — Tedy za těchto předpokladů a při přijatých číselných poměrech dává řada III výsledek, že cena kvarteru klesá z 60 šilinků na 30, tedy o 50 %; že výroba, ve srovnání s řadou I, vzrůstá z 10 kvarterů na 23, tedy o 130 %; že renta z půdy *B* zůstává beze změny, z *C* stoupá o 25 % a z *D* o 33 $^1/_3$ %, a že úhrn rent stoupá z 18 liber št. na 22 $^1/_2$, tedy o 25 %.*

Jestliže srovnáme všechny tři tabulky (přitom je třeba vzít řadu I dvakrát: vzestupně od *A* k *D* a sestupně od *D* k *A*), které je možno chápat buď jako dané stupně, jež existují za daného stavu společnosti — např. vedle sebe ve třech různých zemích — nebo jako stupně, které následují po sobě v různých obdobích vývoje téže země, vyjde nám:

1. Že řada, jestliže je dokončena — ať byl průběh jejího vytváření jakýkoliv — se vždy jeví jako sestupná; neboť při zkoumání renty se vždy bude nejdříve vycházet od půdy, která vynáší maximum renty, a teprve nakonec se dojde k půdě, která nevynáší rentu.

2. Výrobní cena na nejhorší půdě, která nevynáší rentu, je vždy regulující tržní cenou, ačkoliv tato tržní cena v tabulce I, vytvořila-li se ve vzestupné řadě, by zůstávala stálá jen proto, že by se obdělávala stále lepší půda. Cena obilí vyrobeného na nejlepší půdě reguluje v tomto případě natolik, nakolik závisí na množství obilí vyrobeném na této půdě, do jaké míry reguluje půda *A*. Kdyby půdy *B*, *C* a *D* vyráběly tolik, že by to převýšilo potřebu, přestala by regulovat *A* půda. To má na mysli Storch, když považuje za regulující nejlepší druh.[35] V tomto smyslu americká cena obilí reguluje anglickou cenu.

3. Diferenciální renta vyplývá z rozdílu v přirozené úrodnosti půdy (zde ještě nepřihlížíme k poloze), daného pro každý daný stupeň vývoje

* 1. vydání: že renta z půdy *B* je beze změny, z *C* se zdvojnásobuje a z *D* je větší než dvojnásobná a že úhrnná renta stoupá z 18 na 22 liber št., tedy o 22 $^1/_9$ %.

kultury, tedy z omezeného rozsahu nejlepších pozemků a z toho, že se stejné kapitály musí vkládat do nestejných druhů půdy, a ty tedy při vynaložení téhož kapitálu dávají nestejný produkt.

4. Diferenciální renta a odstupňovaná diferenciální renta může vzniknout právě tak v sestupné stupnici, postupem od lepší půdy k horší, jako obráceně, od horší půdy k lepší, i křížem krážem střídavým směrem. (Řada I se může utvořit postupem jak od *D* k *A*, tak od *A* k *D*. Řada II obsahuje pohyby obojího druhu.)

5. Podle způsobu, jak se vytvořila, může diferenciální renta vzniknout při stálé, stoupající i klesající ceně produktu půdy. Při klesající ceně může celková výroba a celkový úhrn rent stoupat a na pozemcích, které dosud nevynášely rentu, se může tvořit renta, přestože nejhorší půda *A* je vytlačena lepší půdou nebo se sama zlepšila a protože renta z jiných, lepších, dokonce i z nejlepších druhů půdy klesá (tabulka II); tento proces může být také spojen s poklesem celkového úhrnurent (v penězích). Konečně při poklesu cen, který je způsoben všeobecným zdokonalením obdělávání půdy, takže produkt a cena produktu nejhorší půdy klesá, může renta z části lepších druhů půdy zůstat nezměněna nebo klesnout, zatímco na nejlepších druzích půdy může stoupnout. Diferenciální renta z každé půdy, ve srovnání s nejhorší půdou, závisí ovšem na ceně např. kvarteru pšenice, jestliže je dán rozdíl v množství výrobku, a stoupá-li při růstu absolutní úrodnosti veškeré půdy úrodnost lepších druhů půdy relativně víc než úrodnost horších druhů, roste s tím i velikost tohoto rozdílu. Tak je (tabulka I) při ceně 60 šilinků renta z *D* určena rozdílem v produktu ve srovnání s *A*, tedy přebytkem 3 kvarterů; renta je tudíž $= 3 \times 60 = 180$ šilinků. Ale v tabulce III, kde cena $= 30$ šilinků, je renta určena přebytkem produktu půdy *D* nad *A* $= 8$ kvarterů, což už je $8 \times 30 = 240$ šilinků.

Tím padá první nesprávný předpoklad diferenciální renty, který ještě vládne u Westa, Malthuse a Ricarda, totiž, že diferenciální renta nutně předpokládá, že se přechází ke stále horší půdě čili že úrodnost zemědělství se neustále zmenšuje.[36] Jak jsme viděli, diferenciální renta se může tvořit při přechodu ke stále lepší půdě; může se tvořit, jestliže se na nejnižší místo dostane lepší půda místo dřívější horší; může být spojena s rostoucím pokrokem v zemědělství. Její podmínkou je pouze nestejnost druhů půdy. Pokud jde o vývoj produktivity, diferenciální renta předpokládá, že zvyšování absolutní úrodnosti celkové zemědělské plochy tuto nestejnost

neodstraňuje, nýbrž ji buď zesiluje, nebo ponechává beze změny, nebo ji pouze zmenšuje.

Přes pokles ceny zlata a stříbra od začátku XVIII. století do poloviny tohoto století v Anglii neustále klesaly ceny obilí a zároveň (vezmeme-li celé období) rostla renta, úhrn rent, rozsah obdělávané půdy, zemědělská výroba a obyvatelstvo. To odpovídá tabulce I, kombinované s tabulkou II ve vzestupné linii, ale tak, že nejhorší půda *A* se buď zlepšuje, nebo se na ní přestává pěstovat obilí; to však neznamená, že by se jí nepoužívalo k jiným zemědělským nebo průmyslovým účelům.

Od začátku XIX. století (uvést přesněji dobu) až do roku 1815 neustále stoupají ceny obilí a přitom ustavičně roste renta, úhrn rent, rozsah obdělávané půdy, zemědělská výroba a obyvatelstvo. To odpovídá tabulce I v sestupné linii. (Zde uvést citát o obdělávání horších půd v té době.)

V době Pettyho a Davenanta stížnosti venkovanů a pozemkových vlastníků na zlepšování a vzdělávání; pokles renty z lepších půd, vzestup celkového úhrnu rent rozšířením půdy, která vynáší rentu.

( K těmto třem bodům uvést pak další citáty; rovněž o rozdílu v úrodnosti různých částí obdělávané půdy v zemi.)

O diferenciální rentě je vůbec třeba poznamenat, že tržní hodnota je vždy nad celkovou výrobní cenou masy výrobků. Vezměme např. tabulku I. 10 kvarterů celkového produktu se prodá za 600 šilinků, protože tržní cena je určena výrobní cenou na *A*, která je 60 šilinků za kvarter. Ale skutečná výrobní cena je:

| | | |
|---|---|---|
| *A* 1 kvarter | = 60 šilinků; | 1 kvarter = 60 šilinků |
| *B* 2 kvartery | = 60 šilinků; | 1 kvarter = 30 šilinků |
| *C* 3 kvartery | = 60 šilinků; | 1 kvarter = 20 šilinků |
| *D* 4 kvartery | = 60 šilinků; | 1 kvarter = 15 šilinků |
| 10 kvarterů | = 240 šilinků; | průměr 1 kvarter = 24 šilinků |

Skutečná výrobní cena 10 kvarterů je 240 šilinků; prodají se za 600, dvaapůlkrát dráže. Skutečná průměrná cena 1 kvarteru je 24 šilinků; tržní cena je 60 šilinků, rovněž dvaapůlkrát více.

Je to určování tržní hodnotou, jak se prosazuje na základě kapitalistického výrobního způsobu prostřednictvím konkurence; ta vytváří falešnou sociální hodnotu. Vyplývá to ze zákona tržní hodnoty, kterému jsou podrobeny produkty půdy. Určování tržní hodnoty výrobků, tedy i zemědělských výrobků, je společenský akt, i když společensky neuvědomovaný a nezáměrný akt, který se nutně zakládá na směnné hodnotě výrobku, a ne na půdě a rozdílech v její úrodnosti. Představíme-li si, že kapitalistická forma společnosti je odstraněna a společnost je organizována jako vědomé a plánovité sdružení, představovalo by těchto 10 kvarterů množství samostatné pracovní doby, jež se rovná tomu množství, které je obsaženo ve 240 šilincích. Společnost by tedy tento produkt půdy nezískávala za dvaapůlnásobné množství skutečné pracovní doby, která v něm je; tím by odpadla základna třídy pozemkových vlastníků. Působilo by to úplně stejně, jako kdyby dovozem z ciziny výrobek zlevnil o stejnou částku. Proto jak je správné tvrdit, že kdyby zůstal zachován nynější způsob výroby, ale za předpokladu, že by diferenciální renta připadala státu, pak by ceny zemědělských výrobků za jinak stejných okolností zůstaly stejné, tak je nesprávné tvrdit, že by hodnota výrobků zůstala stejná, kdyby kapitalistická výroba byla nahrazena sdružením. Totožnost tržní ceny u zboží stejného druhu je způsob, kterým se na základě kapitalistického výrobního způsobu a vůbec výroby založené na směně zboží mezi *jednotlivci* prosazuje společenský charakter hodnoty. O to, co společnost vzatá jako spotřebitel přeplácí zemědělské výrobky, co je minus realizace její pracovní doby v zemědělských výrobcích, to je nyní plus pro jednu část společnosti, pro pozemkové vlastníky.

Druhá okolnost, důležitá pro pochopení toho, co vyložíme pod II v příští kapitole, je:

Nejde pouze o rentu na akr nebo na hektar, vůbec o rozdíl mezi výrobní cenou a tržní cenou čili mezi individuální a všeobecnou výrobní cenou na akr, nýbrž záleží také na tom, kolik akrů se obdělává z každého druhu půdy. Zde je bezprostředně důležitá jen velikost úhrnu rent, tj. celkové renty z celé obdělané půdy; ale zároveň nám to slouží jako přechod k výkladu o tom, jak stoupá míra a renty, ačkoliv nestoupají ani ceny, ani rozdíly v relativní úrodnosti různých druhů půdy, když ceny klesají. Výše jsme měli:

Tabulka I

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena | Produkt | Renta v obilí | Renta v penězích |
|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | 3 lib. št. | 1 kvart. | 0 | 0 |
| *B* | 1 | 3 lib. št. | 2 kvart. | 1 kvart. | 3 lib. št. |
| *C* | 1 | 3 lib. št. | 3 kvart. | 2 kvart. | 6 lib. št. |
| *D* | 1 | 3 lib. št. | 4 kvart. | 3 kvart. | 9 lib. št. |
| Celkem | 4 | | 10 kvart. | 6 kvart. | 18 lib. št. |

Předpokládejme, že se počet obdělaných akrů v každé třídě zdvojnásobí; pak máme:

Tabulka I a

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena | Produkt | Renta v obilí | Renta v penězích |
|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 2 | 6 lib. št. | 2 kvart. | 0 | 0 |
| *B* | 2 | 6 lib. št. | 4 kvart. | 2 kvart. | 6 lib. št. |
| *C* | 2 | 6 lib. št. | 6 kvart. | 4 kvart. | 12 lib. št. |
| *D* | 2 | 6 lib. št. | 8 kvart. | 6 kvart. | 18 lib. št. |
| Celkem | 8 | | 20 kvart. | 12 kvart. | 36 lib. št. |

Předpokládejme ještě dva případy: první, že se rozšíří výroba na obou nejhorších druzích půdy, tedy takto:

Tabulka I b

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena | | Produkt | Renta v obilí | Renta v penězích |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | na akr | celkem | | | |
| *A* | 4 | 3 lib. št. | 12 lib. št. | 4 kvart. | 0 | 0 |
| *B* | 4 | 3 lib. št. | 12 lib. št. | 8 kvart. | 4 kvart. | 12 lib. št. |
| *C* | 2 | 3 lib. št. | 6 lib. št. | 6 kvart. | 4 kvart. | 12 lib. št. |
| *D* | 2 | 3 lib. št. | 6 lib. št. | 8 kvart. | 6 kvart. | 18 lib. št. |
| Celkem | 12 | | 36 lib. št. | 26 kvart. | 14 kvart. | 42 lib. št. |

a konečně případ, kdy se výroba a obdělaná půda ve čtyřech třídách půdy rozšíří nestejně:

Tabulka I c

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena | | Produkt | Renta v obilí | Renta v penězích |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | na akr | celkem | | | |
| *A* | 1 | 3 lib. št. | 3 lib. št. | 1 kvart. | 0 | 0 |
| *B* | 2 | 3 lib. št. | 6 lib. št. | 4 kvart. | 2 kvart. | 6 lib. št. |
| *C* | 5 | 3 lib. št. | 15 lib. št. | 15 kvart. | 10 kvart. | 30 lib. št. |
| *D* | 4 | 3 lib. št. | 12 lib. št. | 16 kvart. | 12 kvart. | 36 lib. št. |
| Celkem | 12 | | 36 lib. št. | 36 kvart. | 24 kvart. | 72 lib. št. |

Především ve všech těchto případech I, I *a*, I *b*, I *c* zůstává renta z akru stejná, neboť výnos téhož množství kapitálu na každý 1 akr téhož druhu půdy se vlastně nezměnil; předpokládá se jen — a v kterékoliv zemi to v každém daném okamžiku tak bývá — že různé druhy půdy tvoří určitý podíl z veškeré obdělané půdy; a že — jak tomu vždy bývá ve dvou zemích, srovnáváme-li je spolu, nebo v téže zemi v různých dobách — se mění poměr, ve kterém je celková obdělaná plocha rozdělena mezi tyto různé druhy půdy.

Jestliže srovnáme I *a* s I, vidíme, že zvětšuje-li se plocha obdělávané půdy všech čtyř tříd ve stejné proporci, pak se při zdvojnásobení počtu obdělaných akrů zdvojnásobuje celková výroba a rovněž renta v obilí a penězích.

Srovnáme-li však I *b* a I *c* postupně s I, shledáme, že se v obou případech ztrojnásobuje plocha obdělávané půdy. Zvětšuje se v obou případech ze 4 akrů na 12, ale v I *b* mají největší podíl na přírůstku třídy *A* a *B*, ze kterých *A* vůbec nevynáší rentu a *B* pak pouze nejnižší diferenciální rentu; z 8 nově obdělaných akrů připadá po 3, dohromady 6, na *A* a *B*, zatímco na *C* a *D* jen po 1 akru, dohromady 2. Jinými slovy: $^3/_4$ přírůstku připadají na *A* a *B* a jen $^1/_4$ na *C* a *D*. Za tohoto předpokladu neodpovídá v I *b* při srovnání s I trojnásobnému rozsahu obdělané plochy trojnásobný produkt, neboť produkt nestoupá z 10 na 30, nýbrž jen na 26. Na druhé straně, protože značná část přírůstku připadá na třídu *A*, která nevynáší rentu, a z přírůstku na lepších pozemcích největší část na třídu *B*, stoupá

renta v obilí jen ze 6 kvarterů na 14 a renta v penězích z 18 liber št. na 42.

Jestliže naproti tomu srovnáme s I případ I *c*, kde půdy, která nevynáší rentu, vůbec nepřibývá a půdy s minimální rentou pak jen nepatrně, zatímco největší přírůstek připadá na *C* a *D*, uvidíme, že při ztrojnásobení obdělané plochy stoupla výroba z 10 kvarterů na 36, tedy více než trojnásobně; renta v obilí z 6 kvarterů na 24 čili na čtyřnásobek a renta v penězích také tolikrát, z 18 liber št. na 72.

Ve všech těchto případech zůstává v podstatě cena zemědělského výrobku nezměněna; ve všech případech roste celkový úhrn rent s rozšířením obdělávané plochy, pokud k němu nedochází výhradně na nejhorší půdě, která nevynáší rentu. Ale tento růst je různý. Tou měrou, jak se rozšiřuje obdělávání na lepších druzích půdy a jak tedy množství produktu roste nejen úměrně vzrůstu půdy, nýbrž rychleji, tou měrou roste i renta v obilí a v penězích. Tou měrou, jak se na rozšiřování podílí především nejhorší půda a druhy, které jsou jí blízké (přičemž se předpokládá, že kategorie nejhorší půdy zůstává stejná), neroste úhrn renty úměrně tomu, jak se rozšiřuje obdělávaná plocha. Jestliže jsou tedy dány dvě země, kde půda *A*, která nedává rentu, má stejnou kvalitu, je úhrn rent nepřímo úměrný alikvotní části, kterou představuje nejhorší druh i méně dobré půdy v celkové výměře obdělávané půdy, a tudíž také nepřímo úměrný množství produktu při stejném vynaložení kapitálu na stejně velkých celkových plochách. Poměr mezi množstvím nejhorší obdělávané půdy a množstvím lepší půdy v celkové výměře půdy v kterékoliv zemi působí tedy na celkový úhrn rent opačně než poměr mezi kvalitou nejhorší obdělávané půdy a kvalitou lepší a nejlepší půdy působí na rentu z akru, a tudíž za jinak stejných okolností i na úhrn rent. Záměna obou těchto momentů dala podnět k všelijakým nesmyslným námitkám proti teorii diferenciální renty.

Úhrn rent tedy roste už pouhým rozšířením obdělané plochy a s tím spojeným rozsáhlejším používáním kapitálu a práce na půdě.

Ale nejdůležitější je toto: ačkoliv se nemění podle předpokladu poměr rent z různých druhů půdy, počítaných z akru, a proto se nemění ani míra renty vzhledem ke kapitálu vynaloženému na každý akr, ukazuje se toto: jestliže srovnáme I *a* s I — případ, kdy počet obdělaných akrů a výdaj kapitálu na nich stouply úměrně — shledáme, že tak jak celková výroba vzrostla úměrně tomu, jak se zvětšila plocha obdělávané půdy — obě se

zdvojnásobily — že tak vzrostl i úhrn renty. Stoupl z 18 liber št. na 36, zcela tak jako počet akrů ze 4 na 8.

Vezmeme-li celkovou výměru 4 akry, byl z nich celkový úhrn rent 18 liber št., průměrná renta, jestliže se počítá i s půdou, která nevynáší rentu, tedy byla 4 $^1/_2$ libry št. Tak by mohl počítat např. nějaký pozemkový vlastník, kterému by patřily všechny 4 akry; a tak statistika vypočítává průměrnou rentu pro celou zemi. Celkový úhrn rent ve výši 18 liber št. vychází při použití kapitálu 10 liber št. Poměr obou těchto čísel nazýváme míra renty; v našem případě tedy 180 %.

Stejná míra renty vychází u I *a*, kde se místo 4 akrů obdělalo 8, ale všechny druhy půdy se ve stejném poměru podílely na přírůstku. Úhrn rent 36 liber št. dává při 8 akrech a 20 librách št. použitého kapitálu průměrnou rentu 4 $^1/_2$ libry št. na akr a míru renty 180 %.

Prozkoumáme-li naproti tomu případ I *b*, kde k přírůstku došlo hlavně na obou horších druzích půdy, máme rentu 42 liber št. na 12 akrů, tedy průměrnou rentu 3 $^1/_2$ libry št. na akr. Celkový vynaložený kapitál je 30 liber št., míra renty tedy = 140 %. Průměrná renta z akru tedy klesla o 1 libru št. a míra renty klesla ze 180 % na 140. Dochází tu tedy při vzrůstu celkového úhrnu rent z 18 liber št. na 42 liber št. k poklesu průměrné renty jak na akr, tak na kapitál; k poklesu paralelnímu s růstem výroby, ale ne úměrnému tomuto růstu výroby. Dochází k tomu přes to, že renta na všech druzích půdy, počítaná na akr i na vynaložený kapitál, zůstává nezměněna. Dochází k tomu proto, že $^3/_4$ přírůstku připadají na půdu *A*, která nevynáší rentu, a na půdu *B*, která vynáší jen minimální rentu.

Kdyby se v případě I *b* celé rozšíření plochy uskutečnilo jen na půdě *A*, měli bychom 9 akrů na *A*, 1 na *B*, 1 na *C* a 1 na *D*. Úhrn rent by byl i nadále 18 liber št., průměrná renta z akru by tedy při 12 akrech byla 1 $^1/_2$ libry št.; 18 liber št. renty na 30 liber št. vynaloženého kapitálu by tedy dávalo míru renty 60 %. Průměrná renta počítaná jak z akru, tak z vynaloženého kapitálu by silně klesla, zatímco by nestoupl úhrn rent.

Srovnejme konečně I *c* s I a I *b*. Ve srovnání s I se plocha půdy ztrojnásobila a vynaložený kapitál rovněž. Úhrn rent je 72 liber št. z 12 akrů, tedy 6 liber št. na akr proti 4 $^1/_2$ librám št. v případě I. Míra renty z vynaloženého kapitálu (72 liber št. : 30 librám št.) je 240 % místo 180 %. Celkový produkt stoupl z 10 kvarterů na 36.

Ve srovnání s I *b*, kde celkový počet obdělaných akrů, použitý kapitál a rozdíly mezi obdělanými druhy půdy jsou stejné, ale jejich rozdělení je jiné, je produkt 36 kvarterů místo 26 kvarterů, průměrná renta z akru 6 liber št. místo 3 $^1/_2$ a míra renty vzhledem ke stejně velkému celkovému zálohovanému kapitálu 240 % místo 140 %.

Ať se díváme na různé stavy v tabulce I *a*, I *b* a I *c* jako na stavy, které existují současně vedle sebe v různých zemích, nebo jako na stavy, jež existují po sobě v téže zemi, docházíme k těmto závěrům: při stálé ceně obilí — stálé proto, že výnos nejhorší půdy, která nevynáší rentu, zůstal stejný; při nezměněném rozdílu v úrodnosti různých tříd obdělávané půdy; tudíž při stejně velkém příslušném produktu stejně velkého vkladu kapitálu do stejných alikvotních částí (akrů) plochy obdělávané v každé třídě půdy; tudíž při stálém poměru mezi rentami z akru každého druhu půdy a při stejné míře renty z kapitálu, vloženého do každého dílce půdy téhož druhu; za prvé s rozšířením obdělávané plochy, a tudíž se zvýšeným vkladem kapitálu vždy roste úhrn rent, vyjma případ, kdyby celý přírůstek připadl na půdu, která nevynáší rentu. Za druhé jak průměrná renta na akr (úhrn rent dělený celkovým počtem obdělávaných akrů), tak průměrná míra renty (úhrn rent dělený celkovým vynaloženým kapitálem) se mohou velmi značně měnit; a to obě ve stejném směru, ale vůči sobě navzájem zase v různých proporcích. Nevšímáme-li si případu, kdy k přírůstku dochází jen na půdě *A*, která nevynáší rentu, ukazuje se, že průměrná renta z akru a průměrná míra renty z kapitálu vloženého do zemědělství závisí na tom, jaký je podíl různých tříd půdy na celkové ploše obdělávané půdy; nebo což je nakonec totéž, na tom, jak je celkový použitý kapitál rozdělen mezi druhy půdy různé úrodnosti. Ať se obdělává mnoho, nebo málo půdy, ať je tudíž (vyjma případ, kdy přírůstek připadá jen na *A*) úhrn rent větší, nebo menší, zůstává průměrná renta z akru a průměrná renta z použitého kapitálu nezměněna, dokud se nezmění proporce, v jakých se různé druhy půdy podílejí na celkové obdělávané ploše. Přes vzestup, a dokonce značný vzestup úhrnu rent, ke kterému dochází s rozšiřováním obdělávané plochy a se zvětšováním vkladu kapitálu, klesá průměrná renta z akru a průměrná míra renty z kapitálu, jestliže pozemky, které nevynášejí rentu nebo vynášejí pouze nepatrnou diferenciální rentu, rostou rychleji než lepší pozemky, které vynášejí vyšší rentu. Naopak, průměrná renta z akru a průměrná míra renty z kapitálu stoupá tou měrou, jak lepší pozemky tvoří poměrně

větší podíl z celkové plochy, a jak na ně tudíž připadá poměrně větší vklad kapitálu.

Zkoumáme-li tedy průměrnou rentu na akr či hektar veškeré obdělané půdy, jako se to obvykle dělá ve statistických pracích tím, že srovnáváme buď různé země ve stejné epoše, nebo různé epochy ve stejné zemi, vidíme, že průměrná výše renty na akr, a tudíž i úhrn rent odpovídá v jistých (třebaže nikterak stejných, nýbrž spíše rychleji rostoucích) proporcích nikoliv relativní, nýbrž absolutní úrodnosti zemědělství v zemi, tj. množství výrobků, které se průměrně získá na stejné ploše půdy. Neboť čím větší část celkové plochy tvoří lepší druhy půdy, tím větší je množství výrobků při stejném vynaložení kapitálu na stejně velké ploše půdy; a tím větší je průměrná renta na akr. A naopak. Proto se zdá, že renta není určována poměrem diferenciální úrodnosti, nýbrž absolutní úrodností, a že se tím ruší zákon diferenciální renty. Proto se některé jevy popírají nebo se chtějí vysvětlit neexistujícími rozdíly v průměrných cenách obilí a v diferenciální úrodnosti obdělávaných pozemků, zatímco tyto jevy se prostě zakládají na tom, že poměr úhrnu rent, ať k celkové ploše obdělávané půdy, nebo k celkovému kapitálu vloženému do půdy, je při stejné úrodnosti půdy, která nevynáší rentu, tudíž při stejných výrobních cenách, a při stejném rozdílu mezi různými druhy půdy určen nejen rentou z akru nebo mírou renty z kapitálu, ale stejnou měrou i poměrným počtem akrů každého druhu půdy v celkovém počtu obdělávaných akrů čili — což je totéž — rozdělením celkového vynaloženého kapitálu mezi různé druhy půdy. Tato okolnost se dosud kupodivu úplně přehlížela. Buď jak buď se ukazuje, a to je pro další postup našeho rozboru důležité, že poměrná výše průměrné renty na akr a průměrná míra renty čili poměr úhrnu rent k celkovému kapitálu vloženému do půdy může stoupat nebo klesat v důsledku pouhého extenzívního rozšíření obdělávané plochy při ustálených cenách, ustáleném rozdílu v úrodnosti obdělávaných pozemků a ustálené rentě z akru, resp. míře renty pro kapitál vynaložený na akr v každé třídě půdy, která skutečně vynáší rentu, resp. pro všechen kapitál, který skutečně vynáší rentu.

*

Je třeba ještě připojit některé dodatky o formě diferenciální renty, kterou jsme prozkoumali pod rubrikou I; zčásti platí i o diferenciální rentě II.

*Za prvé.* Viděli jsme, jak průměrná renta na akr nebo průměrná míra renty, která připadá na kapitál, může stoupat při rozšiřování obdělávané plochy, stálých cenách a ustáleném rozdílu v úrodnosti obdělávaných pozemků. Jakmile je přivlastněna všechna půda v zemi a vkládání kapitálu do půdy, obdělávání a obyvatelstvo dosáhnou určité výše — okolnosti, které se všechny předpokládají, jakmile se kapitalistický způsob výroby stane vládnoucím způsobem výroby a zmocní se i zemědělství — je cena neobdělané půdy různé kvality (za předpokladu, že existuje pouze diferenciální renta) určena cenou obdělaných pozemků stejné bonity a ekvivalentní polohy. Cena této půdy je stejná — po srážce nákladů na obdělávání, které k ní přistupují — ačkoliv tato půda nevynáší rentu. Cena půdy není sice nic jiného než kapitalizovaná renta. Ale i v ceně obdělávaných pozemků se platí jen budoucí renty, např. najednou se předem vyplácejí renty na 20 let, jestliže určující úroková sazba je 5 %. Jakmile se půda prodává, prodává se jako půda, která vynáší rentu, a perspektivní charakter renty (která se tu považuje za plod půdy, jímž je pouze podle zdání) nedělá rozdíl mezi neobdělávanou a obdělávanou půdou. Cena neobdělávaných pozemků i renta z nich, jejímž koncentrovaným výrazem je cena půdy, je čistě iluzorní, dokud se pozemků skutečně nevyužívá. Ale tak se a priori určuje a realizuje se, jakmile se najdou kupci. Jestliže tudíž skutečná průměrná renta v nějaké zemi je určena skutečným průměrným ročním úhrnem rent a jeho poměrem k celé obdělávané ploše, je cena neobdělávané části půdy určena cenou obdělávané části, a je proto jen odrazem vynakládání kapitálu na obdělávané pozemky a jeho výsledků. Protože až na nejhorší půdu všechny druhy půdy vynášejí rentu (a tato renta, jak uvidíme v rubrice II, stoupá s množstvím kapitálu a intenzitou obdělávání, jež mu odpovídá), tvoří se tak nominální cena pro neobdělávané části půdy, které se tak stávají zbožím, zdrojem bohatství pro své majitele. To zároveň vysvětluje, proč cena půdy, i neobdělané, roste na celém území. (Opdyke.) Spekulace s půdou, např. ve Spojených státech, je založena jen na tomto reflexu, který kapitál a práce vrhají na neobdělávanou půdu.

*Za druhé.* Při rozšiřování obdělávané půdy vůbec se postupuje buď k horší půdě, nebo na různých daných druzích půdy různě, podle poměrů. K horší půdě se ovšem nikdy nepřechází dobrovolně, nýbrž — předpokládá-li se kapitalistický způsob výroby — může to být jen proto, že stoupají ceny, a za každého výrobního způsobu jen z nutnosti. Ale nemusí tomu

tak být vždy. Horší půdě se dává přednost před relativně lepší půdou pro polohu, která má v mladých zemích rozhodující význam při každém rozšiřování obdělávané plochy; dále také proto, že třebaže půda v některém pásmu jako celek patří svým složením k úrodnějším půdám, je lepší a horší půda místy spolu pestře promíšena a horší půda se musí obdělávat už proto, že souvisí s lepší půdou. Jestliže je horší půda vklíněna do lepší půdy, dává jí lepší půda výhodu polohy proti úrodnější půdě, která neleží vedle půdy, která se už obdělává nebo se má obdělat.

Tak začal stát Michigan jako jeden z prvních mezi západními státy vyvážet obilí. Jeho půda je celkem chudá. Ale sousedí se státem New York a má vodní spojení po jezerech a Erijském kanálu, a tím byl z počátku ve výhodě před státy od přírody úrodnějšími, které leží dále na západ. Příklad tohoto státu ve srovnání s newyorským státem nám také ukazuje přechod od lepší půdy k horší. Půda ve státě New York, zejména v západní části, je nepoměrně úrodnější, zejména pro pěstování pšenice. Vymrskáváním se tato úrodná půda stala neúrodnou a michiganská půda se nyní ukázala jako úrodnější.

„V roce 1836 se po vodě dopravovala z Buffala pšeničná mouka na západ, hlavně z pšeničné oblasti New Yorku a Horní Kanady. Dnes, po pouhých 12 letech, se ohromné zásoby pšenice a mouky dopravují ze západu po Erijském jezeru a kanálu do Buffala a sousedního přístavu Blackrocku a odtamtud se dopravují po lodích na východ. Vývoz pšenice a mouky stimuloval zejména v roce 1847 hlad v Evropě. Pšenice tak v západním New Yorku zlevnila a její pěstování už bylo méně výnosné; to pohnulo newyorské farmáře k tomu, že se více pustili do chovu dobytka, mléčného hospodářství, ovocnářství atd., do oborů, v nichž podle jejich názoru nebude severozápad s to přímo s nimi konkurovat." (J. W. Johnston: Notes on North Amerika. Londýn 1851. I, s. 222, 223.)

*Za třetí.* Je nesprávné předpokládat, že půda v koloniích a vůbec v mladých zemích, které mohou vyvážet obilí za levnější cenu, musí mít proto větší přirozenou úrodnost. Obilí se tu prodává nejen pod svou hodnotou, nýbrž pod svou výrobní cenou, totiž pod výrobní cenou určenou průměrnou mírou zisku ve starších zemích.

Jestliže jsme, jak říká Johnston (s. 223),

„zvyklí spojovat tyto nové státy, z nichž se do Buffala každoročně přivážejí takové spousty pšenice, s představou velké přirozené úrodnosti a obrovských lánů bohaté půdy",

závisí to především na ekonomických poměrech. Všechno obyvatelstvo takové země, jako např. Michiganu, se zpočátku zabývalo skoro výhradně zemědělstvím a zejména jeho masovými výrobky, protože jedině ty může

směňovat za průmyslové výrobky a tropické plodiny. Celý jeho přebytečný výrobek má tudíž formu obilí. Už to předem odlišuje koloniální státy, založené na základě moderního světového trhu, od dřívějších koloniálních států a zejména od antických kolonií. Ze světového trhu dostávají hotové výrobky, které by si za jiných okolností musely zhotovovat samy, oděv, nástroje etc. Jen na takovém základě mohly jižní státy Unie udělat bavlnu svým hlavním produktem. Dělba práce na světovém trhu jim to umožňuje. Jestliže se tudíž zdá — když přihlížíme k tomu, že to jsou mladé státy a mají poměrně málo obyvatelstva — že vyrábějí velmi značný přebytečný výrobek, není to způsobeno úrodností jejich půdy ani plodností jejich práce, nýbrž jednostrannou formou jejich práce, a tudíž i přebytečného výrobku, ve kterém se projevuje tato práce.

Dále: v relativně méně úrodné orné půdě, která se teprve začíná obdělávat a které se dosud nedotkla lidská ruka, je za trochu příznivých klimatických podmínek alespoň ve vrchních vrstvách nahromaděno tolik snadno rozpustných rostlinných živin, že delší dobu rodí bez hnojení, a to již při zcela povrchním obdělání. U západních prérií k tomu ještě přistupuje, že nevyžadují skoro žádné náklady na obdělávání, protože se hodí k obdělávání od přírody.([33a]) V podobných méně úrodných oblastech se přebytek nezískává tím, že by půda byla vysoce úrodná, tedy výnosem na akr, nýbrž tím, že je možno povrchně obdělat velké množství akrů, protože tato půda nestojí toho, kdo ji obdělává, buď vůbec nic, nebo ve srovnání se staršími zeměmi mizivě málo. Např. tam, kde existuje podílný pacht, jako v některých částech New Yorku, Michiganu, Kanady etc. Jedna rodina povrchně obdělává řekněme 100 akrů, a ačkoliv množství produktu na akr není velké, dává produkt ze 100 akrů značný přebytek pro prodej. K tomu ještě přistupuje, že se dobytek pase na přírodních pastvinách, což nestojí téměř nic, a není třeba umělých luk. Nerozhoduje tu kvalita, nýbrž kvantita půdy. Možnost tohoto povrchního obdělávání se ovšem rychle nebo po-

([33a]) {Právě rychle se rozmáhající obdělávání takových prérijních a stepních končin udělalo nedávno z proslulé Malthusovy teze, že „obyvatelstvo vykonává tlak na existenční prostředky", terč posměchu a naproti tomu vzbudilo nářek agrárníků, že zemědělství a s ním Německo zajde, jestliže se násilím nezbaví životních prostředků, které vykonávají tlak na obyvatelstvo. Obdělávání těchto stepí, prérií, pamp, llanos etc. je však teprve v začátcích; jeho převratný vliv na evropské zemědělství se proto až časem projeví ještě zcela jinak než doposud. — B. E.}

malu vyčerpává — tím pomaleji, čím úrodnější je nová půda, a tím rychleji, čím větší je vývoz jejího produktu.

„A přesto dá taková půda skvělé první sklizně, i sklizně pšenice; kdo sebere z půdy první smetanu, bude moci poslat na trh vydatný přebytek pšenice." (l. c. p. 224.)

V zemích staré kultury znemožňují vlastnické poměry, cena neobdělávané půdy, určená cenou obdělávané půdy, atd., takové extenzívní hospodaření.

Že proto tato půda ani nemusí být velmi úrodná, jak se domnívá Ricardo, ani se nemusí obdělávat jen stejně úrodné druhy půdy, je vidět z těchto údajů: Ve státě Michigan se v roce 1848 oselo pšenicí 465 900 akrů a vyrobilo se 4 739 300 bušlů, průměrně 10 $^1/_5$ bušlu na akr; po odečtení osiva je to necelých 9 bušlů na akr. Z 29 okresů ve státě nevyráběly dva průměrně 7 bušlů, tři 8, dva 9, sedm 10, šest 11, tři 12, čtyři 13 bušlů, a jen jeden okres 16 a jeden další 18 bušlů na akr. (l.c.p. 225.)

Pro zemědělskou praxi se vyšší úrodnost půdy kryje s větší možností okamžitě využít této úrodnosti. Tato možnost může být u půdy od přírody chudé větší než u půdy od přírody bohaté; a po takovém druhu půdy kolonista sáhne — a při nedostatku kapitálu musí sáhnout — nejdříve.

*Konečně*: rozšiřování kultury na větší plochy půdy — jestliže nepřihlížíme k případu, který jsme právě prozkoumali, kde je nutno se uchýlit k horší půdě, než je půda dosud obdělávaná — na různých druzích půdy od *A* do *D*, tj. např. obdělávání větších ploch půdy *B* a *C*, nijak nepředpokládá předcházející zvýšení cen obilí, tak jako každoroční rozšiřování např. přádelnictví bavlny nevyžaduje ustavičný vzestup cen příze. Ačkoliv značný vzestup nebo pokles tržních cen má vliv na rozsah výroby, tu, nepřihlížíme-li k tomu, i při průměrných cenách, jejichž výše výrobu ani nebrzdí, ani obzvlášť nepodněcuje, dochází v zemědělství (jako ve všech ostatních výrobních odvětvích provozovaných kapitalisticky) ustavičně k oné relativní nadvýrobě, která je sama o sobě totožná s akumulací a která je za jiného výrobního způsobu přímo vyvolávána růstem obyvatelstva a v koloniích ustavičným přistěhovalectvím. Potřeba neustále roste a s touto perspektivou se neustále vkládá nový kapitál do nové půdy, třebaže podle okolností k pěstování nových a nových zemědělských produktů. To s sebou sama o sobě a pro sebe přináší tvorba nových kapitálů. Ale pokud jde o jednotlivého kapitalistu, měří rozsah své výroby rozsahem kapitálu, kterým může

disponovat, pokud se ještě nevymyká jeho vlastní kontrole. Jeho snahou je získat co nejvíce místa na trhu. Vyrobí-li se příliš mnoho, neviní z toho sebe, ale své konkurenty. Jednotlivý kapitalista může rozšířit svou výrobu jak tím, že si přivlastní větší alikvotní část existujícího trhu, tak tím, že sám rozšíří trh.

# DRUHÁ FORMA DIFERENCIÁLNÍ RENTY (DIFERENCIÁLNÍ RENTA II)

Dosud jsme zkoumali diferenciální rentu pouze jako výsledek rozdílné produktivity stejných kapitálů vložených do stejně velkých pozemků různé úrodnosti, takže diferenciální renta byla určena rozdílem mezi výnosem kapitálu vloženého do nejhorší půdy, která nevynáší rentu, a výnosem kapitálu vloženého do lepší půdy. Měli jsme tu vklady kapitálu vedle sebe na různých pozemcích, takže každému novému vložení kapitálu odpovídalo extenzívnější obdělávání půdy, rozšíření obdělávané plochy. Ale v podstatě byla diferenciální renta koneckonců jen výsledkem rozdílné produktivity stejných kapitálů vložených do půdy. Je nějaký rozdíl v tom, když se kapitály různé produktivity vkládají po sobě do téhož pozemku a když se vkládají vedle sebe do různých pozemků, když se pouze předpokládá, že výsledky jsou tytéž?

Především se nedá popřít, že pokud jde o tvorbu mimořádného zisku, je jedno, jestliže 3 libry št. výrobní ceny dají na akr půdy *A* 1 kvarter, takže 3 libry št. jsou výrobní cenou a regulující tržní cenou 1 kvarteru, zatímco 3 libry št. výrobní ceny na akr půdy *B* dají 2 kvartery, a tím mimořádný zisk 3 libry št., dále výrobní cena 3 libry št. na akr půdy *C* 3 kvartery a 6 liber št. mimořádného zisku a konečně 3 libry št. výrobní ceny na akr půdy *D* 4 kvartery a 9 liber št. mimořádného zisku, nebo dosáhne-li se téhož výsledku tím, že se těchto 12 liber št. výrobní ceny, respektive 10 liber št. kapitálu použije se stejným úspěchem ve stejném pořadí na jednom a témž akru. Je to pokaždé kapitál 10 liber št., z jehož postupně vkládaných hodnotových částí po $2\,{}^{1}/_{2}$ librách št. — ať se vkládají vedle sebe do 4 různě úrodných akrů, nebo po sobě do téhož akru — v důsledku toho, že jejich produkt je rozdílný, jedna část vůbec nevynáší mimořádný zisk, zatímco ostatní části dávají mimořádný zisk, jenž odpovídá rozdílu mezi jejich výnosem a výnosem toho vkladu, který nevynáší rentu.

Mimořádné zisky a různé míry mimořádného zisku z různých částí hodnoty kapitálu se tvoří v obou případech stejně. A renta není nic jiného než forma tohoto mimořádného zisku, který je její substancí. Ale v každém případě u druhého způsobu vznikají potíže při přeměně mimořádného zisku v rentu, při této změně formy, která zahrnuje převod mimořád-

ných zisků z kapitalistického pachtýře na vlastníka půdy. Odtud tvrdošíjný odpor anglických pachtýřů proti oficiální zemědělské statistice. Odtud boj mezi nimi a vlastníky půdy, jestliže se mají zjistit skutečné výsledky jejich vkladů kapitálu. (Morton.) Renta se totiž stanoví při propachtování pozemků a mimořádný zisk, který potom vynáší postupné vkládání kapitálu, jde pak, dokud trvá pachtovní smlouva, do kapes pachtýřů. Proto pachtýři bojují za dlouhé pachtovní smlouvy, a naopak — protože landlordi mají větší moc — množí se smlouvy, které lze vypovědět za rok (tenancies at will).

Je tudíž předem jasné: třebaže to nic nemění na zákonu tvorby mimořádných zisků, jestliže se vkládají stejné kapitály s nestejnými výsledky vedle sebe do stejně velkých pozemků nebo po sobě do téhož pozemku, znamená to přesto značný rozdíl pro přeměnu mimořádného zisku v pozemkovou rentu. Druhý způsob vymezuje této přeměně hranice jednak užší, jednak méně stabilní. Proto se v zemích s intenzívnější kulturou (a v ekonomickém smyslu nerozumíme intenzívní kulturou nic jiného než koncentraci kapitálu na stejném pozemku, místo jeho rozdělení mezi pozemky, které leží vedle sebe) stává práce odhadce, jak o tom mluví Morton ve svých Resources of Estates, velmi důležitým, složitým a obtížným zaměstnáním. Při trvalejším zlepšení půdy splývá po uplynutí pachtovní smlouvy uměle zvýšená diferenciální úrodnost půdy s její přirozenou úrodností, a odhadnout rentu tu tudíž znamená rozlišit vůbec mezi rozdílně úrodnými druhy půdy. Naproti tomu, pokud je tvorba mimořádného zisku určena velikostí provozního kapitálu, přiráží se výše renty, jíž se dosáhne při jisté velikosti provozního kapitálu, k průměrné rentě v zemi, a proto se hledí na to, aby nový pachtýř měl dostatečný kapitál, aby tak mohl obdělávat půdu stejně intenzívně.

*

Při zkoumání diferenciální renty II je třeba ještě zdůraznit tyto body:

*Za prvé:* Její základnou a jejím východiskem, nejen historicky, ale i pokud jde o její pohyb v každé dané chvíli, je diferenciální renta I, tj. současné, souběžné obdělávání druhů půdy rozdílné úrodnosti a různé polohy, tedy současné, souběžné používání různých součástí celkového zemědělského kapitálu na pozemcích odlišné kvality.

Historicky je to samozřejmé. V koloniích vynakládají kolonisté jen málo kapitálu; hlavními činiteli výroby jsou práce a půda. Každá jednotlivá hlava rodiny se snaží vytvořit si pro sebe a pro členy své rodiny nezávislé pole činnosti vedle činnosti ostatních kolonistů. U vlastního zemědělství tomu tak muselo být už za předkapitalistických způsobů výroby. Při chovu ovcí a vůbec chovu dobytka jako samostatných výrobních odvětví se půda využívá více nebo méně společně, přičemž toto využívání má od počátku extenzívní ráz. Kapitalistický způsob výroby vychází z dřívějších způsobů výroby, za kterých jsou výrobní prostředky fakticky nebo právně vlastnictvím toho, kdo půdu obdělává, zkrátka ze stavu, kdy se zemědělství provozuje po řemeslnicku. Je v povaze věci, že se z toho teprve postupně vyvíjí koncentrace výrobních prostředků a jejich přeměna v kapitál vůči bezprostřednímu výrobci, přeměněnému v námezdního dělníka. Pokud tu kapitalistický způsob výroby vystupuje se svými charakteristickými rysy, děje se to zpočátku nejdříve zejména v chovu ovcí a chovu dobytka; ale pak se to neprojevuje v koncentraci kapitálu na relativně malé ploše půdy, nýbrž ve výrobě ve větším měřítku, takže se ušetří na koňských potazích a jiných výrobních nákladech; ale vlastně ne používáním většího množství kapitálu na téže půdě. Z přírodních zákonů polního hospodářství dále vyplývá, že při určité úrovni obdělávání a vyčerpání půdy, které jí odpovídá, se stává kapitál — chápaný zde zároveň ve smyslu již vyrobených výrobních prostředků — rozhodujícím činitelem zemědělství. Dokud je plocha obdělávané půdy relativně malá proti půdě neobdělávané a síla půdy není ještě vyčerpána (tak tomu bývá, když převládá chov dobytka a masitá strava v období před tím, než začne převládat zemědělství ve vlastním smyslu a rostlinná strava), liší se nový výrobní způsob, který vzniká, od rolnické výroby zejména rozsahem půdy, jež se obdělává na účet *jednoho* kapitalisty, tedy právě zase extenzívním používáním kapitálu na větší rozloze půdy. Je třeba tedy mít předem na paměti, že diferenciální renta I je historickým základem, ze kterého se vychází. Na druhé straně začíná pohyb diferenciální renty II v každém daném okamžiku jen v oblasti, která je sama zase pestrým základem diferenciální renty I.

*Za druhé.* U diferenciální renty ve formě II přistupují k rozdílům v úrodnosti rozdíly v rozdělení kapitálu (a úvěrové schopnosti) mezi pachtýři. Ve vlastní manufaktuře se pro každé výrobní odvětví brzy ustálí zvláštní minimum rozsahu podniku a ve shodě s ním minimum kapitálu, bez něhož

nelze podnik úspěšně provozovat. V každém výrobním odvětví se také vytváří normální průměrná míra kapitálu, jež přesahuje toto minimum, kterou většina výrobců musí mít a má k dispozici. Co je nad tím, může dávat mimořádný zisk; co je pod touto průměrnou mírou, nedává ani průměrný zisk. Kapitalistický výrobní způsob se zmocňuje zemědělství jen zvolna a nerovnoměrně, jak to můžeme vidět v Anglii, klasické zemi kapitalistického výrobního způsobu v zemědělství. Pokud neexistuje svobodný dovoz obilí nebo pokud má omezený vliv, protože má omezený rozsah, určují tržní cenu výrobci, kteří pracují na horší půdě, tedy za nepříznivějších výrobních podmínek než průměrných. Velká část celkového množství kapitálu, kterého zemědělství používá a který má vůbec k dispozici, je v jejich rukou.

Je pravda, že rolník např. vynakládá na svou malou parcelu mnoho práce. Ale práce izolované a oloupené o objektivní jak společenské, tak materiální podmínky produktivity, práce zbavené těchto podmínek.

To vede k tomu, že skuteční kapitalističtí pachtýři si mohou přivlastňovat část mimořádného zisku; toho by nebylo — alespoň pokud jde o tento bod — kdyby se kapitalistický výrobní způsob rozvinul v zemědělství tak stejnoměrně jako v manufaktuře.

Prozkoumejme napřed jen tvorbu mimořádného zisku u diferenciální renty II, přičemž se nebudeme starat o to, za jakých podmínek může docházet k přeměně tohoto mimořádného zisku v pozemkovou rentu.

Pak je jasné, že diferenciální renta II je pouze jiný výraz diferenciální renty I, ale věcně se s ní shoduje. Rozdílná úrodnost různých druhů půdy působí u diferenciální renty I jen potud, pokud způsobuje, že kapitály vložené do půdy dávají nestejné výsledky, nestejné množství výrobků na stejně velké kapitály nebo vzhledem k jejich poměrné velikosti. Zda k této nerovnosti dochází pro různé kapitály vynaložené po sobě na stejném pozemku, nebo pro kapitály vložené do několika kusů různých druhů půdy, to nemůže nic změnit na rozdílu v úrodnosti nebo v jejím produktu, a tudíž ani na tvorbě diferenciální renty z výnosněji vložených částí kapitálu. Je to stále půda, která při stejných vkladech kapitálu vykazuje různou úrodnost, jenže zde dává stejná půda při postupných vkladech různých dávek kapitálu tytéž výsledky, jaké dávají u diferenciální renty I různé druhy půdy při vynaložení odlišných stejně velkých částí společenského kapitálu.

Jestliže by se stejný kapitál 10 liber št., který v tabulce I vložili různí pachtýři jako samostatné kapitály po 2 1/2 librách št. každý do jednoho akru čtyř druhů půdy *A*, *B*, *C* a *D*, místo toho postupně vkládal do jednoho a téhož akru půdy *D*, takže první vklad by dal 4 kvartery, druhý 3, třetí 2 a poslední 1 (nebo také v opačném pořadí); pak by cena 1 kvarteru = 3 libry št., který dodává nejméně výnosná část kapitálu, nevynášela diferenciální rentu, nýbrž určovala by výrobní cenu tak dlouho, dokud by ještě bylo třeba nabídky pšenice, jejíž výrobní cena je 3 libry št. A protože podle předpokladu se vyrábí kapitalisticky, a v ceně 3 liber št. je tedy obsažen průměrný zisk, který vůbec vynáší kapitál 2 1/2 libry št., vynesou ostatní tři dávky po 2 1/2 librách št. podle toho, jaký bude rozdíl v množství produktu, mimořádný zisk, protože tento produkt se neprodává za svou výrobní cenu, nýbrž za výrobní cenu nejméně výnosného vkladu kapitálu 2 1/2 liber št.; toho vkladu, který nevynáší rentu a při němž se cena produktu reguluje podle všeobecného zákona výrobních cen. Tvorba mimořádných zisků by byla stejná jako v tabulce I.

Ukazuje se tu opět, že diferenciální renta II předpokládá diferenciální rentu I. Za minimum produktu, který dává kapitál 2 1/2 libry št., tj. na nejhorší půdě, jsme tu vzali 1 kvarter. Předpokládejme tedy, že pachtýř půdy *D* použije kromě 2 1/2 liber št., které mu vynesou 4 kvartery, z nichž zaplatí 3 kvartery diferenciální renty, na téže půdě 2 1/2 liber št., které mu vynesou jen 1 kvarter, jako stejný kapitál na nejhorší půdě *A*. Byl by to vklad kapitálu, který nevynáší rentu, protože by pachtýři vynesl jen průměrný zisk. Nebyl by tu mimořádný zisk, nebylo by tu nic, co by se mohlo přeměnit v rentu. Přitom by však tento zmenšený výnos druhého vkladu kapitálu do *D* neměl vliv na míru zisku. Bylo by to totéž, jako kdyby se 2 1/2 libry št. nově vložily do nějakého dalšího akru půdy druhu *A*, což je věc, která se nijak nedotýká mimořádného zisku, tedy ani diferenciální renty z půdy *A*, *B*, *C* a *D*. Ale pro pachtýře by toto další vložení 2 1/2 liber šterlinků do *D* bylo stejně výhodné, jako je pro něho podle našeho předpokladu výhodný vklad původních 2 1/2 liber št. do akru půdy *D*, ačkoliv tento vklad vynáší 4 kvartery. Vynesou-li mu dále dva další vklady kapitálu po 2 1/2 librách šterlinků první 3, druhý 2 kvartery dodatečného produktu, znamenalo by to zase pokles ve srovnání s výnosem prvního vkladu 2 1/2 liber št. do *D*, který dal 4 kvartery, tudíž mimořádný zisk 3 kvarterů. Byl by to však jen pokles velikosti mimořádného zisku a nemělo by to žád-

ný vliv ani na průměrný zisk, ani na regulující výrobní cenu. Mělo by to na ně vliv jen tehdy, kdyby dodatečná výroba, která dává tento snížený mimořádný zisk, udělala zbytečnou výrobu na půdě *A*, a tím vyřadila akr *A* z obdělávání. V tomto případě by se s klesající výnosností dalšího vkládání kapitálu do akru půdy *D* spojil pokles výrobní ceny, např. z 3 liber št. na 1 $^1/_2$ libry št., kdyby se půdou, která nevynáší rentu a reguluje tržní cenu, stal akr půdy *B*.

Produkt z *D* by nyní byl $= 4 + 1 + 3 + 2 = 10$ kvarterů, zatímco dříve se rovnal 4 kvarterům. Cena kvarteru regulovaná *B* by však klesla na 1 $^1/_2$ libry št. Rozdíl mezi *D* a *B* by byl $= 10 - 2 = 8$ kvarterů, což by po 1 $^1/_2$ libře št. na kvarter představovalo 12 liber št., zatímco dříve byla peněžní renta z *D* = 9 librám št. To je třeba si pamatovat. Počítáno na akr, stoupla by renta o 33 $^1/_3$ %, ačkoliv míra mimořádného zisku z dvou dodatečných kapitálů po 2 $^1/_2$ librách št. by klesla.

Z toho je vidět, k jakým velmi složitým kombinacím dává podnět diferenciální renta vůbec, a zejména ve formě II spolu s formou I, zatímco např. Ricardo o ní pojednává úplně jednostranně a jako o jednoduché věci. Jsou případy, jako např. výše, že regulující tržní cena klesá a zároveň renta na úrodných pozemcích roste, takže roste jak absolutní produkt, tak absolutní mimořádný produkt. (Při diferenciální rentě I v sestupné linii může relativní mimořádný produkt, a tudíž renta na akr vzrůstat, třebaže absolutní mimořádný produkt na akr zůstává stejný nebo se dokonce zmenšuje.) Ale zároveň klesá výnosnost vkladů kapitálu, vložených postupně do téže půdy, ačkoliv velká část jich připadá na úrodnější pozemky. Z jednoho hlediska — z hlediska produktu a výrobních cen — produktivita práce stoupla. Ale z jiného hlediska klesla, protože u různých vkladů kapitálu na téže půdě klesá míra mimořádného zisku a mimořádný produkt na akr.

Diferenciální renta II by se při klesající výnosnosti postupných vkladů kapitálu nutně spojila se zdražováním výrobní ceny a absolutním poklesem produktivity jen tehdy, kdyby se tyto kapitály mohly vkládat jen do nejhorší půdy *A*. Jestliže akr *A*, který při vynaložení kapitálu 2 $^1/_2$ libry št. vynesl 1 kvarter za výrobní cenu 3 liber št., dává při dalším vkladu 2 $^1/_2$ liber št., tedy při celkovém vkladu 5 liber št. dohromady jen 1 $^1/_2$ kvarteru, je výrobní cena tohoto 1 $^1/_2$ kvarteru = 6 librám št., výrobní cena jednoho kvarteru je tedy = 4 librám št. Každý úbytek výnosnosti při rostoucím

vkladu kapitálu by tu byl relativně zmenšením produktu na akr, kdežto na lepších druzích půdy je pouze zmenšením přebytečného mimořádného produktu.

Je však v povaze věci, že intenzívní obdělávání půdy, tj. postupné vkládání kapitálu do téže půdy, se rozvíjí především nebo do značnějšího stupně na lepších druzích půdy. (Nemluvíme o trvalém zlepšování, kterým se dosud nepoužitelná půda mění v použitelnou.) Klesající výnosnost postupných vkladů kapitálu musí tedy působit hlavně tak, jak jsme popsali. Lepší půda se k tomu volí proto, že dává největší vyhlídky, že se vyplatí kapitál na ní použitý, neboť obsahuje nejvíce přirozených prvků úrodnosti, jichž je třeba pouze využít.

Když se po zrušení obilních zákonů[27] v Anglii ještě zintenzívnilo obdělávání půdy, použilo se mnoho půdy, na které se dříve pěstovala pšenice, k jiným účelům, zejména na pastviny, a úrodná půda, nejvhodnější pro pěstování pšenice, se odvodňovala a jinak zlepšovala; kapitál používaný k pěstování pšenice se tak koncentroval na užší oblast.

V tomto případě — a všechny možné mimořádné míry, které se pohybují mezi nejvyšším mimořádným produktem nejlepší půdy a produktem půdy *A*, která nevynáší rentu, tu odpovídají nikoliv relativnímu, nýbrž absolutnímu zvýšení mimořádného produktu na akr — nepředstavujenově vytvořený mimořádný zisk (popřípadě renta) část dřívějšího průměrného zisku, přeměněnou v rentu (část produktu, v níž se dříve projevoval průměrný zisk), nýbrž dodatečný mimořádný zisk, který se z této formy přeměňuje v rentu.

Naproti tomu jen v tom případě, že by poptávka po obilí vzrůstala tak, že by tržní cena stoupla nad výrobní cenu na půdě *A*, a že by se proto na půdě *A*, *B* nebo některé jiné třídě půdy mohl mimořádný produkt dodávat jen za vyšší cenu než za 3 libry št., jen v tomto případě by se zmenšením výsledku dodatečného vkladu kapitálu do některé ze tříd *A*, *B*, *C*, *D* byl spojen vzestup výrobní ceny a regulující tržní ceny. Pokud by se takový stav ustálil na delší dobu a nevedl k tomu, že by se začala obdělávat další půda *A* (alespoň kvality *A*), nebo pokud by jiné vlivy nepřivodily levnější nabídku, stoupla by za jinak stejných okolností následkem zdražení chleba mzda a úměrně tomu by klesla míra zisku. V tomto případě by bylo jedno, zda by se zvýšená poptávka uspokojila přibráním půdy horší než *A* nebo dalším vkladem kapitálu, ať už na kterémkoliv ze čtyř

druhů půdy. Diferenciální renta by stoupala při klesající míře zisku.

Z tohoto jednoho případu, kdy klesající výnosnost kapitálů dodatečně vkládaných do druhů půdy, které se již obdělávají, může vést k vzestupu výrobní ceny, poklesu míry zisku a tvorbě zvýšené diferenciální renty — neboť tato renta by za daných okolností stoupala na všech druzích půdy zcela tak, jako by tržní cenu nyní regulovala půda horší než *A* — z tohoto případu dělá Ricardo jediný případ, normální případ, a na něj omezuje celou tvorbu diferenciální renty II.

Bylo by tomu tak, kdyby se obdělával jen druh půdy *A* a kdyby postupné vklady kapitálu do této půdy nebyly spojeny s úměrným přírůstkem produktu.

Zde se tedy u diferenciální renty II úplně pouští ze zřetele diferenciální renta I.

Až na tento případ, kdy nabídka z obdělávaných druhů půdy nestačí, a tržní cena je proto neustále nad výrobní cenou, dokud se nezačne obdělávat nová další, horší půda nebo dokud není možno dodávat celkový produkt dodatečného kapitálu vynaloženého na různých druzích půdy jen za vyšší výrobní cenu, než jaká byla dosud — až na tento případ se úměrný úbytek výnosnosti dodatečných kapitálů nedotýká regulující výrobní ceny a míry zisku. Jinak jsou možné tři případy:

a) Dává-li dodatečný kapitál na některém z druhů půdy *A*, *B*, *C* a *D* jen míru zisku určenou výrobní cenou na *A*, nevytváří se tím žádný mimořádný zisk, tedy ani žádná možná renta; tak jako by se nevytvářely, kdyby se začala obdělávat další půda *A*.

b) Jestliže dodatečný kapitál dává vyšší produkt, vytváří se samozřejmě nový mimořádný zisk (potenciální renta), zůstává-li regulující cena stejná. To není podmínkou, a to tehdy, jestliže tato dodatečná výroba vyřadí půdu *A* z obdělávání a tím z počtu konkurujících druhů půdy. Pak klesá regulující výrobní cena. Míra zisku by stoupala, kdyby s tím byl spojen pokles mzdy nebo kdyby levnější výrobek vcházel jako prvek do konstantního kapitálu. Kdyby ke zvýšení produktivity dodatečného kapitálu došlo na nejlepších druzích půdy *C* a *D*, záviselo by jen na stupni zvýšení produktivity a na množství nově přidaných kapitálů, nakolik by tvorba zvýšeného mimořádného zisku (tedy i zvýšené renty) byla spojena s poklesem ceny a vzestupem míry zisku. Míra zisku proto může stoupat i tehdy, neklesá-li mzda, protože zlevnily prvky konstantního kapitálu.

c) Jestliže další vynakládání kapitálu dává klesající mimořádné zisky, ale tak, že jeho produkt převyšuje produkt téhož kapitálu vynaloženého na půdě *A*, tvoří se za všech okolností — nevyřadí-li zvýšená nabídka půdu *A* z obdělávání — nový mimořádný zisk, a může to být zároveň na *D*, *C*, *B* i *A*. Je-li však nejhorší půda *A* vyřazena z obdělávání, klesá regulující výrobní cena a závisí na poměru mezi sníženou cenou kvarteru a zvýšeným počtem kvarterů, které tvoří mimořádný zisk, zda mimořádný zisk vyjádřený v penězích, a tudíž diferenciální renta stoupá nebo klesá. Ale tak či onak se tu ukazuje pozoruhodná věc, že při poklesu mimořádného zisku z postupných vkladů kapitálu může výrobní cena klesat, místo aby nutně stoupala, jak se to zdá na první pohled.

Tyto další vklady kapitálu s ubývajícími přírůstky výnosu úplně odpovídají případu, kdy by se na druzích půdy s úrodností mezi *A* a *B*, *B* a *C*, *C* a *D* vynaložily čtyři nové samostatné kapitály po 2 $^1/_2$ librách št., které by vynesly podle druhů půdy 1 $^1/_2$, 2 $^1/_3$, 2 $^2/_3$ a 3 kvartery. Na všech těchto druzích půdy, pro všechny čtyři dodatečné kapitály by se vytvořily mimořádné zisky, potenciální renty, ačkoliv by klesla míra mimořádného zisku ve srovnání s mírou, kterou vynáší stejný vklad kapitálu na stále lepší a lepší půdě. Přitom by bylo úplně jedno, zda by se tyto čtyři kapitály vložily do *D* etc. nebo rozdělily mezi *D* a *A*.

Nyní přicházíme k podstatnému rozdílu mezi oběma formami diferenciální renty.

Při nezměněné výrobní ceně a nezměněných rozdílech může u diferenciální renty I s úhrnem rent stoupat průměrná renta na akr nebo průměrná míra renty z kapitálu; ale průměr je pouze abstrakce. Skutečná výše renty, počítáno na akr nebo na kapitál, zůstává tu stejná.

Naproti tomu může za stejných okolností výše renty na akr stoupnout, ačkoliv míra renty z vynaloženého kapitálu zůstává stejná.

Předpokládejme, že výroba se zdvojnásobí tím, že se na druzích půdy *A*, *B*, *C* a *D* místo po 2 $^1/_2$ librách št. vynaloží po 5 librách št. kapitálu, tedy celkem 20 liber št. místo 10 liber št., a relativní úrodnost přitom zůstane stejná. Bylo by to totéž, jako kdyby se místo 1 akru každého z těchto druhů půdy obdělávaly 2 akry, a to při nezměněných nákladech. Míra zisku by se nezměnila a její poměr k mimořádnému zisku čili rentě také ne. Kdyby však *A* nyní vynášela 2 kvartery, *B* 4 a *C* 6 a *D* 8, zůstala by výrobní cena kvarterů i nadále 3 libry št., protože by tento přírůstek nebyl

vyvolán zdvojnásobenou úrodností při dosavadním kapitálu, nýbrž dosavadní proporcionální úrodností při zdvojnásobeném kapitálu. 2 kvartery z *A* by nyní stály 6 liber št., jako dříve 1 kvarter 3 libry št. Zisk by se na všech 4 druzích půdy zdvojnásobil, ale jen proto, že se zdvojnásobil vynaložený kapitál. Ale ve stejném poměru by se zdvojnásobila renta; byla by u *B* 2 kvartery místo 1, u *C* 4 místo 2 a u *D* 6 místo 3; a podle toho by také byla peněžní renta u *B* 6 liber št., u *C* 12 liber št. a u *D* 18 liber št. Tak jako produkt na akr by se zdvojnásobila i peněžní renta na akr, tedy i cena půdy, ve které se kapitalizuje tato peněžní renta. Počítáme-li takto, stoupá výše obilní a peněžní renty, a tudíž i cena půdy, protože měřítko, kterým se měří cena půdy, akr, je kus půdy stálé velikosti. Avšak v poměrné výši renty jako míře renty v poměru k vynaloženému kapitálu nedošlo ke změně. Celkový úhrn rent 36 se má k vynaloženému kapitálu 20, jako se měl úhrn rent 18 k vynaloženému kapitálu 10. Totéž platí i o poměru peněžní renty z každého druhu půdy ke kapitálu, který se na tuto půdu vynaložil; tak např. 12 liber št. renty z půdy *C* se má k 5 librám št. kapitálu, jako se mělo dříve 6 liber št. renty k 2 $^1/_2$ librám št. kapitálu. Nevznikají tu žádné nové rozdíly mezi vynaloženými kapitály, ale vznikají nové mimořádné zisky, a to jen proto, že dodatečný kapitál se vkládá do některého z druhů půdy, které vynášejí rentu, nebo do všech s dosavadním proporcionálním výsledkem. Kdyby se zdvojnásobil vklad např. jen na *C*, zůstala by diferenciální renta, počítaná na kapitál, mezi *C*, *B* a *D* stejná; neboť její množství získané z *C* se sice zdvojnásobuje, ale zdvojnásobil se i vložený kapitál.

Z toho je vidět, že při nezměněné výrobní ceně, nezměněné míře zisku a nezměněných rozdílech (a tudíž nezměněné míře mimořádného zisku čili renty, měřené kapitálem) může výše renty na akr vyjádřené ve výrobcích a v penězích, a tudíž i cena půdy stoupat.

Totéž může nastat při klesající míře mimořádného zisku, a tudíž renty, tj. při klesající produktivitě dalších vkladů kapitálu, které stále ještě vynášejí rentu. Kdyby druhé vklady kapitálu 2 $^1/_2$ libry št. nevynesly dvojnásobný produkt, nýbrž kdyby půda *B* vynášela jen 3 $^1/_2$ kvarteru, *C* 5 a *D* 7* kvarterů, byla by diferenciální renta u *B* z druhých 2 $^1/_2$ liber št. kapitálu jen $^1/_2$ kvarteru místo 1, u *C* 1 místo 2 a u *D* 2 místo 3. Poměr

* 1. vydání: 6.

jako kapitál. Renta tu stoupá pouze proto, že se zvětšil kapitál vložený do půdy, a úměrně tomuto zvětšení kapitálu. Toto zvětšení produktu a renty následkem zvětšeného vkladu kapitálu a úměrně s tím je, pokud jde o množství produktu a velikost renty, úplně totéž, jako kdyby se zvětšila obdělávaná plocha pozemků stejné bonity, které vynášejí rentu, a začala se obdělávat se stejným vynaložením kapitálu jako dříve tytéž druhy půdy. V případě znázorněném tabulkou II např. by výsledek zůstal stejný, kdyby se dodatečný kapitál $2\,{}^1/_2$ libry št. na akr po každé vložil do dalšího akru *B*, *C* a *D*.

Tabulka II

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena lib. št. | Výnos lib. št. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | kvart. | lib. št. | |
| *A* | 1 | $2\,{}^1/_2 + 2\,{}^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | 2 | 3 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | $2\,{}^1/_2 + 2\,{}^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | 4 | 3 | 12 | 2 | 6 | 120 % |
| *C* | 1 | $2\,{}^1/_2 + 2\,{}^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | 6 | 3 | 18 | 4 | 12 | 240 % |
| *D* | 1 | $2\,{}^1/_2 + 2\,{}^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | 8 | 3 | 24 | 6 | 18 | 360 % |
| | 4 | 20 | | | 20 | | 60 | 12 | 36 | |

Tento příklad dále nepředpokládá produktivnější použití kapitálu, nýbrž jen použití většího kapitálu na ploše se stejnými výsledky jako dosud.

Všechny proporcionální poměry tu zůstávají nezměněny. Ovšem pokud se nedíváme na proporcionální rozdíly, nýbrž na rozdíly čistě aritmetické, může se měnit diferenciální renta z různých druhů půdy. Předpokládejme např., že se dodatečný kapitál vložil jen do *B* a *D*. Pak je rozdíl mezi *D* a *A* = 7 kvarterům, dříve byl = 3; rozdíl mezi *B* a *A* = 3 kvarterům, dříve = 1; rozdíl mezi *C* a *B* = —1, dříve +1 atd. Ale tento aritmetický rozdíl, který je rozhodující u diferenciální renty I, pokud se v něm při stejné velikosti vloženého kapitálu odráží rozdíl v produktivitě, nemá v daném případě žádný význam, protože to je pouze důsledek toho, že se vložilo nebo nevložilo více kapitálu, přičemž se nezměnil rozdíl pro každou stejnou část kapitálu na různých pozemcích.

III. Dodatečné kapitoly vytvářejí přebytečný produkt, a tvoří tudíž mimořádné zisky, avšak s klesající mírou, nikoliv úměrně svému vzrůstu.

Tabulka III

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk vl lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos lib. št. | Renta kvart. | Renta lib. št. | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | $2\frac{1}{2}$ | $\frac{1}{2}$ | 3 | 1 | 3 | 3 | 0 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | $2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$ | 1 | 6 | $2 + 1\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$ | 3 | $10\frac{1}{2}$ | $1\frac{1}{2}$ | $4\frac{1}{2}$ | 90 % |
| *C* | 1 | $2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$ | 1 | 6 | $3 + 2 \quad 5$ | 3 | 15 | 3 | 9 | 180 % |
| *D* | 1 | $2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{3} = 5$ | 1 | 6 | $4 + 3\frac{1}{2} = 7\frac{1}{2}$ | 3 | $22\frac{1}{2}$ | $5\frac{1}{2}$ | $16\frac{1}{2}$ | 330 % |
| | | $17\frac{1}{2}$ | $3\frac{1}{2}$ | 21 | 17 | | 51 | 10 | 30 | |

V tomto třetím předpokládaném případě zase nezáleží na tom, zda druhé dodatečné vklady kapitálu připadají rovnoměrně nebo nerovnoměrně na různé druhy půdy nebo ne; zda se výroba mimořádného zisku zmenšuje ve stejných nebo nestejných poměrech; zda se dodatečné kapitály vkládají všechny do téhož druhu půdy, který vynáší rentu, nebo zda se rozdělují, rovnoměrně nebo nerovnoměrně, mezi půdu různé bonity, jež vynáší rentu. Pro zákon, který máme vyvodit, jsou všechny tyto okolnosti bezvýznamné. Jediným předpokladem je, že dodatečné vklady kapitálu na kterémkoliv druhu půdy, který vynáší rentu, dávají mimořádný zisk, ale v klesající proporci ve srovnání s měřítkem, v jakém se zvětšuje kapitál. Hranice tohoto poklesu se v příkladech v hořejší tabulce pohybuje mezi 4 kvartery = 12 liber št., produktem prvního vkladu kapitálu na nejlepší půdě *D*, a 1 kvarterem = 3 libry št., produktem téhož vkladu kapitálu na nejhorší půdě *A*. Produkt nejlepší půdy při vkladu kapitálu I tvoří nejvyšší hranici a produkt nejhorší půdy *A*, která nevynáší rentu, nedává mimořádný zisk, tvoří při stejném vkladu kapitálu nejnižší hranici výrobku získaného postupným vkládáním kapitálu do některého z druhů půdy, jež vynášejí mimořádný zisk při klesající produktivitě postupných

vkladů kapitálu. Jak předpokládaný případ II odpovídá tomu, že se z lepších druhů půdy přibírají k obdělávané ploše nové pozemky stejné kvality, že se zvětšuje kvantita některého z obdělávaných druhů půdy, tak odpovídá předpokládaný případ III tomu, že se obdělávají další pozemky, jejichž různé stupně úrodnosti se rozdělují mezi *D* a *A*, mezi úrodnost nejlepší a nejhorší půdy. Jestliže se provádějí postupné vklady kapitálu výhradně na půdě *D*, mohou zahrnovat rozdíly, jež existují mezi *D* a *A*, dále rozdíly mezi *D* a *C*, stejně jako rozdíly mezi *D* a *B*. Provádějí-li se všechny na půdě *C*, pak jen rozdíly mezi *C* a *A*, resp. *B*; jestliže na *B*, jen rozdíly mezi *B* a *A*.

Zákon však je: renta na všech těchto druzích půdy roste absolutně, i když ne úměrně dodatečně vloženému kapitálu.

Míra mimořádného zisku jak vzhledem k dodatečnému kapitálu, tak vzhledem k celkovému kapitálu vloženému do půdy klesá; ale absolutní velikost mimořádného zisku roste — tak jako pokles míry zisku z kapitálu vůbec bývá většinou spojen se vzrůstem absolutní masy zisku. Tak je průměrná míra mimořádného zisku z kapitálu vloženého do *B* = 90 % z kapitálu, zatímco při prvním vkladu kapitálu byla = 120 %. Ale úhrnného mimořádného zisku přibývá, zvětšuje se z 1 kvarteru na 1 ½ kvarteru a ze 3 liber št. na 4 ½. Úhrnná renta, vzata sama o sobě, a ne vzhledem ke zdvojnásobené velikosti zálohovaného kapitálu, stoupla absolutně. Rozdíly mezi rentami z různých druhů půdy a jejich poměr k sobě navzájem se tu mohou měnit; ale tyto změny rozdílů tu jsou následkem, nikoliv příčinou toho, že se renty zvětšily vůči sobě navzájem.

IV. Případ, kdy dodatečné vklady kapitálu na lepších druzích půdy vyrábějí větší množství produktu než původní vklady, není třeba dále rozebírat. Je samozřejmé, že za tohoto předpokladu stoupají renty na akr, a to víc než dodatečný kapitál, ať se vložil do kteréhokoliv druhu půdy. V tomto případě je dodatečný vklad kapitálu spojen se zlepšením. Sem patří i případ, kdy dodatečný vklad menšího množství kapitálu má stejný nebo větší účinek, než měl dříve dodatečný vklad většího množství kapitálu. Tento případ není úplně totožný s předcházejícím případem a rozdíl mezi nimi je důležitý při každém vkládání kapitálu. Jestliže např. 100 dává zisk 10, a 200, když se jich použije v určité formě, zisk 40, stoupl zisk z 10 % na 20 %, a potud je to totéž, jako když 50, použito v účinnější formě, dává zisk 10 místo 5. Předpokládáme tu, že zvýšení zisku je spo-

jeno s úměrným rozmnožením výrobku. Ale rozdíl je v tom, že v jednom případě musím kapitál zdvojnásobit, zatímco ve druhém případě dosahuji dvojnásobného výsledku s dosavadním kapitálem. Naprosto to není totéž, jestliže dosáhnu 1. s polovinou živé a zpředmětněné práce téhož výrobku jako dříve nebo 2. s dosavadním množstvím práce dvojnásobného výrobku proti dřívějšku nebo 3. s dvojnásobným množstvím práce čtyřnásobného výrobku proti dřívějšku. V prvním případě se uvolňuje práce — v živé nebo zpředmětněné formě — a může se jí použít jinak; roste možnost disponovat prací a kapitálem. Uvolnění kapitálu (a práce) je samo o sobě rozmnožením bohatství; má stejný účinek, jako kdyby se tohoto dodatečného kapitálu dosáhlo akumulací, ušetří však práci spojenou s akumulací.

Předpokládejme, že kapitál 100 vyrobil 10 metrů výrobku. V tomto 100 je obsažen jak konstantní kapitál, tak živá práce a zisk. Metr pak stojí 10. Jestliže nyní mohu se stejným kapitálem 100 vyrobit 20 metrů, stojí metr 5. Naproti tomu, mohu-li s kapitálem 50 vyrobit 10 metrů, stojí metr také 5, a přitom se uvolní kapitál 50, jestliže stačí dosavadní nabídka zboží. Jestliže musím vynaložit kapitál 200, abych vyrobil 40 metrů, stojí metr rovněž 5. Určení hodnoty nebo i ceny, ani množství výrobku, úměrné zálohovanému kapitálu, neumožňuje tu rozeznat nějaký rozdíl. Ale v prvním případě se uvolní dodatečný kapitál, pokud by snad bylo nutné zdvojnásobit výrobu; ve druhém případě se ušetří kapitál; ve třetím případě lze dosáhnout většího množství výrobku jen tím, že se zálohovaný kapitál zvětší, třebaže ne v téže proporci, jako kdyby se větší množství výrobku muselo zhotovovat při staré produktivní síle. (Patří do oddílu I.)

Vzato z hlediska kapitalistické výroby, nikoliv vzhledem ke zvýšení nadhodnoty, nýbrž vzhledem ke snížení ceny nákladů — a i úspora nákladů na prvek, který vytváří nadhodnotu, na práci, koná kapitalistovi tuto službu a vytváří mu zisk, dokud regulující výrobní cena zůstává stejná — je používání konstantního kapitálu vždy levnější než používání kapitálu variabilního. Ve skutečnosti to předpokládá rozvoj úvěru a hojnost zápůjčního kapitálu, které odpovídají kapitalistickému způsobu výroby. Na jedné straně použiji 100 liber št. dodatečného konstantního kapitálu, je-li 100 liber št. produktem 5 dělníků za rok; na druhé straně 100 liber št. ve variabilním kapitálu. Jestliže míra nadhodnoty je = 100 %,

je hodnota vyrobená těmito 5 dělníky = 200 librám št.; hodnota 100 liber št. konstantního kapitálu však je = 100 librám št., a jako kapitálu snad = 105 librám št., je-li úroková sazba = 5 %. Tytéž peněžní částky, podle toho, zda se zálohují do výroby jako hodnota konstantního nebo jako hodnota variabilního kapitálu, vyjadřují velmi různé hodnoty, jestliže je posuzujeme podle jejich výrobku. Pokud jde dále o náklady na zboží z hlediska kapitalisty, je ještě rozdíl v tom, že ze 100 liber št. konstantního kapitálu, pokud jsou vloženy do fixního kapitálu, vchází do hodnoty zboží jen opotřebování, zatímco 100 liber št. vynaložených na mzdu se musí v hodnotě zboží reprodukovat úplně.

U kolonistů a vůbec u samostatných malovýrobců, kteří vůbec nemají kapitál nebo ho mohou mít jen na vysoké úroky, je část výrobku, která odpovídá mzdě, jejich důchodem, kdežto pro kapitalistu je zálohovaným kapitálem. Malovýrobce se proto na vynaložení této práce dívá jako na nezbytnou podmínku výtěžku práce, o který tu jde především. Pokud však jde o jeho nadbytečnou práci, kterou vynaloží nad nutnou práci, realizuje se ovšem v nadbytečném výrobku; a pokud ho může prodat nebo pokud ho může sám upotřebit, dívá se na něj jako na něco, co ho nic nestálo, protože ho nestál žádnou zpředmětněnou práci. Jen vydávání zpředmětněné práce považuje za zcizování bohatství. Snaží se ovšem prodávat co nejdráže; ale i prodej pod hodnotou a pod kapitalistickou výrobní cenou pro něho stále ještě znamená zisk, pokud tento zisk již předem nepohltí dluhy, hypotéka atd. Naproti tomu pro kapitalistu je vynaložení jak variabilního, tak konstantního kapitálu zálohováním kapitálu. Relativně větší záloha konstantního kapitálu snižuje za jinak stejných okolností cenu nákladů a ve skutečnosti i hodnotu zboží. Proto ačkoliv zisk vzniká jen z nadpráce, tedy jen z používání variabilního kapitálu, může se jednotlivému kapitalistovi přesto zdát, že živá práce je nejdražší složkou jeho výrobních nákladů a že se musí omezit na minimum. Je to pouze kapitalisticky překroucená forma pravdy, že poměrně větší používání minulé práce, ve srovnání se živou prací, znamená zvýšení produktivity společenské práce a zvětšení společenského bohatství. Tak nesprávně, tak postaveno na hlavu se všechno jeví z hlediska konkurence. —

Za předpokladu, že se výrobní ceny nezmění, je možné dodatečně vkládat kapitál s nezměněnou, rostoucí nebo klesající produktivitou na lepších pozemcích, tj. na všech pozemcích od *B* nahoru. Na *A* by to bylo

za našeho předpokladu možné jen buď při nezměněné produktivitě, kdy pak tato půda i nadále nevynáší rentu, anebo při rostoucí produktivitě; jedna část kapitálu vloženého do půdy *A* by pak vynášela rentu, druhá ne. Ale to by bylo nemožné, kdybychom předpokládali, že u *A* ubývá produktivní síly, neboť pak by výrobní cena nezůstala stálá, nýbrž by stoupla. Ale za všech těchto okolností, tj. ať je mimořádný produkt dodatečných vkladů úměrný jejich velikosti, nebo je nad touto proporcí nebo pod ní — a tudíž míra mimořádného zisku z kapitálu při vzrůstu tohoto kapitálu zůstává stálá, stoupá nebo klesá — roste mimořádný produkt a mimořádný zisk z akru, který mu odpovídá; roste tedy po případ i renta, renta v obilí a v penězích. Růst pouhé masy mimořádného zisku, resp. renty, počítáno na akr, tj. rostoucí množství počítané na jednotku, která se nemění, tedy zde na nějaké určité množství půdy, akr nebo hektar, se projevuje jako rostoucí proporce. Renta na akr tudíž roste za těchto okolností prostě proto, že se zvětšuje kapitál vkládaný do půdy. A děje se to při nezměněných výrobních cenách a nezáleží na tom, zda produktivita dodatečného kapitálu zůstává nezměněna, klesá nebo stoupá. To mění rozsah, ve kterém stoupá renta na akr, ale ne sám fakt, že renta roste. Je to jev, který je vlastní diferenciální rentě II a který ji odlišuje od diferenciální renty I. Kdyby se dodatečné vklady kapitálu nedělaly časově po sobě na téže půdě, ale vedle sebe v prostoru na nové další půdě příslušné kvality, stoupl by úhrn renty, a jak jsme ukázali dříve, i průměrná renta z celkové obdělávané plochy, ale nestoupla by výše renty na akr. Při nezměněném výsledku v množství i v hodnotě celkové produkce a mimořádného výrobku zvyšuje koncentrace kapitálu na menší ploše půdy rentu na akr, kde jeho rozptýlení po větší ploše nemá za jinak stejných okolností tento účinek. Čím více se však rozvíjí kapitalistický výrobní způsob, tím více se kapitál koncentruje na téže ploše půdy, tím více tedy stoupá renta na akr. Ve dvou zemích, kde by byly stejné výrobní ceny, stejné rozdíly mezi druhy půdy a kde by bylo vloženo stejné množství kapitálu, ale v jedné zemi převážně ve formě postupných vkladů na omezené větší rozloze, byla by tudíž renta na akr, a tím i cena půdy vyšší v první a nižší ve druhé zemi, ačkoliv množství renty by bylo v obou zemích stejné. Rozdíl ve výši renty by se tu tedy nedal vysvětlit ani rozdílem v přirozené úrodnosti druhů půdy, ani množstvím vynaložené práce, nýbrž výhradně rozdílným způsobem vkládání kapitálu.

Mluvíme-li tu o mimořádném výrobku, je jím vždy třeba rozumět alikvotní část výrobku, ve které se projevuje mimořádný zisk. Jinak rozumíme nadvýrobkem čili mimořádným výrobkem část výrobku, ve které se projevuje celá nadhodnota, nebo také v jednotlivých případech část, v níž se projevuje průměrný zisk. Specifický význam, jehož toto slovo nabývá u kapitálu, který vynáší rentu, dává, jak jsme ukázali, podnět k nedorozumění.

# DIFERENCIÁLNÍ RENTA II — DRUHÝ PŘÍPAD: VÝROBNÍ CENA KLESÁ

Výrobní cena může klesat, jestliže se provádějí dodatečné vklady kapitálu s nezměněnou, klesající nebo stoupající mírou produktivity.

## I. PŘI NEZMĚNĚNÉ PRODUKTIVITĚ DODATEČNÉHO VKLADU KAPITÁLU

Tento případ tedy předpokládá, že množství produktu na půdách různých druhů vzrůstá, podle jejich kvality, tou měrou, jak roste do nich vložený kapitál. To při nezměněných rozdílech mezi druhy půdy také zahrnuje, že úměrně vzrůstu vloženého kapitálu vzrůstá mimořádný produkt. Tento případ tedy vylučuje každý další vklad kapitálu na půdě $A$, který by měl vliv na diferenciální rentu. Na této půdě je míra mimořádného zisku $= 0$; zůstává tedy $= 0$, protože jsme vyšli z předpokladu, že se produktivita dodatečného kapitálu, a tudíž míra mimořádného zisku nemění.

Za těchto předpokladů však může regulující výrobní cena jen klesnout, protože se místo výrobní ceny na půdě $A$ stává regulující cenou výrobní cena na nejbližší lepší půdě $B$ nebo vůbec na nějaké lepší půdě než $A$; že se tedy kapitál bere z $A$, nebo dokonce z $A$ i $B$, jestliže se stane regulující cenou výrobní cena na půdě $C$, tedy přestane-li všechna horší půda než $C$ konkurovat s druhy půdy, které rodí pšenici. Nutnou podmínkou toho je za daných předpokladů, aby dodatečný produkt dodatečných vkladů kapitálu uspokojoval potřebu, aby se tedy produkce horší půdy $A$ atd. stala zbytečnou pro zajištění nabídky.

Vezměme tedy např. tabulku II, ale tak, že místo 20 kvarterů stačí k uspokojení potřeby 18 kvarterů. Půda $A$ by odpadla; regulující by se stala půda $B$* a s ní výrobní cena 30 šilinků za kvarter. Diferenciální renta pak nabývá této formy:**

Úhrnná renta by tedy ve srovnání s tabulkou II klesla z 36 liber št.

* 1. vydání: *D.*

** Viz s. 218.

na 9 a v obilí z 12 kvarterů na 6, celková výroba jen o 2 kvartery, z 20 na 18. Míra mimořádného zisku z kapitálu by klesla o dvě třetiny, ze 180 na 60 %.* Poklesu výrobní ceny tu tedy odpovídá úbytek renty obilí v penězích.

Tabulka IV

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena kvarteru lib. št. | Výnos lib. št. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | v obilí kvart. | v penězích lib. št. | |
| *B* | 1 | 5 | 1 | 6 | 4 | 1 1/2 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *C* | 1 | 5 | 1 | 6 | 6 | 1 1/2 | 9 | 2 | 3 | 60 % |
| *D* | 1 | 5 | 1 | 6 | 8 | 1 1/2 | 12 | 4 | 6 | 120 % |
| Celkem | 3 | 15 | 3 | 18 | 18 | | 27 | 6 | 9 | |

Ve srovnání s tabulkou I se zmenšuje jen peněžní renta; renta v obilí je v obou případech 6 kvarterů, ale ty se v jednom případě rovnají 18 librám št., ve druhém případě 9 librám št. Z půdy *C*** zůstala renta v obilí stejná jako v tabulce I. Tím, že dodatečná výroba, dosažená použitím stejně výnosného dodatečného kapitálu, vytlačila produkt půdy *A* z trhu a tím odstranila půdu *A* jako konkurujícího činitele výroby — tím se vlastně vytvořila nová diferenciální renta I, ve které lepší půda *B* má tutéž úlohu jako dříve druh půdy *A*. Tím jednak odpadá renta z *B*; jednak se podle předpokladu vkladem dodatečného kapitálu nic nezměnilo na rozdílech mezi *B*, *C* a *D*. Část produktu, která se přeměňuje v rentu, se proto zmenšuje.

Kdyby se hořejšího výsledku — uspokojení poptávky při vyloučení půdy *A* — snad dosáhlo tím, že se na *C* nebo *D* nebo na obou vložil více než dvojnásobný kapitál, dopadlo by to jinak. Např. kdyby se na *C* provedl třetí vklad kapitálu:

* 1. vydání: klesla by o polovinu, ze 180 na 90 %.

** 1. vydání: *C* a *D*.

Tabulka IV *a*

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena na kvart. lib. št. | Výnos lib. št. | Renta v obilí kvart. | Renta v penězích lib. št. | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *B* | 1 | 5 | 1 | 6 | 4 | 1 1/2 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *C* | 1 | 7 1/2 | 1 1/2 | 9 | 9 | 1 1/2 | 13 1/2 | 3 | 4 1/2 | 60 % |
| *D* | 1 | 5 | 1 | 6 | 8 | 1 1/2 | 12 | 4 | 6 | 120 % |
| Celkem | 3 | 17 1/2 | 3 1/2 | 21 | 21 | | 31 1/2 | 7 | 10 1/2 | |

Proti tabulce IV tu stoupl na *C* produkt ze 6 kvarterů na 9, mimořádný produkt ze 2 kvarterů na 3 a peněžní renta ze 3 liber št. na 4 1/2 liber št. Proti tabulce II, kde peněžní renta byla 12 liber št., a proti tabulce I, kde byla 6 liber št., však klesla. Úhrn rent v obilí = 7 kvarterům klesl proti tabulce II (12 kvarterů) a stoupl proti tabulce I (6 kvarterů); v penězích (10 1/2 libry št.) klesl proti oběma tabulkám (18 liber št. a 36 liber št.).

Kdyby se použilo třetího vkladu kapitálu 2 1/2 libry št. na půdě *B*, změnilo by se tím sice množství produkce, ale ne renta, protože předpoklad je, že postupné vklady kapitálu nevyvolávají rozdíl na stejném druhu půdy a půda *B* nevynáší rentu.

Předpokládáme-li naproti tomu, že třetí vklad kapitálu se provedl na *D* místo na *C*, vyjde nám:

Tabulka IV *b*

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena lib. št. | Výnos lib. št. | Renta kvart. | Renta lib. št. | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *B* | 1 | 5 | 1 | 6 | 4 | 1 1/2 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *C* | 1 | 5 | 1 | 6 | 6 | 1 1/2 | 9 | 2 | 3 | 60 % |
| *D* | 1 | 7 1/2 | 1 1/2 | 9 | 12 | 1 1/2 | 1 8 | 6 | 9 | 120 % |
| Celkem | 3 | 17 1/2 | 3 1/2 | 21 | 22 | | 33 | 8 | 12 | |

Zde je celkový produkt 22 kvarterů, více než dvojnásobek celkového produktu v tabulce I, ačkoliv zálohovaný kapitál je pouze 17 $^1/_2$ liber št. proti 10 librám št., není tedy dvojnásobný. Celkový produkt je dále o 2 kvartery větší než celkový produkt v tabulce II, ačkoliv v ní je zálohovaný kapitál větší, a to 20 liber št.

Na půdě *D* stoupla renta v obilí proti tabulce I ze 3* kvarterů na 6, zatímco peněžní renta zůstala jako dříve 9 liber št. Proti tabulce II zůstala renta v obilí z *D* stejná, 6 kvarterů, ale peněžní renta klesla z 18 liber št. na 9 liber št.

Jestliže vezmeme úhrnné renty, je renta v obilí v tabulce IV *b* = 8 kvarterům větší než stejná renta v tabulce I, kde se rovná 6 kvarterům, a než stejná renta v tabulce IV *a*, jež se rovná 7 kvarterům; ale je menší než úhrnná renta v tabulce II = 12 kvarterům. Peněžní renta v tabulce IV *a* = 12 librám št., je větší než peněžní renta v tabulce IV *a* = 10 $^1/_2$ librám št., a menší než peněžní renta v tabulce I = 18 librám št. a v tabulce II = 36 librám št.

Jestliže se po odpadnutí renty z *B* za podmínek tabulky IV *b* má úhrn rent rovnat úhrnu rent z tabulky I, musíme mít ještě za 6 liber št. mimořádného produktu, tedy 4 kvartery po 1 $^1/_2$ libře št., což je nová výrobní cena. Pak máme opět úhrn rent 18 liber št. jako v tabulce I. Velikost dodatečného kapitálu, kterého je k tomu třeba, bude rozdílná podle toho, zda dodatečný kapitál vložíme do *C* nebo do *D*, nebo rozdělíme mezi oba druhy půdy.

Na *C* dá 5 liber št. kapitálu 2 kvartery mimořádného produktu, 10 liber št. dodatečného kapitálu tedy dá 4 kvartery dodatečného mimořádného produktu. Na *D* by stačilo přidat 5 liber št., aby se vyrobily 4 kvartery dodatečné renty v obilí za předpokladu, který zde bereme za základ, že produktivita dodatečných vkladů kapitálu zůstává stejná. Podle toho by vyšly tyto výsledky:**

Úhrn rent v penězích by představoval právě polovinu toho co v tabulce II, kde se dodatečné kapitály vkládaly při nezměněných výrobních cenách.

Nejdůležitější je srovnat hořejší tabulky s tabulkou I.***

* 1. vydání: 2.

** Viz s. 221.

*** Viz tento svazek, s. 209.

Tabulka IV *c*

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena lib. št. | Výnos lib. št. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | kvart. | lib. št. | |
| *B* | 1 | 5 | 1 | 6 | 4 | 1 1/2 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *C* | 1 | 15 | 3 | 18 | 18 | 1 1/2 | 27 | 6 | 9 | 60 % |
| *D* | 1 | 7 1/2 | 1 1/2 | 9 | 12 | 1 1/2 | 18 | 6 | 9 | 120 % |
| Celkem | 3 | 27 1/2 | 5 1/2 | 33 | 34 | | 51 | 12 | 18 | |

Tabulka IV *d*

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena lib. št. | Výnos lib. št. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | kvart. | lib. št. | |
| *B* | 1 | 5 | 1 | 6 | 4 | 1 1/2 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *C* | 1 | 5 | 1 | 6 | 6 | 1 1/2 | 9 | 2 | 3 | 60 % |
| *D* | 1 | 12 1/2 | 2 1/2 | 15 | 20 | 1 1/2 | 30 | 10 | 15 | 120 % |
| Celkem | 3 | 22 1/2 | 4 1/2 | 27 | 30 | | 45 | 12 | 18 | |

Vidíme, že při poklesu výrobní ceny o polovinu, z 60 šilinků na 30 šilinků na kvarter, zůstal úhrn peněžních rent stejný, = 18 liber št., a že ve shodě s tím se renta v obilí zdvojnásobila, stoupla ze 6 kvarterů na 12. Na *B* renta odpadla; na *C* stoupla peněžní renta o polovinu v IV *c*, ale v IV *d* o polovinu klesla; na *D* zůstala v tabulce IV *c* stejná, = 9 librám št., a v tabulce IV *d* stoupla z 9 liber št. na 15 liber št. Výroba stoupla z 10 kvarterů na 34 v IV *c* a na 30 v IV *d*; zisk vzrostl ze 2 liber št. na 5 1/2 v IV *c* a na 4 1/2 v IV *d*. Celkový vložený kapitál se v jednom případě zvětšil z 10 liber št. na 27 1/2 liber št., ve druhém z 10 liber št. na 22 1/2, tedy v obou případech více než dvojnásobně. Míra renty, poměr renty k zálohovanému kapitálu, je ve všech tabulkách IV až IV *d*

pro každý druh půdy všude stejná, což vyplývá už z předpokladu, že se míra produktivity obou postupných vkladů kapitálu nemění na žádném druhu půdy. Avšak proti tabulce I klesla, a to pro průměr všech druhů půdy i pro každý jednotlivý druh. V tabulce I byla = 180 % v průměru, v IV *c* je $= \frac{18}{27\,1/2} \times 100 = 65\,5/11\,\%$ a v IV *d* $= \frac{18}{22\,1/2} \times$ $\times\ 100 = 80\,\%$. Průměrná peněžní renta na akr stoupla. Její průměr byl dříve, v tabulce I, ze všech 4 akrů 4 1/2 libry št. na akr a nyní, v tabulce IV *c* a IV *d*, je ze 3 akrů 6 liber št. na akr. Její průměr na půdě, jež vynáší rentu, byl dříve 6 liber št. a nyní je 9 liber št. na akr. Peněžní hodnota renty na akr tedy stoupla a představuje nyní dvakrát víc produktu, obilí, než dříve; ale 12 kvarterů renty v obilí je nyní méně než polovina celkového produktu 34, resp. 30* kvarterů, zatímco v tabulce I představovalo 6 kvarterů 3/5 celkového produktu 10 kvarterů. Ačkoliv tedy renta, vzata jako alikvotní část celkového produktu, klesla a klesla i v poměru k vynaloženému kapitálu, její peněžní hodnota počítaná na akr stoupla a její hodnota ve výrobcích ještě více. Vezmeme-li půdu *D* v tabulce IV *d*, je tu výrobní cena = 15 liber št., z toho vynaložený kapitál 12 1/2 libry št. Peněžní renta = 15 liber št., z toho vynaložený kapitál 12 1/2 libry št. V tabulce I byla na stejné půdě *D* výrobní cena = 3 libry št., vynaložený kapitál = 2 1/2 libry št., peněžní renta 9 liber št., tedy trojnásobek výrobní ceny a skoro čtyřnásobek kapitálu. V tabulce IV *d* se u *D* peněžní renta 15 liber št. rovná právě výrobní ceně a je pouze o 1/5 větší než kapitál. Přesto však je peněžní renta na akr o 2/3 větší, je 15 liber št. místo 9 liber št. V tabulce I je renta v obilí 3 kvartery = 3/4 celkového produktu 4 kvarterů; v IV *d* je 10 kvarterů, tj. polovina celého produktu (20 kvarterů) z akru půdy *D*. To ukazuje, že hodnota renty na akr v penězích i v obilí může stoupnout, ačkoliv renta tvoří menší alikvotní část celkového výnosu a klesla v poměru k zálohovanému kapitálu.

Hodnota celkového produktu v I = 30 liber št.; renta = 18 liber št., je to více než polovina celkového produktu. Hodnota celkového produktu v IV *d* = 45 liber št., z toho je renta 18 liber št., což je méně než polovina.

A příčina, proč se přes pokles ceny o 1 1/2 libry št. na kvarter, tedy o 50 %, a přes zmenšení plochy konkurující půdy ze 4 akrů na 3 úhrnná

* 1. vydání: 33, respektive 27.

renta v penězích nemění a renta v obilí zdvojnásobuje, přičemž renta v obilí a v penězích na akr stoupá, je v tom, že se vyrábí více kvarterů mimořádného produktu. Cena obilí klesá o 50 %, mimořádný produkt vzrůstá o 100 %. Aby se však dosáhlo tohoto výsledku, musí za našich podmínek celková výroba stoupnout na trojnásobek a kapitál vynaložený na lepších půdách se musí více než ztrojnásobit. V jakém poměru se musí kapitál zvětšit, to závisí především na tom, jak se dodatečné vklady kapitálu rozdělují mezi lepší a nejlepší druhy půdy, vždy za předpokladu, že produktivita kapitálu roste na každé kategorii půdy úměrně jeho velikosti.

Kdyby byl pokles výrobní ceny menší, bylo by třeba méně dodatečného kapitálu, aby se vyrobila stejná peněžní renta. Kdyby nabídka nutná k tomu, aby se půda *A* přestala obdělávat — a to závisí nejen na tom, kolik se vyrobí na akru půdy *A*, ale i na tom, jakou část celé obdělávané plochy půda *A* zaujímá — kdyby tedy nabídka k tomu nutná byla větší, kdyby tedy bylo třeba i většího množství kapitálu, který se dodatečně vynakládá na půdě lepší než *A*, stoupla by za jinak nezměněných okolností renta v penězích a renta v obilí ještě více, přestože by půda *B* přestala vynášet obě tyto renty.

Kdyby kapitál, který přestal fungovat na půdě *A*, byl = 5 liber št., bylo by pro tento případ třeba porovnat tabulky II a IV *d*. Celkový produkt by vzrostl z 20 kvarterů na 30. Renta v penězích by byla poloviční, byla by 18 liber št. místo 36 liber št.; renta v obilí by zůstala stejná, = 12 kvarterům.

Kdyby se na *D* mohl s kapitálem = 27 $^1/_2$ liber št. vyrobit celkový produkt 44 kvarterů = 66 liber št. — jak to odpovídá staré sazbě pro *D*, která je 4 kvartery na 2 $^1/_2$ libry št. kapitálu — dosáhl by celkový úhrn rent opět stejné výše jako v tabulce II, a měli bychom tuto tabulku:

| Druh půdy | Kapitál liber št. | Produkt kvart. | Renta v obilí kvart. | Renta v penězích liber št. |
|---|---|---|---|---|
| *B* | 5 | 4 | 0 | 0 |
| *C* | 5 | 6 | 2 | 3 |
| *D* | 27 $^1/_3$ | 44 | 22 | 33 |
| Celkem | 37 $^1/_2$ | 54 | 24 | 36 |

Tabulka I

| Druh půdy | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvart. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | v obilí kvart. | v penězích lib. št. | |
| *A* | 1 | 2 1/2 | 1/2 | 3 | 1 | 0 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | 2 1/2 | 1/2 | 1 1/2 | 2 | 1 | 3 | 120 % |
| *C* | 1 | 2 1/2 | 1/2 | 1 | 3 | 2 | 6 | 240 % |
| *D* | 1 | 2 1/2 | 1/2 | 3/4 | 4 | 3 | 9 | 360 % |
| Celkem | 4 | 10 | | | 10 | 6 | 18 | 180 % průměr |

Tabulka V

| Druh půdy | Akry | Vklady kapitálu liber št. | Zisk v lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | v obilí kvart. | v penězích lib. št. | |
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | $2 + 1^1/_2 = 3^1/_2$ | $1^5/_7$ | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | $3 + 2 = 5$ | $1^5/_7$ | $8^4/_7$ | $1^1/_2$ | $2^4/_7$ | $51^3/_7$ %* |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | $4 + 3^1/_2 = 7^1/_2$ | $1^5/_7$ | $12^6/_7$ | 4 | $4^6/_7$ | $137^1/_7$ %** |
| Celkem | 3 | 15 | | 16 | | $27^3/_7$ | $5^1/_2$ | $9^3/_7$ | $94^2/_7$ %*** průměr |

* 1. vydání: $51^2/_5$ %.
** 1. vydání: $137^1/_5$ %.
*** 1. vydání: $94^3/_{10}$. Engels tu stejně jako v další tabulce počítá jen s druhy půdy, které vynášejí rentu, průměr *B* — *D* = $62^6/_7$ %.

Zde při klesající míře produktivity dodatečných kapitálů a při různém stupni tohoto poklesu na různých druzích půdy klesla regulující výrobní cena z 3 liber št. na $1\,^5/_7$ liber št. Vklad kapitálu se zvětšil o polovinu, z toho z 10 liber št. na 15 liber št. Renta v penězích klesla téměř o polovinu, z 18 liber št. na $9\,^3/_7$ libry št., ale renta v obilí jen o $^1/_{12}$, z 6 kvarterů na $5\,^1/_2$. Celkový produkt vzrostl z 10 na 16 čili o 60 %.* Renta v obilí

* 1. vydání: 160 %.

představuje o něco víc než třetinu celkového produktu. Zálohovaný kapitál se má k rentě v penězích jako 15 : 9 $^{3}/_{7}$, zatímco dřívější poměr byl 10 : 18.

## III. PŘI STOUPAJÍCÍ MÍŘE PRODUKTIVITY DODATEČNÝCH KAPITÁLŮ

Tento případ se liší od varianty I na začátku této kapitoly, kde výrobní cena klesá při nezměněné míře produktivity, jen tím, že jestliže je třeba určitého dodatečného produktu, aby se vyřadila půda *A*, děje se to zde rychleji.

Jak při klesající, tak při stoupající produktivitě dodatečných vkladů kapitálu může to mít různý účinek podle toho, jak jsou vklady kapitálu rozděleny mezi různé druhy půdy. Tou měrou, jak toto různé působení vyrovnává nebo zostřuje rozdíly, bude diferenciální renta z lepších druhů půdy, a tím i celkový úhrn rent klesat nebo stoupat, jak tomu bylo již u diferenciální renty I. Jinak všechno záleží na velikosti plochy půdy a kapitálu, které jsou vyřazeny s půdou *A*, a na relativním rozsahu zálohovaného kapitálu, jehož je při stoupající produktivitě třeba, aby se dodal dodatečný produkt, který má krýt poptávku.

Jediný bod, který tu stojí za to rozebrat a který nás vůbec vede zpět k tomu, abychom prozkoumali, jak se tento diferenciální zisk přeměňuje v diferenciální rentu, je tento:

V prvním případě, kde se nemění výrobní cena, nemá dodatečný kapitál vložený snad do půdy *A* vliv na diferenciální rentu jako takovou, protože půda *A* jako dříve nevynáší rentu, cena jejího produktu se nemění a dále reguluje trh.

Ve druhém případě, varianta I, kde výrobní cena při nezměněné míře produktivity klesá, půda *A* nutně odpadá, a ještě více to platí o variantě II (klesající výrobní cena při klesající míře produktivity), neboť jinak by dodatečný kapitál vynaložený na půdě *A* musel zvýšit výrobní cenu. Ale zde, ve III. variantě druhého případu, kde klesá výrobní cena, protože stoupá produktivita dodatečného kapitálu, se může tento dodatečný kapitál vložit za určitých okolností jak do půdy *A*, tak do lepších druhů půdy.

Předpokládejme, že dodatečný kapitál 2 $^{1}/_{2}$ libry št. vložený do půdy *A* vyrábí místo 1 kvarteru 1 $^{1}/_{5}$ kvarteru.

Tabulka VI

| Druh půdy | Akry | Kapitál liber št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | kvart. | lib. št. | |
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $1 + 1^1/_5 = 2^1/_5$ | $2^8/_{11}$ | 6 | 0 | 0 | 0 % |
| *B* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $2 + 2^2/_5 = 4^2/_5$ | $2^8/_{11}$ | 12 | $2^1/_5$ | 6 | 120 % |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $3 + 3^3/_5 = 6^3/_5$ | $2^8/_{11}$ | 18 | $4^2/_5$ | 12 | 240 % |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $4 + 4^4/_5 = 8^4/_5$ | $2^8/_{11}$ | 24 | $6^3/_5$ | 18 | 360 % |
| Celkem | 4 | 20 | 4 | 24 | 22 | | 60 | $13^1/_5$ | 36 | 240 % |

Tuto tabulku je třeba porovnat nejen se základní tabulkou I, ale také s tabulkou II, kde je dvojnásobný vklad kapitálu spojen se stálou produktivitou, úměrnou vkladu kapitálu.

Podle předpokladu klesá regulující výrobní cena. Kdyby se neměnila, tj. zůstávala = 3 librám št., pak by nejhorší půda, půda *A*, která dříve při vkladu kapitálu pouze $2\,^1/_2$ libry št. nevynášela rentu, nyní vynášela rentu, aniž se začala obdělávat nějaká horší půda; bylo by to proto, že na této půdě stoupla produktivita, ale jen u části kapitálu, a ne u původního kapitálu. První 3 libry št. výrobní ceny vynesou 1 kvarter; druhé vynesou $1\,^1/_5$ kvarteru, ale celý výrobek $2\,^1/_5$ kvarteru se nyní prodává za svou průměrnou cenu. Protože míra produktivity roste s dodatečným vkladem kapitálu, znamená tento vklad zlepšení. Toto zlepšení může záležet v tom, že se na akr vynakládá vůbec více kapitálu (více hnojiva, více mechanické práce etc.), nebo také v tom, že vůbec jen s tímto dodatečným kapitálem se pak může dosáhnout kvalitativně odlišného, produktivnějšího umístění kapitálu. V obou případech se vynaložením kapitálu 5 liber št. na akr získá produkt ve výši $2\,^1/_5$ kvarteru, zatímco při vynaložení polovičního kapitálu, $2\,^1/_2$ liber št., jen produkt ve výši 1 kvarteru. Jestliže nepřihlížíme k přechodným poměrům na trhu, mohl by se produkt půdy *A* i nadále prodávat za vyšší výrobní cenu, než je nová průměrná cena, jen tehdy, kdyby se na značné ploše půdy třídy *A* dále hospodařilo pouze s kapitálem $2\,^1/_2$ libry št. na akr. Jakmile by však zevše-

obecněl nový poměr 5 liber št. kapitálu na akr, a tím zlepšení hospodaření, musela by regulující výrobní cena klesnout na $2\,{}^{8}/_{11}$ libry št. Rozdíl mezi oběma dávkami kapitálu by zmizel, a kdyby se pak akr půdy *A* obdělával jen se $2\,{}^{1}/_{2}$ librami št., obdělával by se nenormálně, způsobem, který by neodpovídal novým výrobním podmínkám. Nebyl by to už rozdíl mezi výnosem různých dávek kapitálu vynaložených na stejném akru, nýbrž mezi dostatečným a nedostatečným celkovým vkladem kapitálu na akr. Z toho je *za prvé* vidět, že nedostatečný kapitál v rukou většího počtu pachtýřů (musí jich být větší počet, protože kdyby jich bylo málo, byli by jen nuceni prodávat pod svou výrobní cenou) působí úplně stejně jako sama diferenciace druhů půdy v sestupné stupnici. Horší způsob obdělávání na horší půdě zvyšuje rentu z lepší půdy; může dokonce na lépe obdělávané půdě stejně špatných vlastností dát vzniknout rentě, kterou jinak tato půda nevynáší. *Za druhé* je vidět, že diferenciální renta, pokud vzniká z postupného vynakládání kapitálu na stejné celkové ploše, se ve skutečnosti mění v jakýsi průměr, v němž už nelze rozeznat a rozlišit účinky různých vkladů kapitálu, které proto nevytvářejí na nejhorší půdě rentu, nýbrž 1. z průměrné ceny celkového výnosu, řekněme z akru půdy *A*, dělají novou regulující cenu a 2. se projevují jako změna v celkovém množství kapitálu na akr, jehož je za nových podmínek třeba k dostatečnému obdělávání půdy a ve kterém jednotlivé postupné vklady kapitálu i jejich příslušné účinky splývají k nerozeznání. Stejně je tomu i s jednotlivými diferenciálními rentami z lepších druhů půdy. Určují se v každém případě rozdílem mezi průměrným produktem příslušného druhu půdy a produktem nejhorší půdy při zvětšeném vkladu kapitálu, který se nyní stal normálním.

Žádná půda nerodí bez vynaložení kapitálu. Tedy ani při prosté diferenciální rentě, při diferenciální rentě I; jestliže se říká, že 1 akr půdy *A*, půdy, která reguluje výrobní cenu, dává tolik a tolik produktu za tu a tu cenu a že lepší druhy půdy *B*, *C* a *D* dávají tolik a tolik diferenciálního produktu, a tudíž při existující regulující ceně tolik a tolik peněžní renty, předpokládá se při tom vždy, že se vynaložil určitý kapitál, který se za daných výrobních podmínek považuje za normální. Právě tak jako je v průmyslu pro každé odvětví podnikání třeba určitého minima kapitálu, aby se zboží mohlo vyrábět za svou výrobní cenu.

Jestliže se toto minimum mění v důsledku postupného vkládání kapi-

tálu do stejné půdy, spojeného se zlepšováním, děje se to pozvolna. Dokud se tento dodatečný provozní kapitál nevynaloží na jistý počet akrů, např. půdy *A*, vytváří se následkem toho, že výrobní cena zůstává stálá, na lépe obdělávaných akrech půdy *A* renta a renta ze všech lepších druhů půdy *B*, *C* a *D* se zvyšuje. Ale jakmile se nový způsob hospodaření prosadí natolik, že se stane normálním, klesne výrobní cena; renta z lepších pozemků opět klesne a část půdy *A*, která nyní nemá průměrný provozní kapitál, se musí prodávat pod svou individuální výrobní cenu, nedosáhne tedy průměrného zisku.

Jestliže klesne výrobní cena, dochází k tomu také, dokonce i při klesající produktivitě dodatečného kapitálu, jakmile v důsledku zvětšeného vkladu kapitálu dodávají nutný celkový produkt lepší druhy půdy a jakmile se tedy provozní kapitál bere např. z *A*, takže *A* přestává konkurovat při výrobě tohoto určitého výrobku, např. pšenice. Množství kapitálu, jehož se pak průměrně používá na nové regulující, lepší půdě *B*, se považuje nyní za normální; jestliže se mluví o různé úrodnosti pozemků, předpokládá se, že se na akr vynakládá toto nové normální množství kapitálu.

Na druhé straně je jasné, že tento průměrný vklad kapitálu, např. v Anglii před rokem 1848 8 liber št. na akr a po roce 1848 12 liber št. na akr, je měřítkem při uzavírání pachtovní smlouvy. U pachtýře, který vynakládá více, se mimořádný zisk po dobu smlouvy nepřeměňuje v rentu. To, zda se v ní bude přeměňovat po uplynutí smlouvy, bude záviset na konkurenci mezi pachtýři, kteří jsou s to zálohovat tento mimořádný kapitál. Přitom nejde o trvalé zlepšení půdy, které při stejném nebo i zmenšujícím se vynakládání kapitálu zajišťuje natrvalo zvýšený produkt. Ačkoliv je toto trvalé zlepšení produktem kapitálu, působí úplně stejně jako přirozená rozdílná bonita půdy.

Vidíme tedy, že u diferenciální renty II hraje úlohu moment, který se u diferenciální renty I jako takové neobjevuje, protože diferenciální renta I může dále existovat nezávisle na jakékoliv změně normálního vkladu kapitálu na akr. Tento moment záleží jednak v tom, že jsou setřeny výsledky různých vkladů kapitálu na regulující půdě *A* a jejich produkt se tak prostě jeví jako normální průměrný produkt na akr. Jednak záleží v tom, že se mění normální minimum čili normální velikost vkladu kapitálu na akr, takže tato změna vystupuje jako vlastnost půdy. Konečně záleží v odlišném způsobu, jakým se mimořádný zisk přeměňuje ve formu renty.

Tabulka VI ukazuje pak dále, porovnáme-li ji s tabulkou I a II, že renta v obilí stoupla proti I více než dvojnásobně, proti II o $1\,{}^{1}/_{5}$ kvarteru, zatímco renta v penězích se proti I zdvojnásobila a proti II se nezměnila. Značně by stoupla, kdyby buď (za jinak stejných předpokladů) přídavek kapitálu připadl z větší části na lepší druhy půdy, nebo kdyby byl na druhé straně účinek přídavku kapitálu na *A* menší, tedy kdyby byla regulující průměrná cena kvarteru z půdy *A* vyšší.

Kdyby se přídavkem kapitálu zvýšila úrodnost na rozdílných druzích půdy různě, způsobilo by to změnu diferenciálních rent z těchto půd.

V každém případě je dokázáno, že při poklesu výrobní ceny způsobené tím, že míra produktivity dodatečného vkladu kapitálu stoupá — tj. jakmile tato produktivita roste víc než zálohovaný kapitál — může se renta na akr např. při dvojnásobném vkladu kapitálu nejen zdvojnásobit, nýbrž více než zdvojnásobit. Může však také klesnout, kdyby pro rychleji rostoucí produktivitu na půdě *A* klesla výrobní cena mnohem níže.

Předpokládejme, že dodatečné vklady kapitálu by např. na *B* a *C* nezvýšily produktivitu ve stejném poměru jako na *A*, takže pro *B* a *C* by se proporcionální rozdíly zmenšily a zvětšení množství produktu by nevynahradilo pokles ceny; pak by ve srovnání s tabulkou II renta *D* stoupla, na *B* a *C* klesla.

Tabulka VI *a*

| Půda | Akry | Kapitál lib. št. | Zisk v lib. št. | Produkt na akr kvart. | Prodejní cena lib. št. | Výnos lib. št. | Renta v obilí kvart. | Renta v penězích lib. št. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | $2\,{}^{1}/_{2} + 2\,{}^{1}/_{2} = 5$ | 1 | $1 + 3 = 4$ | $1\,{}^{1}/_{2}$ | 6 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | $2\,{}^{1}/_{2} + 2\,{}^{1}/_{2} = 5$ | 1 | $2 + 2\,{}^{1}/_{2} = 4\,{}^{1}/_{2}$ | $1\,{}^{1}/_{2}$ | $6\,{}^{3}/_{4}$ | ${}^{1}/_{2}$ | ${}^{3}/_{4}$ |
| *C* | 1 | $2\,{}^{1}/_{2} + 2\,{}^{1}/_{2} = 5$ | 1 | $3 + 5 = 8$ | $1\,{}^{1}/_{2}$ | 12 | 4 | 6 |
| *D* | 1 | $2\,{}^{1}/_{2} + 2\,{}^{1}/_{2} = 5$ | 1 | $4 + 12 = 16$ | $1\,{}^{1}/_{2}$ | 24 | 12 | 18 |
| Celkem | 4 | 20 | | $32\,{}^{1}/_{2}$ | | | $16\,{}^{1}/_{2}$ | $24\,{}^{3}/_{4}$ |

Konečně by peněžní renta stoupla, kdyby se na lepších pozemcích při stejném proporcionálním zvýšení úrodnosti vynaložilo více dodatečného

kapitálu než na *A* nebo kdyby dodatečné vklady kapitálu působily na lepších půdách se stoupající mírou produktivity. V obou případech by rostly rozdíly.

Peněžní renta klesá, jestliže zlepšení způsobené dodatečným vkladem kapitálu, které zmenšuje všechny rozdíly nebo jejich část, působí víc na *A* než na *B* a *C*. Klesá tím víc, čím menší je zvýšení produktivity nejlepších pozemků. Na tom, jak velký je rozdíl v účinku, závisí, zda renta v obilí stoupá, klesá nebo zůstává beze změny.

Peněžní renta stoupá a renta v obilí rovněž buď tehdy, když se při nezměněném proporcionálním rozdílu v dodatečné úrodnosti různých druhů půdy přidá na půdu, která vynáší rentu, víc kapitálu než na půdu *A*, která nevynáší rentu, a víc na půdu, která vynáší vysokou rentu, než na půdu, která vynáší nízkou rentu, nebo tehdy, jestliže při stejném dodatečném kapitálu roste úrodnost na lepší a nejlepší půdě více než na *A*, a to úměrně tomu, jak je toto zvýšení úrodnosti u vyšších tříd půdy vyšší než u nižších.

Za všech okolností však renta relativně roste, jestliže zvýšená produktivita je následkem přídavku kapitálu, a ne prostě následkem zvýšené úrodnosti při nezměněném vkladu kapitálu. To je absolutní hledisko, které ukazuje, že zde, jako i ve všech dřívějších případech, je renta a zvýšená renta z akru (jako u diferenciální renty I výše průměrné renty z celé obdělávané plochy) následkem zvětšeného vkladu kapitálu do půdy, ať tento vklad funguje se stálou mírou produktivity při stálých nebo klesajících cenách, nebo se stoupající mírou produktivity při klesajících cenách. Neboť náš předpoklad: stálá cena se stálou, klesající nebo stoupající mírou produktivity dodatečného kapitálu a klesající cena se stálou, klesající a stoupající mírou produktivity není nic jiného než: stálá míra produktivity dodatečného kapitálu při stálé nebo klesající ceně, klesající míra produktivity při stálé nebo klesající ceně, stoupající míra produktivity při stálé a klesající ceně. Ačkoliv ve všech těchto případech může renta zůstat nezměněna i klesnout, klesla by ještě více, kdyby použití dodatečného kapitálu za jinak stejných okolností nepodmiňovalo zvýšenou úrodnost. Přídavek kapitálu je pak vždy příčinou toho, že renta je relativně vysoká, ačkoliv absolutně klesla.

# DIFERENCIÁLNÍ RENTA II — TŘETÍ PŘÍPAD: VÝROBNÍ CENA STOUPÁ. VÝSLEDKY

{Stoupající výrobní cena předpokládá, že klesá produktivita nejhorší půdy, ze které se neplatí renta. Výrobní cena, kterou jsme vzali za regulující, může stoupnout nad 3 libry št. za kvarter jen tehdy, vyrobí-li 2 $^1/_2$ libry št. vynaložené na *A* méně než 1 kvarter nebo jestliže 5 liber št. vyrobí méně než 2 kvartery nebo musí-li se začít obdělávat ještě horší půda než *A*.

Při nezměněné nebo dokonce stoupající produktivitě druhého vkladu kapitálu by to bylo možné jen tehdy, kdyby se zmenšila produktivita prvního vkladu kapitálu 2 $^1/_2$ libry št. To se stává dosti často. Např. jestliže při mělké orbě vyčerpaná vrchní ornice dává při starém způsobu obdělávání stále menší výnosy a spodní vrstva obrácená hlubší orbou na povrch pak při racionálním zpracování dává vyšší výnosy než dříve. Ale tento speciální případ sem přesně vzato nepatří. Pokles produktivity *prvního* vkladu kapitálu 2 $^1/_2$ libry št. podmiňuje u lepších druhů půdy, i když tam předpokládáme analogické poměry, pokles diferenciální renty I; zde však zkoumáme jen diferenciální rentu II. Protože se však daný speciální případ nemůže stát, nepředpokládá-li se existence diferenciální renty II, a protože vlastně představuje zpětný účinek modifikace diferenciální renty I na diferenciální rentu II, uvádíme příklad tohoto případu v tabulce VII.

Peněžní renta i peněžní výnos jsou stejné jako v tabulce II. Zvýšená regulující výrobní cena nahrazuje přesně to, co ubylo na množství produktu; protože se tato cena a tento produkt mění v obráceném poměru, je samozřejmé, že jejich součin zůstává stejný.*

V hořejším případě jsme předpokládali, že produktivita druhého vkladu kapitálu je vyšší než původní produktivita prvního vkladu. Nic se nezmění, jestliže dosadíme pro druhý vklad pouze tutéž produktivitu, jakou měl původně první vklad; pak dostaneme

* Viz s. 234.

Tabulka VII

| Druh půdy | Akry | Vklad kapitálu liber št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Výrobek kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta v obilí kvart. | Peněžní renta v lib. št. | Míra renty |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $^1/_2 + 1^1/_4 = 1^3/_4$ | $3^3/_7$ | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $1 + 2^1/_2 = 3^1/_2$ | $3^3/_7$ | 12 | $1^3/_4$ | 6 | 120 % |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $1^1/_2 + 3^3/_4 = 5^1/_4$ | $3^3/_7$ | 18 | $3^1/_2$ | 12 | 240 % |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $2 + 5 = 7$ | $3^3/_7$ | 24 | $5^1/_4$ | 18 | 360 % |
| | | 20 | | | $17^1/_2$ | | 60 | $10^1/_2$ | 36 | 240 % |

Tabulka VIII

| Druh půdy | Akry | Vklad kapitálu lib. št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta | | Míra mimořádného zisku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | v obilí kvart. | v penězích lib. št. | |
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $^1/_2 + 1 = 1^1/_2$ | 4 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $1 + 2 = 3$ | 4 | 12 | $1^1/_2$ | 6 | 120 % |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $1^1/_2 + 3 = 4^1/_2$ | 4 | 18 | 3 | 12 | 240 % |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $2 + 4 = 6$ | 4 | 24 | $4^1/_2$ | 18 | 360 % |
| Celkem | | 20 | | | 15 | | 60 | 9 | 36 | 240 % |

Také zde vzestup výrobní ceny ve stejném poměru plně vyžaduje pokles produktivity jak na výnosu, tak na peněžní rentě.

V čisté podobě vystupuje třetí případ jen při klesající produktivitě druhého vkladu kapitálu, zatímco produktivita prvního vkladu zůstává stálá, jako jsme to všude předpokládali v prvním a druhém případě. Diferenciální renty I se to tu nedotýká, změna se děje pouze s podílem, který vzniká z diferenciální renty II. Uvedeme dva příklady; v prvním se produktivita druhého vkladu kapitálu redukovala na $^1/_2$, ve druhém na $^1/_4$.

Tabulka IX

| Druh půdy | Akry | Vklad kapitálu liber št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta | | Míra renty |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | v obilí kvart. | v penězích lib. št. | |
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $1 + {}^1/_2 = 1^1/_2$ | 4 | 6 | 0 | 0 | 0 % |
| *B* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $2 + 1 = 3$ | 4 | 12 | $1^1/_2$ | 6 | 120 % |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $3 + 1^1/_2 = 4^1/_2$ | 4 | 18 | 3 | 12 | 240 % |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $4 + 2 = 6$ | 4 | 24 | $4^1$/ | 18 | 360 % |
| | | 20 | | | 15 | | 60 | 9 | 36 | 240 % |

Tabulka IX je stejná jako tabulka VIII, jenže v tabulce VIII připadá úbytek produktivity na první, v tabulce IX na druhý vklad kapitálu.

Tabulka X

| Druh půdy | Akry | Vklad kapitálu liber št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvari. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta | | Míra renty |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | v obilí kvart. | v penězích lib. št. | |
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $1 + {}^1/_4 = 1^1/_4$ | 4 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $2 + {}^1/_2 = 2^1/_2$ | $4^4/_5$ | 12 | $1^1/_4$ | 6 | 120 % |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $3 + {}^3/_4 = 3^3/_4$ | $4^4/_5$ | 18 | $2^1/_2$ | 12 | 240 % |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$ | 1 | 6 | $4 + 1 = 5$ | $4^4/_5$ | 24 | $3^3/_4$ | 18 | 360 % |
| | | 20 | | 24 | $12^1/_2$ | | 60 | $7^1/_2$ | 36 | 240 % |

Také v této tabulce zůstávají celkový výnos, úhrn peněžní renty a míra renty stejné jako v tabulce II, VII a VIII, protože produkt a prodejní cena se zase změnily v obráceném poměru, vklad kapitálu však zůstal stejný.

Ale jak je to v jiném případě, možném při stoupající výrobní ceně, totiž začne-li se obdělávat horší půda, kterou se dosud nevyplácelo obdělávat?

Předpokládejme, že by taková půda — označme ji *a* — začala konkuro-

vat. Pak by půda *A*, která dosud nevynášela rentu, dávala rentu a hořejší tabulky VII, VIII a X by nabyly této podoby:

Tabulka VII *a*

| Druh půdy | Akry | Kapitál liber št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta kvart. | Renta lib. št. | Zvýšení |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *a* | 1 | 5 | 1 | 6 | $1^1/_2$ | 4 | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $^1/_2 + 1^1/_4 = 1^3/_4$ | 4 | 7 | $^1/_4$ | 1 | 1 |
| *B* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $1 + 2^1/_2 = 3^1/_2$ | 4 | 14 | 2 | 8 | $1 + 7$ |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $1^1/_2 + 3^3/_4 = 5^1/_4$ | 4 | 21 | $3^3/_4$ | 15 | $1 + 2 \times 7$ |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $2 + 5 = 7$ | 4 | 28 | $5^1/_2$ | 22 | $1 + 3 \times 7$ |
| | | | | 30 | 19 | | 76 | $11^1/_2$ | 46 | |

Tabulka VIII *a*

| Druh půdy | Akry | Kapitál liber št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvart. | Procejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta kvart. | Renta lib. št. | Zvýšení |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *a* | 1 | 5 | 1 | 6 | $1^1/_4$ | $4^4/_5$ | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *A* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $^1/_2 + 1 = 1^1/_2$ | $4^4/_5$ | $7^1/_5$ | $^1/_5$ | $1^1/_5$ | $1^1/_4$ |
| *B* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $1 + 2 = 3$ | $4^4/_5$ | $14^2/_5$ | $1^3/_4$ | $8^2/_5$ | $1^1/_5 + 7^1/_5$ |
| *C* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $1^1/_2 + 3 = 4^1/_2$ | $4^4/_5$ | $21^3/_5$ | $3^1/_4$ | $15^3/_5$ | $1^1/_5 + 2 \times 7^1/_5$ |
| *D* | 1 | $2^1/_2 + 2^1/_2$ | 1 | 6 | $2 + 4 = 6$ | $4^4/_5$ | $28^4/_5$ | $4^3/_4$ | $22^4/_5$ | $1^1/_5 + 3 \times 7^1/_5$ |
| | 5 | | | 30 | $16^1/_4$ | | 78 | 10 | 48 | |

Využitím půdy *a* vzniká nová diferenciální renta I; na tomto novém základu se pak vytváří diferenciální renta II, rovněž ve změněné podobě. Půda *a* má v každé ze tří hořejších tabulek jinou úrodnost; řada úměrně stoupajících úrodností začíná až půdou *A*. Totéž platí i pro řadu stoupajících rent. Renta z nejhorší půdy, jež vynáší rentu, která dříve nevynášela rentu, je stálou veličinou, která se prostě připočítává ke všem vyšším rentám; teprve po odečtení této stálé veličiny vystupuje u vyšších rent jasně

Tabulka X *a*

| Druh půdy | Akry | Kapitál liber št. | Zisk v lib. št. | Výrobní cena v lib. št. | Produkt kvart. | Prodejní cena v lib. št. | Výnos v lib. št. | Renta | | Zvýšení |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | | kvart. | lib. št. | |
| *a* | 1 | 5 | 1 | 6 | $1\frac{1}{8}$ | $5\frac{1}{3}$ | 6 | 0 | 0 | 0 |
| *A* | 1 | $2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$ | 1 | 6 | $1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$ | $5\frac{1}{3}$ | $6\frac{2}{3}$ | $\frac{1}{8}$ | $\frac{2}{3}$ | $\frac{2}{3}$ |
| *B* | 1 | $2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$ | 1 | 6 | $2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$ | $5\frac{1}{3}$ | $13\frac{1}{3}$ | $1\frac{3}{8}$ | $7\frac{1}{3}$ | $\frac{2}{3}+6\frac{2}{3}$ |
| *C* | 1 | $2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$ | 1 | 6 | $3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$ | $5\frac{1}{3}$ | 20 | $2\frac{5}{8}$ | 14 | $\frac{2}{3}+2\times 6\frac{2}{3}$ |
| *D* | 1 | $2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$ | 1 | 6 | $4+1=5$ | $5\frac{1}{3}$ | $26\frac{2}{3}$ | $3\frac{7}{8}$ | $20\frac{2}{3}$ | $\frac{2}{3}+3\times 6\frac{2}{3}$ |
| | | | | 30 | $13\frac{5}{8}$ | | $72\frac{2}{3}$ | 8 | $42\frac{2}{3}$ | |

řada rozdílů a její paralelismus s řadou, jež označuje úrodnost různých druhů půdy. Ve všech tabulkách se k sobě mají různé stupně úrodnosti, od *A* až do *D*, jako 1 : 2 : 3 : 4, a podle toho renty:

v VII *a* jako $1:1+7:1+2\times 7:1+3\times 7$,

v VIII *a* jako $1\frac{1}{5}:1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5}:1\frac{1}{5}+2\times 7\frac{1}{5}:1\frac{1}{5}+$
$+3\times 7\frac{1}{5}$,

v X *a* jako $\frac{2}{3}:\frac{2}{3}+6\frac{2}{3}:\frac{2}{3}+2\times 6\frac{2}{3}:\frac{2}{3}+3\times 6\frac{2}{3}$.

Zkrátka: jestliže je renta z $A = n$ a renta z půdy nejblíže vyšší úrodnosti $= n + m$, pak je řada: $n : n + m : n + 2m : n + 3m$ atd. — B. E.}

* *

{Protože hořejší třetí případ nebyl v rukopise rozpracován — je tam pouze titulek — bylo na vydavateli, aby to pokud možno doplnil. Zbývá mu však ještě také vyvodit z celého dosavadního rozboru diferenciální renty II s jejími třemi hlavními případy a devíti dílčími případy závěry, které z toho vyplývají. K tomu se však příliš nehodí případy uvedené v rukopise. Za prvé, srovnávají se v nich pozemky, jejichž výnosy při stejně velkých plochách se k sobě mají jako 1 : 2 : 3 : 4; jsou to tedy rozdíly, které se již předem silně přehnaly a které při dalším rozvíjení předpokladů a výpočtů na tom založených vedou k naprosto násilným čísel-

ným poměrům. Za druhé pak vzbuzují úplné klamné zdání. Jestliže pro stupně úrodnosti, které se k sobě mají jako 1 : 2 : 3 : 4 atd., vycházejí renty řady 0 : 1 : 2 : 3, uvádí nás to ihned v pokušení vyvozovat druhou řadu z první a vysvětlovat zdvojnásobení, ztrojnásobení etc. rent ze zdvojnásobení, ztrojnásobení etc. celkových výnosů. Ale to by bylo naprosto nesprávné. Renty se k sobě mají jako 0 : 1 : 2 : 3 : 4 i tehdy, jestliže se k sobě mají stupně úrodnosti jako $n : n + 1 : n + 2 : n + 3 : n + 4$; renty se k sobě nemají jako *stupně* úrodnosti, nýbrž jako *rozdíly* v úrodnosti, počítáme-li od půdy, která nevynáší rentu, jako od nulového bodu.

Tabulky originálu bylo nutno uvést k vysvětlení textu. Ale abych získal názorný podklad pro výsledky rozboru, které uvádím dále, podávám v dalším textu novou řadu tabulek, v nichž se výnosy udávají v bušlích ($^1/_8$ kvarteru čili 36,35 litru) a šilincích (= marka).

První tabulka (XI) odpovídá dřívější tabulce I. Uvádí výnosy a renty pro pět kvalit půdy $A — E$ při prvním vkladu kapitálu 50 šilinků, což s 10 šilinky zisku představuje 60 šilinků celkové výrobní ceny na akr. Výnosy v obilí jsou nízké: 10, 12, 14, 16, 18 bušlů na akr. Regulující výrobní cena, která přitom vychází, je 6 šilinků za bušl.

Dalších 13 tabulek odpovídá třem případům diferenciální renty II, o nichž se pojednalo v této kapitole a v obou předcházejících kapitolách, při *dodatečném* vkladu kapitálu na stejné půdě 50 šilinků na akr, při stálé, klesající a stoupající výrobní ceně. Každý z těchto případů je zase popsán, jak se vytváří 1. při nezměněné, 2. při klesající, 3. při stoupající produktivitě druhého vkladu kapitálu ve srovnání s prvním. Přitom vycházejí některé varianty, které je třeba ještě zvlášť ozřejmit.

U případu I: Stálá výrobní cena, máme:

Variantu 1: Nezměněná produktivita druhého vkladu kapitálu (tabulka XII).

Variantu 2: Klesající produktivita. To může nastat jen tehdy, jestliže se na půdě $A$ nevložil druhý vklad. A to buď
a) tak, že půda $B$ rovněž nedává rentu (tabulka XIII), nebo
b) tak, že půda $B$ není úplně bez renty (tabulka XIV).

Variantu 3: Stoupající produktivita (tabulka XV). Také tento případ vylučuje druhý vklad kapitálu na půdě $A$.

U případu II: Klesající výrobní cena, máme:

Variantu 1: Nezměněná produktivita druhého vkladu (tabulka XVI).

Variantu 2: Klesající produktivita (tabulka XVII). Obě tyto varianty podmiňují, že půda *A* přestává konkurovat, půda *B* přestává vynášet rentu a reguluje výrobní cenu.

Variantu 3: Stoupající produktivita (tabulka XVIII). Zde zůstává půda *A* regulující.

U případu III: Stoupající výrobní cena, jsou možné dvě modality: půda *A* může zůstat bez renty a regulovat cenu, anebo vstoupí do konkurence půda horší kvality než *A* a reguluje cenu, přičemž *A* pak vynáší rentu.

První modalita: Půda *A* zůstává regulující.

Varianta 1: Nezměněná produktivita druhého vkladu (tabulka XIX). To je za daných předpokladů možné jen tehdy, jestliže klesá produktivita prvního vkladu.

Varianta 2: Klesající produktivita druhého vkladu (tabulka XX); to nevylučuje nezměněnou produktivitu prvního vkladu.

Varianta 3: Stoupající produktivita druhého vkladu (tabulka XXI); to opět podmiňuje klesající produktivitu prvního vkladu.

Druhá modalita: Do konkurence vstoupí půda horší kvality (označená *a*); půda *A* vynáší rentu.

Varianta 1: Nezměněná produktivita druhého vkladu (tabulka XXII).

Varianta 2: Klesající produktivita (tabulka XXIII).

Varianta 3: Stoupající produktivita (tabulka XXIV).

Tyto tři varianty probíhají za všeobecných podmínek problému a nedávají podnět k nějakým poznámkám.

Nyní uvedeme tabulky:

Tabulka XI

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 | 10 | 6 | 60 | 0 | 0 |
| *B* | 60 | 12 | 6 | 72 | 12 | 12 |
| *C* | 60 | 14 | 6 | 84 | 24 | 2 × 12 |
| *D* | 60 | 16 | 6 | 96 | 36 | 3 × 12 |
| *E* | 60 | 18 | 6 | 108 | 48 | 4 × 12 |
| | | | | | 120 | 10 × 12 |

Při druhém vkladu kapitálu do téže půdy.

První případ: Při nezměněné výrobní ceně.

Varianta 1: Při nezměněné produktivitě druhého vkladu kapitálu.

Tabulka XII

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 + 60 = 120 | 10 + 10 = 20 | 6 | 120 | 0 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 12 = 24 | 6 | 144 | 24 | 24 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 14 = 28 | 6 | 168 | 48 | 2 × 24 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 16 = 32 | 6 | 192 | 72 | 3 × 24 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 18 = 36 | 6 | 216 | 96 | 4 × 24 |
| | | | | | 240 | 10 × 24 |

Varianta 2: Při klesající produktivitě druhého vkladu kapitálu; na půdě *A* není proveden druhý vklad.

1. Když půda *B* přestane vynášet rentu.

Tabulka XIII

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 | 10 | 6 | 60 | 0 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 8 = 20 | 6 | 120 | 0 | 0 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 9 $^1/_3$ = 23 $^1/_3$ | 6 | 140 | 20 | 30 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 10 $^2/_3$ = 26 $^2/_3$ | 6 | 160 | 40 | 2 × 20 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 12 = 30 | 6 | 180 | 60 | 3 × 20 |
| | | | | | 120 | 6 × 20 |

2. Když půda *B* nepřestane úplně vynášet rentu.*

Varianta 3: Při stoupající produktivitě druhého vkladu kapitálu; na půdě *A* se ani zde neprovádí druhý vklad.**

* Viz s. 241.

** Viz s. 241.

Tabulka XIV

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena v šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 | 10 | 6 | 60 | 0 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 9 = 21 | 6 | 126 | 6 | 6 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 10 ½ = 24 ½ | 6 | 147 | 27 | 6 + 21 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 12 = 28 | 6 | 168 | 48 | 6 + 2 × 21 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 13 ½ = 31 ½ | 6 | 189 | 69 | 6 + 3 × 21 |
| | | | | | 150 | 4 × 6 + 6 × 21 |

Tabulka XV

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena v šil. | Výnos šil. | Renta v šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 | 10 | 6 | 60 | 0 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 15 = 27 | 6 | 162 | 42 | 42 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 17 ½ = 31 ½ | 6 | 189 | 69 | 42 + 27 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 20 = 36 | 6 | 216 | 96 | 42 + 2 × 27 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 22 ½ = 40 ½ | 6 | 243 | 312 | 42 + 3 × 27 |
| | | | | | 330 | 4 × 42 + 6 × 27 |

Druhý případ: Při klesající výrobní ceně.

Varianta 1: Při nezměněné produktivitě druhého vkladu kapitálu; půda *A* přestává konkurovat, půda *B* přestává vynášet rentu.*

Varianta 2: Při klesající produktivitě druhého vkladu kapitálu; půda *A* přestává konkurovat, půda *B* přestává vynášet rentu.**

* Viz s. 242.

** Viz s. 242.

Tabulka XVI

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 12 = 24 | 5 | 120 | 0 | 0 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 14 = 28 | 5 | 140 | 20 | 20 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 16 = 32 | 5 | 160 | 40 | 2 × 20 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 18 = 36 | 5 | 180 | 60 | 3 × 20 |
| | | | | | 120 | 6 × 20 |

Tabulka XVII

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 9 = 21 | $5\,^5/_7$ | 120 | 0 | 0 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | $14 + 10\,^1/_2 = 24\,^1/_2$ | $5\,^5/_7$ | 140 | 20 | 20 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 12 = 28 | $5\,^5/_7$ | 160 | 40 | 2 × 20 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | $18 + 13\,^1/_2 = 31\,^1/_2$ | $5\,^5/_7$ | 180 | 60 | 3 × 20 |
| | | | | | 120 | 6 × 20 |

Varianta 3: Při stoupající produktivitě druhého vkladu kapitálu; půda *A* dále konkuruje. Půda *B* vynáší rentu.

Tabulka XVIII

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 + 60 = 120 | 10 + 15 = 25 | $4\,^4/_5$ | 120 | 0 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 18 = 30 | $4\,^4/_5$ | 144 | 24 | 24 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 21 = 35 | $4\,^4/_5$ | 168 | 48 | 2 × 24 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 24 = 40 | $4\,^4/_5$ | 192 | 72 | 3 × 24 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 27 = 45 | $4\,^4/_5$ | 216 | 96 | 4 × 24 |
| | | | | | 240 | 10 × 24 |

Třetí případ: Při stoupající výrobní ceně.

A. Když půda *A* zůstává půdou, která nevynáší rentu a reguluje cenu.

Varienta 1: Při nezměněné produktivitě druhého vkladu kapitálu, což podmiňuje pokles produktivity prvního vkladu.

Tabulka XIX

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt* bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 + 60 = 120 | 7 1/2 + 10 = 17 1/2 | 6 6/7 | 120 | 0 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 9 + 12 = 21 | 6 6/7 | 144 | 24 | 24 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 10 1/2 + 14 = 24 1/2 | 6 6/7 | 168 | 48 | 2 × 24 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 12 + 16 = 28 | 6 6/7 | 192 | 72 | 3 × 24 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 13 1/2 + 18 = 31 1/2 | 6 6/7 | 216 | 96 | 4 × 24 |
| | | | | | 240 | 10 × 24 |

Varianta 2: Při klesající produktivitě druhého vkladu kapitálu, což nevylučuje nezměněnou produktivitu prvního vkladu.

Tabulka XX

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 + 60 = 120 | 10 + 5 = 15 | 8 | 120 | 9 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 6 = 18 | 8 | 144 | 24 | 24 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 7 = 21 | 8 | 168 | 48 | 2 × 24 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 8 = 24 | 8 | 192 | 72 | 3 × 24 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 9 = 27 | 8 | 216 | 96 | 4 × 24 |
| | | | | | 240 | 10 × 24 |

Varianta 3: Při stoupající produktivitě druhého vkladu kapitálu, což za daných předpokladů podmiňuje pokles produktivity prvního vkladu.

* V 1. vydání se do této tabulky nedopatřením dostala čísla z tabulky XXI.

Tabulka XXI

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 60 + 60 = 120 | 5 + 12 1/2 = 17 1/2 | 6 6/7 | 120 | 0 | 0 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 6 + 15 = 21 | 6 6/7 | 144 | 24 | 24 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 7 + 17 1/2 = 24 1/2 | 6 6/7 | 168 | 48 | 2 × 24 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 8 + 20 = 28 | 6 6/7 | 192 | 72 | 3 × 24 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 9 + 22 1/2 = 31 1/2 | 6 6/7 | 216 | 96 | 4 × 24 |
| | | | | | 240 | 10 × 24 |

B. Když se horší půda (označená písmenem *a*) stává půdou, která reguluje cenu, a půda *A* proto vynáší rentu. To připouští pro všechny varianty nezměněnou produktivitu druhého vkladu.
Varianta 1: Nezměněná produktivita druhého vkladu kapitálu.

Tabulka XXII

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *a* | 120 | 16 | 7 1/2 | 120 | 0 | 0 |
| *A* | 60 + 60 = 120 | 10 + 10 = 20 | 7 1/2 | 150 | 30 | 30 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 12 = 24 | 7 1/2 | 180 | 60 | 2 × 30 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 14 = 28 | 7 1/2 | 210 | 90 | 3 × 30 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 16 = 32 | 7 1/2 | 240 | 120 | 4 × 30 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 18 = 36 | 7 1/2 | 270 | 150 | 5 × 30 |
| | | | | | 450 | 15 × 30 |

Varianta 2: Produktivita druhého vkladu kapitálu klesá.*
Varianta 3: Produktivita druhého vkladu kapitálu stoupá.**

* Viz s. 245.
** Viz s. 245.

Tabulka XXIII

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena v šil. | Výnos šil. | Renta šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *a* | 120 | 15 | 8 | 120 | 0 | 0 |
| *A* | 60 + 60 = 120 | 10 + 7 1/2 = 17 1/2 | 8 | 140 | 20 | 20 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 9 = 21 | 8 | 168 | 28 | 20 + 28 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 10 1/2 = 24 1/2 | 8 | 196 | 76 | 20 + 2 × 28 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 12 = 28 | 8 | 224 | 104 | 20 + 3 × 28 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 13 1/2 = 31 1/2 | 8 | 252 | 132 | 20 + 4 × 28 |
| | | | | | 380 | 5 × 20 + 10 × 28 |

Tabulka XXIV

| Druh půdy | Výrobní cena šil. | Produkt bušlů | Prodejní cena v šil. | Výnos v šil. | Renta v šil. | Zvýšení renty |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *a* | 120 | 16 | 7 1/2 | 120 | 0 | 0 |
| *A* | 60 + 60 = 120 | 10 + 12 1/2 = 22 1/2 | 7 1/2 | 168 3/4 | 48 3/4 | 15 + 33 3/4 |
| *B* | 60 + 60 = 120 | 12 + 15 = 27 | 7 1/2 | 202 1/2 | 82 1/2 | 15 + 2 × 33 3/4 |
| *C* | 60 + 60 = 120 | 14 + 17 1/2 = 31 1/2 | 7 1/2 | 236 1/4 | 116 1/4 | 15 + 3 × 33 3/4 |
| *D* | 60 + 60 = 120 | 16 + 20 = 36 | 7 1/2 | 270 | 150 | 15 + 4 × 33 3/4 |
| *E* | 60 + 60 = 120 | 18 + 22 1/2 = 40 1/2 | 7 1/2 | 303 3/4 | 183 3/4 | 15 + 5 × 33 3/4 |
| | | | | | 581 1/4 | 5 × 15 + 15 × 33 3/4 |

Z těchto tabulek pak vyplývá:

Především, že řada rent se má k sobě jako řada rozdílů v úrodnosti, jestliže bereme za nulový bod půdu, která nevynáší rentu a je regulující. Rentu neurčují absolutní výnosy, nýbrž rozdíly ve výnosech. Ať různé druhy půdy dávají 1, 2, 3, 4, 5 bušlů, nebo 11, 12, 13, 14, 15 bušlů produktu na akr, jsou v obou případech renty 0, 1, 2, 3, 4 bušly, resp. jejich výnos v penězích.

Mnohem důležitější však je výsledek, pokud jde o úhrn rent při opakovaném vkladu kapitálu na stejné půdě.

V pěti případech ze třinácti prozkoumaných případů se s vkladem kapitálu *zdvojnásobuje* i úhrn rent; místo $10 \times 12$ šilinků je $10 \times 24$ šilinků $= 240$ šilinků. Jsou to tyto případy:

Případ I, stálá cena, varianta 1: ustálený vzestup výroby (tabulka XII).

Případ II, klesající cena, varianta 3: rychlejší vzestup výroby (tabulka XVIII).

Případ III, stoupající cena, první modalita, kdy půda *A* zůstává regulující ve všech třech variantách (tabulky XIX, XX, XXI).

Ve čtyřech případech stoupá renta *více než dvojnásobně*, a to:

Případ I, varianta 3, stálá cena, ale rychlejší vzestup výroby (tabulka XV). Úhrn rent stoupá na 330 šilinků.

Případ III, druhá modalita, kdy půda *A* vynáší rentu ve všech třech variantách (tabulka XXII, renta $= 15 \times 30 = 450$ šilinků; tabulka XXIII, renta $= 5 \times 20 + 10 \times 28 = 380$ šilinků; tabulka XXIV, renta $= 5 \times 15 + 15 \times 33\,{}^{3}/_{4} = 581\,{}^{1}/_{4}$ šilinku).

V jednom případě renta *stoupá*, ale ne na dvojnásobek renty získané při prvním vkladu kapitálu:

Případ I, stálá cena, varianta 2: klesající produktivita druhého vkladu za podmínek, kdy *B* nepřestává úplně vynášet rentu (tabulka XIV, renta $= 4 \times 6 + 6 \times 21 = 150$ šilinků).

Konečně jen ve třech případech zůstává úhrnná renta při druhém vkladu kapitálu u všech druhů půdy dohromady na stejné výši jako při prvním vkladu (tabulka XI); jsou to případy, kdy je půda *A* vyřazena z konkurence a půda *B* se stává regulující a nevynáší tedy rentu. Tak odpadá nejen renta u *B*, ale odečítá se i od každého dalšího člena řady rent; tím je podmíněn výsledek. Jsou to případy:

Případ I, varianta 2, jestliže jsou podmínky takové, že půda *A* vypadne (tabulka XIII). Úhrn rent je $6 \times 20$, tedy $= 10 \times 12 = 120$ jako v tabulce XI.

Případ II, varianta 1 a 2. Zde podle předpokladů půda *A* nutně vypadává (tabulka XVI a XVII) a úhrn rent je opět $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ šilinků.

To tedy znamená: v důsledku zvýšeného vkladu kapitálu do půdy ve valné většině všech možných případů renta stoupá jak na akr půdy,

která vynáší rentu, tak zejména ve svém úhrnu. Jen ve třech případech ze třinácti prozkoumaných případů zůstává její úhrn nezměněn. Jsou to případy, kdy je půda nejhorší kvality, která do té doby nevynášela rentu a byla regulující, vyřazena z konkurence, a na její místo nastoupí půda nejblíže vyšší kvality, která tedy přestane vynášet rentu. Ale i v těchto případech stoupají renty na nejlepších druzích půdy proti rentám, které dává první vklad kapitálu; jestliže renta na *C* klesá ze 24 na 20, stoupá renta na *D* a *E* z 36 a 48 na 40 a 60 šilinků.

Úhrn rent by mohl klesnout pod stav, jaký byl při prvním vkladu kapitálu (tabulka XI), jen tehdy, kdyby se kromě půdy *A* vyřadila z konkurence i půda *B*, takže půdou, která je regulující a nevynáší rentu, by se stala půda *C*.

Čím více kapitálu se tedy na půdě vynaloží, čím vyšší je v některé zemi stupeň rozvoje zemědělství a civilizace vůbec, tím výše stoupá renta na akr i úhrn rent, tím ohromnější je daň, kterou platí společnost velkým pozemkovým vlastníkům v podobě mimořádných zisků — dokud všechny druhy půdy, které se už obdělávají, jsou s to konkurovat.

Tento zákon vysvětluje, proč má třída velkých pozemkových vlastníků tak podivuhodně tuhý život. Žádná společenská třída nežije tak rozmařile, žádná jiná třída si tak neosobuje právo na tradiční, „jejímu stavu přiměřený" přepych, vezmi na to kde vezmi, žádná nehromadí s tak lehkým srdcem dluhy na dluhy. A přece se zase vždy postaví na nohy — díky kapitálu, který jiní lidé vkládají do půdy a který jí vynáší rentu úplně nepoměrně k ziskům, které z něho má kapitalista.

Stejný zákon však také vysvětluje, proč tento tuhý život velkostatkáře pomalu přestává být tuhý.

Když se v roce 1846 odstranila anglická obilní cla, mysleli si angličtí továrníci, že tím nadělali z velkostatkářské aristokracie chudáky. Ta však místo toho zbohatla jako nikdy předtím. Jak se to stalo? Velmi prostě. Za prvé se od té doby na pachtýřích smluvně žádalo, aby vynakládali na akr 12 liber št. místo 8 liber št. ročně, a za druhé si statkáři, kteří měli mnoho zástupců i v Dolní sněmovně, povolili značnou státní subvenci k odvodňování a jiným trvalým melioracím svých pozemků. Protože se úplně nevytlačila nejhorší půda, nýbrž se nanejvýš, většinou také jen dočasně, použila k jiným účelům, stoupaly renty úměrně zvětšeným vkladům kapitálu a pozemková aristokracie byla na tom lépe než kdy předtím.

Ale nic netrvá věčně. Transoceánské parníky a severoamerické, jihoamerické a indické železnice umožnily zcela zvláštním plochám zemědělské půdy konkurovat na evropských obilních trzích. Byly tu jednak severoamerické prérie, argentinské pampy, stepi, už od přírody jako stvořené pro pluh, panenská půda, která po léta i při primitivním obdělávání a bez hnojiva dávala bohatou úrodu. A byly tu pozemky ruských a indických komunistických občin, které musely prodávat část svého výrobku, a to stále větší část, aby získaly peníze na daně, které na nich nelítostně, dosti často mučením, vymáhal despotismus státu. Tyto výrobky se prodávaly bez ohledu na výrobní náklady, za cenu, kterou nabídl obchodník, protože rolník musel mít stůj co stůj k platební lhůtě peníze. A v této konkurenci — panenské stepní půdy a ruských a indických rolníků, kteří úpěli pod daňovým šroubem — nemohl evropský pachtýř a rolník obstát při starých rentách. Část půdy v Evropě se definitivně vyřadila z konkurence v obilnářství, renty všude klesly, v Evropě se stal pravidlem náš druhý případ, varianta II: klesající cena obilí a klesající produktivita dodatečných vkladů kapitálu. Odtud bědování agrárníků od Skotska až po Itálii a od jižní Francie až po východní Prusko. Na štěstí se ještě zdaleka neobdělává všechna stepní půda; zbývá jí ještě dost na to, aby zničila všechen evropský velký pozemkový majetek a malý k tomu. — B. E.}

*

Odstavce, pod kterými je nutno pojednat o rentě, jsou:

A. Diferenciální renta.

1. Pojem diferenciální renty. Ilustrace na vodní síle. Přechod k vlastní zemědělské rentě.

2. Diferenciální renta I, která vyplývá z rozdílů v úrodnosti různých pozemků.

3. Diferenciální renta II, jež vyplývá z postupného vynakládání kapitálu na stejné půdě. Je nutno prozkoumat diferenciální rentu II

a) při stálé,

b) při klesající,

c) při stoupající výrobní ceně.

A dále

d) přeměnu mimořádného zisku v rentu.

4. Vliv této renty na míru zisku.

B. Absolutní renta.

C. Cena půdy.

D. Závěrečné úvahy o pozemkové rentě.

*

Z rozboru diferenciální renty vůbec vyplývá jako všeobecný výsledek:

*Za prvé:* Mimořádný zisk se může tvořit různými cestami. Jednak na základě diferenciální renty I, tj. na základě vynakládání celého zemědělského kapitálu na ploše půdy, která se skládá z různě úrodných druhů půdy. Dále jako diferenciální renta II, na základě rozdílné diferenciální produktivity postupných vkladů kapitálu na stejné půdě, tj. zde na základě větší produktivity, vyjádřené např. v kvarterech pšenice, než jaké se dosahuje se stejným vkladem kapitálu na nejhorší půdě, která nevynáší rentu, ale reguluje výrobní cenu. Ale ať tento mimořádný zisk vzniká jakkoliv, jeho přeměna v rentu, tedy jeho převod z pachtýře na majitele pozemku, vždy předpokládá jako předběžnou podmínku, že se různé skutečné individuální výrobní ceny (tj. výrobní ceny nezávislé na všeobecné výrobní ceně, regulující trh) dílčích výrobků jednotlivých postupných vkladů kapitálu předtím vyrovnávají na individuální průměrnou výrobní cenu. O co všeobecná regulující výrobní cena produktu jednoho akru přesahuje jeho individuální průměrnou výrobní cenu, to tvoří a vyměřuje rentu na akr. U diferenciální renty I se rozdíly ve výsledcích dají samy o sobě a pro sebe rozeznat, protože k nim dochází na pozemcích, jež leží mimo sebe a vedle sebe, při takovém vynaložení kapitálu na akr, které se považuje za normální, a při normálním obdělávání, jež odpovídá tomuto vkladu kapitálu. U diferenciální renty II se musí napřed rozlišit; musíme je vlastně přeměnit nazpět v diferenciální rentu I, a to je možno udělat jen uvedeným způsobem. Vezměme např. tabulku III, s. 226.*

Půda *B* dává z prvního vkladu kapitálu 2 $^1/_2$ libry št. 2 kvartery na akr a z druhého stejně velkého vkladu 1 $^1/_2$ kvarteru; dohromady 3 $^1/_2$ kvarteru z téhož akru. Na těchto 3 $^1/_2$ kvarterech, které se urodily na stejné půdě, není vidět, co z nich je produkt vkladu I kapitálu a co vkladu II.

* Viz tento svazek, s. 211.

Jsou ve skutečnosti produktem celkového kapitálu 5 liber št.; a fakt je pouze to, že kapitál 2 1/2 liber št. vynesl 2 kvartery a kapitál 5 liber št. ne 4, ale 3 1/2. Případ by byl úplně stejný, kdyby oněch 5 liber št. vyneslo 4 kvartery, takže výtěžky obou vkladů kapitálu by byly stejné, nebo i 5 kvarterů, takže druhý vklad kapitálu by vynesl o 1 kvarter víc. Výrobní cena prvních 2 kvarterů je 1 1/2 libry št. za kvarter a druhého 1 1/2 kvarteru 2 libry št. za kvarter. Dohromady tedy stojí 3 1/2 kvarteru 6 liber št. To je individuální výrobní cena celkového produktu a představuje v průměru 1 libru št. 14 2/7 šilinků za kvarter, zhruba 1 3/4 libry št. Při všeobecné výrobní ceně 3 libry št., určené půdou *A*, to dává mimořádný zisk 1 1/4 libry št. na kvarter, pro 3 1/2 kvarteru tedy celkem 4 3/8 libry št. Při průměrné výrobní ceně na půdě *B* se to projevuje zhruba v 1 1/2 kvarteru. Mimořádný zisk z *B* se tedy projevuje v alikvotní části produktu *B*, v 1 1/2 kvarteru, který tvoří rentu v obilí a prodává se podle všeobecné výrobní ceny za 4 1/2 libry št. Ale obráceně přebytek produktu z akru půdy *B* nad produktem z akru půdy *A* není beze všeho dalšího výrazem mimořádného zisku, a tudíž mimořádným produktem. Podle předpokladu vyrábí akr půdy *B* 3 1/2 kvarteru, akr *A* jen 1 kvarter. Přebytečný produkt vyrobený na půdě *B* je tedy 2 1/2 kvarteru, ale mimořádný produkt je pouze 1 1/2 kvarteru; neboť na *B* se vynaložil dvakrát větší kapitál než na *A*, a proto je tu celková výrobní cena dvojnásobná. Kdyby se na *A* vynaložilo rovněž 5 liber št. a míra produktivity zůstala stejná, byl by produkt 2 kvartery místo 1, a pak by se ukázalo, že skutečný mimořádný produkt se zjistí nikoliv srovnáním 3 1/2 a 1, nýbrž 3 1/2 a 2; že tedy není 2 1/2, ale jen 1 1/2 kvarteru. Ale dále, kdyby se na půdě *B* vynaložila třetí dávka kapitálu 2 1/2 libry št., která by vynesla jen 1 kvarter, takže by tento kvarter stál 3 libry št., jako kvarter vyrobený na *A*, kryla by jeho prodejní cena 3 libry št. jen výrobní cenu, dávala by jen průměrný zisk, ale žádný mimořádný zisk, tedy také nic, co by se mohlo přeměnit v rentu. Produkt z akru libovolného druhu půdy při porovnání s produktem z akru půdy *A* neukazuje ani to, zda je produktem stejného nebo většího vkladu kapitálu, ani to, zda přebytečný produkt kryje pouze výrobní cenu nebo zda je výsledkem vyšší produktivity dodatečného kapitálu.

*Za druhé:* Při klesající míře produktivity dodatečných vkladů kapitálu, jejichž hranicí, pokud jde o tvorbu dalšího mimořádného zisku, je onen

vklad kapitálu, který kryje pouze výrobní cenu, tj. který vyrábí kvarter tak draho jako stejný vklad kapitálu na akru půdy *A*, tedy podle předpokladu za 3 libry št., došlo by se tehdy, jak vyplývá z toho, co jsme právě vyložili, k mezi, kde by celkový vklad kapitálu na akru půdy *B* přestával vynášet rentu, až by individuální průměrná výrobní cena produktu z akru *B* dostoupila výše výrobní ceny na akru půdy *A*.

Jestliže se na půdě *B* přidávají jen vklady kapitálu, které hradí výrobní cenu, tedy nepřinášejí mimořádný zisk, a proto nevytvářejí novou rentu, zvyšuje to sice individuální průměrnou výrobní cenu kvarteru, ale nemá to vliv na mimořádný zisk vytvořený dřívějšími vklady kapitálu, popřípadě na rentu. Neboť průměrná výrobní cena zůstává pořád pod výrobní cenou *A*, a jestliže ubývá přebytku ceny kvarteru, přibývá úměrně tomu počtu kvarterů, takže celkový přebytek ceny zůstává nezměněn.

V našem případě vyrábějí první dva vklady kapitálu 5 liber št. na půdě *B* $3\,^1/_2$ kvarteru, tedy podle předpokladu $1\,^1/_2$ kvarteru renty $= 4\,^1/_2$ libry št. Jestliže se k nim přidá třetí vklad kapitálu $2\,^1/_2$ libry št., který však vyrobí pouze jeden další kvarter, je celková výrobní cena (včetně 20 % zisku) těchto $4\,^1/_2$ kvarteru $= 9$ liber št., tedy průměrná cena kvarteru $= 2$ libry št. Průměrná výrobní cena kvarteru vyrobeného na půdě *B* tedy stoupne z $1\,^5/_7$ libry št. na 2 libry št., mimořádný zisk na kvarter ve srovnání s regulující cenou *A* tedy klesne z $1\,^2/_7$ libry št. na 1 libru št. Ale $1 \times 4\,^1/_2 = 4\,^1/_2$ libry št., tak jako dříve $1\,^2/_7 \times 3\,^1/_2 = 4\,^1/_2$ libry št.

Předpokládejme, že by se na *B* provedl ještě čtvrtý a pátý vklad kapitálu po $2\,^1/_2$ librách št., který by vyrobil kvarter jen za jeho všeobecnou výrobní cenu; celkový produkt na akr by pak byl $6\,^1/_2$ kvarteru a jeho výrobní cena 15 liber št. Průměrná výrobní cena kvarteru vyrobeného na *B* by znovu stoupla z 2* liber št. na $2\,^4/_{13}$ libry št. a mimořádný zisk na kvarter by ve srovnání s regulující výrobní cenou na půdě *A* znovu klesl z 1 libry št. na $^9/_{13}$ libry št. Ale těchto $^9/_{13}$ libry št. by se nyní muselo násobit $6\,^1/_2$ kvarteru místo $4\,^1/_2$. A $^9/_{13} \times 6\,^1/_2 = 1 \times 4\,^1/_2 = 4\,^1/_2$ libry št.

Z toho především vyplývá, že za těchto okolností není nutné zvýšení regulující výrobní ceny, aby se umožnilo vynakládat dodatečné kapitály na druzích půdy, které vynášejí rentu až do toho stupně, kdy dodatečný

* 1. vydání: 1.

kapitál úplně přestává přinášet mimořádný zisk a dává už jen průměrný zisk. Dále z toho vyplývá, že tu úhrn mimořádného zisku na akr zůstává stejný, ať mimořádného zisku na kvarter ubývá sebevíc; tento úbytek je vždy vyvážen tím, že přiměřeně přibývá počtu kvarterů vyrobených na akru. Jestliže by průměrná výrobní cena měla dostoupit výše všeobecné výrobní ceny (zde tedy stoupnout na 3 libry št. pro půdu *B*), musely by se vynakládat takové přídavky kapitálu, jejichž produkt by měl vyšší výrobní cenu, než je regulující cena 3 libry št. Uvidíme však, že ani to samo nestačí k tomu, aby se průměrná výrobní cena kvarteru u *B* vyhnala na výši všeobecné výrobní ceny 3 libry št.

Předpokládejme, že se na půdě *B* vyrobilo:

1. $3\,^1/_2$ kvarteru, jehož výrobní cena je jako dříve 6 liber št.; tedy dva vklady kapitálu po $2\,^1/_2$ librách št., které oba dávají mimořádné zisky, ale klesající výše.

2. 1 kvarter za 3 libry št.; vklad kapitálu, při kterém by se individuální výrobní cena rovnala regulující výrobní ceně.

3. 1 kvarter za 4 libry št.; vklad kapitálu, při němž je individuální výrobní cena o $33\,^1/_2$ %* vyšší než regulující cena.

Měli bychom pak $5\,^1/_2$ kvarteru na akr za 13 liber št.; při vkladu kapitálu $10\,^7/_{10}$** liber št.; původní vklad kapitálu by se zvýšil na čtyřnásobek, ale produkt prvního vkladu kapitálu by nevzrostl ani na trojnásobek.

$5\,^1/_2$ kvarteru za 13 liber št. dává průměrnou výrobní cenu kvarteru $2\,^4/_{11}$ libry št., tedy při regulující výrobní ceně 3 libry št. přebytek $^7/_{11}$ libry št. na kvarter, který se může přeměňovat v rentu. Prodej $5\,^1/_2$ kvarteru za regulující cenu 3 libry št. vynese $16\,^1/_2$ libry št. Po odečtení celkové výrobní ceny 13 liber št. zbývají $3\,^1/_2$ libry št. mimořádného zisku čili renty; při nynější průměrné výrobní ceně kvarteru na *B*, tedy při ceně kvarteru $2\,^4/_{11}$ libry št., představují $1\,^{25}/_{52}$*** kvarteru. Renta v penězích by klesla o 1 libru št., renta v obilí přibližně o $^1/_2$ kvarteru, ale i když čtvrtý dodatečný vklad kapitálu na *B* nejen nevyrábí žádný mimořádný zisk, nýbrž méně než průměrný zisk, existuje i nadále mimořádný zisk a renta. Předpokládejme, že kromě 3. vkladu kapitálu vyrábí i 2. vklad nad regulující výrobní cenou; celková výroba pak je: $3\,^1/_2$ kvarteru

* 1. vydání: 25 %.

** 1. vydání: 10 liber št.

*** 1. vydání: $1\,^5/_{72}$ kvarteru.

za 6 liber št. + 2 kvartery za 8 liber št., dohromady 5 $^1/_2$ kvarteru za výrobní cenu 14 liber št. Průměrná výrobní cena kvarteru by byla 2 $^6/_{11}$ libry št., což by dalo přebytek $^5/_{11}$ libry št. Těchto 5 $^1/_2$ kvarteru, jestliže se prodá po 3 librách št., vynese 16 $^1/_2$ libry št., odečte-li se 14 liber št. výrobní ceny, zbývá 2 $^1/_2$ libry št. na rentu. Při nynější průměrné výrobní ceně na *B* by to bylo $^{55}/_{56}$ kvarteru. Vychází tedy stále ještě renta, i když je menší než dříve.

To nám v každém případě ukazuje, že na lepších pozemcích při dodatečných vkladech kapitálu, jejichž produkt stojí víc než regulující výrobní cenu, nemusí renta mizet — alespoň v mezích přípustné praxe — ale jen klesat, a to jednak úměrně tomu, jakou alikvotní část celého vynaloženého kapitálu tvoří tento méně produktivní kapitál, jednak úměrně úbytku jeho výnosnosti. Průměrná cena jeho produktu by pořád ještě byla pod regulující cenou, zbýval by proto stále ještě mimořádný zisk, který by se mohl přeměnit v rentu.

Předpokládejme nyní, že průměrná cena kvarteru z *B* se shoduje se všeobecnou výrobní cenou, což bylo výsledkem čtyř postupných vkladů kapitálu (2 $^1/_2$, 2 $^1/_2$, 5 a 5 liber št.) a klesající produktivity.

| Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výnos kvart. | Výrobní cena | | Prodejní cena lib. št. | Výnos lib. št. | Přebytek na rentu | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | na kvart. lib. št. | celkem lib. št. | | | kvart. | liber št. |
| 1. 2 $^1/_2$ | $^1/_2$ | 2 | 1 $^1/_2$ | 3 | 3 | 6 | 1 | 3 |
| 2. 2 $^1/_2$ | $^1/_2$ | 1 $^1/_2$ | 2 | 3 | 3 | 4 $^1/_2$ | $^1/_2$ | 1 $^1/_2$ |
| 3. 5 | 1 | 1 $^1/_2$ | 4 | 6 | 3 | 4 $^1/_2$ | — $^1/_2$ | —1 $^1/_2$ |
| 4. 5 | 1 | 1 | 6 | 6 | 3 | 3 | —1 | —3 |
| 15 | 3 | 6 | | 18 | | 18 | 0 | 0 |

Pachtýř tu prodává každý kvarter za jeho individuální výrobní cenu, a tudíž celkový počet kvarterů za jeho průměrnou výrobní cenu na kvarter, která se shoduje s regulující cenou 3 libry št. Dosahuje tedy ze svého kapitálu 15 liber št. i nadále 20 % zisku = 3 libry št. Ale renta zmizela. Kam se při tomto vyrovnání individuálních výrobních cen každého kvarteru se všeobecnou výrobní cenou poděl přebytek?

Mimořádný zisk z prvních 2 $^1/_2$ liber št. byl 3 libry št.; z druhých

2 1/2 liber št. byl 1 1/2 libry št.; dohromady byl mimořádný zisk z 1/3 zálohovaného kapitálu, tj. z 5 liber št., 4 1/2 libry št. = 90 %.

Při 3. vkladu kapitálu 5 liber št. nejenže nedává mimořádný zisk, ale při prodeji jeho produktu, který představuje 1 1/2 kvarteru, za všeobecnou výrobní cenu vzniká dokonce schodek 1 1/2 libry št. Konečně při 4. vkladu kapitálu, který je rovněž 5 liber št., dává jeho produkt, který je 1 kvarter, při prodeji za všeobecnou výrobní cenu schodek 3 libry št. Oba vklady kapitálu dohromady dávají tedy schodek 4 1/2 libry št., jenž se rovná mimořádnému zisku 4 1/2 libry št., který vynesly vklady kapitálu 1 a 2.

Mimořádné zisky a schodky se vyrovnávají. Proto renta mizí. Ve skutečnosti je to však možné jen proto, že prvky nadhodnoty, které tvořily mimořádný zisk čili rentu, vcházejí nyní do tvorby průměrného zisku. Pachtýř dosahuje tohoto průměrného zisku 3 liber št. z 15 liber št. čili 20 % zisku na úkor renty.

Vyrovnání individuální průměrné výrobní ceny $B$ na všeobecnou výrobní cenu $A$, která reguluje tržní cenu, předpokládá, že rozdíl, o který je individuální cena produktu prvních vkladů kapitálu pod regulující cenou, se stále víc vyvažuje a nakonec se vyrovná rozdílem, o který cena produktu pozdějších vkladů kapitálu převyšuje regulující cenu. To, co se jeví jako mimořádný zisk, dokud se produkt prvních vkladů kapitálu prodává odděleně, se ponenáhlu stává částí jejich průměrné výrobní ceny a tím se účastní tvorby průměrného zisku, až je jím nakonec pohlceno úplně.

Kdyby se na půdě $B$ místo 15 liber št. kapitálu vynaložilo jen 5 liber št. a dalších 2 1/2 kvarteru v hořejší tabulce se vyrobilo tím, že by se nově obdělalo 2 1/2 akru půdy $A$ s vkladem kapitálu 2 1/2 libry št., byl by vynaložený dodatečný kapitál jen 6 1/4 libry št., tedy celkový kapitál vynaložený na $A$ a $B$ na výrobu těchto 6 kvarterů by byl jen 11 1/4 libry št. místo 15 liber št. a jejich celková výrobní cena včetně zisku 13 1/2 libry št. Těchto 6 kvarterů by se i nadále prodávalo dohromady za 18 liber št., ale výdaj kapitálu by se zmenšil o 3 3/4 libry št. a renta z $B$ by byla 4 1/2 libry št. na akr jako dříve. Jinak by tomu bylo, kdyby se k vyrobení dalších 2 1/2 kvarterů muselo sáhnout po horší půdě než $A$, po $A—_1$, $A—_2$; takže výrobní cena kvarteru pro 1 1/2 kvarteru na půdě $A—_1$ by byla = 4 libry št. a výrobní cena posledního kvarteru na půdě $A—_2$ = 6 liber. Pak by se 6 liber št. stalo regulující výrobní cenou kvarteru. 3 1/2 kvarteru vyrobených na půdě $B$ by se prodalo za 21 liber št. místo za 10 1/2 liber

št., což by dalo rentu 15 liber št. místo 4 ½ libry št. a v obilí rentu 2 ½ kvarteru místo 1 ½ kvarteru. Rovněž tak jeden kvarter z půdy *A* by nyní vynesl rentu 3 libry št. = ½ kvarteru.

Dříve než se tímto bodem budeme zabývat podrobněji, ještě poznámku.

Průměrná cena kvarteru z *B* se vyrovná, shodne se všeobecnou výrobní cenou 3 libry št. na kvarter, regulovanou půdou *A*, jakmile se část celkového kapitálu, která vyrábí přebytek 1 ½ kvarteru, vyváží částí celkového kapitálu, jejíž výroba vykazuje schodek 1 ½ kvarteru. Kdy se tohoto vyrovnání dosáhne nebo kolik kapitálu s nedostatečnou produktivitou se k tomu musí vynaložit na *B*, to při dané mimořádné produktivitě prvních vkladů kapitálu závisí na relativní nedostatečné produktivitě pozdějších vkladů kapitálu — nedostatečné ve srovnání s produktivitou stejně velkého vkladu kapitálu na nejhorší regulující půdě *A* — čili na individuální výrobní ceně produktu těchto pozdějších vkladů kapitálu ve srovnání s regulující cenou.

*

Z dosavadního rozboru především vyplývá:

*Za prvé:* Dokud dodatečné kapitály vynaložené na stejné půdě mají mimořádnou produktivitu, i když klesající, stoupá absolutní obilní a peněžní renta na akr, ačkoliv klesá relativně, v poměru k zálohovanému kapitálu (tedy míra mimořádného zisku čili renty). Hranici tu tvoří dodatečný kapitál, který vynáší jen průměrný zisk čili u jehož produktu se individuální výrobní cena shoduje se všeobecnou výrobní cenou. Výrobní cena zůstává za těchto okolností nezměněna, nestane-li se zbytečnou v důsledku zvýšené nabídky výroba na horších druzích půdy. I při klesajících cenách mohou tyto dodatečné kapitály v jistých mezích stále ještě vyrábět mimořádný, i když menší zisk.

*Za druhé:* Vklad dodatečného kapitálu, který vyrábí jen průměrný zisk, jehož mimořádná produktivita je tedy = 0, nemění nic na výši vytvořeného mimořádného zisku, a tudíž renty. Individuální průměrná cena kvarteru tím stoupá na lepších druzích půdy, přebytek na kvarter se zmenšuje, ale zvětšuje se počet kvarterů, které dávají tento zmenšený přebytek, takže součin zůstává stejný.

*Za třetí:* Dodatečné vklady kapitálu, jejichž produkt má vyšší individuální výrobní cenu, než je regulující cena, jejichž mimořádná produkti-

vita není tedy jen = 0, nýbrž je pod nulou, je minus, tj. je menší než produktivita stejného vkladu kapitálu na regulující půdě *A* — přibližují individuální průměrnou cenu celkového produktu lepší půdy stále víc všeobecné výrobní ceně, zmenšují tedy stále více rozdíl mezi nimi, který tvoří mimořádný zisk, resp. rentu. Z toho, co dříve tvořilo mimořádný zisk čili rentu, vchází stále větší část do tvorby průměrného zisku. Ale přesto celkový kapitál vynaložený na akr půdy *B* vynáší dále mimořádný zisk, třebaže tohoto mimořádného zisku ubývá s tím, jak přibývá množství nedostatečně produktivního kapitálu a jak roste stupeň této nedostatečné produktivity. Při rostoucím kapitálu a stoupající výrobě tu renta na akr klesá absolutně, a nejen relativně vzhledem k rostoucí velikosti vynaloženého kapitálu jako ve druhém případě.

Zmizet může renta jen tehdy, jestliže se individuální průměrná výrobní cena celkového produktu na lepší půdě *B* kryje s regulující cenou, spotřebuje-li se tedy celý mimořádný zisk prvních, produktivnějších vkladů kapitálu na tvorbu průměrného zisku.

Nejnižší hranicí, na kterou může klesnout renta na akr, je bod, kdy renta mizí. Nenastává to však ihned, jakmile dodatečné vklady kapitálu vyrábějí s nedostatečnou produktivitou, nýbrž až je dodatečný vklad nedostatečně produktivních částí kapitálu tak velký, že jeho účinek ruší přebytečnou produktivitu prvních vkladů kapitálu a produktivita celkového vloženého kapitálu se vyrovná produktivitě kapitálu vynaloženého na *A*, a tudíž individuální průměrná cena kvarteru vyrobeného na *B* se vyrovná individuální průměrné ceně kvarteru vyrobeného na *A*.

Ale ani v tomto případě by se regulující výrobní cena, 3 libry št. za kvarter, nezměnila, ačkoliv by renta zmizela. Teprve za touto hranicí by musela výrobní cena stoupnout, ať už proto, že by se zvýšil stupeň nedostatečné produktivity dodatečného kapitálu, nebo že by se zvětšil sám dodatečný kapitál při stejné nedostatečné produktivitě. Kdyby se např. výše v tabulce na s. 265* vyrobilo na stejné půdě místo 1 $^1/_2$ kvarteru 2 $^1/_2$ kvarteru, kvarter za 4 libry št., měli bychom dohromady 7 kvarterů za výrobní cenu 22 liber št.; kvarter by stál 3 $^1/_7$ libry št., tedy o $^1/_7$ více, než je všeobecná výrobní cena, a ta by musela stoupnout.

Ještě dlouho by se tedy mohl vynakládat dodatečný kapitál s nedosta-

* Viz tento svazek, s. 253.

tečnou produktivitou, a dokonce s přibývající nedostatečnou produktivitou, než by se individuální průměrná cena kvarteru na nejlepších pozemcích rovnala všeobecné výrobní ceně, než by úplně zmizel přebytek všeobecné výrobní ceny nad individuální cenou a tím i mimořádný zisk a renta.

A i v tomto případě by se s odpadnutím renty z lepších druhů půdy individuální průměrná cena jejich produktu teprve vyrovnala všeobecné výrobní ceně, všeobecná výrobní cena by tedy stále ještě nemusela stoupnout.

V hořejším příkladu se na lepší půdě *B*, která však je poslední v řadě lepších druhů půdy čili druhů půdy, jež vynášejí rentu, vyrobilo $3\,^1/_2$ kvarteru s kapitálem 5 liber št., který měl mimořádnou produktivitu, a $2\,^1/_2$ kvarteru s kapitálem 10 liber št., který byl nedostatečně produktivní, dohromady 6 kvarterů, tedy $^5/_{12}$ z toho se vyrobilo s posledními částmi kapitálu, vynaloženými s nedostatečnou produktivitou. A teprve na tomto bodě stoupá individuální průměrná výrobní cena 6 kvarterů na 3 libry št. za kvarter, shoduje se tedy se všeobecnou výrobní cenou.

Za působnosti zákona pozemkového vlastnictví by se však takto po 3 librách št. za kvarter nemohlo vyrobit posledních $2\,^1/_2$ kvarteru, vyjma případ, kdy by se mohly vyrobit na $2\,^1/_2$ nových akrech půdy *A*. Případ, kdy dodatečný kapitál vyrábí už jen za všeobecnou výrobní cenu, by byl hranicí. Za touto hranicí by muselo přestat dodatečné vkládání kapitálu do stejné půdy.

Jestliže totiž pachtýř platí ze dvou prvních vkladů kapitálu $4\,^1/_2$ libry št. renty, musí ji platit i dále, i když každý vklad kapitálu, který vyrábí kvarter za méně než za 3 libry št., by mu snížil zisk. To brání vyrovnání individuální průměrné ceny při nedostatečné produktivitě.

Ukažme tento případ na dřívějším příkladě, kde výrobní cena na půdě *A*, která představuje 3 libry št. na kvarter, reguluje cenu pro půdu *B*.*

Výrobní cena $3\,^1/_2$ kvarteru při prvních dvou vkladech kapitálu je pro pachtýře rovněž 3 libry št. na kvarter, protože musí platit rentu $4\,^1/_2$ libry št., takže rozdíl mezi jeho individuální výrobní cenou a všeobecnou výrobní cenou nejde do jeho kapsy. Tedy přebytek ceny produktu prvních dvou vkladů kapitálu mu nemůže vyvážit schodek produktů třetího a čtvrtého vkladu kapitálu.

* Viz s. 258.

| Kapitál lib. št. | Zisk lib. št. | Výrobní cena na lib. št. | Výnos kvarterů | Výrobní cena na kvart. lib. št. | Prodejní cena kvart. lib. št. | Prodejní cena dohromady lib. št. | Mimořádný zisk lib. št. | Ztráta lib. št. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 2 1/2 | 1/2 | 3 | 2 | 1 1/2 | 3 | 3 | 3 | — |
| 2 1/2 | 1/2 | 3 | 1 1/2 | 2 | 3 | 4 1/2 | 1 1/2 | — |
| 5 | 1 | 6 | 1 1/2 | 4 | 3 | 4 1/2 | — | 1 1/2 |
| 5 | 1 | 6 | 1 | 6 | 3 | 3 | — | 3 |
| 15 | 3 | 18 | | | | 18 | 4 1/2 | 4 1/2 |

1 1/2 kvarteru získaného z 3. vkladu kapitálu stojí pachtýře, jestliže k tomu připočítáme zisk, 6 liber št.; při regulující ceně 3 libry št. za kvarter však je může prodat jen za 4 1/2 libry št. Ztrácel by tedy nejen celý zisk, ale nadto i 1/2 libry št. čili 10 % vloženého kapitálu 5 liber št. Ztráta na zisku a kapitálu by u něho při 3. vkladu byla 1 1/2 libry št. a při 4. vkladu kapitálu 3 libry št., dohromady 4 1/2 libry št., právě tolik, kolik je renta u produktivnějších vkladů kapitálu, jejichž individuální výrobní cena se však nemůže podílet na vyrovnávání individuální průměrné výrobní ceny celkového produktu půdy *B*, protože její přebytek se odvádí jako renta někomu třetímu.

Kdyby k uspokojení potřeby bylo třeba vyrobit dodatečných 1 1/2 kvarteru třetím vkladem kapitálu, musela by regulující tržní cena stoupnout na 4 libry št. za kvarter. V důsledku tohoto zvýšení regulující tržní ceny by renta z půdy *B* u prvního a druhého vkladu kapitálu stoupla a na půdě *A* by se utvořila renta.

Ačkoliv tedy je diferenciální renta jen formální přeměnou mimořádného zisku v rentu, i když vlastnictví půdy tu jen vlastníkovi umožňuje přebírat od pachtýře mimořádný zisk, přesto se ukazuje, že postupné vkládání kapitálu do stejného lánu, nebo což je totéž, zvětšování kapitálu vloženého do stejného lánu při klesající míře produktivity kapitálu a nezměněné regulující ceně dospívá mnohem dříve k mezi, ve skutečnosti tedy naráží v důsledku této pouze formální přeměny mimořádného zisku v pozemkovou rentu, která je důsledkem pozemkového vlastnictví, na více méně umělou hranici. Vzestup všeobecné výrobní ceny, který se tu stává nutným

v užších hranicích, než by tomu bylo jinak, je tu tedy nejen příčinou vzestupu diferenciální renty, nýbrž existence diferenciální renty jako takové je sama zároveň příčinou toho, že všeobecná výrobní cena stoupá dříve a rychleji, aby se tím zajistila zvýšená nabídka výrobku, který je nyní nutný.

Dále je nutno poznamenat:

Přidáním kapitálu na půdě *B* by regulující cena nemohla stoupnout na 4 libry št. jako výše, kdyby půda *A* dodávala z druhého vkladu kapitálu dodatečný produkt za méně než 4 libry št. nebo kdyby začala konkurovat nová půda, horší než *A*, na které by sice výrobní cena byla vyšší než 3 libry št., ale nižší než 4 libry št. Vidíme tak, jak si diferenciální renta I a diferenciální renta II, když první je základem druhé, tvoří zároveň navzájem hranice, což způsobuje, že se jednou kapitál vkládá postupně do téhož pozemku, jindy vedle sebe do nové další půdy. Rovněž si tvoří navzájem hranice i v jiných případech, např. když přichází na řadu lepší půda.

# DIFERENCIÁLNÍ RENTA I NA NEJHORŠÍ OBDĚLÁVANÉ PŮDĚ

Předpokládejme, že poptávka po obilí stoupá a že by se nabídka mohla krýt jen postupnými vklady kapitálu s nedostatečnou produktivitou do půd, které vynášejí rentu, nebo dodatečným vkladem kapitálu, s produktivitou, jež rovněž klesá, do půdy *A* nebo vkladem kapitálu do nových půd horší kvality než *A*.

Vezměme jako představitelku pozemků, které vynášejí rentu, půdu *B*.

Dodatečný vklad kapitálu vyžaduje vzestup tržní ceny nad dosavadní regulující výrobní cenu 3 libry št. za kvarter, aby se umožnilo vyrobit na půdě *B* další 1 kvarter (který tu může představovat milión kvarterů tak jako každý akr milión akrů). Na *C* a *D*, na druzích půdy s nejvyšší rentou, se pak také může získat dodatečný produkt, ale jen s klesající mimořádnou produktivitou; předpokládá se však, že 1 kvarter z půdy *B* je nutný k uspokojení poptávky. Je-li možno vyrobit tento jeden kvarter levněji přídavkem kapitálu na *B* než při stejném přídavku kapitálu na *A* nebo než tím, že se sestoupí k půdě $A_{-1}$, která např. může vyrobit kvarter jen za 4 libry št., zatímco kapitál přidaný na *A* by mohl vyrobit kvarter již za 3 $^3/_4$ libry št., bude tržní cenu regulovat dodatečný kapitál vynaložený na *B*.

Jestliže půda *A* vyrobila jeden kvarter za 3 libry št. jako dříve a rovněž půda *B* vyrobila jako doposud celkem 3 $^1/_2$ kvarteru, jejichž individuální výrobní cena je dohromady 6 liber št., pak bylo třeba přidat na *B* 4 libry št. výrobní ceny (včetně zisku), aby se vyrobil další kvarter, zatímco na *A* by se mohl vyrobit za 3 $^3/_4$ libry št., vyrobil by se samozřejmě na *A*, a ne na *B*. Předpokládejme tedy, že se může vyrobit na *B* při dodatečné výrobní ceně 3 $^1/_2$ libry št. V tomto případě by se staly 3 $^1/_2$ libry št. regulující cenou pro celou produkci. *B* by pak prodal svůj nynější výrobek 4 $^1/_2$ kvarteru za 15 $^3/_4$ liber št. Z toho by na výrobní cenu prvních 3 $^1/_2$ kvarteru připadalo 6 liber št. a na poslední kvarter 3 $^1/_2$ libry št., dohromady 9 $^1/_2$ libry št. Zbývá mimořádný zisk na rentu = 6 $^1/_4$ libry št. proti dřívějším pouhým 4 $^1/_2$ librám št. V tomto případě by akr *A* také dal rentu $^1/_2$ libry št., ale výrobní cenu 3 $^1/_2$ libry št. by neregulovala nejhorší půda *A*, nýbrž lepší půda *B*. Přitom se ovšem předpokládá, že

nová půda bonity *A* se stejně příznivou polohou, jakou dosud má obdělávaná půda, není přístupná a že by se musel vložit druhý vklad kapitálu do již obdělávaného pozemku *A*, ale při větší výrobní ceně, nebo že by se muselo sáhnout po ještě horší půdě $A—_1$. Jakmile v důsledku postupných vkladů kapitálu začne působit diferenciální renta II, může hranice stoupající výrobní ceny regulovat lepší půda a nejhorší půda, základ diferenciální renty I, může pak také vynášet rentu. Tak by pak při pouhé diferenciální rentě vynášely rentu všechny obdělávané pozemky. Měli bychom pak dvě následující tabulky, kde se výrobní cenou rozumí úhrn zálohovaného kapitálu plus 20 % zisku, tedy na každé 2 1/2 libry št. kapitálu 1/2 libry št. zisku, dohromady 3 libry št.

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvarterů | Prodejní cena lib. št. | Výnos v penězích lib. št. | Renta v obilí kvarterů | Renta v penězích liber št. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | 3 | 1 | 3 | 3 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | 6 | 3 1/2 | 3 | 10 1/2 | 1 1/2 | 4 1/2 |
| *C* | 1 | 6 | 5 1/2 | 3 | 16 1/2 | 3 1/2 | 10 1/2 |
| *D* | 1 | 6 | 7 1/2 | 3 | 22 1/2 | 5 1/2 | 16 1/2 |
| Celkem | 4 | 21 | 17 1/2 | | 52 1/2 | 10 1/2 | 31 1/2 |

Takový je stav před novým vkladem kapitálu 3 1/2 libry št. na *B*, který vynese jen 1 kvarter. Po tomto vkladu kapitálu to vypadá takto:

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvarterů | Prodejní cena lib. št. | Výnos v penězích liber št. | Renta v obilí kvarterů | Renta v penězích liber št. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | 3 | 1 | 3 1/2 | 3 1/2 | 1/7 | 1/2 |
| *B* | 1 | 9 1/2 | 4 1/2 | 3 1/2 | 15 3/4 | 1 11/14 | 6 1/4 |
| *C* | 1 | 6 | 5 1/2 | 3 1/2 | 19 1/4 | 3 11/14 | 13 1/4 |
| *D* | 1 | 6 | 7 1/2 | 3 1/2 | 26 1/4 | 5 11/14 | 20 1/4 |
| Celkem | 4 | 24 1/2 | 18 1/2 | | 64 3/4 | 11 1/2 | 40 1/4 |

{Ani to není vypočítáno docela správně. Pachtýře půdy *B* stojí tyto 4 1/2 kvarteru za prvé 9 1/2 libry št. na výrobní ceně a za druhé 4 1/2 libry št. renty, celkem 14 liber št.; průměr na kvarter = 3 1/9 libry št. Tato průměrná cena jeho celkové produkce se tak stává regulující tržní cenou. Podle toho by renta na *A* byla 1/9 libry št. místo 1/2 libry št. a renta na *B* by zůstala jako doposud 4 1/2 libry št.: 4 1/2 kvarteru po 3 1/9 libry št. = = 14 liber št., jestliže se odečte od toho 9 1/2 libry št. výrobní ceny, zbývá 4 1/2 libry št. na mimořádný zisk. Vidíme, že ačkoliv je třeba změnit čísla, ukazuje tento příklad, jak vlivem diferenciální renty II může regulovat cenu lepší půda, která už vynáší rentu, a jak se tím může všechna půda, i taková, která dosud nevynášela rentu, stát půdou, která vynáší rentu. — B. E.}

Renta v obilí musí stoupnout, jakmile stoupne regulující výrobní cena obilí, tj. jakmile stoupne výrobní cena kvarteru obilí na regulující půdě čili jakmile stoupne regulující vklad kapitálu na některém druhu půdy. Je to totéž, jako kdyby se všechny druhy půdy staly méně úrodnými a vyráběly např. na každé 2 1/2 libry št. nového vkladu kapitálu jen 5/7 kvarteru místo 1 kvarteru. O co více obilí vyrábějí se stejným vkladem kapitálu, to se přeměňuje v mimořádný výrobek, ve kterém se projevuje mimořádný zisk, a tudíž renta. Jestliže míra zisku zůstane nezměněna, může si pachtýř za svůj zisk koupit méně obilí. Míra zisku může zůstat nezměněna, nestoupne-li mzda — buď proto, že je snížena na fyzické minimum, tedy pod normální hodnotu pracovní síly, nebo proto, že poměrně zlevnily jiné spotřební předměty dělníků, které dodává manufaktura; nebo proto, že se prodloužil nebo zintenzívněl pracovní den, takže míra zisku v nezemědělských výrobních odvětvích, která však reguluje zemědělský zisk, zůstala stejná, nestoupla-li; anebo proto, že se v zemědělství sice vynakládá stejně kapitálu, ale více konstantního a méně variabilního.

Prozkoumali jsme tedy první způsob, jak může na půdě *A*, která byla dosud nejhorší, vzniknout renta, i když se nezačala obdělávat ještě horší půda; vznikne totiž z rozdílu mezi individuální výrobní cenou na této půdě, která byla dosud regulující, a novou, vyšší výrobní cenou, za kterou poslední dodatečný kapitál s nedostatečnou produktivitou na lepší půdě dodává nutný dodatečný produkt.

Kdyby se dodatečný produkt musel vyrobit na půdě $A—_1$, která může dodat kvarter jen za 4 libry št., stoupla by na půdě *A* renta z akru na 1 libru

nová půda bonity *A* se stejně příznivou polohou, jakou dosud má obdělávaná půda, není přístupná a že by se musel vložit druhý vklad kapitálu do již obdělávaného pozemku *A*, ale při větší výrobní ceně, nebo že by se muselo sáhnout po ještě horší půdě $A—_1$. Jakmile v důsledku postupných vkladů kapitálu začne působit diferenciální renta II, může hranice stoupající výrobní ceny regulovat lepší půda a nejhorší půda, základ diferenciální renty I, může pak také vynášet rentu. Tak by pak při pouhé diferenciální rentě vynášely rentu všechny obdělávané pozemky. Měli bychom pak dvě následující tabulky, kde se výrobní cenou rozumí úhrn zálohovaného kapitálu plus 20 % zisku, tedy na každé 2 ½ libry št. kapitálu ½ libry št. zisku, dohromady 3 libry št.

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvarterů | Prodejní cena lib. št. | Výnos v penězích lib. št. | Renta v obilí kvarterů | Renta v penězích liber št. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | 3 | 1 | 3 | 3 | 0 | 0 |
| *B* | 1 | 6 | 3 ½ | 3 | 10 ½ | 1 ½ | 4 ½ |
| *C* | 1 | 6 | 5 ½ | 3 | 16 ½ | 3 ½ | 10 ½ |
| *D* | 1 | 6 | 7 ½ | 3 | 22 ½ | 5 ½ | 16 ½ |
| Celkem | 4 | 21 | 17 ½ | | 52 ½ | 10 ½ | 31 ½ |

Takový je stav před novým vkladem kapitálu 3 ½ libry št. na *B*, který vynese jen 1 kvarter. Po tomto vkladu kapitálu to vypadá takto:

| Druh půdy | Akry | Výrobní cena lib. št. | Produkt kvarterů | Prodejní cena lib. št. | Výnos v penězích liber št. | Renta v obilí kvarterů | Renta v penězích liber št. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| *A* | 1 | 3 | 1 | 3 ½ | 3 ½ | ⅐ | ½ |
| *B* | 1 | 9 ½ | 4 ½ | 3 ½ | 15 ¾ | 1 $^{11}/_{14}$ | 6 ¼ |
| *C* | 1 | 6 | 5 ½ | 3 ½ | 19 ¼ | 3 $^{11}/_{14}$ | 13 ¼ |
| *D* | 1 | 6 | 7 ½ | 3 ½ | 26 ¼ | 5 $^{11}/_{14}$ | 20 ¼ |
| Celkem | 4 | 24 ½ | 18 ½ | | 64 ¾ | 11 ½ | 40 ¼ |

{Ani to není vypočítáno docela správně. Pachtýře půdy *B* stojí tyto 4 1/2 kvarteru za prvé 9 1/2 libry št. na výrobní ceně a za druhé 4 1/2 libry št. renty, celkem 14 liber št.; průměr na kvarter = 3 1/9 libry št. Tato průměrná cena jeho celkové produkce se tak stává regulující tržní cenou. Podle toho by renta na *A* byla 1/9 libry št. místo 1/2 libry št. a renta na *B* by zůstala jako doposud 4 1/2 libry št.: 4 1/2 kvarteru po 3 1/9 libry št. = = 14 liber št., jestliže se odečte od toho 9 1/2 libry št. výrobní ceny, zbývá 4 1/2 libry št. na mimořádný zisk. Vidíme, že ačkoliv je třeba změnit čísla, ukazuje tento příklad, jak vlivem diferenciální renty II může regulovat cenu lepší půda, která už vynáší rentu, a jak se tím může všechna půda, i taková, která dosud nevynášela rentu, stát půdou, která vynáší rentu. — B. E.}

Renta v obilí musí stoupnout, jakmile stoupne regulující výrobní cena obilí, tj. jakmile stoupne výrobní cena kvarteru obilí na regulující půdě čili jakmile stoupne regulující vklad kapitálu na některém druhu půdy. Je to totéž, jako kdyby se všechny druhy půdy staly méně úrodnými a vyráběly např. na každé 2 1/2 libry št. nového vkladu kapitálu jen 5/7 kvarteru místo 1 kvarteru. O co více obilí vyrábějí se stejným vkladem kapitálu, to se přeměňuje v mimořádný výrobek, ve kterém se projevuje mimořádný zisk, a tudíž renta. Jestliže míra zisku zůstane nezměněna, může si pachtýř za svůj zisk koupit méně obilí. Míra zisku může zůstat nezměněna, nestoupne-li mzda — buď proto, že je snížena na fyzické minimum, tedy pod normální hodnotu pracovní síly, nebo proto, že poměrně zlevnily jiné spotřební předměty dělníků, které dodává manufaktura; nebo proto, že se prodloužil nebo zintenzívněl pracovní den, takže míra zisku v nezemědělských výrobních odvětvích, která však reguluje zemědělský zisk, zůstala stejná, nestoupla-li; anebo proto, že se v zemědělství sice vynakládá stejně kapitálu, ale více konstantního a méně variabilního.

Prozkoumali jsme tedy první způsob, jak může na půdě *A*, která byla dosud nejhorší, vzniknout renta, i když se nezačala obdělávat ještě horší půda; vznikne totiž z rozdílu mezi individuální výrobní cenou na této půdě, která byla dosud regulující, a novou, vyšší výrobní cenou, za kterou poslední dodatečný kapitál s nedostatečnou produktivitou na lepší půdě dodává nutný dodatečný produkt.

Kdyby se dodatečný produkt musel vyrobit na půdě $A—_1$, která může dodat kvarter jen za 4 libry št., stoupla by na půdě *A* renta z akru na 1 libru

št. Ale v tomto případě by se půda $A—_1$ jako nejhorší obdělávaná půda dostala na místo půdy $A$ a půda $A$ by postoupila na poslední místo v řadě druhů půdy, které vynášejí rentu. Diferenciální renta I by se změnila. Tento případ tedy nepatří do rozboru diferenciální renty II, která vzniká z rozdílné produktivity postupných vkladů kapitálu na stejném pozemku.

Ale kromě toho může diferenciální renta na půdě $A$ vzniknout ještě dvojím způsobem.

Při ustálené ceně — nějaké dané ceně, může to být i cena, která ve srovnání s dřívější cenou klesla — tehdy, když má dodatečný vklad kapitálu mimořádnou produktivitu, což se musí prima facie až do jistých mezí stávat vždy právě u nejhorší půdy.

Za druhé tehdy, když naopak klesá produktivita postupných vkladů kapitálu na půdě $A$.

V obou případech se předpokládá, že zvýšení výroby je diktováno stavem poptávky.

Z hlediska diferenciální renty tu však vzniká zvláštní potíž v souvislosti se zákonem, který jsme vyvodili dříve; podle tohoto zákona určuje všeobecnou výrobní cenu individuální průměrná výrobní cena kvarteru, vypočítaná z celkové produkce (nebo z celkového vynaložení kapitálu). Ale u půdy $A$, na rozdíl od lepších druhů půdy, není výrobní cena, která by u nových vkladů kapitálu byla hranicí pro vyrovnání individuální a všeobecné výrobní ceny, dána zvenčí. Neboť právě individuální výrobní cena $A$ je všeobecnou výrobní cenou, která reguluje tržní cenu.

Předpokládejme:

1. *Při stoupající produktivitě postupných vkladů kapitálu* je možno na 1 akru půdy s 5 librami št. zálohovaného kapitálu, což odpovídá 6 librám št. výrobní ceny, vyrobit místo 2 kvarterů 3. První vklad kapitálu 2 $^1/_2$ libry št. dává 1 kvarter, druhý 2 kvartery. 6 liber št. výrobní ceny pak dá 3 kvartery, kvarter tedy bude stát průměrně 2 libry št.; jestliže se tedy prodají tyto 3 kvartery po 2 librách št., nevynáší $A$ ani potom rentu, nýbrž změnil se jen základ diferenciální renty II; regulující výrobní cenou se staly 2 libry št. místo 3 liber št.; kapitál 2 $^1/_2$ libry št. vyrábí nyní na nejhorší půdě průměrně 1 $^1/_2$ kvarteru místo 1 kvarteru, a to je nyní oficiální úrodnost pro všechny vyšší druhy půdy při vkladu 2 $^1/_2$ libry št. Část jejich dosavadního mimořádného produktu vchází od této chvíle do tvorby

jejich nutného produktu, tak jako část jejich mimořádného zisku vchází do tvorby průměrného zisku.

Počítáme-li naproti tomu tak jako na lepších druzích půdy, kde průměrný výpočet nic nemění na absolutním mimořádném přebytku, protože pro ně je všeobecná výrobní cena dána jako hranice vynakládání kapitálu, stojí kvarter získaný z prvního vkladu kapitálu 3 libry št. a 2 kvartery z druhého vkladu každý jen $1\,{}^{1}/_{2}$ libry št. Vznikla by tedy na *A* renta v obilí 1 kvarter a peněžní renta 3 libry št., ale tyto 3 kvartery by se prodávaly za starou cenu, celkem za 9 liber št. Kdyby se vynaložil třetí vklad kapitálu $2\,{}^{1}/_{2}$ libry št., který by byl stejně produktivní jako druhý vklad, vyrobilo by se nyní celkem 5 kvarterů za 9 liber št. výrobní ceny. Kdyby regulující cenou zůstala individuální průměrná výrobní cena na *A*, musel by se nyní kvarter prodávat za $1\,{}^{4}/_{5}$ libry št. Průměrná cena by opět klesla, ne proto, že opět stoupla výnosnost třetího vkladu kapitálu, ale jen proto, že se přidal nový vklad kapitálu se stejnou dodatečnou výnosností, jakou měl druhý vklad. Místo toho, aby postupné vklady kapitálu vyšší, ale ustálené produktivity, vložené do půdy *A*, zvyšovaly rentu, jako by tomu bylo na půdách, které vynášejí rentu, snižovaly by úměrně výrobní cenu, a tím za jinak stejných okolností i diferenciální rentu na všech ostatních druzích půdy. Kdyby naproti tomu první vklad kapitálu, který vyrábí 1 kvarter za 3 libry št. výrobní ceny, zůstal sám o sobě regulující, prodalo by se oněch 5 kvarterů za 15 liber št. a diferenciální renta z pozdějších vkladů kapitálu na půdě *A* by byla 6 liber št. Přidání dalšího kapitálu na akr půdy *A*, ať by se ho použilo v jakékoliv formě, by bylo zlepšením a přidaný kapitál by udělal produktivnější i původní část kapitálu. Byl by nesmysl říci, že $^{1}/_{3}$ kapitálu vyrobila 1 kvarter a zbývající $^{2}/_{3}$ vyrobily 4 kvartery. 9 liber št. na akr by vyrobilo vždy 5 kvarterů, zatímco 3 libry št. vyrobí jen 1 kvarter. To, zda by tu vznikla renta, mimořádný zisk, nebo ne, by zplna záviselo na okolnostech. Normálně by musela klesnout regulující výrobní cena. Klesne, jestliže se bude půda *A* obdělávat lépe, ale s většími náklady jen proto, že se tak obdělávají i lepší druhy půdy — tedy jde-li o všeobecnou revoluci v zemědělství; takže jestliže se teď mluví o přirozené úrodnosti půdy *A*, předpokládá se už, že se na ni vynakládá 6, resp. 9 liber št. místo 3 liber št. Zejména by to platilo, kdyby se touto novou metodou obdělávala většina obdělávaných akrů půdy *A*, které v dané zemi zajišťují hlavní část nabídky. Kdyby však zlepšení

obsáhlo zprvu jen nepatrnou část plochy *A*, vynášela by tato lépe obdělávaná část mimořádný zisk a majitel půdy by ho chtěl hned celý nebo zčásti přeměnit v rentu a fixovat jako rentu. Kdyby poptávka držela krok s rostoucí nabídkou, mohla by se tak tou měrou, jak by držela krok s rostoucí nabídkou a jak by se nová metoda obdělávání pozvolna rozšiřovala na celou plochu půdy *A*, postupně vytvářet renta na veškeré půdě kvality *A*, a mimořádná produktivita se mohla zcela nebo zčásti, podle tržních poměrů, konfiskovat. Vyrovnávání výrobní ceny na půdě *A* na průměrnou cenu jejího produktu získaného při zvýšeném vynaložení kapitálu by se tak mohlo zabránit tím, že by se mimořádný zisk dosažený z tohoto zvýšeného vynaložení kapitálu fixoval ve formě renty. V tomto případě by opět, jak jsme to viděli dříve na lepších pozemcích při klesající produktivitě dodatečných kapitálů, přeměna mimořádného zisku v pozemkovou rentu, tj. zásah pozemkového vlastnictví, zvýšila výrobní cenu místo toho, aby diferenciální renta byla pouze následkem rozdílů mezi individuální a všeobecnou výrobní cenou. Zabránilo by se, aby se u půdy *A* obě ceny ztotožnily, protože by se zabránilo, aby se výrobní cena regulovala průměrnou výrobní cenou na půdě *A*; udrželo by to tedy vyšší výrobní cenu, než jaká je nutná, a tím vytvořilo rentu. Stejný výsledek by mohl nastat nebo trvat i při svobodném dovozu obilí z ciziny, protože by pachtýři byli nuceni půdy, která by mohla i při výrobní ceně určené ze zahraničí konkurovat v obilnářství, i když by nevynášela rentu, používat k jinému účelu, např. jako pastvin, a obilí by se tedy pěstovalo jen na pozemcích, které vynášejí rentu, tj. jen na pozemcích, na nichž by individuální průměrná výrobní cena kvarteru byla nižší než výrobní cena určovaná ze zahraničí. Vcelku je možno předpokládat, že výrobní cena v daném případě klesne, ne však na úroveň průměrné ceny, nýbrž bude vyšší než průměrná cena, ale nižší než výrobní cena na nejhůře obdělávané půdě *A*, takže se kladou meze konkurenci nové půdy *A*.

2. *Při klesající produktivitě dodatečných kapitálů.* Předpokládejme, že půda $A—_1$ by mohla vyrobit další kvarter jen za 4 libry št., ale půda *A* by ho mohla vyrobit za 3 $^3/_4$, tedy levněji, ale o $^3/_4$ libry št. dráže než kvarter, který vyrobí svým prvním vkladem kapitálu. Úhrnná cena obou kvarterů vyrobených na *A* by pak byla $= 6\ ^3/_4$ libry št.; průměrná cena kvarteru by tedy byla $= 3\ ^3/_8$ libry št. Výrobní cena by stoupla, ale jen o $^3/_8$ libry št., zatímco kdyby se dodatečný kapitál vložil do nové půdy, která

vyrobí kvarter za 3 $^3/_4$ libry št., stoupla by o další $^3/_8$ libry št., na 3 $^3/_4$ libry št., a to by způsobilo, že by poměrně stouply všechny ostatní diferenciální renty.

Výrobní cena 3 $^3/_8$ libry št. za kvarter vyrobený na půdě *A* by se tak vyrovnala na průměrnou výrobní cenu na této půdě při zvýšeném vkladu kapitálu a regulovala by; nedávala by tedy rentu, protože by nedávala mimořádný zisk.

Kdyby se však tento kvarter, vyrobený druhým vkladem kapitálu, prodal za 3 $^3/_4$ libry št., dala by nyní půda *A* rentu $^3/_4$ libry št., a to i na všech akrech *A*, na nichž se nevynaložil dodatečný kapitál, které by tedy i nadále vyráběly kvarter za 3 libry št. Dokud by existovaly ještě neobdělané plochy půdy *A*, mohla by cena stoupnout na 3 $^3/_4$ libry št. jen dočasně. Konkurence nových pozemků *A* by udržovala výrobní cenu na 3 librách št., dokud by se nevyčerpala všechna půda *A*, jíž příznivé podmínky umožňují vyrábět kvarter levněji než za 3 $^3/_4$ libry št. To bychom tedy museli předpokládat, ačkoliv dostává-li vlastník půdy z jednoho akru rentu, nepřenechá pachtýři žádný jiný akr bez renty.

To, zda se výrobní cena vyrovná na průměrnou cenu nebo zda se regulující cenou stane individuální výrobní cena při druhém vkladu kapitálu, která je 3 $^3/_4$ libry št., závisí zase na tom, jak se druhý vklad kapitálu více nebo méně všeobecně rozšíří na dané půdě *A*. Regulující cenou se stanou 3 $^3/_4$ libry št. jen tehdy, podaří-li se majiteli půdy jako rentu fixovat mimořádný zisk, který by se získával při ceně 3 $^3/_4$ libry št. za kvarter, dokud by se neuspokojila poptávka.

*

O klesající produktivitě půdy při postupných vkladech kapitálu viz u Liebiga. Viděli jsme, že se při postupném poklesu mimořádné produktivity vkladů kapitálu při nezměněné výrobní ceně stále zvyšuje renta z akru a že se může zvyšovat i při klesající výrobní ceně.

Všeobecně je však třeba poznamenat:

Z hlediska kapitalistického výrobního způsobu dochází stále k relativnímu zdražování výrobků, jestliže se musí, aby se dosáhlo téhož výrobku, udělat nějaký výdaj, zaplatit něco, co se dříve neplatilo. Neboť nahrazováním kapitálu spotřebovaného při výrobě je třeba rozumět jen náhradu

hodnot, které se jeví v určitých výrobních prostředcích. Přírodní prvky, které vcházejí do výroby jako její činitelé a nic nestojí, nevcházejí do ní, ať v ní mají jakoukoliv úlohu, jako součásti kapitálu, nýbrž jako bezplatná přírodní síla kapitálu, tj. jako bezplatná přírodní produktivní síla práce, která se však na základě kapitalistického výrobního způsobu, tak jako každá produktivní síla, jeví jako produktivní síla kapitálu. Účastní-li se tedy výroby taková přírodní síla, která původně nic nestojí, nezapočítává se při určování ceny, dokud výrobek, zhotovený s její pomocí, stačí uspokojit potřebu. Jestliže však s postupem vývoje je třeba více výrobku, než je možno vyrobit pomocí této přírodní síly, musí-li se tedy tento dodatečný výrobek vyrábět bez pomoci této přírodní síly čili musí-li se o to přičinit člověk, lidská práce, vchází do kapitálu nový další prvek. Na to, aby se získal stejný výrobek, vynakládá se tedy relativně více kapitálu. Zůstanou-li všechny ostatní okolnosti nezměněny, zdraží se výroba.

*

{Ze sešitu „začatého v polovině února 1876".}

*Diferenciální renta a renta jako pouhý úrok z kapitálu vtěleného do půdy.*

Takzvané trvalé meliorace — takové, které mění fyzikální a zčásti i chemické vlastnosti půdy operacemi, na které se musí vynaložit kapitál a které je možno považovat za vtělování kapitálu do půdy — záležejí skoro všechny v tom, že určitému pozemku, půdě na určitém, omezeném místě, dávají vlastnosti, které jiná půda, na jiném místě, a často úplně nablízku, má od přírody. Některá půda je rovná od přírody, jiná se musí srovnat; některá má přirozený odtok vody, jiná se musí uměle odvodňovat; některá má od přírody hlubokou ornici, u jiné se musí uměle prohloubit, některá jílovitá půda je od přírody promíšena s patřičným množstvím písku, u jiné se musí tento poměr teprve uměle vytvořit; některá louka je od přírody zavodňována nebo na ni voda nanáší bahno, na jiné se toho musí dosáhnout prací nebo, slovy buržoazní ekonomie, kapitálem.

Je to opravdu zábavná teorie, že tu u jedné půdy, jejíž větší přednosti jsou získány, je renta úrok, ale u druhé, která má tyto přednosti od přírody, to úrok není. (Ve skutečnosti se to však při výkladu překrucuje; poněvadž se renta v jednom případě opravdu kryje s úrokem, musí se jí říkat úrok, a tak se z ní musí lživě udělat úrok i v jiných případech, kdy jím fakticky

není.) Půda, do níž se vložil kapitál, nevynáší však rentu proto, že se do ní vložil kapitál, nýbrž proto, že vklad kapitálu z ní udělal produktivnější oblast pro umístění kapitálu, než jakou byla dříve. Předpokládejme, že by tento vklad kapitálu potřebovala všechna půda v určité zemi; pak každý pozemek, na němž se vklad ještě neprovedl, musí napřed projít tímto stadiem, a renta (úrok, který dává půda v daném případě), kterou vynáší půda, jíž se dostalo tohoto vkladu kapitálu, je právě tak diferenciální rentou, jako kdyby tato půda měla tuto přednost od přírody a ostatní půda jí musela nabýt teprve uměle.

Také tato renta, kterou lze převést na úrok, se stává čistou diferenciální rentou, jakmile se amortizuje vynaložený kapitál. Jinak by musel stejný kapitál existovat jako kapitál dvakrát.

*

Jeden z nejzábavnějších jevů je, že všichni ti Ricardovi odpůrci, kteří nesouhlasí s tím, že hodnota je určena výhradně prací, namítají proti objasňování diferenciální renty rozdílem mezi druhy půdy, že hodnotu tu určuje příroda, a ne práce; zároveň však připisují toto určení poloze nebo také — a ještě víc — úroku z kapitálu vloženého do půdy při jejím zpracovávání. Stejná práce dává výrobku vytvořenému za danou dobu stejnou hodnotu; ale velikost nebo množství tohoto výrobku, tedy i část hodnoty, která připadá na alikvotní část tohoto výrobku, závisí při daném množství práce jedině na množství výrobku, a toto množství zase závisí na produktivitě daného množství práce, a ne na velikosti tohoto množství. Zda se za tuto produktivitu vděčí přírodě, anebo společnosti, na tom vůbec nezáleží. Jen tehdy, když sama stojí práci, tedy kapitál, zvyšuje výrobní cenu o novou součást, což příroda sama o sobě nedělá.

# ABSOLUTNÍ POZEMKOVÁ RENTA

Při rozboru diferenciální renty jsme vycházeli z předpokladu, že se z nejhorší půdy neplatí pozemková renta, čili abychom to vyjádřili všeobecněji, že se pozemková renta platí jen z půdy, na které je individuální výrobní cena produktu pod výrobní cenou, jež reguluje trh, takže tím vzniká mimořádný zisk, který se přeměňuje v rentu. Především je nutno poznamenat, že zákon diferenciální renty jako diferenciální renta sama naprosto nezávisí na správnosti nebo nesprávnosti tohoto předpokladu.

Označíme-li všeobecnou výrobní cenu, která reguluje trh, $V$, kryje se $V$ produktu nejhoršího druhu půdy $A$ s individuální výrobní cenou na této půdě; tj. cena hradí konstantní a variabilní kapitál spotřebovaný při výrobě plus průměrný zisk (= podnikatelský zisk plus úrok).

Renta se tu rovná nule. Individuální výrobní cena na nejblíže lepším druhu půdy, na $B$, je $= V'$, a $V > V'$; tj. $V$ hradí víc než skutečnou výrobní cenu produktu na třídě půdy $B$. Jestliže je $V - V' = d$; $d$, to, oč $V$ převyšuje $V'$, je tudíž mimořádný zisk, jehož dosahuje pachtýř této třídy $B$. Toto $d$ se přeměňuje v rentu, která se musí platit vlastníkovi půdy. Pro třetí třídu půdy, $C$, je např. skutečnou výrobní cenou $V''$ a $V - V'' = 2\,d$; tato $2\,d$ se tedy přeměňují v rentu; rovněž pro čtvrtou třídu, $D$, je individuální výrobní cenou $V'''$, a $V - V''' = 3\,d$, které se přeměňují v pozemkovou rentu, atd. Předpokládejme tudíž, že je nesprávná hypotéza, že renta na třídě půdy $A = 0$, a že cena jejího produktu je proto $= V + 0$. Naopak, např. i tato půda dává rentu $= r$. Pak z toho vyplývá dvojí.

*Za prvé:* cena produktu půdy třídy $A$ by se neregulovala výrobní cenou tohoto produktu, nýbrž obsahovala by přebytek nad touto cenou, rovnala by se $V + r$. Neboť předpokládá-li se normální stav kapitalistického výrobního způsobu, tedy jestliže se předpokládá, že přebytek $r$, který pachtýř platí pozemkovému vlastníkovi, nepředstavuje ani srážku ze mzdy, ani z průměrného zisku z kapitálu, může ho platit jen proto, že jeho výrobek se prodá dráže než za výrobní cenu, že by mu tedy vynesl mimořádný zisk, kdyby nemusel tento přebytek odvést ve formě renty pozemkovému vlastníkovi. Regulující tržní cenou celého produktu všech druhů půdy, který je na trhu, by pak nebyla výrobní cena, kterou vůbec dává kapitál

ve všech výrobních sférách, tj. cena, jež se rovná nákladům plus průměrnému zisku, nýbrž byla by jí výrobní cena plus renta, $V + r$, ne $V$. Neboť cena produktu třídy $A$ vyjadřuje vůbec hranici regulující všeobecné tržní ceny, ceny, za kterou se může dodat celkový produkt, a potud reguluje jeho cenu.

Přesto však ***za druhé***, ačkoliv by se všeobecná cena produktu půdy v tomto případě podstatně modifikovala, naprosto by se tím nezrušil zákon diferenciální renty. Neboť jestliže by byla cena produktu třídy $A$, a tím i všeobecná tržní cena $= V + r$, byla by cena na třídách $B$, $C$, $D$ etc. rovněž $= V + r$. Ale protože pro třídu $B$ je $V - V' = d$, bylo by $(V + r) - (V' + r)$ rovněž $= d$, pro $C$ $V - V'' = (V + r) - (V'' + r) = 2\,d$ a konečně pro $D$ $V - V''' = (V + r) - (V''' + r) = 3\,d$ atd. Diferenciální renta by tedy byla stejná jako dříve a reguloval by ji stejný zákon, ačkoliv by renta nyní obsahovala prvek nezávislý na tomto zákonu a zároveň by všeobecně stoupla s cenou produktu půdy. Z toho vyplývá, že ať je tomu s rentou z nejméně úrodných druhů půdy jakkoliv, na tom zákon diferenciální renty nejen nezávisí, nýbrž jediný způsob, jak pochopit diferenciální rentu samu přiměřeně jejímu charakteru, je, že se renta z třídy půdy $A$ vezme za rovnou 0. Zda je tato renta $= 0$, nebo je větší než nula, je jedno, pokud jde o diferenciální rentu, a ve skutečnosti na tom nezáleží.

Zákon diferenciální renty tedy nezávisí na výsledku dalšího zkoumání.

Ptáme-li se pak dále, na čem se zakládá předpoklad, že produkt nejhoršího druhu půdy $A$ nedává rentu, dostaneme nutně tuto odpověď: Jestliže tržní cena produktu půdy, řekněme obilí, dosáhne takové výše, že dodatečně zálohovaný kapitál vynaložený na půdě třídy $A$ vynese obvyklou výrobní cenu, tedy dá kapitálu obvyklý průměrný zisk, stačí tato podmínka, aby se na třídě půdy $A$ mohl vynakládat dodatečný kapitál. Tj. tato podmínka stačí kapitalistovi, aby vložil nový kapitál s obvyklým ziskem a zhodnotil ho normálně.

Zde je třeba poznamenat, že i v tomto případě musí být tržní cena vyšší než výrobní cena na $A$. Neboť jakmile se vytvoří další nabídka, poměr mezi poptávkou a nabídkou se očividně mění. Dříve byla nabídka nedostatečná, nyní je dostatečná. Cena tedy musí klesnout. Ale aby mohla klesnout, musela být vyšší než výrobní cena na $A$. Ale protože půda třídy $A$, která se začíná nově obdělávat, je méně úrodná, způsobuje to, že

cena znovu neklesne tak hluboko, jako klesla v době, kdy trh regulovala výrobní cena třídy *B*. Výrobní cena na *A* tvoří hranici nikoliv dočasného, nýbrž relativně trvalého vzestupu tržní ceny. — Naproti tomu, jestliže nově obdělávaná půda je úrodnější než třída *A*, která dosud byla regulující, ale stačí-li jen krýt dodatečnou poptávku, zůstává tržní cena nezměněna. Zkoumání otázky, vynáší-li nejnižší třída půdy rentu, se však i v tomto případě shoduje se zkoumáním, které zde máme provést, neboť i zde by se předpoklad, že třída půdy *A* nevynáší rentu, vysvětlil tím, že tržní cena stačí kapitalistickému pachtýři právě k tomu, aby jí kryl vynaložený kapitál plus průměrný zisk; zkrátka, že tržní cena mu kryje výrobní cenu jeho zboží.

Buď jak buď kapitalistický pachtýř půdy třídy *A*, pokud má postupovat jako kapitalista, může za těchto poměrů obdělávat tuto půdu. Podmínka pro normální zhodnocení kapitálu na půdě *A* tu tedy nyní je. Ale z premisy, že pachtýř by nyní mohl vložit kapitál do půdy *A* podle průměrných poměrů zhodnocení kapitálu, kdyby nemusel platit rentu, nikterak nevyplývá závěr, že má tuto půdu, jež patří do třídy *A*, beze všeho dalšího k dispozici. To, že pachtýř by mohl zhodnotit svůj kapitál s obvyklým ziskem, kdyby neplatil rentu, není pro pozemkového vlastníka vůbec důvodem, aby mu půjčil půdu zadarmo a aby se k tomuto svému obchodnímu příteli zachoval tak filantropicky, že by mu poskytl crédit gratuit*. Předpokládat to znamená abstrahovat od pozemkového vlastnictví, znamená to zrušení pozemkového vlastnictví, neboť jeho existence tvoří právě hranici pro vkládání kapitálu a pro jeho volné zhodnocování na půdě — hranici, kterou nemůže odstranit pouhá úvaha pachtýře, že kdyby nemusel platit rentu, tj. kdyby mohl prakticky považovat pozemkové vlastnictví za neexistující, dovoloval by mu stav cen obilí vytloukat ze svého kapitálu exploatací druhů půdy *A* obvyklý zisk. Monopol pozemkového vlastnictví, pozemkové vlastnictví jako hranice kapitálu, je však u diferenciální renty předpokladem, neboť bez něho by se mimořádný zisk nepřeměňoval v pozemkovou rentu a nepřipadal by pozemkovému vlastníkovi místo pachtýři. A pozemkové vlastnictví jako hranice existuje dále i tam, kde renta jako diferenciální renta odpadá, tj. na půdě *A*. Prozkoumáme-li případy, kdy se v zemi s kapitalistickou výrobou může vkládat kapitál

* úvěr bez úroků.

do půdy, aniž se platí renta, shledáme, že všechny předpokládají faktické, i když ne právní zrušení pozemkového vlastnictví, zrušení, k němuž však musí dojít jen za zcela určitých a v podstatě náhodných okolností.

*Za prvé* tehdy, jestliže majitel půdy je sám kapitalistou nebo kapitalista sám majitelem půdy. V tomto případě, jakmile tržní cena stoupne natolik, že se z půdy, která je nyní druhem *A*, dá vytěžit výrobní cena, tj. nahradit kapitál plus průměrný zisk, může na svém pozemku *hospodařit sám*. Ale proč? Protože pozemkové vlastnictví v tomto případě neklade meze vkládání jeho kapitálu. Může s půdou zacházet jako s prostým přírodním prvkem, a řídit se proto výhradně ohledy, jak svůj kapitál zhodnotit, tj. kapitalistickými ohledy. Takové případy se v praxi vyskytují, ale pouze jako výjimka. Tak jak kapitalistické obdělávání půdy předpokládá oddělení fungujícího kapitálu od pozemkového vlastnictví, právě tak vylučuje, že by mohlo být pravidlem, aby hospodařil pozemkový vlastník sám. Vidíme hned, že je to pouhá náhoda. Jestliže zvýšená poptávka po obilí vyžaduje, aby se obdělávala větší rozloha půdy *A*, než na jaké hospodaří sami vlastníci, musí-li se jí tedy část propachtovat, aby se vůbec mohla obdělávat, odpadá ihned toto hypotetické zrušení* hranice, kterou klade pozemkové vlastnictví vkládání kapitálu. Je to nesmyslný rozpor vycházet z oddělení kapitálu a půdy, pachtýře a pozemkového vlastníka, které odpovídá kapitalistickému způsobu výroby, a předpokládat pak naopak jako pravidlo, že pozemkoví vlastníci sami hospodaří v plném rozsahu a všude tam, kde by kapitál, kdyby proti němu a nezávisle na něm neexistovalo žádné pozemkové vlastnictví, nepobíral z obdělané půdy žádnou rentu. (Viz u A. Smitha místo o důlní rentě, citované dále**.) Toto zrušení pozemkového vlastnictví je náhodné. Může k němu dojít nebo také nemusí.

*Za druhé:* V komplexu propachtovaných pozemků mohou být jednotlivé pozemky, které při dané výši tržních cen nevynášejí rentu, jsou tedy ve skutečnosti půjčeny zadarmo, ale pozemkový vlastník se na ně tak nedívá, protože mu jde o úhrn rent z propachtované půdy, a ne o speciální rentu z jejích jednotlivých částí. V tomto případě pro pachtýře u částí pachtu, které nevynášejí rentu, odpadá pozemkové vlastnictví jako hranice vkládání kapitálu, a to přímo na základě smlouvy s pozemkovým vlastní-

* 1. vydání: chápání. Změněno podle rukopisu K. Marxe.

** Viz tento svazek, s. 293—294.

kem. Pachtýř však neplatí z těchto kusů půdy rentu jen proto, že platí rentu z půdy, jejímž přídavkem jsou. Zde se předpokládá právě taková kombinace, kdy není nutno se uchýlit k horšímu druhu půdy *A* jako samostatnému, novému výrobnímu poli, aby se mohla doplnit chybějící nabídka, nýbrž kdy je tento druh neoddělitelným pruhem v lepší půdě. Ale případ, který máme zkoumat, je právě případ, kdy se na pozemcích *A* musí hospodařit samostatně, kdy se tedy za všeobecných předpokladů kapitalistického způsobu výroby musí propachtovávat samostatně.

*Za třetí:* Pachtýř může na stejný pacht vynaložit dodatečný kapitál, ačkoliv mu dodatečný výrobek, jehož tím dosáhne, za daných tržních cen vynese jen výrobní cenu, přinese jen obyčejný zisk, ale neumožní mu platit dodatečnou rentu. Z jedné části kapitálu vloženého do půdy tak platí pozemkovou rentu, z druhé rentu neplatí. Ale jak málo tento předpoklad řeší problém, je vidět z toho: umožňuje-li mu tržní cena (a zároveň úrodnost půdy) dosáhnout dodatečným kapitálem mimořádného výnosu, který mu, tak jako starý kapitál, vynáší kromě výrobní ceny mimořádný zisk, shrabuje tento zisk po dobu trvání pachtovní smlouvy sám. Ale proč? Proto, že dokud trvá pachtovní smlouva, odpadá hranice, kterou pozemkové vlastnictví klade vkládání jeho kapitálu do půdy. Ale už pouze to, že aby se mu zajistil tento mimořádný zisk, je nutno začít samostatně obdělávat další horší půdu a samostatně ji propachtovat, dokazuje nezvratně, že vklad dodatečného kapitálu na staré půdě nestačí vytvořit potřebnou zvýšenou nabídku. Jeden předpoklad vylučuje druhý. Mohli bychom sice říci: sama renta z nejhoršího druhu půdy *A* je diferenciální rentou ve srovnání buď s půdou, kterou obdělává její majitel sám (to se však vyskytuje pouze jako náhodná výjimka), nebo s dodatečným vkladem kapitálu na starých pachtech, které nevynášejí rentu. Ale to by byla 1. diferenciální renta, která by nevznikala z rozdílné úrodnosti druhů půdy, a proto by nepředpokládala, že druh půdy *A* nevynáší rentu a že se její produkt prodává za výrobní cenu. A 2. okolnost, zda dodatečné vklady kapitálu na stejném pachtu vynášejí rentu nebo ne, je pro to, zda se za nově obdělávanou půdu třídy *A* platí nebo neplatí renta, právě tak lhostejná, jako je např. pro založení nového samostatného továrního podniku lhostejné, vloží-li jiný továrník téhož oboru podnikání část svého kapitálu do zúročitelných papírů, protože ji nemůže ve svém podniku plně zhodnotit, nebo provede-li taková jednotlivá rozšíření, která mu nevynášejí plný

zisk, ale přece jen víc než úrok. To je pro něho vedlejší. Naproti tomu další nová zařízení musí vynášet průměrný zisk a také se zřizují s touto perspektivou. Ovšem dodatečné vklady kapitálu na starých pachtech a dodatečné obdělávání nové půdy druhu *A* si kladou navzájem meze. Hranice, po kterou se může na stejném pachtu vynakládat dodatečný kapitál za méně výhodných výrobních podmínek, je dána konkurujícími novými vklady na půdě třídy *A*; na druhé straně renta, kterou může vynášet půda této třídy, je omezena konkurujícími dodatečnými vklady kapitálu na starých pachtech.

Všechny tyto falešné vytáčky však neřeší problém, který zní prostě: Předpokládejme, že tržní cena obilí (která nám v tomto rozboru zastupuje všechny produkty půdy) stačí k tomu, aby se mohly začít obdělávat části půdy třídy *A* a aby kapitál vynaložený na tato nová pole vytěžil výrobní cenu výrobku, tj. náhradu kapitálu plus průměrný zisk. Předpokládejme tedy, že jsou tu podmínky pro normální zhodnocení kapitálu na půdě třídy *A*. Stačí to? Může se pak tento kapitál skutečně vložit? Nebo musí tržní cena stoupnout natolik, aby i nejhorší půda *A* vynášela rentu? Tj. klade monopol pozemkového vlastníka vkládání kapitálu mez, jíž by z čistě kapitalistického hlediska nebylo, kdyby neexistoval tento monopol? Už z podmínek vytyčené otázky vyplývá, že existují-li např. na starých pachtech dodatečné vklady kapitálu, které při dané tržní ceně nevynášejí rentu, nýbrž jen průměrný zisk, neřeší to nijak otázku, zda je opravdu možno vložit kapitál do půdy třídy *A*, která by rovněž vynášela průměrný zisk, ale ne rentu. Vždyť právě to je otázka. Že dodatečné vklady kapitálu, které nevynášejí rentu, nejsou s to uspokojit potřebu, je dokázáno nutností přibrat novou půdu třídy *A*. Obdělává-li se další půda *A* jen potud, pokud vynáší rentu, tedy víc než výrobní cenu, jsou možné jen dva případy. Buď musí být tržní cena taková, že i poslední dodatečné vklady kapitálu na starých pachtech vynášejí mimořádný zisk, ať už ho shrábne pachtýř, nebo majitel půdy. Tento vzestup ceny a tento mimořádný zisk z posledních dodatečných vkladů kapitálu by pak byl následek toho, že se půda *A* nemůže obdělat, nevynese-li rentu. Neboť kdyby pro obdělávání stačila výrobní cena, výnos pouhého průměrného zisku, nestoupla by cena tak vysoko a nové pozemky by začaly konkurovat už tehdy, jakmile by začaly vynášet tyto pouhé výrobní ceny. S dodatečnými vklady kapitálu na starých pachtech, které by nevynášely rentu, by pak konkurovaly vklady

kapitálu na půdě *A*, které by rovněž nevynášely rentu. — Anebo poslední vklady kapitálu na starých pachtech nevynášejí rentu, ale přesto stoupla tržní cena natolik, že se půda *A* může začít obdělávat a vynáší rentu. V tomto případě je dodatečný vklad kapitálu, který nevynáší rentu, možný jen proto, že se půda *A* nemůže obdělávat, dokud jí tržní cena neumožní platit rentu. Kdyby tato podmínka neexistovala, začala by se obdělávat již při nižším stavu ceny a k oněm pozdějším vkladům kapitálu na starých pachtech, které potřebují vysokou tržní cenu, jestliže mají vynášet obvyklý zisk bez renty, by nemohlo dojít. Vždyť i při vysoké tržní ceně vynášejí jen průměrný zisk. Při nižší tržní ceně, která by se s obděláním půdy *A* stala jako její výrobní cena regulující cenou, by tedy tento zisk nevynášely, za tohoto předpokladu by k nim nemohlo vůbec dojít. Renta z půdy *A* by tak sice byla diferenciální rentou ve srovnání s těmito vklady kapitálu na starých pachtech, které nevynášejí rentu. Ale že pozemky *A* tvoří takovou diferenciální rentu, je pouze následkem toho, že vůbec nejsou dostupné pro obdělávání, ledaže vynesou rentu; že tedy nutnost této renty sama o sobě a pro sebe není podmíněna žádným rozdílem mezi druhy půdy a současně klade hranici možnému umísťování dodatečných kapitálů na starých pachtech. V obou případech by renta z půdy *A* nebyla prostým následkem vzestupu cen obilí, nýbrž opačně: to, že nejhorší půda musí vynášet rentu, aby se vůbec směla obdělávat, by bylo příčinou vzestupu obilních cen na takovou výši, kdy je možno splnit tuto podmínku.

Diferenciální renta má tu zvláštnost, že pozemkové vlastnictví zde pouze zachycuje mimořádný zisk, který by jinak shrábl pachtýř, a skutečně ji za jistých okolností shrabuje po dobu trvání pachtovní smlouvy. Pozemkové vlastnictví tu je pouze příčinou, že se určitá část ceny zboží, která vzniká bez jeho přičinění (tím, že výrobní cena, regulující tržní cenu, je určována konkurencí) a není nic jiného než mimořádný zisk — že se tato část ceny zboží přenáší z jedné osoby na druhou, z kapitalisty na pozemkového vlastníka. Avšak pozemkové vlastnictví tu není příčinou, která *vytváří* tuto součást ceny čili vzestup ceny, který tato součást předpokládá. Naproti tomu, jestliže se nemůže nejhorší půda *A* obdělávat — ačkoliv by její obdělávání vynášelo výrobní cenu — dokud nevynáší určitý přebytek nad touto výrobní cenou, určitou rentu, je pozemkové vlastnictví vlastní příčinou *tohoto* vzestupu ceny. *Vlastnictví půdy samo vytvořilo rentu.*

Na tom se nic nemění, je-li, jako ve druhém prozkoumaném případě, renta, která se nyní platí z půdy *A*, diferenciální rentou ve srovnání s posledním dodatečným vkladem kapitálu na starých pachtech, který vynáší jen výrobní cenu. Neboť to, že půda *A* se nemůže obdělávat, dokud regulující tržní cena nestoupne natolik, aby půda *A* mohla vynášet rentu — jen to je tu příčinou, že tržní cena stoupá až k bodu, kdy poslední vklady kapitálu na starých pachtech vytěží sice jen svou výrobní cenu, ale takovou výrobní cenu, která přitom vynáší rentu pro půdu *A*. To, že se vůbec musí z této půdy platit renta, je tu příčinou vytvoření diferenciální renty mezi půdou *A* a posledními vklady kapitálu na starých pachtech.

Mluvíme-li vůbec o tom, že — za předpokladu, že se cena obilí reguluje výrobní cenou — půda třídy *A* neplatí rentu, máme na mysli rentu v kategorickém smyslu slova. Jestliže pachtýř platí pachtovné, které je srážkou buď z normální mzdy jeho dělníků, nebo z jeho vlastního normálního průměrného zisku, neplatí rentu, samostatnou součást ceny svého zboží, odlišnou od mzdy a zisku. Již dříve jsme poznamenali, že se to děje v praxi ustavičně. Pokud je mzda zemědělských dělníků v některé zemi všeobecně snížena pod normální průměrnou hladinu a to, co se strhne ze mzdy, část mzdy, se tudíž všeobecně stává součástí renty, to není u pachtýře nejhorší půdy výjimkou; ve stejné výrobní ceně, která umožňuje obdělávání nejhorší půdy, je již tato nízká mzda jednou z položek, a prodej výrobku za výrobní cenu proto pachtýři této půdy neumožňuje platit rentu. Pozemkový vlastník může také propachtovat půdu dělníkovi, který se spokojí s tím, že bude ve formě renty platit někomu jinému všechno, nebo převážnou část toho, co mu prodejní cena vynese navíc nad mzdu. Ve všech těchto případech se však neplatí skutečná renta, ačkoliv se platí pachtovné. Ale tam, kde existují poměry, které odpovídají kapitalistickému způsobu výroby, se musí shodovat renta a pachtovné. A právě tento normální poměr tu máme zkoumat.

Když nám nepomohou vyřešit náš problém ani případy, které jsme výše prozkoumali, kdy se za kapitalistického způsobu výroby skutečně může vkládat do půdy kapitál, i když nevynáší rentu, pomůže nám ještě méně odvolávat se na koloniální poměry. Co kolonii dělá kolonií — mluvíme tu jen o zemědělských koloniích ve vlastním smyslu — je nejen množství úrodných pozemků, které jsou v přírodním stavu. Je to spíše to, že tyto pozemky nejsou zabrány, nejsou podřízeny pozemkovému vlastnictví.

To způsobuje onen obrovský rozdíl mezi starými zeměmi a koloniemi, pokud jde o půdu: že právně nebo fakticky neexistuje pozemkové vlastnictví, jak správně poznamenává Wakefield([35]) a jak už dlouho před ním objevil fyziokrat Mirabeau otec a jiní starší ekonomové. Nezáleží tu vůbec na tom, zda si kolonisté prostě půdu přivlastní nebo zda pod titulem nominální ceny zaplatí státu ve skutečnosti jen poplatek za platný právní titul k půdě. Nezáleží ani na tom, že již usazení kolonisté jsou právními vlastníky půdy. Pozemkové vlastnictví tu skutečně není mezí pro vkládání kapitálu nebo také práce bez kapitálu; to, že část půdy už zabrali kolonisté, kteří se tam již usadili, nebere novým příchozím možnost udělat z nové půdy sféru umístění svého kapitálu nebo své práce. Jestliže se tedy má zkoumat, jak působí pozemkové vlastnictví na cenu produktů půdy a na rentu tam, kde omezuje půdu jako sféru vkládání kapitálu, je nanejvýš nesmyslné odvolávat se na svobodné buržoazní kolonie, kde neexistuje ani kapitalistický způsob výroby v zemědělství, ani forma pozemkového vlastnictví, která mu odpovídá, kde fakticky vůbec neexistuje pozemkové vlastnictví. Tak např. Ricardo v kapitole o pozemkové rentě. V úvodu říká, že chce zkoumat, jaký vliv má přivlastňování půdy na hodnotu produktů půdy, a hned nato uvádí pro ilustraci kolonie, přičemž předpokládá, že půda tam existuje relativně v prvopočátečním stavu a její exploatace není omezena monopolem pozemkového vlastnictví.

Pouhé právní vlastnictví půdy nevytváří vlastníkovi pozemkovou rentu. Ale dává mu ovšem moc, aby nedal svou půdu exploatovat dotud, dokud ekonomické poměry neumožní takové její zhodnocení, které mu vynese určitý přebytek, ať už se půdy použije k vlastnímu zemědělství, nebo k jiným výrobním účelům, jako pro stavby etc. Nemůže zvětšit ani zmenšit absolutní rozsah tohoto pole působnosti, může ovšem změnit množství půdy, které přijde na trh. Je tudíž, jak poznamenal již Fourier, charakteristický fakt, že ve všech civilizovaných zemích zůstává stále neobdělána poměrně značná část půdy.

Předpokládejme tedy případ, že poptávka vyžaduje, aby se začaly obdělávat nové pozemky, řekněme méně úrodné než ty, které se obdělávaly dosud; propachtuje pozemkový vlastník tyto pozemky zadarmo, protože tržní cena produktu půdy stoupla natolik, že vklad kapitálu do této půdy

([35]) *Wakefield:* England and America. Londýn 1833. Srovnej také knihu I, kap. XXV.

vynáší pachtýři výrobní cenu, a tudíž obvyklý zisk? Naprosto ne. Vklad kapitálu mu musí přinést rentu. Propachtuje je teprve tehdy, až může dostat pachtovné. Tržní cena musí tedy stoupnout nad výrobní cenu, na $V + r$, aby se pozemkovému vlastníkovi mohla platit renta. Protože podle předpokladu pozemkové vlastnictví bez propachtování nic nevynáší, je ekonomicky bezcenné, stačí nepatrný vzestup tržní ceny nad výrobní cenu, aby přinesl na trh novou půdu nejhoršího druhu.

A tu vzniká otázka: Vyplývá z toho, že nejhorší půda vynáší pozemkovou rentu, kterou nelze vyvodit z rozdílu v úrodnosti, že cena produktu půdy je nezbytně monopolní cenou v obvyklém smyslu čili že je to cena, v níž je obsažena renta ve stejné formě jako daň, ale s tím rozdílem, že tuto daň vybírá pozemkový vlastník místo státu? Že tato daň má své dané ekonomické meze, to je samozřejmé. Je omezena dodatečnými vklady kapitálu na starých pachtech, konkurencí cizích plodin — předpokládá se jejich volný dovoz — vzájemnou konkurencí mezi pozemkovými vlastníky, konečně potřebou a platební schopností spotřebitelů. Ale o to tu nejde. Jde o to, zda renta, kterou dává nejhorší půda, vchází do ceny jejího produktu, která podle předpokladu reguluje všeobecnou tržní cenu, stejně jako daň do ceny zdaněného zboží, tj. jako prvek nezávislý na jeho hodnotě.

To naprosto není nutný závěr a vznikl jen proto, že dosud nebyl pochopen rozdíl mezi hodnotou zboží a jeho výrobní cenou. Viděli jsme, že výrobní cena nějakého zboží není vůbec totožná s jeho hodnotou, ačkoliv výrobní ceny jednotlivých zboží, zkoumané jako totalita, se regulují pouze svou celkovou hodnotou a pohyb výrobních cen různých druhů zboží za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti jsou nezměněny, je určen výhradně pohybem jejich hodnot. Ukázali jsme, že výrobní cena zboží může být nad jeho hodnotou nebo pod ní a že se jen výjimečně kryje s jeho hodnotou. Fakt, že se produkty půdy prodávají nad svou výrobní cenou, proto ještě nijak nedokazuje, že se prodávají nad svou hodnotou; tak jako fakt, že průmyslové výrobky se v průměru prodávají za svou výrobní cenu, vůbec nedokazuje, že se prodávají za svou hodnotu. Je možné, že se zemědělské výrobky prodávají nad svou výrobní cenou a pod svou hodnotou, jako na druhé straně mnoho průmyslových výrobků vynáší výrobní cenu jen proto, že se prodávají nad svou hodnotou.

Poměr výrobní ceny nějakého zboží k jeho hodnotě je určen výhradně

poměrem, v jakém je variabilní část kapitálu, který je vyrobil, k jeho konstantní části, čili organickým složením kapitálu, který zboží vyrobil. Jestliže složení kapitálu je v některé výrobní sféře nižší než složení průměrného společenského kapitálu, tj. je-li poměr jeho variabilní součásti, součásti vynaložené na mzdu, k jeho konstantní součásti, vynaložené na věcné pracovní podmínky, větší než u průměrného společenského kapitálu, musí být hodnota jeho výrobku nad výrobní cenou. Tj. protože takový kapitál používá více živé práce, vyrábí při stejném vykořisťování práce více nadhodnoty, tedy více zisku než stejně velká alikvotní část průměrného společenského kapitálu. Hodnota jeho výrobku je proto vyšší než jeho výrobní cena, protože se tato výrobní cena rovná náhradě kapitálu plus průměrnému zisku, a průměrný zisk je nižší než zisk vyrobený v tomto zboží. Nadhodnota vyrobená průměrným společenským kapitálem je menší než nadhodnota vyrobená kapitálem tohoto nižšího složení. Opačně je tomu, jestliže kapitál vložený do určité výrobní sféry má vyšší složení než průměrný společenský kapitál. Hodnota zboží, které vyrobí, je nižší než jeho výrobní cena, což je u výrobků nejpokročilejších průmyslových odvětví všeobecným jevem.

Jestliže kapitál v určité výrobní sféře má nižší složení než průměrný společenský kapitál, je to především pouze jiný výraz toho, že produktivní síla společenské práce v této zvláštní výrobní sféře je pod průměrnou úrovní, neboť dosažený stupeň produktivní síly se projevuje v relativní převaze konstantní části kapitálu nad variabilní čili v ustavičném poklesu součásti, kterou daný kapitál vynakládá na mzdu. Jestliže naopak kapitál v určité výrobní sféře má vyšší složení, je to výrazem toho, že vývoj produktivní síly převyšuje průměrnou úroveň.

Nemluvíme-li o uměleckých pracích ve vlastním smyslu, jejichž zkoumání nepatří podle povahy věci do našeho tématu, rozumí se ostatně samo sebou, že různé výrobní sféry vyžadují podle svých technických zvláštností různý poměr mezi konstantním a variabilním kapitálem a že živá práce musí v některých sférách zaujímat větší prostor a v jiných méně. Např. v extraktivním průmyslu, který je třeba přesně odlišovat od zemědělství, odpadá úplně surovina jako prvek konstantního kapitálu a i pomocný materiál má jen někde významnou úlohu. V důlním průmyslu však má značný význam druhá část konstantního kapitálu, fixní kapitál. Ale i zde je možno pokrok měřit relativním konstantním kapitálem ve srovnání s variabilním.

Jestliže složení kapitálu ve vlastním zemědělství je nižší než složení průměrného společenského kapitálu, vyjadřovalo by to prima facie, že v zemích s rozvinutou výrobou nepokročilo zemědělství tak daleko jako zpracovatelský průmysl. Nepřihlížíme-li ke všem ostatním a zčásti rozhodujícím ekonomickým okolnostem, vysvětlil by se tento fakt už tím, že mechanické vědy, a zejména jejich použití, se rozvíjejí dříve a rychleji než chemie, geologie a fyziologie a zejména zase jejich použití v zemědělství — ty se začaly rozvíjet později, zčásti zcela nedávno. Je ostatně nesporný a dávno známý([36]) fakt, že pokrok zemědělství se ustavičně projevuje v relativním růstu konstantní části kapitálu proti variabilní. Otázku, zda v určité zemi s kapitalistickou výrobou, např. v Anglii, je složení zemědělského kapitálu nižší než složení průměrného společenského kapitálu, je možno rozhodnout jen statisticky a podrobně se jí zabývat je pro náš účel zbytečné. Buď jak buď je teoreticky jisté, že jen za tohoto předpokladu může hodnota zemědělských výrobků převyšovat jejich výrobní cenu, tj. že nadhodnota, kterou v zemědělství vyrábí kapitál dané velikosti, nebo což je totéž, nadpráce, kterou kapitál uvádí do pohybu a které velí (tedy i použitá živá práce vůbec), je větší než u stejně velkého kapitálu průměrného společenského složení.

Pro formu renty, kterou zde zkoumáme a která může vzniknout jen za tohoto předpokladu, tedy stačí tento předpoklad. Kde odpadá tato hypotéza, odpadá i forma renty, která jí odpovídá.

Ale pouhý fakt, že hodnota zemědělských výrobků převyšuje jejich výrobní cenu, by sám o sobě nijak nestačil, aby vysvětlil existenci pozemkové renty nezávislé na rozdílu v úrodnosti různých druhů půdy nebo postupných vkladů kapitálu na stejné půdě, zkrátka takové renty, která je pojmově odlišná od diferenciální renty, a kterou tudíž můžeme nazvat ***absolutní renta***. Celá řada manufakturních výrobků má vlastnost, že jejich hodnota převyšuje jejich výrobní cenu, ale proto ještě nevynášejí přebytek nad průměrným ziskem čili mimořádný zisk, který by se mohl přeměňovat v rentu. Naopak. Existence a pojem výrobní ceny a všeobecné míry zisku, kterou zahrnuje výrobní cena, jsou založeny na tom, že se jednotlivá zboží neprodávají za svou hodnotu. Výrobní ceny vznikají vyrovnáváním zbožních hodnot, kterým se po nahrazení příslušných kapitálových hodnot,

([36]) Viz Dombasle a R. Jones.[37]

spotřebovaných v různých výrobních sférách, nerozděluje celková nadhodnota podle toho, kolik se jí v jednotlivých výrobních sférách vyrobilo, a kolik jí tudíž je v jejich výrobcích, nýbrž podle velikosti zálohovaných kapitálů. Jen tak vzniká průměrný zisk a výrobní cena zboží, jejíž charakteristickou složkou je průměrný zisk. Stálá tendence kapitálů je vyvolávat prostřednictvím konkurence toto vyrovnání v rozdělování nadhodnoty vytvořené celkovým kapitálem a překonat všechny překážky, které tomuto vyrovnání stojí v cestě. Mají proto tendenci trpět jen takové mimořádné zisky, které za žádných okolností nevznikají z rozdílu mezi hodnotou a výrobní cenou zboží, nýbrž naopak z rozdílu mezi všeobecnou výrobní cenou, jež reguluje trh, a individuálními výrobními cenami, které se od ní liší; takové mimořádné zisky, které tudíž nevznikají z rozdílu mezi dvěma výrobními sférami, nýbrž uvnitř každé výrobní sféry, které se tedy nedotýkají všeobecných výrobních cen v různých sférách, tj. všeobecné míry zisku, a předpokládají naopak přeměnu hodnot ve výrobní ceny a všeobecnou míru zisku. Tento předpoklad se však zakládá — jak jsme vyložili dříve — na neustálé změně v proporcionálním rozdělení celkového společenského kapitálu mezi různé výrobní sféry, na ustavičném přílivu a odlivu kapitálů, na jejich přenosnosti z jedné sféry do druhé, zkrátka na jejich volném pohybu mezi těmito různými výrobními sférami jako příslušnými disponibilními oblastmi pro umístění samostatných částí celkového společenského kapitálu. Při tom se předpokládá, že žádné překážky — leda čistě náhodné a dočasné — nebrání, aby konkurence kapitálů redukovala hodnotu na výrobní cenu např. ve výrobní sféře, ve které hodnota zboží převyšuje jeho výrobní cenu čili v níž vyrobená nadhodnota převyšuje průměrný zisk, a tím proporcionálně rozdělovat přebývající nadhodnotu této výrobní sféry mezi všechny sféry, kterých využívá kapitál. Nastane-li opak, narazí-li kapitál na cizí moc, kterou může překonat jen zčásti nebo vůbec ne a která klade meze jeho umístění ve zvláštních výrobních sférách a připouští je pouze za podmínek, za nichž je ono všeobecné vyrovnání nadhodnoty na průměrný zisk vyloučeno úplně nebo částečně, v takových výrobních sférách z přebytku hodnoty zboží nad jeho výrobní cenou vzniká zřejmě mimořádný zisk, který se může přeměnit v rentu a jako renta se osamostatnit od zisku. A jako taková cizí moc a hranice se staví proti kapitálu při jeho vkládání do půdy čili proti kapitalistovi vystupuje pozemkový vlastník.

Pozemkové vlastnictví je tu přehradou, která nepřipustí nové umístění kapitálu na půdě dosud neobdělané nebo nepropachtované, i když nevybírá clo, tj. i když nepožaduje rentu, ačkoliv půda, která se má začít nově obdělávat, patří k druhu, který nevynáší diferenciální rentu a který by se mohl, kdyby neexistovalo pozemkové vlastnictví, obdělávat už při sebenepatrnějším vzestupu tržní ceny, takže regulující tržní cena by tomu, kdo tuto nejhorší půdu obdělává, hradila pouze jeho výrobní cenu. Ale pro hranici, kterou klade pozemkové vlastnictví, musí tržní cena stoupnout na takovou výši, že půda může platit přebytek nad výrobní cenou, tj. rentu. Ale protože hodnota zboží vyráběného zemědělským kapitálem převyšuje podle předpokladu jeho výrobní cenu, tvoří tato renta (vyjma případ, který hned prozkoumáme) přebytek hodnoty nad výrobní cenou nebo jeho část. To, zda se renta rovná celému rozdílu mezi hodnotou a výrobní cenou, nebo jen větší či menší částí tohoto rozdílu, záviselo by úplně na stavu nabídky a poptávky a na rozloze nově obdělávaného území. Dokud by se renta nerovnala přebytku hodnoty zemědělských výrobků nad jejich výrobní cenou, vcházela by vždy část tohoto přebytku do všeobecného vyrovnávání a proporcionálního rozdělování veškeré nadhodnoty mezi různé jednotlivé kapitály. Jakmile by se renta rovnala přebytku hodnoty nad výrobní cenou, přestala by se celá část nadhodnoty, jež přesahuje průměrný zisk, účastnit tohoto vyrovnávání. Ale ať by se tato absolutní renta rovnala celému přebytku hodnoty nad výrobní cenou, nebo pouze jeho části, v obou případech by se zemědělské výrobky prodávaly za monopolní cenu nikoliv proto, že by jejich cena byla nad jejich hodnotou, nýbrž proto, že by se rovnala jejich hodnotě, nebo proto, že by byla pod jejich hodnotou, ale nad jejich výrobní cenou. Jejich monopol by záležel v tom, že by se na rozdíl od jiných průmyslových výrobků, jejichž hodnota je nad všeobecnou výrobní cenou, nevyrovnávaly na výrobní cenu. Protože část hodnoty i výrobní ceny je ve skutečnosti stálá daná veličina, totiž cena nákladů, kapitál spotřebovaný ve výrobě $= k$, je rozdíl mezi nimi ve druhé, proměnlivé části, v nadhodnotě; ta se ve výrobní ceně rovná $z$, zisku, tj. celkové nadhodnotě, vypočítané v poměru ke společenskému kapitálu a ke každému jednotlivému kapitálu jako jeho alikvotní části, v hodnotě zboží se však rovná skutečné nadhodnotě vyrobené tímto jednotlivým kapitálem a tvoří nedílnou část jím vyrobených zbožních hodnot. Jestliže hodnota zboží převyšuje jeho výrobní cenu, je výrobní

cena $= k + z$, hodnota $= k + z + d$, takže $z + d =$ nadhodnotě, která v něm je. Rozdíl mezi hodnotou a výrobní cenou je tedy $= d$, přebytku nadhodnoty, vyrobené tímto kapitálem, nad nadhodnotou, která na něj připadá podle všeobecné míry zisku. Z toho vyplývá, že cena zemědělských výrobků může být vyšší než jejich výrobní cena, i když nedosahuje jejich hodnoty. Dále z toho vyplývá, že až k určitému bodu mohou ceny zemědělských výrobků trvale stoupat, než jejich cena dosáhne jejich hodnoty. Vyplývá z toho rovněž, že jen v důsledku monopolu pozemkového vlastnictví se může přebytek hodnoty zemědělských výrobků nad jejich výrobní cenou stát momentem, který určuje jejich všeobecnou tržní cenu. Konečně z toho vyplývá, že v tomto případě není zdražení výrobku příčinou renty, nýbrž renta je příčinou zdražení výrobku. Jestliže se cena výrobku plošné jednotky nejhorší půdy rovná $V + r$, stoupají všechny diferenciální renty o příslušné násobky $r$, protože podle předpokladu se $V + r$ stává regulující tržní cenou.

Kdyby bylo průměrné složení nezemědělského společenského kapitálu $= 85_c + 15_v$ a míra nadhodnoty 100 %, byla by výrobní cena $= 115$. Kdyby bylo složení zemědělského kapitálu $= 75_c + 25_v$, byla by při stejné míře nadhodnoty hodnota výrobku a regulující tržní hodnota $= 125$. Kdyby se zemědělský výrobek vyrovnával s nezemědělským na průměrnou cenu (pro stručnost máme za to, že celkový kapitál je v obou výrobních odvětvích stejný), byla by celková nadhodnota $= 40$, tedy 20 % z kapitálu 200. Výrobek obou odvětví by se prodával za 120. Při vyrovnávání na výrobní ceny by tedy průměrné tržní ceny nezemědělského výrobku stouply nad hodnotu výrobku a tržní ceny zemědělského výrobku by klesly pod hodnotu výrobku. Kdyby se zemědělské výrobky prodávaly za svou plnou hodnotu, byly by o 5 dražší a průmyslové výrobky o 5 levnější než při vyrovnání. Jestliže poměry na trhu nedovolí prodávat zemědělské výrobky za jejich plnou hodnotu, vytěžit celý přebytek nad výrobní cenou, bude účinek toho mezi oběma krajními body; průmyslové výrobky se budou prodávat o něco dráže než za hodnotu a zemědělské výrobky o něco dráže než za výrobní cenu.

Ačkoliv pozemkové vlastnictví může cenu zemědělských výrobků vyšroubovat nad jejich výrobní cenu, nezávisí na něm, nýbrž na celkové situaci na trhu, nakolik tržní cena převýší výrobní cenu a blíží se hodnotě, v jaké míře se tedy nadhodnota vyrobená v zemědělství nad daný prů-

měrný zisk buď přemění v rentu, anebo vejde do všeobecného vyrovnávání nadhodnoty na průměrný zisk. V každém případě je tato absolutní renta, která vzniká z přebytku hodnoty nad výrobní cenou, pouze částí zemědělské nadhodnoty, přeměněnou v rentu, uchvácenou pozemkovým vlastníkem; úplně tak jako diferenciální renta vzniká z přeměny mimořádného zisku v rentu, z toho, že se tohoto mimořádného zisku při všeobecně regulující výrobní ceně zmocňuje pozemkové vlastnictví. Jedině tyto dvě formy renty jsou normální. Kromě nich může být renta založena jen na monopolní ceně ve vlastním smyslu, která není určena ani výrobní cenou, ani hodnotou zboží, nýbrž potřebou a platební schopností kupujících; její rozbor patří do nauky o konkurenci, kde se zkoumá skutečný pohyb tržních cen.

Kdyby se v nějaké zemi už propachtovala všechna půda vhodná k zemědělství — předpokládá se jako všeobecný jev kapitalistický výrobní způsob a normální poměry — nebylo by půdy, která by nevynášela rentu, ale mohly by být vklady kapitálu, jednotlivé části kapitálu vloženého do půdy, které by nevynášely rentu; neboť jakmile se půda propachtovala, přestává pozemkové vlastnictví působit jako absolutní hranice pro nutné vkládání kapitálu. Jako relativní hranice působí i potom ještě potud, že fakt, že kapitál vtělený do půdy připadá pozemkovému vlastnictví, klade pachtýři velmi určité meze. Jen v tomto případě by se všechna renta přeměňovala v diferenciální rentu, diferenciální rentu určenou nikoliv rozdílem v bonitě půdy, nýbrž rozdílem mezi mimořádnými zisky dosaženými z posledních vkladů kapitálu na určité půdě a rentou, která by se platila za pacht půdy nejhorší třídy. Jako absolutní hranice působí pozemkové vlastnictví jen potud, pokud se vůbec přístup k půdě jako ke sféře vkládání kapitálu podmiňuje poplatkem pozemkovému vlastníkovi. Jakmile pozemkový vlastník povolí přístup, nemůže už klást nějaké absolutní meze kvantitativnímu rozsahu vkládání kapitálu do daného pozemku. Stavbě domů vůbec klade mez vlastnictví třetí osoby k pozemku, na kterém se má postavit dům. Jakmile se však pozemek propachtuje na stavbu domů, závisí už na pachtýři, zda na něm vystaví dům vysoký či nízký.

Kdyby bylo průměrné složení zemědělského kapitálu stejné jako složení průměrného společenského kapitálu nebo vyšší, absolutní renta — stále v tom smyslu, jak jsme ji vyložili — by odpadla; tj. odpadla by renta, která se liší jak od diferenciální renty, tak od renty založené na vlastní mono-

polní ceně. Hodnota zemědělského výrobku by pak nepřevyšovala jeho výrobní cenu a zemědělský kapitál by neuváděl do pohybu více práce, tedy by také nerealizoval více nadpráce než nezemědělský kapitál. Totéž by nastalo, kdyby se složení zemědělského kapitálu s pokrokem kultury vyrovnalo složení průměrného společenského kapitálu.

Na první pohled se zdá, že je rozpor předpokládat, že se na jedné straně zvyšuje složení zemědělského kapitálu, že tedy roste jeho konstantní část proti variabilní, a na straně druhé, že cena zemědělského výrobku musí stoupnout tak vysoko, aby nová půda, horší než dosavadní, mohla platit rentu, která by v tomto případě mohla pocházet jen z přebytku tržní ceny nad hodnotou a výrobní cenou, zkrátka pouze z monopolní ceny výrobku.

Tu je třeba rozlišovat.

Když jsme zkoumali, jak se tvoří míra zisku, viděli jsme především, že kapitály, které jsou po technologické stránce složeny stejně, tj. v poměru ke strojům a surovině uvádějí do pohybu stejné množství práce, mohou mít přesto rozdílné složení, protože jejich konstantní části mají rozdílnou hodnotu. Surovina nebo stroje mohou být v jednom případě dražší než ve druhém. Aby se uvedlo do pohybu stejné množství práce (a to by bylo podle předpokladu potřeba ke zpracování téhož množství suroviny), musel by se v jednom případě zálohovat větší kapitál než ve druhém, protože např. s kapitálem 100 nemohu uvést do pohybu stejné množství práce, jestliže surovina, která se musí zaplatit rovněž z tohoto 100, stojí v jednom případě 40, ve druhém 20. Ale že tyto kapitály jsou po technologické stránce složeny stejně, to by se ukázalo hned, jakmile by cena dražší suroviny klesla na úroveň ceny levnější suroviny. Poměr hodnot variabilního a konstantního kapitálu by pak byl stejný, ačkoliv v technickém poměru mezi použitou živou prací a množstvím i povahou použitých pracovních podmínek nenastala změna. Na druhé straně, díváme-li se na to z hlediska pouhého hodnotového složení, mohl by se kapitál nižšího organického složení v důsledku pouhého vzestupu hodnoty jeho konstantních částí dostat zdánlivě naroveň kapitálu vyššího, organického složení. Předpokládejme, že máme kapitál $= 60_c + 40_v$, protože používá mnoho strojů a suroviny ve srovnání s živou prací, a jiný kapitál $= 40_c + 60_v$, protože používá mnoho živé práce (60 %), málo strojů (řekněme 10 %), a v poměru k pracovní síle málo suroviny, a k tomu levné (řekněme 30 %); pak pouhým zvýšením hodnoty surovin a pomocných látek z 30 na 80 by se mohlo

složení vyrovnat tak, že by u druhého kapitálu na 10 ve strojích připadalo 80 v surovinách a 60 v pracovní síle, tedy $90_c + 60_v$, což by v procentech bylo rovněž $= 60_c + 40_v$, i když by se nijak nezměnilo technické složení. Kapitály stejného organického složení mohou tedy mít rozdílné hodnotové složení a kapitály stejného procentního hodnotového složení mohou být na různých stupních organického složení, tedy vyjadřovat různé vývojové stupně společenské produktivní síly práce. Pouhá okolnost, že by zemědělský kapitál byl svým hodnotovým složením na všeobecné úrovni, by tedy ještě nedokazovala, že u něho společenská produktivní síla práce dosáhla stejné úrovně vývoje. Mohlo by to svědčit jen o tom, že výrobek tohoto kapitálu, který zase tvoří část jeho výrobních podmínek, je dražší nebo že se nyní musí pomocné látky, jako hnojivo, přivážet zdaleka, zatímco dříve byly přímo u ruky, apod.

Avšak bez ohledu na to je nutno uvážit zvláštní charakter zemědělství.

Předpokládejme, že se v něm začne v širším měřítku používat strojů, které ušetří práci, chemických pomocných prostředků etc., že tedy konstantní kapitál roste technicky, nejen v hodnotě, ale i v množství, proti množství používané pracovní síly; pak jde v zemědělství (jako v důlním průmyslu) nejen o společenskou, nýbrž i o přirozenou produktivitu práce, která závisí na přírodních podmínkách práce. Je možné, že vzrůst společenské produktivní síly v zemědělství jen kompenzuje, anebo ani nekompenzuje úbytek přírodní síly — tato kompenzace může rozhodně působit jen dočasně — takže přes technický pokrok výrobek nezlevní, nýbrž se jen zabrání jeho ještě většímu zdražení. Je také možné, že při stoupající ceně obilí ubývá absolutního množství výrobku, zatímco poměrný mimořádný výrobek roste; je to totiž možné, jestliže se relativně zvětšuje konstantní kapitál, který se skládá hlavně ze strojů nebo dobytka, kde se musí nahrazovat jen opotřebování, a zmenšuje-li se příslušně variabilní část kapitálu, vynakládaná na mzdu, která se musí vždy celá nahrazovat z výrobku.

Je však také možné, že při pokroku zemědělství je třeba jen mírného vzestupu tržní ceny nad průměr, aby se mohla obdělávat horší půda, která by zároveň vynášela rentu, zatímco při nižší úrovni pomocných technických prostředků by k tomu bylo třeba většího vzestupu tržní ceny.

Fakt, že např. při chovu dobytka ve velkém je množství použité pracovní síly velmi nepatrné ve srovnání s konstantním kapitálem, jenž exis-

tuje v dobytku, by se mohl považovat za rozhodující proti tvrzení, že zemědělský kapitál, a to v procentech, uvádí do pohybu více pracovní síly než nezemědělský průměrný společenský kapitál. Zde je však třeba poznamenat, že při výkladu renty vycházíme jako z rozhodujícího činitele z oné části zemědělského kapitálu, která vyrábí základní rostlinnou potravinu, tedy u civilizovaných národů vůbec hlavní životní prostředek. Už A. Smith dokázal — a v tom je jedna z jeho zásluh — že pro chov dobytka a v průměru vůbec pro všechny kapitály vložené do půdy za jiným účelem než k výrobě hlavních životních prostředků, tedy např. obilí, se cena určuje docela jinak. Určuje ji tu totiž, že cena produktu půdy, jíž se používá například jako umělé louky k chovu dobytka, která by se však stejně dobře dala přeměnit v ornou půdu jisté bonity — že cena produktu této půdy musí stoupnout natolik, aby vynášela tutéž rentu jako stejně dobrá orná půda; renta z půdy, na níž se pěstuje obilí, tu tedy spoluurčuje cenu dobytka, a proto Ramsay správně poznamenal, že tak renta, ekonomický výraz pozemkového vlastnictví, tedy pozemkové vlastnictví uměle zvyšuje cenu dobytka.[38]

„Když se rozšíří obdělaná plocha, nestačí už neobdělávaný úhor k tomu, aby se mohla uspokojit poptávka po jatečném dobytku. K odchovu a výkrmu dobytka se musí použít velké části obdělávaných pozemků, a cena dobytka musí být proto tak vysoká, aby zaplatila nejen práci na něj vynaloženou, ale i rentu, kterou by měl z této půdy její vlastník, a zisk, který by z ní měl pachtýř, kdyby se obdělávala jako orná půda. Dobytek odchovaný na nejzanedbanějších rašeliništích se prodává na trh, podle váhy a jakosti, za stejnou cenu jako dobytek odchovaný na nejlepší půdě. Majitelé těchto rašelinišť z toho těží a zvyšují rentu ze svých pozemků úměrně ceně dobytka." (A. Smith, kniha I., kap. XI, část 1.)

Zde tedy také na rozdíl od renty z obilí je diferenciální renta ve prospěch horší půdy.

Absolutní renta objasňuje některé jevy, které na první pohled budí zdání, že renta vzniká z pouhé monopolní ceny. Vezměme např. majitele, jehož les roste bez jakéhokoliv lidského přičinění, není tedy výsledkem lesního hospodaření, třeba v Norsku, abychom navázali na příklad A. Smitha. Ať mu platí rentu kapitalista, který dává les kácet, třeba proto, že v Anglii je poptávka po dříví, nebo ať dává les kácet sám jako kapitalista, dostává ve dříví kromě zisku ze zálohovaného kapitálu větší nebo menší rentu. U tohoto pouze přírodního produktu se to jeví jako čistá monopolní přirážka. Ve skutečnosti se tu však kapitál skládá skoro jen

z variabilního kapitálu, vynakládaného na práci, uvádí proto do pohybu více nadpráce než jiný stejně velký kapitál. V hodnotě dřeva je tedy obsažen větší přebytek nezaplacené práce čili nadhodnoty než ve výrobku kapitálu vyššího složení. Dříví tedy může vynést průměrný zisk a majiteli lesa může připadnout značný přebytek ve formě renty. Naopak, vzhledem k tomu, že kácení lesa je možno snadno rozšířit, tj. že se tato výroba může rychle zvětšovat, je třeba mít za to, že poptávka musí velmi značně stoupnout, má-li se cena dříví vyrovnat jeho hodnotě, a majiteli tudíž ve formě renty připadnout celý přebytek nezaplacené práce (přebytek nad její částí, která připadá kapitalistovi jako průměrný zisk).

Předpokládali jsme, že půda, která se začala nově obdělávat, je ještě horší kvality než dosavadní nejhorší obdělávaná půda. Jestliže je lepší, vynáší diferenciální rentu. Zde však zkoumáme právě případ, kdy renta není diferenciální rentou. Jsou tu možné jen dva případy. Nově obdělávaná půda je buď horší, nebo je stejně dobrá jako dosavadní nejhorší obdělávaná půda. Jestliže je horší, jde o případ, který jsme už prozkoumali. Zbývá tedy ještě probrat případ, kdy je stejně dobrá.

Jak jsme již vyložili při diferenciální rentě, stejně dobrá a dokonce lepší půda se může v postupu kultivace začít nově obdělávat právě tak jako horší půda.

*Za prvé* proto, že u diferenciální renty (a u renty vůbec, neboť i u renty, která není diferenciální, vzniká vždy otázka, dovoluje-li jednak úrodnost půdy vůbec, jednak její poloha obdělávat ji při regulující tržní ceně se ziskem a rentou) působí v protichůdném směru dvě podmínky, které se mohou hned navzájem rušit, hned zase jedna nad druhou nabývat převahy. Vzestup tržní ceny — za předpokladu, že cena nákladů na obdělávání neklesla, jinak řečeno, že novým momentem, který podmiňuje zpracování nové půdy, není technický pokrok — může vést k tomu, že se začne obdělávat úrodnější půda, která byla dříve pro svou polohu vyloučena z konkurence. Anebo u méně úrodné půdy může tak vystupňovat výhodu polohy, že se tím vyrovná menší výnosnost. Nebo bez vzestupu tržní ceny může poloha díky tomu, že se zlepšily komunikace, umožnit lepším pozemkům konkurenci, jak to vidíme ve velkém měřítku u prérijních států v Severní Americe. Také v zemích se starou civilizací k tomu dochází, třebaže ne v takové míře jako v koloniích, kde rozhoduje poloha, jak správně poznamenává Wakefield.[39] Tedy za prvé protichůdný účinek

polohy a úrodnosti a za druhé proměnlivost faktoru polohy, který se nepřetržitě vyrovnává, prodělává ustavičné progresívní změny, jež směřují k vyrovnání, střídavě uvádějí stejně dobré, lepší nebo horší pozemky do nové konkurence s pozemky obdělávanými již předtím.

*Za druhé.* S vývojem přírodních věd a agronomie se mění i úrodnost půdy tím, že se mění prostředky, jimiž se může ihned využít prvků půdy. Tak se nedávno lehké druhy půdy ve Francii a ve východních anglických hrabstvích, které se dříve považovaly za špatné, dostaly mezi prvotřídní. (Viz Passy.[40]) A na druhé straně se půda, která se pro své chemické složení nepovažovala za špatnou, nýbrž jen kladla obdělání určité mechanickofyzikální překážky, mění v dobrou půdu, jakmile se objeví prostředky, jak překonat tyto překážky.

*Za třetí.* Ve všech zemích staré civilizace zcela náhodně znemožnily kultivaci staré historické a tradiční poměry např. ve formě státních pozemků, obecních pozemků etc., takže velké lány půdy se pak začínají obdělávat jen postupně. Pořadí, v němž se obdělávají, nezávisí ani na jejich bonitě, ani na jejich poloze, nýbrž na zcela vnějších okolnostech. Kdybychom studovali dějiny anglických obecních pozemků, jak je zákony o ohrazování půdy (Enclosure Bills) postupně přeměnily v soukromé vlastnictví a zúrodnily, nebylo by nic směšnějšího než fantastická představa, že volbu tohoto pořadí řídil nějaký moderní zemědělský chemik, např. Liebig, že určitá pole určil pro jejich chemické vlastnosti ke kultivaci a jiná z ní vyloučil. Rozhodovala tu spíše příležitost, která dělá zloděje; to, že velcí landlordi mohli pod více nebo méně přijatelnými právními záminkami zabrat tu či onu půdu.

*Za čtvrté.* Nehledíme-li na to, že vývojový stupeň přírůstku obyvatelstva a kapitálu, jehož se v každém daném okamžiku dosáhlo, klade rozšiřování obdělávané plochy půdy mez, i když také pružnou; nepřihlížíme-li k účinku náhod, které dočasně působí na tržní cenu, jako např. řada příznivých a nepříznivých ročních dob, závisí rozšíření rozlohy obdělávané půdy na celkovém stavu trhu kapitálu a na hospodářské situaci v dané zemi. V obdobích nedostatku kapitálu nestačí, že neobdělávaná půda může pachtýři vynášet průměrný zisk — ať vynáší rentu, nebo ne — aby se dodatečný kapitál obrátil do zemědělství. Jindy, kdy je nadbytek kapitálu, proudí kapitál do zemědělství, i když tržní cena nestoupá, jen když jsou jinak splněny normální podmínky. Lepší půdu než půdu dosud obděláva-

nou by ve skutečnosti mohl vyřadit z konkurence jen moment polohy, nebo meze, které dosud nebylo možno prolomit, nebo náhoda. Máme se tedy zabývat jen druhy půdy, které jsou stejně dobré jako druhy doposud obdělávané. Mezi novou půdou a půdou doposud obdělávanou však vždy existuje rozdíl nákladů na zúrodnění, a na stavu tržních cen a na úvěrových poměrech závisí, zda se toto provede nebo ne. Jakmile pak tato půda začne skutečně konkurovat, tržní cena za jinak stejných okolností klesne zase na svou dřívější úroveň, přičemž nově obdělávaná půda pak bude vynášet tutéž rentu jako stará půda, která jí odpovídá. Předpoklad, že nevynese rentu, dokazují jeho zastánci tím, že uznávají to, co se má dokázat, totiž: že poslední půda nevynášela rentu. Stejně by bylo možno dokazovat, že naposled vystavěné domy nevynášejí rentu kromě vlastního nájemného z budovy, ačkoliv se pronajímají. Fakt je, že vynášejí rentu už předtím, než vynášejí nájemné, i když se často dlouho nepronajímají. Tak jako postupné vklady kapitálu do určitého pozemku mohou dávat proporcionální mimořádný výnos, a tudíž stejnou rentu jako první vklady, tak mohou pole stejné bonity jako pole dosud obdělávaná dávat při stejných nákladech stejný výnos. Jinak by vůbec bylo nepochopitelné, jak se pole téže bonity mohou obdělávat postupně, a ne všechna najednou, či spíše jen jediné, aby proti sobě nevyvolalo konkurenci všech. Pozemkový vlastník je vždy ochoten brát rentu, tj. přijímat něco zadarmo; ale kapitál potřebuje určité podmínky, aby mohl vyhovět jeho přání. Vzájemná konkurence mezi pozemky proto nezávisí na tom, že pozemkový vlastník chce, aby spolu konkurovaly, nýbrž na tom, zda se najde kapitál, který bude chtít na nových polích konkurovat s ostatními.

Pokud je vlastní pozemková renta pouhou monopolní cenou, může být tato monopolní cena velmi malá, jako i absolutní renta zde může být za normálních poměrů velmi malá, ať je přebytek hodnoty výrobku nad jeho výrobní cenou jakýkoliv. Podstata absolutní renty tedy záleží v tomto: stejně velké kapitály v různých výrobních sférách vyrábějí při stejné míře nadhodnoty čili stejném vykořisťování práce různé masy nadhodnoty podle toho, jaké je jejich průměrné složení. V průmyslu se tyto různé masy nadhodnoty vyrovnávají na průměrný zisk a rozdělují se stejnoměrně mezi jednotlivé kapitály jako alikvotní části společenského kapitálu. Pozemkové vlastnictví, jakmile výroba potřebuje půdu, ať už k zemědělství, nebo k těžbě surovin, brání tomuto vyrovnávání u kapitálů vložených do půdy

a zachycuje část nadhodnoty, která by se jinak účastnila vyrovnávání na všeobecnou míru zisku. Renta je pak částí hodnoty, přesněji řečeno nadhodnoty zboží, jenže tato část nepřipadá třídě kapitalistů, která ji vysála z dělníků, nýbrž pozemkovým vlastníkům, kteří ji berou kapitalistům. Přitom se předpokládá, že zemědělský kapitál uvádí do pohybu více práce než stejně veliká část nezemědělského kapitálu. Jak velká je tato odchylka, nebo zda vůbec existuje, to závisí na relativním vývoji zemědělství proti průmyslu. Podle povahy věci se musí s pokrokem zemědělství tento rozdíl zmenšovat, jestliže poměr, ve kterém ubývá variabilní části kapitálu proti jeho konstantní části, není u průmyslového kapitálu ještě větší než u zemědělského.

Tato absolutní renta má ještě významnější úlohu ve vlastním extraktivním průmyslu, kde úplně odpadá jeden prvek konstantního kapitálu, surovina, a kde — až na odvětví, ve kterých je část, jež se skládá ze strojů a jiného fixního kapitálu, velmi značná — bezpodmínečně převládá nejnižší složení kapitálu. A právě zde, kde to vypadá, jako by renta pocházela jedině z monopolní ceny, je třeba výjimečně příznivých poměrů na trhu, jestliže se má zboží prodat za svou hodnotu čili má-li se renta rovnat celému přebytku nadhodnoty zboží nad jeho výrobní cenou. Taková je situace např. u renty z lovišť ryb, kamenolomů, divoce rostoucích lesů etc.([37])

([37]) Ricardo to odbývá neobyčejně povrchně. Viz místo proti A. Smithovi o rentě z lesů v Norsku, Principles, kap. II, hned na začátku.

# RENTA ZE STAVEBNÍCH POZEMKŮ. DŮLNÍ RENTA. CENA PŮDY

Všude, kde vůbec existuje renta, se objevuje diferenciální renta a řídí se stejnými zákony jako zemědělská diferenciální renta. Všude, kde se přírodní síly dají monopolizovat a zajišťují průmyslníkovi, který jich používá, mimořádný zisk — ať je to vodní spád, nebo bohatý důl nebo voda bohatá na ryby nebo dobře položené stavební místo — bere osoba, označená pro svůj titul na část zeměkoule za vlastníka těchto přírodních předmětů, fungujícímu kapitálu tento mimořádný zisk ve formě renty. Pokud jde o půdu ke stavebním účelům, vyložil A. Smith, jak se renta z této půdy, tak jako i renta ze všech nezemědělských pozemků, v základě reguluje vlastní zemědělskou rentou. (Kniha I, kap. XI, 2 a 3.) Tato renta se vyznačuje tím, že převládající vliv má na ni poloha (ta je velmi důležitá např. u vinařství a u stavebních míst ve velkých městech); za druhé naprosto jasná pasivita vlastníka; jeho aktivita záleží pouze v tom (zejména u dolů), že těží z pokroku společenského vývoje, k němuž ničím nepřispívá a při němž nic neriskuje, zatímco průmyslový kapitalista ano; a konečně převaha monopolní ceny v mnoha případech, zejména při nejnestoudnějším vykořisťování bídy, neboť bída je pro domovní rentu vydatnějším zdrojem, než kdy byla ložiska v Potóze[41] pro Španělsko([38]), a obrovská moc, kterou dává toto pozemkové vlastnictví, když soustředěné v jedněch rukou s průmyslovým kapitálem umožňuje, aby ten fakticky vyháněl dělníky, kteří bojují o mzdy, z půdy, na níž bydlí.([39]) Jedna část společnosti tu žádá na druhé tribut za právo obývat zemi, jako vůbec pozemkové vlastnictví obsahuje právo vlastníků těžit ze zeměkoule, z hlubin země, ze vzduchu, a tím ze všeho, co je nutné k udržení a vývoji života. Stavební rentu nutně zvyšuje nejen růst obyvatelstva, a tím rostoucí potřeba bytů, nýbrž i rozvoj fixního kapitálu, který se buď včleňuje do půdy, nebo do ní zapouští kořeny, spočívá na ní, jako všechny průmyslové stavby, železnice, obchodní sklady, tovární budovy, doky atd. Zaměňovat nájemné, pokud

([38]) Laing, Newman.

([39]) Crowlingtonská stávka. *Engels:* Lage der arbeitenden Klasse in England, s. 307. (Vydání z roku 1892, s. 259.*)

* Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy. Svazek 2, Praha 1961, s. 470—472.

představuje úrok a amortizaci kapitálu vloženého do domu, s pouhou rentou z půdy tu není možné ani při Careyově dobré vůli, zejména jestliže, jako v Anglii, vlastník pozemku a stavební spekulant jsou naprosto různé osoby. Záleží tu na dvou prvcích: jednak na exploataci půdy kvůli reprodukci nebo těžbě, jednak na prostoru, jehož je třeba jako prvku veškeré výroby a veškeré lidské činnosti. A v obou případech žádá pozemkové vlastnictví svůj tribut. Poptávka po stavebních pozemcích zvyšuje hodnotu půdy jako prostoru a základu, a zároveň tím roste poptávka po prvcích země, které slouží jako stavební materiál.(40)

V knize II, kap. XII, s. 215, 216* ve výpovědích velkého londýnského stavebního spekulanta Edwarda Cappse před bankovním výborem roku 1857 jsme uvedli příklad toho, jak v rychle rostoucích městech, zejména tam, kde se staví průmyslově, jako v Londýně, není vlastním předmětem stavební spekulace dům, nýbrž pozemková renta. Capps tam pod čís. 5435 říká:

„Myslím, že člověk, který to chce ve světě někam přivést, může sotva čekat, že to někam přivede se solidním podnikáním (fair trade)... musí nutně kromě toho stavět pro spekulaci, a to ve velikém měřítku; neboť podnikatel získá velmi málo na budovách, hlavní zisk má ze zvýšení pozemkové renty. Předpokládejme, že převezme pozemek a platí z něho 300 liber št. ročně; vystaví-li na něm podle pečlivého stavebního plánu správný druh domů, může se mu podařit, že na tom získá 400 nebo 450 liber št. ročně, a jeho zisk by mnohem spíše záležel ve zvýšení pozemkové renty o 100 nebo 150 liber št. ročně než v zisku z budov, se kterým v mnoha případech sotva počítá."

Přitom se nesmí zapomínat, že po uplynutí nájemní smlouvy, uzavřené obvykle na 99 let, přechází půda se všemi budovami na ní a s pozemkovou rentou, která mezitím stoupla většinou na více než dvojnásobek a každý trojnásobek, ze stavebního spekulanta nebo jeho právního nástupce zase zpět na původního posledního majitele pozemku.

Vlastní důlní renta se určuje stejně jako zemědělská renta.

„Jsou takové doly, jejichž produkt sotva stačí na to, aby zaplatil práci a uhradil do nich vložený kapitál i obvyklý zisk. Vynášejí podnikateli jakýsi zisk, ale nedávají majiteli pozemku rentu. Může v nich s úspěchem dolovat jen majitel pozemku, který jako podnikatel dosahuje z vloženého kapitálu obvyklého zisku. Tak se doluje v mnoha

(40) „Dláždění londýnských ulic umožnilo vlastníkům několika holých skalisek na skotském pobřeží brát rentu ze skalnaté půdy, která dříve byla úplně neužitečná." *A. Smith*, kniha I, kap. XI, 2.

* Viz *Marx, K.*: Kapitál. Díl II. Praha 1979, s. 231—232.

uhelných dolech ve Skotsku a nemůže se v nich dolovat jinak. Majitel pozemku nedovolí nikomu jinému dolovat bez placení renty, ale nikdo není s to ji platit." (A. Smith, kniha 1, kap. XI, 2.)

Musíme rozlišit, zda renta vyplývá z monopolní ceny, protože nezávisle na ní existuje monopolní cena výrobků, nebo přímo půdy, nebo zda se výrobky prodávají za monopolní cenu, protože existuje renta. Mluvíme-li o monopolní ceně, máme vůbec na mysli cenu, která je určena jen chutí kupujících koupit a jejich platební schopností, nezávisle na ceně určené jak všeobecnou výrobní cenou, tak hodnotou výrobků. Vinice, která rodí víno zcela výjimečné jakosti, víno, jehož lze vůbec vypěstovat jen poměrně nepatrné množství, vynáší monopolní cenu. Vinař by v důsledku této monopolní ceny, jejíž přebytek nad hodnotou výrobku je určen jedině bohatstvím a zálibou urozených milovníků vína, realizoval značný mimořádný zisk. Tento mimořádný zisk, který tu vyplývá z monopolní ceny, se přeměňuje v rentu a připadá v této formě pozemkovému vlastníkovi v důsledku jeho titulu na tento kus země, nadaný zvláštními vlastnostmi. Zde tedy vytváří rentu monopolní cena. Naopak, renta by vytvářela monopolní cenu, kdyby se obilí prodávalo nejen nad svou výrobní cenou, ale i nad svou hodnotou, v důsledku hranice, kterou klade pozemkové vlastnictví bezrentovému vkládání kapitálu do neobdělávané půdy. Že jen vlastnický titul určitého počtu lidí k zeměkouli umožňuje těmto lidem přivlastňovat si jako tribut část nadpráce společnosti, a s rozvojem výroby si jí přivlastňovat stále větší část, je zastřeno tím, že kapitalizovaná renta, tedy právě tento kapitalizovaný tribut, vystupuje jako cena půdy, a že se proto půda může prodávat jako každý jiný předmět obchodu. Kupujícímu se proto jeho nárok na rentu nejeví jako nárok, jehož nabyl zadarmo, bez práce, bez rizika a bez podnikavosti kapitálu, nýbrž jako nárok, za který zaplatil ekvivalent. Renta, jak jsme poznamenali již dříve, se mu jeví pouze jako úrok z kapitálu, za který koupil půdu a s ní i nárok na rentu. Právě tak se zdá otrokáři, který koupil černocha, že své vlastnické právo k černochovi nezískal v důsledku instituce otroctví jako takové, nýbrž koupí a prodejem zboží. Titul sám se však prodejem nevytváří, nýbrž jen přenáší. Titul tu musí být, než se může prodat, a jako ho nemůže vytvořit jeden prodej, nemůže ho vytvořit ani řada takových prodejů, jejich ustavičné opakování. Vytvořily ho výrobní vztahy. Jakmile tyto výrobní vztahy dospějí k bodu, kdy musí svléknout kůži, odpadá materiální zdroj titulu a všech transakcí na něm

založených, oprávněných ekonomicky a historicky, které vznikají z procesu společenského vytváření života. Z hlediska vyšší ekonomické společenské formace bude soukromé vlastnictví jednotlivých individuí nad zeměkoulí stejně nesmyslné jako soukromé vlastnictví jednoho člověka nad jiným. Ani celá společnost, národ, dokonce ani všechny soudobé společnosti dohromady nejsou vlastníky země. Jsou pouze jejími držiteli, mají ji pouze v užívání, a jako boni patres familias* ji mají zlepšenou zanechat příštím pokolením.

*

Při dalším zkoumání ceny půdy ponecháváme stranou všechny výkyvy konkurence, všechny spekulace s půdou i drobné pozemkové vlastnictví, kde je půda hlavním nástrojem výrobců, takže výrobci ji musí kupovat za jakoukoliv cenu.

I. Cena půdy může stoupnout, ačkoliv renta nestoupá; a to:

1. prostě proto, že klesla úroková sazba, což způsobí, že se renta prodává dráže, a kapitalizovaná renta, cena půdy, proto roste;

2. proto, že roste úrok z kapitálu vtěleného do půdy.

II. Cena půdy může stoupnout, protože roste renta.

Renta může růst proto, že stoupá cena produktu půdy, a v tomto případě vždy stoupá míra diferenciální renty, ať už je renta z nejhorší obdělávané půdy velká, malá, nebo vůbec žádná. Mírou rozumíme poměr části nadhodnoty, která se přeměňuje v rentu, k zálohovanému kapitálu, který vyrábí produkt půdy. Je to poměr odlišný od poměru mimořádného produktu k celkovému produktu, neboť celkový produkt nezahrnuje celý zálohovaný kapitál, neobsahuje totiž fixní kapitál — ten existuje dál vedle výrobku. Je však v něm obsaženo to, že na druzích půdy, které vynášejí diferenciální rentu, se stále větší část produktu přeměňuje v přebytečný mimořádný produkt. Na nejhorší půdě teprve vzestup ceny zemědělského výrobku vytváří rentu a tím i cenu půdy.

Ale renta může stoupnout i tehdy, když nestoupá cena zemědělského výrobku. Tato cena může zůstat konstantní nebo dokonce klesnout.

Jestliže zůstane konstantní, může renta stoupnout (ponecháme-li stra-

* dobří otcové rodin.

nou monopolní ceny) buď jen proto, že se při stejně velkém vkladu kapitálu na starých pozemcích začnou obdělávat nové pozemky lepší kvality, které však stačí krýt jen zvýšenou poptávku, takže regulující tržní cena zůstává nezměněna. Pak cena starých pozemků nestoupne, ale cena nově obdělávané půdy stoupne nad cenu staré půdy. Anebo renta stoupne proto, že při nezměněné relativní výnosnosti a nezměněné tržní ceně roste množství kapitálu, který exploatuje půdu. Proto ačkoliv renta zůstává v poměru k zálohovanému kapitálu stejná, její množství se např. zdvojnásobuje, protože se zdvojnásobil sám kapitál. Protože nedošlo k poklesu ceny, vynáší druhý vklad kapitálu tak jako první vklad mimořádný zisk, který se po uplynutí pachtovní doby přeměňuje rovněž v rentu. Množství renty tu stoupá proto, že stoupá množství kapitálu, který vytváří rentu. Tvrdit, že různé postupné vklady kapitálu na stejném pozemku mohou vytvářet rentu jen potud, pokud je jejich výnos nestejný, a pokud tudíž vzniká diferenciální renta, znamená tvrdit, že vloží-li se dva kapitály po 1000 librách šterlinků do dvou stejně výnosných polí, může vynášet rentu pouze jedno z nich, ačkoliv obě tato pole patří k lepší třídě půdy, která vynáší diferenciální rentu. (Úhrnné množství renty, celková renta určité země, roste tudíž s množstvím vynaloženého kapitálu, i když nutně nestoupá cena jednotlivého pozemku nebo míra renty nebo dokonce množství renty na jednotlivém pozemku; úhrnné množství renty roste v tomto případě s prostorovým rozšířením kultury. To může být dokonce spojeno s poklesem renty na jednotlivých usedlostech.) Jinak by toto tvrzení znamenalo, že vklad kapitálu na dvou různých pozemcích, které leží vedle sebe, podléhá jiným zákonům než postupný vklad kapitálu na stejném pozemku, zatímco diferenciální renta se přece vyvozuje právě z toho, že zákon je v obou případech totožný, že výnosnost vkladu kapitálu roste jak na stejném poli, tak na různých polích. Jediná modifikace, která tu existuje a která se přehlíží, je, že postupný vklad kapitálu, který se vynaloží na prostorově odlišnou půdu, naráží na překážku pozemkového vlastnictví, což není u postupných vkladů kapitálu na stejné půdě. Odtud také protikladný účinek, kterým se tyto rozdílné formy vkládání udržují v praxi navzájem v mezích. Při tom se nikdy neobjevuje rozdíl v kapitálu. Jestliže se nezmění složení kapitálu ani míra nadhodnoty, nezmění se ani míra zisku, takže při zdvojnásobeném kapitálu se masa zisku zdvojnásobuje. Rovněž míra renty zůstává za předpokládaných okolností stejná. Jestliže kapitál 1000 liber št.

vynáší rentu *x*, vynáší za předpokládaných okolností kapitál 2000 liber št. rentu 2 *x*. Ale vzhledem k ploše půdy, která zůstala stejná, protože podle předpokladu dvojnásobný kapitál pracuje na stejném poli, stoupla tím, že se zvětšilo množství renty, i výše renty. Stejný akr, který vynášel 2 libry št. renty, vynáší nyní 4 libry št.(41)

Poměr části nadhodnoty, peněžní renty — neboť peníze jsou samostatný výraz hodnoty — k půdě je sám o sobě nesmyslný a iracionální, neboť se tu navzájem srovnávají nesouměřitelné veličiny: určitá užitná hodnota, pozemek o výměře tolika a tolika čtverečních stop na jedné straně, a hodnota, přesněji nadhodnota na straně druhé. Ve skutečnosti to nevyjadřuje nic jiného, než že vlastnictví čtverečních stop půdy za daných poměrů umožňuje pozemkovému vlastníkovi, aby se zmocňoval určitého množství nezaplacené práce, realizované kapitálem, který ryje ve čtverečních stopách jako vepř v bramborách {zde je v rukopise v závorkách, ale škrtnuto: Liebig}. Prima facie však je tento výraz totéž, jako kdybychom chtěli mluvit o poměru pětilibrové bankovky k průměru zeměkoule. Ale do zprostředkovací úlohy iracionálních forem, v nichž vystupují a prakticky se shrnují určité ekonomické poměry, nic není praktickým nositelům těchto poměrů v jejich každodenním jednání; a protože jsou zvyklí se v nich pohybovat, jejich rozum se nad nimi nijak nepozastavuje. Dokonalý rozpor není pro ně vůbec záhadný. V nesmyslných jevových formách, odcizených vnitřní souvislosti a přijímaných zcela izolovaně, cítí se stejně doma jako ryba ve vodě. Platí tu, co říká Hegel o jistých matematických vzorcích: že to, co zdravý lidský rozum pokládá za iracionální, je racionálno, a to, co je pro něho racionální, je sama iracionalita.[42]

(41) Je jednou ze zásluh Rodbertuse, k jehož významnému spisu o rentě se vrátíme v knize IV, že vyložil tento bod. Mýlí se jen v tom, že za prvé předpokládá, že se u kapitálu vzrůst zisku projevuje vždy i jako vzrůst kapitálu, takže prý poměr při rostoucím množství zisku zůstává stejný. To však je nesprávné, protože při změněném složení kapitálu může míra zisku přes nezměněné vykořisťování práce stoupat právě proto, že poměrná hodnota konstantní části kapitálu klesá ve srovnání s jeho variabilní částí. — Mýlí se za druhé v tom, že o tomto poměru peněžní renty ke kvantitativně určitému pozemku, např. k jednomu akru, pojednává jako o něčem, co klasická ekonomie prostě předpokládá při svém zkoumání vzestupu nebo poklesu renty. Ale i to je nesprávné. Klasická ekonomie pojednává o míře renty, pokud zkoumá rentu v její naturální formě, vždy v poměru k produktu, a pokud ji zkoumá jako peněžní rentu, v poměru k zálohovanému kapitálu, protože to jsou skutečně racionální výrazy.

Vzhledem k ploše půdy se tedy vzestup množství renty projevuje úplně stejně jako vzestup míry renty; odtud rozpaky, jestliže podmínky, které by vysvětlily jeden případ, chybějí u druhého případu.

Cena půdy však může stoupnout i tehdy, když klesá cena produktu půdy.

V tomto případě se v důsledku další diferenciace může zvýšit diferenciální renta, a tudíž i cena lepších pozemků. Anebo není-li tomu tak, může při zvýšené produktivitě práce klesnout cena produktu půdy, ale tak, že to více než nahradí zvýšená výroba. Předpokládejme, že kvarter stál 60 šilinků. Jestliže se na stejném akru se stejným kapitálem vyrobí 2 kvartery místo jednoho a cena jednoho kvarteru klesne na 40 šilinků, vynesou 2 kvartery 80 šilinků, takže hodnota výrobku téhož kapitálu na stejném akru stoupne o třetinu, ačkoliv cena kvarteru klesla o třetinu. Když jsme pojednávali o diferenciální rentě, vyložili jsme, jak je to možné, i když se výrobek neprodává nad svou výrobní cenou nebo hodnotou. Je to vlastně možné jen dvěma způsoby. Buď se špatná půda vyřadí z konkurence, ale cena lepší půdy se zvyšuje, stoupá-li diferenciální renta, jestliže tedy všeobecné zlepšení působí na různé druhy půdy nestejně. Anebo se na nejhorší půdě stejná výrobní cena (a stejná hodnota, platí-li se absolutní renta) v důsledku zvýšené produktivity práce projevuje ve větším množství produktu. Produkt představuje i nadále tutéž hodnotu, ale cena jeho alikvotních částí klesla, zatímco se zvětšil jejich počet. Použije-li se téhož kapitálu, je to nemožné; neboť pak se v jakémkoliv množství produktu projevuje stále jedna a tatáž hodnota. Ale to je možné, jestliže se dodatečný kapitál vynaloží na sádru, guano etc., zkrátka na zlepšení, jehož účinky trvají několik let. Podmínkou je, že cena jednotlivého kvarteru sice klesá, ale ne ve stejném poměru, jak roste počet kvarterů.

III. Tyto různé podmínky vzestupu renty, a tudíž i ceny půdy všeobecně nebo u jednotlivých druhů půdy, mohou spolu zčásti konkurovat, zčásti se navzájem vylučují a mohou působit jen střídavě. Ale z toho, co jsme vyložili, vyplývá, že ze vzestupu ceny půdy nelze bez všeho dalšího usuzovat, že stoupla renta, a ze vzestupu renty, což má vždy za následek vzestup ceny půdy, nelze bez všeho dalšího usuzovat, že se zvětšil produkt půdy.([42])

*

([42]) O poklesu cen půdy při vzestupu renty jako skutečnosti viz Passy.

Místo aby se zabývali skutečnými přírodními příčinami vyčerpávání půdy, které ostatně nikdo z ekonomů, kteří psali o diferenciální rentě, neznal v důsledku stavu zemědělské chemie v jejich době, vypomáhali si někteří povrchním názorem, že nelze vložit libovolné množství kapitálu do prostorově omezeného pole; tak např. Edinburgh Review*[43] namítla Richardu Jonesovi, že není možno celou Anglii nakrmit obděláváním Soho Square. Jestliže se to považuje za zvláštní nevýhodu zemědělství, je pravdou pravý opak. V zemědělství je možno produktivně vynakládat postupné vklady kapitálu, protože půda sama působí jako výrobní nástroj, což u továrny, kde půda funguje pouze jako základ, jako místo, jako prostorová operační základna, není nebo je pouze ve velmi úzkých mezích. Je sice možné na malém prostoru, srovnáme-li to s rozdrobeným řemeslem, soustředit velký výrobní závod, a velký průmysl to dělá. Ale při daném vývojovém stupni produktivní síly je vždy třeba určitého prostoru, a stavení do výšky má také své určité praktické hranice. Za těmito hranicemi vyžaduje rozšiřování výroby také rozšiřování rozlohy pozemku. Fixní kapitál vložený do strojů atd. se používáním nezlepšuje, nýbrž se naopak opotřebovává. Nové vynálezy mohou i zde provést jednotlivá zlepšení, ale předpokládá-li se rozvoj produktivní síly jako daný, může se stroj jen zhoršovat. Při rychlém rozvoji produktivní síly se musí všechny staré stroje nahradit výhodnějšími; musí se tedy vyhodit. Naproti tomu půda, jestliže se s ní zachází správně, se zlepšuje neustále. Přednost půdy, že postupné vklady kapitálu mohou být výhodné, i když nepřijdou nazmar dřívější vklady, obsahuje zároveň možnost rozdílu ve výnosech těchto postupných vkladů kapitálu.

* 1. vydání: Westminster Review.

# GENEZE KAPITALISTICKÉ POZEMKOVÉ RENTY

## I. ÚVODNÍ VÝKLAD

Musíme si ujasnit, v čem vlastně je obtíž vyložit pozemkovou rentu z hlediska moderní ekonomie jako teoretického výrazu kapitalistického způsobu výroby. To stále ještě nepochopila ani spousta novějších spisovatelů, jak dokazuje každý nový pokus vysvětlit pozemkovou rentu „nově". Novost je tu skoro vždy v tom, že se vracejí k dávno překonaným hlediskům. Obtíž vůbec není vysvětlit nadvýrobek vyráběný zemědělským kapitálem a nadhodnotu, která odpovídá tomuto nadvýrobku. Tato otázka je vyřešena rozborem nadhodnoty, kterou vyrábí všechen produktivní kapitál, ať už se vložil do kterékoliv sféry. Obtíž je ukázat, odkud se po tom, když se nadhodnota mezi různými kapitály vyrovnala na průměrný zisk, na proporcionální podíl na celkové nadhodnotě vyrobené společenským kapitálem ve všech výrobních sférách dohromady, úměrný jejich poměrným velikostem, odkud se po tomto vyrovnání, po tom, když už se zdánlivě rozdělila všechna nadhodnota, která se má rozdělit, odkud se tu ještě bere přebytečná část nadhodnoty, kterou kapitál vložený do půdy platí pozemkovému vlastníkovi ve formě pozemkové renty. Ponecháme-li úplně stranou praktické motivy, které vedly moderní ekonomy jako mluvčí průmyslového kapitálu proti pozemkovému vlastnictví ke zkoumání této otázky — motivy, které blíže naznačíme v kapitole o dějinách pozemkové renty — měli o tuto otázku rozhodující zájem jako teoretikové. Přiznat, že jev renty z kapitálu vloženého do zemědělství pochází ze zvláštního účinku samé sféry vkládání, z vlastností, které patří zemské kůře jako takové — by znamenalo vzdát se samého pojmu hodnoty, tedy vzdát se každé možnosti vědeckého poznání v této oblasti. Už prosté pozorování, že se renta platí z ceny produktu půdy — což se děje i tehdy, když se platí v naturální formě, jestliže má pachtýř stržit svou výrobní cenu — ukazovalo, jak je nesmyslné vysvětlovat přebytek této ceny nad obyčejnou výrobní cenou, tedy relativní drahotu zemědělského výrobku, tím, že přirozená produktivita zemědělského podnikání převyšuje produktivitu ostatních odvětví podnikání; neboť naopak, čím produktivnější je práce, tím levnější je

každá alikvotní část jejího produktu, protože tím větší je množství užitných hodnot, ve kterém se projevuje totéž množství práce, tedy stejná hodnota.

Celá obtíž při rozboru renty byla tedy vysvětlit přebytek zemědělského zisku nad průměrným ziskem, vysvětlit nikoliv nadhodnotu, nýbrž přebytečnou nadhodnotu, vlastní této výrobní sféře, tedy také nikoliv „čistý výrobek", nýbrž přebytek tohoto čistého výrobku nad čistým výrobkem ostatních průmyslových odvětví. Průměrný zisk sám je produkt, výtvor sociálního životního procesu, který probíhá za zcela určitých historických výrobních vztahů, produkt, který jak jsme viděli, předpokládá velmi složité zprostředkující články. Aby se vůbec mohlo mluvit o přebytku nad průměrným ziskem, musí se tento průměrný zisk sám vytvořit jako měřítko, a jak je tomu za kapitalistického způsobu výroby, jako regulátor výroby vůbec. Ve společenských formách, kde kapitál ještě nemá funkci, že vynucuje všechnu nadpráci a nejdříve si sám přivlastňuje všechnu nadhodnotu, kde si tedy kapitál ještě nepodrobil společenskou práci, anebo si ji podrobil jen sporadicky, nemůže tedy být ani řeči o rentě v moderním smyslu, o rentě jako přebytku nad průměrným ziskem, tj. nad proporcionálním podílem každého jednotlivého kapitálu na nadhodnotě vyrobené celkovým společenským kapitálem. A mluví-li např. pan Passy (viz níže) již u prvopočátečního stavu o rentě jako o přebytku nad ziskem — tj. nad historicky určitou společenskou formou nadhodnoty, takže by tedy tato forma podle pana Passyho[44] mohla asi existovat i bez společnosti, svědčí to jen o jeho naivnosti.

Starším ekonomům, kteří vůbec teprve začínali analyzovat kapitalistický způsob výroby, v jejich době ještě nevyvinutý, nedělal rozbor renty buď vůbec žádné obtíže, anebo obtíž docela jiného druhu. Petty, Cantillon,[45] vůbec spisovatelé, kteří mají blíže k feudální době, považují pozemkovou rentu za normální formu nadhodnoty vůbec, zatímco zisk jim ještě neurčitě splývá se mzdou nebo se jim nanejvýš jeví jako část této nadhodnoty, o kterou kapitalista obral pozemkového vlastníka. Vycházejí tedy ze stavu, kdy za prvé zemědělské obyvatelstvo ještě představuje převážnou část národa a kdy za druhé pozemkový vlastník je osobou, která si pomocí monopolu pozemkového vlastnictví první přivlastňuje nadbytečnou práci bezprostředních výrobců, kdy tedy pozemkové vlastnictví také ještě vystupuje jako hlavní podmínka výroby. Nemohli si tedy ještě klást takovou

otázku, která z hlediska kapitalistického způsobu výroby usiluje naopak o to vyzkoumat, jak to pozemkové vlastnictví dělá, že bere kapitálu zase část nadhodnoty, kterou vyrobil (tj. vyždímal z bezprostředních výrobců) a kterou si už přivlastnil jako první.

*U fyziokratů* má obtíž už jinou povahu. Jako skutečně první systematičtí vykladači kapitálu se snaží analyzovat povahu nadhodnoty vůbec. Tento rozbor se pro ně kryje s rozborem renty, jediné formy, v níž pro ně existuje nadhodnota. Kapitál, který vynáší rentu čili zemědělský kapitál, je proto pro ně jediným kapitálem, jenž vyrábí nadhodnotu, a zemědělská práce, kterou tento kapitál uvádí do pohybu, jedinou prací, která plodí nadhodnotu, z kapitalistického hlediska tedy zcela správně jedinou produktivní prací. Výrobu nadhodnoty považují zcela správně za určující znak. Kromě jiných zásluh, o nichž promluvím ve IV. knize*, mají především velkou zásluhu, že se od obchodního kapitálu, který funguje jedině ve sféře oběhu, obrátili k produktivnímu kapitálu, na rozdíl od merkantilního systému, který je pro svůj hrubý realismus vlastní vulgární ekonomii oné doby, pro jejíž praktické zájmy byly do pozadí úplně zatlačeny počátky vědeckého rozboru u Pettyho a jeho pokračovatelů. Při kritice merkantilního systému tu jde zhruba pouze o jeho názory na kapitál a nadhodnotu. Již dříve jsme poznamenali,** že monetární systém správně vyhlašuje výrobu pro světový trh a přeměnu výrobku ve zboží, a tudíž v peníze, za předpoklad a podmínku kapitalistické výroby. U jeho pokračování, u merkantilního systému, nerozhoduje už přeměna zbožní hodnoty v peníze, nýbrž výroba nadhodnoty, ale z bezobsažného hlediska sféry oběhu, a přitom tak, že se tato nadhodnota projevuje v peněžním přebytku, v přebytku obchodní bilance. Ale přitom je pro tehdejší zištné obchodníky a továrníky vpravdě charakteristické a období kapitalistického vývoje, které představují, adekvátní, že při přeměně zemědělských feudálních společností ve společnosti průmyslové a při průmyslovém zápasu národů na světovém trhu, který tomu odpovídá, záleží na zrychleném vývoji kapitálu, jehož se nedosahuje tzv. přirozenou cestou, nýbrž donucovacími prostředky. Je obrovský rozdíl, mění-li se postupně a pomalu národní kapitál v průmyslový, anebo zda se tato přeměna časově urychluje daněmi,

* Viz *Marx, K.*: Teorie o nadhodnotě. Díl I. Praha 1958, s. 39—40, 152—154, 386—388.

** Viz *Marx, K. - Engels, B.*: Spisy. Svazek 13. Praha 1963, s. 162—163.

které se v podobě ochranných cel uvalují hlavně na pozemkové vlastníky, střední a drobné rolníky a řemeslo, či zrychleným vyvlastňováním samostatných bezprostředních výrobců nebo násilně urychlenou akumulací a koncentrací kapitálů, zkrátka urychleným vytvářením podmínek kapitalistického způsobu výroby. Je zároveň obrovský rozdíl v kapitalistickém a průmyslovém využívání přirozené národní produktivní síly. Národní charakter merkantilního systému není proto v ústech jeho mluvčích pouhá fráze. Předstírají, že se zabývají jen bohatstvím národa a pomocnými zdroji státu a ve skutečnosti zájmy třídy kapitalistů a obohacování vůbec prohlašují za konečný účel státu a proklamují buržoazní společnost proti starému nadpozemskému státu. Ale zároveň je tu vědomí, že rozvoj zájmů kapitálu a třídy kapitalistů, kapitalistické výroby, se stal základnou národní síly a národní převahy v moderní společnosti.

Dále je u fyziokratů správné, že všechna výroba nadhodnoty, tedy i všechen rozvoj kapitálu, má přirozený základ v produktivitě zemědělské práce. Kdyby lidé nebyli vůbec s to vyrobit za jeden pracovní den více životních prostředků, tedy v užším smyslu více zemědělských výrobků, než potřebuje každý dělník ke své vlastní reprodukci, kdyby denní vynaložení celé jeho pracovní síly stačilo jen na to, aby vyrobilo životní prostředky nezbytné pro jeho individuální potřebu, nedalo by se vůbec mluvit ani o nadvýrobku, ani o nadhodnotě. Produktivita zemědělské práce, která přesahuje individuální potřebu dělníka, je základem každé společnosti a především základem kapitalistické výroby, která odtrhuje stále větší část společnosti od výroby bezprostředních životních prostředků a mění ji, jak říká Steuart[46], ve free heads*, uvolňuje ji pro vykořisťování v jiných sférách.

Ale co říci o novějších ekonomických spisovatelích, jako je Daire, Passy[47] etc., kteří na sklonku života celé klasické ekonomie, dokonce u jejího smrtelného lože opakují nejprimitivnější představy o přírodních podmínkách nadpráce, a tudíž nadhodnoty vůbec, a myslí si, že tím přinášejí něco nového a světoborného o pozemkové rentě, když už dávno byla tato pozemková renta vyložena jako zvláštní forma a specifická část nadhodnoty? Pro vulgární ekonomii je charakteristické, že to, co na určitém přežilém vývojovém stupni bylo nové, originální, hluboké a oprávněné, opakuje

* ve svobodné hlavy.

v době, kdy je to ploché, vyvětralé a nesprávné. Doznává tím, že nemá zdání o problémech, které zaměstnávaly klasickou ekonomii. Zaměňuje je otázkami, které se mohly klást jen na nižším stupni vývoje buržoazní společnosti. Stejně je tomu s jejím neúnavným a samolibým omíláním fyziokratických tezí o svobodném obchodu. I když jsou tyto teze pro ten či onen stát prakticky sebezajímavější, přestaly být dávno zajímavé pro teorii.

U vlastního naturálního hospodářství, kde zemědělský výrobek vůbec nevstupuje do procesu oběhu nebo kde do něho vstupuje pouze jeho velmi nepatrná část a jen relativně nepatrná část té části výrobku, která představuje důchod pozemkového vlastníka, jako např. v mnoha starořímských latifundiích, jako ve vsích Karla Velikého a jako (viz Vinçard: Histoire du travail) více nebo méně po celý středověk, se výrobek a nadvýrobek velkých statků naprosto neskládá jen z výrobků zemědělské práce. Zahrnuje také výrobky průmyslové práce. Domácí řemeslná a manufakturní práce jako vedlejší výroba při zemědělství, které je základem, je podmínkou výrobního způsobu, na němž je toto naturální hospodářství založeno, ve starověké a středověké Evropě, stejně jako dnes ještě v indické občině, kde ještě není rozbita její tradiční organizace. Kapitalistický výrobní způsob úplně odstraňuje tuto spojitost; je to proces, který je možno ve velkém měřítku studovat v Anglii zejména v poslední třetině XVIII. století. Hlavy, které vyrostly ve víceméně zpola feudálních společnostech, např. Herrenschwand, se ještě na konci XVIII. století dívají na toto rozloučení zemědělství a manufaktury jako na ztřeštěný společenský čin, jako na nepochopitelně odvážný způsob existence. Dokonce i starověká rolnická hospodářství v Kartágu a v Římě, která mají největší analogii s kapitalistickým zemědělstvím, se více podobají hospodaření na plantážích než formě, jež odpovídá skutečně kapitalistickému způsobu vykořisťování.([42a]) Formální analogii — která se však ve všech podstatných bodech ukáže jako docela klamná každému, kdo pochopil kapitalistický způsob výroby a kdo neobjevuje třeba jako pan Mommsen([43]) v každém peněžním hospodářství hned

([42a]) A. Smith zdůrazňuje, že se v jeho době (a platí to i pro naši dobu o hospodaření na plantážích v tropických a subtropických zemích) renta a zisk od sebe ještě neodloučily[48], protože pozemkový vlastník je zároveň kapitalistou, jako jím byl např. Cato na svých statcích. Právě toto odloučení je však předpokladem kapitalistického způsobu výroby, jehož pojmu navíc vůbec odporuje taková základna jako otroctví.

([43]) Pan Mommsen ve své Römische Geschichte nebere slovo „kapitalista" napros-

také kapitalistický způsob výroby — ve starověku tuto formální analogii v kontinentální Itálii vůbec nenajdeme, leda snad na Sicílii, protože Sicílie byla zemědělskou zemí poplatnou Římu, její zemědělství bylo proto v podstatě zaměřeno na vývoz. Tam najdeme pachtýře v moderním smyslu.

Nesprávné pojetí povahy renty se zakládá na tom, že ze středověkého naturálního hospodářství a v naprostém rozporu s podmínkami kapitalistického způsobu výroby proklouzla do moderní doby renta v naturální formě zčásti jako církevní desátky, zčásti jako kuriozita, zvěčněná starými smlouvami. Tím vzniká zdání, že renta nevyplývá z ceny zemědělského výrobku, nýbrž z jeho množství, že tedy nevyplývá ze společenského vztahu, nýbrž z půdy. Již dříve jsme ukázali, že ačkoliv se nadhodnota projevuje v nadvýrobku, nadvýrobek ve smyslu pouhého zvětšení množství výrobku naopak nepředstavuje nadhodnotu. Může vyjadřovat úbytek hodnoty. Jinak by musel bavlnářský průmysl v roce 1860 představovat proti roku 1840 obrovskou nadhodnotu, zatímco cena příze naopak klesla. Přijde-li řada neúrodných let, může renta obrovsky vzrůst, protože stoupá cena obilí, ačkoliv se tato mimořádná hodnota projevuje v absolutně zmenšeném množství zdražené pšenice. A naopak, jestliže přijde řada úrodných let, může renta klesnout, protože klesá cena, ačkoliv se pokleslá renta projevuje ve větším množství levnější pšenice. O rentě ve výrobcích je pak třeba především poznamenat, že je to pouhá tradice, přenesená z přežitého výrobního způsobu, smutná tradice zvětralého jsoucna, jejíž rozpor s kapitalistickým způsobem výroby se projevuje v tom, že ze soukromých smluv zmizela sama od sebe a že tam, kde mohlo zasáhnout zákonodárství, jako u církevních desátků v Anglii, byla násilně smetena jako přežitek.[49] Ale za druhé tam, kde existovala dále na základě kapitalistického způsobu výroby, nebyla a nemohla být nic jiného než výraz peněžní renty ve středověkém rouchu. Kvarter pšenice stojí např. 40 šilinků. Z tohoto kvarteru musí část nahradit mzdu, která je v něm obsažena, musí se prodat, aby se mohla zaplatit daň, která na ni připadá. Osivo a dokonce část samotného hnojiva vcházejí tam, kde se rozvinul kapitalistický způsob výroby a s ním dělba společenské práce, jako zboží do reprodukce, musí se tedy koupit, aby se nahradily; a aby se na to získaly peníze, musí se prodat zase část

to ve smyslu moderní ekonomie a moderní společnosti, nýbrž v duchu populární představy, která stále ještě bují nikoliv v Anglii nebo v Americe, nýbrž na pevnině jako starobylý přežitek zašlých poměrů.

kvarteru. Pokud se nemusí skutečně kupovat jako zboží, nýbrž berou se přímo z produktu in natura, aby znovu jako výrobní podmínky vešly do jeho reprodukce — jak to bývá nejen v zemědělství, nýbrž i v mnoha výrobních odvětvích, která vyrábějí konstantní kapitál — zúčtovávají se, vyjádřeny v počítacích penězích, a odečítají se jako součásti ceny nákladů. Opotřebování strojů a fixního kapitálu vůbec se musí nahrazovat v penězích. Konečně je na řadě zisk, který se vypočítává ze všech těchto nákladů, vyjádřených ve skutečných nebo počítacích penězích. Tento zisk se projevuje v určité části hrubého produktu, která je určena jeho cenou. A část, která pak zbývá, tvoří rentu. Jestliže smluvně stanovená renta je ve výrobcích větší než tento zbytek, určený cenou, není to už renta, nýbrž srážka ze zisku. Už pro tuto možnost je renta ve výrobcích, která se neřídí cenou výrobku, která tedy může obnášet více nebo méně než skutečná renta, a může tudíž být nejen srážkou ze zisku, nýbrž i ze součástí, jimiž se nahrazuje kapitál. Ve skutečnosti je tato renta ve výrobcích, pokud není rentou jen podle jména, ale je jí fakticky, určena výhradně přebytkem ceny výrobku nad jeho výrobními náklady. Jde pouze o to, že předpokládá tuto variabilní veličinu jako konstantní. A je to tak příjemná představa, že výrobek in natura stačí za prvé uživit dělníky, potom dát kapitalistickému pachtýři více obživy, než potřebuje, a že to, co ještě zbývá, tvoří přirozenou rentu. Zcela tak, jako když továrník vyrobí 200 000 loket kartounu. Tyto lokte stačí nejen na to, aby se oblékli jeho dělníci, aby se více než oblékla jeho žena a všechno jeho potomstvo i on sám, ale i na to, aby mu kromě toho zůstal ještě kartoun na prodej, a konečně aby se v kartounu zaplatila obrovská renta. Je to tak prosté! Odečteme od 200 000 loket kartounu jejich výrobní cenu, a musí zbýt přebytek kartounu jako renta. Odečíst např. od 200 000 loket kartounu výrobní cenu 10 000 liber št., i když neznáme prodejní cenu kartounu, od kartounu odečíst peníze, od užitné hodnoty jako takové směnnou hodnotu, a pak určit přebytek loket kartounu nad librami šterlinků, to je opravdu naivní představa. Je to horší než kvadratura kruhu, která má za základ alespoň pojem, že za určitou hranicí splývá přímka a křivka. Ale je to recept pana Passyho. Odečtěte peníze od kartounu, dříve než se kartoun v hlavě nebo ve skutečnosti přemění v peníze! Přebytek je renta, se kterou se však má zacházet naturaliter (viz např. Karla Arndta[50]), a ne se „sofistickými" čertovinami! Celá tato restaurace naturální renty není nic jiného než tato pito-

most, toto odečítání výrobní ceny od tolika a tolika věrtelů pšenice, odečítání peněžní částky od krychlové míry.

## II. RENTA V ÚKONECH

Vezmeme-li pozemkovou rentu v její nejprostší formě, ve formě renty v úkonech, kdy bezprostřední výrobce pracuje část týdne a pracovními nástroji (pluhem, dobytkem etc.), které mu patří fakticky nebo právně, na půdě, která mu patří skutečně, a ostatní dny v týdnu pracuje zadarmo na statku vrchnosti, pro vrchnost, je tu věc ještě zcela jasná, renta a nadhodnota jsou tu totožné. Renta, nikoliv zisk, je forma, ve které se tu jeví nezaplacená nadpráce. Do jaké míry tu dělník (self-sustaining serf)* může získat přebytek nad svými nejnepostradatelnějšími životními prostředky, tedy přebytek nad tím, co bychom v kapitalistickém způsobu výroby nazvali mzda, to za jiných okolností závisí na poměru, ve kterém se jeho pracovní doba dělí na pracovní dobu pro něho samého a na dobu roboty pro vrchnost. Tento přebytek nad nejnutnějšími životními prostředky, zárodek toho, co se v kapitalistickém způsobu výroby jeví jako zisk, se tedy výhradně určuje jen výší pozemkové renty, která je tu nejen přímo nezaplacenou nadprací, nýbrž jako taková také vystupuje; nezaplacenou nadprací pro „vlastníka" výrobních podmínek, které se tu kryjí s půdou, a pokud se od ní liší, považují se pouze za její příslušenství. Že výrobek robotníka tu musí stačit, aby kromě jeho obživy nahradil i jeho pracovní podmínky, je okolnost, která zůstává u všech výrobních způsobů stejná, protože to není výsledek jejich specifické formy, nýbrž přírodní podmínka každé nepřetržité a reproduktivní práce vůbec, každé trvalé výroby, která je vždy zároveň reprodukcí podmínek svého vlastního působení. Dále je jasné, že ve všech formách, v nichž bezprostřední pracovník zůstává „držitelem" výrobních prostředků a pracovních podmínek nutných k výrobě svých vlastních existenčních prostředků, musí vlastnický vztah zároveň vystupovat jako přímý vztah nadvlády a poroby, bezprostřední výrobce tudíž jako nesvobodný; nesvoboda, která se může od nevolnictví s robotou zmírňovat až k pouhé povinnosti odvádět dávky. Bezprostřední výrobce tu má podle předpokladu své vlastní výrobní

* sebe samotného udržující robotník.

prostředky, předmětné pracovní podmínky nutné k uskutečnění své práce a k výrobě svých existenčních prostředků; provozuje samostatné zemědělství i s ním spojený venkovský domácký průmysl. Tato samostatnost neodstraňuje to, že třeba jako v Indii tito drobní rolníci tvoří mezi sebou více nebo méně přirozeně vzniklé výrobní společenství, protože tu jde pouze o samostatnost vůči nominální vrchnosti. Za těchto podmínek se z nich může nadpráce pro nominálního vlastníka půdy vynutit jen mimoekonomickým přinucením, ať na sebe bere jakoukoliv formu.(44) Tato forma se od otrokářského nebo plantážnického hospodářství liší tím, že otrok tu pracuje s cizími výrobními podmínkami, a ne samostatně. Jsou tedy nutné vztahy osobní závislosti, osobní nesvobody, ať v jakémkoliv stupni, a připoutanost k půdě jako její příslušenství, poddanství ve vlastním smyslu. Nestojí-li proti nim soukromí pozemkoví vlastníci, nýbrž, jako je tomu v Asii, stát přímo jako pozemkový vlastník a zároveň jako suverén, spadají renta a daně vjedno, či spíše pak neexistuje daň, která by byla odlišná od této formy pozemkové renty. Za těchto okolností nemusí mít vztah závislosti politicky ani ekonomicky tvrdší formu, než je forma, která je společná každému poddanství vůči tomuto státu. Stát je tu nejvyšší vrchností. Suverenitou tu je pozemkové vlastnictví, koncentrované v národním měřítku. Ale zato pak také neexistuje soukromé pozemkové vlastnictví, ačkoliv existuje jak soukromá, tak pospolná držba půdy a její užívání.

Specifická ekonomická forma, ve které se z bezprostředních výrobců ždímá nezaplacená práce, určuje vztah nadvlády a poroby, jak vyrůstá přímo z výroby, a sám má na ni zase zpětný určující vliv. A na tom je založeno celé utváření ekonomického společenství, jež vyrůstá z výrobních vztahů samých, a tím zároveň jeho specifická politická podoba. V bezprostředním vztahu vlastníků výrobních podmínek k bezprostředním výrobcům — ve vztahu, jehož každá forma vždy přirozeně odpovídá určitému vývojovému stupni způsobu i druhu práce, a tudíž její společenské produktivní síle — v tom nacházíme nejhlubší tajemství, skrytý základ celé společenské konstrukce, a tudíž i politické formy vztahu suverenity a závislosti, krátce každé dané specifické formy státu. To nebrání tomu, že

(44) Když dobyvatel dobyl země, bylo vždy jeho nejbližším cílem přivlastnit si i lidi. Srov. Linguet.[51] Viz také Möser.

stejná ekonomická základna — stejná po stránce hlavních podmínek — může v důsledku nekonečně rozmanitých empirických okolností, přírodních podmínek, rasových poměrů, historických vlivů, které působí zvnějšku atd., ve své jevové podobě vykazovat nekonečné variace a gradace, které je možno pochopit jen analýzou těchto empiricky daných okolností.

Pokud jde o rentu v úkonech, nejprostší a nejpůvodnější formu renty, je zřejmé jedno: renta je tu původní formou nadhodnoty a kryje se s ní. Tuto totožnost nadhodnoty s nezaplacenou cizí prací tu však nepotřebujeme analyzovat, protože tu existuje ještě ve své zřejmé, hmatatelné formě, neboť práce bezprostředního výrobce pro sebe samotného je tu ještě prostorově a časově oddělena od jeho práce pro vrchnost, a jeho práce pro vrchnost vystupuje přímo v brutální formě nucené práce pro někoho jiného. Rovněž „vlastnost" půdy vynášet rentu se tu redukuje na hmatatelně zřejmé tajemství, neboť přírodě, která dává rentu, patří i lidská pracovní síla připoutaná k půdě a vlastnický vztah, který nutí majitele pracovní síly napínat a vynakládat ji nad míru, jíž by bylo třeba k uspokojení jeho vlastních nezbytných potřeb. Renta záleží přímo v tom, že si pozemkový vlastník přivlastňuje toto nadbytečné vynakládání pracovní síly, neboť bezprostřední výrobce mu už neplatí jinou rentu. Zde, kde nadhodnota a renta jsou nejen totožné, nýbrž nadhodnota má ještě i hmatatelně formu nadpráce, jsou pak nabíledni i přirozené podmínky nebo hranice renty, protože to jsou přirozené podmínky a hranice nadpráce vůbec. Bezprostřední výrobce musí 1. mít dost pracovní síly a 2. přírodní podmínky jeho práce, tedy především zpracovávané půdy, musí být dostatečně příznivé, zkrátka přirozená produktivita jeho práce musí být dost velká, aby mu zbývala možnost přebytečné práce nad prací nutnou k uspokojení jeho vlastních nezbytných potřeb. Tato možnost nevytváří rentu, vytváří ji teprve přinucení, které mění možnost ve skutečnost. Ale možnost sama je vázána na subjektivní i objektivní přírodní podmínky. Ani v tom není vůbec nic záhadného. Jestliže pracovní síla je malá a přírodní podmínky práce jsou ubohé, je malá nadpráce, ale pak jsou malé také jednak potřeby výrobců, jednak relativní počet vykořisťovatelů nadpráce a konečně nadvýrobek, ve kterém se realizuje tato málo výnosná nadpráce pro tento poměrně malý počet vykořisťujících vlastníků.

Konečně u renty v úkonech je samo sebou jasné, že za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti jsou nezměněny, závisí úplně na relativním roz-

sahu nadpráce čili roboty, nakolik bude bezprostřední výrobce s to zlepšovat své postavení, bohatnout, vyrábět určitý přebytek nad nezbytnými životními prostředky, čili anticipujeme-li kapitalistický výraz, zda může a nakolik může vyrábět nějaký zisk pro sebe, tj. přebytek nad svou mzdou, kterou vyrábí sám. Renta je tu normální, takřka legitimní formou nadpráce, která absorbuje všechno a zdaleka není přebytkem nad ziskem, tj. zde nad nějakým jiným přebytkem nad mzdou; naopak, nejen rozsah takového zisku, nýbrž i sama jeho existence závisí za jinak stejných okolností na rozsahu renty, tj. nadpráce, která se z přinucení vykonává pro vlastníka.

Někteří historikové vyslovili podiv nad tím, že robotník nebo nevolník může vůbec za těchto poměrů nabýt samostatného jmění a relativně řečeno bohatství, ačkoliv bezprostřední výrobce není vlastník, nýbrž držitel a ve skutečnosti patří de iure všechna jeho nadpráce pozemkovému vlastníkovi. Je však jasné, že v primitivních a nerozvinutých poměrech, na kterých je založen tento společenský výrobní vztah a výrobní způsob, který mu odpovídá, musí mít převládající úlohu tradice. Dále je jasné, že jako vždy má zde vládnoucí část společnosti zájem, aby to, co existuje, se posvětilo jako zákon, a jeho meze, dané zvykem a tradicí, se fixovaly jako zákonité. A to — jestliže ponecháme všechno ostatní stranou — se ostatně děje samo sebou, jakmile ustavičná reprodukce základny daného stavu, vztahu, který je jeho základem, nabude časem upravené a uspořádané formy; a tato úprava a toto uspořádání samy jsou nepostradatelným momentem každého způsobu výroby, který se má společensky upevnit a být nezávislý na pouhé náhodě nebo libovůli. Jsou právě formou jeho společenského upevnění, a tudíž jeho relativního oproštění od pouhé libovůle a pouhé náhody. Této formy dosahuje při nehybném stavu jak výrobního procesu, tak společenských vztahů, které mu odpovídají, a to pouhou jejich opakovanou reprodukcí. Jestliže tato forma trvá nějakou dobu, upevňuje se jako zvyk a tradice a nakonec se posvěcuje jako výslovný zákon. A protože forma této nadpráce, robota, je založena na nerozvinutosti všech společenských produktivních sil práce, na primitivnosti samého způsobu práce, musí přirozeně zabírat mnohem menší alikvotní část celkové práce bezprostředních výrobců než v rozvinutých způsobech výroby, a zejména než v kapitalistické výrobě. Předpokládejme např., že robota pro vrchnost byla původně dva dny v týdnu. Tyto dva dny roboty týdně se tak ustálily, je to veličina konstantní, zákonně upravená právem zvykovým nebo psaným. Ale pro-

duktivita ostatních dnů v týdnu, jimiž disponuje sám bezprostřední výrobce, je variabilní veličinou, která se musí rozvinout v průběhu jeho zkušenosti, zcela tak jako nové potřeby, s nimiž se seznamuje, rozšiřování trhu pro jeho výrobek, rostoucí jistota, se kterou disponuje touto částí své pracovní síly, ho budou podněcovat k tomu, aby svou pracovní sílu více napínal, přičemž se nesmí zapomínat, že vynakládání této pracovní síly se nikterak neomezuje na zemědělství, nýbrž zahrnuje i venkovský domácký průmysl. Je tu dána možnost určitého hospodářského rozvoje, ovšem nezávislého na příznivých okolnostech, na vrozeném charakteru rasy atd.

## III. RENTA VE VÝROBCÍCH

Ekonomicky řečeno: přeměna renty v úkonech v rentu ve výrobcích nemění nic na podstatě pozemkové renty. U forem, které tu zkoumáme, záleží tato podstata v tom, že pozemková renta je jediná vládnoucí a normální forma nadhodnoty čili nadpráce; což se zase projevuje v tom, že je to jediná nadpráce čili jediný nadvýrobek, jejž bezprostřední výrobce, který má v ***držení*** pracovní podmínky nutné ke své vlastní reprodukci, musí odvádět ***vlastníkovi*** pracovní podmínky, která v tomto stavu zahrnuje všechno, tj. půdy; a že na druhé straně pouze půda stojí proti němu jako pracovní podmínka, která je cizím vlastnictvím; je vůči němu osamostatněna a personifikuje se v pozemkovém vlastníkovi. Ať je renta ve výrobcích jakkoliv vládnoucí a nejrozvinutější formou pozemkové renty, přesto ji stále ještě více nebo méně doprovázejí pozůstatky dřívější formy, tj. renty, která se musí odvádět přímo v práci, tedy robotou, a to stejnou měrou, ať je vrchností soukromá osoba, nebo stát. Renta ve výrobcích předpokládá vyšší kulturní úroveň bezprostředního výrobce, tedy vyšší vývojový stupeň jeho práce a společnosti vůbec; a liší se od předcházející formy tím, že se nadpráce už nemusí vykonávat ve své naturální podobě, tedy už ne pod přímým dozorem a nátlakem vrchnosti nebo jejích zástupců; že ji bezprostřední výrobce musí dělat na svou vlastní odpovědnost — hnán silou poměrů, nikoliv přímým přinucením — i ustanovením zákona, a ne karabáčem. Zde se už stala samozřejmým pravidlem nadprodukce ve smyslu výroby nad nezbytné potřeby bezprostředního výrobce a výroby na výrobním poli, které mu fakticky patří, na půdě, kterou sám exploatuje, na rozdíl od dřívějška, kdy vedle práce na svém a kromě ní pracoval i na panském.

V tomto vztahu bezprostřední výrobce více nebo méně disponuje celou svou pracovní dobou, ačkoliv i nadále část této pracovní doby, původně téměř celá její nadbytečná část, patří zadarmo vrchnosti; jenže tato vrchnost ji už nedostává přímo v její vlastní naturální formě, nýbrž v naturální formě výrobku, ve kterém se realizuje. Tíživé a podle úpravy roboty více nebo méně rušivé přerušování práce pro sebe prací pro vrchnost (srov. kniha I, kap. VIII, 2: Továrník a bojar) odpadá tam, kde renta ve výrobcích existuje v čisté podobě, nebo se alespoň omezuje na několik krátkých intervalů v roce tam, kde vedle renty ve výrobcích trvají jisté roboty. Práce výrobce pro sebe a jeho práce pro pozemkového vlastníka už od sebe nejsou jasně odděleny časem a prostorem. Tato renta ve výrobcích ve své čisté podobě, třebaže její zlomky mohou proklouznout do pokročilejších výrobních způsobů a výrobních vztahů, předpokládá i nadále naturální hospodářství, tj. předpokládá, že se podmínky hospodaření zcela nebo alespoň z převážné části vyrábějí v hospodářství samém, že se nahrazují a reprodukují přímo z jeho hrubého produktu. Dále předpokládá spojení venkovského domáckého průmyslu se zemědělstvím; nadvýrobek, který tvoří rentu, je produktem této spojené zemědělskoprůmyslové práce rodiny, ať už renta ve výrobcích zahrnuje ve větší či menší míře průmyslové výrobky, jak tomu často bývá ve středověku, nebo se odvádí jen ve formě vlastních zemědělských plodin. U této formy renty nemusí renta ve výrobcích, ve které se projevuje nadpráce, vyčerpávat celou nadbytečnou práci venkovské rodiny. Naopak, ve srovnání s rentou v úkonech si výrobce spíše může najít čas na nadbytečnou práci, jejíž produkt patří jemu samému právě tak jako výrobek jeho práce, který uspokojuje jeho nejnezbytnější potřeby. S touto formou také nastanou větší rozdíly v hospodářském postavení jednotlivých bezprostředních výrobců. Alespoň je tu možnost, aby tento bezprostřední výrobce získal prostředky, které umožňují, aby zase sám přímo vykořisťoval cizí práci. Ale zde, kde se zabýváme čistou formou renty ve výrobcích, nám po tom nic není, jako se ani nemůžeme pouštět do nekonečně rozmanitých kombinací, ve kterých se mohou různé formy renty spojovat, zfalšovat a splétat. Pro formu renty ve výrobcích spjatou s určitým druhem výrobku a výroby samé, pro spojení zemědělství a domáckého průmyslu, bez něhož se tato forma neobejde, pro to, že rolnická rodina při ní dosahuje téměř úplné soběstačnosti tím, že je nezávislá na trhu a na výrobním a historickém pohybu části společnosti, která stojí

mimo ni, zkrátka pro charakter naturálního hospodářství vůbec, je tato forma zcela vhodná k tomu, aby byla základem nehybných společenských poměrů, jak to vidíme např. v Asii. Zde, tak jako v dřívější formě renty v úkonech, je pozemková renta normální formou nadhodnoty, a tudíž nadpráce, tj. celé nadbytečné práce, kterou musí bezprostřední výrobce zadarmo, ve skutečnosti tedy z přinucení — ačkoliv toto přinucení vůči němu už nevystupuje ve staré, brutální formě — vykonávat pro vlastníka své nejpodstatnější pracovní podmínky, pro vlastníka půdy. Zisk, nazveme-li tak při nesprávné anticipaci zlomek přebytku jeho práce nad nutnou prací, který si přivlastňuje sám, určuje tak málo rentu ve výrobcích, že spíše vyrůstá za jejími zády a má přirozenou mez v jejím rozsahu. Tato renta může mít takový rozsah, že vážně ohrožuje reprodukci pracovních podmínek, výrobních prostředků, více nebo méně znemožňuje rozšiřování výroby a bezprostřední výrobce odsuzuje k fyzickému minimu životních prostředků. Bývá to zejména tam, kde tuto formu najde a využívá jí dobyvatelský obchodní národ, jako např. Angličané v Indii.

## IV. PENĚŽNÍ RENTA

Peněžní rentou zde rozumíme — na rozdíl od průmyslové nebo obchodní pozemkové renty, jež se zakládá na kapitalistickým způsobu výroby a představuje jen přebytek nad průměrným ziskem — pozemkovou rentu, která vzniká pouhou přeměnou formy renty ve výrobcích, tak jako i sama renta ve výrobcích byla jen přeměněnou rentou v úkonech. Místo výrobku tu musí bezprostřední výrobce platit pozemkovému vlastníkovi (ať je jím stát, nebo soukromník) jeho cenu. Přebytek ve výrobku v jeho naturální formě tedy už nestačí; musí se z této naturální formy přeměnit v peněžní formu. Ačkoliv si bezprostřední výrobce i nadále sám vyrábí alespoň převážnou část svých životních prostředků, musí se část jeho výrobku přeměňovat ve zboží, vyrábět jako zboží. Charakter celého způsobu výroby se tedy více nebo méně mění. Ztrácí svou nezávislost, svou odpoutanost od společenské souvislosti. Rozhodujícím se stává poměr výrobních nákladů, jejichž součástí se nyní ve větší či menší míře stávají peněžní výdaje; v každém případě se rozhodujícím stává přebytek části hrubého výrobku, která se má přeměnit v peníze, nad částí, která musí slouži jednak znovu jako prostředek reprodukce, jednak jako bezprostředn-

životní prostředek. Avšak základ renty tohoto druhu, ačkoliv spěje ke svému rozkladu, zůstává stejný jako u renty ve výrobcích, která je východiskem. Bezprostřední výrobce je jako dříve dědičným či jinak tradičním držitelem půdy a musí pánu jako vlastníkovi této jeho nejpodstatnější výrobní podmínky odvádět ve formě nadvýrobku přeměněnému v peníze nadbytečnou nucenou práci, tj. práci nezaplacenou, vykonanou bez ekvivalentu. Vlastnictví pracovních podmínek, odlišných od půdy — zemědělského nářadí a ostatních movitostí — se už v dřívějších formách mění nejdříve fakticky a pak i právně ve vlastnictví bezprostředních výrobců, a tím více to předpokládá u takové formy, jako je peněžní renta. Přeměna renty ve výrobcích v peněžní rentu, která probíhá zprvu sporadicky, později ve více nebo méně národním měřítku, předpokládá už značný rozvoj obchodu, městského průmyslu, vůbec zbožní výroby, a s ní i peněžního oběhu. Předpokládá dále tržní cenu výrobků, a to, že se tyto výrobky prodávají více nebo méně přibližně za svou hodnotu, což za dřívějších forem vůbec nemusí být. Na východě Evropy můžeme zčásti ještě vidět na vlastní oči, jak tato přeměna probíhá. Jak je neuskutečnitelná bez určitého rozvoje společenské produktivní síly práce, o tom svědčí různé pokusy o tuto přeměnu za římského císařství, které ztroskotaly, a návrat k naturální rentě po úsilí přeměnit v peněžní rentu vůbec alespoň část této renty, která se vybírala jako státní daň. O stejné obtížnosti přechodu svědčí např. zfalšování a sloučení peněžní renty se zbytky jejích dřívějších forem ve Francii před revolucí.

Peněžní renta jako přeměněná forma renty ve výrobcích a v protikladu k ní je však poslední formou a zároveň formou rozkladu toho druhu pozemkové renty, který jsme doposud zkoumali, totiž pozemkové renty jako normální formy nadhodnoty a neplacené nadpráce, která se musí odvádět vlastníkovi výrobních podmínek. Ve své čisté formě nepředstavuje tato renta přebytek nad ziskem, jako ho nepředstavuje renta v úkonech, ve výrobcích. Podle svého pojmu pohlcuje zisk. Pokud zisk vzniká vedle ní jako zvláštní část nadbytečné práce, je peněžní renta, tak jako renta ve svých dřívějších formách, stále ještě normální hranicí tohoto zárodečného zisku, který může vzniknout teprve podle možnosti využít buď vlastní nadbytečné práce, nebo cizí práce, která zbývá po vykonání nadpráce vyjádřené v peněžní rentě. Vzniká-li skutečně vedle této renty zisk, není tedy zisk hranicí renty, nýbrž naopak, renta je hranicí zisku. Ale jak jsme

již řekli, peněžní renta je zároveň formou rozkladu pozemkové renty, kterou jsme doposud zkoumali a která se na první pohled kryje s nadhodnotou a nadprací, pozemkové renty jako normální a vládnoucí formy nadhodnoty.

Ve svém dalším vývoji peněžní renta vede nutně — ponecháme-li stranou všechny přechodné formy, jako např. formu malorolnického pachtýře — buď k přeměně půdy ve svobodné rolnické vlastnictví, nebo k formě kapitalistického způsobu výroby, k rentě, kterou platí kapitalistický pachtýř.

S peněžní rentou se nutně mění tradiční zvykově právní vztah mezi poddanými, kteří drží a obdělávají část půdy, a vlastníkem půdy, a to v čistě peněžní smluvní poměr, stanovený pevnými pravidly pozitivního zákona. Držitel, který obdělával půdu, se tudíž fakticky stává pouhým pachtýřem. Této přeměny se na jedné straně, za jinak příznivých všeobecných výrobních poměrů, využívá k tomu, že se staří rolničtí držitelé postupně vyvlastňují a na jejich místo se dosazuje kapitalistický pachtýř; na straně druhé vede tato přeměna k tomu, že se dosavadní držitel vykupuje ze své povinnosti platit rentu a stává se svobodným rolníkem, který je plným vlastníkem půdy, na níž hospodaří. Přeměnu naturální renty v peněžní rentu dále nejen nutně provází, nýbrž dokonce předchází vytváření třídy nemajetných nádeníků, kteří se dávají najímat za peníze. V období, kdy tato nová třída vzniká, kdy se ještě objevuje pouze sporadicky, nutně proto vznikl u lépe situovaných poplatných rolníků zvyk vykořisťovat na vlastní účet zemědělské námezdní dělníky, zcela tak, jako už ve feudální době zámožnější poddaní rolníci sami měli zase poddané. Tak se u nich postupně rozvíjí možnost nashromáždit určité jmění a stát se budoucími kapitalisty. Přímo mezi starými držiteli půdy, kteří sami pracují, vzniká tak semeniště kapitalistických pachtýřů, jejichž rozvoj je podmíněn všeobecným vývojem kapitalistické výroby mimo venkov a kteří se rozmnožují zvláště rychle, přijdou-li jim na pomoc obzvlášť příznivé okolnosti, jako v XVI. století v Anglii tehdejší progresívní znehodnocování peněz, které je při obvyklých dlouhodobých pachtovních smlouvách obohatilo na úkor pozemkových vlastníků.

Dále: jakmile renta nabude formy peněžní renty, a tím vztah mezi rolníkem, který platí rentu, a pozemkovým vlastníkem formy smluvního poměru — přeměna, která je vůbec možná jen tehdy, jestliže už je dán

relativně vysoký stupeň rozvoje světového trhu, obchodu a manufaktury — začíná nutně i propachtovávání půdy kapitalistům, kteří dosud byli mimo venkov a kteří nyní na venkov a do zemědělství přenášejí kapitál získaný ve městech i kapitalistický způsob podnikání, který se ve městech už rozvinul, tj. zhotovování výrobku jako pouhého zboží a jako pouhého prostředku k přivlastňování nadhodnoty. Všeobecným pravidlem se může tato forma stát jen v zemích, které při přechodu od feudálního způsobu výroby ke kapitalistickému způsobu výroby ovládají světový trh. Tím, že mezi pozemkového vlastníka a zemědělce, který skutečně pracuje, vstoupí kapitalistický pachtýř, jsou zpřetrhány všechny vztahy, které vyplývají ze starého způsobu výroby na venkově. Pachtýř se stává skutečným velitelem těchto zemědělských dělníků a skutečným vykořisťovatelem jejich nadpráce, zatímco pozemkový vlastník je v přímém vztahu, a to v pouhém peněžním a smluvním poměru, už jen k tomuto kapitalistickému pachtýři. Tím se mění i povaha renty — nejen fakticky a náhodou, což se dělo zčásti již při dřívějších formách, nýbrž normálně se mění povaha renty v její uznané a vládnoucí formě. Renta klesá z normální formy nadhodnoty a nadpráce na přebytek této nadpráce nad její částí, kterou si ve formě zisku přivlastňuje vykořisťující kapitalista; ten si nyní ve formě celého nadvýrobku bere a zpeněžuje celou nadpráci — zisk i přebytek nad ziskem. Jako rentu odvádí pozemkovému vlastníkovi už jen přebytečnou část nadhodnoty, kterou pomocí svého kapitálu vytlouká přímým vykořisťováním zemědělských dělníků. Kolik mu odvádí, to je v průměru, jako hranice, určeno průměrným ziskem, který kapitál vynáší v nezemědělských sférách výroby, a nezemědělskými výrobními cenami, regulovanými tímto ziskem. Z normální formy nadhodnoty a nadpráce se tedy nyní renta přeměnila v přebytek vlastní této zvláštní výrobní sféře, zemědělské sféře, v přebytek nad částí nadhodnoty, na kterou si dělá nárok kapitál jako na část, která mu už předem a normálně patří. Místo renty se nyní stal normální formou nadhodnoty zisk a renta je už jen formou osamostatněnou za zvláštních okolností, formou nikoliv nadhodnoty vůbec, nýbrž určité její odnože, mimořádného zisku. Není nutno se podrobně zabývat tím, jak této přeměně odpovídá pozvolná přeměna v samém způsobu výroby. To už je vidět z toho, že pro tohoto kapitalistického pachtýře je normální vyrábět zemědělský výrobek jako zboží a že zatímco dříve se přeměňoval ve zboží jen přebytek nad jeho životními prostředky, nyní se bezprostředně

přeměňuje v životní prostředky pro něho jen poměrně nepatrná část tohoto zboží. Ne už půda, nýbrž kapitál si nyní sobě i své produktivitě podrobuje zemědělskou práci.

Průměrný zisk a jím regulovaná výrobní cena se tvoří mimo venkovské poměry, ve sféře městského obchodu a manufaktury. Zisk poplatného rolníka se neúčastní vyrovnávání zisků, neboť vztah tohoto rolníka k pozemkovému vlastníkovi není kapitalistický vztah. Pokud dosahuje zisku, tj. realizuje přebytek nad svými nutnými životními prostředky, ať vlastní prací, nebo vykořisťováním cizí práce, děje se tak za zády normálního vztahu, a za jinak stejných okolností výše tohoto zisku neurčuje rentu, nýbrž naopak, sama je určena rentou jako svou hranicí. Za vysokou míru zisku se ve středověku nevděčí jen nízkému složení kapitálu, ve kterém převládá variabilní složka, vynakládaná na mzdu. Vděčí se za ni tomu, že se na venkově šidilo, že se přivlastňovala část renty pozemkového vlastníka a příjmu jeho poddaných. Jestliže ve středověku venkov politicky vykořisťuje město všude tam, kde se výjimečným rozvojem měst narušil feudalismus, tu město všude a bez výjimky hospodářsky vykořisťuje venkov svými monopolními cenami, svou daňovou soustavou, svým cechovním zřízením, svým přímým podváděním při obchodu a svou lichvou.

Mohli bychom si myslet, že pouhý nástup kapitalistického pachtýře do zemědělské výroby je důkazem, že cena zemědělských výrobků, které odjakživa platily v té či oné formě rentu, musí být alespoň v době tohoto nástupu vyšší než výrobní ceny v manufaktuře — ať proto, že dosáhla výše monopolní ceny, nebo proto, že stoupla až na hodnotu zemědělských výrobků, a ta skutečně převyšuje výrobní cenu, již reguluje průměrný zisk. Protože kdyby tomu tak nebylo, nemohl by kapitalistický pachtýř při cenách zemědělských výrobků, které existují, realizovat z nich napřed průměrný zisk a pak ještě ve formě renty z nich zaplatit přebytek nad tímto ziskem. Z toho by se dalo vyvozovat, že všeobecná míra zisku, jíž se kapitalistický pachtýř řídí při uzavírání smlouvy s majitelem půdy, se vytvořila bez započítání renty, a tudíž jakmile začne hrát regulující úlohu v zemědělské výrobě, nachází hotový tento přebytek a odvádí ho pozemkovému vlastníkovi. Tímto tradičním způsobem si to vykládá pan Rodbertus. Ale:

*Za prvé.* K tomuto nástupu kapitálu jako samostatné a vedoucí síly v zemědělství nedochází najednou a všude, nýbrž postupně a ve zvláštních

výrobních odvětvích. Nezasahuje nejdříve vlastní zemědělství, nýbrž taková výrobní odvětví, jako chov dobytka, zejména chov ovcí, jehož hlavní výrobek, vlna, při rozmachu průmyslu zprvu poskytuje stálý přebytek tržní ceny nad výrobní cenou, což se vyrovnává teprve později. Tak tomu bylo v XVI. století v Anglii.

*Za druhé.* Protože tato kapitalistická výroba se zprvu rozvíjí jen sporadicky, nelze nic namítnout proti názoru, že se zprvu zmocňuje pouze takových komplexů půdy, které pro svou specifickou úrodnost nebo obzvlášť výhodnou polohu mohou vcelku platit diferenciální rentu.

*Za třetí.* I kdybychom předpokládali, že při nástupu tohoto způsobu výroby, který ve skutečnosti předpokládá, že roste váha městské poptávky, ceny zemědělských výrobků převyšovaly výrobní cenu, jak tomu nesporně bylo např. v poslední třetině XVII. století v Anglii, pak jakmile se tento způsob výroby poněkud vymaní z pouhého podrobení zemědělství kapitálu a jakmile se zemědělství zdokonalí a sníží se výrobní náklady, což je nutně spojeno s jeho rozvojem, vyrovná se to reakcí, poklesem ceny zemědělských výrobků, jak tomu bylo v první polovině XVIII. století v Anglii.

Tímto tradičním způsobem není tedy možno vysvětlit rentu jako přebytek nad průměrným ziskem. Ať se renta poprvé objevuje za jakýchkoliv historicky daných okolností — jakmile zapustí kořeny, může existovat jen za moderních podmínek, které jsme už vyložili dříve.

O přeměně renty ve výrobcích v peněžní rentu je třeba nakonec ještě poznamenat, že zároveň s ní se podstatným momentem stává kapitalizovaná renta, cena půdy, a tím její zcizitelnost a zcizování, a že se tak nejen dřívější poplatný rolník může stát nezávislým rolnickým vlastníkem, ale že i měšťtí a jiní lidé, kteří mají peníze, kupují pozemky a pak je propachtovávají buď rolníkům, nebo kapitalistům a pobírají ze svého kapitálu, který takto vložili, rentu jako formu úroku; že tedy i tato okolnost napomáhá přeměně dřívějšího způsobu vykořisťování, poměru mezi vlastníkem a tím, kdo půdu skutečně obdělává, i renty samotné.

## V. PODÍLNÉ HOSPODAŘENÍ A ROLNICKÉ PARCELOVÉ VLASTNICTVÍ

Dospěli jsme ke konci vývojové řady pozemkové renty.

Ve všech těchto formách pozemkové renty: renty v úkonech, renty ve

výrobcích, peněžní renty (jako pouze přeměněné formy renty ve výrobcích) se předpokládá, že ten, kdo rentu platí, je skutečným obdělavatelem a držitelem půdy, jehož nezaplacená nadpráce jde přímo do rukou vlastníka půdy. I u poslední formy, u peněžní renty — pokud je v čisté podobě, tj. pokud je pouze přeměněnou formou renty ve výrobcích — je to nejen možné, ale bývá tomu tak i skutečně.

Za přechodnou formu od původní formy renty ke kapitalistické rentě lze považovat podílný systém čili systém podílného hospodaření, při němž ten, kdo na půdě hospodaří (pachtýř), poskytuje kromě práce (své nebo cizí) část provozního kapitálu a pozemkový vlastník kromě půdy druhou část provozního kapitálu (např. dobytek) a výrobek se dělí v určitých proporcích, které jsou v různých zemích různé, mezi nájemce a vlastníka půdy. K plně kapitalistickému hospodaření tu jednak pachtýř nemá dost kapitálu, jednak podíl, který dostává pozemkový vlastník, nemá čistou formu renty. Fakticky může obsahovat úrok z kapitálu, který pozemkový vlastník zálohoval, a navíc rentu. Může také skutečně pohltit celou nadpráci pachtýře nebo mu ponechat větší nebo menší část této nadpráce. Podstatné však je, že renta tu už nevystupuje jako normální forma nadhodnoty vůbec. Na jedné straně má mít nájemce, ať používá vlastní, nebo také cizí práce, nárok na část výrobku ne jako dělník, nýbrž jako majitel části pracovních nástrojů, jako svůj vlastní kapitalista. Na druhé straně si pozemkový vlastník nedělá nárok na svůj podíl jen výhradně na základě svého vlastnictví půdy, nýbrž také jako osoba, která půjčila kapitál.([44a])

Zbytek starého pospolného vlastnictví půdy, který se po přechodu k samostatnému rolnickému hospodářství udržel např. v Polsku a Rumunsku, tam byl záminkou, aby se přešlo k nižším formám pozemkové renty. Část půdy patří jednotlivým rolníkům a ti ji obdělávají samostatně. Druhá část se obdělává společně a tvoří nadvýrobek, kterého se používá jednak ke krytí obecních výdajů, jednak jako rezervy pro případ neúrody apod. Těchto dvou posledních částí nadvýrobku, a koneckonců celého nadvýrobku i s půdou, na níž vyrostl, se znenáhla zmocňují státní úředníci i soukromníci, a původně svobodní rolničtí vlastníci půdy, jejichž závazek společně obdělávat tuto půdu trvá dále, se tak mění v robotníky, resp. lidi povinné rentou ve výrobcích, zatímco z uchvatitelů obecní půdy se stávají

([44a]) Srov. Buret, Tocqueville, Sismondi.

vlastníci nejen uchvácené obecní půdy, ale i selských statků samých.

Není třeba, abychom se tu blíže zabývali vlastním otrokářským hospodářstvím (které také probíhá v gradaci od patriarchálního systému, zaměřeného převážně na vlastní potřebu, až po vlastní plantážní systém, který pracuje pro světový trh) a statkářským hospodářstvím, v němž vlastník půdy obdělává půdu ve vlastní režii, má všechny výrobní nástroje a vykořisťuje práci buď nesvobodné, nebo svobodné čeledi, placené v naturáliích nebo penězi. Vlastník půdy a vlastník výrobních nástrojů, tudíž i přímý vykořisťovatel dělníků, kteří patří k těmto výrobním prvkům, spadají tu vjedno. Právě tak spadá vjedno renta a zisk, tyto různé formy nadhodnoty se od sebe neoddělují. Vlastník všech výrobních nástrojů, k nimž patří půda a v původní formě otroctví i sami bezprostřední výrobci, bere přímo dělníkům celou jejich nadpráci, která se tu projevuje v nadvýrobku. Tam, kde převládá kapitalistické nazírání, jako na amerických plantážích, se celá tato nadhodnota chápe jako zisk; tam, kde ani neexistuje kapitalistický způsob výroby, ani z kapitalistických zemí přenesený způsob nazírání, který mu odpovídá, se tato nadhodnota jeví jako renta. Tato forma v žádném případě nepůsobí obtíže. Příjem pozemkového vlastníka, ať se nazve jakkoliv, pohotový nadvýrobek, který si přivlastňuje pozemkový vlastník, je tu normální a vládnoucí formou, v níž se přivlastňuje přímo celá nezaplacená nadpráce, a pozemkové vlastnictví je základnou tohoto přivlastňování.

Dále *parcelové vlastnictví.* Rolník je tu zároveň svobodným vlastníkem půdy, která je jeho hlavním výrobním nástrojem, nepostradatelným polem působnosti pro jeho práci a kapitál. Při této formě se neplatí pachtovné, renta se tu tedy nejeví jako osamostatněná forma nadhodnoty, ačkoliv v zemích, kde jinak je rozvinut kapitalistický způsob výroby, vystupuje ve srovnání s jinými výrobními odvětvími jako mimořádný zisk, ale jako mimořádný zisk, který připadá rolníkovi, tak jako vůbec celý výtěžek jeho práce.

Tato forma pozemkového vlastnictví předpokládá, že venkovské obyvatelstvo má jako v jeho dřívějších starších formách velkou početní převahu nad městským, že tedy, i když všeobecně vládne kapitalistický způsob výroby, je relativně rozvinut jen málo, a proto se koncentrace kapitálu pohybuje i v ostatních výrobních odvětvích v úzkých mezích, převládá roztříštění kapitálu. Převážnou část zemědělského produktu jako bezpro-

střední životní prostředek tu podle povahy věci musí spotřebovat sami jeho výrobci, rolníci, a jen co přebývá, se může jako zboží zúčastnit obchodu s městy. Ať se tu průměrná tržní cena produktu půdy reguluje jakkoliv, diferenciální renta, přebytečná část ceny zboží z lepších nebo lépe položených pozemků, tu musí zřejmě existovat právě tak jako při kapitalistickém způsobu výroby. Tato diferenciální renta existuje i tehdy, vyskytuje-li se tato forma ve společenských poměrech, ve kterých se vůbec ještě nevyvinula všeobecná tržní cena; vystupuje pak jako přebytečný nadvýrobek. Jenže plyne do kapsy rolníka, jehož práce se realizuje za příznivějších přírodních podmínek. Právě při této formě, kde cena půdy vchází jako prvek do faktických výrobních nákladů rolníka, protože se při dalším vývoji této formy půda buď přejímá při dělení dědictví za jistou peněžní hodnotu, anebo ji při ustavičných změnách, ať celého majetku, nebo jeho součástí, kupuje sám hospodář, přičemž si většinou vypůjčí peníze na hypotéku; kde tedy cena půdy, která není nic než kapitalizovaná renta, je předpokládaným prvkem, a kde se proto zdá, že renta existuje nezávisle na všech rozdílech v úrodnosti a poloze půdy — právě při této formě je třeba vcelku předpokládat, že neexistuje absolutní renta, že tedy nejhorší půda nevynáší rentu; neboť absolutní renta předpokládá, že se buď realizuje přebytek hodnoty výrobku nad jeho výrobní cenou, nebo monopolní cena převyšuje hodnotu výrobku. Protože se tu však zemědělství provozuje převážně pro přímou obživu a půda je pro většinu obyvatelstva nepostradatelným polem působnosti pro jeho práci i kapitál, dosáhne regulující tržní cena výrobku jen za výjimečných okolností jeho hodnoty; a protože převažuje prvek živé práce, bude tato hodnota zpravidla převyšovat výrobní cenu, ačkoliv tento přebytek hodnoty nad výrobní cenou bude zase omezen tím, že v zemích s převládajícím parcelovým hospodářstvím má i nezemědělský kapitál nízké složení. Hranicí exploatace pro parcelového rolníka není na jedné straně ani průměrný zisk z kapitálu, protože je malým kapitalistou, na druhé straně ani nutnost renty, protože je vlastníkem půdy. Absolutní hranicí pro něho jako pro malého kapitalistu je pouze mzda, kterou po odečtení nákladů ve vlastním smyslu slova platí sám sobě. Dokud mu cena výrobku uhrazuje tuto mzdu, bude půdu obdělávat, a to často tak dlouho, dokud mu bude krýt fyzické minimum mzdy. Pokud jde o něho jako o vlastníka půdy, odpadá pro něho hranice, kterou klade vlastnictví a která se může prosazovat jen v protikladu ke kapitálu

(včetně práce) oddělenému od ní tím, že klade překážku jeho umístění. Ovšem úrok z ceny půdy, který se přitom musí obvykle platit třetí osobě, hypotekárnímu věřiteli, je hranicí. Ale tento úrok se může platit právě z části nadpráce, která by za kapitalistických poměrů tvořila zisk. Renta anticipovaná v ceně půdy a v úrocích, které se z ní platí, nemůže tedy být nic jiného než část kapitalizované nadpráce rolníka, přebytku nad prací nezbytnou k jeho obživě, ačkoliv se tato nadpráce nerealizuje v části hodnoty zboží, jež se rovná celému průměrnému zisku, a tím méně v přebytku nad nadprací realizovanou v průměrném zisku, v mimořádném zisku. Renta může být srážkou z průměrného zisku nebo dokonce jedinou jeho částí, která se realizuje. K tomu, aby parcelový rolník obdělával svou půdu nebo koupil půdu k obdělávání, není tedy na rozdíl od normálního kapitalistického způsobu výroby nutné, aby tržní cena zemědělského produktu stoupla tak vysoko, aby mu vynášela průměrný zisk, a tím méně přebytek nad tímto průměrným ziskem, ustálený ve formě renty. Není tedy třeba, aby tržní cena stoupla, ať už na hodnotu, nebo na výrobní cenu jeho výrobku. V tom je jedna z příčin, proč je cena obilí v zemích s převládajícím parcelovým vlastnictvím nižší než v zemích s kapitalistickým způsobem výroby. Část nadpráce rolníků, kteří pracují za nejnepříznivějších podmínek, se dává společnosti zadarmo a neúčastní se regulování výrobních cen ani tvorby hodnoty vůbec. Tato nižší cena je tedy výsledkem chudoby výrobců, a ne produktivity jejich práce.

Tato forma svobodného parcelového vlastnictví samostatně hospodařících rolníků je jako vládnoucí, normální forma jednak ekonomickým základem společnosti v nejlepších dobách klasického starověku, jednak se s ní setkáváme u moderních národů jako s jednou z forem, které vyrůstají z rozkladu feudálního pozemkového vlastnictví. Tak yeomanry v Anglii, selský stav ve Švédsku, francouzští a západoněmečtí sedláci. O koloniích tu nemluvíme, protože tam se vyvíjí nezávislý rolník za jiných podmínek.

Svobodné vlastnictví samostatně hospodařících rolníků je zřejmě nejnormálnější formou pozemkového vlastnictví pro malovýrobu, tj. pro způsob výroby, ve kterém je držba půdy podmínkou, aby pracovníkovi patřil výrobek jeho vlastní práce, a v němž si zemědělec, ať je svobodný vlastník, nebo poddaný, vždy sám se svou rodinou nezávisle vyrábí životní prostředky jako osamocený pracovník. Vlastnictví půdy je k plnému rozvoji tohoto způsobu hospodaření stejně nutné jako vlastnictví nástroje k svo-

bodnému rozvoji řemeslné výroby. Je tu základem pro rozvoj osobní samostatnosti. Je nezbytným článkem ve vývoji zemědělství samotného. Příčiny, pro které zaniká, ukazují jeho meze. Jsou to: rozvoj velkého průmyslu, který ničí venkovský domácký průmysl, který je normálním doplňkem tohoto vlastnictví, postupné ochuzování a vymrskávání půdy, na které se takto hospodaří; velcí pozemkoví vlastníci uchvacují obecní majetek, který je všude druhým doplňkem parcelového hospodářství a který jedině mu umožňuje chovat dobytek; konkurence hospodaření ve velkém, ať už se provozuje plantážnicky, nebo kapitalisticky. Přispívá k tomu i zlepšování v zemědělství, které vede jednak k tomu, že klesají ceny zemědělských výrobků, jednak vyžaduje větší výdaje a bohatší věcné výrobní podmínky; tak tomu bylo např. v první polovině XVIII. století v Anglii.

Je v povaze parcelového vlastnictví, že vylučuje: rozvoj společenských produktivních sil práce, společenské formy práce, společenskou koncentraci kapitálů, chov dobytka ve velkém, progresívní používání vědy.

Lichva a daňový systém je všude nezbytně zbídačují. Výdaje kapitálu na koupi půdy ochuzují kultivaci. Nekonečné tříštění výrobních prostředků a osamocenost výrobců samých. Ohromné mrhání lidskou silou. Progresívní zhoršování výrobních podmínek a zdražování výrobních prostředků — nutný zákon parcelového vlastnictví. Pro tento způsob výroby jsou úrodná léta neštěstím.(45)

Jeden ze specifických nedostatků malého zemědělství tam, kde je spojeno se svobodným vlastnictvím půdy, vyplývá z toho, že obdělavatel vynakládá kapitál na koupi půdy. (Totéž platí o přechodné formě, kde velkostatkář vynakládá kapitál za prvé na koupi půdy a za druhé na to, aby na ní hospodařil jako svůj vlastní pachtýř.) Při pohyblivosti, které tu půda nabývá jako pouhé zboží, se množí změny majitelů(46), takže pro každou novou generaci, při každém dělení dědictví, znamená půda z hlediska rolníka opět vklad kapitálu, tj. rolník ji musí koupit. Cena půdy tu tvoří převažující prvek individuálních neproduktivních výrobních nákladů čili nákladů, na které výrobek přijde jednotlivého výrobce.

Cena půdy není nic jiného než kapitalizovaná, a tudíž anticipovaná

(45) Viz trůnní řeč francouzského krále u Tooka.[52]
(46) Viz Mounier a Rubichon.

renta. Provozuje-li se zemědělství kapitalisticky, takže vlastník půdy dostává jen rentu a pachtýř kromě této roční renty za půdu nic neplatí, je nabíledni, že kapitál, který sám vlastník půdy vynaloží na nákup půdy, je sice pro něho úrokovým kapitálem, ale nemá vůbec nic společného s kapitálem vynaloženým na samo zemědělství. Není ani částí fixního, ani oběžného kapitálu,([47]) který tu funguje; získává jen kupujícímu titul na příjem roční renty, ale s výrobou této renty nemá absolutně nic společného. Vždyť právě ten, kdo kupuje půdu, vyplácí kapitál tomu, kdo půdu prodává, a prodávající se za to zříká svého vlastnictví půdy. Tento kapitál tedy už neexistuje jako kapitál kupujícího; kupující ho už nemá; nepatří tedy ke kapitálu, který kupující může nějak vložit přímo do půdy. To, zda kupující koupil půdu draho nebo lacino, nebo zda ji dostal zadarmo, nemění nic na kapitálu, který pachtýř vynakládá na hospodaření, ani na rentě, ale má to vliv jen na to, zda se mu renta jeví anebo nejeví jako úrok, resp. jako vysoký anebo nízký úrok.

Vezměme např. otrokářské hospodářství. Cena, která se tu platí za otroka, není nic jiného než anticipovaná a kapitalizovaná nadhodnota čili zisk, který se má z něho vytlouci. Ale kapitál zaplacený při koupi otroka nepatří ke kapitálu, kterým se ždímá z otroka zisk, nadpráce. Naopak. Je to kapitál, který otrokář zcizil, o nějž se mu zmenšil kapitál, kterým disponuje ve skutečné výrobě. Přestal pro něho existovat, tak jako kapitál vynaložený na koupi půdy přestal existovat pro zemědělství. Nejlepším důkazem toho je, že pro otrokáře nebo pro vlastníka půdy začne zase existovat až tehdy, když zase prodá otroka nebo půdu. Ale pak do tohoto poměru vstupuje ten, kdo je koupil. To, že koupil otroka, mu ještě beze všeho dalšího neumožňuje vykořisťovat otroka. To mu umožní až další kapitál, který vloží přímo do otrokářského hospodářství.

([47]) Pan dr. H. Maron (Extensiv oder Intensiv? {Nic bližšího není o této brožuře uvedeno}) vychází z nesprávného předpokladu těch, které potírá. Domnívá se, že kapitál vynaložený na nákup půdy je „základní kapitál"*, a pře se pak o určení pojmu základního kapitálu a provozního kapitálu, tj. fixního a oběžného kapitálu. Pro jeho úplně školácké představy o kapitálu vůbec — u člověka, který není ekonom, se ostatně dají omluvit stavem německé „nauky o národním hospodářství" — mu zůstává tajemstvím, že tento kapitál není ani základním, ani provozním kapitálem; tak jako kapitál, který někdo vynaloží na burze na nákup akcií nebo státních papírů a který pro něho osobně je vkladem kapitálu, není „vložen" do některého výrobního odvětví.

* Anlagekapital.

Stejný kapitál neexistuje dvakrát, jednou v rukou toho, kdo půdu prodává, po druhé v rukou toho, kdo ji kupuje. Přechází z rukou kupujícího do rukou prodávajícího, a tím to končí. Kupec nyní nemá kapitál, ale pozemek místo něho. To, že nový vlastník půdy pak považuje rentu získanou skutečným vkladem kapitálu do tohoto pozemku za úrok z kapitálu, který nevložil do půdy, ale vydal na to, aby si ji opatřil, nemění naprosto nic na ekonomické povaze faktoru půdy, tak jako to, že někdo zaplatil 1000 liber št. za tříprocentní konsoly, nemá nic společného s kapitálem, z jehož důchodu se platí úroky státnímu dluhu.

Peníze vynaložené na koupi půdy, tak jako peníze vynaložené na koupi státních papírů, jsou ve skutečnosti kapitálem jen *o sobě*, jako je každá suma hodnoty na základě kapitalistického způsobu výroby kapitálem o sobě, kapitálem potenciálním. Co se zaplatí za půdu nebo za státní papíry či za jiné koupené zboží, je částka peněz. Ta je o sobě kapitálem, protože je možno ji přeměnit v kapitál. Přemění-li se peníze, které prodavač dostane, skutečně v kapitál nebo ne, to závisí na tom, jak jich použije. Pro kupujícího už nemohou fungovat jako kapitál stejně jako žádné jiné peníze, které definitivně vydal. Ve výpočtech mu figurují jako úrokový kapitál, protože příjem, který dostává jako rentu z půdy nebo jako úrok ze státní půjčky, počítá jako úrok z peněz, které ho stála koupě titulu na tento důchod. Jako kapitál je může realizovat jen tím, že titul zase prodá. Ale pak vstupuje jiný, nový kupující do téhož poměru, ve kterém byl on, a žádná změna majitele nemůže peníze takto vynaložené změnit ve skutečný kapitál pro toho, kdo je vynaložil.

U drobného pozemkového vlastnictví se ještě mnohem více upevňuje iluze, že půda sama má hodnotu, a že proto vchází do výrobní ceny výrobku tak jako stroj nebo surovina. Viděli jsme však, že renta, a tudíž i kapitalizovaná renta, cena půdy, se podílí na určování ceny produktu půdy jen ve dvou případech. Za prvé tehdy, když v důsledku složení zemědělského kapitálu — kapitálu, který nemá nic společného s kapitálem vynaloženým na koupi půdy — hodnota produktu půdy převyšuje jeho výrobní cenu a poměry na trhu umožňují pozemkovému vlastníkovi zhodnotit tento rozdíl. Za druhé, dochází-li k monopolní ceně. A obojí se u parcelového hospodářství a malého pozemkového vlastnictví může sotva stát, protože právě zde výroba z největší části uspokojuje vlastní potřebu zemědělce a probíhá nezávisle na regulování všeobecnou mírou zisku. I tam,

kde se parcelové hospodářství provozuje na zpachtované půdě, obsahuje pachtovné v daleko větší míře než za všech jiných poměrů část zisku, dokonce i srážku ze mzdy; je to pak renta jen nominálně, a ne renta jako samostatná kategorie v protikladu ke mzdě a zisku.

Výdaj peněžního kapitálu na koupi půdy není tedy vklad zemědělského kapitálu. Je to pro tanto zmenšení kapitálu, kterým mohou drobní rolníci disponovat ve své výrobní sféře. Zmenšuje pro tanto rozsah jejich výrobních prostředků, a zužuje tudíž ekonomický základ reprodukce. Vydává drobného rolníka napospas lichvě, protože v této sféře se vůbec méně vyskytuje vlastní úvěr. Je brzdou zemědělství i tam, kde se tato koupě týká velkostatkářů. Ve skutečnosti odporuje kapitalistickému způsobu výroby, kterému je celkem lhostejné zadlužení pozemkového vlastníka, ať statek zdědil, nebo koupil. Ať pozemkový vlastník shrabuje rentu sám, nebo ji musí zase odvádět hypotekárnímu věřiteli, to samo o sobě nic nemění na hospodaření na propachtovaném statku.

Viděli jsme, že při dané pozemkové rentě se cena půdy řídí úrokovou sazbou. Jestliže úroková sazba je nízká, je cena půdy vysoká, a naopak. Za normálních poměrů by tedy vysoká cena půdy a nízká úroková sazba měly jít ruku v ruce, takže kdyby rolník v důsledku nízké úrokové sazby zaplatil půdu draho, měla by mu také stejná nízká úroková sazba opatřit na úvěr provozní kapitál za příznivějších podmínek. Při převládajícím parcelovém vlastnictví je tomu ve skutečnosti jinak. Především se na rolníka nehodí všeobecné zákony úvěru, protože předpokládají, že výrobce je kapitalista. Za druhé, tam, kde převládá parcelové vlastnictví — o koloniích tu nemluvíme — a parcelový rolník je jádrem národa, je tvorba kapitálu, tj. společenská reprodukce, relativně slabá, a ještě slabší je tvorba zapůjčitelného peněžního kapitálu ve smyslu vyloženém dříve. Ta předpokládá koncentraci a existenci třídy bohatých nečinných kapitalistů (Massie[53]). Za třetí, zde, kde pozemkový majetek je životní podmínkou pro převážnou část výrobců a nezbytnou sférou pro vkládání jejich kapitálu, stoupá cena půdy nezávisle na úrokové sazbě a často nepřímo úměrně úrokové sazbě, protože poptávka po pozemkovém majetku převažuje nad jeho nabídkou. Za půdu prodávanou po parcelách se tu dává daleko vyšší cena než při prodeji velkých ploch, protože malých kupců je tu mnoho a velkých kupců málo (Bandes Noires[54], Rubichon; Newman[55]). Ze všech těchto příčin tu cena půdy stoupá při poměrně vysoké úrokové sazbě.

Relativně nízkému úroku, který tu rolník bere z kapitálu vynaloženého na koupi půdy (Mounier), tu na opačné straně odpovídá vysoká lichvářská úroková sazba, kterou sám musí platit svým hypotekárním věřitelům. Irský systém ukazuje totéž, jenže v jiné formě.

Cena půdy, tento prvek sám o sobě cizí výrobě, může tu proto dosáhnout takové výše, že znemožní výrobu. (Dombasle.)

Že cena půdy má takovou úlohu, že koupě a prodej pozemků, oběh pozemků jako zboží se rozvíjí v tomto rozsahu, je prakticky důsledek vývoje kapitalistického výrobního způsobu, kde se zboží stává všeobecnou formou všech výrobků a všech výrobních nástrojů. Na druhé straně se to objevuje pouze tam, kde se kapitalistický výrobní způsob rozvíjí pouze v omezené míře a nerozvíjí všechny své zvláštnosti; neboť jsou založeny právě na tom, že v zemědělství už nevládne nebo ještě nevládne kapitalistický výrobní způsob, ale výrobní způsob zaniklých společenských forem. Škodlivé stránky kapitalistického výrobního způsobu i závislost výrobce na peněžní ceně jeho výrobku tu proto spadají vjedno se škodlivými stránkami, které vyplývají z nedostatečného rozvoje kapitalistického výrobního způsobu. Rolník se stává obchodníkem a průmyslovým výrobcem, ale bez podmínek, za nichž může vyrábět svůj výrobek jako zboží.

Konflikt mezi tím, že cena půdy je pro výrobce složkou ceny nákladů a není složkou výrobní ceny výrobku (i tehdy, když renta spoluurčuje cenu zemědělského výrobku, neplatí to nikdy o kapitalizované rentě, která se zálohuje na 20 nebo více let), je pouze jedna z forem, v nichž se vůbec projevuje rozpor mezi soukromým vlastnictvím půdy a racionálním zemědělstvím, normálním společenským užíváním půdy. Na druhé straně však je soukromé vlastnictví půdy, tedy vyvlastnění půdy bezprostředním výrobcům — soukromé vlastnictví jedněch, které zahrnuje, že druzí půdu nemají — základem kapitalistického způsobu výroby.

Zde, u hospodaření v malém, vystupuje cena půdy, forma a výsledek soukromého vlastnictví půdy, přímo jako hranice výroby. U zemědělství ve velkém a u velkého pozemkového vlastnictví založeného na kapitalistickém způsobu hospodaření vystupuje vlastnictví rovněž jako hranice, protože pachtýře omezuje v produktivních vkladech kapitálu, ze kterých koneckonců nemá prospěch on, nýbrž pozemkový vlastník. U obou forem se místo uvědomělého racionálního obdělávání půdy jako společného

věčného majetku, nezcizitelné podmínky existence a reprodukce lidských generací, vymrskávají síly půdy a mrhá se jimi (nemluvíme ani o tom, že exploatace tak není závislá na dosažené úrovni společenského vývoje, nýbrž na náhodných, nestejných okolnostech jednotlivých výrobců). U drobného vlastnictví se to děje proto, že mu chybějí prostředky a poznatky k používání společenské produktivní síly práce. U velkého vlastnictví proto, že se těchto prostředků využívá k co nejrychlejšímu zbohatnutí pachtýřů a vlastníků. U obou pro závislost na tržní ceně.

Každá kritika drobného pozemkového vlastnictví není koneckonců nic jiného než kritika soukromého vlastnictví jako hranice a překážky zemědělství. Stejně tak i každá kritika namířená proti velkému pozemkovému vlastnictví. Vedlejší politické důvody ovšem v obou případech ponecháme stranou. Tato hranice a překážka, kterou každé soukromé vlastnictví půdy klade zemědělské výrobě a racionálnímu obdělávání půdy, jejímu uchování a zlepšení, se rozvíjí tam i zde, jenže v různých formách, a ve sporu o tyto specifické formy zla se zapomíná na jeho poslední příčinu.

Drobné pozemkové vlastnictví předpokládá, že obrovskou většinou obyvatelstva je venkovské obyvatelstvo a že nepřevládá společenská, nýbrž izolovaná práce; že tedy je při tom vyloučena mnohotvárnost a rozvoj reprodukce, tj. jejích materiálních i duchovních podmínek, že jsou tudíž vyloučeny i podmínky racionálního obdělávání. Na druhé straně velké pozemkové vlastnictví redukuje zemědělské obyvatelstvo na stále se zmenšující minimum a staví proti němu stále rostoucí průmyslové obyvatelstvo, stěsnané ve velkých městech; tím vytváří podmínky, jež působí nenapravitelnou trhlinu v procesu společenské výměny látek, kterou diktují přírodní zákony života, a v důsledku toho se plýtvá silou půdy a obchod přenáší toto plýtvání daleko za hranice vlastní země. (Liebig.)

Tak jako drobné pozemkové vlastnictví vytváří třídu barbarů, která stojí napolo mimo společnost a ve které se spojuje všechna hrubost primitivních společenských forem se všemi strastmi a veškerou bídou civilizovaných zemí, tak velké pozemkové vlastnictví podrývá pracovní sílu v poslední oblasti, kam uniká její přirozená energie a kde se shromažďuje jako rezervní fond pro obnovu životní síly národů — na venkově. Velký průmysl a průmyslově provozované velké zemědělství působí společně. Jestliže se původně liší tím, že velký průmysl víc pustoší a hubí pracovní sílu,

a tudíž přírodní sílu člověka, zatímco velké zemědělství spíše přírodní sílu půdy samotné, pak si později, v průběhu vývoje, podávají ruce: i na venkově hubí průmyslový systém síly dělníků a průmysl i obchod poskytují zemědělství prostředky k vyčerpávání půdy.

ODDÍL SEDMÝ

# DŮCHODY A JEJICH ZDROJE

## KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ OSMÁ

## TROJJEDINÁ FORMULE

### I([48])

Kapitál — zisk (podnikatelský zisk plus úrok), půda — pozemková renta, práce — mzda, to je ona trojjediná forma, ve které se skrývají všechna tajemství společenského výrobního procesu.

Protože se pak, jak jsme ukázali dříve*, úrok jeví jako vlastní charakteristický produkt kapitálu a podnikatelský zisk v protikladu k němu jako mzda nezávislá na kapitálu, redukuje se ona trojjediná forma přesněji takto:

Kapitál — úrok, půda — pozemková renta, práce — mzda, kde se šťastně odstranil zisk, forma nadhodnoty, která specificky charakterizuje kapitalistický způsob výroby.

Prozkoumáme-li pak podrobněji tuto ekonomickou trojici, shledáváme:

Předně, domnělé zdroje bohatství, které je ročně k dispozici, patří do zcela různorodých sfér a není mezi nimi ani té nejmenší analogie. Mají se k sobě navzájem asi jako notářské poplatky, červená řepa a hudba.

Kapitál, půda, práce! Ale kapitál není věc, nýbrž určitý společenský výrobní vztah, který patří určité historické společenské formaci, projevuje se v určité věci a vtiskuje této věci specifický společenský charakter. Kapitál není souhrn materiálních a vyrobených výrobních prostředků. Kapitál, to jsou výrobní prostředky, přeměněné v kapitál, které samy o sobě nejsou kapitálem o nic víc, než jsou zlato či stříbro samy o sobě penězi. Jsou to

([48]) Tři úryvky, které zde uvádíme, byly nalezeny na různých místech rukopisu k VI. oddílu. — B. E.

* Viz tento svazek, kapitola 23.

výrobní prostředky, monopolizované určitou částí společnosti, jsou to produkty a podmínky uplatnění pracovní síly, osamostatněné vůči této živé pracovní síle a tímto protikladem zosobněné v kapitálu. Jsou to nejen výrobky dělníků, přeměněné v samostatnou moc, výrobky jako vládci a kupci svých výrobků, nýbrž jsou to také společenské síly a budoucí... {? nečitelné} forma* této práce, které proti nim vystupují jako vlastnosti jejich výrobku. Máme tu tedy určitou, na první pohled velmi mystickou, společenskou formu jednoho z faktorů společenského výrobního procesu, který vznikl historicky.

A nyní vedle nich půda, anorganická příroda jako taková, rudis indigestaque moles,[56] v celé své původní divokosti. Hodnota je práce. Nadhodnotou tedy nemůže být země. Absolutní úrodnost půdy nepůsobí nic jiného, než že určité množství práce dává určitý výrobek, podmíněný přirozenou úrodností půdy. Rozdíl v úrodnosti půdy působí, že totéž množství práce a kapitálu, tedy stejná hodnota, se projevuje v rozdílném množství produktů půdy; že tedy tyto produkty mají rozdílné individuální hodnoty. Vyrovnávání těchto individuálních hodnot na tržní hodnoty působí, že

**„advantages of fertile over inferior soil.., are transferred from the cultivator or consumer to the landlord"**. (Ricardo: Principles, s. 62.)**

A nakonec jako třetí v tomto spolku — pouhý přízrak, práce „vůbec"; ta není nic než abstrakce a sama pro sebe vůbec neexistuje, čili jestliže vezmeme***... {nečitelné} výrobní činnost člověka vůbec, kterou člověk zprostředkovává výměnu látek s přírodou, zbavenou nejen každé společenské formy a charakteristické určitosti, nýbrž i v jejím pouhém přírodním jsoucnu, nezávislém na společnosti, oproštěném od všech společností, jako projev života a důkaz života člověka, který vůbec ještě není společenský, i člověka, který už je nějak společensky určen.

* Dešifrujeme: s nimi spjatá forma.

** výhody úrodnější půdy proti horší půdě... se přenášejí z obdělavatele nebo spotřebitele na pozemkového vlastníka.

*** Dešifrujeme: vymyšlenou.

## II

Kapitál — úrok; pozemkové vlastnictví, soukromé vlastnictví nad zeměkoulí, a to moderní, které odpovídá kapitalistickému způsobu výroby — renta; námezdní práce — mzda. V této formě tedy má být souvislost mezi zdroji důchodu. Stejně jako kapitál jsou i námezdní práce a pozemkové práce a pozemkové vlastnictví historicky určité společenské formy; první je formou práce, druhé formou monopolizované zeměkoule, a to jsou v obou případech formy, které odpovídají kapitálu a patří stejné ekonomické společenské formaci.

Na této formuli je za prvé nápadné to, že vedle kapitálu, vedle této formy jednoho z výrobních prvků, která patří určitému výrobnímu způsobu, určité historické podobě společenského výrobního procesu, vedle výrobního prvku, který je spjat s určitou sociální formou a projevuje se v ní, se bez dalšího řadí: země na jedné straně, na druhé straně práce, dva prvky reálného pracovního procesu, které jsou v této hmotné formě společné všem způsobům výroby, které jsou hmotnými prvky každého výrobního procesu a nemají nic společného s jeho společenskou formou.

Za druhé. Ve formuli: kapitál — úrok, země — pozemková renta, práce — mzda se jeví kapitál, země a práce jako zdroje úroku (místo zisku), pozemkové renty a mzdy, respektive jako jejich produkty, plody; první se jeví jako důvod, druhé jako důsledek, první jako příčina, druhé jako účinek; a to tak, že každý jednotlivý zdroj se má ke svému produktu jako k tomu, co odvrhl a vyrobil. Všechny tři důchody, úrok (místo zisku), renta a mzda, jsou tři části hodnoty výrobku, tedy vůbec části hodnoty, neboli vyjádřeno v penězích, určité části peněz, části ceny. Formule: kapitál — úrok je pak sice nejiracionálnější formulí kapitálu, je to však jeho formule. Ale jak má země vytvářet hodnotu, tj. společensky určené množství práce, a dokonce pak zvláštní část hodnoty svých vlastních produktů, která tvoří rentu? Země např. působí jako činitel výroby při vytváření užitné hodnoty, materiálního výrobku, pšenice. Ale nemá co dělat s výrobou *hodnoty* pšenice. Pokud se hodnota projevuje ve pšenici, díváme se na pšenici pouze jako na určité množství zpředmětněné společenské práce, přičemž vůbec nezáleží na zvláštní látce, ve které se projevuje tato práce, čili na zvláštní užitné hodnotě této látky. To neodporuje tomu, 1. že za jinak stejných okolností závisí láce či drahota pšenice na produktivitě

země. Produktivita zemědělské práce je vázána na přírodní podmínky, a podle jejich produktivity se projevuje totéž množství práce v mnoha či málo výrobcích, užitných hodnotách. Jak veliké je množství práce, které se projevuje v jednom věrteli, závisí na tom, kolik věrtelů dodá totéž množství práce. V jakém množství výrobku se hodnota projevuje, závisí tu na produktivitě země; ale tato hodnota je dána nezávisle na tom, jak se rozdělí. Hodnota se projevuje v užitné hodnotě; a užitná hodnota je podmínkou pro vytváření hodnoty; ale je bláznovstvím tvořit protiklad, ve kterém stojí na jedné straně užitná hodnota, země, a na druhé straně hodnota, a k tomu ještě zvláštní část hodnoty. 2. {Zde je rukopis přerušen.}

## III

Vulgární ekonomie nedělá ve skutečnosti nic jiného, než že doktrinářsky tlumočí, systemizuje a obhajuje představy činitelů buržoazní výroby, kteří jsou determinováni buržoazními výrobními vztahy. Proto se nesmíme divit, že se vulgární ekonomie cítí jako doma zejména v odcizené jevové formě ekonomických vztahů, ve které jsou tyto prima facie nesmyslné a plné rozporů — a všechna věda by byla zbytečná, kdyby se jevová forma a podstata věcí přímo kryly — a že se jí tyto vztahy jeví tím samozřejmějšími, čím skrytější v nich zůstává vnitřní souvislost, čím běžnější však jsou každodenní představě. Proto nemá nejmenší tušení, že trojice, ze které vychází: půda — renta, kapitál — úrok a práce — mzda neboli cena práce, jsou tři prima facie nemožná spojení. Především tu máme užitnou hodnotu *půdu*, která nemá hodnotu, a směnnou hodnotu *rentu:* takže se tu sociální vztah, pochopený jako věc, uvádí do poměru k přírodě; jde tedy o dvě nesouměřitelné veličiny, které tu mají být ve vzájemném vztahu. Potom *kapitál — úrok*. Díváme-li se na kapitál jako na určitý souhrn hodnoty, samostatně představovaný v penězích, je prima facie nesmysl, že by hodnota měla mít větší hodnotu, než jakou má. Právě ve formě: kapitál — úrok odpadá všechno zprostředkování a kapitál se redukuje na svou nejvšeobecnější, ale proto také ze sebe samé neobjasnitelnou a absurdní formuli. Právě proto dává vulgární ekonom přednost formuli kapitál — úrok, ve které má hodnota okultní vlastnost, že se nerovná sama sobě, před formulí kapitál — zisk, protože ta se již více přibližuje skutečnému; kapitálovému vztahu. Pak zase, v neklidném pocitu, že 4 není 5,

a tudíž 100 tolarů nemůže být 110 tolarů, utíká od kapitálu jako hodnoty ke hmotné substanci kapitálu; k jeho užitné hodnotě jako výrobní podmínce práce, ke strojům, surovinám etc. Tak se potom zase podaří místo nepochopitelného prvního poměru, podle něhož 4 = 5, vykouzlit úplně nesouměřitelný poměr na jedné straně mezi užitnou hodnotou, věcí, a na straně druhé mezi určitým společenským výrobním vztahem, nadhodnotou jako u pozemkového vlastnictví. Jakmile vulgární ekonom dospěje k těmto nesouměřitelným veličinám, stává se mu všechno jasné a necítí už potřebu dál přemýšlet. Neboť právě dospěl k tomu, co je pro buržoazní představu „racionální". Konečně *práce — mzda*, cena práce. Je to, jak jsme dokázali v knize I*, výraz, který prima facie odporuje pojmu hodnoty a rovněž pojmu ceny, která je sama všeobecně jen určitým výrazem hodnoty; a „cena práce" je stejně iracionální jako žlutý logaritmus. Ale vulgární ekonom tu je teprve pořádně uspokojen, protože nyní dospěl ke hlubokému poznatku buržoy, že platí peníze za práci, a protože právě to, že formule je s pojmem hodnoty v rozporu, ho zbavuje povinnosti pochopit hodnotu.

*

Viděli jsme ([49]), že kapitalistický výrobní proces je historicky určitá forma společenského výrobního procesu vůbec. Tento proces je jak výrobním procesem materiálních existenčních podmínek lidského života, tak procesem, který se odehrává za specifických, historických ekonomických výrobních vztahů, který produkuje a reprodukuje samy tyto výrobní vztahy, a tím nositele tohoto procesu, jejich materiální existenční podmínky a jejich vzájemné vztahy, tj. jejich určitou ekonomickou společenskou formu. Neboť souhrn těchto vztahů, které existují mezi nositeli této výroby a přírodou a mezi nimi navzájem a za nichž tito vyrábějí, tento souhrn je právě společnost, díváme-li se na ni z hlediska její ekonomické struktury. Kapitalistický výrobní proces, stejně jako všechny předcházející výrobní procesy, probíhá za určitých materiálních podmínek, které však jsou zároveň nositeli určitých společenských vztahů, do nichž individua vstupují v procesu reprodukce svého života. Jak ony podmínky, tak

([49]) Začátek kap. XLVIII podle rukopisu.

* Viz *Marx, K.*: Kapitál. Díl I, Praha 1978, s. 520—527.

i tyto vztahy jsou jednak předpokladem, jednak výsledky a výtvory kapitalistického výrobního procesu; kapitalistický výrobní proces je produkuje a reprodukuje. Dále jsme viděli: kapitál — a kapitalista je pouze zosobněný kapitál, funguje ve výrobním procesu pouze jako nositel kapitálu — tedy kapitál čerpá ve společenském výrobním procesu, který mu odpovídá, z přímých výrobců neboli dělníků určité množství nadpráce, kterou dostává bez ekvivalentu a která zůstává ve své podstatě vždy nucenou prací, třebas by sebevíce vypadala jako výsledek svobodné smluvní dohody. Tato nadpráce se projevuje v nadhodnotě a tato nadhodnota existuje v nadvýrobku. Nadpráce vůbec, jako práce nad míru daných potřeb, bude existovat vždy. V kapitalistické soustavě, stejně jako v otrokářské atd., má jen antagonistickou formu a doplňuje ji úplná zaháĺka části společnosti. Určité množství nadpráce vyžaduje zabezpečení proti nahodilostem, nutné, neustálé rozšiřování reprodukčního procesu, které odpovídá rozvoji potřeb a pokroku obyvatelstva, což se z kapitalistického stanoviska jmenuje akumulace. Je to jedna z civilizátorských stránek kapitálu, že tuto nadpráci vynucuje takovým způsobem a za takových podmínek, které jsou pro rozvoj výrobních sil, společenských vztahů a vytváření prvků nového vyššího útvaru příznivější než za dřívějších forem otroctví, nevolnictví atd. Na jedné straně tak přivádí společnost na stupeň, kdy odpadá násilí i monopolizace společenského rozvoje (včetně jeho materiálních a intelektuálních výhod) jednou částí společnosti na úkor druhé; jednak vytváří materiální prostředky a zárodek vztahů, které ve vyšší formě společnosti dovolují spojovat tuto nadpráci s větším omezováním doby věnované materiální práci vůbec. Neboť nadpráce může být — podle rozvoje produktivní síly práce — velká při malém celkovém pracovním dni a relativně malá při velkém celkovém pracovním dni. Jestliže nutná pracovní doba = 3 a nadpráce = 3, je celkový pracovní den = 6 a míra nadpráce = 100 %. Je-li nutná práce = 9 a nadpráce = 3, je celkový pracovní den = 12 a míra nadpráce jen 33 ¼ %. Potom však závisí na produktivitě práce, kolik užitné hodnoty se vyrobí v určité době, tedy i v určité době nadpráce. Skutečné bohatství společnosti a možnost ustavičného rozšiřování jejího reprodukčního procesu nezávisí tedy na délce nadpráce, nýbrž na její produktivitě a na více či méně četných výrobních podmínkách, za nichž k ní dochází. Říše svobody se začíná ve skutečnosti teprve tam, kde se přestává pracovat pod tlakem nou-

ze a vnější účelnosti; podle povahy věci tedy leží mimo sféru vlastní materiální výroby. Jako se musí s přírodou potýkat divoch, aby uspokojoval své potřeby, aby uchoval a reprodukoval svůj život, musí se s ní potýkat i civilizovaný člověk a musí to dělat ve všech společenských formách a za všech možných způsobů výroby. S tím, jak se člověk vyvíjí, roste i tato říše přírodní nutnosti, protože rostou i potřeby; ale zároveň se rozšiřují výrobní síly, které uspokojují tyto potřeby. Svoboda v této oblasti může být pouze v tom, že zespolečenštěný člověk, sdružení výrobci řídí tuto svou výměnu látek s přírodou racionálně, podřizují ji své společné kontrole, místo aby jí byli ovládáni jako slepou silou; uskutečňují ji s nejmenším vynaložením sil a za podmínek, které jsou jejich lidské přirozenosti nejdůstojnější a nejadekvátnější. Ale přesto to spadá stále do říše nutnosti. Za ní začíná rozvoj lidských sil, který je sám sobě účelem, pravá říše svobody, která však může vykvést jen na této říši nezbytnosti jako na své základně. Zkrácení pracovního dne je základní podmínkou.

V kapitalistické společnosti se tato nadhodnota neboli tento nadvýrobek rozděluje — jestliže nepřihlížíme k nahodilým odchylkám při rozdělování a všímáme si jeho hlavního zákona, jeho normující hranice — mezi kapitalisty jako dividenda úměrně podle podílu, který patří každému z nich ze společenského kapitálu. V této podobě vystupuje nadhodnota jako průměrný zisk, který připadá kapitálu, jako průměrný zisk, který se sám zase štěpí na podnikatelský zisk a úrok a v těchto dvou podobách může připadnout různým druhům kapitalistů. Ale toto přivlastňování a rozdělování nadhodnoty, resp. nadvýrobku kapitálem má svou hranici v pozemkovém vlastnictví. Jako fungující kapitalista ždímá z dělníka nadpráci, a tím ve formě zisku nadhodnotu a nadvýrobek, tak opět pozemkový vlastník odčerpává část této nadhodnoty neboli nadvýrobku kapitalistovi ve formě renty, podle zákonů, které jsme už vyvodili.

Jestliže tu tedy mluvíme o zisku jako o podílu na nadhodnotě, jenž připadá kapitálu, míníme jím průměrný zisk (rovný podnikatelskému zisku plus úroku), který je už snížen srážkou renty z celkového zisku (jehož úhrn se rovná celkové nadhodnotě); tj. předpokládá se srážka renty. Zisk z kapitálu (podnikatelský zisk plus úrok) a pozemková renta nejsou tedy nic jiného než zvláštní součásti nadhodnoty, kategorie, na něž se nadhodnota rozlišuje podle toho, zda připadá kapitálu, nebo pozemkovému vlastnictví, rubriky, které však nic nemění na její podstatě. Jestliže je

sečteme, tvoří souhrn společenské nadhodnoty. Kapitál ždímá nadpráci, která se projevuje v nadhodnotě a nadvýrobku, přímo z dělníků. V tomto smyslu se tedy může považovat za výrobce nadhodnoty. Pozemkové vlastnictví nemá se skutečným výrobním procesem nic společného. Jeho úloha se omezuje na to, že část vyrobené nadhodnoty převádí z kapsy kapitálu do své vlastní kapsy. Ale pozemkový vlastník má úlohu v kapitalistickém výrobním procesu, a to nejen proto, že vykonává tlak na kapitál, a také nejen tím, že velké pozemkové vlastnictví je předpokladem a podmínkou kapitalistické výroby, neboť dělníkovi vyvlastnilo pracovní podmínky, nýbrž speciálně tím, že vystupuje jako zobecnění jedné z nejpodstatnějších výrobních podmínek.

Konečně dělník, jako vlastník a prodavač své osobní pracovní síly, dostává pod názvem mzda část výrobku, v níž se projevuje část jeho práce, kterou nazýváme nutnou prací, tj. prací nutnou k uchování a reprodukci této pracovní síly, ať už jsou podmínky tohoto uchování a této reprodukce jakékoliv: ubohé či bohaté, příznivé či nepříznivé.

Třebaže se tyto vztahy jinak jeví nanejvýš disparátně, jedno je jim všem společné: kapitál vynáší kapitalistovi zisk rok co rok, půda pozemkovému vlastníkovi pozemkovou rentu a pracovní síla — za normálních poměrů a pokud zůstává upotřebitelnou pracovní silou — dělníkovi mzdu. Tyto tři hodnotové části celkové hodnoty vyráběné každý rok a části ročně vyráběného celkového produktu, které jim odpovídají — nepřihlížíme-li tu zatím k akumulaci — mohou jejich příslušní majitelé každoročně spotřebovat, aniž vysychá zdroj jejich reprodukce. Jeví se jako plody věčného stromu, či spíše tří stromů, určené ke každoroční spotřebě, tvoří roční důchod tří tříd, kapitalisty, pozemkového vlastníka a dělníka, důchody, které rozděluje fungující kapitalista, protože on bezprostředně ždímá nadpráci a vůbec používá práce. Tak se jeví kapitalistovi jeho kapitál, pozemkovému vlastníkovi jeho půda a dělníkovi jeho pracovní síla či spíše sama jeho práce (neboť ve skutečnosti prodává jen zvnějšněnou pracovní sílu a cena pracovní síly, jak jsme už ukázali, se mu na základě kapitalistického způsobu výroby nutně jeví jako cena práce) jako tři rozdílné zdroje jejich specifických důchodů, zisku, pozemkové renty a mzdy. A skutečně jimi také jsou v tom smyslu, že kapitál je pro kapitalistu trvalým čerpadlem nadpráce, půda pro pozemkového vlastníka trvalým magnetem k přitahování části nadhodnoty, vyždímané kapitálem,

a konečně práce je podmínkou i prostředkem, jež se neustále obnovují, aby dělník pod titulem mzdy získával část hodnoty, kterou vytvoří, a tudíž díl společenského výrobku, jenž odpovídá této části hodnoty, nutné životní prostředky. Jsou jimi dále v tom smyslu, že kapitál fixuje část hodnoty, a tudíž produktu roční práce ve formě zisku, pozemkové vlastnictví druhou část ve formě renty a námezdní práce třetí část ve formě mzdy, a právě touto přeměnou dělá z těchto částí důchody: kapitalisty, pozemkového vlastníka i dělníka, nevytvářejí však substanci, která se mění v tyto různé kategorie. Toto rozdělení naopak předpokládá tuto substanci jako danou, totiž celkovou hodnotu ročního produktu, která není nic jiného než zpředmětněná společenská práce. Činitelům výroby, nositelům různých funkcí výrobního procesu, se však věc nejeví v této formě, nýbrž víceméně ve formě převrácené. Proč je tomu tak, uvidíme při dalším rozboru. Kapitál, pozemkové vlastnictví a práce se činitelům výroby jeví jako tři rozdílné, nezávislé zdroje, z nichž jako takových vyplývají tři rozdílné součásti hodnoty vyráběné každý rok, a tudíž produktu, v němž hodnota existuje; ze kterých tedy vyplývají nejen různé formy této hodnoty jako důchody, jež připadají jednotlivým faktorům společenského výrobního procesu, nýbrž ze kterých vyplývá i sama tato hodnota a tím substance těchto forem důchodu.

{Zde chybí v rukopisu fóliový arch.}

... Diferenciální renta je spjata s relativní úrodností pozemků, tedy s vlastnostmi, které vyplývají z půdy jako takové. Ale pokud se za prvé zakládá na různých individuálních hodnotách produktů různých druhů půdy, je to pouze určení, o kterém jsme se právě zmínili; pokud se za druhé zakládá na regulující všeobecné tržní hodnotě, jež je od těchto individuálních hodnot odlišná, je to společenský zákon, který se prosazuje konkurencí; je to zákon, který nemá co dělat ani s půdou, ani s různými stupni její úrodnosti.

Mohlo by se zdát, že alespoň ve výrazu: „práce — mzda" se postihl racionální vztah. Ale není tomu tak, jako tomu není ve výrazu: „půda — pozemková renta". Pokud je práce hodnototvorná a projevuje se v hodnotě zboží, nemá nic společného s dělením této hodnoty mezi různé kategorie. Pokud má specificky společenský charakter námezdní práce, není hodnototvorná. Už jsme ostatně ukázali, že mzda čili cena práce je pouze ira-

cionální výraz pro hodnotu čili cenu pracovní síly; a určité společenské podmínky, za kterých se tato pracovní síla prodává, nemají s prací jako se všeobecným činitelem výroby co dělat. Práce se také zpředmětňuje v součásti hodnoty zboží, která jako mzda tvoří cenu pracovní síly; vytvoří tuto část stejně jako ostatní části výrobku; ale nezpředmětňuje se v této části o nic více ani nijak jinak než v těch částech, které tvoří rentu nebo zisk. A vůbec, jestliže práci fixujeme jako hodnototvornou, neposuzujeme ji v její konkrétní podobě jako výrobní podmínku, nýbrž v její společenské určitosti, která je odlišná od společenské určitosti námezdní práce.

I výraz: „kapitál — zisk" je tu nesprávný. Jestliže se kapitál chápe v jediném vztahu, ve kterém vyrábí nadhodnotu, totiž ve svém poměru k dělníkovi, z něhož ždímá nadpráci nátlakem, který vykonává na pracovní sílu, tj. na námezdního dělníka, obsahuje tato nadhodnota kromě zisku (podnikatelského zisku plus úroku) také rentu, zkrátka celou nerozdělenou nadhodnotu. Naproti tomu zde, jako zdroj důchodu, se kapitál uvádí ve vztah jen k části, která připadá kapitalistovi. A tou není nadhodnota, kterou kapitál ždímá vůbec, nýbrž jen část, kterou ždímá pro kapitalistu. Ještě více pak mizí všechna souvislost, jakmile se tato formule změní ve formuli: „kapitál — úrok".

Za prvé jsme si všímali toho, co je na oněch třech zdrojích disparátní; nyní, za druhé, naopak vidíme, že jejich produkty, jejich odnože, důchody náležejí všechny do stejné sféry, do sféry hodnoty. Ale to se vyrovnává tím (tento poměr nejen mezi nesouměřitelnými veličinami, nýbrž i mezi naprosto rozdílnými věcmi, které k sobě nemají žádný vzájemný vztah a které se nedají srovnávat), že kapitál, stejně jako země a práce, se bere ve skutečnosti pouze ve své hmotné substanci, tedy prostě jako vyrobený výrobní prostředek, přičemž se od něho abstrahuje, a to jako od vztahu k dělníkovi i jako od hodnoty.

Za třetí. V tomto smyslu tedy formule: kapitál — úrok (zisk), země — renta, práce — mzda představuje stejnoměrnou a symetrickou inkongruenci. Vskutku: jakmile se námezdní práce nejeví jako společensky určitá forma práce, nýbrž všechna práce se podle své povahy jeví jako námezdní práce (jeví se to tak tomu, kdo je v zajetí kapitalistických výrobních vztahů), splývají také určité, specifické společenské formy, které na sebe berou věcné pracovní podmínky — vyrobené výrobní prostředky a země —

vůči námezdní práci (právě tak jako zase naopak námezdní práci předpokládají) bez dalšího vjedno s hmotným jsoucnem těchto pracovních podmínek neboli s podobou, kterou vůbec mají ve skutečném pracovním procesu, nezávisle na jakékoliv jeho historicky určité společenské formě, dokonce nezávisle na *každé* jeho společenské formě. Tak práci odcizená a proti ní osamostatněná přeměněná podoba pracovních podmínek, v níž se tedy vyrobené výrobní prostředky přeměňují v kapitál a země v monopolizovanou zemi, v pozemkové vlastnictví, tato podoba, která patří určitému dějinnému období, se tedy kryje se jsoucnem a funkcí vyrobených výrobních prostředků a země ve výrobním procesu vůbec. Tyto výrobní prostředky jsou samy o sobě a pro sebe, svou přirozenou povahou kapitálem; kapitál není nic jiného než pouhý „ekonomický termín" pro tyto výrobní prostředky; a tak je země sama o sobě a pro sebe, svou přirozenou povahou, zemí monopolizovanou určitým počtem pozemkových vlastníků. Jako se v kapitálu a kapitalistovi — který není ve skutečnosti ničím jiným než zosobněným kapitálem — výrobky stávají samostatnou mocí vůči výrobcům, tak se půda zosobňuje v pozemkovém vlastníkovi, a ten se rovněž staví na zadní nohy a jako samostatná moc žádá svůj podíl na produktu vyrobeném s jeho pomocí; takže část produktu, která patří půdě k nahrazení a zvýšení její produktivity, nedostává půda, nýbrž místo ní podíl na tomto produktu dostává pozemkový vlastník, aby ho začachroval a rozházel. Je jasné, že kapitál předpokládá práci jako námezdní práci. Ale je stejně jasné, že vychází-li se od práce jako námezdní práce, takže splynutí práce vůbec s námezdní prací se zdá samozřejmým, pak se také kapitál a monopolizovaná země musí jevit jako přirozená forma pracovních podmínek vůči práci vůbec. Být kapitálem se nyní jeví jako přirozená forma pracovních prostředků, a tudíž jako čistě věcný charakter, který vyplývá z jejich funkce v pracovním procesu. Kapitál a vyrobený výrobní prostředek se tak stávají identickými výrazy. Rovněž tak se stávají identickými výrazy půda a půda monopolizovaná soukromým vlastnictvím. Pracovní prostředky jako takové, které jsou zdánlivě svou přirozenou povahou kapitálem, se tedy stávají zdrojem zisku, jako se země jako taková stává zdrojem renty.

Práce jako taková, ve své prosté určitosti jako účelná výrobní činnost, nemá vztah k výrobním prostředkům, které mají určitou společenskou formu, nýbrž k jejich hmotné substanci, jako k materiálu a k pracovním

prostředkům, které se od sebe navzájem liší stejně jen hmotně, jako užitné hodnoty; země jako nevyrobený pracovní prostředek, ostatní jako vyrobené pracovní prostředky. Kryje-li se tedy práce s námezdní prací, kryje se i určitá společenská forma, ve které nyní pracovní podmínky stojí vůči práci, s jejich hmotným jsoucnem. Pracovní prostředky jsou pak jako takové kapitálem, a země jako taková je pozemkovým vlastnictvím. Formální osamostatnění těchto pracovních podmínek vůči práci, zvláštní forma tohoto osamostatnění, kterou mají vůči námezdní práci, je pak vlastností, která je od nich jako věcí, jako materiálních výrobních podmínek neodlučitelná, má charakter, který jim nutně patří jako výrobním prvkům, je s nimi imanentně srostlý. Jejich sociální charakter, který jim vtiskuje určitá dějinná epocha, je v kapitalistickém výrobním procesu věcný charakter, jenž je jim jako prvkům výrobního procesu přirozený, a to takřka od věčnosti. A tu se pak nutně musí zdát, že příslušný podíl, který má vůbec na výrobním procesu země jako původní pole působnosti práce, jako říše přírodních sil, jako hotový arzenál všech pracovních předmětů, i druhý příslušný podíl, který vůbec ve výrobním procesu mají vyrobené výrobní prostředky (nástroje, suroviny etc.), se projevuje v příslušných podílech, které jim připadají jako kapitálu a pozemkovému vlastnictví, tj. které připadají jejich sociálním reprezentantům ve formě zisku (úroku) a renty, stejně jako se dělníkovi podíl, který má jeho práce na výrobním procesu, projevuje ve mzdě. Zdá se tak, že renta, zisk a mzda vyrůstají z úlohy, kterou země, vyrobené výrobní prostředky a práce mají v prostém výrobním procesu, i pokud se na tento pracovní proces díváme jako na proces, který se odehrává pouze mezi člověkem a přírodou, a nepřihlížíme k žádné historické určitosti tohoto procesu. Je to zase jen stejná věc v jiné formě, jestliže se říká: výrobek, v němž se projevuje práce námezdního dělníka pro něho samého jako jeho výtěžek, jeho důchod, je pouze mzda, část hodnoty (a tudíž sociálního produktu, měřeného touto hodnotou), která představuje jeho mzdu. Jestliže se tedy kryje námezdní práce s prací vůbec, kryje se i mzda s produktem práce a část hodnoty, která představuje mzdu, s hodnotou vůbec, kterou vytvořila práce. Tím však vystupují i ostatní části hodnoty, zisk a renta právě tak samostatně vůči mzdě a musí vyplývat z vlastních zdrojů, od práce specificky odlišných a na ní nezávislých; musí vyplývat z výrobních prvků, které spolupůsobí a které patří jejich majitelům, tedy zisk z výrobních prostředků,

hmotných prvků kapitálů, a renta ze země neboli přírody, reprezentované pozemkovými vlastníky. (Roscher.)

Pozemkové vlastnictví, kapitál a námezdní práce se tedy přeměňují ze zdrojů důchodu v tom smyslu, že kapitál ve formě zisku přitahuje kapitalistovi část nadhodnoty, kterou kapitalista ždímá z práce, že monopol na zemi přitahuje pozemkovému vlastníkovi druhou část ve formě renty a že práce přináší dělníkovi zbývající část hodnoty ve formě mzdy, a to ze zdrojů, jejichž prostřednictvím se přeměňuje jedna část hodnoty ve formu zisku, druhá část ve formu renty a třetí část ve formu mzdy — ve skutečné zdroje, ze kterých tyto části hodnoty a příslušné části produktu, v nichž existují či za které se dají směnit, samy vyplývají, a z nichž tedy jako z posledního zdroje vyplývá sama hodnota výrobku.([50])

Už když jsme hovořili o nejprostších kategoriích kapitalistického výrobního způsobu a samotné zbožní výroby, o zboží a penězích, ukázali jsme mystifikující charakter, který společenské vztahy, jimž hmotné prvky bohatství slouží při výrobě za nositele, přeměňuje ve vlastnosti těchto věcí (zboží), a ještě výrazněji, sám výrobní vztah ve věc (peníze). Na tomto převrácení se podílejí všechny společenské formy, pokud dospívají k výrobě zboží a oběhu peněz. Ale v kapitalistickém výrobním způsobu a u kapitálu, který je jeho vládnoucí kategorií, jeho určujícím výrobním vztahem, se tento začarovaný a převrácený svět rozvíjí ještě mnohem více. Jestliže se především díváme na kapitál v bezprostředním výrobním procesu — jako na čerpadlo nadpráce, je tento vztah ještě velmi jednoduchý; skutečná souvislost se nositelům tohoto procesu, kapitalistům, sama vnucuje a ještě si ji uvědomují. Jasně to dokazuje prudký boj o hranice pracovního dne. Ale ani uvnitř této nezprostředkované sféry, sféry bezprostředního procesu mezi prací a kapitálem, to není tak jednoduché. S tím, jak se ve vlastním specificky kapitalistickém výrobním způsobu rozvíjí relativní nadhodnota, přičemž rostou společenské produktivní síly práce, se zdá, jako by se v bezprostředním pracovním procesu tyto produktivní síly a společenské souvislosti práce přenesly z práce na kapitál. A již tím se kapitál stává velmi mystickou bytostí, neboť se zdá, jako by všechny

([50]) „Mzda, zisk a renta jsou tři původní zdroje veškerého důchodu stejně jako veškeré směnné hodnoty." (A. Smith.)[57] — „Tak jsou příčiny hmotné výroby zároveň zdroji existujících prvotních důchodů." (*Storch:* [Cours d'économie politique. St.-Pétersbourg 1815.] I, s. 259.)

společenské produktivní síly byly silami kapitálu, silami, které vyrostly v jeho vlastním klínu, a ne silami práce jako takové. Pak do toho přichází proces oběhu, do něhož, totiž do výměny látek a forem, jsou vtahovány všechny části kapitálu, i zemědělského kapitálu, tou měrou, jak se rozvíjí specificky kapitalistický výrobní způsob. Je to sféra, v níž poměry, které jsou charakteristické pro původní výrobu hodnoty, ustupují úplně do pozadí. Již v bezprostředním výrobním procesu působí kapitalista zároveň jako výrobce zboží, jako vedoucí výroby zboží. Tento výrobní proces se mu proto vůbec nejeví jako výrobní proces nadhodnoty. Ale ať už je nadhodnota, kterou kapitál ždímá v bezprostředním výrobním procesu a ztělesňuje ve zboží, jakákoliv, hodnota i nadhodnota, obsažená ve zboží, se musí realizovat teprve v procesu oběhu. A tak se zdá, jako by hodnota, která nahrazuje hodnoty zálohované do výroby, tak zejména nadhodnota, obsažená ve zboží, se v oběhu nejen realizovaly, nýbrž z něho vyplývaly. Toto zdání posilují zejména dvě okolnosti: za prvé zisk při zcizení, který závisí na ošizení, lsti, znalosti věci, obratnosti a tisíci konjunkturách na trhu; potom ovšem okolnost, že vedle pracovní doby tu přistupuje druhý určující prvek, doba oběhu. Ta sice funguje jako negativní hranice tvorby hodnoty a nadhodnoty, avšak vyvolává zdání, jako by byla tak pozitivní příčinou jako sama práce a jako by sem vnášela určení nezávislé na práci, které vychází z přirozené povahy kapitálu. V knize II jsme ovšem měli za úkol vyložit tuto sféru oběhu jen se zřetelem k určitostem forem, které vytváří, ukázat další vývoj podoby kapitálu, který v ní probíhá. Ve skutečnosti však je tato sféra sférou konkurence, která — pozorujeme-li každý jednotlivý případ — je ovládána náhodou; kde tedy vnitřní zákon, který se prosazuje v těchto náhodách a řídí je, se stává viditelným jen tehdy, jestliže se zachytí velké množství těchto náhod, a kde tedy zůstává pro jednotlivé činitele výroby nepostřehnutelný a nepochopitelný. Avšak dále: skutečný výrobní proces, jako jednota bezprostředního výrobního procesu a procesu oběhu, vytváří stále nové útvary, v nichž se stále více ztrácí nit vnitřní souvislosti, výrobní vztahy se navzájem osamostatňují a součásti hodnoty navzájem kostnatí v samostatné formy.

Přeměna nadhodnoty v zisk je určována, jak jsme viděli, jak procesem oběhu, tak i výrobním procesem. Ve formě zisku se nadhodnota už neporovnává s částí kapitálu vynakládanou na práci, ze které vyplývá, nýbrž s celkovým kapitálem. Míra zisku se řídí vlastními zákony, které při-

pouštějí, dokonce podmiňují její změny při nezměněné míře nadhodnoty. To vše stále více zahaluje pravou povahu nadhodnoty, a tudíž skutečný hnací mechanismus kapitálu. Ještě více k tomu přispívá přeměna zisku v průměrný zisk a hodnot ve výrobní ceny, v regulující průměry tržních cen. Zasahuje tu složitý společenský proces, proces vyrovnávání kapitálu, který odtrhuje relativní průměrné ceny zboží od jejich hodnot a průměrné zisky v různých výrobních sférách (k individuálním kapitálovým vkladům v každé zvláštní výrobní sféře nepřihlížíme vůbec) od skutečného vykořisťování práce zvláštními kapitály. Zde je tedy průměrná cena zboží nejen zdánlivě, nýbrž skutečně odlišná od jejich hodnoty, tedy od práce v nich realizované, a stejně tak je i průměrný zisk nejen zdánlivě, nýbrž skutečně odlišný od nadhodnoty, kterou tento kapitál vyždímal z dělníků, jež zaměstnává. Hodnota zboží se projevuje přímo už jen ve vlivu, který mají změny produktivity práce na pokles a vzestup výrobních cen, na jejich pohyb, nikoliv na jejich krajní hranice. Zdá se, že zisk se přímým vykořisťováním práce určuje už jen náhodně*, totiž jen potud, pokud toto vykořisťování kapitalistovi dovoluje při regulujících tržních cenách, daných zdánlivě nezávisle na tomto vykořisťování, realizovat zisk odlišný od průměrného zisku. Pokud jde o normální průměrné zisky, zdá se, že jsou kapitálu imanentní, nezávislé na vykořisťování; abnormální vykořisťování, dokonce i průměrné vykořisťování za příznivých, výjimečných podmínek, podmiňuje, jak se zdá, odchylky od průměrného zisku, nikoli tento zisk sám. Štěpení zisku na podnikatelský zisk a úrok (nemluvíme vůbec o tom, že k tomu přistupuje obchodní zisk a peněžně obchodní zisk, které se zakládají na oběhu a zdánlivě vyplývají z něho, a ne z výrobního procesu) dovršuje osamostatnění formy nadhodnoty, zkostnatění její formy vůči její substanci, podstatě. Jedna část zisku, v protikladu ke druhé části, se úplně odlučuje od kapitálového poměru jako takového a vypadá, jako by nevyplývala z funkce vykořisťování námezdní práce, nýbrž z námezdní práce kapitalisty samotného. V protikladu k tomu se pak zdá, jako by úrok vyplýval z kapitálu jako ze svého vlastního nezávislého zdroje, a to nezávisle jak na námezdní práci dělníka, tak na vlastní práci kapitalisty. Kapitál, který původně na povrchu oběhu vypadal jako fetiš kapitálu, jako hodnota, která vyrábí hodnotu, vystupuje nyní

* akzessorisch.

v podobě úrokového kapitálu ve své nejodcizenější i nejzvláštnější formě. A proto také forma: „kapitál — úrok" jako třetí člen vedle „země — renta" a „práce — mzda" je daleko důslednější než „kapitál — zisk", neboť u zisku zůstává pořád ještě vzpomínka na jeho původ, zatímco u úroku nejen mizí, nýbrž ustaluje se ve formě, která je pravým opakem tohoto původu.

Ke kapitálu jako samostatnému zdroji nadhodnoty přistupuje konečně pozemkové vlastnictví, které omezuje průměrný zisk a přenáší část nadhodnoty na třídu, která ani sama nepracuje, ani přímo nevykořisťuje dělníky, ani se nemůže jako úrokový kapitál morálně povznést a utěšovat třeba tím, že půjčování kapitálu je spojeno s rizikem a oběťmi. Protože se zdá, že část nadhodnoty se tu přímo váže nikoliv na společenské vztahy, nýbrž na přírodní prvek, zemi, je forma odcizení a zkostnatění různých částí nadhodnoty vůči sobě navzájem dovršena, vnitřní souvislost nadobro přervána a její zdroj úplně ztracen, a to právě tím, že se vzájemně osamostatnily výrobní vztahy, vázané na různé hmotné prvky výrobního procesu.

V kapitálu — zisku, či ještě lépe v kapitálu — úroku, v půdě — pozemkové rentě, v práci — mzdě, v této ekonomické trojici jako ve spojitosti součástí hodnoty a bohatství vůbec s jeho zdroji, je dovršena mystifikace kapitalistického způsobu výroby, zvěcnění společenských vztahů, bezprostřední srůst hmotných výrobních vztahů s jejich historickosociální určitostí: začarovaný, převrácený a na hlavu postavený svět, v němž Monsieur le Capital a Madame la Terre jako sociální charaktery a zároveň bezprostředně jako pouhé věci provádějí své žerty. Je velikou zásluhou klasické politické ekonomie, že rozluštila toto klamné zdání a tyto iluze, toto osamostatnění a zkostnatění různých společenských prvků bohatství vůči sobě navzájem, toto zosobnění věcí a zvěcnění výrobních vztahů, toto náboženství každodenního života tím, že vymezila úrok jako část zisku a rentu jako přebytek nad průměrným ziskem, takže úrok i renta splývají v nadhodnotě; že vyložila proces oběhu jako pouhou přeměnu forem a že konečně v bezprostředním výrobním procesu redukovala hodnotu a nadhodnotu zboží na práci. Ale přesto i její nejlepší mluvčí zůstávají, jak to u buržoazního hlediska není ani jinak možné, více či méně v zajetí světa zdání, který svou kritikou rozbíjeli, a upadají tudíž všichni více či méně do nedůsledností, polovičatostí a neřešitelných rozporů. Na druhé straně je rovněž přirozené, že skuteční činitelé výroby se cítí

v těchto odcizených a iracionálních formách kapitálu — úroku, půdě — rentě, práci — mzdě úplně doma, neboť se pohybují právě v těchto podobách zdání a mají s nimi denně co dělat. Je tudíž právě tak přirozené, že vulgární politická ekonomie, která není ničím jiným než didaktickým, více či méně doktrinářským tlumočením každodenních představ skutečných činitelů výroby a která tyto každodenní představy určitým způsobem rozumně uspořádává, nalézá právě v této trojici, v níž je setřena všechna vnitřní souvislost, přirozený a nade všechny pochybnosti povznesený základ pro své mělké naparování. Tato formule odpovídá i zájmu panujících tříd, neboť proklamuje, že zdroje jejich důchodu jsou přirozeně nutné a navěky oprávněné, a umocňuje je v dogma.

Při výkladu zvěcňování výrobních vztahů a jejich osamostatňování vůči výrobním činitelům se nezabýváme tím, jak se jim vlivem světového trhu, jeho konjunktur, pohybu tržních cen, období úvěru, průmyslových a obchodních cyklů, střídání prosperity a krize jeví vnitřní souvislosti jako všemocné zákony, jako přírodní zákony, které je živelně ovládají a které se proti nim uplatňují jako slepá nutnost. Nezabýváme se tím proto, že skutečný pohyb konkurence nemáme v plánu a že chceme vyložit jen vnitřní organizaci kapitalistického výrobního způsobu, tak říkajíc v jeho ideálním průměru.

V dřívějších společenských formách vystupuje tato ekonomická mystifikace hlavně jen u peněz a u úrokového kapitálu. Už pro samu povahu věci je vyloučena za prvé tam, kde převládá výroba pro užitnou hodnotu, pro bezprostřední vlastní spotřebu; za druhé tam, kde jako ve starověku a středověku je širokou základnou společenské výroby otroctví či nevolnictví: vláda výrobních podmínek nad výrobci je tu zastřena vztahy nadvlády a poroby, které se jeví jako bezprostřední hybné síly výrobního procesu, a tak jsou zřejmé v původních pospolitostech, kde vládne přirozený komunismus, dokonce i v antických městských pospolitostech se tyto pospolitosti samy se svými podmínkami jako základem výroby i svou reprodukcí jeví jako její konečný účel. Ani ve středověkém cechovnictví nemají jak kapitál, tak práce úplnou volnost, nýbrž jejich vztahy jsou určovány korporativním zřízením a poměry, které s ním souvisí, i představami o stavovské povinnosti, postavení mistra etc., které jim odpovídají. Teprve v kapitalistickém způsobu výroby...*

* Zde rukopis končí.

# K ROZBORU VÝROBNÍHO PROCESU

Při výkladu, který teď uvádíme, můžeme nechat stranou rozdíl mezi výrobní cenou a hodnotou, protože tento rozdíl odpadá, zkoumáme-li — jako to děláme zde — hodnotu celkového ročního produktu práce, tedy produktu celkového společenského kapitálu.

Zisk (podnikatelský zisk plus úrok) a renta nejsou nic jiného než zvláštní formy, které přijímají jednotlivé části nadhodnoty zboží. Velikost nadhodnoty tvoří hranici [illegible] tí, na které se může nadhodnota rozpadnout. Průměrný zisk plus renta se tedy rovná nadhodnotě. Je možné, že část nadpráce, obsažené ve zboží, a tudíž nadhodnoty, nevchází přímo do vyrovnávání na průměrný zisk, takže část hodnoty zboží se vůbec neprojeví v jeho ceně. To se však za prvé kompenzuje buď tím, že roste míra zisku, tvoří-li zboží, prodané pod svou hodnotou, prvek konstantního kapitálu, nebo tím, že zisk a renta se projevují ve větším výrobku, vchází-li zboží, prodané pod svou hodnotou, jako předmět individuální spotřeby do části hodnoty spotřebované jako důchod. Za druhé se však tyto výkyvy v průměru ruší. V žádném případě ani tehdy, jestliže se pro tvoření ceny ztratila část nadhodnoty, která není vyjádřena v ceně zboží, nemůže být součet průměrného zisku plus renty ve své normální formě nikdy větší než celková nadhodnota; může ovšem být menší. Jeho normální forma předpokládá mzdu, jež odpovídá hodnotě pracovní síly. I monopolní renta, pokud to není srážka ze mzdy, tedy pokud není zvláštní kategorií, musí vždy nepřímo tvořit část nadhodnoty; ne-li částí přebytku ceny nad výrobní cenou zboží, jehož součást tvoří, jako u diferenciální renty, nebo přebytečnou částí nadhodnoty zboží, jehož součást tvoří, nad částí jeho vlastní nadhodnoty, počítanou podle průměrného zisku (jako u absolutní renty), je alespoň částí nadhodnoty jiných zboží, tj. zboží, která se směňují za toto zboží, jež má monopolní cenu. — Součet průměrného zisku plus pozemkové renty nemůže být nikdy větší než veličina, jejímiž jsou částmi a která je dána již před tímto rozdělením. Proto je pro náš rozbor lhostejné, realizuje-li se v ceně zboží celá nadhodnota zboží, tj. všechna nadpráce obsažená ve zboží, anebo ne. Nadpráce se realizuje celá už proto, že při ustavičných změnách velikosti práce společensky nutné

k výrobě daného zboží, které vyplývají z toho, že se ustavičně mění produktivita práce, se část zboží stále vyrábí za nenormálních podmínek a musí se prodávat pod svou individuální hodnotu. V každém případě se součet zisku a renty rovná celé realizované nadhodnotě (nadpráci) a pro rozbor, o který tu jde, lze realizovanou nadhodnotu klást za rovnu veškeré nadhodnotě, neboť zisk a renta jsou realizovaná nadhodnota, tedy nadhodnota, která vůbec vchází do ceny zboží, tedy prakticky všechna nadhodnota, která tvoří součást této ceny.

Na druhé straně mzda, která tvoří třetí zvláštní formu důchodu, se vždy rovná variabilní součásti kapitálu, tj. součásti, jež se nevynakládá na pracovní prostředky, nýbrž na nákup živé pracovní síly, na placení dělníků. (Práce, která se platí při vydávání důchodu, se platí mzdou, ziskem nebo rentou, a netvoří tudíž část hodnoty zboží, kterým se platí. Proto se na ni při rozboru hodnoty zboží a součástí, na něž se hodnota rozpadá, nebere zřetel.) Hodnota variabilního kapitálu, a tudíž i cena práce, se reprodukuje v části zpředmětněného pracovního dne dělníka, v části zbožní hodnoty, ve které dělník reprodukuje hodnotu své vlastní pracovní síly čili cenu své práce. Celkový pracovní den dělníka se rozpadá na dvě části. Na část, v níž vykonává práci nutnou k tomu, aby se reprodukovaly jeho vlastní životní prostředky: to je placená část jeho celkové práce, část, která je nutná k tomu, aby se dělník uchoval a reprodukoval. Celá ostatní část pracovního dne, všechno nadbytečné množství práce, které koná mimo práci realizovanou v hodnotě své mzdy, je nadpráce, neplacená práce, která se projevuje v nadhodnotě veškerého zboží, které vyrobil (a tudíž v nadbytečném množství zboží), v nadhodnotě, která se opět rozpadá na různě nazývané části, na zisk (podnikatelský zisk plus úrok) a rentu.

Celá část hodnoty zboží, v níž se realizuje celková práce dělníků, přidaná za den nebo za rok, celková hodnota ročního výrobku, kterou tato práce vytváří, se tedy rozpadá na hodnotu mzdy, zisk a rentu. Neboť tato celková práce se rozpadá na nutnou práci, kterou dělník vytváří část hodnoty výrobku, kterou je placen sám, tj. mzdu, a na neplacenou nadpráci, kterou vytváří část hodnoty výrobku, která představuje nadhodnotu a která se později štěpí na zisk a rentu. Kromě této práce dělník žádnou jinou práci nevykonává a mimo úhrnnou hodnotu výrobku, která přejímá formy mzdy, zisku a renty, nevytváří žádnou jinou hodnotu. Hodnota ročního produktu, v níž se projevuje jeho práce, kterou za rok nově přidal, se rovná

mzdě čili hodnotě variabilního kapitálu plus nadhodnotě, která se zase štěpí na formy zisku a renty.

Celá část hodnoty ročního výrobku, vytvořená dělníkem za rok, se tudíž vyjadřuje v součtu ročních hodnot tří důchodů, v hodnotě mzdy, zisku a renty. Zřejmě se tedy v hodnotě produktu, vytvořené za rok, nereprodukuje hodnota konstantní části kapitálu, neboť mzda se rovná jen hodnotě variabilní části kapitálu, zálohované do výroby, a renta a zisk se rovnají jen nadhodnotě, vyrobenému přebytku hodnoty nad celkovou hodnotou zálohovaného kapitálu, která se rovná hodnotě konstantního kapitálu plus hodnotě kapitálu variabilního.

Pro obtíž, kterou tu máme rozřešit, je úplně lhostejné, že část nadhodnoty, přeměněné ve formu zisku a renty, se nespotřebovává jako důchod, nýbrž slouží k akumulaci. Její část, která se střádá jako akumulační fond, slouží k tvorbě nového, dodatečného kapitálu, ne však k nahrazování součástí starého kapitálu, a to ani součásti, která se vynakládá na pracovní sílu, ani součásti, která se vynakládá na pracovní prostředky. Pro zjednodušení tu tedy můžeme předpokládat, že důchody vešly úplně do individuální spotřeby. Ukazuje se tu dvojí obtíž. Předně: hodnota ročního výrobku, v němž se tyto důchody, mzda, zisk a renta, spotřebovávají, obsahuje určitou část hodnoty, rovnou části hodnoty konstantní části kapitálu, která přešla do výrobku. Roční výrobek obsahuje tuto část hodnoty kromě části hodnoty, kterou tvoří mzda, a části hodnoty, která se rozkládá na zisk a rentu. Jeho hodnota je tedy = mzdě + zisku + rentě + $c$, které tu znamená konstantní část jeho hodnoty. Jak se tedy má za ročně vyrobenou hodnotu, která se rovná jen mzdě + zisku + rentě, koupit výrobek, jehož hodnota = (mzdě + zisku + rentě) + $c$? Jak je možné za hodnotu vyrobenou za rok koupit výrobek, který má větší hodnotu, než má sama vyrobená hodnota?

Za druhé: Jestliže přihlížíme k části konstantního kapitálu, která nevešla do výrobku a která tedy, i když se sníženou hodnotou, existuje dále po roční výrobě zboží, jako existovala před ní; odmyslíme-li si tedy prozatím použitý, ale nespotřebovaný fixní kapitál, shledáme, že konstantní část zálohovaného kapitálu vešla ve formě surovin a pomocných látek úplně do nového výrobku, zatímco část pracovních prostředků se úplně spotřebovala, část se jen zčásti upotřebila, takže výroba pohltila jen část její hodnoty. Celá tato část konstantního kapitálu, spotřebovaná ve vý-

robě, se musí nahradit in natura. Za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti, zejména produktivní síla práce, zůstávají nezměněny, je k nahrazení této části třeba téhož množství práce, tj. tato část se musí nahradit ekvivalentní hodnotou. Kde tomu tak není, nemůže docházet k reprodukci v dřívějším měřítku. Ale kdo má vykonávat tyto práce a kdo je koná?

Pokud jde o první obtíž: kdo má platit konstantní část hodnoty, obsaženou ve výrobku, a čím ji má platit, tu se předpokládá, že hodnota konstantního kapitálu, pohlceného výrobou, se znovu objevuje jako část hodnoty výrobku. To neodporuje předpokladům druhé obtíže. Neboť již v knize I, kap. V (Pracovní proces a zhodnocovací proces) jsme ukázali, jak pouhým přidáním nové práce, ačkoliv tato práce nereprodukuje starou hodnotu, nýbrž vytváří jen přídavek k ní, vytváří jen dodatečnou hodnotu, zůstává přesto zároveň stará hodnota ve výrobku zachována; ukázali jsme zároveň, že se to neděje prací, pokud je prací hodnototvornou, tj. prací vůbec, nýbrž pokud funguje jako určitá produktivní práce. K tomu, aby se uchovala hodnota konstantní části ve výrobku, na který se vydává důchod, tj. celá hodnota vytvořená během roku, nebylo tudíž třeba žádné dodatečné práce. Ovšem je třeba nové dodatečné práce, aby se nahradil konstantní kapitál, jehož hodnota i užitná hodnota se spotřebovaly za uplynulý rok, neboť jinak by vůbec nebyla možná reprodukce.

Všechna nově přidaná práce se projevuje v hodnotě, nově vytvořené za rok, která se zase úplně přeměňuje ve tři důchody: mzdu, zisk a rentu. Jednak tedy nevybývá žádná přebytečná společenská práce na nahrazení spotřebovaného konstantního kapitálu, který se má obnovovat zčásti in natura i ve své hodnotě, zčásti pouze ve své hodnotě (na pouhé spotřebování fixního kapitálu). Jednak se zdá, že hodnota, která se ročně vyrábí prací a která se rozpadá na mzdu, zisk a rentu a má se vydat v těchto formách, nestačí na to, aby se jí mohla zaplatit či aby se za ni mohla koupit konstantní část kapitálu, která musí být v ročním výrobku kromě nově vytvořené hodnoty.

Vidíme, že problém, který tu máme před sebou, byl již rozřešen při výkladu reprodukce celkového společenského kapitálu v knize II, oddíl III. Vracíme se tu k němu především proto, poněvadž tam jsme ještě nadhodnotu nevykládali ve formách důchodu: zisku (podnikatelského zisku plus úroku) a renty, a nemohli jsme se jí tudíž také zabývat v těchto for-

mách; potom však také proto, že právě s formou mzdy, zisku a renty je spjata neuvěřitelná chyba v rozboru, která se táhne celou politickou ekonomií od A. Smitha.

Rozdělili jsme tam všechen kapitál na dvě veliké třídy: na třídu I, která vyrábí výrobní prostředky, a třídu II, která vyrábí prostředky individuální spotřeby. Okolnost, že některé produkty mohou sloužit i k osobnímu použití i jako výrobní prostředky (kůň, obilí atd.), nikterak neruší absolutní správnost tohoto rozdělení. Není to opravdu žádná hypotéza, nýbrž jen výraz skutečnosti. Vezměme roční výrobek nějaké země. Část tohoto výrobku, ať už je jeho schopnost sloužit jako výrobní prostředek jakákoliv, vchází do individuální spotřeby. Je to výrobek, na který se vydávají mzda, zisk a renta. Tento výrobek je výrobkem určité skupiny společenského kapitálu. Je možné, že stejný kapitál vyrábí také výrobky, které patří do třídy I. Pokud tak dělá, nejsou produktivně spotřebované výrobky, jež patří do třídy I, dodávány částí tohoto kapitálu, která se spotřebovala na produkt třídy II, jenž připadá skutečně individuální spotřebě. Celý tento výrobek II, který vchází do individuální spotřeby, a na který se tedy vydal důchod, představuje kapitál, který se na něj spotřeboval, plus vyrobený přebytek. Je to tedy výrobek kapitálu, vloženého pouze do výroby spotřebních prostředků. A stejným způsobem je skupina I ročního výrobku, která slouží za prostředky reprodukce, za surovinu a pracovní prostředky, ať už má výrobek jinak naturaliter jakoukoliv schopnost sloužit jako spotřební prostředek, výrobkem kapitálu, vloženého výhradně do výroby výrobních prostředků. Obrovská většina výrobků, které tvoří konstantní kapitál, existuje i látkově ve formě, v níž nemůže vcházet do individuální spotřeby. Pokud by to bylo možné, jako např. rolník by mohl sníst své osivo, porazit své tažné dobytče, má pro ni ekonomické omezení fakticky stejný účinek, jako kdyby tato část existovala ve formě, která se nehodí pro spotřebu.

Jak jsme již řekli, nepřihlížíme u obou tříd k fixní části konstantního kapitálu, která existuje dále in natura i ve své hodnotě, nezávisle na ročním výrobku obou tříd.

Ve třídě II, za jejíž výrobky se vydávají mzda, zisk a renta, zkrátka utrácejí důchody, se skládá výrobek ve své hodnotě ze tří součástí. Jedna součást se rovná hodnotě konstantní části kapitálu, spotřebované ve výrobě; druhá součást se rovná hodnotě variabilní části kapitálu, záloho-

vané do výroby na mzdu; konečně třetí součást se rovná vyrobené nadhodnotě, tj. = zisku + rentě. První součást výrobku třídy II, hodnota konstantní části kapitálu, se nemůže spotřebovat ani kapitalisty, ani dělníky třídy II, ani pozemkovými vlastníky. Netvoří vůbec žádnou část jejich důchodu, ale musí se nahradit in natura, a aby se to mohlo stát, musí se prodat. Naproti tomu ostatní dvě součásti tohoto výrobku se rovnají hodnotě důchodů, vytvořených v této třídě, = mzdě + zisku + rentě.

Ve třídě I se výrobek co do formy skládá ze stejných součástí. Ale část, která zde tvoří důchod, mzda + zisk + renta, zkrátka variabilní část kapitálu + nadhodnota, se tu nespotřebovává v naturální formě výrobků této třídy I, nýbrž ve výrobcích třídy II. Hodnota důchodů třídy I se tedy musí spotřebovat v části výrobku třídy II, která tvoří konstantní kapitál třídy II, jenž se musí nahradit. Část výrobku třídy II, která musí nahradit její konstantní kapitál, spotřebovali v její naturální formě dělníci, kapitalisté a pozemkoví vlastníci třídy I. Vydávají své důchody za tento výrobek II. Na druhé straně výrobek I, pokud představuje důchod třídy I, je ve své naturální formě produktivně konzumován třídou II, jejíž konstantní kapitál nahrazuje in natura. Konečně spotřebovaná konstantní část kapitálu třídy I se nahrazuje z vlastních výrobků této třídy, které se skládají právě z pracovních prostředků, surovin a pomocných látek etc. Nahrazuje se jednak tím, že si je kapitalisté I mezi sebou směňují vzájemně, jednak tím, že část těchto kapitalistů může používat svého vlastního výrobku zase přímo jako výrobního prostředku.

Vezměme dřívější schéma (kniha II, kap. XX, II) prosté reprodukce:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} = 9000$$

Podle toho spotřebují ve třídě II výrobci a pozemkoví vlastníci $500_v + 500_m = 1000$ jako důchod; zbývá nahradit $2000_c$. Ty spotřebují dělníci, kapitalisté a příjemci rent třídy I, jejichž příjem $= 1000_v + 1000_m = 2000$. Spotřebovaný výrobek třídy II se tu konzumuje jako důchod třídy I, a důchod třídy I, který se projevuje v nespotřebitelném výrobku, se konzumuje jako konstantní kapitál II. Zbývá tedy objasnit $4000_c$ třídy I. Ty se nahrazují z vlastního výrobku třídy I = 6000, či spíše = 6000 až 2000; neboť tyto 2000 se již přeměnily v konstantní kapitál pro II. Je třeba upozornit, že čísla se ovšem volí libovolně, tedy i poměr mezi hodnotou

důchodu I a hodnotou konstantního kapitálu II je zdánlivě libovolný. Ale přesto je tu zřejmé, že pokud reprodukční proces probíhá normálně a za jinak nezměněných okolností, tedy jestliže se nepočítá s akumulací, musí se součet hodnot mzdy, zisku a renty ve třídě I rovnat hodnotě konstantní části kapitálu třídy II. Jinak buď třída II nenahradí svůj konstantní kapitál, anebo třída I nepřemění svůj důchod z nespotřebitelné formy ve spotřebitelnou.

Hodnota ročního zbožního výrobku, zcela tak jako hodnota zbožního výrobku některé zvláštní sféry umístění kapitálu a jako hodnota každého zvláštního zboží, se tedy rozpadá na dvě hodnotové součásti: na součást *A*, která nahrazuje hodnotu zálohovaného konstantního kapitálu, a na součást *B*, která vystupuje ve formě důchodu jako mzda, zisk a renta. Tato součást hodnoty, *B*, tvoří protiklad součásti *A* potud, že součást *A* za jinak stejných okolností 1. nikdy nepřejímá formu důchodu, 2. vždy se vrací ve formě kapitálu, a to konstantního kapitálu. Druhá součást, *B*, pak obsahuje protiklad sama v sobě. Zisk a rentu spojuje se mzdou, že všechny tři tvoří formy důchodu. Přesto se v podstatě liší, a to tím, že v zisku a rentě se projevuje nadhodnota, tj. neplacená práce, a ve mzdě placená práce. Část hodnoty výrobku, která představuje vynaloženou mzdu, tj. nahrazuje mzdu, a která za našich předpokladů, že totiž reprodukce probíhá ve stejném měřítku a za stejných podmínek, se znovu přeměňuje ve mzdu, proudí zpět především jako variabilní kapitál, jako součást kapitálu, který se musí do reprodukce zálohovat znovu. Tato součást funguje dvojím způsobem. Existuje nejprve ve formě kapitálu a jako kapitál se směňuje za pracovní sílu. V rukou dělníka se přeměňuje v důchod, který dělník pobírá z prodeje své pracovní síly, směňuje se jako důchod za životní prostředky a spotřebovává se. Tento dvojitý proces je patrný při zprostředkování peněžním oběhem. Variabilní kapitál se zálohuje v penězích, vyplácí se ve mzdě. To je jeho první funkce jako kapitálu. Směňuje se za pracovní sílu a přeměňuje se ve zvnějšnění této pracovní síly, v práci. To je proces pro kapitalistu. Avšak za druhé: za tyto peníze kupují dělníci část svého zbožního výrobku, která se měří těmito penězi, a tuto část spotřebovávají jako důchod. Odmyslíme-li si oběh peněz, je část výrobku dělníka v rukou kapitalistových ve formě daného kapitálu. Tuto část kapitalista zálohuje jako kapitál, dává ji dělníkovi za novou pracovní sílu, zatímco dělník ji spotřebuje jako důchod přímo nebo

prostřednictvím směny za jiné zboží. Část hodnoty výrobku, která je při reprodukci určena k tomu, aby se přeměnila ve mzdu, v důchod pro dělníky, proudí tedy nejdříve zpět do rukou kapitalisty ve formě kapitálu, přesněji ve formě variabilního kapitálu. Aby proudila zpět v této formě, je podstatnou podmínkou toho, zda se mají stále znovu reprodukovat: práce jako námezdní práce, výrobní prostředky jako kapitál a výrobní proces jako kapitalistický výrobní proces.

Jestliže se nechceme zaplést do zbytečných obtíží, musíme rozlišovat hrubý výnos a čistý výnos od hrubého důchodu a čistého důchodu.

Hrubý výnos neboli hrubý výrobek je celý reprodukovaný výrobek. Jestliže odečteme použitou, ale nespotřebovanou část fixního kapitálu, je hodnota hrubého výnosu neboli hrubého výrobku rovna hodnotě zálohovaného a výrobou pohlceného kapitálu, konstantního a variabilního, plus nadhodnotě, která se rozpadá na zisk a rentu. Čili nebereme-li výrobek jednotlivého kapitálu, nýbrž výrobek celkového společenského kapitálu, rovná se hrubý výnos hmotným prvkům, které tvoří konstantní a variabilní kapitál, plus hmotným prvkům nadvýrobku, v nichž se projevuje zisk a renta.

Hrubý důchod je část hodnoty a část brutto výrobku neboli hrubého výrobku, kterou tato měří, jež zbývá po srážce části hodnoty i jí měřené části výrobku celkové výroby, který nahrazuje konstantní kapitál zálohovaný do výroby a pohlcený výrobou. Hrubý důchod se tedy rovná mzdě (čili části výrobku, která je určena k tomu, aby se zase stala důchodem dělníka) + zisku + rentě. Čistý důchod je naproti tomu nadhodnota, a tudíž nadvýrobek, který zbývá po srážce mzdy; představuje tedy ve skutečnosti nadhodnotu, kterou kapitál realizoval a o kterou se musí kapitalisté dělit s pozemkovými vlastníky, a nadvýrobek, měřený touto nadhodnotou.

Viděli jsme, že hodnota každého jednotlivého zboží a hodnota celého zbožního výrobku každého jednotlivého kapitalisty se rozpadá na dvě části: na část, která prostě nahrazuje konstantní kapitál, a na část, která ačkoliv její zlomek proudí zpět jako variabilní kapitál, tedy proudí zpět také ve *formě* kapitálu, je přesto určena k tomu, aby se celá přeměnila ve hrubý důchod a přijala formu mzdy, zisku a renty, jejichž souhrn představuje hrubý důchod. Viděli jsme dále, že stejně je tomu i s hodnotou celkového ročního výrobku společnosti. Rozdíl mezi výrobkem jednotlivého kapitalisty a společnosti je pouze v tom: ze stanoviska jednotlivého ka-

pitalisty se čistý důchod liší od hrubého důchodu, neboť hrubý důchod v sobě zahrnuje mzdu, zatímco čistý důchod ji vylučuje. Vezmeme-li důchod celé společnosti, skládá se národní důchod ze mzdy plus zisku plus renty, tedy z hrubého důchodu. Ale i to je pouze abstrakce, protože celá společnost se na základě kapitalistické výroby staví na kapitalistické stanovisko, a považuje tudíž za čistý důchod jen důchod, který se rozkládá na zisk a rentu.

Naproti tomu fantazie, jako např. fantazie pana Saye, že celý výnos, veškerý hrubý výrobek, pro národ znamená čistý výnos čili neliší se od něho, že tedy tento rozdíl zaniká z národního stanoviska, je pouze nutným a posledním výrazem absurdního dogmatu, které se udržuje v celé politické ekonomii od A. Smitha, dogmatu, že hodnota zboží se koneckonců úplně rozkládá na důchody: mzdu, zisk a rentu.([51])

Pochopit tudíž, pokud jde o jednotlivého kapitalistu, že se část jeho výrobku musí opět přeměnit v kapitál (i když ponecháme stranou rozšiřování reprodukce čili akumulaci), a to nejen ve variabilní kapitál, který se má zase přeměnit v důchod pro dělníky, tj. v jednu z forem důchodu, nýbrž i v konstantní kapitál, který se nemůže nikdy přeměnit v důchod — není ovšem nijak zvlášť těžké. Je to zřejmé při prvním pohledu na výrobní proces. Obtíž začíná teprve tehdy, jakmile zkoumáme výrobní proces v celé jeho šíři. Tu zjišťujeme: hodnota celé části výrobku, která se spotřebovává jako důchod, ve formě mzdy, zisku a renty (přitom je naprosto lhostejné, zda se spotřebuje individuálně nebo produktivně), se skutečně kryje úplně, jak je zřejmé z analýzy, se součtem mzdy, zisku a renty, tj. s úhrnnou hodnotou těchto tří důchodů; kryje se s ní přes to, že

([51]) Ricardo poznamenává o duchaprázdném Sayovi velmi vhodně: „O čistém výrobku a hrubém výrobku mluví pan Say takto: ‚Celá vyrobená hodnota je hrubý výrobek; tato hodnota po srážce výrobních nákladů je čistý výrobek.‘ (Sv. II, s. 491.) Pak tedy nemůže být žádný čistý výrobek, protože podle pana Saye se výrobní náklady skládají z renty, mzdy a zisku. Na straně 508 říká: ‚Hodnota výrobku, hodnota produktivní služby, hodnota výrobních nákladů — to jsou vesměs jedny a tytéž hodnoty, pokud jen věci ponecháme jejich přirozenému průběhu.‘ Jestliže odečteme celek od celku, nezbude nic.“ (Ricardo: Principles, kap. XXII, s. 512, poznámka.) — Jak ovšem uvidíme později, ani Ricardo nikde nevyvrátil nesprávný Smithův rozbor ceny zboží, totiž tvrzení, že cena zboží se rozkládá na souhrn hodnot důchodů. Ricardo přechází nesprávnost tohoto rozboru a ve svých rozborech ho považuje natolik za správný, že od konstantní části hodnoty zboží „abstrahuje“. Čas od času se vrací k tomuto způsobu představ.

hodnota této části výrobku, právě tak jako hodnota části, která nevchází do důchodu, obsahuje část hodnoty $= c$, rovnou hodnotě konstantního kapitálu, který je v těchto částech obsažen, tedy prima facie nemůže se omezit hodnotou důchodu: na jedné straně prakticky nepopiratelný fakt, na straně druhé stejně nepopiratelný teoretický rozpor — představuje obtíž, z níž se nejsnáze vyvlékneme tezí, že hodnota zboží obsahuje další část hodnoty, odlišnou od části, která existuje ve formě důchodu, pouze zdánlivě, jen ze stanoviska jednotlivého kapitalisty. Fráze: že jednomu se jeví jako důchod, co druhému představuje kapitál, ušetří všechno další přemýšlení. Jak při tom, jestliže hodnota celého výrobku je spotřebitelná ve formě důchodu, se může nahradit starý kapitál; a jak se může hodnota výrobku každého jednotlivého kapitálu rovnat úhrnu hodnot tří důchodů plus $c$, konstantnímu kapitálu, ale součet hodnot výrobků všech kapitálů úhrnu hodnot tří důchodů plus 0, to tu ovšem zůstává nerozluštitelnou hádankou a musí se to vysvětlovat tím, že analýza není vůbec s to postihnout jednoduché prvky ceny, že se musí spokojit s tím, že se bude točit v bludném kruhu a odsouvat řešení do nekonečna. Takže to, co se jeví jako konstantní kapitál, se dá rozložit na mzdu, zisk a rentu, ale zbožní hodnoty, ve kterých se projevuje mzda, zisk a renta, jsou samy zase určovány mzdou, ziskem, rentou, a tak dále donekonečna.([52])

Od základu nesprávné dogma, že hodnota zboží se nakonec dá rozložit na mzdu + zisk + rentu, se vyjadřuje také tak, že spotřebitel musí nakonec zaplatit celkovou hodnotu celkového výrobku; anebo i tak, že se

([52]) „V každé společnosti se cena každého zboží koneckonců redukuje na jednu z těchto tří částí nebo na všechny tři" {totiž na mzdu, zisk a rentu} „...Lze si myslit, že je třeba čtvrté části — k nahrazování kapitálu farmáře nebo k vyrovnávání ztrát na tažném dobytku a na opotřebování jiných zemědělských nástrojů. Ale je nutno mít na zřeteli, že cena jakéhokoliv zemědělského nástroje, např. tažného koně, se opět skládá ze stejných tří částí: z renty z půdy, na které se chová, z práce, vynaložené na jeho odchov, a ze zisku farmáře, který zálohuje předem rentu své půdy i mzdu za svou práci. Třebaže je tedy v ceně obilí zahrnuta cena koně i náklady na jeho udržování, rozkládá se nicméně celá cena buď bezprostředně, anebo nakonec na stejné tři části: rentu, práci" (má znamenat mzdu), „a zisk." (A. Smith.)[58] Později pak ukážeme, že sám A. Smith cítí, jaké rozpory a nedostatky mají tyto vytáčky, neboť to není nic jiného než vytáčky, jestliže nás posílá od Pontia k Pilátovi a nikde nám neukazuje skutečný kapitálový vklad, u něhož se cena výrobku ultimately,* bez dalšího progressus**, prostě rozkládá na tyto tři části.

* nakonec.

** postupu.

peněžní oběh mezi výrobci a spotřebiteli musí nakonec rovnat peněžnímu oběhu mezi samými výrobci (Tooke[59]). Tyto teze jsou právě tak nesprávné jako princip, na němž jsou založeny.

Obtíže, které vedou k této nesprávné a prima facie absurdní analýze, jsou stručně tyto:

1. Nechápe se základní poměr konstantního a variabilního kapitálu, a tudíž ani přirozená povaha nadhodnoty, a tím celá základna kapitalistického způsobu výroby. Hodnota každého dílčího výrobku kapitálu, každého jednotlivého zboží zahrnuje část hodnoty = konstantnímu kapitálu, část hodnoty = variabilnímu kapitálu (přeměněnému ve mzdu pro dělníky) a část hodnoty = nadhodnotě (později rozlišené na zisk a rentu). Jak pak je možné, aby dělník za svou mzdu, kapitalista za svůj zisk a pozemkový vlastník za svou rentu kupoval zboží, z nichž každé neobsahuje pouze jednu z těchto součástí, nýbrž všechny tři, a jak je pak možné, aby úhrn hodnot mzdy, zisku a renty, tedy tří zdrojů důchodu dohromady, kupoval zboží, která tvoří celkovou spotřebu příjemců těchto důchodů, zboží, která obsahují kromě těchto tří součástí hodnoty ještě další součást hodnoty, totiž konstantní kapitál? Jak se dá za hodnotu tří částí koupit hodnota čtyř částí?([53])

([53]) Proudhon to není schopen pochopit, což dokazuje svou hloupou formulí: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit*, protože ve výrobku je obsažen úrok, který přistupuje k prix-de-revient.**[60] Ale jak ho poučuje pan Eugène Forcade? „Kdyby Proudhonova námitka byla správná, týkala by se nejen zisků z kapitálu, zničila by samu možnost hospodářské činnosti. Jestliže je dělník nucen platit 100 za věc, za kterou dostal 80, může mzda koupit z výrobku zpět jen hodnotu, kterou dělník do něho vložil, tak to znamená, že dělník nemůže zpět koupit nic, že za mzdu se nedá nic zaplatit. Opravdu, v ceně vlastních nákladů je vždy něco více než mzda dělníka, a v prodejní ceně něco více než podnikatelský zisk, například cena suroviny, zaplacená často v cizině... Proudhon zapomněl na ustavičný vzrůst národního kapitálu; zapomněl, že tento vzrůst je tu pro všechny pracující, pro podnikatele i pro dělníky." (Revue des deux Mondes. 1848. Sv. 24, s. 998, 999.) Máme tu před sebou optimismus měšťácké bezmyšlenkovitosti v nejhlubokomyslnější formě, jaké je schopen. Především si pan Forcade myslí, že dělník by nemohl žít, kdyby dostával jen hodnotu, kterou vyrábí, a ne o něco vyšší hodnotu, zatímco by naopak nemohl existovat kapitalistický způsob výroby, kdyby dělník dostával opravdu hodnotu, kterou vyrábí. Za druhé správně zevšeobecňuje obtíž, kterou Proudhon vyslovil, jen z omezeného hlediska. Cena zboží obsahuje nejen přebytek nad mzdou, nýbrž i nad

* dělník nemůže koupit zpět svůj vlastní výrobek.

** ceně vlastních nákladů.

Tuto analýzu jsme provedli v knize II, oddíl III.

2. Nechápe se, jak práce, která přidává novou hodnotu, uchovává starou hodnotu v nové formě, i když tuto hodnotu nově nevytváří.

3. Nechápe se souvislost reprodukčního procesu, jak se jeví ne ze stanoviska jednotlivého kapitálu, nýbrž ze stanoviska celkového kapitálu; nechápe se obtíž, jak výrobek, v němž se realizuje mzda a nadhodnota, tj. celá hodnota, kterou vytváří veškerá práce nově přidaná za rok, může nahrazovat svou konstantní část hodnoty a zároveň se ještě rozkládat na hodnotu, která má své hranice pouze v důchodech; jak dále konstantní kapitál, pohlcený výrobou, se může látkově i hodnotou nahrazovat novým, ačkoliv se celkový úhrn nově přidané práce realizuje pouze ve mzdě a v nadhodnotě a je beze zbytku vyjádřen v úhrnu jejich hodnoty. Právě zde je hlavní obtíž, v analýze reprodukce a poměru jejich různých součástí, a to jak jejich látkového charakteru, tak poměru jejich hodnot.

4. Ale k tomu přistupuje další obtíž, která se ještě stupňuje, jakmile se různé součásti nadhodnoty objevují ve formě navzájem samostatných důchodů. Totiž obtíž, že pevná určení důchodu a kapitálu se zaměňují a mění své místo, takže se zdá, že jsou pouze relativními určeními ze stanoviska jednotlivého kapitalisty, ale mizejí při pohledu na celkový výrobní proces. Např. důchod dělníků a kapitalistů třídy I, která vyrábí konstantní kapitál, nahrazuje látkově i hodnotou konstantní kapitál kapitalistů třídy II, která vyrábí spotřební prostředky. Je tudíž možno vyhnout se obtíži představou, že co je pro jednoho důchodem, je pro druhého kapitálem, a že tedy tato určení nemají nic společného se skutečným osamostatňováním součástí hodnoty zboží. Dále: zboží, které je koneckonců určeno k tomu, aby tvořilo hmotné prvky, na něž se vynakládá důchod, tedy spotřební prostředky, např. vlněná příze, sukno, prochází během roku různými stupni. Na jednom stupni tvoří část konstantního ka-

ziskem, totiž konstantní část hodnoty. Podle Proudhonova rozumování by tedy ani kapitalista nemohl znovu koupit zboží za svůj zisk. A jak řeší tuto hádanku Forcade? Nesmyslnou frází — růstem kapitálu. Ustavičný růst kapitálu se prý tedy mezi jiným také projevuje v tom, že analýza ceny zboží, která u kapitálu 100 je pro politického ekonoma nemožná, se stává u kapitálu 10 000 zbytečná. Co bychom řekli o chemikovi, který na otázku: Jak to, že produkt půdy obsahuje více uhlíku než půda?, by odpověděl: To je tím, že neustále roste zemědělská výroba. Upřímná dobrá vůle objevit v měšťáckém světě nejlepší ze všech možných světů nahrazuje vulgární ekonomii všechnu nezbytnost lásky k pravdě a touhu po vědeckém poznání.

pitálu, na druhém se konzumuje individuálně, tedy přechází úplně do důchodu. Lze si tedy s A. Smithem namlouvat, že konstantní kapitál je pouze zdánlivý prvek hodnoty zboží, který mizí v celkové souvislosti. Podobně se dále směňuje za důchod i variabilní kapitál. Dělník kupuje za svou mzdu část zboží, které tvoří jeho důchod. Tím zároveň nahrazuje kapitalistovi peněžní formu variabilního kapitálu. Konečně: část výrobků, které tvoří konstantní kapitál, se nahrazuje in natura nebo směnou mezi výrobci konstantního kapitálu samého; je to proces, se kterým spotřebitelé nemají nic společného. Pustí-li se to ze zřetele, vzniká zdání, že důchod spotřebitelů nahrazuje celý výrobek, tedy i konstantní část hodnoty.

5. Vedle zmatku, který vzniká tím, že se hodnoty přeměňují ve výrobní ceny, vzniká další zmatek tím, že se nadhodnota přeměňuje v různé zvláštní formy důchodu, které jsou navzájem samostatné a vztahují se k rozdílným výrobním prvkům, v zisk a rentu. Zapomíná se, že hodnoty zboží jsou základem a že na určování hodnoty a na jeho zákonu nic nemění, že se tato zbožní hodnota rozpadá na zvláštní součásti, že se tyto součásti hodnoty vyvíjejí ve formy důchodu, že se přeměňují ve vztahy různých majitelů různých výrobních činitelů k těmto jednotlivým součástem hodnoty a že se dělí mezi tyto majitele podle určitých kategorií a titulů. Právě tak se zákon hodnoty nemění tím, že vyrovnávání zisku, tj. dělení celkové nadhodnoty mezi různé kapitály, a překážky, které tomuto vyrovnání zčásti klade (v absolutní rentě) pozemkové vlastnictví, určují regulující průměrné ceny zboží odlišně od jejich individuálních hodnot. To se opět týká jen přirážení nadhodnoty k různým cenám zboží, ale neodstraňuje to fakt, že nadhodnota a celková hodnota zboží jsou zdrojem těchto různých součástí ceny.

Je to quid pro quo*, kterou se zabýváme v další kapitole a která nezbytně souvisí se zdáním, jako by hodnota vyplývala ze svých vlastních součástí. Nejdříve totiž nabývají různé součásti hodnoty zboží v důchodech samotných forem a jako důchody se vztahují místo k hodnotě zboží jako svému zdroji ke zvláštním hmotným výrobním prvkům jako svým zdrojům. Opravdu se k nim vztahují, ale nikoliv jako součásti hodnoty, nýbrž jako důchody, jako součásti hodnoty, které připadají těmto určitým kategoriím činitelů výroby, dělníkovi, kapitalistovi, pozemkovému vlastní-

* záměna.

kovi. Nicméně si ovšem lze namlouvat, že tyto součásti hodnoty nevyplývají z toho, že se rozkládá hodnota zboží, nýbrž naopak, že ji teprve tvoří tím, že se seskupují, a vychází z toho pak krásný bludný kruh: že hodnota zboží vyplývá ze souhrnu hodnot mzdy, zisku a renty, a hodnota mzdy, zisku a renty je zase určována hodnotou zboží atd.([54])

Jestliže pozorujeme normální stav reprodukce, vidíme, že na výrobu, a tudíž k nahrazování konstantního kapitálu se používá jen části nově přidané práce; totiž právě části, která nahrazuje konstantní kapitál spotřebovaný ve výrobě spotřebních prostředků, hmotných prvků důchodu. To se vyrovnává tím, že tato konstantní část nestojí třídu II žádnou dodatečnou práci. Ale konstantní kapitál, který (zkoumáme-li celý proces reprodukce, v němž je tedy zahrnuto zmíněné vyrovnávání třídy I a II) není produktem

([54]) „Oběžný kapitál, vynaložený na materiály, suroviny a hotové výrobky, se sám skládá ze zboží, jejichž nutná cena je složena ze stejných prvků; takže kdybychom tuto část oběžného kapitálu připočítávali k prvkům nutné ceny, pak by to u celkového úhrnu zboží určité země znamenalo, že tuto část oběžného kapitálu započítáváme dvakrát." (*Storch*: Cours d'Éc. Pol. II, s. 140.) Těmito prvky oběžného kapitálu rozumí Storch (kapitál fixní je pouze ve formě změněný kapitál oběžný) konstantní část hodnoty. „Je pravda, že mzda dělníka i část zisku podnikatele, kterou tvoří mzdy, díváme-li se na ně jako na část životních prostředků, se skládají rovněž ze zboží, jež se koupila za tržní cenu, a zahrnují rovněž mzdy, renty z kapitálu, pozemkové renty a podnikatelské zisky... tento rozbor má jen dokázat, že není možné rozložit nutnou cenu na její nejjednodušší prvky." (Tamtéž, poznámka.) Ve svých Considérations sur la nature du revenu national (Paříž 1824) sice Storch ve své polemice se Sayem uznává absurdnost, ke které vede nesprávná analýza hodnoty zboží, jestliže ji rozkládá na pouhé důchody, a vyslovuje se správně — nikoliv ze stanoviska jednotlivého kapitalisty, nýbrž národa — o nesmyslnosti těchto výsledků, ale sám nedělá ani krok kupředu v analýze prix nécessaire*, o níž ve svém Cours prohlašuje, že ji není možno rozložit v její skutečné prvky, ledaže bychom nesprávně udělali krok vpřed tím, že bychom odložili řešení do nekonečna. „Je jasné, že hodnota ročního výrobku se dělí zčásti na zisky a že každá z těchto částí hodnoty ročního výrobku pravidelně zakupuje výrobky, jež národ potřebuje jak k uchování svého kapitálu, tak k obnově svého spotřebního fondu." (S. 134, 135.) „...Může" (rolnická rodina, která se živí vlastní prací) „bydlet ve svých stodolách nebo stájích, sytit se svým osivem a krmivem, odívat se svým tažným dobytkem a bavit se svým zemědělským nářadím? Podle teze pana Saye by bylo nutno na všechny tyto otázky přísvědčit." (S. 135, 136.)... „Připustí-li se, že důchod národa se rovná jeho hrubému výrobku, tj. že z něho není třeba odečítat vůbec žádný kapitál, je nutno také připustit, že národ může neproduktivně vynaložit celou hodnotu svého ročního výrobku a nezpůsobí nejmenší újmu svému budoucímu důchodu." (S. 147.) „Výrobky, které tvoří kapitál národa, nejsou spotřebitelné." (S. 150.)

* nutných cen.

nově přidané práce, ačkoliv bez něho by se nemohl vytvořit tento produkt — tento konstantní kapitál je během reprodukčního procesu, chápaného látkově, vystaven náhodám a nebezpečenstvím, které ho mohou poškodit i zničit. (Dále však, jestliže máme na mysli i jeho hodnotu, se může rovněž znehodnotit změnou produktivity práce; ale to platí pouze o jednotlivém kapitalistovi.) Vzhledem k tomu slouží část zisku, tedy nadhodnoty, a tudíž i nadvýrobku, ve kterém se (posuzujeme-li ho jako hodnotu) projevuje pouze nově přidaná práce, jako pojišťovací fond. Na povaze věci při tom nic nemění, spravují-li tento pojišťovací fond pojišťovací společnosti jako zvláštní druh podnikání, nebo ne. To je jediná část důchodu, která se ani nespotřebovává jako důchod, ani nemusí sloužit jako fond akumulace. Jestliže fakticky slouží jako takový fond, nebo kryje pouze reprodukční schodky, to závisí na náhodě. Je to také jediná část nadhodnoty a nadvýrobku, tedy nadpráce, která by musela vedle části, která slouží k akumulaci, tedy k rozšiřování reprodukčního procesu, existovat dále i po zrušení kapitalistického způsobu výroby. To ovšem předpokládá, že by část, kterou pravidelně spotřebovávají bezprostřední výrobci, nezůstávala omezena na svou nynější minimální úroveň. Vyjma nadpráci pro lidi, kteří se pro věk ještě nemohou nebo už nemohou účastnit výroby, odpadla by všechna práce na vydržování těch, kteří nepracují. Jestliže se zamyslíme nad počátky společnosti, vidíme: nejsou ještě žádné vyrobené výrobní prostředky, není tedy konstantní kapitál, jehož hodnota vchází do výrobku a který se při reprodukci ve stejném měřítku musí nahrazovat in natura z výrobku v rozsahu daném jeho hodnotou. Ale příroda tu bezprostředně dává životní prostředky, které se nemusí teprve vyrábět. Dává tedy také divochovi, který musí uspokojovat jen málo potřeb, čas ne k tomu, aby používal výrobních prostředků, které ještě neexistují, k nové výrobě, ale aby vedle práce, kterou ho stojí přisvojování životních prostředků daných přírodou, přeměňoval jiné produkty přírody ve výrobní prostředky: luk, kamenný nůž, člun etc. Tento proces u divocha úplně odpovídá, pozorujeme-li ho pouze po hmotné stránce, zpětné přeměně nadpráce v nový kapitál. V procesu akumulace dochází neustále k přeměně takového produktu nadbytečné práce v kapitál; a to, že všechen nový kapitál pochází ze zisku, renty či jiných forem důchodu, tj. z nadpráce, vede k nesprávné představě, že všechna hodnota zboží pochází z důchodu. Při bližší analýze této zpětné přeměny zisku v kapitál vidíme naopak, že dodatečná práce — která vždy

vystupuje ve formě důchodu — neslouží k uchování, resp. reprodukci staré kapitálové hodnoty, nýbrž pokud se nespotřebuje jako důchod, k tvorbě nového dodatečného kapitálu.

Celá obtíž vyplývá z toho, že všechna nově přidaná práce, pokud se hodnota, kterou vytvořila, neomezuje na mzdu, se jeví jako zisk — který se zde chápe jako forma nadhodnoty vůbec — tj. jako hodnota, která kapitalistu nic nestála a která mu tedy také nemusí nahrazovat nic z toho, co zálohoval, žádný kapitál. Tato hodnota tedy existuje ve formě volného, dodatečného bohatství, zkrátka ze stanoviska individuálního kapitalisty ve formě jeho důchodu. Ale tato nově vytvořená hodnota se může spotřebovat jak produktivně, tak i individuálně, jak jako kapitál, tak i jako důchod. Zčásti se musí spotřebovat produktivně již pro svou naturální formu. Je tedy jasné, že ročně přidaná práce vytváří jak kapitál, tak i důchod; to se také objevuje v procesu akumulace. Ale část pracovní síly, použitá k vytvoření nového kapitálu (tedy analogicky část pracovního dne, jíž divoch nevyužívá k tomu, aby si přisvojoval potravu, nýbrž k tomu, aby si zhotovil nástroj, kterým si přisvojuje potravu), se stává neviditelnou tím, že celý produkt nadpráce se projevuje především ve formě zisku; to je určení, které ve skutečnosti nemá s tímto nadvýrobkem nic společného a týká se jen soukromého poměru kapitalisty k nadhodnotě, kterou inkasuje. Ve skutečnosti se nadhodnota vytvořená dělníkem rozpadá na důchod a kapitál; tj. na spotřební prostředky a na dodatečné výrobní prostředky. Ale starý, z předešlého roku převzatý konstantní kapitál (kromě části, která se poškodí, která se tedy pro tanto zničila, tedy pokud se nemusí reprodukovat starý kapitál, a takové poruchy reprodukčního procesu spadají pod pojišťování), pokud jde o jeho hodnotu, se nereprodukuje nově přidanou prací.

Dále vidíme, že část nově přidané práce se neustále vstřebává reprodukcí a nahrazováním pohlceného konstantního kapitálu, ačkoliv se tato nově přidaná práce stále rozkládá jen na důchody, na mzdu, zisk a rentu. Přitom se však přehlíží, 1. že část hodnoty výrobku této práce *není* produktem této nově přidané práce, nýbrž konstantním kapitálem, který tu již byl a spotřeboval se; že se tudíž také část výrobku, v níž se projevuje tato část hodnoty, nemění v důchod, nýbrž nahrazuje in natura výrobní prostředky tohoto konstantního kapitálu; 2. že část hodnoty, v níž se opravdu projevuje tato nově přidaná práce, se nespotřebovává in natura jako důchod,

nýbrž nahrazuje konstantní kapitál v jiné sféře, kde se tento kapitál převedl do naturální formy, v níž se může spotřebovat jako důchod, která však zase není výhradně produktem nově přidané práce.

Pokud probíhá reprodukce v nezměněném měřítku, musí se každý spotřebovaný prvek konstantního kapitálu, jestliže ne množstvím a formou, tedy působivostí, nahradit in natura novým exemplářem příslušného druhu. Zůstává-li produktivní síla práce stejná, znamená toto naturální nahrazení náhradu stejné hodnoty, kterou měl konstantní kapitál ve své staré formě. Jestliže však produktivní síla práce stoupá, takže tytéž hmotné prvky se mohou reprodukovat menším množstvím práce, může se konstantní část plně nahradit in natura menší částí hodnoty výrobku. Přebytek pak může sloužit k tvorbě nového dodatečného kapitálu, nebo se může většímu dílu výrobku dát forma spotřebních prostředků, nebo se může zmenšit nadpráce. Jestliže se naproti tomu zmenšuje produktivní síla práce, musí se použít k nahrazení starého kapitálu větší části výrobku; nadvýrobek se zmenšuje.

Zpětná přeměna zisku či vůbec nějaké formy nadhodnoty v kapitál ukazuje — jestliže nepřihlížíme k historicky určité ekonomické formě a díváme se na ni pouze jako na tvorbu nových výrobních prostředků — že pořád ještě existuje stav, kdy dělník vynakládá práci vedle toho, aby získával životní prostředky, také k tomu, aby vyráběl výrobní prostředky.Přeměna zisku v kapitál neznamená nic jiného než použití části přebytečné práce k tvorbě nových, dodatečných výrobních prostředků. Že se to děje formou přeměny zisku v kapitál, znamená jen, že přebytečnou prací nedisponuje dělník, nýbrž kapitalista. Že tato přebytečná práce musí nejdříve projít stadiem, kdy se jeví jako důchod (zatímco např. u divocha vystupuje jako přebytečná práce zaměřená přímo k výrobě výrobních prostředků), znamená jen, že tuto práci nebo její výrobek si přivlastňuje někdo, kdo nepracuje. Ve skutečnosti se zisk jako takový nepřeměňuje v kapitál. Přeměna nadhodnoty v kapitál znamená jen, že nadhodnotu, nadvýrobek nespotřebovává kapitalista individuálně jako důchod. V kapitál se však opravdu přeměňuje hodnota, zpředmětněná práce, resp. výrobek, v němž se projevuje tato hodnota bezprostředně, anebo za který se směňuje, když se dříve přeměnila v peníze. Ani tehdy, když se zisk přeměňuje zpětně v kapitál, netvoří tato určitá forma nadhodnoty zisk, zdroj nového kapitálu. Nadhodnota se při tom pouze přeměňuje z jedné formy v druhou.

Ale kapitálem se nestává touto přeměnou formy. Jako kapitál nyní funguje zboží a jeho hodnota. Ale že se za hodnotu zboží nezaplatilo — a jen tím se stává nadhodnotou — je pro zpředmětnění práce, pro samu hodnotu, úplně lhostejné.

Nepochopení toho se projevuje v různých formách. Např. v tom, že zboží, z něhož se skládá konstantní kapitál, obsahuje rovněž prvky mzdy, zisku a renty. Anebo že to, co je pro jednoho důchodem, představuje pro druhého kapitál, a že to tedy jsou pouze subjektivní vztahy. Tak příze přádelníka obsahuje část hodnoty, která pro něho představuje zisk. Jestliže tedy koupí přízi tkadlec, realizuje zisk přádelníka, ale pro něho je tato příze jen částí jeho konstantního kapitálu.

Kromě toho, co jsme vyložili o poměru důchodu a kapitálu dříve, je nutno poznamenat ještě toto: jako konstituující prvek hodnoty vchází s přízí do kapitálu tkalce hodnota příze. Jak se pro přádelníka části této hodnoty rozložily na kapitál a důchod, jinými slovy na zaplacenou a nezaplacenou práci, je pro určení hodnoty zboží naprosto lhostejné (nepřihlížíme k modifikacím průměrným ziskem). V pozadí se tu však stále skrývá představa, že zisk, vůbec nadhodnota, je přebytek nad hodnotou zboží, jehož se dosahuje přirážkou, vzájemným ošizením, výdělkem ze zcizení. Tím, že se platí výrobní cena, anebo i hodnota zboží, platí se ovšem i součásti hodnoty zboží, které se tomu, kdo zboží prodává, projevují ve formě důchodu. O monopolních cenách tu ovšem nemluvíme.

Za druhé je zcela správné, že součásti zboží, z něhož se skládá konstantní kapitál, se dají převést, stejně tak jako každá jiná zbožní hodnota, na části hodnoty, které se pro výrobce a majitele výrobních prostředků rozkládají na mzdu, zisk a rentu. Je to pouze kapitalistická forma vyjádření skutečnosti, že každá zbožní hodnota je pouze míra společensky nutné práce, obsažené ve zboží. Ale již v první knize jsme ukázali, že to nijak nebrání, aby se zbožní výrobek každého kapitálu neštěpil na jednotlivé části, z nichž jedna představuje výhradně konstantní část kapitálu, druhá variabilní část kapitálu a třetí jen nadhodnotu.

Storch vyslovuje mínění i mnoha jiných, jestliže říká:

„Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenu d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité

ou d'après les besoins auxquel il peut satisfaire."* (Consid. sur la nature du revenu national, s. 19.)

Za prvé je nesprávná abstrakce považovat národ, jehož způsob výroby je založen na hodnotě a který je i jinak organizován kapitalisticky, za kolektivní útvar, který pracuje pouze pro národní potřeby.

Za druhé: po zrušení kapitalistického způsobu výroby, ale při zachování společenské výroby bude nadále převládat určování hodnoty v tom smyslu, že úprava pracovní doby a rozdělování společenské práce mezi různé výrobní skupiny, a konečně vedení knih o tom, nabude většího významu než kdy jindy.

* „Prodejné výrobky, které tvoří národní důchod, se musí v politické ekonomii posuzovat dvojím způsobem: jako hodnoty v poměru k jednotlivcům; a jako statky v poměru k národu; neboť důchod národa se nehodnotí jako důchod jednotlivce podle své hodnoty, nýbrž podle své užitečnosti čili podle potřeb, jež může uspokojovat."

KAPITOLA PADESÁTÁ

# ZDÁNÍ KONKURENCE

Ukázali jsme, že hodnota zboží čili výrobní cena regulovaná jejich celkovou hodnotou se rozpadá na:

1. Část hodnoty, která nahrazuje konstantní kapitál čili která představuje minulou práci spotřebovanou ve formě výrobních prostředků při zhotovování zboží; zkrátka hodnotu nebo cenu, s níž tyto výrobní prostředky vešly do procesu výroby zboží. Nemluvíme tu nikdy o jednotlivém zboží, nýbrž o zbožním kapitálu, tj. o formě, v níž se projevuje výrobek kapitálu za určitý časový úsek, např. za rok; jednotlivé zboží je pouze prvkem zbožního kapitálu, který se ostatně jako hodnota analogicky také rozpadá na tytéž součásti.

2. Variabilní část hodnoty kapitálu, která tvoří důchod dělníka a přeměňuje se pro něj ve mzdu, a tuto mzdu tedy dělník reprodukoval v této variabilní části hodnoty; zkrátka část hodnoty, ve které se projevuje zaplacená část práce, nově přidaná při výrobě zboží k první, konstantní části hodnoty.

3. Nadhodnotu, tj. část hodnoty zbožního výrobku, ve které se projevuje nezaplacená práce čili nadpráce. Tato poslední část hodnoty zase přejímá samostatné formy, které jsou zároveň formami důchodu; formu zisku z kapitálu (úroku z kapitálu jako takového a podnikatelského zisku z kapitálu jako fungujícího kapitálu) a formu pozemkové renty, která připadá majiteli půdy, jež spolupůsobí ve výrobním procesu. Součásti 2 a 3, tj. součást hodnoty, která vždy přijímá formu důchodu — v podobě mzdy (ovšem až poté, když napřed prošla formou variabilního kapitálu), zisku a renty — se liší od konstantní součásti tím, že je to celá hodnota, v níž se zpředmětňuje práce nově přidaná k oné konstantní části, k výrobním prostředkům zboží. Jestliže pak nepřihlížíme ke konstantní části hodnoty, je správné tvrdit, že hodnota zboží, pokud tak představuje nově přidanou práci, se vždy rozpadá na tři části, které tvoří tři formy důchodu, na mzdu, zisk a rentu ([55]), velikosti jejich hodnoty, tj. alikvotní části z cel-

([55]) Při štěpení hodnoty přidané ke konstantní části kapitálu, na mzdu, zisk a pozemkovou rentu je samozřejmé, že to jsou části hodnoty. Je ovšem možno si je představit jako části, které existují přímo ve výrobku, v němž se projevuje tato hodnota, tj. v bezprostředním výrobku, který vyrobili dělníci a kapitalisté zvláštní výrobní sféry, např. prá-

kové hodnoty, jsou určovány různými, specifickými zákony, které jsme vyložili dříve. Ale bylo by nesprávné tvrdit obráceně, že hodnota mzdy, míra zisku a míra renty tvoří samostatné konstituující prvky hodnoty, jejichž složením — ponecháme-li stranou konstantní součást — vzniká hodnota zboží; jinými slovy, bylo by nesprávné tvrdit, že to jsou složky zbožní hodnoty nebo výrobní ceny.([56])

Rozdíl se tu pozná hned.

Předpokládejme, že hodnota výrobku kapitálu 500 by byla $= 400_c + 100_v + 150_m = 650$; že $150_m$ se zase rozpadá na 75 zisku + 75 renty. Abychom se vyhnuli zbytečným obtížím, předpokládejme dále, že tento kapitál má průměrné složení, takže jeho výrobní cena se shoduje s jeho hodnotou; je to shoda, k níž dochází vždy, když se výrobek tohoto jednotlivého kapitálu může považovat za výrobek části celkového kapitálu, která odpovídá jeho velikosti.

Zde je mzda, měřená variabilním kapitálem, 20 % zálohovaného kapitálu; nadhodnota, v poměru k celkovému kapitálu, 30 %, totiž 15 % zisk a 15 % renta. Celková součást hodnoty zboží, ve které se zpředmětnila nově přidaná práce, se rovná $100_v + 150_m = 250$. Její velikost je nezávislá na tom, jak se štěpí na mzdu, zisk a rentu. Ze vzájemného poměru těchto částí vidíme, že pracovní síla, která se zaplatila 100 v penězích, řekněme 100 librami št., dodala množství práce, jež se projevuje v peněžní částce 250 liber št. Z toho vidíme, že dělník vykonal 1 ½krát více nadpráce než práce pro sebe. Jestliže se pracovní den = 10 hodinám, pracoval 4 hodiny pro sebe a 6 hodin pro kapitalistu. Práce dělníků odměněných 100 librami št. se tedy vyjadřuje v peněžní hodnotě 250 liber št. Kromě této

delny, tedy v přízi. Ale ve skutečnosti se v tomto výrobku neprojevuje o nic méně a o nic více než v každém jiném zboží, než v každé jiné součásti hmotného bohatství stejné hodnoty. A v praxi se přece mzda platí v penězích, tedy v čistém výrazu hodnoty; právě tak úrok a renta. Pro kapitalistu je přeměna jeho výrobku v čistý výraz hodnoty opravdu velmi důležitá; předpokládá se už při rozdělování. To, zda se tyto hodnoty opět přemění ve stejný výrobek, v totéž zboží, z jehož výroby vzešly, zda dělník koupí zpět část výrobku, který přímo sám vyrobil, nebo koupí výrobek jiné a kvalitativně odlišné práce — to s danou otázkou nemá co dělat. Pan Rodbertus se kvůli tomu zcela zbytečně rozčiluje.

([56]) „Stačí poznamenat, že totéž všeobecné pravidlo, jímž se řídí hodnota suroviny a manufakturního zboží, platí i o kovech; jejich hodnota nezávisí na míře zisku, ani na míře mzdy, ani na rentě, která se platí z dolů, nýbrž na celkovém množství práce nutné k tomu, aby se kov získal a dopravil na trh." (*Ricardo:* Princ., kap. III, s. 77.)

hodnoty 250 liber št. nemůžeme nic rozdělit mezi dělníka a kapitalistu a mezi kapitalistu a pozemkového vlastníka. Je to celá hodnota přidaná k hodnotě výrobních prostředků, která se rovná 400. Zbožní hodnota 250, takto vyrobená a určená množstvím práce v ní zpředmětněném, je tedy hranicí dividend, které z ní ve formě důchodu, ve formě mzdy, zisku a renty mohou dostat dělník, kapitalista a pozemkový vlastník.

Předpokládejme, že kapitál téhož organického složení, tj. se stejným poměrem mezi použitou živou pracovní silou a konstantním kapitálem uváděným do pohybu, musí za tutéž pracovní sílu, která uvádí do pohybu konstantní kapitál 400, platit 150 liber št. místo 100; předpokládejme dále, že se nadhodnota dělí v jiném poměru na zisk a rentu. Protože předpokládáme, že variabilní kapitál 150 liber št. uvádí do pohybu totéž množství práce jako dříve kapitál 100, nově vyrobená hodnota by se i nyní = 250 a hodnota celkového výrobku i nyní = 650, ale měli bychom pak: $400_c + 150_v + 100_m$; a těchto $100_m$ by se rozpadalo řekněme na 45 zisku + 55 renty. Proporce, v níž se nově vyrobená celková hodnota rozděluje na mzdu, zisk a rentu, by byla úplně jiná; úplně jiná by byla i velikost celkového zálohovaného kapitálu, ačkoliv tento kapitál uvádí do pohybu jen totéž celkové množství práce jako dříve. Mzda by byla $27\,{}^{3}/_{11}$ %, zisk $8\,{}^{2}/_{11}$ %, renta 10 % zálohovaného kapitálu; celková nadhodnota tedy něco přes 18 %.

V důsledku zvýšení mzdy by se změnila velikost nezaplacené části celkové práce a tím i velikost nadhodnoty. Dělník by při desetihodinovém pracovním dni pracoval 6 hodin pro sebe a jen 4 hodiny pro kapitalistu. Také poměr mezi ziskem a rentou by byl jiný; zmenšená nadhodnota by se dělila mezi kapitalistu a pozemkového vlastníka ve změněném poměru. Konečně, protože hodnota konstantního kapitálu zůstala nezměněna a hodnota zálohovaného variabilního kapitálu stoupla, zmenšená nadhodnota by se projevila v ještě více zmenšené míře hrubého zisku; mírou hrubého zisku tu rozumíme poměr celkové nadhodnoty k celému zálohovanému kapitálu.

Změna v hodnotě mzdy, v míře zisku a v míře renty, ať by byl účinek zákonů, jež regulují vzájemný poměr těchto částí, jakýkoliv, by se mohla pohybovat jen v mezích, které klade nově vytvořená zbožní hodnota 250. Výjimka by mohla nastat jen tehdy, kdyby se renta zakládala na monopolní ceně. To by nijak nezměnilo zákon, nýbrž by to jen zkomplikovalo

zkoumání. Neboť kdybychom v tomto případě zkoumali jen sám výrobek, našli bychom změnu jen v rozdělení nadhodnoty; kdybychom však zkoumali jeho relativní hodnotu ve srovnání s jinými zbožími, našli bychom jen odlišnost, že se z nich část nadhodnoty přenesla na toto specifické zboží.

Rekapitulujeme:

| Hodnota výrobku | Nová hodnota | Míra nadhodnoty | Míra hrubého zisku |
|---|---|---|---|
| První případ: $400_c + 100_v + 150_m = 650$ | 250 | 150 % | 30 % |
| Druhý případ: $400_c + 150_v + 100_m = 650$ | 250 | $66\,^2/_3$ % | $18\,^2/_{11}$ % |

Za prvé klesá nadhodnota o třetinu své dřívější částky, ze 150 na 100. Míra zisku klesá o něco více než o třetinu, z 30 % na 18 %, protože vychází z poměru zmenšené nadhodnoty k vzrostlému zálohovanému celkovému kapitálu. Neklesá však zdaleka ve stejném poměru jako míra nadhodnoty. Ta klesá ze $\frac{150}{100}$ na $\frac{100}{150}$, tedy ze 150 % na $66\,^2/_3$ %, zatímco míra zisku klesá jen ze $\frac{150}{500}$ na $\frac{100}{550}$ čili z 30 % na $18\,^2/_{11}$ %. Míra zisku klesá tedy poměrně více než masa nadhodnoty, ale méně než míra nadhodnoty. Dále se ukazuje, že hodnoty i množství výrobků zůstávají nezměněny, jestliže se i nadále používá téhož množství práce, ačkoliv se zvětšil zálohovaný kapitál, protože se zvětšila jeho variabilní součást. Toto zvětšení zálohovaného kapitálu by ovšem velmi pocítil kapitalista, který by otvíral nový podnik. Ale z hlediska reprodukce jako celku neznamená vzrůst variabilního kapitálu nic jiného, než že se větší část nově vytvořené hodnoty přeměňuje nově přidanou prací ve mzdu, a tudíž především ve variabilní kapitál místo v nadhodnotu a nadvýrobek. Hodnota výrobku tedy zůstává stejná, protože je omezena na jedné straně konstantní kapitálovou hodnotou = 400, na straně druhé číslicí 250, v níž se projevuje nově přidaná práce. Obě tyto veličiny však zůstaly nezměněny. Tento výrobek, pokud by sám zase vcházel do konstantního kapitálu, by v téže

velikosti hodnoty i nadále představoval stejné množství užitné hodnoty; totéž množství prvků konstantního kapitálu by si tedy uchovalo tutéž hodnotu. Jinak by tomu bylo, kdyby mzda stoupla nikoliv proto, že by dělník dostával větší část své vlastní práce, nýbrž kdyby dostával větší část své vlastní práce, protože klesla produktivita práce. Pak by celková hodnota, v níž by se projevilo tétož množství práce, zaplacené i nezaplacené, zůstala nezměněna; ale množství výrobku, v němž by se projevilo toto množství práce, by se zmenšilo, stoupla by tedy cena každé alikvotní části výrobku, protože každá část by představovala více práce. Zvýšená mzda 150 by nepředstavovala více výrobku než dříve mzda 100; zmenšená nadhodnota 100 by představovala jen $^2/_3$ výrobku proti dřívějšku, 66 $^2/_3$ množství užitných hodnot, které se dříve projevovaly ve 100. V tomto případě by zdražil i konstantní kapitál, pokud by do něho vešel tento výrobek. Nebyl by to však následek zvýšení mzdy, nýbrž zvýšení mzdy by bylo následkem zdražení zboží a následkem zmenšené produktivity téhož množství práce. Vzniká tu zdání, jako by výrobek zdražilo zvýšení mzdy; zvýšení mzdy však tu není příčinou, nýbrž následkem změny v hodnotě zboží, způsobené sníženou produktivitou práce.

Kdyby naproti tomu za jinak stejných okolností — tj. v případě, že by se totéž množství vynaložené práce i nadále projevovalo ve 250 — hodnota jí použitých výrobních prostředků stoupla nebo klesla, stoupla by nebo klesla hodnota téhož množství výrobků o tutéž veličinu. $450_c + 100_v + 150_m$ dává hodnotu výrobku $= 700$, zatímco $350_c + 100_v + 150_m$ dává pro hodnotu téhož množství výrobků jen 600 proti dřívějším 650. Roste-li tedy nebo zmenšuje-li se zálohovaný kapitál uváděný do pohybu stejným množstvím práce, stoupá nebo klesá za jinak stejných okolností hodnota výrobku, jestliže zvětšení nebo zmenšení zálohovaného kapitálu je způsobeno změnou ve velikosti hodnoty jeho konstantní části. Jestliže však zvětšení nebo zmenšení zálohovaného kapitálu je způsobeno změnou ve velikosti hodnoty variabilní části kapitálu při nezměněné produktivitě práce, pak se nemění hodnota výrobku. Zvětšení nebo zmenšení hodnoty konstantního kapitálu není vyváženo žádným protichůdným pohybem. Zvětšení nebo zmenšení hodnoty variabilního kapitálu je při nezměněné produktivitě práce vyváženo opačným pohybem nadhodnoty, takže hodnota variabilního kapitálu je při nezměněné produktivitě práce vyvážena opačným pohybem nadhodnoty, takže hodnota variabilního kapitálu plus

nadhodnota, tedy hodnota nově přidaná prací k výrobním prostředkům a nově vyjádřená ve výrobku, zůstává nezměněna.

Jestliže naproti tomu zvětšení nebo zmenšení hodnoty variabilního kapitálu je způsobeno zdražením nebo poklesem ceny zboží, tj. poklesem nebo vzestupem produktivity práce použité při tomto vkladu kapitálu, působí to na hodnotu výrobku. Ale vzestup nebo pokles mzdy tu není příčinou, nýbrž jen následkem.

Kdyby však v hořejším příkladě, při nezměněném konstantním kapitálu $= 400_c$, nebyla změna ze $100_v + 150_m$ na $150_v + 100_m$, tedy vzrůst variabilního kapitálu, způsobena poklesem produktivity práce v tomto zvláštním odvětví, např. v přádelnictví bavlny, nýbrž třeba v zemědělství, které dodává dělníkovi potraviny, tedy zdražením těchto potravin, zůstala by nezměněna hodnota výrobku. Hodnota 650 by se i nadále projevovala ve stejném množství bavlněné příze.

Z toho, co bylo vyloženo, vyplývá dále: jestliže se výdaj konstantního kapitálu zmenší úsporou etc. ve výrobních odvětvích, jejichž výrobky vcházejí do spotřeby dělníků, mohlo by to, právě tak jako samo přímé zvýšení produktivity používané práce, vyvolat snížení mzdy — protože by to zlevnilo životní prostředky dělníka — a tudíž vzrůst nadhodnoty; takže míra zisku by tu rostla ze dvou příčin, jednak proto, že se zmenšuje hodnota konstantního kapitálu, jednak proto, že roste nadhodnota. Když jsme zkoumali přeměnu nadhodnoty v zisk, předpokládali jsme, že mzda neklesá, nýbrž je stálá, protože jsme tam chtěli prozkoumat kolísání míry zisku nezávisle na změnách míry nadhodnoty. Kromě toho jsou zákony, které jsme tam vyvodili, všeobecné a platí i pro vklady kapitálu, jejichž výrobky nevcházejí do spotřeby dělníka, u kterých tedy změny v hodnotě výrobku nemají vliv na mzdu.

*

To, že se hodnota, kterou nově přidaná práce přidává každý rok znovu k výrobním prostředkům čili konstantní části kapitálu, odděluje a štěpí na různé formy důchodu: na mzdu, zisk a rentu, nemění tedy nic na hranicích hodnoty, na sumě hodnoty, která se rozděluje mezi tyto různé kategorie; právě tak jako změny ve vzájemném poměru těchto jednotlivých částí nemohou změnit jejich součet, tuto danou velikost hodnoty. Dané

číslo 100 zůstává pořád stejné, ať se rozdělí na 50 + 50, nebo na 20 + + 70 + 10, nebo na 40 + 30 + 30. Část hodnoty výrobku, která se rozpadá na tyto důchody, je určena právě tak jako konstantní část hodnoty kapitálu hodnotou zboží, tj. množstvím práce, která se v něm zpředmětnila v každém daném případě. Je tedy za prvé dáno množstvím zbožní hodnoty, která se rozděluje na mzdu, zisk a rentu; tedy absolutní hranicí součtu jednotlivých částí hodnoty tohoto zboží. Za druhé, pokud jde o samy jednotlivé kategorie, jsou rovněž dány jejich průměrné a regulující hranice. Mzda je základem tohoto jejich ohraničení. Po jedné stránce se reguluje přírodním zákonem; její minimální hranice je dána fyzickým minimem životních prostředků, které musí dělník dostávat, aby mohl uchovat a reprodukovat svou pracovní sílu, tedy určitým množstvím zboží. Hodnota tohoto zboží je určena pracovní dobou, jíž je třeba k jeho reprodukci, tedy částí práce nově přidávané k výrobním prostředkům čili částí pracovního* dne, kterou dělník potřebuje k výrobě a reprodukci ekvivalentu hodnoty těchto nutných životních prostředků. Jestliže se např. jeho průměrné denní životní prostředky svou hodnotou rovnají 6 hodinám průměrné práce, musí průměrně 6 hodin denně pracovat pro sebe. Skutečná hodnota jeho pracovní síly se odchyluje od tohoto fyzického minima; je rozdílná podle podnebí a podle stavu společenského rozvoje; závisí nejen na fyzických, nýbrž i na historicky vzniklých společenských potřebách, které se stávají druhou přirozeností. Ale v každé zemi je v daném období tato regulující průměrná mzda veličinou danou. Hodnota všech ostatních důchodů tak má svou hranici. Rovná se vždy hodnotě, v níž se ztělesňuje celkový pracovní den (který se tu kryje s průměrným pracovním dnem, protože zahrnuje celkové množství práce, uváděné do pohybu celkovým společenským kapitálem), minus jeho část, která se ztělesňuje ve mzdě. Její hranice je tedy dána hranicí hodnoty, ve které se vyjadřuje nezaplacená práce, tj. množstvím této nezaplacené práce. Jestliže část pracovního dne, kterou dělník potřebuje k reprodukci hodnoty své mzdy, má krajní mez ve fyzickém minimu jeho mzdy, tu druhou část pracovního dne, v níž se projevuje jeho nadpráce, tedy i část hodnoty, která vyjadřuje nadhodnotu, má mez ve fyzickém maximu pracovního dne, tj. v úhrnném množství denní pracovní doby, které dělník vůbec může dát, má-li se přitom

* 1. vydání: každého. Opraveno podle rukopisu K. Marxe.

uchovat a reprodukovat svou pracovní sílu. Protože v tomto zkoumání jde o rozdělování hodnoty, v níž se projevuje celková práce nově přidávaná za rok, může se tu pracovní den považovat za veličinu stálou a předpokládá se jako taková, ať se sebevíce nebo sebeméně odchyluje od svého fyzického maxima. Absolutní hranice části hodnoty, která tvoří nadhodnotu a rozpadá se na zisk a pozemkovou rentu, je tedy dána; je určena přebytkem nezaplacené části pracovního dne nad zaplacenou částí, tedy částí hodnoty celkového výrobku, v níž se realizuje nadpráce. Jestliže nazveme, jak jsem to udělal, nadhodnotu omezenou těmito hranicemi a vypočítanou z celkového zálohovaného kapitálu ziskem, rovná se tento zisk v absolutní velikosti nadhodnotě, jeho hranice jsou tedy určeny stejně zákonitě jako hranice nadhodnoty. A pokud jde o výši míry zisku, je to rovněž veličina sevřená do jistých hranic, určených hodnotou zboží. Je to poměr celkové nadhodnoty k celkovému společenskému kapitálu zálohovanému na výrobu. Jestliže se tento kapitál = 500 (třeba miliónů) a nadhodnota = 100, je absolutní hranicí míry zisku 20 %. Rozdělení společenského zisku podle této míry mezi kapitály vložené do různých výrobních sfér vytváří výrobní ceny, které se odchylují od hodnot zboží, a ty jsou skutečně regulujícími průměrnými tržními cenami. Ale tato odchylka neruší ani určování cen hodnotami, ani zákonité hranice zisku. Rovná-li se hodnota zboží kapitálu spotřebovanému na toto zboží plus nadhodnotě, která v něm je, rovná se jeho výrobní cena kapitálu na ně spotřebovanému plus nadhodnotě, která na ně připadá podle všeobecné míry zisku, tedy např. 20 % z kapitálu, zálohovaného na jeho výrobu, a to jak spotřebovaného, tak pouze použitého. Ale sama tato přirážka 20 % je určena nadhodnotou vyrobenou celkovým společenským kapitálem a jejím poměrem k hodnotě kapitálu; a proto je 20 %, a ne 10 nebo 100. Přeměna hodnot ve výrobní ceny tedy neruší hranice zisku, mění jen rozdělování zisku mezi různé jednotlivé kapitály, ze kterých se skládá společenský kapitál, rozděluje ho mezi ně rovnoměrně, podle toho, jakou část tohoto celkového kapitálu tvoří každý z nich. Tržní ceny stoupají nad tyto regulující výrobní ceny a klesají pod ně, ale tyto výkyvy se ruší navzájem. Podíváme-li se na ceníky za delší období a vynecháme případy, kdy se skutečná hodnota zboží mění, protože se změnila produktivita práce, a rovněž případy, kdy živelní nebo společenské pohromy způsobily poruchy ve výrobním procesu, podivíme se za prvé poměrně úzkým hranicím odchylek a za druhé

tomu, s jakou pravidelností se vyrovnávají. Setkáme se tu se stejnou vládou regulujících průměrů, jak je dokázal Quételet u sociálních jevů. Jestliže vyrovnávání hodnot zboží na výrobní ceny probíhá bez překážek, není renta nic jiného než diferenciální renta, tj. omezuje se na vyrovnávání mimořádných zisků, které regulující výrobní ceny dávaly části kapitalistů a které si nyní přivlastňuje pozemkový vlastník. Zde tedy má renta určitou hranici hodnoty v odchylkách individuálních měr zisku, vyvolávaných regulováním výrobních cen všeobecnou mírou zisku. Jestliže pozemkové vlastnictví klade vyrovnávání hodnot zboží na výrobní ceny překážky a přivlastňuje si absolutní rentu, je tato absolutní renta omezena přebytkem hodnoty zemědělských výrobků nad jejich výrobní cenou, tedy přebytkem nadhodnoty v nich obsažené nad ziskem, který připadá na kapitály podle všeobecné míry zisku. Tento rozdíl pak je hranicí renty, která je stále jen určitou částí dané a ve zboží obsažené nadhodnoty.

Kdyby konečně v různých výrobních sférách vyrovnávání nadhodnoty na průměrný zisk zabraňovaly umělé nebo přirozené monopoly, a zejména monopol pozemkového vlastnictví, takže by byla možná monopolní cena, která by stoupla nad výrobní cenu a nad hodnotu zboží, na něž monopol působí, nezrušily by tím hranice dané hodnotou zboží. Monopolní cena určitého zboží by jen přenesla část zisku výrobců ostatního zboží na zboží s monopolní cenou. V rozdělení nadhodnoty mezi různé výrobní sféry by nepřímo vznikla místní porucha, ta však by nezměnila samu hranici této nadhodnoty. Kdyby zboží s monopolní cenou vešlo do nutné spotřeby dělníka, zvýšilo by mzdu a tím snížilo nadhodnotu, kdyby se dělníkovi i nadále platila hodnota jeho pracovní síly. Takové zboží by mohlo stlačit mzdu pod hodnotu pracovní síly, ale jen potud, pokud by mzda přesahovala hranici fyzického minima. Pak by se monopolní cena platila na úkor reálné mzdy (tj. množství užitných hodnot, které by dělník dostával za totéž množství práce) a zisku ostatních kapitalistů. Hranice, ve kterých by monopolní cena zasáhla normální regulování cen zboží, by byly pevně určeny a daly by se přesně vypočítat.

Jako má rozdělení hodnoty zboží, nově přidané a vůbec převeditelné na důchod, dané a regulující hranice v poměru mezi nutnou prací a nadprací, mezi mzdou a nadhodnotou, má je rozdělení nadhodnoty a zisk na pozemkovou rentu v zákonech, které regulují vyrovnávání míry zisku. Při štěpení na úrok a podnikatelský zisk je jejich společnou hranicí prů-

měrný zisk sám. Ten dává danou veličinu hodnoty, o kterou se mají i mohou jedině rozdělit. Určitý poměr, v jakém se dělí, je tu náhodný, tj. je určen výhradně konkurenčními poměry. Zatímco jinak rovnováha poptávky a nabídky ruší odchylky tržních cen od průměrných cen, které je regulují, tj. ruší vliv konkurence, zde je jedině určuje. Ale proč? Protože stejný faktor výroby, kapitál, musí zde rozdělit dávku nadhodnoty, která na něj připadá, mezi dva majitele téhož faktoru výroby. Ale to, že zde není určitá, zákonitá hranice pro dělbu průměrného zisku, neruší jeho hranice jako části hodnoty zboží, právě tak jako se nijak nedotýká hranic tohoto zisku fakt, že si dva společníci nějakého podniku z různých vnějších důvodů rozdělují zisk nestejně.

Jestliže se tedy část zbožní hodnoty, v níž se projevuje práce nově přidaná k hodnotě výrobních prostředků, rozpadá na různé části, které ve formě důchodů přijímají vůči sobě navzájem samostatnou podobu, nijak z toho nevyplývá, že je třeba mzdu, zisk a pozemkovou rentu považovat za konstituující prvky, jejichž složením čili součtem by vznikala regulující cena (natural price, prix nécessaire*) zboží; takže by původní jednotkou, která se rozpadá na tyto tři části, nebyla hodnota zboží — bez konstantní části hodnoty, nýbrž obráceně, cena každé z těchto tří částí by se určovala samostatně a cena zboží by se tvořila teprve součtem těchto tří nezávislých veličin. Ve skutečnosti je hodnota zboží předem daná veličina, úhrn hodnot mzdy, zisku a renty, ať jsou jejich relativní velikosti jakékoliv. V uvedeném nesprávném pojetí jsou mzda, zisk a renta tři samostatné hodnotové veličiny, jejichž úhrnná velikost vytváří, vymezuje a určuje velikost hodnoty zboží.

Především je jasné, že kdyby mzda, zisk a renta utvářely cenu zboží, týkalo by se to právě tak konstantní části zbožní hodnoty jako druhé části, ve které se projevuje variabilní kapitál a nadhodnota. Této konstantní části si tu tedy nemusíme všímat, protože hodnota zboží, ze kterých se skládá, by se rovněž převáděla na úkor hodnot mzdy, zisku a renty. Jak jsme již poznamenali, tento názor popírá samu existenci takové konstantní části hodnoty.

Je dále jasné, že tu odpadá všechen pojem hodnoty. Zůstává už jen představa ceny v tom smyslu, že se majitelům pracovní síly, kapitálu a půdy

* přirozená cena, nutná cena.

platí určité množství peněz. Ale co jsou peníze? Peníze nejsou věc, nýbrž určitá forma hodnoty, tedy zase předpokládají hodnotu. Řekněme tedy, že se za tyto výrobní prvky platí určité množství zlata nebo stříbra nebo že se v hlavě položí za rovny tomuto množství. Ale zlato a stříbro (a osvícený ekonom je na tento poznatek hrdý) jsou samy zboží jako každé jiné zboží. Cena zlata a stříbra je tedy rovněž určena mzdou, ziskem a rentou. Nemůžeme tedy mzdu, zisk a rentu určovat tím, že je porovnáváme s určitým množstvím zlata a stříbra, neboť hodnota tohoto zlata a stříbra, v níž se mají ocenit jako ve svém ekvivalentu, se má právě jimi teprve určit, nezávisle na zlatě a stříbře, tj. nezávisle na hodnotě každého zboží, která je právě výsledkem oněch tří složek. Říkat, že hodnota mzdy, zisku a renty záleží v tom, že se rovnají určitému množství zlata a stříbra, by tedy znamenalo říkat, že se rovnají určitému množství mzdy, zisku a renty.

Vezměme především mzdu. Neboť i u tohoto názoru je nutno vycházet z práce. Jak se tedy určuje regulující cena mzdy, cena, kolem které oscilují její tržní ceny?

Řekněme poptávkou po pracovní síle a její nabídkou. Ale o jakou poptávku po pracovní síle jde? O poptávku kapitálu. Poptávka po práci se tedy rovná nabídce kapitálu. Jestliže máme mluvit o nabídce kapitálu, musíme především vědět, co je kapitál. Z čeho se skládá kapitál? Vezměme jeho nejprostší jev: z peněz a zboží. Ale peníze jsou pouze formou zboží. Tedy ze zboží. Ale hodnota zboží je podle předpokladu určena především cenou práce, která je vyrábí, mzdou. Mzda se tu předpokládá i posuzuje jako konstituující prvek ceny zboží. Tato cena se pak má určit poměrem nabízené práce ke kapitálu. A cena kapitálu se rovná ceně zboží, ze kterého se kapitál skládá. Poptávka kapitálu po práci se rovná nabídce kapitálu. A nabídka kapitálu se rovná nabídce sumy zboží dané ceny, a tato cena se reguluje především cenou práce, a cena práce sama se pak zase rovná části ceny zboží, z něhož se skládá variabilní kapitál, který se postupuje dělníkovi za jeho práci; a cena zboží, z něhož se skládá tento variabilní kapitál, je sama zase určena především cenou práce; neboť je určena cenou mzdy, zisku a renty. Jestliže máme určit mzdu, nemůžeme tedy vycházet z kapitálu jako předpokladu, neboť mzda spoluurčuje hodnotu kapitálu samého.

A nepomůže nám ani to, přihlédneme-li ke konkurenci. Konkurence vyvolává vzestup nebo pokles tržních cen práce. Ale předpokládejme, že se

kryje poptávka po práci a její nabídka. Co potom určuje mzdu? Konkurence. Ale vždyť jsme právě předpokládali, že konkurence přestává určovat, že v důsledku toho, že obě její protichůdné síly jsou v rovnováze, ztrácí vliv. Chceme přece najít přirozenou cenu mzdy, tj. cenu práce, kterou nereguluje konkurence, nýbrž naopak, která reguluje ji.

Nezbývá než určit nutnou cenu práce nutnými životními prostředky dělníka. Ale tyto životní prostředky jsou zboží, která mají cenu. Cena práce je tedy určena cenou nutných životních prostředků, a cena životních prostředků, jako všeho ostatního zboží, je určena především cenou práce. Cena práce určená cenou životních prostředků je tedy určena cenou práce. Cena práce je určena sama sebou. Jinými slovy: nevíme, čím je cena práce určena. Práce tu má vůbec cenu proto, že se na ni díváme jako na zboží. Jestliže tedy máme mluvit o ceně práce, musíme vědět, co je cena vůbec. Ale co je cena vůbec, to se touto cestou teprve nedovíme.

Ale předpokládejme, že jsme tímto utěšeným způsobem určili nutnou cenu práce. A co průměrný zisk, zisk každého kapitálu v normálních poměrech, který je druhou složkou ceny zboží? Průměrný zisk musí být určen průměrnou cenou zisku; jak se určuje tato míra? Konkurencí mezi kapitalisty? Ale tato konkurence předpokládá, že zisk tu už je. Předpokládá různé míry zisku, a tudíž různé zisky, ať ve stejných, nebo různých výrobních odvětvích. Konkurence může působit na míru zisku jen potud, pokud působí na ceny zboží. Konkurence může způsobit jen to, aby výrobci ve stejné výrobní sféře prodávali zboží za stejné ceny a v různých výrobních sférách za ceny, které jim vynášejí stejný zisk, stejnou proporcionální přirážku k ceně zboží, zčásti již určené mzdou. Konkurence tudíž může jen vyrovnávat rozdíly v míře zisku. Jestliže se mají vyrovnat nestejné míry zisku, musí tu už být zisk jako složka ceny zboží. Konkurence ho nevytváří. Zvyšuje nebo snižuje hladinu, která se ustaluje, jakmile dojde k vyrovnání, ale nevytváří ji. A mluvíme-li o nutné míře zisku, chceme znát právě míru zisku, která nezávisí na pohybu konkurence, nýbrž sama reguluje konkurenci. Průměrná míra zisku se objevuje při rovnováze sil konkurujících kapitalistů. Konkurence může zjednat tuto rovnováhu, nemůže však vytvořit míru zisku, která se objevuje při této rovnováze. Jakmile vznikne rovnováha, proč pak je všeobecná míra zisku 10 či 20 či 100 %? Je to dílo konkurence? Ale právě naopak, konkurence odstranila příčiny, které vyvolávaly odchylky od 10 či 20 či 100 %. Podmínila cenu zboží, při

které každý kapitál dává podle své velikosti stejný zisk. Ale velikost tohoto zisku sama je na ní nezávislá. Konkurence pouze stále znovu redukuje všechny odchylky na tuto velikost. Člověk konkuruje s jiným člověkem a konkurence ho nutí, aby prodával zboží za tutéž cenu jako druzí. Ale proč je tato cena 10 nebo 20 či 100?

Nezbývá tedy než vysvětlit míru zisku, a tudíž zisk jako nepochopitelně určovanou přirážku k ceně zboží, která byla až dosud určena mzdou. Jediné, co nám říká konkurence, je, že tato míra zisku musí být veličinou danou. Ale to jsme věděli již dříve, když jsme mluvili o všeobecné míře zisku a o „nutné ceně" zisku.

Je úplně zbytečné, abychom se s tímto nesmyslným procesem mořili zase u pozemkové renty. I bez toho je vidět, že jestliže se dovede do důsledků, jeví se zisk a renta jako nepochopitelnými zákony určená přirážka k ceně zboží, určené především mzdou. Zkrátka konkurence má vysvětlit všechny nesmysly ekonomů, zatímco by ekonomové naopak měli vysvětlit konkurenci.

Odmyslíme-li si fantazii, že zisk a rentu jako součásti ceny vytváří oběh, tj. že vznikají z prodeje — a oběh nemůže nikdy dát něco, co se mu předtím nedalo — je to prostě takto:

Cena zboží určená mzdou je například = 100; míra zisku 10 % ze mzdy a renta 15 % ze mzdy. Cena zboží určená úhrnem mzdy, zisku a renty je pak = 125. Těchto 25 přirážky nemůže pocházet z prodeje zboží. Neboť všichni, kdo si navzájem prodávají, prodávají si každý to, co stálo 100 na mzdě, za 125; což je totéž, jako kdyby všichni prodávali za 100. Tuto operaci je tedy nutno prozkoumat nezávisle na procesu oběhu.

Jestliže se ti tři rozdělí o zboží samo, které nyní stojí 125 — a na věci se nic nemění, prodá-li kapitalista nejdříve za 125 a pak zaplatí dělníkovi 100, sám sobě 10 a poživateli pozemkové renty 15 — dostane dělník $^4/_5 = 100$ z hodnoty a výrobku. Kapitalista dostane $^2/_{25}$ z hodnoty a výrobku a poživatel pozemkové renty $^3/_{25}$. Protože kapitalista prodal za 125 místo za 100, dává dělníkovi jen $^4/_5$ výrobku, ve kterém se projevuje jeho práce. Bylo by tedy úplně totéž, kdyby byl dal dělníkovi 80 a ponechal si 20, z čehož by připadlo jemu 8 a rentiérovi 12. Pak by prodal zboží za jeho hodnotu, protože přirážky k ceně jsou ve skutečnosti zvýšení, nezávislé na hodnotě zboží, která je za tohoto předpokladu určena hodnotou mzdy. To je oklikou totéž; v této představě se slovo mzda, veličina 100,

rovná hodnotě výrobku, tj. = částce peněz, ve které se projevuje toto určité množství práce, tato hodnota se však zase liší od reálné mzdy, a tudíž dává přebytek. Jenže si tu k němu pomáháme nominální přirážkou k ceně. Kdyby se tedy mzda rovnala 110 místo 100, musel by zisk být = 11 a pozemková renta = 16 $^1/_2$, cena zboží tedy = 137 $^1/_2$. Poměr by přitom zůstal nezměněn. Protože by se k této dělbě dospívalo vždy nominální přirážkou určitých procent ke mzdě, stoupala a klesala by cena se mzdou. Mzda se tu nejdříve klade naroveň hodnotě zboží, a pak se od ní zase odlišuje. Ve skutečnosti se tu však iracionální oklikou dochází k tomu, že hodnota zboží je určena množstvím práce, která je v něm obsažena, hodnota mzdy pak cenou nutných životních prostředků a že přebytek hodnoty nad mzdou tvoří zisk a rentu.

Rozpad hodnoty zboží, po odečtení hodnoty výrobních prostředků spotřebovaných při jeho výrobě, rozpad tohoto daného množství hodnoty určeného množstvím práce zpředmětněné ve zbožním výrobku na tři součásti, které jako mzda, zisk a pozemková renta přijímají podobu samostatných a na sobě navzájem nezávislých forem důchodu — tento rozpad se v jevové rovině kapitalistické výroby, a tudíž i v představě činitelů, kteří jsou v jejím zajetí, projevuje převráceně.

Úhrnná hodnota nějakého zboží je například = 300, z toho 200 je hodnota výrobních prostředků spotřebovaných při jeho výrobě čili prvků konstantního kapitálu. Zbývá tedy 100 jako suma nové hodnoty přidané tomuto zboží v jeho výrobním procesu. Tato nová hodnota 100 je všechno, co se může rozdělit na tři formy důchodu. Jestliže je mzda = $x$, zisk = $y$, pozemková renta = $z$, bude v našem případě součet $x + y + z$ vždy = = 100. V představě průmyslníků, obchodníků a bankéřů, jako i v představě vulgárních ekonomů je to však docela jinak. Pro ně není hodnota zboží po odečtení hodnoty výrobních prostředků na ně spotřebovaných = 100, a toto 100 se pak rozpadá na $x$, $y$ a $z$. Ne, podle nich se cena zboží prostě skládá z velikostí hodnoty mzdy, zisku a renty, určených nezávisle na hodnotě zboží a na sobě navzájem, takže $x$, $y$ a $z$ jsou veličiny dané a určené samostatně, a teprve z úhrnu těchto veličin, který může být menší nebo větší než 100, vychází velikost hodnoty zboží jako výsledek součtu těchto složek jeho hodnoty. Toto quid pro quo je nutné:

*Za prvé*, protože součásti hodnoty zboží vystupují vůči sobě navzájem jako samostatné důchody, které se jako takové vztahují ke třem — od sebe

navzájem naprosto odlišným — činitelům výroby: k práci, kapitálu a půdě, zdá se tudíž, že z nich vyplývají. Vlastnictví pracovní síly, kapitálu a půdy je příčinou, že tyto různé součásti hodnoty zboží připadají těmto příslušným vlastníkům, a že se proto pro ně přeměňují v důchody. Ale hodnota nevzniká z nějaké přeměny v důchod, nýbrž tu už musí být, než se může přeměnit v důchod, než může nabýt této podoby. Zdání, že je tomu opačně, se musí upevňovat tím spíše, že určování vzájemné relativní velikosti těchto tří částí se řídí různorodými zákony, jejichž souvislost s hodnotou zboží a to, že jsou touto hodnotou omezeny, se nijak neprojevují na povrchu.

*Za druhé.* Viděli jsme, že všeobecný vzestup nebo pokles mzdy tím, že za jinak stejných okolností vyvolává pohyb všeobecné míry zisku v opačném směru, mění výrobní ceny různých zboží, jedny zvyšuje, druhé snižuje podle průměrného složení kapitálu v příslušných výrobních sférách. Tak se tu tedy alespoň v některých výrobních sférách získává zkušenost, že průměrná cena zboží stoupá, protože stoupla mzda, a klesá, protože klesla mzda. Avšak nemůžeme „zakusit", že tyto změny reguluje skrytě hodnota zboží nezávisle na mzdě. Jestliže však je vzestup mzdy lokální, dochází-li k němu pouze v jednotlivých výrobních sférách vlivem zvláštních okolností, může nastat příslušný nominální vzestup cen tohoto zboží. Tento vzestup relativní hodnoty jednoho druhu zboží proti druhým, u nichž mzda zůstala nezměněna, je pak jen reakce na místní poruchu v rovnoměrném rozdělování nadhodnoty mezi různé výrobní sféry, prostředek k vyrovnání zvláštních měr zisku na všeobecnou míru. „Zkušenost", která se při tom získává, je zase, že ceny jsou určeny mzdou. V obou těchto případech tedy zkušenost ukazuje, že ceny zboží určila mzda. Zkušenost však neukazuje skrytou příčinu této souvislosti. Dále: průměrná cena práce, tj. hodnota pracovní síly, je určena výrobní cenou nutných životních prostředků. Jestliže stoupá nebo klesá výrobní cena nutných životních prostředků, stoupá nebo klesá i průměrná cena práce. Zde zase zkušenost ukazuje, že existuje souvislost mezi mzdou a cenou zboží; ale příčina se může projevovat jako účinek a účinek jako příčina, jak tomu také bývá u pohybu tržních cen, kde vzestup mzdy nad průměr odpovídá vzestupu tržních cen nad výrobní ceny, spojenému s obdobím prosperity, a po něm následující pokles mzdy pod průměr odpovídá poklesu tržních cen pod výrobní ceny. Nepřihlížíme-li ke kmitání tržních cen, musela by závislost výrobních cen

na hodnotě zboží prima facie vždy odpovídat zkušenosti, že stoupá-li mzda, míra zisku klesá, a naopak. Viděli jsme však, že míra zisku se může určovat pohyby v hodnotě konstantního kapitálu, nezávisle na pohybu mzdy; takže mzda a míra zisku se nemusí pohybovat v protichůdném směru, nýbrž mohou se pohybovat ve stejném směru, mohou obě zároveň stoupat nebo klesat. Kdyby se míra nadhodnoty přímo kryla s mírou zisku, nebylo by to možné. I tehdy, když mzda stoupá, protože stouply ceny životních prostředků, může míra zisku zůstat nezměněna nebo dokonce stoupnout, jestliže se zvětšila intenzita práce nebo se prodloužil pracovní den. Všechny tyto zkušenosti potvrzují zdání vyvolané samostatnou, převrácenou formou součástí hodnoty, jako by buď mzda sama, nebo mzda a zisk dohromady určovaly hodnotu zboží. Jakmile vůbec vzniká toto zdání u mzdy, tedy jakmile se zdá, že se kryje cena práce a hodnota vyrobená prací, rozumí se to pro zisk a rentu samo sebou. Jejich ceny, tj. jejich peněžní výrazy, se pak musí regulovat nezávisle na práci a na hodnotě, kterou práce vyrobila.

*Za třetí.* Předpokládejme, že by se hodnoty zboží nebo výrobní ceny, jen zdánlivě na nich nezávislé, v jevové rovině bezprostředně a stále kryly s tržními cenami zboží, místo aby se naopak ustavičným vyrovnáváním neustálých výkyvů tržních cen prosazovaly pouze jako regulující průměrné ceny. Předpokládejme, že reprodukce probíhá vždy za stejných nezměněných poměrů, že tedy produktivita práce zůstává ve všech prvcích kapitálu stálá. Předpokládejme konečně, že část hodnoty zbožního výrobku, která se vytváří tím, že se k hodnotě výrobních prostředků v každé výrobní sféře přidá nové množství práce, tedy nově vyrobená hodnota — že se tato část hodnoty ve stále stejné proporci rozkládá na mzdu, zisk a rentu, takže se skutečně zaplacená mzda, fakticky realizovaný zisk a faktická renta stále přímo kryjí s hodnotou pracovní síly, s částí celkové nadhodnoty, jež připadá podle průměrné míry zisku na každou samostatně fungující část celkového kapitálu, i s hranicemi, do kterých je na tomto základě normálně vtěsnána pozemková renta. Zkrátka, předpokládejme, že rozdělování společností vyrobené hodnoty i regulování výrobních cen probíhají na kapitalistické základně, ale bez konkurence.

Tedy za těchto předpokladů, kdyby cena zboží byla stálá a jevila by se jako stálá, kdyby část hodnoty zbožního výrobku, která se rozpadá na důchody, zůstala stálou veličinou a vždy by se jako taková projevovala, kdyby

se konečně tato daná a stálá část hodnoty rozpadala na mzdu, zisk a rentu vždy ve stejné proporci — i za těchto předpokladů by se skutečný pohyb nutně jevil v převrácené podobě: nevypadal by jako rozpad předem dané hodnotové veličiny na tři části, které nabývají na sobě navzájem nezávislých forem důchodu, nýbrž opačně jako vytváření této hodnotové veličiny ze součtu jejích tvůrčích prvků, které jsou určeny nezávisle a každý sám pro sebe, z prvků mzdy, zisku a pozemkové renty. Takové zdání by nutně vzniklo, protože ve skutečném pohybu jednotlivých kapitálů a jejich zbožních výrobků se nepředpokládá napřed hodnota zboží a potom teprve její rozpad, nýbrž naopak, součásti, na které se rozpadá, fungují jako předpoklad hodnoty zboží. Především jsme viděli, že každému kapitalistovi se cena nákladů na zboží jeví jako daná veličina a vždy jako taková vystupuje ve skutečné výrobní ceně. Cena nákladů se však rovná hodnotě konstantního kapitálu, zálohovaných výrobních prostředků, plus hodnotě pracovní síly, která se však činiteli výroby jeví v iracionální formě ceny práce, takže mzda se zároveň jeví jako důchod dělníka. Průměrná cena práce je veličina daná, protože hodnota pracovní síly, tak jako hodnota každého jiného zboží, je určena pracovní dobou nutnou k její reprodukci. Ale pokud jde o část hodnoty zboží, která tvoří mzdu, nevzniká z toho, že přijímá tuto formu mzdy, že kapitalista zálohuje dělníkovi v jevové formě mzdy jeho podíl na jeho vlastním výrobku, nýbrž z toho, že dělník vyrábí ekvivalent, který odpovídá jeho mzdě, tj., že část jeho denní nebo roční práce vyrábí hodnotu obsaženou v ceně jeho pracovní síly. Mzda se však ujednává smluvně dříve, než se vyrobí ekvivalent hodnoty, který jí odpovídá. Jako prvek ceny, jehož velikost je dána dříve, než se vyrobí zboží a zbožní hodnota, jako součást ceny nákladů se tudíž mzda nejeví jako část, která se v samostatné formě odlučuje od celkové hodnoty zboží, nýbrž naopak jako daná veličina, která ji předem určuje, tj. jako tvůrce ceny nebo hodnoty. Podobnou úlohu jako mzda v ceně nákladů na zboží má průměrný zisk v jeho výrobní ceně, neboť výrobní cena se rovná ceně nákladů plus průměrnému zisku ze zálohovaného kapitálu. Tento průměrný zisk je prakticky, v představě a ve výpočtu kapitalisty, regulujícím prvkem, nejen v tom smyslu, že určuje přenášení kapitálu z jedné sféry a jeho vkládání do druhé, ale i vůbec při všech prodejích a smlouvách, které zahrnují reprodukční proces za delší období. Ale pokud je takovým prvkem, je předpokládanou veličinou a ve skutečnosti nezávisí na hodnotě

a nadhodnotě vyrobené v každé zvláštní výrobní sféře, a tudíž tím méně na hodnotě a nadhodnotě vyrobené každým jednotlivým vkladem kapitálu v každé této sféře. V jevové rovině nevypadá průměrný zisk jako výsledek rozštěpení hodnoty, nýbrž naopak jako veličina nezávislá na hodnotě zbožního výrobku, předem daná v procesu výroby zboží a určující průměrnou cenu zboží, tj. jako tvůrce hodnoty. Proto se její různé části rozpadají ve formy na sobě navzájem úplně nezávislé, nadhodnota se v ještě konkrétnější formě jeví jako předpoklad tvorby hodnoty zboží. Část průměrného zisku vystupuje ve formě úroku samostatně vůči fungujícímu kapitalistovi jako prvek daný před výrobou zboží a jeho hodnotou. I když velikost úroku kolísá sebevíce, je přesto v každém okamžiku a pro každého kapitalistu danou veličinou, která pro něho, jednotlivého kapitalistu, vchází do ceny nákladů na zboží, jež vyrábí. Stejně je tomu i s pozemkovou rentou ve formě smluvně stanoveného pachtovného pro zemědělského kapitalistu a ve formě nájemného za podnikové místnosti pro jiné podnikatele. Protože tyto části, na které se nadhodnota rozpadá, jsou pro jednotlivého kapitalistu danými prvky ceny nákladů, zdá se naopak, že tvoří nadhodnotu, že tvoří jednu část ceny zboží, tak jako mzda tvoří její druhou část. Tajemství, proč se tyto výsledky rozpadů hodnoty zboží ustavičně jeví jako předpoklady tvorby hodnoty, je prostě v tom, že kapitalistický výrobní způsob, jako každý jiný výrobní způsob, ustavičně reprodukuje nejen materiální výrobek, ale i společenské ekonomické vztahy, ekonomickou určitost formy jeho tvorby. Jeho výsledek se proto právě tak jeví jako jeho předpoklad, jako se jeho předpoklady jeví jako jeho výsledky. A tuto ustavičnou reprodukci stejných vztahů anticipuje jednotlivý kapitalista jako samozřejmý, nesporný fakt. Dokud trvá kapitalistická výroba jako taková, přeměňuje se jedna část nově přidané práce vždy ve mzdu, druhá část v zisk (úrok a podnikatelský zisk) a třetí v rentu. Při uzavírání smluv mezi vlastníky různých výrobních činitelů je to předpokladem, a tento předpoklad je správný, i když by relativní velikosti sebevíce kolísaly v každém jednotlivém případě. Určitá podoba, ve které části hodnoty vůči sobě vystupují, je předpokladem, protože se neustále reprodukuje, a neustále se reprodukuje, protože je stálým předpokladem.

Ovšem zkušenost a jevová rovina ukazují také, že tržní ceny, v jejichž vlivu kapitalista skutečně vidí jediné určování hodnoty — že tržní ceny, pokud jde o jejich velikost, nijak nezávisí na těchto anticipacích; že se

neřídí podle toho, zda úrok nebo renta se ujednaly vysoko nebo nízko. Ale tržní ceny jsou stálé jen ve změně a jejich průměr za delší období dává právě příslušné průměry mzdy, zisku a renty jako veličiny stálé, a tedy koneckonců vládnoucí tržním cenám.

Na druhé straně se zdá velmi prostou myšlenka, že jestliže mzda, zisk a renta jsou tvůrci hodnoty proto, že se jeví jako předpoklady výroby hodnoty a pro jednotlivého kapitalistu jsou předem dány v ceně nákladů a ve výrobní ceně, je tvůrcem hodnoty i konstantní část kapitálu, jejíž hodnota vchází do výroby každého zboží jako veličina daná. Ale konstantní část kapitálu není nic jiného než souhrn zboží, a tudíž zbožních hodnot. Byla by to tedy jen nesmyslná tautologie, že zbožní hodnota je tvůrcem a příčinou zbožní hodnoty.

Ale kdyby měl kapitalista nějaký zájem, aby se nad tím zamyslil — a jako kapitalista přemýšlí výhradně, jak mu velí jeho zájem a jeho zištné motivy —, ukáže mu zkušenost, že výrobek, který sám vyrábí, vchází jako konstantní část kapitálu do jiných výrobních sfér a že výrobky těchto jiných výrobních sfér vcházejí jako konstantní části kapitálu do jeho výrobku. Protože se tedy pro něho, pokud jde o jeho novou výrobu, vytváří přídavek hodnoty zdánlivě z velikosti mzdy, zisku a renty, platí to i o konstantní části, která se skládá z výrobků jiných kapitalistů, a tak se cena konstantní části kapitálu a tím i celková hodnota zboží redukují — i když tak, že tomu nelze přijít docela na kloub — koneckonců na úhrn hodnoty, který vychází ze součtu samostatných tvůrců hodnoty, které se řídí různými zákony, a vyplývá z různých zdrojů: ze součtu mzdy, zisku a renty.

*Za čtvrté.* Jednotlivému kapitalistovi je úplně jedno, prodává-li se zboží za svou hodnotu nebo ne, je mu tedy úplně jedno i to, jak se určuje hodnota. Určování hodnoty je už předem něco, co se děje za jeho zády, vlivem poměrů na něm nezávislých, protože regulujícími průměrnými cenami v každé výrobní sféře nejsou hodnoty, nýbrž výrobní ceny, které se liší od hodnot. Určování hodnoty jako takové zajímá jednotlivého kapitalistu a kapitál v každé zvláštní výrobní sféře a je pro ně určujícím momentem jen potud, pokud mu snížené nebo zvýšené množství práce, jehož je při vzestupu nebo poklesu produktivity práce třeba k výrobě zboží, v prvním případě při existujících tržních cenách umožňuje dosáhnout mimořádného zisku a v druhém případě ho nutí zvýšit cenu zboží, protože na každý dílčí výrobek nebo na každé jednotlivé zboží připadá o trochu více mzdy, více

konstantního kapitálu, tudíž i více úroku. Určování hodnoty ho zajímá jen potud, pokud mu zvyšuje nebo snižuje výrobní náklady zboží, tedy pokud mu dává výjimečné postavení.

Naproti tomu mzda, úrok a renta se mu jeví jako hranice, které neregulují jen cenu, při níž může realizovat část zisku, která mu připadá jako fungujícímu kapitalistovi, podnikatelský zisk, nýbrž cenu, za kterou vůbec musí zboží prodat, má-li být možná nepřetržitá reprodukce. Je mu úplně jedno, realizuje-li při prodeji hodnotu a nadhodnotu, jež je ve zboží, nebo ne, jen když z ceny vytluče obvyklý nebo vyšší podnikatelský zisk, který převyšuje cenu nákladů, danou pro něho individuálně velikostí mzdy, úroku a renty. Jestliže nepřihlížíme ke konstantní části kapitálu, jeví se mu proto mzda, úrok a renta jako prvky, které vymezují, a tudíž vytvářejí, určují cenu zboží. Jestliže se mu podaří např. stlačit mzdu pod hodnotu pracovní síly, tedy pod její normální výši, získat kapitál za nižší úrokovou sazbu a platit pachtovné pod normální výší renty, je mu úplně jedno, prodá-li výrobek pod jeho hodnotou, dokonce i pod všeobecnou výrobní cenu, tedy dá-li část nadpráce obsažené ve zboží zadarmo. To platí i o konstantní části kapitálu. Jestliže např. může průmyslník nakoupit surovinu pod výrobní cenou, chrání ho to před ztrátou i tehdy, když ji v hotovém zboží zase prodá pod výrobní cenou. Jeho podnikatelský zisk může zůstat stejný a dokonce stoupat, jen když přebytek ceny zboží nad prvky ceny, které se musí zaplatit, nahradit ekvivalentem, zůstane stejný nebo stoupá. Ale kromě hodnoty výrobních prostředků, které vcházejí do výroby jeho zboží jako kvantitativně dané prvky ceny, vcházejí do této výroby jako prvky ceny, které omezují a regulují, právě mzda, zisk a renta. Jeví se mu tedy jako prvky, které určují cenu zboží. Podnikatelský zisk se z tohoto hlediska zdá buď určen přebytkem tržních cen, závislých na náhodných okolnostech konkurence, nad imanentní hodnotou zboží, určenou uvedenými prvky ceny; nebo pokud má sám určující vliv na tržní ceny, jeví se sám zase jako závislý na konkurenci mezi kupujícími a prodávajícími.

Jak v konkurenci mezi jednotlivými kapitalisty, tak v konkurenci na světovém trhu se s danými a předem předpokládanými veličinami mzdy, zisku a renty počítá jako s veličinami stálými a regulujícími; stálými nikoliv v tom smyslu, že se jejich velikost nemění, nýbrž v tom smyslu, že jsou v každém jednotlivém případě dány a tvoří stálou hranici pro ustavičně kolísající tržní ceny. Tak např. při konkurenci na světovém trhu jde vý-

hradně o to, zda je při dané mzdě, úroku a rentě možno prodat zboží za danou všeobecnou tržní cenu nebo pod ní s výhodou, tj. tak, aby se přitom realizoval patřičný podnikatelský zisk. Jestliže je v jedné zemi mzda a cena půdy nízká, avšak úrok z kapitálu vysoký, protože se v ní vůbec nerozvinul kapitalistický způsob výroby, zatímco v jiné zemi jsou mzda a cena půdy nominálně vysoké, ale úrok z kapitálu nízký, používá kapitalista v první zemi více práce a půdy a ve druhé zemi poměrně více kapitálu. Při úvaze, do jaké míry je možná konkurence mezi těmito oběma kapitalisty, se počítá s těmito faktory jako s určujícími prvky. Zkušenost tu tedy ukazuje teoreticky a zištné výpočty kapitalistů pak prakticky, že ceny zboží jsou určeny mzdou, úrokem a rentou, cenou práce, kapitálu a půdy, a že tyto prvky ceny jsou skutečně regulujícími tvůrci ceny.

Ovšem současně stále zbývá prvek, který není předpokladem, nýbrž výsledkem tržní ceny zboží, totiž přebytkem nad cenou nákladů vzniklou součtem uvedených prvků, mzdy, úroku a renty. Zdá se, že tento čtvrtý prvek je určen v každém jednotlivém případě konkurencí a v průměru případů průměrným ziskem, jejž reguluje zase stejná konkurence, jenže za delší období.

*Za páté.* Na základě kapitalistického výrobního způsobu je tak samozřejmé štěpit hodnotu, ve které se projevuje nově přidaná práce, na důchody ve formě mzdy, zisku a pozemkové renty, že se této metody (nemluvíme o minulých dějinných obdobích, z nichž jsme uvedli příklady u pozemkové renty) používá i tam, kde předem chybějí existenční podmínky těchto forem důchodu. Tj. všechno se pod ně zařazuje analogicky.

Jestliže nezávislý dělník — vezměme malého rolníka, protože se zde dají aplikovat všechny tři formy důchodu — pracuje sám pro sebe a prodává, co vyrobí, považuje se za prvé za svého vlastního zaměstnavatele (kapitalistu), který zaměstnává sám sebe jako dělníka, a pak za pozemkového vlastníka, který je sám sobě pachtýřem. Jako dělníkovi si vyplácí mzdu, jako kapitalista si přivlastňuje zisk a jako vlastníkovi půdy si platí rentu. Za předpokladu, že všeobecně společenskou základnou je kapitalistický výrobní způsob a poměry, které mu odpovídají, je toto podřazení potud správné, pokud nezávislý výrobce nevděčí za to, že si může přivlastňovat svou vlastní nadpráci, své práci, nýbrž tomu, že má výrobní prostředky — které tu už všeobecně přijaly formu kapitálu. A dále, pokud vyrábí výrobek jako zboží, a je tedy závislý na jeho ceně (a i když tomu tak není, může se

cena přesto vzít do výpočtu), nezávisí množství nadpráce, které může zhodnotit, na její vlastní velikosti, nýbrž na všeobecné míře zisku; a rovněž případný přebytek nad částkou nadhodnoty, určenou všeobecnou mírou zisku, zase není určen množstvím práce, kterou tento výrobce vykonal, ale může si ho přivlastnit jen proto, že je vlastníkem půdy. Protože taková forma výroby, která neodpovídá kapitalistickému způsobu výroby, se může — a do určité míry nikoliv bezdůvodně — zařazovat pod kapitalistické formy důchodu, upevňuje se tím více zdání, jako by kapitalistické poměry byly přirozenými poměry každého výrobního způsobu.

Ovšem jestliže převedeme mzdu na její všeobecný základ, tj. na část produktu vlastní práce, jež vchází do individuální spotřeby dělníka; zbavíme-li tento podíl kapitalistických hranic a rozšíříme ho na rozsah spotřeby, který na jedné straně připouští daná produktivní síla společnosti (tedy společenská produktivita jeho vlastní práce jako práce skutečně společenské) a který na straně druhé vyžaduje plný rozvoj individuality; redukujeme-li dále nadpráci a nadvýrobek na míru, jíž je za daných výrobních podmínek společnosti třeba jednak k vytvoření pojišťovacího a rezervního fondu, jednak k neustálému rozšiřování reprodukce ve stupni určeném společenskou potřebou; jestliže zahrneme konečně do č. 1 nutné práce a č. 2 nadpráce, tj. ono množství práce, které musí členové společnosti schopní práce stále konat za členy společnosti, kteří ještě nejsou s to nebo už nejsou s to pracovat, tj. zbavíme-li jak mzdu, tak nadhodnotu, nutnou práci i nadpráci, specificky kapitalistického charakteru, nezbudou nám už tyto formy, nýbrž jejich základy, které jsou společné všem společenským způsobům výroby.

Ostatně toto podřazování je vlastní i dřívějším vládnoucím způsobům výroby, např. feudálnímu. Výrobní vztahy, které mu vůbec neodpovídaly, stály úplně mimo něj, se zařazovaly pod feudální vztahy, např. v Anglii tenures in common socage* (v protikladu k tenures on knight's service**), která byla povinována jen peněžními dávkami a byla feudální jen podle jména.

* volná selská léna.

** služebním lénům šlechticů.

KAPITOLA PADESÁTÁ PRVNÍ

# VZTAHY ROZDĚLOVÁNÍ A VÝROBNÍ VZTAHY

Hodnota, která se nově přidává prací nově přidanou za rok — tedy i část ročního výrobku, v níž se tato hodnota projevuje a kterou je možno vyjmout, vydělit z celkového výtěžku — se tedy rozpadá na tři části, které přijímají formy tří různých důchodů, na formy, které vyjadřují část této hodnoty jako část, jež patří čili připadá majiteli pracovní síly, další část, která patří neboli připadá majiteli kapitálu, třetí část pak připadá majiteli půdy. Jsou to tedy vztahy čili formy rozdělování, neboť vyjadřují vztahy, za nichž se celková nově vytvořená hodnota rozděluje mezi majitele různých činitelů výroby.

Obyčejnému názoru se tyto vztahy rozdělování jeví jako přirozené vztahy, jako vztahy, které vyplývají z přirozené povahy veškeré společenské výroby, ze zákonů lidské výroby vůbec. Nelze sice popírat, že předkapitalistické společnosti mají jiné způsoby rozdělování, ale ty se pak vykládají jako nerozvinuté, nedokonalé a zahalené, neredukované na svůj nejčistší výraz a na svou nejvyšší podobu, jako jinak zbarvené způsoby oněch přirozených vztahů rozdělování.

Na této představě je správné jedině toto: jestliže vezmeme společenskou výrobu jakéhokoliv druhu (např. přirozených indických občin nebo spíše uměle vyvinutého komunismu Peruánců), můžeme vždy rozlišovat mezi částí práce, jejíž výrobek spotřebují individuálně přímo výrobci a jejich příslušníci, a — nepřihlížíme-li k části, která jde na produktivní spotřebu — druhou částí práce, která je vždy nadprací, jejíž produkt vždy slouží uspokojování všeobecných společenských potřeb, ať už se tento nadvýrobek rozděluje jakkoliv a ať už jako představitel těchto společenských potřeb funguje kdokoliv. Identita různých způsobů rozdělování tedy znamená jen to, že jsou identické, jestliže abstrahujeme od jejich odlišností a specifických forem a soustředíme se na to, co je v nich jednotné, v protikladu k tomu, co je v nich rozdílné.

Rozvinutější, kritičtější poznání sice připouští historicky vzniklý charakter vztahů rozdělování([56a]), ale zato tím houževnatěji lpí na charakteru

([56a]) *J. Stuart Mill:* Some Unsettled Questions of Pol. Econ. Londýn 1844.

výrobních vztahů samých jako neměnném, který vyplývá z lidské přirozenosti, a je tudíž nezávislý na jakémkoliv historickém vývoji.

Vědecká analýza kapitalistického výrobního způsobu dokazuje naopak, že je to výrobní způsob zvláštního druhu, specifické historické určitosti; že jako každý jiný určitý výrobní způsob předpokládá jako svou historickou podmínku daný stupeň společenských výrobních sil a jejich vývojových forem — podmínku, která je sama dějinným výsledkem a produktem předcházejícího procesu a z níž vychází nový výrobní způsob jako ze svého daného základu; že výrobní vztahy, které odpovídají tomuto specifickému, historicky určitému způsobu výroby — vztahy, do nichž vstupují lidé ve svém společenském životním procesu, při vytváření svého společenského života — mají specifický, historický a přechodný charakter; a že konečně vztahy, za nichž se rozděluje, jsou v podstatě identické s výrobními vztahy, jsou jejich rubem, takže obojí mají stejný historicky přechodný charakter.

Při zkoumání vztahů rozdělování se vychází především z domnělého faktu, že se roční výrobek rozděluje jako mzda, zisk a pozemková renta. Ale vyslovit fakt takto je nesprávné. Výrobek se rozděluje jednak na kapitál, jednak na důchody. Jeden z těchto důchodů, mzda, přijímá dokonce formu důchodu, důchodu dělníka, teprve poté, když předtím vystoupila vůči témuž dělníkovi *ve formě kapitálu*. Fakt, že vytvořené pracovní podmínky a produkty práce vůbec vystupují proti bezprostředním výrobcům jako kapitál, předpokládá předem určitý společenský charakter věcných pracovních podmínek vůči dělníkům, a tím určitý vztah, v němž ve výrobě vystupují proti majitelům pracovních podmínek i sobě navzájem. Přeměna těchto pracovních podmínek v kapitál zase předpokládá vyvlastnění půdy bezprostředním výrobcům, a tím určitou formu pozemkového vlastnictví.

Kdyby se část výrobku nepřeměňovala v kapitál, nenabývala by druhá část forem mzdy, zisku a renty.

Na druhé straně, jestliže kapitalistický výrobní způsob předpokládá tuto určitou společenskou podobu výrobních podmínek, reprodukuje ji neustále. Vyrábí nejen materiální výrobky, nýbrž také neustále reprodukuje výrobní vztahy, za kterých se vyrábějí tyto výrobky, a tím i příslušné vztahy rozdělování.

Může se ovšem říci, že kapitál sám (a pozemkové vlastnictví, které kapitál zahrnuje jako svůj protiklad) už předpokládá rozdělování: vyvlastnění

pracovních podmínek dělníkům, koncentraci těchto podmínek v rukou menšiny jednotlivců, výhradní vlastnictví půdy pro jiné jednotlivce, zkrátka všechny poměry, o nichž jsme pojednali v oddílu o původní akumulaci (kniha I, kap. XXIV). Ale toto rozdělování se naprosto liší od toho, co se rozumí vztahy rozdělování, když se jim na rozdíl od výrobních vztahů přiznává historický charakter. Myslí se jimi různé tituly k části výrobku, která připadá individuální spotřebě. Naproti tomu tyto vztahy rozdělování jsou základem zvláštních společenských funkcí, které přímo ve výrobním vztahu připadají určitým jeho činitelům v protikladu k bezprostředním výrobcům. Dávají výrobním podmínkám samým a jejich představitelům specificky společenskou kvalitu. Určují celý charakter a celý pohyb výroby.

Kapitalistický výrobní způsob se především vyznačuje dvěma charakteristickými rysy.

*Za prvé.* Vyrábí výrobky jako zboží. Sám fakt výroby zboží ho neodlišuje od jiných výrobních způsobů, nýbrž to, že být zbožím je vládnoucím a určujícím charakterem jeho výrobku. To především zahrnuje, že sám dělník vystupuje pouze jako prodavač zboží, a tudíž jako svobodný námezdní dělník, práce tedy vůbec jako námezdní práce. Po tom, co jsme dosud vyložili, je zbytečné znovu dokazovat, jak vztah kapitálu a námezdní práce určuje celý charakter výrobního způsobu. Hlavní činitelé tohoto výrobního způsobu, kapitalista a námezdní dělník, jsou jako takoví jen ztělesněním, personifikací kapitálu a námezdní práce; jsou to určité společenské charaktery, které společenský výrobní proces vtiskuje individuím, produkty těchto určitých společenských výrobních vztahů.

Charakter 1. výrobku jako zboží a 2. zboží jako výrobku kapitálu již zahrnuje všechny vztahy oběhu, tj. určitý společenský proces, kterým musí výrobky projít a v němž nabývají určitého společenského charakteru; zahrnuje rovněž určité vztahy činitelů výroby, jimiž je určováno zhodnocení jejich výrobku a jeho zpětná přeměna buď v životní prostředky, nebo ve výrobní prostředky. Ale i když to ponecháme stranou, z obou uvedených charakterů výrobku jako zboží nebo zboží jako kapitalisticky vyrobeného zboží vyplývá celé určování hodnoty a regulování veškeré výroby hodnotou. V této zcela specifické formě hodnoty platí práce na jedné straně pouze jako společenská práce; na druhé straně rozdělování této společenské práce a její vzájemné doplňování, výměna látek jejích výrobků, její podřizování společenskému mechanismu a její včleňování do něho — to

všechno je ponecháváno náhodnému jednání jednotlivých kapitalistických výrobců, které se vzájemně ruší. Protože tito výrobci stojí proti sobě pouze jako majitelé zboží a každý se snaží prodat své zboží co nejdráže (a dokonce v regulování výroby se řídí zdánlivě jen svou libovůlí), prosazuje se vnitřní zákon jen prostřednictvím konkurence mezi nimi, jejich vzájemného tlaku na sebe, čímž se odchylky ruší navzájem. Pouze jako vnitřní zákon, jako vůči jednotlivým činitelům slepý přírodní zákon, působí tu zákon hodnoty a prosazuje společenskou rovnováhu výroby uprostřed jejích náhodných výkyvů.

Už ve zboží, a ještě více ve zboží jako výrobku kapitálu, je dále zahrnuto zvěcnění společenských určení výroby a subjektivizace materiálních základů výroby, které charakterizují celý kapitalistický výrobní způsob.

*Druhý* rys, kterým se kapitalistický způsob výroby speciálně vyznačuje, je výroba nadhodnoty jako přímý účel a určující motiv výroby. Kapitál vyrábí především kapitál a to dělá jen potud, pokud vyrábí nadhodnotu. Při zkoumání relativní nadhodnoty a dále při zkoumání přeměny nadhodnoty v zisk jsme viděli, jak je na tom založen výrobní způsob charakteristický pro kapitalistické období — zvláštní forma vývoje společenských produktivních sil práce, které však proti dělníkovi vystupují jako osamostatněné síly kapitálu, a jsou proto v přímém rozporu s jeho, dělníkovým, vlastním vývojem. Výroba pro hodnotu a nadhodnotu zahrnuje, jak ukázal náš další výklad, neustále působící tendenci redukovat pracovní dobu nutnou k výrobě zboží, tj. hodnotu zboží pod společenský průměr, který právě existuje. Snaha redukovat cenu nákladů na minimum se stává nejsilnější pákou zvyšování společenské produktivní síly práce, které se tu však jeví pouze jako ustavičné zvyšování produktivní síly kapitálu.

Autorita, kterou získává kapitalista jako zosobnění kapitálu v bezprostředním výrobním procesu, společenská funkce, kterou zastává jako vedoucí výroby a vládce nad ní, se podstatně liší od autority získané na základě výroby s otroky, nevolníky atd.

Zatímco na základě kapitalistické výroby vystupuje proti mase bezprostředních výrobců společenský charakter jejich výroby ve formě přísně řídící autority a společenského mechanismu pracovního procesu, členěného jako dokonalá hierarchie — přičemž však tuto autoritu mají její nositelé pouze jako zosobnění pracovních podmínek proti práci, a ne jako političtí nebo teoretičtí vládci, jak tomu bylo v dřívějších formách výroby — vládne

mezi nositeli této autority, mezi kapitalisty, kteří stojí proti sobě pouze jako majitelé zboží, úplná anarchie, v níž se společenská souvislost výroby uplatňuje proti individuální libovůli pouze jako všemocný přírodní zákon.

Jen proto, že se práce předpokládá ve formě námezdní práce a výrobní prostředky ve formě kapitálu — tedy jen v důsledku této specifické společenské podoby těchto dvou podstatných činitelů výroby — se část hodnoty (výrobku) projevuje jako nadhodnota, a tato nadhodnota jako zisk (renta), jako výdělek kapitalisty, jako dodatečné bohatství, které má k dispozici, které mu patří. Ale jen proto, že se tak *projevuje* jako *jeho zisk*, projevují se dodatečné výrobní prostředky, které jsou určeny k rozšíření reprodukce a jsou částí zisku, jako nový dodatečný kapitál a rozšíření reprodukčního procesu vůbec jako proces kapitalistické akumulace.

Ačkoliv forma práce jako námezdní práce je rozhodující pro podobu celého procesu a pro specifický způsob výroby samé, neurčuje hodnotu námezdní práce. Při určování hodnoty jde o společenskou pracovní dobu vůbec, o množství práce, jímž společnost vůbec může disponovat, přičemž to, kolik z něho pohltí různé výrobky, do určité míry určuje jejich společenskou závažnost. Určitá forma, ve které se společenská pracovní doba prosazuje v hodnotě zboží jako určující, souvisí ovšem s formou práce jako námezdní práce a s odpovídající formou výrobních prostředků jako kapitálu potud, že jen na této základně se zbožní výroba stává všeobecnou formou výroby.

Prozkoumejme ostatně takzvané vztahy rozdělování samy. Mzda předpokládá námezdní práci, zisk kapitál. Tyto určité formy rozdělování tedy předpokládají určitý společenský charakter výrobních podmínek a určité společenské vztahy činitelů výroby. Určitý vztah rozdělování je tedy jen výrazem historicky určitého výrobního procesu.

A nyní vezměme zisk. Tato určitá forma nadhodnoty je předpokladem toho, že se vytváření nových výrobních prostředků děje ve formě kapitalistické výroby; je to tedy vztah, který ovládá reprodukci, i když se jednotlivému kapitalistovi zdá, že by vlastně mohl celý zisk projíst jako důchod. Naráží však přitom na hranice, které se mu stavějí do cesty již ve formě pojišťovacího a rezervního fondu, zákona konkurence atd., a prakticky mu dokazují, že zisk není pouhou kategorií rozdělování výrobku, který se může spotřebovat individuálně. Celý kapitalistický výrobní proces se dále reguluje cenami výrobků. Ale regulující výrobní ceny se zase samy regulují

vyrovnáváním míry zisku a jemu odpovídajícím rozdělováním kapitálu mezi různé společenské výrobní sféry. Zisk se tu tedy jeví jako hlavní faktor nikoliv rozdělování výrobků, nýbrž jejich výroby samotné, jako část rozdělování kapitálu a práce samé mezi různé výrobní sféry. Štěpení zisku na podnikatelský zisk a úrok se jeví jako rozdělování jednoho a téhož důchodu. Vyplývá však především z vývoje kapitálu jako hodnoty, která se sama zhodnocuje, plodí nadhodnotu, z vývoje této určité společenské podoby vládnoucího výrobního procesu. Rozvíjí ze sebe úvěr a úvěrové instituce a tím podobu výroby. V úroku atd. vcházejí domnělé formy rozdělování jako určující výrobní momenty do ceny.

Pokud jde o pozemkovou rentu, mohlo by se zdát, že je pouhou formou rozdělování, protože pozemkové vlastnictví jako takové nezastává přímo ve výrobním procesu žádnou, nebo alespoň žádnou normální funkci. Ale to, že 1. renta se omezuje na přebytek nad průměrným ziskem, 2. že pozemkový vlastník se z dirigenta výrobního procesu i celého společenského životního procesu a vládce nad ním degraduje na pouhého propachtovatele půdy, lichváře s půdou a pouhého inkasistu renty, je specificky historický výsledek kapitalistického způsobu výroby. To, že půda nabyla formy pozemkového vlastnictví, je historickým předpokladem tohoto způsobu výroby. To, že pozemkové vlastnictví nabývá forem, které připouštějí kapitalistický způsob hospodaření v zemědělství, je produkt specifického charakteru tohoto způsobu výroby. Tak se může také renta nazývat příjmem pozemkového vlastníka i v jiných formách společnosti. Ale tato renta se podstatně liší od renty, která se objevuje v tomto způsobu výroby.

Takzvané vztahy rozdělování tedy odpovídají historicky určitým, specificky společenským formám výrobního procesu a vztahů, do kterých lidé vstupují v procesu reprodukce svého lidského života, a vznikají z nich. Historický charakter těchto vztahů rozdělování je historický charakter výrobních vztahů, z nichž vyjadřují pouze jednu stránku. Kapitalistické rozdělování se liší od forem rozdělování, které vyplývají z jiných způsobů výroby, a každá forma rozdělování mizí s určitou formou výroby, z níž vzniká a které odpovídá.

Názor, který považuje za historické jen vztahy rozdělování, ale ne výrobní vztahy, je na jedné straně pouze názor začínající, ale ještě nesmělé kritiky buržoazní ekonomie. Na druhé straně však je založen na zaměňování a ztotožňování společenského výrobního procesu s prostým pracov-

ním procesem, jak by ho také musel vykonat naprosto izolovaný člověk bez jakékoliv pomoci společnosti. Pokud je pracovní proces jen pouhý proces mezi člověkem a přírodou, zůstávají jeho prosté prvky společné všem jeho společenským vývojovým formám. Ale každá určitá historická forma tohoto procesu rozvíjí dále jeho materiální základy a společenské formy. Když dosáhne určitého stupně zralosti, odhodí určitou historickou formu a udělá místo vyšší formě. Že moment takové krize nadešel, se ukazuje, jakmile se na jedné straně rozšíří a prohloubí rozpor a protiklad mezi vztahy rozdělování, a tudíž i určitou historickou podobou výrobních vztahů, jež jim odpovídá, a výrobními silami, výrobní schopností a rozvojem jejích činitelů na straně druhé. Pak vzniká konflikt mezi materiálním rozvojem výroby a její společenskou formou.([57])

([57]) Viz spis o Competition and Co-operation (1832 ?).[61]

KAPITOLA PADESÁTÁ DRUHÁ

# TŘÍDY

Vlastníci pouhé pracovní síly, vlastníci kapitálu a pozemkoví vlastníci, jejichž příslušné zdroje důchodu jsou: mzda, zisk a pozemková renta, tedy námezdní dělníci, kapitalisté a pozemkoví vlastníci tvoří tři velké třídy moderní společnosti, založené na kapitalistickém způsobu výroby.

V Anglii je moderní společnost ve svém ekonomickém rozčlenění rozvinuta nesporně nejvíce, nejklasičtěji. Přesto však ani zde není toto třídní rozčlenění v čisté formě. Střední a přechodné stupně zahlazují i tu (ačkoliv na venkově nesrovnatelně méně než ve městech) všude hraniční linie. Pro naše zkoumání je to ostatně lhostejné. Viděli jsme, že neustálou tendencí a vývojovým zákonem kapitalistického výrobního způsobu je odlučovat stále více výrobní prostředky od práce a roztříštěné výrobní prostředky stále více soustřeďovat ve velké skupiny, tedy přeměňovat práci v námezdní práci a výrobní prostředky v kapitál. A této tendenci odpovídá na druhé straně samostatné odlučování pozemkového vlastnictví od kapitálu a práce([58]) čili přeměna veškerého pozemkového vlastnictví ve formu pozemkového vlastnictví, která odpovídá kapitalistickému způsobu výroby.

Nejdříve je třeba odpovědět na otázku: Co tvoří třídu?, přičemž nám tato odpověď vyplyne sama sebou, jakmile odpovíme na jinou otázku: Co dělá z dělníků, kapitalistů a pozemkových vlastníků ty, kteří tvoří tři velké společenské třídy?

Na první pohled totožnost důchodů a zdrojů důchodu. Jsou to tři velké společenské skupiny, jejichž komponenti, jedinci, ze kterých se skládají, žijí ze mzdy, ze zisku a z pozemkové renty, ze zhodnocování své pracovní síly, svého kapitálu a svého pozemkového vlastnictví.

Ale z tohoto stanoviska by např. lékaři a úředníci tvořili také dvě třídy, neboť patří ke dvěma různým společenským skupinám, přičemž důchody členů každé z těchto skupin pramení z téhož zdroje. Totéž by platilo

([58]) F. List poznamenává správně: „Převládající soběstačné hospodaření na velkých statcích svědčí jen o nedostatku civilizace, komunikačních prostředků, domácího průmyslu a bohatých měst. Setkáváme se s ním proto všude v Rusku, Polsku, Uhrách a Meklenbursku. Dříve převládalo také v Anglii; s rozvojem obchodu a průmyslu nastoupilo na jeho místo rozdrobení na střední hospodářství a propachtovávání.“ (Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung. 1842, s. 10.)

i o nekonečném roztřídění zájmů a postavení, vzniklém dělbou společenské práce jak mezi dělníky, tak mezi kapitalisty a pozemkovými vlastníky — pozemkoví vlastníci se rozpadají např. na majitele vinic, majitele orné půdy, majitele lesů, majitele dolů, majitele lovišť ryb.

{Zde je rukopis přerušen.}

## B. ENGELS

# DODATKY K TŘETÍMU DÍLU KAPITÁLU[62]

Od té doby, co se třetí díl Kapitálu předložil k posouzení veřejnosti, se už mnohokrát vykládal a různým způsobem. Nic jiného se ani nedalo očekávat. Při jeho vydání mi šlo především o to, abych pořídil co nejautentičtější text, abych reprodukoval nové výsledky Marxova bádání pokud možno vlastními Marxovými slovy, abych sám zasahoval jen tam, kde to bylo absolutně nezbytné, a ani tam aby čtenář nemohl být ani v nejmenším na pochybách, kdo k němu promlouvá. To se mi vytýkalo; byl vysloven názor, že jsem měl z materiálu, který jsem měl k dispozici, udělat systematicky zpracovanou knihu, en faire un livre, jak říkají Francouzi, jinými slovy — měl jsem obětovat autentičnost textu pohodlnosti čtenáře. Ale tak jsem svůj úkol nechápal. K tomu, abych text přepracoval, jsem neměl sebemenší právo: takový člověk jako Marx může mít nárok na to, aby byl slyšen sám a aby zanechal potomstvu své vědecké objevy v autentickém vlastním výkladu. Kromě toho jsem ani nechtěl tak nepřípustně — jak mi to nutně muselo připadat — zacházet s odkazem tak vynikajícího člověka; považoval bych to za zradu. A za třetí by to bylo úplně zbytečné. Je vůbec bezúčelné namáhat se nějak kvůli těm, kdo nedovedou nebo nechtějí číst, kvůli těm, kdo už při prvním dílu vynaložili víc úsilí, aby ho pochopili nesprávně, než kolik bylo nutné k tomu, aby ho pochopili správně. A pro ty, kterým jde o správné pochopení, byl nejdůležitější právě původní text; pro ně by moje přepracování mělo cenu nanejvýš jako komentář a nadto jako komentář k něčemu, co nebylo vydáno a co není dostupné. Při první kontroverzi by stejně bylo nutné sáhnout k původnímu textu a při druhé, třetí by se ukázalo, že je naprosto nutné vydat ho in extenso*.

Takové kontroverze jsou úplně přirozené u spisu, který přináší tolik nového a přitom jen ve formě zběžně načrtnutého a místy neúplného prvního zpracování. Zde ovšem mohou mé zásahy přispět k tomu, aby se zdůraznily důležité momenty, jejichž význam v textu není dost patrný, nebo aby k textu, napsanému roku 1865, se pod zorným úhlem situace roku 1895 připojily některé důležité dodatky. Opravdu, už teď jsou dva takové body, které je podle mého názoru nutné stručně objasnit.

* v plném rozsahu.

## I. ZÁKON HODNOTY A MÍRA ZISKU

Dalo se očekávat, že vyřešení zdánlivého rozporu mezi těmito oběma faktory povede po uveřejnění Marxova textu k diskusím právě tak jako před jeho uveřejněním. Leckdo čekal pravý zázrak a je zklamán, když místo očekávaného hokuspokusu vidí prosté, racionální a prozaicky střízlivé řešení protikladu. Nejškodolibější radost z tohoto zklamání má ovšem nám již známý illustre Loria. Ten konečně našel Archimédův opěrný bod, z něhož i pidimužík jeho kalibru může nadzvednout Marxovu pevně skloubenou obrovskou stavbu a rozbít ji na kusy. Cože, volá rozhorleně, tohle že je řešení? Vždyť je to pouhá mystifikace! Když ekonomové mluví o hodnotě, mluví o takové hodnotě, která se fakticky prosazuje při směně.

„Ale zabývat se hodnotou, za kterou se zboží ani neprodává, *ani se nikdy nemůže prodávat* (nè possono vendersi mai), to ještě nikdy neudělal a neudělá žádný ekonom, který si zachoval alespoň špetku zdravého rozumu... Jestliže Marx tvrdí, že hodnota, za kterou se zboží *nikdy* neprodává, je určena úměrně práci v něm obsažené, cožpak tu neopakuje — jenže v převrácené formě — tezi ortodoxních ekonomů, že hodnota, za kterou se zboží prodává, *není* úměrná práci, která se na ně vynaložila?... Nepomáhá vůbec ani to, jestliže Marx říká, že přes odchylky jednotlivých cen od jednotlivých hodnot se úhrnná cena všech zboží rovná jejich úhrnné hodnotě čili množství práce obsaženému v celkovém množství zboží. Vždyť už sama představa úhrnné hodnoty je absurdum, nesmysl... contradictio in adjecto, poněvadž hodnota není nic jiného než poměr, ve kterém se jedno zboží směňuje za druhé."

Marx prý říká hned na začátku svého spisu, že směna může porovnávat dvě zboží jen proto, že obsahují stejné množství stejnorodého prvku, totiž stejné množství práce. Teď prý však slavnostně sám sebe popírá, jestliže tvrdí, že se zboží nesměňují úměrně množství práce v nich obsažené, ale v úplně jiném poměru.

„Kde se kdy dospělo k většímu absurdu, k většímu teoretickému bankrotu? Kde se kdy spáchala vědecká sebevražda s větší pompou a slávou?" (Nuova Antologia, 1. února 1895, s. 477, 478 a 479.)

Jak je vidět, je náš Loria radostí celý pryč. Neměl snad právo jednat s Marxem jako se sobě rovným, jako s prachobyčejným šarlatánem? Jen se podívejte — Marx se vysmívá svému čtenáři úplně stejně jako Loria, žije mystifikacemi právě tak jako poslední italský profesůrek politické ekonomie. Ale zatímco si to tento šarlatán může dovolit, protože se vyzná ve

svém řemesle, dostává se nemotorný seveřan Marx na každém kroku do úzkých, říká nesmysly a absurdity, takže mu nakonec nezbývá nic jiného než okázalá sebevražda.

Nebudeme se zatím zabývat tvrzením, že se zboží nikdy neprodávalo a nemůže prodávat za svou hodnotu. Zastavme se tu jen u tvrzení pana Lorii, že

„hodnota není nic jiného než poměr, ve kterém se jedno zboží směňuje za druhé, a že proto už sama představa úhrnné hodnoty je absurdum, nesmysl etc."

Poměr, ve kterém se dvě zboží směňují — jejich hodnota — je tedy něco naprosto náhodného, o čem zboží neví, jak k tomu přišlo, a co může mít dnes jednu velikost a zítra jinou. Jestliže se jeden metrický cent pšenice smění za jeden gram nebo za jeden kilogram zlata, nezávisí to ani v nejmenším na podmínkách inherentních této pšenici nebo zlatu, ale na okolnostech jim oběma úplně cizích. Neboť jinak by se tyto podmínky musely uplatňovat i v cizině, musely by směnu všeobecně ovládat a musely by samostatně existovat i nezávisle na ní, takže by se dalo mluvit i o úhrnné hodnotě zboží. Avšak illustre Loria tvrdí, že je to nesmysl. Ať se dvě zboží směňují v jakémkoliv poměru, je to jejich hodnota — a basta. Hodnota je tedy totožná s cenou a každé zboží má tolik hodnot, kolik může mít cen. Cena se pak určuje poptávkou a nabídkou, a kdo se ještě dále ptá a čeká na odpověď, je blázen.

Ale je v tom háček. Za normálního stavu se poptávka a nabídka kryjí. Rozdělme všechno zboží na světě na dvě poloviny — na skupinu poptávky a stejně velkou skupinu nabídky. Předpokládejme, že cena každé skupiny = 1000 miliardám marek, franků, liber šterlinků nebo čeho chcete. To dává — jak ví každý školák — cenu nebo hodnotu 2000 miliard. Nesmysl, absurdum! — volá pan Loria. Obě skupiny dohromady mohou představovat cenu 2000 miliard, ale s hodnotou je tomu jinak. Řekneme-li cena, je $1000 + 1000 = 2000$; avšak řekneme-li hodnota, je $1000 + 1000 = 0$. Tak je tomu alespoň v daném případě, kde jde o souhrn všech zboží. Neboť zde zboží každého z obou stojí 1000 miliard, poněvadž každý z nich chce i může dát tuto sumu za zboží druhého. Soustředíme-li však všechna zboží v rukou někoho třetího, nezůstane prvnímu z nich žádná hodnota, druhému také ne a třetí tím spíš nebude mít nic — nakonec nebude mít nikdo nic. A my se znovu obdivujeme výtečnosti našeho jižního Cagliostra,

který se s pojmem hodnoty vypořádal tak, že po něm nezůstala ani památka. To je opravdu vrchol vulgární ekonomie![1])

V Braunově Archiv für soziale Gesetsgebung[65] (roč. VII, seš. 4) je velmi dobrý povšechný výklad Marxova systému od Wernera Sombarta. Je to první případ, kdy se německému univerzitnímu profesorovi daří vyčíst z Marxových spisů zhruba to, co Marx skutečně řekl, je to první pří-

([1]) Tento „svou slávou známý" pán (řečeno slovy Heinovými) byl o něco později nucen odpovědět na mou předmluvu k třetímu dílu, a to když vyšla italsky v prvním čísle Rassegna[63] z roku 1895. Odpověď byla otištěna v Riforma sociale[64] z 25. února 1895. Tam mne nejprve zahrnuje pochlebováním u něho nezbytným, a právě proto dvojnásob odporným, a pak prohlašuje, že ho ani nenapadlo si přisvojovat Marxovy zásluhy o materialistické pojetí dějin. Uznal prý je už v roce 1885 — jen tak mimochodem v časopiseckém článku. Ale zato tím zatvrzeleji o tom mlčí tam, kde je nutno o tom mluvit, totiž ve své knize na toto téma, kde se o Marxovi zmiňuje až na straně 129, a to ještě pouze tam, kde mluví o drobném vlastnictví půdy ve Francii. A nyní směle prohlašuje, že Marx vůbec není tvůrcem této teorie. Jestliže ji zhruba nenastínil již Aristoteles, vyhlásil ji bezpochyby Harrington už v roce 1856 a pak ji dále rozvíjela celá plejáda historiků, politiků, právníků a ekonomů dávno před Marxem. A čeho všeho se lze jen dočíst ve francouzském vydání Loriova spisu! Zkrátka — dokonalý plagiátor. Když jsem mu zabránil, aby se dále chvástal tím, co si vypůjčil od Marxe, drze prohlašuje, že se i Marx chlubil cizím peřím tak jako on. Z ostatních mých námitek odpovídá Loria jen na tu, že podle něho Marx nikdy ani neměl v úmyslu napsat druhý nebo dokonce třetí díl Kapitálu. „A nyní mi Engels vítězoslavně odpovídá a poukazuje na druhý a třetí díl... Výborně! Mám takovou radost z těchto dílů, jimž vděčím za tak velký duševní požitek, že mi ještě nikdy nebylo tak milé vítězství, jako je mi milá tato porážka — jestliže to ovšem je opravdu porážka. Ale je to opravdu porážka? Je skutečně pravda, že Marx tuto spoustu navzájem nesouvisících poznámek, které Engels s takovou pietou sebral, napsal s úmyslem, že je uveřejní? Lze skutečně předpokládat, že Marx... měl v úmyslu těmito stránkami dovršit své dílo a svůj systém? Je skutečně pravda, že by Marx uveřejnil onu kapitolu o průměrné míře zisku, kde se řešení, slíbené před mnoha lety, omezuje na bezútěšnou mystifikaci, na nejvulgárnější slovíčkaření? O tom lze přinejmenším pochybovat... To myslím dokazuje, že Marx po vydání své skvělé (splendido) knihy neměl v úmyslu napsat pokračování, anebo že chtěl dokončení této gigantické práce přenechat svým ideovým dědicům a nemít za to žádnou osobní odpovědnost."

Tak je to napsáno na s. 267. Heine se nemohl o svém německém šosáckém čtenáři vyjádřit pohrdavěji než slovy: Nakonec si autor tak zvyká na své publikum, jako by to byla rozumná bytost. Za co asi považuje illustre Loria své čtenáře?

Závěrem se hrne na mou nešťastnou hlavu nová záplava pochval. Přitom se náš Sganarell podobá Bileamovi, který přišel proklínat, ale jehož ústa bezděčně překypují „slovy požehnání a lásky". Jak známo, vyznačoval se Bileam tím, že jezdil na oslu, který byl chytřejší než jeho pán. Tentokrát nechal Bileam zřejmě svého osla doma.

pad, kdy se prohlašuje, že kritika Marxova systému nemůže spočívat v jeho vyvracení — „tím ať se zabývají političtí kariéristé" — nýbrž jen v jeho dalším rozvíjení. I Sombart se samozřejmě zabývá naším tématem. Zkoumá otázku, jaký význam má v Marxově systému hodnota, a dochází k těmto závěrům: Hodnota se neprojevuje ve směnném poměru kapitalisticky vyrobených zboží; nežije ve vědomí činitelů kapitalistické výroby; hodnota není empirický, nýbrž myšlený, logický fakt; pojem hodnoty v její hmotné určitosti není u Marxe nic jiného než ekonomický výraz faktu, že základem hospodářského jsoucna je společenská produktivní síla práce; v kapitalistickém hospodářském řádu vládne zákon hodnoty v poslední instanci nad hospodářskými jevy a pro tento hospodářský řád má nejobecnější obsah: hodnota zboží je specificky historická forma, v níž se prosazuje určující působení produktivní síly práce, která vládne v poslední instanci nad všemi hospodářskými procesy. Potud Sombart; o takovém chápání významu zákona hodnoty pro kapitalistickou formu výroby se nedá tvrdit, že je nesprávné. Zdá se mi však, že je pojato příliš obecně, že je třeba, aby se určitěji, přesněji formulovalo; podle mého názoru vůbec nevyčerpává celý význam zákona hodnoty pro stupně ekonomického vývoje společnosti, které jsou tímto zákonem ovládány.

V Braunově Sozialpolitisches Zentralblatt[66] z 25. února 1895, č. 22, je rovněž skvělý článek o třetím dílu Kapitálu; autorem tohoto článku je Conrad Schmidt. Zejména je nutno zdůraznit, že se v něm poukazuje na to, jak Marx tím, že vyvodil průměrnou míru zisku z nadhodnoty, poprvé dává odpověď na otázku, kterou dosavadní ekonomie ještě ani nepoložila: jak se určuje výše této průměrné míry zisku a proč dosahuje řekněme 10 nebo 15 %, a ne 50 nebo 100 %? Od té doby, co víme, že nadhodnota, kterou si přivlastňují nejprve průmysloví kapitalisté, je jediným a výhradním zdrojem, z něhož pramení zisk a pozemková renta, není už třeba řešit tuto otázku. Tato část Schmidtovy stati jako by byla speciálně napsána pro ekonomy à la Loria, jestliže ovšem není marné se snažit otevřít oči těm, kdo nechtějí vidět.

I Schmidt má formální pochybnosti o zákonu hodnoty. Nazývá ho vědeckou *hypotézou*, zkonstruovanou k objasnění skutečného směnného procesu, hypotézou, jež se osvědčuje jako nutný teoretický výchozí bod, který vrhá světlo i na jevy konkurenčních cen, jež jí zdánlivě úplně odporují; bez zákona hodnoty není podle jeho názoru možné jakékoliv poznání

ekonomického mechanismu kapitalistické společnosti. A v jednom soukromém dopise[67], který mi dovolil citovat, Schmidt přímo prohlašuje zákon hodnoty uvnitř kapitalistické formy výroby za fikci, i když teoreticky nutnou. Toto pojetí je však podle mého názoru zcela nesprávné. Zákon hodnoty má i pro kapitalistickou výrobu daleko větší a závažnější význam než jen význam pouhé hypotézy, tím méně tu může jít o fikci, i když nutnou.

Jak Sombart, tak Schmidt — o illustre Loriovi se přitom zmiňuji jen mimochodem jako o zábavném vulgárně ekonomickém protějšku — nepřihlížejí dost k tomu, že tu nejde pouze o čistě logický proces, ale o historický proces a o jeho objasňující odraz v myšlení, o logické vysledování jeho vnitřních souvislostí.

Rozhodující místo o tom je u Marxe v III. dílu, část 1, s. 154*:

„Celá potíž vzniká z toho, že se zboží nesměňuje prostě jako *zboží*, nýbrž jako *výrobky kapitálů*, které si dělají nárok na podíl z celkové masy nadhodnoty úměrný své velikosti, čili při stejné velikosti na stejný podíl."

Pro ilustraci tohoto rozdílu se pak předpokládá, že dělníci jsou vlastníky výrobních prostředků, že pracují průměrně stejnou dobu a se stejnou intenzitou a směňují svá zboží přímo mezi sebou. Za těchto podmínek by dva dělníci přidávali za jeden den ke svému výrobku svou prací stejné množství nové hodnoty, ale výrobek každého z nich by měl různou hodnotu, podle množství práce už dříve ztělesněné ve výrobních prostředcích. Tato druhá část hodnoty by představovala konstantní kapitál kapitalistického hospodářství; část nově přidané hodnoty, vynaložená na životní prostředky pracujících, by odpovídala variabilnímu kapitálu a další zbývající část nové hodnoty by představovala nadhodnotu, která by v daném případě patřila dělníkům. Oba dělníci by tedy po odečtení náhrady za „konstantní" část hodnoty, kterou jen zálohovali, dostali stejně velké hodnoty, avšak poměr části, jež představuje nadhodnotu, k hodnotě výrobních prostředků — což by odpovídalo kapitalistické míře zisku — by u nich byl různý. Protože však se každému z nich při směně nahradila hodnota jeho výrobních prostředků, byla by to okolnost úplně lhostejná. „Směna zboží za jejich hodnoty nebo přibližně za jejich hodnoty odpovídá tedy *mnohem nižšímu stupni* než směna za výrobní ceny, ke které je třeba určité výše kapitalistického rozvoje... I kdybychom nebrali v úvahu, že ceny a pohyb

* Viz *Marx, K.*: Kapitál. Díl III, část 1. Praha 1980, s. 170.

cen jsou ovládány zákonem hodnoty, je tedy naprosto správné považovat hodnoty zboží nejen *teoreticky*, ale i *historicky* za prius výrobních cen. Platí to pro poměry, *kdy výrobní prostředky patří tomu, kdo s nimi pracuje*, a takový stav nacházíme ve starém i moderním světě jednak u rolníka, který sám pracuje a má půdu, jednak u řemeslníka. Shoduje se to také s názorem, který jsme vyslovili dříve, že přeměna výrobků ve zboží začíná směnou mezi různými pospolitostmi, a ne mezi členy téže pospolitosti. Platí to jak pro tento prvotní stav, tak pro pozdější poměry založené na otroctví a nevolnictví, i pro cechovní organizaci řemesla, dokud se výrobní prostředky, srostlé s každým výrobním odvětvím, dají jen těžko přenést z jedné sféry do druhé, a různé sféry výroby se proto do určité míry k sobě chovají jako cizí země nebo komunistické pospolitosti." (Marx, III, 1, s. 155, 156.)*

Kdyby Marx mohl třetí díl ještě jednou přepracovat, jistě by toto místo rozvedl mnohem podrobněji. Ve své nynější podobě je to pouze hrubý nástin toho, co by se mělo říci o této otázce. Podívejme se na ni proto poněkud podrobněji.

Všichni víme, že v počátcích vývoje společnosti spotřebovávají výrobky samotní výrobci a že tito výrobci se přirozeně spojují ve víceméně komunisticky organizované pospolitosti; že směna přebytků těchto výrobků s cizinci, již začíná přeměna výrobků ve zboží, spadá do pozdější doby; původně dochází ke směně jen mezi jednotlivými pospolitostmi různých kmenů, teprve později se uplatňuje směna i uvnitř pospolitosti a významným způsobem přispívá k jejich rozpadu na větší nebo menší rodinné skupiny. Ale i po tomto rozpadu jsou směňující hlavy rodin pracujícími rolníky, kteří téměř všechno, co potřebují k uspokojení všech svých potřeb, vyrábějí se svou rodinou ve vlastním hospodářství a jen nepatrnou část nutných předmětů získávají směnou odjinud za přebytek produktu své práce. Rodina se zabývá nejen zemědělstvím a chovem dobytka, ale zpracovává také jejich produkty v hotové spotřební předměty, místy si ještě mele zrní ručními mlýnky, peče chléb, přede, barví, tká len a vlnu, vydělává kůže, staví a opravuje dřevěné stavby, zhotovuje nářadí a pracovní nástroje, často koná truhlářské a kovářské práce, takže taková rodina nebo rodinná skupina je v podstatě soběstačná.

* Viz *Marx, K.*: Kapitál. Díl III, část 1. Praha 1980, s. 172.

To málo, co taková rodina musí získávat směnou nebo kupovat od jiných, se skládalo — v Německu dokonce až do začátku XIX. století — převážně z předmětů řemeslné výroby, tj. z takových věcí, o nichž rolník dobře věděl, jak se zhotovují, ale které sám nevyráběl jen proto, že těžko získával suroviny, nebo proto, že koupené výrobky byly mnohem lepší nebo daleko levnější. Středověký rolník tedy dost přesně věděl, kolik pracovní doby je třeba ke zhotovení předmětů, které získával směnou. Vesnický kovář a kolář pracovali před jeho očima, stejně tak krejčí nebo obuvník, kteří ještě v době mého mládí chodili v Porýní od jednoho rolníka ke druhému a šili šaty a boty z látek a kůží vyrobených po domácku. Jak rolník, tak ti, od kterých kupoval, sami pracovali: předměty, které směňovali, byly produkty jejich vlastní práce. Co vynakládali při zhotovování těchto předmětů? Práci — a jedině práci: na nahrazení pracovních nástrojů, na výrobu suroviny a na její zpracování vynakládali jedině svou vlastní pracovní sílu; jak jinak tudíž mohli směňovat tyto své výrobky za výrobky jiných pracujících výrobců než úměrně vynaložené práci? Pracovní doba vynaložená na tyto výrobky tu byla nejen jediným vyhovujícím měřítkem pro kvantitativní určení směňovaných veličin, ale žádné jiné měřítko tu vůbec ani nebylo možné. Myslí si snad někdo, že rolníci a řemeslníci byli tak hloupí, aby směňovali výrobek desetihodinové práce jednoho za výrobek hodinové práce druhého? Pro celé období rolnického naturálního hospodářství byla možná jen taková směna, při které byla tendence porovnávat směňovaná množství zboží stále víc podle množství práce v nich ztělesněné. Od té chvíle, kdy do tohoto způsobu hospodaření pronikají peníze, se projevuje tendence přizpůsobit se zákonu hodnoty (nota bene v Marxově formulaci!) na jedné straně ještě výrazněji, ale na straně druhé se už začíná porušovat zasahováním lichvářského kapitálu a fiskálního vysávání, a období, ve kterých se ceny v průměru téměř blíží hodnotě, se již prodlužují.

Totéž platí o směně výrobků rolníků za výrobky městských řemeslníků. Nejprve se směňuje přímo, bez prostřednictví obchodníka, ve dnech, kdy se konají ve městech trhy, kde rolník prodává své výrobky a nakupuje. I zde zná rolník pracovní podmínky řemeslníka a řemeslník opět pracovní podmínky rolníka. Řemeslník sám je ještě do jisté míry rolníkem, má nejen ovocnou a zelinářskou zahradu, ale velmi často kousek pole, jednu dvě krávy, prasata, drůbež atd. Tak byli lidé ve středověku s to dost přesně si

navzájem spočítat výrobní náklady, pokud jde o suroviny, pomocné látky, pracovní dobu — alespoň u předmětů denní potřeby.

Ale jak se při této směně podle množství vynaložené práce toto množství určovalo, třebaže nepřímo a relativně, u výrobků, které vyžadují delší, nepravidelně přerušovanou práci s nejistým výtěžkem, například u obilí nebo dobytka? A nadto u lidí, kteří neuměli počítat? Je zřejmé, že k tomu docházeli jen zdlouhavým procesem, oklikami, tápáním v temnotě, přičemž se jako vždy učili teprve z trpkých zkušeností. Nutnost, aby každý dostal nazpět zhruba to, co vynaložil, pomáhala vždy najít správnou cestu, a omezený počet druhů předmětů, které se směňovaly, i často po celá staletí, stabilní charakter jejich výroby jim ulehčovaly tento úkol. A že přibližně přesné stanovení relativní velikosti hodnoty těchto výrobků netrvalo nijak příliš dlouho, dokazuje už sám fakt, že takové zboží, jako dobytek, u něhož se to pro dlouhou výrobní dobu jednotlivého kusu zdá nejobtížnější, se stalo prvním téměř všeobecně uznaným peněžním zbožím. Než se k tomu došlo, musela už hodnota dobytka, jeho směnný poměr k celé řadě jiných zboží, dosáhnout poměrně neobvyklého ustálení, uznávaného bez námitek na území četných kmenů. A tehdejší lidé, jak pastevci, tak i ti, kteří od nich kupovali, byli jistě dost chytří, aby pracovní dobu, kterou sami vynaložili, nedávali při směně bez ekvivalentu. Naopak, čím blíže je ten či onen národ prvotnímu stavu zbožní výroby — např. Rusové a obyvatelé Orientu — tím více času ještě dnes promarňují, aby dlouhým, úporným smlouváním vytloukli plnou náhradu za pracovní dobu vynaloženou na výrobu výrobku.

Z tohoto určení hodnoty pracovní dobou vychází i rozvíjí se celá zbožní výroba — a s ní i rozmanité vztahy, v nichž se projevují různé stránky zákona hodnoty — tak, jak je to vyloženo v prvním oddílu prvního dílu Kapitálu; rozvíjejí se tedy zejména podmínky, za kterých je jedině práce tvůrcem hodnoty. Přitom jsou to takové podmínky, které se prosazují, i když si to zúčastněné osoby neuvědomují, a které se mohou jen obtížným teoretickým bádáním abstrahovat z každodenní praxe, které tedy působí podobně jako přírodní zákony, což nutně vyplývá, jak dokázal Marx, z povahy zbožní výroby. Nejdůležitějším a rozhodujícím pokrokem byl přechod ke kovovým penězům, avšak důsledkem tohoto přechodu bylo i to, že určení hodnoty pracovní dobou již přestalo viditelně vystupovat na povrch směny zboží. Z hlediska praxe se rozhodující mírou hodnoty staly

peníze, a to tím více, čím rozmanitějšími se stávala zboží, která přicházela do obchodu, v čím větší míře pocházela z dalekých zemí, čím méně tedy se mohla kontrolovat pracovní doba nutná k jejich zhotovení. Kromě toho i samy peníze pocházely z počátku většinou z ciziny; ale i tehdy, když se drahé kovy dobývaly v dané zemi, nebyli rolníci a řemeslníci s to jednak ani přibližně odhadnout práci vynaloženou na jejich těžbu, jednak však už sami, protože byli zvyklí počítat v penězích, měli velmi nejasnou představu o vlastnosti práce jako měřítka hodnoty; v povědomí lidu začaly peníze reprezentovat absolutní hodnotu.

Zkrátka, Marxův zákon hodnoty platí všeobecně — pokud vůbec ekonomické zákony platí — pro celé období prosté zbožní výroby, tedy až do doby, kdy se vznikem kapitalistické formy výroby dochází k modifikaci zbožní výroby. Do té doby ceny tíhnou k hodnotám, určeným Marxovým zákonem, a kolísají kolem nich tak, že čím plněji se rozvíjí prostá zbožní výroba, tím více se průměrné ceny v dlouhých obdobích, nepřerušovaných vnějšími násilnými poruchami, shodují s hodnotami až na veličinu, které je možno nedbat. Marxův zákon hodnoty má tedy ekonomicky všeobecnou platnost pro období, které trvá od počátku směny, jež přeměnila výrobky ve zboží, až do XV. století našeho letopočtu. Počátek směny pak spadá do doby, která předchází jakékoliv psané dějiny a spadá v Egyptě nejméně do doby tři a půl a možná pět tisíc let, v Babylóně čtyři až šest tisíc let před naším letopočtem. Zákon hodnoty vládl tedy po dobu pěti až sedmi tisíc let. A teď se teprve obdivujte hlubokomyslnosti p. Lorii, který nazývá hodnotu, jež po celou tuto dobu měla všeobecný a bezprostřední význam, hodnotou, za kterou se zboží nikdy neprodávalo a nemůže ani prodávat a jejímž zkoumáním se nikdy nebude zabývat žádný ekonom, který si zachoval alespoň špetku zdravého rozumu.

Dosud jsme nemluvili o obchodníkovi. Nemuseli jsme si všímat jeho zasahování až do této chvíle, kdy přecházíme k přeměně prosté zbožní výroby v kapitalistickou zbožní výrobu. Obchodník byl revolucionujícím elementem této společnosti, kde jinak bylo všechno stabilní, stabilní takřka dědičně; rolník nejen svůj lán, ale i své postavení svobodného vlastníka, svobodného nebo poddaného poplatníka nebo nevolníka a městský řemeslník své řemeslo a cechovní výsady získávali dědičně a téměř nezcizitelně; kromě toho každý z nich získával dědičně své zákazníky, své odbytiště, stejně jako zručnost ve zděděném povolání, vypěstovanou od mladých let.

A do tohoto světa vstoupil nyní obchodník, který se měl stát výchozím bodem jeho převratu. Nepůsobil však jako vědomý revolucionář, ale naopak jako krev jejich krve a tělo jejich těla. Obchodník ve středověku vůbec nebyl individualista, byl v podstatě příslušníkem sdružení jako všichni jeho současníci. Na vesnici vládla marka, vyrostlá z prvobytného komunismu. Každý rolník měl původně velký lán, stejně velké kusy země různé kvality i tomu odpovídající stejná práva ve společné marce. Když se marka stala uzavřenou a přestaly se přidělovat nové lány, nastalo drobení lánů děděním etc. i tomu odpovídající drobení markovních práv, avšak jednotkou markovního zemědělství zůstával i nadále plný lán, takže existovaly půllány, čtvrtlány, osminy lánu s poloviční, čtvrtinovou nebo osminovou účastí na markovních právech. Po vzoru marky se utvářely všechny pozdější řemeslnické organizace, především městské cechy, jejichž vnitřní zřízení nebylo ničím jiným než aplikací markovního zřízení, ale už na řemeslnické výsady, a ne na určité území. Ústředním bodem celé organizace bylo, že se každý její člen stejným dílem podílel na všech výsadách i na požitcích zaručených celku, jak je to smluvně vyjádřeno v privilegiu na „požívání přízе", uděleném obyvatelům Elberfeldu a Barmenu roku 1527. (Thun: Industrie am Niederrhein, II, 164 a násl.) Totéž platí i o hornictví, kde každý kuks* měl stejný podíl a stejně jako lán příslušníka marky byl dělitelný i s právy a povinnostmi s ním spojenými. A totéž platí v nemenší míře o obchodních společenstvech, jež vyvolala v život zámořský obchod. Benátčané a Janované v alexandrijském neco cařihradském přístavu — každý „národ" ve své vlastní tržnici**, jež se skládá z obytných budov, hostince, skladiště, výstavní a prodejní místnosti s ústřední kanceláří — tvořili uzavřená obchodní společenstva, byli odděleni od konkurentů a zákazníků, prodávali za ceny stanovené vzájemnou dohodou, jejichž zboží mělo určitou kvalitu, zaručenou veřejnou kontrolou a často zvláštními značkami, společně stanovovali ceny, které se měly platit za výrobky domorodcům etc. Nejinak obchodovali členové hanzy na německém mostě (Tydske Bryggen) v norském Bergenu a právě tak jejich holandští a angličtí konkurenti. Běda tomu, kdo by prodal levněji nebo koupil dráže než za dohodnuté ceny! Bojkot, který ho stihl, znamenal za tehdejších podmínek,

* důlní podíl.

** fondaco.

že nevyhnutelně přišel na mizinu, a to nemluvím ani o přísných trestech, jimiž společenstvo stíhalo provinilce. Kromě toho se však zakládala užší společenstva k určitým účelům, jako janovská společnost Maona, která dlouhá léta vládla nad kamencovými ložisky ve Fókii v Malé Asii a na ostrově Chiu ve XIV. a XV. století, dále jako velká ravensberská obchodní společnost, která od konce XIV. století obchodovala s Itálií a Španělskem a založila tam své pobočky, a jako německá společnost augsburských Fuggerů, Welserů, Vöhlinů, Höchstetterů atd. a norimberských Hirschvogelů a jiných, která se s kapitálem 66 000 dukátů a třemi loďmi účastnila v letech 1505—1506 portugalské výpravy do Indie a získala přitom 150 procent, podle jiných pramenů 175 % čistého zisku (Heyd: Levantehandel, II, 524), a jako celá řada jiných společností „monopolia", proti nimž tak horlil Luther.

Zde poprvé narážíme na zisk a míru zisku. Obchodníci totiž vědomě a záměrně usilují o to, aby tato míra zisku byla pro všechny zúčastněné stejná. Benátčané na východě, členové hanzy na severu platili za získané zboží každý stejné ceny jako jeho sousedé, zboží je stálo stejné dopravní náklady, dostávali za ně stejné ceny jako ostatní a rovněž zpětný náklad kupovali za tytéž ceny jako každý jiný obchodník téhož „národa". Míra zisku byla tedy pro všechny stejná. Ve velkých obchodních společnostech bylo rozdělování zisku pro rata vloženému podílu kapitálu tak samozřejmé jako požívání práv v marce pro rata částem lánu, který dával tato práva, nebo jako podíl na zisku z dolů podle počtu kuksů. Stejná míra zisku, která je na vrcholu svého vývoje jedním z konečných výsledků kapitalistické výroby, se zde ukazuje ve své nejprostší formě jako jeden z výchozích bodů historického vývoje kapitálu, dokonce jako přímá odnož marky, která je zase přímou odnoží prvobytného komunismu.

Tato původní míra zisku byla nevyhnutelně velmi vysoká. Obchodování bylo velmi riskantní nejen pro silně rozšířené pirátství, ale i proto, že konkurující národy si při první vhodné příležitosti často dovolovaly všelijaké násilnosti; konečně odbyt a podmínky odbytu byly založeny na výsadách udělených cizími knížaty a často nedodržovaných a úplně měněných. Zisk tedy musel zahrnovat vysokou pojistnou prémii. Kromě toho byl obrat pomalý, obchody se protahovaly a v příznivějších dobách, které ostatně zřídkakdy trvaly dlouho, bylo obchodování monopolním obchodem s monopolním ziskem. O tom, že průměrná míra zisku byla velmi

vysoká, svědčí také tehdy obvyklé velmi vysoké úrokové míry, které celkově musí být vždy nižší než obvyklá sazba obchodního zisku.

Ale tato vysoká a pro všechny účastníky stejná míra zisku, jíž se dosahovalo spoluprací společenstev, platila jen uvnitř společenstva, tj. v daném případě u „národa". Benátčané, Janované, členové hanzy, Holanďané, každý národ pro sebe a pravděpodobně zprvu také pro každé jednotlivé odbytiště, měli zvláštní míru zisku. K vyrovnávání těchto různých měr zisku jednotlivých společenstev docházelo opačnou cestou — konkurencí. Nejprve se vyrovnaly míry zisku na různých trzích téhož národa. Jestliže Alexandrie poskytovala větší zisk na benátské zboží než Kypr, Cařihrad nebo Trapezunt, posílali Benátčané do Alexandrie více kapitálu a stáhli ho z jiných trhů. Potom muselo nastat postupné vyrovnávání měr zisku mezi jednotlivými národy, které vyvážely na tytéž trhy stejné nebo podobné zboží, přičemž velmi často některý z těchto národů přišel na mizinu a zmizel ze scény. Tento proces však neustále přerušovaly politické události: tak např. veškerý obchod s Východem zanikl v důsledku mongolských a tureckých nájezdů a veliké zeměpisně obchodní objevy po roce 1492 jen urychlily a pak dovršily tento zánik.

Náhlé rozšíření oblasti odbytu, které pak následovalo, a s ním spojený převrat v dopravních spojeních nepřinesly z počátku podstatné změny ve způsobu obchodního podnikání. S Indií a s Amerikou zprvu také převážně obchodovala ještě společenstva. Ale nyní už za těmito společenstvy stály velké národy. Místo Katalánců, kteří obchodovali s Východem, zaujalo v americkém obchodě celé velké spojené Španělsko a vedle něho dvě velké země — Anglie a Francie; dokonce i nejmenší země, Holandsko a Portugalsko, byly přece jen alespoň tak velké a silné jako Benátky — největší a nejsilnější obchodní národ předešlého období. To dávalo cestujícímu kupci, merchant adventurer XVI. a XVII. století, oporu, která dělala společenstvo, jež hájilo své členy i zbraní, čím dál tím zbytečnějším a jeho výdaje přímo břemenem. Bohatství se nyní mnohem rychleji hromadilo v rukou jednotlivců, takže záhy mohli jednotliví obchodníci vkládat do jednoho podniku tolik prostředků, kolik dříve vkládala celá společnost. Obchodní společnosti se tam, kde ještě existovaly, většinou přeměňovaly v ozbrojené korporace, které pod ochranou i nadvládou svých mateřských zemí podmaňovaly a monopolně vykořisťovaly celé nově objevené země. Ale čím více se v nových oblastech zakládaly kolonie převážně ve jménu

státu, tím více ustupovala obchodní společenstva do pozadí před jednotlivým obchodníkem, a tak se vyrovnávání měr zisku stále více stávalo výhradně věcí konkurence.

Dosud jsme se seznámili jen s mírou zisku obchodního kapitálu. Neboť dosud jsme měli co dělat jen s obchodním a lichvářským kapitálem, zatímco průmyslový kapitál se ještě nezačal vyvíjet. Výroba byla ještě převážně v rukou pracujících, kteří byli vlastníky svých výrobních prostředků, a jejichž práce tedy nepřinášela kapitálu nadhodnotu. Jestliže museli část svého výrobku odevzdávat bez náhrady třetí osobě, pak jen ve formě dávky feudálnímu pánovi. Proto mohl obchodní kapitál vytloukat zisk, alespoň zpočátku, jen na zahraničních kupcích domácích výrobků nebo na domácích kupcích zahraničních výrobků. Teprve na konci tohoto období — v Itálii tedy s úpadkem levantského obchodu — mohly zahraniční konkurence a ztížený odbyt donutit řemeslného výrobce vývozního zboží, aby je přenechal exportujícímu obchodníkovi pod jeho hodnotou. Vidíme tu tedy takový jev, že ve vnitřním drobném obchodu mezi jednotlivými výrobci se zboží prodávají v průměru za svou hodnotu, avšak v mezinárodním obchodu to z uvedených důvodů není pravidlem. Tedy úplný opak toho, co je dnes, kdy výrobní ceny platí v mezinárodním obchodu a ve velkoobchodu, zatímco v městském maloobchodu se tvorba cen reguluje úplně jinými mírami zisku, takže nyní např. u hovězího masa vzniká větší přirážka k ceně cestou od londýnského velkoobchodníka k londýnskému spotřebiteli než cestou od velkoobchodníka v Chicagu k londýnskému velkoobchodníkovi, včetně výdajů za dopravu.

Nástrojem, který postupně provedl tento převrat ve vytváření cen, byl průmyslový kapitál. Předpoklady k tomu se vytvořily už ve středověku, a to ve třech oborech: v rejdařství, v báňském průmyslu a v textilním průmyslu. Rejdařství v rozsahu, v jakém je provozovaly italské a hanzovní přímořské republiky, nebylo možné bez námořníků, tj. námezdních dělníků (jejich námezdní vztah bylo možno zastírat družstevními formami a podílem na zisku), a tehdejší galéry byly nemyslitelné bez veslařů — námezdních dělníků nebo otroků. Těžaři rudných dolů, původně sdružení pracovníci, se skoro všude přeměnili v akciové společnosti, které těží prostřednictvím námezdních dělníků. A v textilním průmyslu začal obchodník přímo dostávat malé tkalce do svých služeb tím, že jim dodával přízi, aby ji v jeho režii a za pevnou mzdu zpracovali v tkaninu

— prostě tím, že se z pouhého obchodníka stal takzvaným *faktorem*.

Zde vidíme první počátky tvorby kapitalistické nadhodnoty. Těžbu v hornictví můžeme jako uzavřenou monopolní korporaci opomenout. Pokud jde o rejdařství, je jasné, že se zisk musel rovnat přinejmenším zisku běžnému v dané zemi, se speciální přirážkou na pojištění, opotřebování lodí etc. Ale jak tomu bylo s faktory v textilu, kteří poprvé přinesli na trh zboží vyrobené přímo v režii kapitalisty a vytvořili tím konkurenci pro zboží téhož druhu vyrobené v režii řemeslníka?

Míra zisku obchodního kapitálu tu už byla. Byla již také, alespoň pro každé dané místo, přibližně vyrovnána na průměrnou míru. Co tedy mohlo přimět obchodníka, aby přijal ještě úlohu faktora? Pouze jedno: vyhlídka na větší zisk při prodejní ceně stejné jako u ostatních. A tuto vyhlídku měl. Tím, že vzal do svých služeb malé mistry, prorážel tradiční meze výroby, kdy výrobce prodával svůj hotový výrobek a nic víc. Obchodní kapitalista kupoval pracovní síly, které dosud ještě měly vlastní výrobní nástroje, ale už ne surovinu. Tím, že tak zajišťoval tkalci pravidelný výdělek, mohl zároveň snižovat jeho mzdu, takže část vynaložené pracovní doby zůstala nezaplacena. Tak si začal faktor přivlastňovat nadhodnotu, která přesahovala jeho dosavadní obchodní zisk. Musel sice k tomu použít dodatečného kapitálu, aby mohl koupit přízi etc. a ponechat ji v rukou tkalce, dokud výrobek nebyl hotový, zatímco dříve vyplácel plnou cenu výrobku až při jeho koupi. Ale za prvé ve většině případů i dříve vynakládal dodatečný kapitál na zálohy tkalci, kterého zpravidla teprve to, že byl zotročen dluhy, donutilo, aby se podřídil novým výrobním podmínkám. A za druhé, i přesto vypadá výpočet takto:

Předpokládejme, že náš obchodník provozuje vývozní obchod s kapitálem 30 000 dukátů, cechínů, liber šterlinků nebo čeho chcete. Dejme tomu, že 10 000 z nich vynaloží na nákup tuzemského zboží a 20 000 použije na zámořských odbytištích. Jestliže se kapitál obrací jednou za dva roky, pak se roční obrat rovná 15 000. Ale předpokládejme, že náš obchodník chce provozovat tkalcovství ve vlastní režii, chce se stát faktorem. Kolik kapitálu musí na to dodatečně vynaložit? Výrobní doba kusu látky, se kterou obchoduje, se rovná průměrně například dvěma měsícům, což je jistě hodně dlouhá doba. Předpokládejme dále, že za všechno musí platit hotovými penězi. Pak bude muset dodatečně vynaložit tolik kapitálu, aby mohl zásobovat tkalce přízí na dva měsíce. Protože jeho roční obrat je

15 000, nakoupí za dva měsíce látky za 2500. Jestliže 2000 z toho představuje hodnotu příze a 500 mzdu tkalce, pak náš obchodník potřebuje dodatečný kapitál 2000. Předpokládejme, že nadhodnota, kterou si novou metodou přivlastňuje od tkalce, je pouze 5 % hodnoty látky, což představuje jistě velmi skromnou míru nadhodnoty 25 % ($2000_c + 500_v + 125_m$; $m' = \frac{125}{500} = 25\%$; $z' = \frac{125}{2500} = 5\%$). Za těchto podmínek má náš obchodník při ročním obratu 15 000 mimořádný zisk 750 a za $2\,^2/_3$ roku tedy dostane zpět celý dodatečný kapitál.

Aby však zrychlil svůj odbyt i svůj obrat, a tak získal ze stejného kapitálu stejný zisk za kratší dobu, aby tedy za stejnou dobu získal větší zisk, daruje malou část své nadhodnoty kupujícímu, bude prodávat levněji než jeho konkurenti. Ti se také postupně přemění ve faktory a pak se mimořádný zisk u nich všech vyrovná na obvyklý nebo dokonce nižší zisk, přičemž bude získáván z kapitálu, který se u nich všech zvětšil. Znovu se dosáhne stejné míry zisku, třebaže snad na jiné úrovni, tím že se část nadhodnoty vyrobené uvnitř země postupuje zahraničním kupujícím.

Dalším krokem při podřizování průmyslu kapitálu bylo zavedení manufaktury. Také ona umožňovala majiteli manufaktury, který byl v XVII. a XVIII. století většinou i vývozcem svého zboží — v Německu tomu tak bylo až do roku 1850 skoro všude a místy je tomu tak dodnes — vyrábět levněji než jeho starosvětští konkurenti, řemeslníci. Opakuje se stejný proces: nadhodnota, kterou si přivlastňuje majitel manufaktury, kapitalista, dovoluje jemu nebo vývoznímu obchodníkovi, s nímž se o ni dělí, prodávat levněji než jeho konkurenti, dokud nový výrobní způsob nezevšeobecní a zisky se znovu nevyrovnají. Míra obchodního zisku, která již existuje, i když se nivelizuje pouze lokálně, zůstává Prokrustovým ložem, na kterém se nemilosrdně odsekává přebytečná průmyslová nadhodnota.

Jestliže se již manufaktura rozvinula tím, že se výrobky zlevnily, pak to ještě více platí o velkém průmyslu, který svým neustálým revolucionováním výroby stále více snižuje výrobní náklady zboží a nemilosrdně odstraňuje všechny dosavadní způsoby výroby. Velký průmysl tak definitivně získává pro kapitál vnitřní trh, podmiňuje zánik malovýroby a naturálního hospodářství soběstačné rolnické rodiny, odstraňuje přímou směnu mezi malovýrobci a staví celý národ do služeb kapitálu. Velký průmysl také vyrovnává míru zisku v různých odvětvích obchodu a průmyslu na *jednu*

všeobecnou míru zisku a konečně zajišťuje průmyslu při tomto vyrovnávání rozhodující úlohu, která mu patří, tím, že odstraňuje většinu překážek, jež do té doby bránily přelévání kapitálu z jednoho odvětví do druhého. Tím se pro celkový směnný proces uskutečňuje přeměna hodnot ve výrobní ceny. Tato přeměna probíhá tedy podle objektivních zákonů bez vědomí nebo záměru zúčastněných. To, že konkurence redukuje zisk, který převyšuje všeobecnou míru, na všeobecnou úroveň a tak znovu bere prvním přivlastňovatelům, průmyslníkům, nadhodnotu, jež převyšuje průměrnou úroveň, nepůsobí teoreticky žádné potíže. Tím více potíží to však působí v praxi, protože odvětví s přebytečnou nadhodnotou, tj. s vysokým variabilním a nízkým konstantním kapitálem, tedy s nízkým složením kapitálu, se už pro svou přirozenou povahu nejpozději a nejneúplněji podřizují kapitalistické výrobě; především to je zemědělství. Naproti tomu pokud jde o zvýšení výrobních cen nad hodnotu zboží, které je nutné, aby nedostatečná nadhodnota, obsažená ve výrobních odvětvích s vysokým složením kapitálu, se pozvedla na úroveň průměrné míry zisku, to se sice zdá teoreticky velmi obtížné, ale v praxi to jde, jak jsme viděli, velmi snadno a rychle. Neboť zboží tohoto druhu, když se začínají vyrábět kapitalisticky a přicházejí do kapitalistického obchodu, začínají konkurovat se zbožími téhož druhu vyrobenými předkapitalistickými způsoby, tj. dražšími. Kapitalistický výrobce může tedy i tehdy, jestliže se zřekne části nadhodnoty, strčit zisk obvyklý v jeho zemi, který původně neměl přímý vztah k nadhodnotě, poněvadž vznikl z obchodního kapitálu dávno předtím, než se vůbec začalo kapitalisticky vyrábět a než se tedy stala možnou průmyslová míra zisku.

## II. BURZA

1. Z III. dílu, 5. oddílu, zvláště z kapitoly [27] je vidět, jaké postavení zaujímá burza v kapitalistické výrobě vůbec. Avšak od roku 1865, kdy byla kniha napsána, nastala změna, která přiřkla burze značně větší a stále ještě rostoucí úlohu a která má při dalším vývoji tendenci koncentrovat v rukou burziánů veškerou výrobu — průmyslovou i zemědělskou, a stejně tak i veškerý oběh — dopravní prostředky i funkci směny; burza se tak stává nejpřednější představitelkou kapitalistické výroby.

2. V roce 1865 byla burza ještě *sekundárním* prvkem v kapitalistickém

systému. Velkou většinu burzovních hodnot tvořily státní papíry, ale i těch bylo poměrně málo. Kromě toho akciové banky, které převládaly na kontinentě i v Americe, zatímco v Anglii se teprve chystaly pohltit aristokratické soukromé banky, měly většinou ještě poměrně nepatrnou roli. Rovněž železniční akcie byly proti dnešku rozšířeny ještě poměrně slabě. A přímých výrobních podniků, stejně jako i bank, bylo v akciové formě jenom málo. Vznikaly ponejvíce v *chudších* zemích, v Německu, Rakousku, Americe etc. — „oko mistra" bylo tehdy ještě nepřekonanou pověrou.

Burza tedy byla tenkrát ještě místem, kde se kapitalisté vzájemně obírali o nahromaděné kapitály, a pro dělníky tak byla jen novým důkazem všeobecného demoralizujícího vlivu kapitalistického hospodářství a potvrzením kalvínské teze, že vůle boží — alias náhoda — rozděluje požehnání i prokletí, bohatství, tj. požitky a moc, i chudobu, tj. strádání a otroctví, již na tomto světě.

3. Nyní je tomu jinak. Od krize roku 1866 probíhala akumulace se stále větší rychlostí a přitom tak, že ani v jedné průmyslové zemi, a nejméně v Anglii, růst výroby nedržel krok s akumulací a akumulace jednotlivého kapitalisty se nemohla plně uplatnit v rozšíření jeho vlastního podniku; tak např. anglický bavlnářský průmysl už v roce 1845 nebo železniční aféry. S touto akumulací vzrůstal však i počet rentiérů, lidí, kteří už měli dost stálého napětí spojeného s podnikáním a kteří se chtěli jedině bavit, nebo mít jen taková zaměstnání, která by je nijak nezatěžovala, dělat třeba ředitele nebo členy dozorčích rad společností. A za třetí, aby se ulehčilo umisťování spousty peněžního kapitálu, který se takto uvolnil, vytvářely se nyní všude, kde dosud nebyly, nové zákonné formy pro společnosti s ručením omezeným a ±* se redukovaly povinnosti akcionářů, kteří dosud ručili neomezeně. (Akciové společnosti v Německu v roce 1890. 40 % úpisů!)

4. Odtud postupná přeměna průmyslu v akciové podniky. Tento osud postihuje jedno odvětví za druhým. Nejprve železárny, kde je nyní třeba ohromných investic (ještě před tím doly, pokud již dříve neměly formu podílových podniků). Potom chemický průmysl, strojírenství. Na kontinentě také textilní průmysl, ale v Anglii dosud pouze v jednotlivých místech Lancashiru (přádelna v Oldhamu, tkalcovna v Burnley etc., sdružení

* více nebo méně.

oděvních závodů; to je však jen předstupeň a při nejbližší krizi připadají znovu masters*), pivovary (před několika lety byly americké pivovary zašantročeny anglickému kapitálu, dále Guinness, Bass, Allsopp), potom trasty gigantických podniků pod společnou správou (jako United Alcali). Obyčejná jednotlivá firma +Co +** se stává pouhým předstupněm, kterým podnik musí projít, než vyroste natolik, aby se mohl „založit".

Totéž platí o obchodu. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon — tak vznikly všechny. Stejně tak nyní i maloobchodní firmy a přitom nejen pod rouškou družstva à la „stores".***

Totéž lze říci o bankách a jiných úvěrových institucích i v Anglii. Spousta nových — všechny aktien delimited†. Dokonce i staré banky, jako Glyns etc., se přetvářejí spolu se 7 soukromníky v aktien limited.

5. Na úseku zemědělství totéž. Neuvěřitelně vzrostlé banky, zvláště v Německu (pod všemožnými úředními názvy) — stále více a více přejímají hypotéky; spolu s jejich akciemi přechází faktické svrchované vlastnictví půdy na burzu, ještě častěji pak tehdy, když statky připadají věřitelům. Zde pronikavě působí agrotechnická revoluce v obdělávání stepí; bude-li to tak pokračovat, není daleko doba, kdy půda přijde do rukou burzy i v Anglii a ve Francii.

6. Dále umisťování kapitálu za hranicemi — vše v akciích. Jestliže se má mluvit pouze o Anglii: Americké železnice, severní a jižní (nahlédnout do burzovního bulletinu), Goldberger etc.

7. Potom kolonizace. Ta je nyní pouhou pobočkou burzy, v jejímž zájmu si evropské mocnosti před několika lety rozdělily Afriku, Francouzi dobyli Tunisu a Tonkinu. Afrika se přímo propachtovala společnostem (Nigérie, Jižní Afrika, Německá Jihozápadní a Východní Afrika). Mašonu a Natal pak Rhodes zabral pro burzu.

*Podle rukopisu.*

* jednotlivcům.
** více a více.
*** jako univerzální obchod.
† akciové společnosti s ručením omezeným.

# POZNÁMKY

[1] *Smith, A.:* An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Aberdeen, Londýn 1848, s. 236. 15

[2] *Bankovní zákon z roku 1844* — Aby se překonaly těžkosti při výměně bankovek za zlato, vydala anglická vláda z iniciativy Roberta Peela roku 1844 zákon o reformě bank v Anglii. Stanovil rozdělení banky na dvě nezávislá oddělení s fondem — na bankovní oddělení, které provádělo čistě bankovní operace, a na emisní oddělení, které vydávalo bankovky. Tyto bankovky musely mít jisté krytí, a to ve zvláštním zlatém fondu, který měl být neustále k dispozici. Emise bankovek, které nebyly kryty zlatem, se omezila na 14 miliónů liber šterlinků. Množství bankovek v oběhu záviselo na poptávce ve sféře oběhu, nikoliv na jejich krytí. Za hospodářské krize, kdy byl zvlášť veliký nedostatek peněz, anglická vláda dočasně zastavila platnost bankovního zákona z roku 1844 a zvýšila množství bankovek, které nebyly kryty zlatem. (Viz Marx, K.: Kapitál. Díl III-2. Kapitola 34, Currency principle a anglické zákonodárství z roku 1844.) 17, 40, 59, 66, 75

[3] *Lombardstreet* — ulice v londýnské City s nejvýznamnějšími bankami a obchodními institucemi Anglie. 39

[4] *Mincing Lane* — londýnská ulice, středisko velkoobchodu se zbožím z kolonií. 39, 97

[5] *Bank Restriction Act* — v květnu roku 1797 vydala anglická vláda zákon, který stanovil nutný kurs bankovek a nedovoloval, aby je Anglická banka vyměňovala za zlato. Roku 1819 se toto omezení zákonem zase zrušilo a do roku 1821 se opět bankovky plně vyměňovaly za zlato. 69

[6] *Great City Frauds* (velké podvody v City) — Marx odkazuje na spis Setona Lainga New series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon, který zachycuje dalekosáhlé podvody se směnkami, odhalené v procesu proti Davidsonovi aj. 74

[7] *Východoindická společnost* — anglická obchodní společnost z let 1600—1859, která byla nástrojem loupežné politiky Anglie v Indii, Číně i v dalších zemích Asie. S její pomocí si Anglie všestranně podrobila Indii. Společnost měla po dlouhou dobu monopol na obchod s Indií a ovládala také nejdůležitější mocenské pozice v této zemi. Národní povstání v Indii (1857—1859) donutilo Anglii, aby změnila formy svého koloniálního panství. Východoindická společnost byla zrušena a Indie se stala državou anglické koruny. 74, 77, 112

[8] *Attwoodská škola*, také *„little shilling men"* (stoupenci malého šilinku) z Birminghamu — v první polovině 19. století propagovali učení o ideální míře peněz, a považovali

proto peníze jen za počítací pojmenování zlata. Představitelé této školy, bratři Thomas a Matthias Attwoodové, Spooner aj., předložili návrh na snížení zlata v anglické peněžní jednotce, který byl označen za „projekt malého šilinku". Zároveň se postavili proti opatření vlády na snížení peněz v oběhu. Domnívali se, že aplikace jejich teorie přispěje zvýšením cen k rozvoji průmyslu a zajistí všeobecný rozkvět země. Devalvace mohla ve skutečnosti přispět jen k umoření státního dluhu a dluhů velkých podnikatelů. O „stoupencích malého šilinku" mluví Marx také ve své práci Ke kritice politické ekonomie. (Viz Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Svazek 13. Praha 1963, s. 94—95.) 76, 96

[9] *Heine, H.:* Disputation. 77

[10] Od roku 1851 narůstalo v Číně protifeudální osvobozenecké hnutí, které se brzy projevilo jako velká selská válka. Hnutí, které začalo na jihu v provincii Kwang-si, se rozšířilo i v centrálních provinciích a zachvátilo téměř celou oblast na dolním a středním toku Jang-c'. V průběhu bojů povstalci vytvořili „selskou říši velké spravedlnosti" (Taiping-tiänguo) se střediskem v Nankinu. Její stoupenci ničili mandžuské feudální pány, prosadili zrušení daní a likvidovali velké feudální vlastnictví. Tím, že se povstání obrátilo také proti buddhistickým duchovním a klášterům, mělo na východě charakteristický religiózní ráz. Tato revoluce, která se stala základem boje širokých mas čínského lidu proti feudálnímu řádu a cizím utlačovatelům, nebyla však s to likvidovat feudální způsob výroby v Číně. V novém státě se naopak vytvářela zvláštní vrstva feudálního panstva, která s dosavadní vládnoucí třídou uzavřela kompromis. To bylo příčinou úpadku celého hnutí. Hlavní úder proti revoluci představovala ovšem intervence Anglie, USA a Francie (tyto velmoci zpočátku podporovaly mandžuskou dynastii, a to pod pláštíkem „neutrality"), jejich vojenské jednotky spolu s oddíly čínských feudálů nakonec v roce 1864 potlačily celé povstání. 89

[11] *Epikurovi bohové* — podle názoru starořeckého filozofa Epikura bohové sídlili v intermundiích, v prostorech mezi světy, a neměli žádný vliv na vývoj vesmíru a na život lidí. 129

[12] *Monts-de-piété* (domy zápůjček) — vznikly ve 14., 15. a 16. století v Itálii a Francii v boji proti lichvářům. Jejich zakladatelé z nich chtěli udělat zařízení, která by chudině poskytovala malé úvěry za zástavy, a tak je chránila před lichváři. V praxi se tento úmysl změnil v pravý opak a domy zápůjček se změnily v domy lichvářů. 132

[13] Nelze dokázat, že Thomas Manley je autorem anonymního spisu Interest of money mistaken, který vyšel v Londýně roku 1668. 134

[14] Narážka na anglického bankéře a ekonoma Johna Lawa, který chtěl uskutečnit své zcela absurdní ideje, že by stát emisí nekrytých bankovek zvětšil bohatství země. Roku 1716 založil v Paříži soukromou banku, která se koncem roku 1718 stala bankou státní.

Vydávala neomezený počet papírových peněz a současně přijímala kovové mince. Tak vznikl neslýchaný burzovní podvod a do té doby neznámá spekulace, až nakonec roku 1720 státní banka a spolu s ní i Lawův „systém" úplně ztroskotaly. Law uprchl do ciziny. 134

[15] *Francis, J.:* History of the Bank of England, its times and traditions. Svazek 1. Londýn 1848, s. 39—40. 135

[16] *Crédit mobilier* (Société générale de crédit mobilier) — francouzská akciová banka, kterou založili bratři Péreirové a jež se dekretem z 18. 11. 1852 stala zákonem uznanou institucí. Cílem Crédit mobilier bylo zprostředkovat úvěr a poskytovat půjčky průmyslovým i jiným podnikatelům. Banka se ve značné míře podílela na výstavbě železnic ve Francii, v Rakousku, Uhrách, ve Švýcarsku, Španělsku a Rusku. Největším zdrojem jejích příjmů však byly burzovní spekulace s cennými papíry akciových společností, které založila. Z emise svých akcií, které byly zaručeny pouze tím, že vlastnila cenné papíry jiných podnikatelů, získávala banka prostředky, které znovu použila k nákupu akcií nejrůznějších společností. Tak bylo jediné vlastnictví zdrojem fiktivního kapitálu dvojnásobného rozsahu, a to ve formě akcií určitých podnikatelů a ve formě akcií Crédit mobilier, která tyto podnikatele financovala a nakupovala tak své akcie. Banka byla těsně spojena s vládou Napoleona III., který jí poskytoval ochranu. Roku 1867 banka zbankrotovala, v roce 1871 pak likvidovala. To, že banka vznikla v 50. letech 19. století jako finanční instituce nového typu, způsobily zvláštnosti období reakce, jehož příznakem byly bankovní machinace a spekulace. Crédit mobilier byla vzorem pro zakládání podobných institucí v některých zemích střední Evropy. Podstatu Crédit mobilier odhalil K. Marx v řadě článků, které otiskla New-York Daily Tribune. (Viz Marx, K. - Engels B.: Spisy. Svazek 12. Praha 1962, s. 47—64, 234—242 a 320 až 323.) 136

[17] Proudhon vyložil teorii crédit gratuit (bezúročného úvěru) ve spise Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon, Paříž 1850. 138

[18] Míní se půjčka 100 guldenů s podmínkou platit úroky ve třech lhůtách na lipském trhu. V Lipsku byly dříve tři obchodní trhy, a to k Novému roku, o velikonocích a na Michala. 141

[19] *Smith, A.:* An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Aberdeen, Londýn 1848, s. 105—116. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl II. Praha 1964, s. 367—371.) 144

[20] *Comte, Ch.:* Traité de la propriété. Svazek 1. Paříž 1834, s. 228. 146

[21] *Anderson, J.:* A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain. Londýn 1801, s. 35, 36, 38. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl II. Praha 1964, s. 143—145.)

*Carey, H. Ch.:* The past, the present, and the future. Philadelpfia 1848, s. 129 až 131. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl II. Praha 1964, s. 621—622.) 148

[22] *fruges consumere nati* (plody zrozené ke spotřebování). Horác: Epištoly. Kniha 1, epištola 2, 27. 148

[23] O Andersonově teorii renty viz Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl II. Praha 1964, s. 116—119, 124—129 a 149—154. 149

[24] *Temple Bar* — kamenná brána v Londýně mezi Fleet Street a Strandem, která spojovala City s Westminsterem. Byla odstraněna roku 1879.
*West-End* — obvod Londýna s vilami aristokratů a velké buržoazie. 149

[25] Thiersova řeč z 26. července 1848 proti Proudhonově návrhu ve finančním výboru Národního shromáždění je uveřejněna v Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale. Svazek 2. Paříž 1848, s. 666—671. (Viz také Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Svazek 16. Praha 1965, s. 63.) 152

[26] Boj mezi pozemkovými vlastníky a pachtýři skončil roku 1853 přijetím zákona na odškodnění pachtýřů (Irsko) v Dolní sněmovně. Zákon obsahoval klauzuli, podle které měl pachtýř za zlepšení pronajaté půdy dostat na konci svého nájemného odškodnění. K. Marx píše o tom podrobně ve svém článku Indická otázka irské — pachtýřské právo. (Viz Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Svazek 9. Praha 1960, s. 184—189.) 154

[27] Obilní zákony, které byly v Anglii vydány roku 1815, stanovily vysoká cla za dovoz obilí, jestliže zahraniční ceny za 1 kvarter byly nižší než 80 šilinků. Obilní zákony, které zhoršily zejména postavení nejchudších vrstev obyvatelstva, nebyly příznivé ani pro průmyslovou buržoazii, neboť pracovní síla tak byla dražší, nabídka na vnitřním trhu menší a překážky pro zahraniční obchod větší. Po mnohaletých bojích mezi velkostatkáři a průmyslovou buržoazií byly zrušeny roku 1846. 154, 182, 204

[28] Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814.
Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto; ...Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. 155

[29] *Society of Arts and Trades* (Společnost pro umění a řemesla) — filantropická společnost, založená roku 1754 pod vlivem idejí buržoazního osvícenství. Jejím cílem bylo „podporovat umění, řemesla a obchod" a odměňovat ty, kteří tím přispívali k tomu, že „chudí dostali zaměstnání, rozšířil se obchod a zvětšilo se bohatství země atd."

Aby zabránila rozvoji masového stávkového hnutí v Anglii, pokoušela se vystupovat jako zprostředkovatel mezi dělníky a podnikateli. Marx nazval tuto společnost Society of Arts and Tricks (Společnost umění a podvodu). 156

[30] Citovaná práce je od Johna Lockharta Mortona, ale zde se míní John Chalmer Morton. 157

[31] *The Morning Star* — anglický deník, který jako orgán hnutí za svobodu obchodu vycházel v Londýně v letech 1856—1869. 159

[32] *Dove, P. E.:* The elements of political science. Edinburgh 1854, s. 264 a 273. 160

[33] *Dove, P. E.:* The elements of political science. Edinburgh 1854, s. 279. 165

[34] *Newman, F. W.:* Lectures on political economy. Londýn 1851, s. 158. 182

[35] *Storch, H. F. von:* Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Svazek 2. Petrohrad 1815, s. 78—79. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl II. Praha 1964, s. 95—97.) 183

[36] *West, E.:* Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. Londýn 1815.
*Malthus, Th.:* Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2. vydání. Londýn 1836.
*Malthus, Th.:* An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. Londýn 1815.
*Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, kapitola 2. 184

[37] Marx tu zřejmě míní vícesvazkové dílo Ch. J. A. M. de Dombasla Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole, které v několika vydáních vyšlo v Paříži v letech 1824—1837.
*Jones, R.:* An essay on the distribution of wealth, and on the sources od taxation. Londýn 1831, s. 227. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl III. Praha 1968, s. 386—400.) 280

[38] *Ramsay, G.:* An essay on the distribution of wealth. Edinburgh, Londýn 1836, s. 278—279. 287

[39] *Wakefield, E. G.:* England and America. A comparison of the social and political state of both nations. Svazek 1. Londýn 1833, s. 214—215. 288

[40] *Passy, H. Ph.:* De la rent du sol. In: Dictionnaire de l'économie politique. Svazek 2. Paříž 1854, s. 515. 289

[41] *Doly v Potóze* — bohatá naleziště stříbra v jižní Bolívii. Byla objevena v roce 1545 a celá staletí byla nejbohatšími nalezišti na světě. Těžba z nich přinesla vládnoucím třídám ve Španělsku nesmírné bohatství. 292

[42] *Hegel, G. W. F.:* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Díl 1. In: Werke. Svazek 6. Berlín 1840, s. 404. 297

[43] *The Edinburgh Review* — anglický časopis pro literaturu a politiku. Vycházel v letech 1802—1929. Ve 20. a 30. letech 19. století byl orgánem whigů a vycházel jednou za čtvrt roku. 299

[44] *Passy, H. Ph.:* De la rente du sol. In: Dictionnaire de l'économie politique. Svazek 2. Paříž 1854, s. 511. 301

[45] *Petty, W.:* A treatise of taxes and contributions. Londýn 1667, s. 23—24. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl I. Praha 1958, s. 172—175 a 351—358.)
*Cantillon, R.:* Essai sur la nature du commerce en général. Amsterodam 1756. 301

[46] *Steuart, J.:* An inquiry into the principles of political oeconomy. Svazek 1. Dublin 1770, s. 396. 303

[47] *Daire, L. F. E.:* Introduction. In: Physiocrates. Díl 1, Paříž 1846.
*Passy, H. Ph.:* De la rent du sol. In: Dictionnaire de l'économie politique. Svazek 2. Paříž 1854, s. 511. 303

[48] *Smith, A.:* An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Aberdeen, Londýn 1848, s. 44. 304

[49] Marx tu míní zákony o zrušení desátků v Anglii (Tithe Commutation Acts) z let 1836 až 1860. Odstranily církevní desátky v naturáliích a nahradily je placením penězi. 305

[50] *Arnd, K.:* Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus. Hanau 1845, s. 461—462. 306

[51] *Linguet, S. N. H.:* Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société. Svazek 1—2. Londýn 1767. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl I. Praha 1958, s. 339—344.) 308

[52] *Tooke, Th.-Newmarch, W.:* A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. Svazek 6. Londýn 1857, s. 29—30. 323

[53] *Massie, J.:* An essay on the governing causes of the natural rate of interest. Londýn 1750, s. 23—24. 326

[54] *Bandes Noires* (černé bandy) — společnosti spekulantů, které vznikly ve Francii počátkem 19. století. Ve velkém nakupovaly panská sídla, statky i kláštery, které Francouzská revoluce prohlásila za národní majetek, rozdělovaly je na jednotlivé parcely, které prodávaly s vysokým ziskem. 326

[55] *Newman, F. W.:* Lectures on political economy. Londýn 1851, s. 180—181. 326

[56] *rudis indigestaque moles* (surová a zmatená masa) z Ovidiových Metamorfóz. Kniha 1, 7. 331

[57] *Smith, A.:* An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Aberdeen, Londýn 1848, s. 43. Názory A. Smitha na mzdu, zisk a pozemkovou rentu i na zdroje hodnoty Marx podrobně analyzoval v druhém díle Kapitálu (viz Marx, K.: Kapitál. Díl II. Praha 1979, s. 352—377) a v Teoriích o nadhodnotě (viz Marx K.: Teorie o nadhodnotě. Díl I. Praha 1958, s. 82—93). 342

[58] *Smith A.:* An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Aberdeen, Londýn 1848, s. 42. 356

[59] *Tooke, Th.:* An inquiry into the currency principle. Vydání 2. Londýn 1844, s. 36. 357

[60] *Proudhon, P. J.:* Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paříž 1841, s. 201—202. 357

[61] Marx pravděpodobně míní práci A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. Londýn 1834. 394

[62] Tuto práci napsal B. Engels po vydání III. dílu Kapitálu. Jak napsal 21. 5. 1895 K. Kautskému, měly dodatky vyjít jako dva články v Neue Zeit (teoretický orgán německé sociální demokracie, který od roku 1883 do roku 1923 vycházel ve Stuttgartu a pro který B. Engels napsal v letech 1885—1894 řadu článků a který nezřídka kritizoval za odchylky od marxismu). První článek Zákon hodnoty a míra zisku je odpovědí na námitky buržoazní ekonomické literatury, že mezi I. a II. dílem Kapitálu je zřejmý rozpor. Článek uveřejnila Neue Zeit krátce po úmrtí B. Engelse, a to v 1. a 2. čísle 1895/96, s. 6—11 a 37—44. V italském překladu vyšel článek v Critica Sociale, číslo 21—24 1. a 16. listopadu a 1. a 16. prosince 1895. Ve druhém článku chtěl B. Engels analyzovat značně změněnou úlohu burzy od roku 1865. Nemohl ho však již napsat, vznikl pouze jeho nárys o sedmi bodech. Rukopis má název: Burza. Dodatečné poznámky k III. dílu Kapitálu. 397

[63] *La Rassegna* — italský buržoazní čtrnáctideník. Vycházel v Neapoli v letech 1892 až 1895. 400

[64] *La Riforma Sociale* — italský buržoazně liberální měsíčník. Od roku 1894 vycházel v Turínu a v Římě. 400

[65] *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik* — politickoekonomický časopis, který vydával Heinrich Braun, vycházel v letech 1888—1903 jako čtvrtletník v Tübingenu, později v Berlíně. 400

[66] *Sozialpolitisches Centralblatt* — reformistický týdeník. V letech 1892—1895 ho v Berlíně vydával Heinrich Braun. 401

[67] C. Smidt psal B. Engelsovi 1. března 1895. Ve své odpovědi z 12. března 1895 B. Engels podrobně analyzuje jeho názory. 402

# SEZNAM LITERATURY

## I. ANONYMNÍ A NEANONYMNÍ DÍLA

*Jména autorů anonymních děl jsou v hranatých závorkách. Stránky druhé části III. dílu uvádíme kurzívou.*


*[Anderson, A.:]* An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix. Svazek 2. Londýn 1764. — 321

*Anderson, J.:* A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain: Suggesting the means of alleviating that evil, and of preventing the recurrence of such a calamity in future. (Napsáno v prosinci 1800.) 2. vyd. Londýn 1801. — *148n.*

*Anti corn-law prize-essays* viz *The three prize essays on agriculture and the corn law*

*Aristoteles:* De republica libri VIII. V: Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. Díl 10. Oxonii 1837. — 371

*Arnd, K.:* Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau 1845. — 350, *306*

*Augier, M.:* Du crédit et de son historire depuis les temps anciens jusqu'a nos jours. Paříž 1842. — *125*, *141*

*Babbage, Ch.:* On the economy of machinery and manufactures. Londýn 1832. — 106, 115

*Balzac, H. de:* Les paysans. — 43

*Bastiat, F.* viz *Gratuité du crédit.* Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paříž 1850.

*Bell, G. M.:* The philosophy of joint stock banking. Londýn 1840. — *83*

*Bellers, J.:* Essyas about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. Londýn 1699. — 277

*Bemerkungen zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling:* Ueber den Einfluss der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit. V: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Č. 3. Stuttgart 1887. — 25

*Bible.* — *400*

*Bosanquet, J. W.:* Metallic, paper, and credit currency, and the means of regulating their quantity and value. Londýn 1842. — 338, 386

*Briscoe, J.:* A discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England. Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry, and ruinous to the trade of the nation. Togetner with proposals for the supplying their Majesties with money on easy terms, exempting the nobility, gentry &c. from taxes, enlarging their yearly estates, and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national land-bank. Humbly offered and submitted to the consideration of the Lords spiritual and temporal, and Commons in Parliament assembled. 3. vyd. Londýn 1696. — *132*

*Buret, A. E.:* Cours d'économie politique. Brusel 1842. — *319*

*Büsch, J. G.:* Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften. 3. rozš. a přeprac. vyd. Svazek 2. Hamburk 1808. — *142*

*Cairnes, J. E.:* The slave power: its character, career, and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest. Londýn 1862. — 370

*[Cantillon, R.:]* Essai sur la nature du commerce en général. Přel. z angličtiny. V: Discours politiques. Díl 3. Amsterdam 1756. — *301*

*Carey, H. Ch.:* The past, the present, and the future. Philadelphia 1848. — *148*

— Principles of social science. Ve 3 svazcích. Svazek 3. Philadelphia, Londýn, Paříž 1859. — 383

*The city; or, the physiology of London business;* with sketches on 'change, and at the coffee houses. Londýn 1845. — 375

*Comte, Ch.:* Traité de la propriété. Díl 1—2. Paříž 1834. — *146*

*Coquelin, Ch.:* Du crédit et des banques dans l'industrie. V: Revue des deux Mondes. 4. řada. Díl 31. Paříž 1842. — 386, 387

*Corbet, T.:* An inquiry into the causes and modes of he wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. Ve dvou částech. Londýn 1841. — 162, 167, 178, 203, 296

*The currency theory reviewed;* in a letter to the Scottish people on the menaced interference by government with the existing system of banking in Scotland. Edinburgh 1854. — 391, 399, 418, *15*, *60*

*Daire [L. F.] E.:* Introduction. V: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1. část. Paříž 1846. — *303*

*Doctrine de Saint-Simon. Exposition.* První ročník. 1828—1829. 3. vyd. Paříž 1831. — *136*

*Dombasle, Ch. J. A. M. de:* Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole. Paříž 1824—1837. — *280*, *327*

*Dove, P. E.:* The element of political economy. Ve dvou knihách. Kniha 1: On method. Kniha 2: On doctrine. Edinburgh, Londýn 1854. — *160*, *165*

*Dureau de la Malle [A. J. C. A.]:* Économie politiques des Romains. Díl 1. Paříž 1840. — 105

*[Enfantin, B. P.:]* Religion Saint-Simonienne. Économie politique et politique. Paříž 1831. — *135, 138*

*Engels, B.:* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Lipsko 1845. — *292*

— 2. vyd. Stuttgart 1892. — *292*

— Editor's preface. V: K. Marx: Capital: a critical analysis of capitalist production. Z 3. německého vydání přeložili S. Moore a E. Aveling, vydal B. Engels. Svazek 1. Londýn 1887. — 5

*Feller, F. E., Odermann, C. G.:* Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt. 7. rozš. a přeprac. vyd. Lipsko 1859. — 302

*Fireman, P.:* Kritik der Marx'schen Werttheorie. V: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 3. řada. Svazek 3. Jena 1892. — 19, 20

*Forcade, E.:* La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. V: Revue des deux Mondes. Nová řada. Díl 24. Paříž 1848. — *357, 358*

*Francis, J.:* History of the bank of England, its times and traditions. Svazek 1. 3. vyd. Londýn [1848]. — *133—135*

*Fullarton, J.:* On the regulation of currencies: being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. 2. oprav. a dopl. vyd. Londýn 1845. — 389, 431—437, 441, 442

*Gilbart, J. W.:* The history and principles of banking. Londýn 1834. — 327, 389—391, *141*

— An inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839. Londýn 1840. — *77, 81*

— A practical treatise on banking. 5. vyd. Ve dvou svazcích. Svazek 1. Londýn 1849. — 347

*Gratuité du crédit.* Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paříž 1850. — 333 až 335, *138*

*[Greg, R. H.:]* The factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the Ten Hours Bill, in relation to its effects upon the manufactures of England, nad those of foreign countries. Londýn 1837. — 109

*Hamilton, R.:* An inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain. 2. rozš. vyd. Edinburgh 1814. — 380

*Hardcastle, D.:* Banks and bankers. 2. vyd. Londýn 1843. — *82, 141*

*Hegel, G. W. F.:* Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. 1. díl. Die Logik. Vyd. Leopold von Hennig. V: Werke. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Svazek 6. Berlín 1840. — *297*

— Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Vyd. Eduard Gans. Tamtéž, 2. vyd. Svazek 8. Berlín 1840. — *144*

*Heine, H.:* Disputation. — 77

— Romancero. — *400*

*Heyd, W.:* Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Svazek 2. Stuttgart 1879. — *408*

*[Hodgskin, T.:]* Labour defended against the claims of capital; or, the unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. Londýn 1825. — 375, 376, 384

*Horác:* Epištoly. — 197, *148*

*Hubbard, J. G.:* The currency and the country. Londýn 1843. — 399

*Hüllmann, K. D.:* Staedtewesen des Mittelalters. Díl 1. Kunstfleis und Handel. Bonn 1826. — 306, 308

— Díl 2. Grundverfassung. Bonn 1827. — *129*

*Hume, D.:* Of interest. V: Essays and treatises on several subjects, by Daivd Hume. Nové vyd. ve dvou svazcích. Svazek 1. Londýn 1764. — 363

*Chalmers, T.:* On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. 2. vyd. Glasgow 1832. — 238, 423

*Chamberlayne, H.:* A proposal for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce. [Londýn] 1695. — *132*

*Chamberlen, H.:* A few proposals, humbly recommending, to the serious consideration of His Majesty's High Commissioner, and the Right Honourable, the Estates of Parliament, the establishing a land-credit in this Kingdom; with several explanations of, and arguments for, the same; together with full answers to all such objections, as have hitherto appeared against it. Edinburgh 1700. — *132*

*Cherbuliez, A.:* Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effects de la distribution actuelle des richesses sociales. Paříž 1841. — 155

*Child, J.:* Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent, avec un petit traité contre l'usure; par Thomas Culpeper. Přel. z angličtiny. Amsterdam, Berlín 1754. — 382, *134*

*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption*, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. Londýn 1821. — 188, *172*

*Interest of money mistaken*, or a treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent. is a proportionable interest to the present condition of this Kingdom. Londýn 1668. — *134*

*Johnston, J. F. W.:* Notes on North America, agricultural, economical, and social. 2. svazky. Svazek 1. Edinburgh, Londýn 1851. — *194, 196*

*Jones, R.:* An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Londýn 1831. — *280*

— An introductory lecture on political economy delivered at King's College, London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labour, to be delivered at King's College, London, in the month of April, 1833. Londýn 1833. — 257

*Kiesselbach, W.:* Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter. Stuttgart 1860. — 316

*Kinnear, J. G.:* The crisis and the currency: with a comparison between the English and Scotch systems of banking. Londýn 1847. — 426, *65*

*Laing, Samuel;* National distress; its causes and remedies. Londýn 1844. — *292*

*Laing, Seton:* A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon. 5. vyd. Londýn [1869]. — *74*

*Lavergne, L. de:* The rural economy of England, Scotland, and Ireland. Přeloženo z francouzštiny. Edinburgh, Londýn 1855. — *458*

*Leatham, W.:* Letters on the currency, addressed to Charles Wood, Esq. M. P., Chairman of the committee of the House of Commons, now sitting; and ascertaining for the first time, on true principles, the amount of inland and foreign bills of exchange in circulation for several consecutive years, and out at one time. 2. oprav. a dopl. vyd. Londýn 1840. — 385—386

*Lexis, W.:* Kritische Erörterungen über die Währungsfrage. V: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im Deutschen Reich... 5. roč. 1. sešit. Lipsko 1881. — 17

— Die Marx'sche Kapitaltheorie. V: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Nová řada. Svazek 11. Jena 1885. — 13, 14

*Liebig, J.:* Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physologie, 7. vyd. Díl 1. Der chemische Process der Ernährung der Vegetabilien. Brunšvik 1862. — *266*, 328

*[Linguet, S. N. H.:]* Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société. Díl 1—2. Londýn 1767. — 89, *308*

*List, F.:* Eie Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung. Stuttgart, Tübingen 1842. — *395*

*Loria, A.:* Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889. V.: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Nová řada. Svazek 20. Jena 1890. — 23

Karl Marx. V: Nuova Antologia di Scienze. Lettere ed Arti. Řím. 2. řada. Svazek 38, č. 7 z 1. dubna 1883. — 21—22, *400*

— L'opera postuma di Carlo Marx. V: Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Řím. 3. řada. Svazek 55, č. 3 z 1. února 1895. — *398*, *399*

— La teoria economica della costituzione politica. Řím, Turín, Florencie 1886. — 22

*Luther, M.:* An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberk 1540. — 334, 380, *141*

— An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. 1540. Witemberk 1589. — *141*

— Von Kauffshandlung und Wucher. Witemberg 1589. — 320

*Luzac, E.:* Hollands Rijkdom, behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat, de toeneemende vermeerdering van deszelfs Koophandel en Scheepvaart, de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken; mitsgaders de middelen, welke dezelven wederom zouden kunnen opbeurenen, tot hunnen voorigen bloei brengen. Het Fransch ontwerp gevolgd. Het werk zelf geheel veranderd, merkelijk vermeerderd, en van verscheiden misflagen gezuiverd. Díl 3. Leyden 1782. — 308

*Macaulay, T. B.:* The history of England from the accession of James the Second. Svazek 4. Londýn 1855. — *134*

*Malthus, T. R.:* Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. Londýn 1827. — 40

— Definitions on political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. Londýn 1853. — 42

— (anonymně) An essay on the principle of population, as it affects the future improvement od society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers. Londýn 1798 — 381

— An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. Londýn 1815. — *184*

— Principles of political economy considered with a view to their practical application. Londýn 1820. — 186

— Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2. vyd. Londýn 1835. — 40, 165, 192, *184*

*Maron, H.:* Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirthschaftlichen Betriebslehre. Oppeln 1859. — *324*

*Marx, K.:* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Díl I. Kn. 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. Hamburk 1867. — 143

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Díl I. Kn. 1: Der Produktionprocess des Kapitals. 2. rozš. vyd. Hamburk 1872. — 6. 12, 18, 19, 21, 22, 29, 33, 38, 41, 45, 48, 54, 80, 87—90, 91, 95, 96, 99, 131, 139, 142, 157, 159, 176, 215, 224, 225, 239, 254, 297, 307, 308, 385, 428, *29*, *61—63*, *107*, *145*, *156*, *159*, *277*, *292*, *312*, *334*, *350*, *364*, *390*, *405*

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Díl I. Kn. 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. rozšíř. vyd. Hamburk 1883. — 6, 12, 18, 19, 21, 22, 29, 33, 38, 41—45, 48, 54, 80, 87—90, 91, 95, 96, 99, 131, 139, 142, 157, 159, 176, 215, 224, 225,

239, 254, 297, 307, 308, 385, 428, *29, 61, 63, 107, 145, 156, 159, 277, 292, 312, 334, 350, 364, 390, 405*

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Díl II. Kn. 2: Der Circulationsprocess des Kapitals. Vyd. B. Engels. Hamburk 1885. — 5, 6, 12, 13, 18, 23, 29, 47, 54, 75—79, 81, 118, 159, 259—261, 278, 290, 294, 298, 329, 427, *16, 23, 69, 70, 98, 293, 343, 350, 352, 358, 400*

— Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Díl III. Část 1—2. Kn. 3: Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion. Vyd. B. Engels. Hamburk 1894. — 5—7, 26, *397, 400—403, 413*

— Capital: a critical analysis of capitalist production. Z 3. německého vydání přeložili S. Moore a E. Aveling, vydal B. Engels. Svazek 1. Londýn 1887. — 5, 9

— Le Capital. Přeložil J. Roy, revidoval autor. Paříž [1872—1875]. — 22

— Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paříž, Brusel 1847. — *138, 147*

— Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1. seš. Berlín 1859. — 176, 177, 306, 430, *84—87, 96, 138, 165, 302*

*[Massie, J.:]* An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. Londýn 1750. — 321, 340, 345, 346, 349, 352, 363, *326*

*Maurer, G. L.:* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt. Mnichov 1854. — 172

— Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Sv. 1—2. Erlangen 1865—1866. — 172

— Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Sv. 1—4. Erlangen 1862—1863. — 172

— Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen 1856. — 172

— Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Sv. 1—4. Erlangen 1869—1871. — 172

*Mill, J. S.:* Essays on some unsettled questions of political economy. Londýn 1844. — *388*

— Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. Ve dvou svazcích. 2. vyd. Svazek 1. Londýn 1849. — 375, 376, 383

*Mommsen, T.:* Römische Geschichte. 2. vyd. Sv. 1—3. Berlín 1856—1857. — 316, 371, *304*

*Morgan L. H.:* Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization. Londýn 1877. — 172

*Morton, J. Ch.:* On the forces used in agriculture. V: Journal of the Society of Arts. Londýn 9. prosince 1859. — *156*

*Morton, J. L.:* The recources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property. Londýn 1858. — *157, 199*

*Möser, J.:* Osnabrückische Geschichte. Díl 1. Nové rozšíř. a přeprac. vyd. Berlín, Štětín 1780. — *308*

*Mounier, L.:* De l'agriculture en France, d'après les documents officiels. Avec des remarques par Rubichon. Díl 1—2. Paříž 1846. — *323, 326*
*Müller, A. H.:* Die Elemente der Staatskunst. Díl 3. Berlín 1809. — 344, 382, 383

*Newman, F. W.:* Lectures on political economy. Londýn 1851. — *126, 182, 292, 326*
*Newman, S. P.:* Elements of political economy. Andover, New York 1835. — 270
*[North, sir D.:]* Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. Londýn 1691. — *141*

*Observations on certain verbal disputes in political economy*, particularly relating to value, and to demand and supply. Londýn 1821. — 178, 186
*Opdyke, G.:* A treatise on political economy. New York 1851. — 350, *193*
*Ovidius:* Metamorfózy. — *331*

*Passy, H. P.:* Rente du sol. V: Dictionnaire de l'économie politique... 2. vyd. Díl 2. Paříž 1854. — *289, 298, 301, 303*
*Pecqueur, C.:* Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés. Paříž 1842. — *139*
*[Petty, W.:]* A treatise of taxes and contributions. Sheving the nature and measues of crown-lands, assesments, customs, poll-moneys, lotteries, benevolence, penalties, monopolies, offices, tythes, raising of coins, harth-money, excize, etc. Londýn 1667. — *301*
*Poppe, J. H. M.:* Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Svazek 1. Göttingen 1807. — 324
*Price, R.:* An appeal to the public, on the subject of the national debt. Londýn 1772. — 380
— Observations on reversionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. 2. vyd. Londýn 1772. — 381
*A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation.* Londýn 1834. — *394*
*Proudhon, P. J.:* Qu'est-ce que la propriété ? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paříž 1841. — *357, 358*
— viz *Gratuité du crédit.* Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paříž 1850
*Publius Terentius Afer:* Dívka z Andru. — 218

*Quételet, A. L. J.:* Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale. Díl 1—2. Paříž 1835. — *374*

*Ramsay, G.:* An essay on the distribution of wealth. Edinburgh 1846. — 42, 270, 348, 349, 366, *287*
*Reden, [F. W. O. L.]:* Vergleichende Kultur-Statistik der Geburts- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas. Berlín 1848. — *9*

*Religion Saint-Simonienne* viz *[Enfantin, B. P.]:* Religion Saint-Simonienne... Paříž 1831

*Ricardo D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vyd. Londýn 1821. — 108, 115, 174, 178, 197, 230, *175*, *184*, *291*, *331*, *355*, *367*

— Principles of political economy, and taxation. V: The works. With a notice of the life and writings of the author, by J. R. MacCulloch. 2. vyd. Londýn 1852. — 70, 218, 231

*Rodbertus [-Jagetzow, J. K.]:* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlín 1851. — 136, *297*, *317*

*Roscher, W.:* Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3. rozšíř. a přeprac. vyd. Stuttgart, Augsburg 1858. — 218, 296, 313, 383, *342*

*[Roy, H.:]* The theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. The abuse of the metallic principle depreciation. Parliament mirrored in debate, supplemental to The stock exchange and the repeal of Sir J. Barnard's act. Londýn 1864. — 348, 350

*Rubichon, [M.]:* Du mécanisme de la société en France et en Angleterre. Paříž 1837. — *157*, *323*, *326*

*[Saint-Simon, C. H de Rouvroy, comte de:]* Nouveau christianisme. Dialogues entre un conservateur et un novateur. Paříž 1825. — *135*

*Say, J. B.:* Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richeses. 3. vyd. Díl 1. Paříž 1817. — 270

— Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 4. vyd. Díl 2. Paříž 1819. — *355*

*Schmidt, C.:* Der dritte Band des Kapitals. V: Sozialpolitisches Centralblatt. Berlín 25. února 1895. — *302*

— Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes. Stuttgart 1889. — 17

— Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthegsetz. V: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlidhen Lebens... 11. roč., č. 3, 4. Stuttgart 1893. — 19

*Sismondi, J. Ch. L. Simonde de:* Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. 2. vyd. Díl 1—2. Paříž 1827. — 19, *319*

*Smith, A.:* An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a memoir of the author's life. Aberdeen, Londýn 1848. — 139, 317, *14*. *15*, *144*, *287*, *292—294*, *304*, *342*, *356*

*Sombart, W.:* Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx. V: Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik... Svazek 7. Berlín 1894. — *400*, *401*

*Some thoughts of the interest of England.* By a lover of commerce. Londýn 1697. — *137*

*Steuart, Jacques:* Recherche des principes de l'économie politique; ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres... Díl 4. Paříž 1789. — 351

*Steuart, James:* An inquiry into the principles of political oeconomy; being an essay on the science of domestic policy in free nations. Ve třech svazcích. Svazek 1. Dublin 1770. — *303*

— An inquiry into the principles of political oeconomy... V: The works, political, metaphisical, and chronological... Now first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. V šesti svazcích. Svazek 1. Londýn 1805. — 224, 318

*Stiebeling, G. C.:* Das Werthgesetz und die Profit-Rate. New York [1890]. — 25

*Storch, H.:* Considération sur la nature du revenu national. Paříž 1824. — *360, 364*

— Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Díl 1—2. St.-Pétersbourg 1815. — 178, *183, 342, 360, 364*

*Thiers, A.:* De la propriété. Paříž 1848. — *152*

— [Řeč ve francouzském Národním shromáždění] viz *Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale...*

*The three prize essyas on agriculture and the corn law.* Publ. by the National Anti-Corn-Law League. Manchester, Londýn 1842. — *155*

*Thun, A.:* Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter. Díl 2. Die Industrie des bergischen Landes. (Solingen, Remscheid und Elberfeld-Barmen.) Lipsko 1879. — *407*

*Tocqueville, A. de:* L'ancien régime et la révolution. Paříž 1856. — *319*

*Tooke, T.:* A history of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837; preceeded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries. Ve dvou svazcích. Svazek 2. Londýn 1838. — 357, *27*

— A history of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive: with a general review of the currency question, and remarks on the operation of the act 7 & 8 Vict. c. 32. Being a continuation of the history of prices from 1793 to 1893. Londýn 1848. — 347, *27*

— An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. 2. vyd. Londýn 1844. — 342, 358, 386, 389, 421, 425, *357*

*Tooke, T., Newmarch W.:* A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. Ve dvou svazcích; forming the 5th and 6th vols. of the History of prices from 1792 to the present time. Londýn 1857. — *27, 323*

*Torrens, R.:* An essay on the production of wealth; with an appendix, in which the principles of political economy are applied to the actual circumstances of this country. Londýn 1821. — 42, 108

— On the operation of the bank charter act of 1844, as it affects commercial credit. 2. vyd. Londýn 1847. — 341

*Tuckett, J. D.:* A history of the past and present state of the labouring population including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. Ve dvou svazcích. Svazek 1. Londýn 1846. — *132*

*Ure, A.:* The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great Britain. Londýn 1835. — 106

— Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de

la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais. Díl 1. Paříž 1836. — 372

*Verri, P.:* Meditazioni sulla economia politica. V: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Díl 15. Milán 1804. — 270

*Vinçard, [P. D.]:* Histoire du travail et des travailleurs en France. Díl 1—2. Paříž 1845. — *304*

*Vissering, S.:* Handboek van praktische staathuishoudkunde. Díl 1. Amsterdam 1860 až 1861. — 306, 308

*[Wakefield, E. G.:]* England and America. A comparison of the social and political state of both nations. Svazek 1—2. Londýn 1833. — *277*, *288*

*Walton, A. A.:* History of the landed tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time, dedicated to the people of the United Kingdom Londýn 1865. — *149n.*

*[West, E.:]* Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn, and that the bounty of 1688 did not lower the price of it. By a fellow on university college. Oxford, Londýn 1815. — *235*, *184*

*Wolf, J.:* Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx. V: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 3. řada. Svazek 2. Jena 1891. — 20, 21

— Sozialismus und Kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einen Sozialpolitik. Stuttgart 1892. — 24

## II. PARLAMENTNÍ A ÚŘEDNÍ ZPRÁVY

*An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be them applied to the reduction of the national debt.* (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis.) — 381

*Bank Acts (B. A., B. C.) 1875* viz *Report from the select committee on bank acts;* together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to by printed, 30 July 1857.

*Bank Acts (B. A., B. C.) 1858* viz *Report from the select committee on the bank acts;* together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858.

*Census of England and Wales for the year 1861.* Londýn 1863. — *150*

*Coal mine accidents.* Abstract of return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 3 May 1861... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 6 February 1862. — 92

*Commercial Distress (C. D. ) 1847/1848* viz *First report from the secret committee on com-*

*mercial distress;* with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848.

*Commercial Distress (C. D.) 1848|1857* viz *Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress* which has for some time prevailed among the commercial classes... Ordered by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.)

*Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale.* Exposés des motifs et projets de lois présentés par le gouvernement; rapports de MM. les représentants. Díl 2. Od 17. června do 7. srpna 1848. Paříž 1849. — *152*

*First report from the secret committee on commercial distress;* with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848. — 12, 389, 392, 394—397, 400, 401, 435, *12, 16, 27, 29n., 51, 76n.*

*First report from the select committee of the House of Lords on the sweating system;* together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11. August 1888. — 323

*First report of the children's employment commissioners in mines and collieriees...* 21. April 1841. — 92

*Public Health.* Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament. Londýn 1864. — 95—100

*Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress* which has for some time prevailed among the commercial classes how far it has been affected by the laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.) — 12, 392, 393, 395, 397, 398, 404, 406—411, 413, 417, *63n., 65n., 81, 89 a d., 96, 98, 103*

*Report from the select committee on bank acts;* together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. — 12, 327, 350, 398, 401—403, 413, 432, *35, 37n., 41, 42n., 49n., 51n., 58n., 60, 63n., 65n., 67, 70, 71 a d., 73—81, 87, 89n., 93, 94n., 96, 97, 98n., 102n., 105, 106, 108, 109, 111 a d.*

— ...Part II. Appendix and index. — *60, 87*

*Report from the select committee on the bank acts;* together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858. — 12, 350, *17n., 27, 38, 40, 62, 63, 100*

*Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom:* together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814. — *155*

*Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department. — 154*

— for the half year endinng 31st October 1845. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. Londýn 1846. — 124
— for the half year ending 31st October 1846. Londýn 1847. — 124, 125
— for the half year ending 31st October 1847. Londýn 1848. — 125
— for the half year ending 31st October 1848. Londýn 1849. — 83, 109
— for the half year ending 30th April 1849. Londýn 1849. — 126
— for the half year ending 31st October 1849. Londýn 1850. — 126
— for the half year ending 30th April 1850. Londýn 1850. — 111, 126
— for the half year ending 31st October 1850. Londýn 1851. — 123, 126
— for the half year ending 30th April 1851. Londýn 1851. — 123
— for the half year ending 31st October 1852. Londýn 1853. — 100—102
— for the half year ending 30th April 1853. Londýn 1853. — 127
— for the half year ending 31st October 1853. Londýn 1854. — 127
— for the half year ending 30th April 1854. Londýn 1854. — 127
— for the half year ending 31st October 1855. Londýn 1856. — 93, 94
— for the half year ending 31st October 1858. Londýn 1859. — 82, 123, 124
— for the half year ending 30th April 1859. Londýn 1859. — 127
— for the half year ending 31st October 1859. Londýn 1860. — 127
— for the half year ending 30th April 1860. Londýn 1860. — 127
— for the half year ending 31st October 1860. Londýn 1861. — 128
— for the half year ending 30th April 1861. Londýn 1861. — 95, 128, 129
— for the half year ending 31st October 1861. Londýn 1862. — 128
— for the half year ending 30th April 1862. Londýn 1862. — 95, 129
— for the half year ending 31st October 1862. Londýn 1863. — 83, 104, 128, 130
— for the half year ending 30th April 1863. Londýn 1863. — 130
— for the half year ending 31st October 1863. Londýn 1864. — 93, 102—104, 111, 111, 128, 129, 131, 133, 134
— for the half year ending 30th April 1864. Londýn 1864. — 128, 129, 133
*Reports respecting grain, and the corn laws...* viz *First and second reports from the Lords committee*, appointed to enquire into the state of the grouth, commerce and consumption of grain, and all laws relating thereto... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. — *155*

## III. ČASOPISY A NOVINY

*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik.* Vierteljahresschrift zur Erforschung der gesellschaftlichen Zustände aller Länder. Svazek 7. Berlín 1894. — *400*

*Conradovy Jahrbücher* viz *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*

*The Daily News.* Londýn 10. prosince 1889. — 352
— 15. prosince 1892. — *16*
— 18. ledna 1894. — *81*

*The Economist.* Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [Londýn]. — 382, 384, *87*, *119—121*
— 15. března 1845. — 419
— 22. května 1847. — *78*, *118—122*
— 21. srpna 1847. — *136*
— 23. října 1847. — *99*
— 20. listopadu 1847. — 421, *38*, *39*
— 11. prosince 1847. — *107*
— 30. listopadu 1850. — *123*
— 11. ledna 1851. — *123*
— 19. července 1851. — 382, 384
— 22. ledna 1853. — 345
*The Edinburgh Review, or Critical Journal:* for August-December, 1831. To be continued quarterly. Svazek 54. — *299*

*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im Deutschen Reich.* Nová řada. Roč. 5. 1. sešit. Lipsko 1881. — 17.
*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.* Nová řada. Svazek 11. Jena 1885. — 13
— Nová řada. Svazek 20. Jena 1890. — 23
— 3. řada. svazek 2. Jena 1891. — 20, 21
— 3. řada. Svazek 3. Jena 1892. — 19. 20
*Journal of the Society of Arts*, and of the institutions in Union. Londýn 9. prosince 1859. — *156*

*The Manchester Guardian* 24. listopadu 1847. — 393
*The Morning Star.* [Londýn] 14. prosince 1865. — *159*

*Die Neue Zeit.* Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Stuttgart. 5. roč. 1887, č. 3. — 25
— 11. roč. 1892—1893, č. 3 a 4. — 19
— 14. roč. 1895—1896, č. 1 a 2. — *394*
*New York Daily Tribune* 20. prosince 1859. — 372
*Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti.* Druhá řada. Svazek 38. č. 7 1. dubna 1883. — 21
*Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti.* Řím. Třetí řada. Svazek 55, č. 3 z 1. února 1895. — *398*, *399*

*La Rassegna.* Neapol 1895. Č. 1. — *400*
*Revue des deux Mondes.* 4. řada. Díl 31. Paříž 1842. — 386
— Nová řada. Díl 24. Paříž 1848. — *357*
*La Riforma Sociale.* Turín, Řím 25. února 1895. — 400

*Sozialpolitisches Centralblatt.* Berlín 23. února 1895. — *401*

*The Times.* Londýn. — 421

# JMENNÝ REJSTŘÍK


*Alexandr, Nathaniel* anglický obchodník, šéf firmy, která obchodovala s Indií v první polovině 19. století. — 398, *89*

*Anderson, Adam* (1692—1765) skotský ekonom, autor velkého díla o dějinách obchodu. — 321

*Anderson, James* (1739—1808) anglický ekonom, předchůdce D. Ricarda v teorii renty. — *148*, *149*

*Anderson, James Andrew* anglický bankéř, vedl skotskou banku v polovině 19. století. — *64*, *65*, *98*

*Anna Stuartovna* (1665—1714) anglická královna (1702—1714), za její vlády vznikla spojením Anglie a Skotska Velká Británie. — *140*

*Arbuthnot, George* (1802—1865) anglický ekonomický spisovatel; stoupenec „currency principle", soukromý tajemník sira Roberta Peela. — *86*

*Archimédés* (287—212 př. n. l.) řecký matematik a mechanik. — *398*

*Aristoteles* (384—322 př. n. l.) největší starořecký filozof, autor třídění věd, první historik filozofie. Jeho význam je vedle filozofie v oblasti logiky, teorie přírodovědy, v etice, v teorii státu, ekonomii, psychologii, rétorice a poetice. — 371, *400*

*Arnd, Karl* (1788—1877) německý buržoazní ekonom, představitel vulgární politické ekonomie. — 350, *306*

*Ashley, lord* viz *Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, hrabě of Attwood, Matthias* (1799—1851) anglický bankéř a ekonom, představitel birminghamské školy, známé pod názvem „stoupenci malého šilinku" („little shilling men"). — *76*, *96*

*Attwood, Thomas* (1783—1856) anglický bankéř, politik (buržoazní radikál) a ekonom; představitel školy, známé pod názvem „stoupenci malého šilinku" („little shilling men"). — *76*, *96*

*Augier, Marie* francouzský novinář v polovině 19. století; autor prací o ekonomických otázkách. — *125*, *141*

*Babbage, Charles* (1792—1871) anglický matematik, mechanik a ekonom. — 106, 115

*Baker, Robert* anglický tovární inspektor v padesátých až šedesátých letech 19. století. — 93, 95, 123, 125, 126

*Balzac, Honoré de* (1799—1850) francouzský realistický spisovatel. — 43

*Baringové* anglická bankéřská rodina. — *73*

*Bastiat, Frédéric* (1801—1850) francouzský vulgární ekonom, hlásal harmonii třídních zájmů v kapitalistické společnosti. — 148, 333

*Baynes, John* člen městské správy v Blackburnu; 1857 uveřejnil dvě pojednání o obchodu s bavlnou. — 123, 124

*Beaconsfield, hrabě of* viz *Disraeli (D'Israeli), Benjamin*

*Bedřich II.* (1194—1250) sicilský král, císař tzv. Svaté říše římské národa německého (1220—1250). — *129*

*Bekker, Immanuel* (1785—1871) německý filolog, vydával díla starověkých autorů (Platóna, Aristotela, Aristofana atd.). — 371

*Bell, G. M.* skotský bankovní ředitel v první polovině 19. století, autor řady prací o otázkách bankovnictví a peněžním oběhu. — *83*

*Bellers, John* (1654—1725) anglický ekonom, autor sociálně reformátorských spisů, zdůrazňoval význam práce pro vznik bohatství a zastával zásadu „Kdo nepracuje, ať nejí." — 277

*Bentinck, lord George* (1802—1848) anglický politik, whig, člen parlamentu, ochranář. — 400

*Bernal, Osborne, Ralph* (1808—1882) anglický liberální politik, člen parlamentu, tajemník admirality (1852 až 1858). — 134

*Bessemer, sir Henry* (1813—1898) anglický inženýr a chemik, vynálezce Bessemerova procesu, jehož se užívá při výrobě oceli. — 75

*Biedermann, Karl* (1812—1901) německý historik a publicista, umírněný liberál, později národní liberál; redaktor Deutsche Allgemeine Zeitung (1863—1879). — 81

*Bosanquet, James Whatman* (1804—1877) anglický bankéř a ekonom. — 358, 386

*Braun, Heinrich* (1854—1927) německý sociální demokrat, reformista, novinář; zakladatel Neue Zeit, vydavatel čtvrtletníku Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik a jiných časopisů; člen Říšského sněmu. — *400*, *401*

*Bright, John* (1811—1889) anglický továrník, liberální politik, stoupenec svobodného obchodu, spoluzakladatel Ligy proti obilním zákonům, od začátku šedesátých let vůdce levého křídla liberální strany; několikrát ministrem v liberálních vládách. — *159*

*Briscoe, John* (konec 17. stol.) anglický podnikatel, člen parlamentu, podporoval Chamberlenův návrh na zřízení zemědělské banky, v němž viděl prostředek k likvidaci lichvy; člen parlamentu. — *132*

*Brown, William* (1784—1864) anglický obchodník a bankéř, stoupenec svobodného obchodu. — *98*

*Buret, Eugène* (1810—1842) francouzský maloburžoazní socialista a ekonom, stoupenec Sismondiho. — *319*

*Büsch, Johann Georg* (1728—1800) německý spisovatel a ekonom, merkantilista; 1767 založil obchodní akademii v Hamburku. — *142*

*Cagliostro, Alessandro* (vl. *Giuseppe Balsamo*) (1743—1795) italský dobrodruh, mystik, hochštapler. — *399*

*Cairnes, John Elliot* (1823—1875) anglický ekonom a publicista; odpůrce otroctví v jižních státech USA. — 370

*Campbell, John, baron* (1779—1861) britský státník a právník, vrchní soudce u královského soudu (1850—1859), lord kancléř (1859—1861). — 93

*Cantillon, Richard* (1680—1734) anglický ekonom a obchodník. — *301*

*Capps, Edward* anglický stavební podnikatel. — *98*, *293*

*Cardwell, Edward, vikomt* (1813—1886) britský státník, zpočátku tory, potom významný peelovec, později liberál; v čele Board of Trade (ministerstvo obchodu) (1852—1855); státní tajemník pro Irsko (1859—1861), ministr kolonií (1864 až 1866) a ministr války (1868—1874). — *90*

*Carey, Henry Charles* (1793—1879) americký vulgární ekonom, ochranář, zastánce učení o třídní harmonii v buržoazní společnosti. — 115, 148, 383, *127*, *148*, *150*, *293*

*Cato, Marcus Porcius (Starší)* (234—149 př. n. l.) římský státník a spisovatel, hájil privilegia otrokářské aristokracie; pozemkový vlastník. — 320, 370, 371, *304*

*Cayley* anglický ekonom, představitel „stoupenců malého šilinku" („little

shilling men") z Birminghamu; člen bankovního výboru z roku 1857. — 410, *76*

*Clay, sir William* (1791—1869) anglický politik a ekonom, stoupenec „currency principle", člen parlamentu. — *86*

*Comte, Charles* (1782—1837) francouzský liberální publicista a ekonom. — *146*

*Coquelin, Charles* (1803—1852) francouzský ekonom, stoupenec svobodného obchodu. — 386

*Corbet, Thomas* (19. století) anglický ekonom, stoupenec D. Ricarda. — 162, 167, 178, 203, 296

*Cotton, William* (1786—1866) anglický velkoobchodník, guvernér (1844—1845) a jeden z ředitelů Anglické banky (1821 až 1865). — 401

*Cross, John* anglický zemědělský dělník v Dorsetshiru. — *159*

*Curtis, Timothy Abraham* jeden z ředitelů Anglické banky a ve čtyřicátých letech 19. století ředitel Východoindické společnosti. — 376

*Custodi, Pietro* (1771—1842) italský ekonom, vydával práce italských ekonomů z konce 16. až začátku 19. století. — 270

*Daire, Louis François Eugène* (1798—1847) francouzský ekonom, vydával díla z oblasti politické ekonomie. — *303*

*Dante Alighieri* (1265—1321) největší italský básník; ve svém hlavním díle Božské komedii vykreslil obraz středověkého světa a člověka. — 24

*Davenant (D'Avenant), Charles* (1656 až 1714) anglický ekonom statistik, jeden z nejvýznamnějších merkantilistů. — *185*

*Davidson, Daniel Mitchell* anglický obchodník; když byly 1854 odhaleny jeho podvodné obchodní machinace, uprchl do ciziny. — *74*

*Disraeli (D'Israeli), Benjamin* (od 1876 *hrabě of Beaconsfield* (1804—1881) britský státník a spisovatel, vůdce toryů a později konzervativní strany; kancléř pokladu (1852, 1858 a 1859, 1866 až 1868); předseda vlády (1868, 1874 až 1880). — 401

*Dombasle, Christophe Joseph Alexandre Mathieu de* (1778—1843) francouzský agronom. — *280, 327*

*Donizetti, Gaetano* (1797—1848) italský hudební skladatel. — 24

*Dove, Patrick Edward* (1815—1873) anglický filozof a ekonom. — *160, 165*

*Dureau de la Malle, Adolphe Jules César* (1777—1857) francouzský básník a historik, překládal do francouzštiny římské autory; autor knihy o hospodářství Římanů. — 105

*Enfantin, Barthélemy Prosper (zvaný Père Enfantin)* (1796—1864) francouzský utopický socialista, stoupenec Saint-Simona; spolu s Bazardem vedl saintsimonovskou školu; od poloviny čtyřicátých let zastával vedoucí pozice v čelných kapitalistických podnicích. — *135*

*Engels, Bedřich* (1820—1895). — 5—7, 9—13, 15, 21, 26, 54, 74, 81, 111, 121, 123, 125, 135, 143, 149, 164, 172, 176, 222, 254, 290, 306, 322, 323, 372, 373, 386, 394, 399, 401, 413, 417, 421, 422, 430, 437, 439, *12, 14, 16, 31, 42, 57, 63, 67, 71, 81, 84, 87, 93, 99, 104, 107, 109, 118, 136, 195, 225, 248, 262, 292, 330, 397, 400*

*Engels, Friedrich* (1796—1860) otec Bedřicha Engelse, 1837 založil v Manchesteru a později s Ermenem v Engelskirchenu přádelnu bavlny Ermen & Engels; pietista. — *12*

*Epikuros* (341—270 př. n. l.) řecký materialistický filozof, představitel atomismu

helenistického období; proti Démokritovu fatalistickému determinismu hlásal svobodu ve filozofickém a etickém smyslu. — 318, *129*

*Fahrenheit, Gabriel Daniel* (1686—1736) německý fyzik, zkonstruoval lepší teploměr. — 97

*Fairbairn, sir William* (1789—1874) anglický továrník, inženýr a vynálezce. — 94

*Fawcett, Henry* (1833—1884) anglický ekonom, žák J. St. Milla; whig. — *156*

*Feller, Friedrich Ernst* (1800—1859) německý filolog, vydavatel četných slovníků. — 302

*Fireman, Peter* (nar. 1863) americký chemik a továrník; narodil se v Rusku, žil v Německu a USA. — 19, 20, 26

*Forcade, Eugène* (1820—1869) francouzský publicista, vulgární ekonom. — *357*, *358*

*Fourier, François Marie Charles* (1772 až 1837) francouzský utopický socialista. — *136*, *277*

*Francis, John* (1810—1866) anglický ekonom; zaměstnanec Anglické banky, psal její dějiny. — *133*, *134*

*Fuggerové* rodina augsburských obchodníků proslulá svým bohatstvím, hrála významnou roli v 15.—17. století. — *408*

*Fullarton, John* (1780—1849) anglický ekonom, autor prací o oběhu peněz a úvěru, odpůrce kvantitativní teorie peněz. — 389, 431—437, 441, 442, 7, *87*

*Gardner, Robert* majitel bavlnářské továrny v Manchesteru. — 396, *29*

*Garibaldi, Giuseppe* (1807—1882) italský revolucionář, demokrat, vůdce národně osvobozeneckého boje v Itálii. — 24

*Gilbart, James William* (1794—1863) anglický bankéř a ekonom, autor několika prací o bankovnictví. — 327, 347, 389, 391, *77*, *78*, *81*, *141*

*Gilchrist, Percy* anglický chemik a technik, spolu s Thomasem vynalezl nový způsob výroby oceli. — 75

*Glyn, George Grenfell* (od 1869) *baron Wolverton* (1824—1887) anglický bankéř, liberál, člen parlamentu, tajemník finančního úřadu. — *81*, *415*

*Greg, Robert Hyde* (1795—1875) anglický továrník, stoupenec svobodného obchodu, liberál. — 109

*Grey, sir George* (1799—1882) britský státník, whig; ministr vnitra (1846 až 1852, 1855—1858, 1861—1866), ministr kolonií (1854—1855). — 94

*Gurney, Samuel* (1786—1856) anglický bankéř, šéf londýnské diskontní banky Overend, Gurney & Co. (1825—1856). — 395, 397, 400, 404, *61*, *66*, *67*, *77*, *81*, *108*

*Hamilton, Robert* (1743—1829) skotský ekonom, fyzik a matematik. — 380

*Hardcastle Daniel* anglický spisovatel, autor knih o bankovnictví. — *82*, *141*

*Harrington, James* (1611—1677) anglický historik a publicista; ve svém utopickém díle Oceana, které vyšlo 1656 za anglické republiky, podává návrhy sociálních a politických reforem a líčí ideální společnost; podnikl četné bezúspěšné pokusy k realizaci těchto idejí. — 400

*Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (1770 až 1831) jeden z největších představitelů německé klasické filozofie a filozofie vůbec; objektivně idealistický dialektik „činné stránky", práce a společensko-historické praxe; jeho metafyzický systém absolutního ducha zahrnuje pohyb myšlení, přírody, dějin, společenského člověka a reflektujícího sebevědo-

mí; teoretický a ideologický rozpor mezi jeho systémem a metodou se projevil v boji o jeho filozofické dědictví a zejména se vznikem Marxova materialismu revoluční praxe. — 18, 51, *144*, *297*

*Heine, Heinrich* (1797—1856) významný německý básník a vášnivý nepřítel absolutismu a feudálně klerikální reakce; průkopník německé revolučně demokratické literatury; blízký přítel Marxovy rodiny. — *400*

*Henderson* v druhé polovině 19. století předseda blackburnského výboru péče o chudé. — 132

*Herrenschwand, Johann* (zv. *Jean*) (1728 až 1812) švýcarský ekonom. — *304*

*Heyd, Wilhelm* (1823—1906) německý historik, autor prací o dějinách obchodu ve středověku. — *408*

*Hirschvogelové* německá obchodní firma v 16. století. — *408*

*Hodgskin, Thomas* (1787—1869) anglický ekonom a publicista, představitel proletářského stanoviska vůči klasické buržoazní politické ekonomii; využíval Ricardovy teorie k obhajobě zájmů proletariátu; kritizoval kapitalismus z pozic utopického socialismu. — 375, 384

*Hodgson, Adam* anglický bankéř, ve čtyřicátých letech 19. století ředitel královské banky v Liverpoolu (Royal Bank of Liverpool). — 395, 396, *28*, *29*

*Höchstetterové* německá obchodní firma v 16. století. — *408*

*Horác (Quintus Horatius Flaccus)* (65—8 př. n. l.) významný římský básník. — 197, *148*

*Horner, Leonhard* (1785—1864) anglický geolog, 1833—1859 tovární inspektor, nepodplatitelný obhájce zájmů dělnické třídy. — 13, 94, 100, 124, 127

*Hubbard, John Gellinbrand* (1805—1889) anglický politik, konzervativec, člen parlamentu; jeden z ředitelů Anglické banky (1838). — 399, *69*, *81*, *87*, *109*, *120*

*Hüllmann, Karl Dietrich* (1765—1846) německý historik, autor prací o dějinách středověku. — 306, 308, *129*

*Hume, David* (1711—1776) skotský filozof, agnostik; historik a ekonom; přítel a rádce Adama Smitha; stoupenec kvantitativní teorie peněz; jako teoretický ekonom ještě merkantilista, v oblasti hospodářskopolitické stoupenec svobodného obchodu. — 363

*Chalmers, Thomas* (1780—1847) skotský teolog a ekonom, malthusovec. — 238, 423

*Chamberlen (Chamberlayne), Hugh* (1630 až 1720) anglický lékař a ekonom; koncem 17. století rozvířil agitaci pro založení zemědělské banky, v níž viděl prostředek k osvobození od lichvy. — *132*

*Chapman, David Barcly* anglický bankéř, v polovině 19. století spolumajitel londýnské diskontní banky Overend, Gurney & Co. — 413, *51*, *65*, *67*, *70—78*, *108*

*Cherbuliez, Antoine Elisée* (1797—1869) švýcarský ekonom, stoupenec Sismondiho, spojoval jeho teorii s prvky učení D. Ricarda. — 155

*Chevé, Charles François* (1813—1875) francouzský maloburžoazní publicista a sociolog. — 333

*Child, sir Josiah (Josias)* (1630—1699) anglický obchodník a ekonom, merkantilista. — 382, *133*, *134*

*Jakub I. Stuart* (1566—1625) král Velké Británie a Irska (1603—1625), jako *Jakub VI.* král skotský (1567—1625). — *140*

*Jevons, William Stanley* (1835—1882)

anglický ekonom a filozof, teoretik marginalismu. — 14

*Jindřich VIII.* (1491—1547) anglický král (1509—1547). — *140*

*Jiří III.* (1738—1820) král Velké Británie a Irska (1760—1820), kurfiřt a (od 1814) král hannoverský. — 381

*Johnston, James Finlay Weir* (1796—1855) anglický chemik, žák Berzeliův; pracoval hlavně v oboru zemědělské a průmyslové chemie. — *146, 194*

*Jones, Richard* (1790—1855) anglický ekonom; v jeho spisech se odráží obecný úpadek politické ekonomie v Anglii, i když v některých speciálních otázkách politické ekonomie překonal Ricarda. — 257, *280, 299*

*Kalvín, Jan (Calvin, Jean)* (1509—1564) náboženský reformátor, zakladatel jednoho z protestantských směrů — kalvinismu, který vyjadřoval zájmy buržoazie v době prvotní akumulace kapitálu. — *414*

*Karel Veliký* (742—814) francký král (768—800) a římský císař (800—814) — *128, 130, 304*

*Karel II.* (1630—1685) anglický král (1660 až 1685). — *133, 140*

*Kennedy, Primrose William* anglický bankéř, ředitel Skotské banky. — *64, 98*

*Kiesselbach, Wilhelm* německý historik a sociolog druhé poloviny 19. století. — 316

*Kincaid, sir John* (1787—1862) anglický úředník; od 1850 tovární a vězeňský inspektor. — 94

*Kinnenr, John G.* anglický spisovatel, psal o bankovnictví. — 426, *65*

*Laing, Samuel* (1780—1868) anglický politik a publicista, člen parlamentu a liberál, zastával vysoké funkce v anglických železničních společnostech. — *292*

*Lavergne, Louis Gabriele Léonce Guilhaud de* (1809—1880) francouzský politik a ekonom. — *158, 159*

*Law, John of Lauriston* (1671—1729) anglický ekonom a finančník; generální kontrolor financí ve Francii (1719 až 1720); pověstný svými spekulacemi s vydáváním papírových peněz, jež skončily obrovským krachem. — 424, *134*

*Leatham, William Henry* (1815—1889) anglický bankéř a politik, radikál, člen parlamentu. — 385

*Lexis, Wilhelm* (1837—1914) německý ekonom a statistik, univerzitní profesor. — 13, 14, 17

*Liebig, Justus von* (1803—1873) německý chemik, průkopník teoretické, zejména organické a analytické chemie a jejího využití v zemědělství. — *266, 289, 297, 328*

*Linguet, Simon Nicolas Henri* (1736—1794) francouzský advokát, publicista, historik a ekonom, odpůrce fyziokratů; kritizoval buržoazní svobody a kapitalistické vlastnické vztahy. — 89, *308*

*List, Friedrich* (1789—1846) německý buržoazní ekonom; odpůrce A. Smitha; hlasatel extrémního ochranářství. — *395*

*Lister, James* (nar. asi 1802) anglický bankéř, ředitel banky v Liverpoolu (Union Bank of Liverpool). — 397

*Locke, John* (1632—1704) anglický filozof, senzualista; buržoazní ekonom, kolísal mezi nominalistickou a monetární teorií peněz. — 349, *150*

*Loria, Achille* (1857—1943) italský sociolog a ekonom, vulgarizátor marxismu. — 21—24, *398—402, 406*

*Loyd* viz *Overstone, Samuel Jones Loyd*

*Ludvík XIV.* (1638—1715) francouzský král (1643—1715). — 105

*Luther, Martin* (1483—1546) významný

představitel reformace, zakladatel protestantismu (luteránství) v Německu; ideolog německého měšťanstva; za selské války 1524—1525 se postavil proti revolučním sedlákům; jeho literární dílo, zvláště překlad bible, mělo významný vliv na rozvoj jednotné německé spisovné řeči. — 320, 334, 379, 380, *131*, *141*, *408*

*Luzac, Elie* (1723—1796) holandský filozof, právník a ekonom. — 308

*Macaulay, Thomas Babington* (1800—1859) anglický historik a politik, whig, člen parlamentu. — *134*

*MacCulloch, John Ramsay* (1789—1864) skotský ekonom, vulgarizátor učení D. Ricarda, obhájce kapitalismu. — 70, 218, 231

*MacDonnell, John* anglický básník, guvernér Irské banky. — *65*

*Magó* (1. polovina 2. stol. př. n. l.) kartaginský autor nejrozsáhlejší starověké učebnice zemědělství (28 knih). — 371

*Malthus, Thomas Robert* (1766—1834) anglický duchovní a ekonom, ideolog zburžoaznělé pozemkové aristokracie, obhájce kapitalismu, tvůrce populační teorie, která ospravedlňovala bídu pracujících za kapitalismu. — 40, 42, 48, 50, 165, 186, 192, 381, *172*, *184*, *195*

*Manley, Thomas* (1628—1690) anglický spisovatel a ekonom, merkantilista. — *134*

*Maron, H.* německý spisovatel, psal o zemědělství. — *324*

*Marx, Karel* (1818—1883). — 5—7, 9—15, 17—26, 29, 31, 33, 38, 41, 43, 44, 48, 50, 54, 76, 80, 87, 96, 99, 131, 135, 139, 143, 153, 157, 171—173, 176, 177, 195, 224, 246, 254, 265, 290, 297, 306, 360, 370, 371, 413, 420, 430, *84*, *96*, *136*, *138*, *272*, *293*, *302*, *334*, *372*, *397—406*

*Massie, Joseph* (zemř. 1784) anglický ekonom, představitel klasické buržoazní politické ekonomie. — 321, 340, 345, 346, 349, 352, 363, *326*

*Maurer, Georg Ludwig von* (1790—1872) německý historik, studoval společenské zřízení starověkého a středověkého Německa. — 172

*Menger, Carl* (1840—1921) rakouský ekonom, zakladatel „rakouské školy" politické ekonomie; na místo objektivní hodnoty určené prací kladl „subjektivní hodnotu" určenou „mezním užitkem". — 14

*Meynert, Theodor Hermann* (1833—1892) rakouský lékař, profesor psychiatrie ve Vídni; první zkoumal anatomii mozku. — 6

*Mill John Stuart* (1806—1873) anglický ekonom, představitel pozitivismu; vulgarizoval učení D. Ricarda, hlásal harmonii mezi zájmy buržoazie a životními zájmy dělnické třídy; chtěl překonat rozpory kapitalismu reformou rozdělování společenského produktu. — 375, 383, *58*, *93*, *109*, *388*

*Mirabeau, Victor Riqueti, markýz de* (1715—1789) francouzský ekonom, fyziokrat. — *277*

*Molière, Jean Baptiste* (vl. jm. *Poquelin*) (1622—1673) velký francouzský dramatik. — *400*

*Mommsen, Theodor* (1817—1903) německý historik; napsal dějiny Říma. — 316, 371, *304*

*Moore, Samuel* (1830—1912) anglický právník, člen I. internacionály; přeložil do angličtiny Manifest Komunistické strany a první díl Kapitálu; přítel Marxe a Engelse. — 9

*Morgan, Lewis Henry* (1818—1881) americký etnolog, archeolog a historik pravěké společnosti. — 172

*Morris, James* guvernér Anglické banky (1848). — 400, 435, *12*, *16*, *103*

*Morton, John Chalmers* (1821— 1888) anglický agronom. — *157*

*Morton, John Lockhart* anglický agronom poloviny 19. století. — *156*, *199*

*Möser, Justus* (1720—1794) německý historik a publicista, hájil zájmy konzervativní německé buržoazie. — *308*

*Mounier, L.* francouzský historik poloviny 19. století, autor knihy o francouzském zemědělství. — *323*, *327*

*Müller, Adam Heinrich, rytíř von Nitterdorf* (1779—1829) německý publicista a ekonom, stoupenec tzv. romantické školy v politické ekonomii, která odpovídala zájmům feudální aristokracie; odpůrce Adama Smitha. — 344, 382, 383

*Murray, Robert* anglický bankéř, ředitel Irské banky (Provincial Bank of Ireland). — *65*

*Napoleon I. Bonaparte* (1769—1821) francouzský císař (1804—1814 a 1815). — *135*

*Nasmyth, James* (1808—1890) anglický inženýr, vynálezce parního bucharu. — 100

*Neave, Sheffield* guvernér Anglické banky (1858). — *17*, *63*

*Newman, Francis William* (1805—1897) anglický filolog a publicista, buržoazní radikál, autor prací o náboženství, politice a ekonomii. — *126*, *182*, *292*, *326*

*Newman, Samuel Philips* (1797—1842) americký filozof a ekonom. — 270

*Newmarch, William* (1820—1882) anglický ekonom a statistik. — *41*, *63*, *65*, *77*, *79*, *80*, *94*, *100*, *102*, *104—106*, *111*, *112*, *114—117*

*Norman, George Warde* (1793—1882) anglický ekonom, stoupenec „currency principle"; člen direktoria Anglické banky (1821—1872). — 401—403, 411, *86*, *88*

*North, sir Dudley* (1641—1691) anglický ekonom; jeden z prvních představitelů klasické buržoazní politické ekonomie. — 141, 150

*O'Conor, Charles* (1804—1884) americký právník a politik. — 372

*Odermann, Karl Gustav* (1815—1904) německý pedagog, autor učebnic o obchodě. — 302

*Opdyke, George* (1805—1880) americký podnikatel a ekonom. — 350, *193*

*Ord, William Miller* (1834—1902) anglický lékař. — 99

*Overstone, Samuel Jones Loyd, lord* (od 1860), *baron* (1796—1883), anglický bankéř a ekonom, stoupenec „currency principle". — 389, 403—406, 408—411, 413—417, *27*, *49*, *53*, *54*, *56—59*, *73*, *76*, *84*, *89—90*, *92*, *93*, *97*, *99*, *107*

*Ovidius (Publius Ovidius Naso)* (43 př. n. l. — asi 17 n. l.) významný římský básník. — *331*

*Owen, Robert* (1771—1858) anglický utopický socialista, jako kapitalista opustil svou třídu a přidal se na stranu dělnické třídy. — *135*, *136*

*Palmer, John Horsley* (1799—1858) anglický finančník, jeden z ředitelů (1811 až 1857) a guvernér Anglické banky (1830—1832). — *94*, *95*, *104*

*Palmerston, Henry John Temple, vikomt* (1784—1865) britský státník, zpočátku tory, od 1830 jeden z vůdců whigů (pravé křídlo); ministr zahraničních věcí (1830—1834, 1835—1841, 1846 až 1851), ministr vnitra (1852—1855), předseda vlády (1855—1858, 1859 až 1865). — 94, *154*

*Parmentier, Antoine Augustin* (1737—1813) francouzský agronom. — 105

*Passy, Hippolyte-Philibert* (1793—1880) francouzský vulgární ekonom, politik; za druhé republiky ministr financí. — *289, 298, 301, 303, 306*

*Paterson, William* (1658—1719) anglický obchodník, zakladatel Anglické a Skotské banky. — *134*

*Pease, Joseph* anglický bankéř. — 389, 401

*Pecqueur, Constantin* (1801—1887) francouzský ekonom a utopický socialista. — *139*

*Peel, sir Robert* (1788—1850) britský státník, vůdce umírněných toryů (peelovců); ministr vnitra (1822—1827, 1828 až 1830), předseda vlády (1834—1835, 1841—1846), za podpory liberálů prosadil zrušení obilních zákonů (1846). — *84—87*

*Péreire, Isaac* (1806—1880) francouzský bankéř, bonapartovec, poslanec Zákonodárného sboru; 1852 se svým bratrem Jacques Emilem založil akciovou banku Crédit mobilier — 424

*Péreire, Jacques Emile* (1800—1875) francouzský bankéř, 1825—1831 saint-simonovec, za druhého císařství bonapartovec; poslanec Zákonodárného sboru. — *136*

*Petty, sir William* (1623—1687) anglický ekonom a statistik, zakladatel klasické buržoazní politické ekonomie. — 340, *9, 185, 301, 302*

*Pilát Pontský* (zemř. asi 37) římský místodržitel v Judeji (26—36). — *356*

*Pindaros* (asi 522— asi 442 př. n. l.) řecký lyrik. — 372

*Pitt William* (mladší) (1759—1806) britský státník, tory, předseda vlády (1783 až 1801, 1804—1806). — 380—382

*Plinius (Gaius Plinius Secundus)* (starší) (23—79) římský přírodovědec, autor 37 knih Přírodních dějin. — 105

*Poppe, Johann Heinrich Moritz von* (1776 až 1854) profesor technologie v Tübingen, psal dějiny techniky. — 324

*Price, Richard* (1723—1791) anglický radikální publicista, ekonom a filozof, moralista. — 380—382, 384

*Proudhon, Pierre Joseph* (1809—1865) francouzský publicista, sociolog a ekonom, ideolog maloburžoazie, jeden z tvůrců teorie anarchismu. — 43, 333, 334, *138, 152, 357, 358*

*Quételet, Lambert Adolphe Jacques* (1796 až 1874) belgický vědec, statik, matematik a astronom; vytvořil teorii takzvaného „průměrného individua". — *374*

*Radcliffe, John Netten* (1826—1884) anglický lékař, čestný tajemník (1862 až 1871) a prezident Epidemiologické společnosti (Epidemiological Society) (1875 až 1877), zdravotní inspektor Tajné rady (1869—1883). — 99

*Ramsay, sir George* (1800—1871) anglický ekonom, jeden z posledních představitelů klasické buržoazní politické ekonomie. — 42, 48, 270, 348, 349, 365, 366, *287*

*Reden, Friedrich Wilhelm Otto Ludwig von* (1804—1857) německý statistik. — *9*

*Redgrave, Alexander* anglický tovární inspektor. — 102, 132, 133

*Rhodes, Cecil John* (1853—1902) britský politik v jižní Africe, předseda vlády Kapské kolonie (1890—1896), pro britskou koloniální říši organizoval uchvácení obrovských území v Africe; měl hlavní vinu na válce proti búrským republikám (1899—1902). — *415*

*Ricardo, David* (1772—1823) anglický ekonom, jeho dílo tvoří vrchol klasické

buržoazní politické ekonomie. — 13, 21, 42, 49, 70, 108, 115, 174, 178, 192, 196—198, 218, 220, 230, 234—236, 251, 313, 413, *84—86*, *175*, *176*, *184*, *196*, *203*, *205*, *268*, *277*, *291*, *331*, *355*, *367*

*Ritchie, Charles Thomson* (1838—1906) anglický státník a bankéř, prezident londýnské banky (Union Bank of London). — *80*

*Rodbertus (-Jagetzow), Johann Karl* (1805—1875) pruský pozemkový vlastník, ekonom, ideolog buržoazních junkerů; teoretik prusko-junkerského „státního socialismu". — 13, 136

*Rodwell, William* anglický bankéř. — *38*, *297*, *317*, *363*

*Roscher, Wilhelm Georg Friedrich* (1817 až 1894) německý vulgární ekonom, zakladatel starší historické školy v politické ekonomii v Německu; profesor na univerzitě v Lipsku. — 218, 296, 313, 383, *342*

*Rothschild, James, baron de* (1792—1868) šéf nejvýznamnějšího bankovního domu v Paříži. — *12*

*Roy, Henry* anglický lékař a ekonom. — 348, 350

*Rubichon, Maurice* (1766—1849) francouzský politik a ekonom. — *157*, *323*, *326*

*Russell, lord John* (1792—1878) britský státník, vůdce whigů, předseda vlády (1846—1852 a 1865—1866), ministr zahraničních věcí (1852—1853 a 1859 až 1865). — 400

*Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, hrabě de* (1760—1825) francouzský utopický socialista. — *135*, *136*, *138*, *139*

*Say, Jean Baptiste* (1767—1832) francouzský ekonom; systemizoval a vulgarizoval dílo Adama Smitha; založil vulgárně ekonomické učení o výrobních činitelích: půda, kapitál a práce jsou samostatné zdroje pro rentu, zisk a mzdu. — 270, *355*, *360*

*Senior, Nassau William* (1790—1864) anglický vulgární ekonom, obhájce kapitalismu; byl proti zkrácení pracovního dne. — 38, 48

*Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, hrabě of* (1801—1885) anglický politik, tory, od 1847 whig; ve čtyřicátých letech vůdce filantropického hnutí aristokracie za uzákonění desetihodinové pracovní doby. — *155*

*Shaw, George Bernard* (1856—1950) anglický spisovatel a dramatik; člen Fabiánské společnosti. — 14

*Schmidt, Conrad* (1865—1932) německý sociální demokrat, zpočátku stoupenec ekonomického učení K. Marxe, později revizionista. — 17—19, 21, 23, 26, *401*, *402*

*Siemens, Friedrich* (1826—1904) německý inženýr, žil v Anglii; 1856 zkonstruoval první regenerační pec, jíž později použil Martin k výrobě oceli. — 75

*Simon, sir John* (1816—1904) anglický lékař, jako člen Tajné rady provedl mnoho průzkumů zdravotního stavu a postavení anglického dělnictva. — 95—97, 99

*Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de* (1773—1842) švýcarský ekonom a historik; v době úpadku klasické buržoazní politické ekonomie vystoupil s maloburžoazní teorií; idealizoval malovýrobu. — *19*, *319*

*Smith, Adam* (1723—1790) nejvýznamnější anglický ekonom před Ricardem; zobecnil zkušenosti manufakturního období a vzniku kapitalistického továrního systému a dal klasické buržoazní politické ekonomii její rozvinutou podobu. — 139, 185, 186, 192, 207, 218, 231, 313, 317, 319, 369, 382, 425, *14*, *15*, *144*,

*287, 291—294, 304, 342, 351, 355, 356, 359*

*Smith, Edward* (asi 1818—1874) anglický lékař, odborný poradce a zmocněnec Tajné rady pro průzkum výživy obyvatelstva v dělnických obvodech. — 97

*Sombart, Werner* (1863—1941) německý ekonom mladší historické školy, katedrový socialista, později ideolog německého imperialismu; v posledních letech života se přiklonil k fašismu. — *400* až *402*

*Steuart (Stewart), sir James* (také pod jménem Denham) (1712—1780) anglický ekonom, jeden z posledních představitelů merkantilismu, který teoreticky systemizoval; odpůrce kvantitativní teorie peněz. — 351, *303*

*Stiebeling, George* americký statistik a maloburžoazní publicista, člen Socialistické dělnické strany Severní Ameriky; autor řady spisů o ekonomických a hospodářských otázkách. — 25, 26

*Storch, Heinrich Friedrich von* viz *Štorch, Andrej Karlovič*

*Štorch, Andrej Karlovič* (1766—1835) ruský ekonom, statistik a historik, vulgarizoval klasickou buržoazní politickou ekonomii; člen Akademie věd v Petrohradě. — 178, *183, 342, 360, 364*

*Thiers, Louis Adolphe* (1797—1877) francouzský historik a státník, ministr vnitra (1832 a 1834) předseda vlády (1836 a 1840), prezident republiky (1871 až 1873), kat Pařížské komuny. — *152*

*Thomas, Sidney Gilchrist* (1850—1885) anglický hutní inženýr; 1878 spolu s Percym Gilchristem vynalezl nový způsob výroby oceli. — 75, 94

*Thun, Alphons* (1853—1885) německý historik. — *407*

*Tocqueville, Alexis Clérel de* (1805—1859) francouzský historik a politik, legitimista, stoupenec konstituční monarchie. — *319*

*Tooke, Thomas* (1774—1858) anglický ekonom, kritizoval teorii peněz D. Ricarda. — 342, 346, 357, 358, 386, 389, 401, 421, 425—429, 432, 434, 441, *27, 64, 77, 87, 93, 103, 107, 323, 357*

*Torrens, Robert* (1780—1864) anglický ekonom, stoupenec „currency principle". — 42, 48, 108, 341, 342, *86*

*Tuckett, John Debell* (zemř. 1864) anglický publicista. — *132*

*Turgot, Anne Robert Jacques, baron de l'Aulne* (1727—1781) francouzský státník a ekonom, fyziokrat, žák Quesnaye; jako generální kontrolor financí (1774 až 1776) byl sesazen pro svou pokrokovou hospodářskou politiku. — *150*

*Turner, Charles* anglický obchodník. — 396, 400, *29*

*Twells, John* anglický bankéř. — *49, 50, 96*

*Ure, Andrew* (1778—1857) anglický chemik a ekonom, stoupenec svobodného obchodu. — 85, 106, 372

*Verri, Pietro* (1728—1797) italský ekonom, jeden z prvních kritiků fyziokratů. — 270

*Vinçard, Pierre Denis* (1820—1882) francouzský dělník a publicista; účastník revoluce 1848; aktivně pracoval v družstevním hnutí; autor prací o postavení dělnické třídy; člen I. internacionály. — *304*

*Vissering, Simon* (1818—1888) holandský statistik a vulgární ekonom. — 306, 308

*Vöhlinové* německá obchodní firma v 16. století. — *408*

*Wakefield, Edward Gibbon* (1796—1862) britský státník, koloniální politik a ekonom. — *277, 288*

*Walton, Alfred A.* (nar. 1816) představitel anglického demokratického hnutí, architekt, člen generální rady I. internacionály (1867—1870), autor knihy o dějinách anglického zemědělství. — *149*

*Weguelin, Thomas* anglický obchodník, člen parlamentu, liberál, guvernér Anglické banky (1857). — 432, *37*, *41*, *42*, *65*, *106*

*West, sir Edward* (1782—1828) anglický ekonom, jeden z představitelů klasické buržoazní politické ekonomie, rozpracovával otázky pozemkové renty. — 235, *184*

*Wilson, James* (1805—1860) anglický politik a ekonom, zakladatel a redaktor listu Economist; ministr financí (1853 až 1858), stoupenec svobodného obchodu, odpůrce kvantitativní teorie peněz. — 425, 432, *71*, *72*, *78*, *79*, *87*, *98*, *110—114* *116—118*

*Wilson-Patten, John* (1802—1892) anglický politik, tory, člen parlamentu. — 94

*Welserové* slavná obchodnická rodina v Augsburku, která v 15. století nabyla velkého bohatství. — *408*

*Wolf, Julius* (1862—1937) německý vulgární ekonom. — 20, 21, 24

*Wood, sir Charles*, (od 1866) *vikomt Halifax of Monk Bretton* (1800—1885) britský státník, whig, člen parlamentu; kancléř pokladu (1846—1852), ministr pro Indii (1859—1866), lord-strážce pečeti (1870—1874). — *90*, *115—117*

*Woolf, Artur* (1766—1837) anglický inženýr a vynálezce. — 101, 102

*Wright, J. Charles* anglický bankéř v polovině 19. století. — *64*, *67*

*Wylie, Alexander Henry* obchodník v Liverpoolu. — *58*, *89*, *90*

*Zwilchenbart, R.* švýcarský obchodník v Liverpoolu. — *12*

## POSTAVY Z MYTOLOGIE A KRÁSNÉ LITERATURY

*Bileam* postava ze Starého zákona, pohanský věštec, majitel mluvícího osla; odtud rčení: Bileamův osel = moudřejší svého pána. — *400*

*Dulcamara* postava z Donizettiho opery Nápoj lásky; šarlatán. — 24

*Ezechiel* postava ze Starého zákona; prorok. — 320

*Izaiáš* postava ze Starého zákona; prorok. — 320

*Leviathan* mořská obluda ze Starého zákona; netvor, velikán. — *150*

*Moloch* asyrský a fénický bůh přírody a tepla, uctívaný lidskými oběťmi; později symbol krutosti a všeničivé síly. — 382

*Prokrústés* v řecké mytologii loupežník, který k sobě zval pocestné; kladl je na své lože — delším usekával nohy, kratší násilně natahoval. — *408*

*Sganarell* postava z Molièrovy komedie Don Juan, prohnaný, vtipný, ale zbabělý sluha. — 24, 400

# VĚCNÝ REJSTŘÍK


absolutní renta — *249*, *269—291*
jako následek monopolní ceny — *277n.*, *290*
podstata absolutní renty — *290n.*
v extraktivním průmyslu — *291*
abstrakce
nesprávná — *365*
Afrika — *415*
agrárník — *248*
agronomie — *146*
mění úrodnost půdy — *289n.*
akcepty — 395
viz též směnky
akcie — 254, 388, 393, 423, 440, *20*
podvody s akciemi — 243
železniční akcie — 395, *28*, *113*, *414*
akciové společnosti — 257, 258, 374, 375, 419 a d., 420 a d.
akciový kapitál
vzrůst akciového kapitálu — 419, *414n.*
akční rychlost
úvěrů — *47n.*
akumulace (kapitálu) — 87, 112, 212, 213, 230, 236, 238, 241, 242, 248, 254, 257, 294, 383, *334n.*, *414*
co do hodnoty a užitné hodnoty — 242
kapitálu a peněžního kapitálu — *45*
nadměrná — 243
není úměrná míře zisku — 238, 257
peněžního kapitálu — 399, *12*, *19*, *27*, *42*, *46*
proces akumulace — 212, 241, 383, *45n.*
produktivního a zbožního kapitálu — 416, *41*, *42n.*
původní akumulace — *145*
skutečná akumulace — *42n.*, *46*
zápůjčního kapitálu — *21*, *37*, *47n.*
zrychlená — 294
a zvyšování produktivity — 212
Amerika — 26, 76, 81, 111, 120, 127, 321, 420, *33*, *91*, *100*, *117*, *148*, *409*, *414*
americká bavlna — 111, 120n.
americká občanská válka — 111, 127
otrokáři — *148*
poklady — 321
sčítání lidu — 26, 81
srov. Severní Amerika, Spojené státy
akcionáři
jejich hrabivost — 375
Amsterodamská směnná banka — 306
Angličané
v Indii — *313*
Anglie — 103, 122, 125, 209, 307, 316, 321, 395, 398, 399, 420, 432, *31n.*, *33n.*, *41*, *89*, *103*, *111n.*, *116*, *117*, *122*, *129*, *132*, *149*, *154*, *158n.*, *182*, *185*, *201*, *289*, *395*, *409*, *414*, *415*
anglická obchodní bilance — *122 a d.*
anglický obchodní kapitál — 316
anglický pachtýř — *154n.*
anglický průmyslový monopol — *31*, *41*
anglické zemědělství — *158n.*
bezplatný dovoz do Anglie — *116n.*
ceny obilí v Anglii — *184*
dějiny Anglie — 316
klasická země kapitalistického výrobního způsobu v zemědělství — *201*
obecní pozemky v Anglii — *289*
obchod — 322n.
pozemkové vlastnictví — 149, 153 a d.
pracovní den v Anglii — 209
tributy, jež plynou do Anglie — *116*
třídní rozvrstvení v Anglii — *395*
úroková sazba v Anglii a v Indii — *128*
zastavárny v Anglii — *132*

zprávy anglických továrních inspektorů — 122
Argentina — *248*
antagonismus
vztahů rozdělování — 237
viz též protiklad
antika (starověk) — 172, 319, 320, *125*, *126*, *145*, *304*, *322*, *346n.*
lichva — *126n.*
městské pospolitosti — *346*
obchod — 320
parcelové vlastnictví — *322*
rolnické hospodářství — *304*
svobodné soukromé pozemkové vlastnictví — *145*
Asie — 322n., *57*, *89*, *95*, *100*, *104*, *110*, *111*, *128*, *145*
obchod s Asií — 322, *100*
platební bilance Asie s Evropou a Amerikou — *104*
produkce — 321
směnečný kurs s Asií — *110*
svobodné soukromé vlastnictví v Asii — *145*
srov. Čína, Indie
Austrálie — *112*
ložiska zlata — *42*, *100*
banky — *123*

Babylón — *406*
Bank Restriction Act — *69*
banka, banky — 308, 310, 387 a d., 412, 413, *42*, *79n.*, *123*, *137n.*
akciové banky — 374, *414*
Amsterodamská banka — *133*
Anglická banka — 400n., 414, 416n., 433, 439, *79*, *81*, *91n.*, *95*, *150n.*, *177*
oběh jejích bankovek — 432, *60*, *65n.*
roztržení obou jejích oddělení — *95*
zisky Anglické banky — *81*
v Austrálii — *123*
bankovní soustava obsahuje sama o sobě
zrušení kapitalistické výroby — *137*
depozitní banky — *389*
Hamburská banka — *133*
Irská banka — *82*
oprávněné vydávat bankovky — 388
jako pokladník průmyslových kapitalistů — 307n., 387
poskytuje půjčky z peněz jiných lidí — 389n.
jako rozdělovač společenského kapitálu — 411
soukromé banky — *79n.*, *414*
v systému saint-simonovců — *138*
„tvoří" úvěr a kapitál — *79*
a úvěr — 388n.
viz též bankovní soustava
bankéř — 302, 411, *21*, *46*, *49*, *51*, *82n.*
„mravní důstojnost" bankéře — *83*
jako „spasitel" — *46*
bankéřský úvěr
a obchodní úvěr — 385, *36*
bankovky — 385n., 388, 402, 416n., 426 a d., 432 a d., 436n., 438n., 440n. *62n.*, *77*, *78n.*, *100*, *102*
emise bankovek — 437
emise bankovek a půjčka kapitálu — *77*
hromadění bankovek — *100*
krytí pro výměnu bankovek — *192*
jako kupní prostředek a platidlo — 441
množství bankovek v oběhu — *63n.*, *100*
oběh bankovek — 418, 433, 437, *60*, *64 a d.*, *78*, *109*
Anglické banky — 431n., 441, *60*, *65n.*, *100*
v Anglii — *64n.*
Francouzské banky — 418
a oběh směnek — *78*
nesměnitelné bankovky — *63*
směnitelnost bankovek — 437, *106*
a směnky — 385n., 388
soukromých bank — *79*
zákonem stanovené maximum emise bankovek v Anglické bance — 417

bankovní kapitál — 389, 440
součásti bankovního kapitálu — *7n.*
bankovní rezerva — *75*
viz kovový poklad
bankovní systém — *105*, *137*
jako forma vedení knih ve společenském měřítku — *137*
bankovní zákony z roku 1844—1845
Peelovy — 393, 400, 410, 415, *16*, *31*, *53*, *69*, *75*, *82n.*, *84n.*, 86, 91 a d., *95n.*, *98*, *99n.*, *100*
zastavení platnosti bankovního zákona — 393, 400, *69*, *75*, *92*, *99*
bankrot — 106, *35*
bavlna
bavlněný odpad — 103
bavlnová kalamita (1861—1865) — 121, 124—134
produkce americké a indické bavlny — 120n.
a přádelna bavlny — 80
Benátky, Benátčané — *132*, *407n.*, *409*
bělení — 109
bída — 131, 212
bilance, obchodní — *33n.*, *56n.*, *102*, *122 a d.*, *302*
anglická — *122 a d.*
a platební bilance — *33n.*, *56n.*, *102*
bill-broker — *16n.*, *38 a d.*
eskont směnky bill-brokerem — *38*, *80*
bimetalismus — 17
bohatství
hmotné — 343
meze bohatství — *141n.*
přeměna bohatství v kapitál — 212
společenské — *107n.*, *335*
společenská forma bohatství — *108*
burza — 301, 422, *413 a d.*
buržoazní společnost — *374*

Cařihrad — 324
cechy
středověké — 172, 324, *317*, *346*, *403*, *406*
celková hodnota ročního výrobku — *348n.*, *398n.*
celková práce — 56
celková pracovní doba — *163*
celková výrobní cena — *185*
celkový pracovní den — 384
celkový společenský kapitál — 45, 49, 54 a d., 203n., 216n., 259, 270, 275n., 277, 300, *350*, *354*
jeho kategorie — *349n.*, *358*
celkový kapitál a obchodní kapitál — 300n.
reprodukce celkového kapitálu — *350*
růst celkového kapitálu a míra zisku — 217
velikost jeho hodnoty — 49n., 206n.
celkový společenský výrobek — 157, *350n.*
v různých výrobních sférách — *163n.*
celkový zisk — 203
cena, ceny — 107n., 109 a d., 113, 118, 173n., 184, 194n., 219, 221n., 223n., 295n., 300n., 341n., 348, *32n.*, *161*, *165*, *173n.*, *183n.*, *193n.*, *317n.*, *322*, *376n.*, *404*
cenných papírů — 348
a hodnota — *404*
iracionální forma ceny — 341
jednotlivého zboží a celkového výrobku — 219n., 222, 223
mléka — *158*
obchodní — 300
a obrat obchodního kapitálu — 294 a d.
a poptávka a nabídka — 184n.
práce — *376n.*
produktů půdy a diferenciální renta — *184*
půdy — *165*, *193n.*
věcí, které nemají hodnotu — *161*, *193n.*
vliv obratu na cena — 221n.
zásob surovin — 113

zemědělských výrobků — *317n.*
zhroucení cen — *33*
zvyšování cen — 406
cena nákladů — 29n., 33n., 37n., 40n., 150, 154, 156, 159n., 166n., 200n., 325, *168, 170, 382n., 385n., 391n.*
jako daná veličina — *381*
individuální — *168*
kapitalistická — 36
její kategorie — 33, 36
rovnost cen nákladů jako základna konkurence kapitálových vkladů — 150
skutečná — 30, 33
její součásti — 34
a zisk — 30
cenné papíry — 348, 439, 7
ceny cenných papírů — 348
srov. akcie, státní papíry
centralizace — 234, 239, 281, 287, 422, *11, 82*
kapitálů — 422
obchodních nákladů — 281
peněžního majetku — *11*
a úvěrový systém — *82*
centrální banka
viz národní banky
církev — *142, 305*
církevní desátek — *305*
císařství, ve Francii, druhé — *135*
cla ze surovin — 109
srov. ochranná cla
Clearing Houses — 310, *60, 62, 75*
crédit gratuit — *138, 271*
crédit mobilier — *136, 139*
currency principle — 402, 435, *84, 86, 92, 95*
cyklus
v anglickém průmyslu — *41*
obchodní — 428
obratový — 120, 347
průmyslový — 123, 345, 347, 348n., 353, *26, 31, 36, 41n., 48, 51, 54, 66, 68, 106, 108, 349*
období průmyslového cyklu — 241n. 255, 293n., 430n., *27, 105*
technická základna průmyslového cyklu *31*
rozpínání nebo smršťování oběhu nezávisle na cyklu — 69n.
v textilním průmyslu — 123
trvání cyklu — *31*
vleklejší charakter cyklu — *31n.*

čeleď — *319*
Čína — 103, 128, 322, 391, *112*
činitelé oběhu
představy činitelů oběhu — 301n.
čistý důchod — *354n.*
čistý výnos — *354n.*
čistý zisk — 359
člověk
lidské potřeby — 180n.
a příroda — *340, 394*
přírodní síla člověka — *329*
uměle izolovaný — *394*

daně
daňový systém — *323*
pachtýř daní — *130*
placení daní a oběh — *68*
rozdělení daní — *175n.*
dědictví půdy
dělení dědictví půdy — *321, 323*
definice u Marxe — 19
dehtová barviva — 75, 104
dějiny
materialistické pojetí dějin — 22n., *400*
obchodního kapitálu — 312—325
pozemkové renty — *300—329*
úrokového kapitálu — *125—142*
dekapitalizace — 239
dělnické hnutí
mezinárodní — 5n.
dělnické obyvatelstvo — 236
dělnické strany — 5
dělník

absolutní zmenšování počtu dělníků — 255
obchodní námezdní dělník — 279, 283, 286
vlastníkem výrobních prostředků — 170 a d.
viz též námezdní dělník
deponování cenných papírů — 390n.
deprese — *28*, *36*, *105*, *118*
a dovoz drahých kovů — 105n., 119n.
viz též stagnace
despotismus — *248*
diferenciální renta — *167—174*, *178n.*, *181n.*, *183n.*, *186n.*, *198*, *248n.*, *258n.*, *260—266*, *268 a d.*, *273*, *275n.*, *321*, *338*
na nejhorší obdělávané půdě — *260 až 266*, *273*, *275*
při parcelovém vlastnictví — *320*
při přechodu k horší a lepší půdě — *177 a d.*, *180n.*, *184n.*
jako příčina stoupání cen — *358*
při stálé, stoupající a klesající ceně produktů půdy — *184*
a úrodnost — *338*
jako úrok z kapitálu vtěleného do půdy — *267n.*
a všeobecná výrobní cena — *172*
při zestátnění půdy — *186*
diferenciální renta I — *175—208*, *215*, *217*, *232*, *248n.*
základna a východisko diferenciální renty II — *199 a d.*, *201*, *206n.*, *215*, *248*
diferenciální renta II — *198—208*, *217*, *233*
při klesající výnosnosti postupných vkladů kapitálu — *203 a d.*
při klesající výrobní ceně — *217*
při stálé výrobní ceně — *209*
při stoupající výrobní ceně — *233*
dílna
a kancelář — 288, 291
dicsiplína
v kapitalistickém podniku — 88
diskont — 388, 390, 408, 413, 434, 437, *26*, *27*
diskontní míra — 407, *80*, *88n.*, *105*, *109*
a ceny zboží — *88*
zvýšení diskontní míry — *105*, *109*
disproporce
mezi výrobními odvětvími — 249
dividendy — 232, 254, 417, *123*
nepůsobí při vyrovnávání všeobecné míry zisku — *232*
divoch — *336*, *361*
a příroda — *336*
dlužník
a věřitel — *56*
doba oběhu — 47n., 75n., 85, 271, 292, *343*
jako negativní hranice tvorby hodnoty a nadhodnoty — *343*
výrobní doba a doba oběhu — 292
u zboží — 279
zkrácení doby oběhu — 84n.
dobytek — *195*, *286n.*, *405*
cenu dobytka uměle zvyšuje pozemkové vlastnictví — *287*
chov dobytka — 312, *144*, *158*, *200*, *286*, *287*, *318*, *323*
pasení dobytka na přírodních pastvinách — *195*
jako první peněžní zboží — *405*
doly, uhelné — 92
viz též hornictví
domácí společenství — *160*
domácký průmysl, venkovský — *312*, *323*
domy — *290*
pronajímání domů — *140*
stavba domů a pozemkové vlastnictví — *284*
doprava — 260, 270, 278, 279, 285, 289, 299, 312
dopravní dělníci — 289n.
dopravní náklady — 279, 285
dopravní prostředky — 299
převrat v dopravních prostředcích — 76

dopravní průmysl — 260, 270, 279, 312
dovoz
anglický — *115 a d.*
drahých kovů — *86*
nadměrný dovoz a nadměrný vývoz — *34*
zlata — 399
dozor — 83, 135, 370n., 372n., 376
mzda za dozor — 369, 376
náklady na dozor — 83
dozorčí rada — 375
drahé kovy — 306, 309, *56*, *85n.*, *100—124*, *137*
odliv a příliv drahých kovů — *100*
příliv drahých kovů — *118*
a směnečný kurs — *100—122*
odliv a příliv drahých kovů — *100*
spotřeba drahého kovu na přepychové předměty — *101n.*
úloha drahých kovů při organizované výrobě — *56*
jejich výroba — *306*, *100*, *118n.*,
vývoz a dovoz drahých kovů — *86*, *100*, *103n.*
jako základ úvěrnictví — *136*
znehodnocení drahých kovů v XVI. a XVII. stol. — *85*
viz též kovový poklad, zlato, stříbro
družstevní továrny dělníků — 373n., 422
držitel
a vlastník — *311*
důchod, důchody — 112, 189, 309, 425n., 427n., *42*, *43 a d.*, *116*, *330—346*, *349*, *359*, *395n.*
a akumulace peněžního kapitálu — *43n.*
celé společnosti — *354*
fond důchodů — 191
formy důchodu — 12, *366n.*, *374n.*, *379*, *387n.*
podřazenost nekapitalistického výrobního způsobu kapitalistické formě důchodu — *387*
se jeví jako tvůrce hodnoty — *384*
a kapitál — *363*
kapitalistů — *294*
z kapitálů umístěných v koloniích — *116*
a mzda — *371*
není složkou hodnoty zboží — *359n.*, *367*
peněžní forma důchodu — 426
přeměna kapitálu nebo důchodu v zápůjční kapitál — *42—44*
rozklad hodnoty zboží na tři důchody — *366n.*, *374n.*, *379*, *388*
rozložení nové hodnoty na důchody — *371*
součet hodnot tří důchodů — *349n.*
trojjediná formule důchodu — *332*
a třídy —*395n.*
zdroje důchodů — *332*, *341n.*
duševní produkce — 86

Egypt — *406*
egyptská bavlna — 134
elektricismus v politické ekonomii — *93*
ekonomie
klasická ekonomie — 313, *305*, *345*
o obchodním kapitálu — 313
o rentě — 297n.
vulgární ekonomie — 13n., 164, 192, 217, 364, 378, *91*, *333n.*, *346*, *379*, *400*
Enclosure Bills — *289*
eskont
viz diskont
Evropa — 147, *100*, *104*, *195*, *248*
evropský obchod — *100*
zemědělství — *195*
pachtýř a rolník — *248*
míra zisku — 147
její platební bilance s Asií — *104*
exkrementy výroby — 84, 103
srov. odpad
extenzivní hospodaření — *196n.*, *200*
extraktivní průmysl — 61, 105, 118, *279*, *291*
absolutní renta v extraktivním průmyslu — *291*

Fabiánská společnost — 14
faktor — *411*
faux frais výroby — *170*
fetiš kapitálu — 378, 384, *344*
srov. věc
feudalismus — 315, 319, 321, 322n., 324, 325, *127*, *143*, *146*, *302*, *307n.*, *315n.*, *387*, *410*
feudální pán (feudál) — 315, 319, *127*, *307*, *410*
feudální pozemkové vlastnictví — *143*, *146*
feudální výrobní způsob — 320n., 325, *387*
feudální zemědělství — 324
přechod od feudalismu ke kapitalismu — 322, 323, 324
zemědělské feudální společnosti — *302*
fiktivní kapitál — 385—398, *10*, *17*, *19*, *35*
fiktivní poptávka — 387
finanční aristokracie (finančníci) — 315n., 420n., *50*, *83*
nová — 420
fixní kapitál — 37, 38n., 39, 79, 82 a d., 87, 109, 119, 206, 219, 224, 228, 252, 257, 332, *148*, *299*, *324*
a cena výrobku — 109n.
— část konstantního kapitálu — 82, 257
masa fixního kapitálu — 82
a oběžný kapitál — 37n., 39, 79n., 331, *324*
opotřebování fixního kapitálu — 219
vtělený do půdy — *147*
a prodlužování pracovního dne — 81
relativní nadvýroba fixního kapitálu — 119n.
reprodukce fixního kapitálu — 82
flogiston — 43
fond
akumulační — *349*
k zabezpečení výměny bankovek za zlato — 436
forma — 48, *343n.*
forma zisku zahaluje pravou povahu nadhodnoty — *344*
zkostnatění formy nadhodnoty vůči její substanci — *344*
Francie — 101, 323, 422, *157n.*, *289*, *322*, *409*, *415*
druhy půdy — *289*
hedvábnický průmysl — 323
sedláci — *322*
zemědělští dělníci — *157*
franští rolníci — *130*
funkce
koupě a prodeje — 285
kovové rezervy v centrálních bankách — *102*, *106*
panování — 370
peněz jako platidla — *60*, *129n.*
fyziokraté — *135*, *277*, *302n.*
fyziologie — *280*

geologie — *280*

hadry — 110n.
hanza — *407n.*
hedvábnictví — 97, 104
hierarchie — *132*, *391*
historický a logický proces — *402*
hlad v letech 1846—1847 — 400
hlavní potravina — *144*, *287*
hnací síla — 100n.
hnojivo — 103, 118, *286*
hodnota — 30 a d., 45n., 49n., 82n., 109n., 113, 136n., 147, 152, 167, 171n., 199, 271n., 279n., 288, 301, 229, 404 a d., 416n., *55n.*, *84n.*, *163*, *164n.*, *185n.*, *262*, *267n.*, *278n.*, *280 a d.*, *321n.*, *343n.*, *348 a d.*, *353n.*, *356n.*, *359n.*, *363n.*, *371n.*, *374*, *379*, *388*, *399n.*, *401n.*, *402*, *404*, *405n.*, *413*
celkového kapitálu a nadhodnota — 49n.
a ceny — *404*

části hodnoty zálohovaného kapitálu — 36
falešná sociální hodnota — *186*
individuální — 173n., 175 a d.
kapitálu — 404 a d., 416n.
konstantního kapitálu — 33—34, 50, 82
v Marxově systému — *398n.*, *400*, *406*
a nadhodnota — 49n.
nová hodnota — 35, *358*, *402*
nově vyrobená hodnota — 70
peněz — 54, 138, 291, *84*
a ceny zboží — *84n.*
peníze jako samostatná forma hodnoty — *55*
pokles hodnoty a její vzestup — 111n.
pracovní síly — 197, 262, *372*
jako prius výrobních cen — 172
půdy — *165*
přeměna hodnot ve výrobní ceny — 151—167, *413*
realizace hodnoty — 288, 330
ročního výrobku — *348n.*, *353*
směna za hodnotu — *173n.*, *402*
společenská hodnota — 175
spotřebovaných výrobních prostředků — 34
surovin — rostoucí součást hodnoty zboží — 109n.
těžištěm ceny — 173
uchování staré hodnoty ve výrobku — *350*, *358*
určení hodnoty prací — *268*
uskladněných surovin — 113
tvorba hodnoty — 271
velikost hodnoty celkového kapitálu — 49
výrobku — 34
a výrobní cena — 159, 168, *163*, *278n.*, *282n.*, *321*, *374*
a výrobní cena zemědělských výrobků — *280 a d.*
vzestup a pokles hodnoty kapitálu — 111, 114 a d.
hodnota zboží — 30, 33, 34, 137n., 147, *357*, *359*, *366n.*, *373n.*, *374n.*, *379*, *381n.*
pojetí hodnoty zboží jako složení tří důchodů — *359 a d.*, *374n.*, *379*, *381n.*
rozpad hodnoty zboží na mzdu, zisk a rentu — *356*, *364*, *374n.*, *379*, *388*
její součásti — 84
vyrovnávání hodnot zboží na výrobní ceny — *373n.*
srov. též výrobní cena
hodnotová veličina — 49, 213, *107*, *381n.*
rozpad dané hodnotové veličiny na tři části — *381n.*
stejná hodnotová veličina představuje stále větší masu užitných hodnot — 213
hodnotové složení kapitálu — 54, 74, 142, *285*
Holandsko, Holanďané — 295n., 308, 317, 321, *133*, *409n.*
hornictví (doly) — 118, 312, *167*, *174*, *272*, *279*, *286*, *292*, *294*, *407*
důlní průmysl — *279*, *286*
důlní renta — *272*, *293n.*
mzda v některých dolech — *93*
produkt dolů — *167*
hrubý důchod — *354n.*
hrubý výnos — 357n.
hrubý zisk — 351, 360, 362n.
dělení hrubého zisku — 360 a d., 364
hypotéky — 440, *214*, *321n.*, *326n.*

chemie — 129, *280*
chemický průmysl — 103, 104, *414*
chemické složení pozemků — *176—177*, *289*
chov ovcí — *318*
chudinské zákonodárství v Anglii — 133n., *155*
chudoba
a omezená spotřeba za kapitalismu — *26*

Indie — 76, 120, 127n., 131, 134, 209, 322, 392, 398, 404n., *115n.*, *123*, *248*, *304*, *308*, *313*, *388*, *408*, *409*

Angličané v Indii — *313*
drobní indičtí rolníci — *308*
indická bavlna — 120, 131, 134
indické komunistické občiny — *248*, *304*, *308*, *388*
indický trh — 128, 398
indičtí rolníci — *248*
konsignace do Indie — 392
odesílání drahých kovů do Indie — *111*
tribut Indie placený Anglii — *123*
zpřístupnění indických zdrojů železnicemi — 127
Irsko — 103, 120, 125, *65*, *153*, *154*, *156*
jednolibrové bankovky v Irsku — *64*
pěstování lnu v Irsku — 120, 126
strojová výroba lněné příze v Irsku — 125
zákonodárství — *154*
Itálie — 24, 324, *305*, *323*, *408*, *409*

Janov — 317n., *132*, *407*, *409*
meziobchod Janovanů — 317n.
Japonsko — 103
jev, jevové formy — 46n., 50, 183n., 202n., 301, *297*, *333*

kácení lesa — *287*
Kalifornie
kalifornská ložiska zlata — *42*, *100*
kamenolomy — 291
Kanada
banky v Kanadě — *123*
kancelář — 288 a d.
kapitál — 38, 47n., 111n., 115n., 135n., 140n., 159n., 168n., 189n., 201n., 211n., 230n., 241n., 243n., 246n., 248n., 265n., 280n., 299n., 313n., 315, 330n., 332n., 334n., 341, 342, 353n., 362n., 370, 371n., 377n., 380n., 383n., 409, 412n., 414n., 421n., 425—443, *19—27*, *36*, *76n.*, *107*, *110*, *128*, *271n.*, *289*, *317*, *330*, *336n.*, *339n.*, *342n.*, *389n.*
jako automat — 381
celkový společenský kapitál — 162, 203, 260, *354*
dělení společenského kapitálu na průmyslový a obchodní — 267
dodatečný kapitál — 212, 244, 353
a důchod — *389*
historicky nejstarší volná forma existence kapitálu — 313
z hlediska bankéře — 439n.
se jeví jako nositel produktivity práce — 48, *342n.*
minimum nutného kapitálu — 243, 254, *200n.*, *230*
a nadpráce — *342*
nadvýroba kapitálu — 248
nástup kapitálu do zemědělství — *317*
nedostatek kapitálu — 442, *19*, *26*, *31*
nový kapitál, jeho tvorba — 242
oběživo a kapitál — 425—443, *77*
par excellence — 363
peněžní forma kapitálu — 425n.
a peníze — 412n., 415, 434, 441n.
periodické znehodnocování daného kapitálu — 242
použitý a vynaložený — 38
povaha kapitálu — 111
a pozemkové vlastnictví — *271n.*
a práce — 373
v procesu oběhu se projevuje jen jako zboží nebo peníze — 332, 442
proces jeho vzniku — 325, *128n.*
proudící (floating capital) — *37*
průměrné společenské složení kapitálu — 334
přeměna dodatečného bohatství v kapitál — 212
přeměna kapitálu nebo důchodu v zápůjční kapitál — *42—44*
půjčka platidel a půjčka kapitálu — 412n., 437 a d., *76n.*
původ kapitálu — 422, *128n.*
skutečný — 440
složení kapitálu — 73, 80n., 137, 139,

142n., 148, 159, 168, 206, 219, 241, *279n.*
z fixního a oběžného kapitálu — 148n.
nízké — 160
organické — 143, *279*
průměrného společenského kapitálu — 160, 167, 169, *279*
střední — 168n.
technické — 142
srov. hodnotové složení
ve velkém průmyslu — 81
vyšší — 241
v zemědělství — *279—280*
jeho společenská moc — 189n.
starý a nový — 112, 117, 118, 140n., 244n.
stěhování kapitálu sem a tam — 202, 353n.
jako takový se stává zbožím — 327, 330, 335, 341, 377
tvorba kapitálu — 241, 251
úrokový — 369
užitná hodnota peněz jako kapitálu — 340
vázání a uvolňování kapitálu — 111n.
jako věc — 378, 379, *330n.*
velký — 251
vložený do oběhu — 300
a výrobní prostředky — *339n.*
a výrobní vztahy — *330n.*
vyřazení kapitálu — 245
vzestup a pokles hodnoty kapitálu — 111n., 115 a d.
zálohovaný — 280n., 342
a zboží — 404
jako zdroj důchodu — *338*
zhodnocování kapitálu — 239—242, 342
změna ve velikosti kapitálu a míra zisku — 136 a d.
zničení kapitálu — 245, 247n.
kapitalizace — *10*
pozemkové renty — *151*, *174*, *192*, *322*
kapitalista — 120, 203, 253, 330, 333, 357, 366n., 369, 372n., 410, *144n.*, *146*, *272*, *315*, *395*
jako „dělník" — 366, 371
jako funkcionář výroby je zbytečný — 373, 374
individuální obchodní zdatnost kapitalisty — 135, 204
jeho moc ve výrobním procesu — *391*
jeho „odříkání" — 422
pověra kapitalisty — 121
jako prodavač — 330
průmyslový — 333n., 358, *146*
sám majitelem půdy — *272n.*
vědomí kapitalisty — 203, 369
v zemědělství — *143n.*, *315n.*
kapitalistická výroba — 91, 122, 140, 188n., 203, 212, 216, 242n., 258, 312n., 315n., 317n., 346, 423, *108*, *186*
duch kapitalistické výroby — 121
hranice kapitalistické výroby — 242, 248n., 250, 255, *47*
a kovová hranice — *109*
krach kapitalistické výroby — 239
nahrazení kapitalistické výroby sdružením — *186*
plodí bídu obyvatelstva — 212
protikladný charakter kapitalistické výroby — 423
rozvoj kapitalistické výroby — 203, 209, *345*
tři hlavní skutečnosti kapitalistické výroby — 258n.
a užitná hodnota — 189, *108*
všeobecný rozbor kapitalistické výroby — 140
kapitalistický výrobní způsob — 29, 189n., 207, 217, 232, 237, 241, 249, 255, 298, 299n., 320, 321, 363, 372n., 385, 421, 423, *144*, *145*, *147*, *164*, *200n.*, *365*, *390n.*
charakteristické rysy kapitalistického výrobního způsobu — *390n.*

pokrok kapitalistického výrobního způsobu — 190, 232
přechod od feudálního způsobu výroby ke kapitalistickému — 322
rozbor kapitalistického výrobního způsobu — 239, 249
rozvoj kapitalistického výrobního způsobu — 216n., 292, 299n.
výsledky kapitalistického výrobního způsobu — *145n.*
v zemědělství — *144*, *147*, *164*, *201*
zmocňuje se nejdříve chovu dobytka — *200*
zrušení (překonání) kapitalistického výrobního způsobu — 421n., *365*
kapitalistický vztah — 47n., 89, 377, 384
zastírání kapitalistického vztahu — 48, 89
zvnějšňování kapitalistického vztahu — 377
kapitálová hodnota
zvětšení dané kapitálové hodnoty — 240
kartely — 121, 419n.
Kartágo — 320n., *304n.*
kategorie
kapitalistického výrobního způsobu — 33, *342*
celkového společenského kapitálu — *351 a d.*, *358*
katolicismus — *124*, *132*
kmeny
zemědělské — *160*
koloběh
kapitálu — 333
obchodního kapitálu — 265
obchodního úvěru — *22*
úrokové míry za průmyslového cyklu — 345
koloniální systém — 318, 321
kolonie — 320, *122n.*, *196*, *200*, *277n.*, *322*
diferenciální renta v koloniích — *176*
důchod z kapitálů umístěných v koloniích — *116*
míra zisku v koloniích — 230
úrodnost půdy v koloniích — *194*
zemědělské — *276n.*
kolonizace — *415*
kolonisté — *161*, *214*, *276n.*
kompenzační důvody
při vyrovnávání na všeobecnou míru zisku — 170, 201, 203, 369
zdánlivě vytvářejí sám zisk — 204
komunikace — *288*
komunismus (socialismus) — 88, 121n., 181n., 255n., 420n., 422n., *186*, *295*, *334n.*, *364n.*, *387*
akciové společnosti jako přechodný stupeň ke komunismu — 420, 422
družstevní továrny dělníků jako přechodné formy mezi kapitalistickým způsobem výroby a komunismem — 422n.
a hodnota zemědělských výrobků — *186*
indický komunismus — *248n.*
kapitalistická pracovní disciplína je za komunismu zbytečná — 88
kontrola zemědělské výroby v komunismu — 121
materiální základy komunismu — 423n.
omezování doby věnované materiální práci za komunismu — *336*
přirozený komunismus — *248n.*, *346*, *388*, *403*
u Peruánců — *388*
ruský — *248n.*
soukromé vlastnictví z hlediska komunismu — *211*
společenská potřeba a rozdělení společenské pracovní doby za komunismu — 182
úprava pracovní doby a rozdělování společenské práce za komunismu — *365*
a určování hodnoty — *365*
vytváření výrobních podmínek pro komunismus — 256
zrušení diferenciální renty za komunismu — *186n.*

zrušení kategorií nutná práce a nadpráce za komunismu — *387*
zrušení mzdy za komunismu — *387*
koncentrace — 83n., 86, 91, 95n., 212, 234, 243, 255, 257, 285, 348, 353, 419, 436, *42*, *60*, *126*, *199*
dělníků — 86
kapitálu — 91, 212, 234, 243, *199*
národního rezervního fondu — 436
v obchodním podniku — 285
peněžního kapitálu — *126*
plateb — *60*
půjčování peněz v bankách — *42*
úvěrnictví — 352, *42n.*
výrobních prostředků — 84n., 95n., 258, 419
konfekce — 99n.
konkurence — 19, 30, 41, 47, 91 a d., 111, 114, 119, 120, 150, 154, 168—193, 202 a d., 218, 224n., 245, 257, 277, 300, 301n., 343n., 349n., 353, 354, *143*, *171*, *214*, *278*, *290*, *366—387*
mezi dělníky — 170
hledisko konkurence — *214*
kapitálů — 150, 175, 230, 300, 302, 420, *143*, *171*
kapitalistů — 353
v konkurenci se všechno jeví převráceně — 202
mezi kupujícími — 179
a míra zisku — *377*
mezi pozemkovými vlastníky — *278*
pozemků — *290*
mezi půjčovateli a vypůjčovateli — 345
na světovém trhu — 111, 120
svobodná (volná) konkurence — 255, 459, *161*
konkurenční boj — 164, 237, 244
konsignace — 126, 392
konstantní kapitál — 36, 45n., 50, 61, 65, 73, 82—102, 107, 118n., 142n., 166n., 228n., 240, 252, 257, 267, 286n., 351n., 358, 359n., 361n., 363n., 365n., 367n., 373n.
fixní konstantní kapitál — 257
hodnota konstantního kapitálu — 82
a nadhodnota — 49
nahrazování konstantního kapitálu — *349*, *360n.*, *363*
obchodníka — 267, 286—287
používání konstantního kapitálu je levnější než používání variabilního kapitálu — *213*
rozvoj konstantního kapitálu — 228, 240
jako ukazatel množství výrobních prostředků, které pracovní síla uvádí do pohybu — 142
úspory při jeho používání — 65, 82—102, 107, 373
a variabilní kapitál — 36, *357n.*
vázání nebo uvolňování konstantního kapitálu — 117n.
vzrůst konstantního kapitálu — 82
zálohování konstantního kapitálu — 45
v zemědělství — 118
zlevňování prvků konstantního kapitálu — 228n.
kontrola
kapitalistická kontrola výroby surovin — 121
sdružených výrobců — 122, 181n.
kooperace — 83, 86, 95, 105n., 258, 373, *170n.*
korporativní zřízení — *346*
kostnatění a krystalizování forem — 363, *343*, *363*
koupě — 270, 278n., 284, 330, 335n., 341n., 356, 412
a prodej — 176, 189, 284, 333, 428n.
kov
obchod s pruty drahých kovů — 307, 308n., 387
odliv kovu — *104n.*, *106*, *109*
pro neúrodu — *106*
jako předchůdce krize — *104n.*

kovová rezerva (kovový poklad) — 416, *58, 76, 95, 98, 101, 102, 106n.*
decentralizace národního kovového pokladu — *95*
funkce kovové rezervy v centrálních bankách — *101 a d., 106*
snížení kovové rezervy na minimum — *107*
kovový poklad
viz kovová rezerva
krach — 194, 392n., 397, 436, *103n.*
období před krachem — *105*
v roce 1839 — *103*
v roce 1847 — *103n.*
v roce 1857 — 393, *103n.*
krejčovství — 97n.
krize — 76, 192, 241n., 244, 246n., 258, 294, 347n., 396n., 401, 404n., 411, 415, 423, 440, *25n., 33n., 52, 55, 66n., 85, 91, 92n., 96, 100, 103, 104, 105, 107, 124, 414*
běžná teorie krizí — *55*
konečná příčina všech skutečných krizí — *26*
období krize — 431
obchodní — 349, *85*
a odliv kovu — *104n.*
ohniska krizí — 76
periodické — 255
a platidlo — *67*
v roce 1825 — 76, *85, 92, 103*
v roce 1836 — *85*
v roce 1837 — *91, 103*
v roce 1847—1848 — 76, 397n., 405, *27 a d., 124*
v roce 1857 — 76, *34, 92, 96, 100*
v roce 1866 — *414*
v roce 1867 — *31*
tvorba pokladu u bank za krize — 401
úroková míra v době krize — 346n., *52, 92*
vlnařského průmyslu v roce 1857 — 123
výrobního procesu — 242
zbožní kapitál v době krize — *35*
kuliové — 230
kupec (kupující) — 330, 340
a prodavač — 187
kupní prostředek — 425n.
a platidlo — 441n.
kvalita
a kvantita — 351, 358 a d., 361 a d.

latifundie
starořímské — *304*
len — 103, 120, 126, 127
lesy — *146, 287, 291*
Levanta — *408*
lhostejnost
dělníka k obsahu jeho práce — 189n.
lid
protiklad mezi vládou a masou lidu — 370
„lidová banka"
Proudhonova — 43
lidové vyučování — 290
lichva — 43, 209, 379, *125n., 128n., 140n., 317, 326*
lichvářská logika — 406
a malorolnická výroba — *130, 326*
revoluční působení lichvy — *128n.*
a vytváření předpokladů pro průmyslový kapitál — *140*
lichvářský kapitál — *125n., 129, 131n., 404, 410*
formy lichvářského kapitálu — *125n.*
ochromuje výrobní síly — *127*
a úrokový kapitál — *131*
lichvářský úrok
a moderní úroková sazba — *127*
literatura
mezinárodní socialistická — 5
little shilling man — *76, 96*
lnářský průmysl — 125, 126
lodní plavba — 300
logika
milionáře — 406

lichváře — 406
logický a historický proces — 402
Lombardie — 96
lombardní operace — 388, 437
lov — *160*

makléř, směnečný — *17*
srov. bill-broker
maloobchod — 277, 425n., *410*
Malá Asie — *408*
malorolník — 122, 314, *143*, *161*, *315*, *325n.*, *386*
a lichva — *326*
malovýroba
v zemědělství — *126*, *146*, *321*, *327n.*
malthusiánství — *195*
manufaktura — 312, *412*
manufakturní období — 321
marka — *146*, *407*, *408*
matematika — 9n., 18, 53
mechanický stav
v bavlnářském průmyslu — 109
mechanismus, převodový — 84, 102
měna
dvojí měna — 308
merkantilní systém — 325, *302*, *303*
národní charakter merkantilního systému — *303*
město — 320, *316*
oddělení města od venkova — 320
a venkov — *316*, *328n.*
metamorfóza — 187, 261n., 263n., 267, 270n., 291, 295, 304, 310, 314, 329, 332, 418
průmyslového kapitálu — 291, 418
zboží — 187, 262n., 270n., 291, 314, 329, 332, 418
zbožního kapitálu — 261, 264n., 266, 272, 294
mezinárodní dělnické hnutí — 5n.
mezinárodní oběh — 307, 434
mezinárodní oběživo a platidlo — 436
mezinárodní platby — 307
meziobchod — 316n.,
mimořádný výrobek
dvojí význam tohoto výrazu — srov. nadvýrobek
mimořádný zisk — 17, 23, 54, 168, 192, 193, 251, 347, *168n.*, *169 a d.*, *172*, *173 a d.*, *198*, *201*, *258*, *275*, *412*
existoval by, i kdyby neexistovalo pozemkové vlastnictví — *173n.*
míra mimořádného zisku — *217n.*, *226*, *228*, *234*
přeměna mimořádného zisku v pozemkovou rentu — *143*, *173n.*, *175n.*, *198n.*, *230*, *258*
připadá podle okolností pachtýři — *275*
jako rozdíl mezi produkty dvou stejných množství kapitálu a práce — *175*
jako substance renty — *198n.*
určen velikostí provozního kapitálu — *199*
vzniklý kolísáním tržní ceny — *169n.*
vzniklý tím, že kapitál používá monopolizované přírodní síly — *169 a d.*, *171*
mince — 425
místní — 307
míra hodnoty — *405n.*
míra nadhodnoty — 9, 45n., 49n., 51, 61n., 65n., 68n., 73n., 107, 108, 116 a d., 139n., 163, 191, 199, 205n., 208n., 226n., 256, 297
kvantitativní rozdíl mezi mírou nadhodnoty a mírou zisku — 163n., 227
a nadhodnota — 227
národní míry nadhodnoty — 140, 148, 208n.
poměr míry zisku k míře nadhodnoty — 9, 51, 53, 73n.
v různých zemích — 140
stoupající míra nadhodnoty — 209, 227
stoupající míra nadhodnoty při klesající mase nadhodnoty — 227
změny ve velikosti míry nadhodnoty — 72

míra renty — 235, *186*, *190n.*, *192*, *295*
sestupná tendence míry renty — 235
a množství renty — *296 a d.*
klasické ekonomie a míře renty — *297*
míra zisku — 9, 23n., 25n., 41, 45 a d., 53—82, 84, 88n., 90, 107—111, 112, 117, 135n., 137n., 140, 147 a d., 154, 157 a d., 162n., 169n., 174, 199, 206—224, 228, 232n., 235n., 250n., 275, 276n., 286n., 298, 299n., 345n., 351, 353n., 383n., 405, 408, 420, *51n.*, *179n.*, *204n.*, *262*, *316*, *368*, *377n.*, *398*, *408 a d.*, *411*, *412n.*
v asijské zemi — 147
a cena suroviny — 107—111, 112, 135
— hybná síla kapitalistické výroby — 251
a jakost suroviny — 87
kolísání míry zisku nezávisle na složení kapitálu — 137
a konkurence — *377*
a masa zisku — 228
a renta — *180*, *316n.*
rozdílnost měr zisku — 135n., 170, 203
rozdíly v mírách zisku v různých zemích — 147—148
rozhoduje o omezení a rozšíření výroby — 250
v různých výrobních sférách — 96, 135n., 141, 148, 154, 158—159, 162, 169, 206
sestupná tendence míry zisku — 206 až 224
ve středověku — *317*
určení míry zisku — 74
a úroková míra — 345n., 352, 405, *51*
vliv obratu na míru zisku — 75—81, 221n.
všeobecná míra zisku — 23, 41, 158 a d., 162n.. 169n., 174, 199n., 206, 275, 277, 297n., 298, 300, 302, 345, 353, 420
výpočetní míry zisku — 220n.
vypočítaná za určité období obratu — 220n.
a vzestup mzdy — 232
vzestup míry zisku — 86n., 91, 137
zákon hodnoty a míra zisku — *397—413*
mlýny — 105n.
modistky a švadlenky — 98n.
monetární systém — *74*, *107*, *124*, *302*
Mongolové — *409*
monopol — 120, 190n., 192, 218, 295, 302, 317, 421, *146*, *153*, *165*, *171n.*, *272*, *274*, *277*, *283*, *292*, *301*, *374n.*
majitele přírodní síly — *171n.*, *292*
meziobchodu — 317
náhodný — 171
a pozemkové vlastnictví — *145n.*, *153*, *272*, *274*, *277*, *283*, *301*
na půdu — *165*
přirozený — 173
umělý nebo přirozený — 173, *374*
na výrobu surovin — 120
monopolizace přírodních sil — *170*
monopolisté — 295, *408*
monopolní cena — *277n.*, *282*, *284*, *287*, *290n.*, *325*, *347*, *364*, *374n.*,
hranice monopolní ceny — *374*
nezávislá — *294*
vlastní — *278*, *284*, *287*
renta jako pouhá monopolní cena — *290*
monopolní renta — *347*
monopolní zisk — *408*
Monts-de-piété — *132*
morální opotřebování — 114n.
mořenové barvivo — 75
motory — 83
mouka
v bavlnářském průmyslu — 109n.
mrhání — 90n., 93, 102n., *328*
individuálním vývojem — 93
lidmi — 91, 93
silami půdy — *328n.*
životem a zdravím dělníka — 90
mzda — 55n., 61n., 67, 69n., 73, 82, 107n., 109, 128n., 131, 132n., 174, 191, 194 až 198, 213, 228, 238, 246, 286, 288, 290, 343n., 351, 371, 372, 431, *9n.*, *52*, *93*,

*153n.*, *155n.*, *292*, *330*, *332*, *337 a d.*, *347n.*, *367n.*, *369*, *371n.*, *374*, *375*, *379*, *380*, *382n.*, *383n.*, *395*
boj o mzdy — 132, *292*
dějiny mzdy v XIX. stol. — *155n.*
fyzické minimum mzdy — *155*, *262*, *321*, *372n.*
hranice mzdy — *372*
jako tvůrce hodnoty — *383*
od kusu (úkolová mzda) — 87, 130
za kvalifikovanou práci — 372
minimální hranice mzdy — 262, 373, *155*
a nadhodnota — 351
nízká mzda — 238
obchodních dělníků — 286
pokles mzdy — 197, *380*
považovaná za úrok — *9n.*
a produktivní síla práce — 213
snížení mzdy — 73, 109, 129n., 131, 132n., 191, 246, 290, *155n.*
za správu — 373
srážka ze mzdy — 131, 174
srážka ze mzdy v podobě pozemkové renty — *153 a d.*
stlačování mzdy pod hodnotu pracovní síly — 227, *155n.*
tendence k poklesu obchodní mzdy — 290
a úroková sazba — *53*
vliv surovin na mzdu — 128n.
výplaty mzdy v bankovkách — *93*
a výrobní cena — 194—198
vyšší mzda není nikdy příčinou vyššího zisku — *53*
vyšší mzda není příčinou změny v hodnotě zboží — 370
vzestup mzdy — 429
základna ohraničení důchodů — *371n.*
zemědělských nádeníků — *156*
a zisk a renta — *353n.*, *379*, *383n.*
zvýšení mzdy — 174n., 194, 195n., *368n.*, *380n.*
nabídka — 173n., 176n., 179n., 188
peněžního kapitálu — 407n.
a poptávka — 342n., *399n.*
surovin — 119
srov. poptávka
nábytkářství — 323
nadbytek
peněz — *124*
kapitálu — 234, 243
průmyslového kapitálu — *30n.*, *32n.*
zápůjčního kapitálu — *36*
srov. plethora
nádeník
zemědělský — *315*
nadhodnota — 14, 20n., 38n., 40n., 45 až 53, 69, 75, 82n., 84n., 135, 157n., 167, 168n., 171, 191, 216, 236n., 250, 270 a d., 277n., 282n., 283n., 289n., 297n., 302, 326n., 330, 331, 333, 342, 351, 367n., 384, *161n.*, *300*, *301n.*, *314n.*, *335n.*, *342n.*, *347n.*, *357n.*, *364*, *366*, *372*, *387*, *402*, *411n.*
absolutní — 82
dělení nadhodnoty — 176, 351
na rentu a zisk — 351
a důchody — 360
hranice nadhodnoty — *372*
masa nadhodnoty — 70, 75, 107, 116, 135n., 227n.,
a pozemková renta — *164*
jako přebytek prodejní ceny zboží nad cenou nákladů na ně — 50n.
přeměna nadhodnoty ve zvláštní formy důchodu — *359*
přirozená základna nadhodnoty — *303n.*
realizace nadhodnoty — 135, 236n., 250, 283, 289n., 330, *347n.*
relativní nadhodnota — 21, 82, 212, 225n.
rozdělování nadhodnoty — 46n., *336n.*
štěpení nadhodnoty — 46, 53, 175n., 351, *336*
teorie nadhodnoty — 14, 22

tvorba nadhodnoty — 302, *411*
meze tvorby nadhodnoty — 237n.
úhrnná nadhodnota — 135
výroba nadhodnoty — 43—44, 277
vyrovnávání nadhodnoty na průměrný zisk — *300*
zastření povahy nadhodnoty — 48, *344*
zdá se, že vyplývá z oběhu — *343*
zdroj nadhodnoty — 167
zisk a nadhodnota — 40, 48, 168, 342, *343n.*
zvláštní nadhodnota — 173
nadpráce — 48n., 143n., 212n., *159n.*, *161n.*, *348n.*, *386n.*
masa nadpráce — 210, 212
a množství výrobních prostředků — 49
prodlužování nadpráce — 82
nutná práce a nadpráce — *160*
a pozemková renta — *159*, *162*
přírodní podmínka nadpráce — *159*, *162*
živá nadpráce — 384
nadvýroba — 120, 128, 180, 192, 234, 243n., 248 a d., 347, 404, 420, 423, *19*, *48*, *91*, *196*
absolutní nadvýroba — 247
v bavlnářském průmyslu — 128
kapitálu — 243 a d.
období nadvýroby — *31*, *66*
relativní nadvýroba — 120, 180, 249n., *196*
strojů a jiného fixního kapitálu — 120
úvěr hlavní pákou nadvýroby — 423
totožná s akumulací — *196*
všeobecná — 248
všeobecná chronická — 420
zboží — 243, 248
nadvýrobek — 17n., *336n.*
a pozemková renta — 159
náhoda — 140, 184, *343*
náhodný monopol — 173
náhražky surovin — 119, 128n.
nájemné — 131n., 134n., *293*
nákladník — 324
nákladní listy — 388
náklady
na oběh — 260, 273, 278, 279n., 285, 287, 289—291, 295, 305, 417
obchodní náklady — 286
na reprodukci pracovní síly — 117
na reprodukci strojů — 106
na reprodukci zboží — 137
na zúrodnění — *205*, *289*
námezdní dělník — 45, 282n., 366n., 370n., *147*, *315*, *395*
obchodní — 279, 282n., 288n.
zemědělský — *147*, *315*
námezdní práce — 189, 470, *335*, *338n.*
je lhostejná k specifickému charakteru — 189
je vždy nucenou prací — *335*
napalování — 319
národní banky — 388, *82*
národní dílny — 133
nástroje — 84, 105
jakost používaných nástrojů — 105
naturální dávky — *130*, *320*
přeměna naturálních dávek pro vrchnost a stát v peněžní rentu — *129*
naturální hospodářství — 322n., *304n.*, *312n.*
rolnické — *404*, *412*
naturální renta — *162*
naturální úkony
pro vrchnost a stát — *129*
návrat kapitálu — 335n., 338n., 374, 429
v peněžní formě a skutečný návrat kapitálu — 430
Německo — 121, 431, *195*
neúroda — 400
nesměnitelné státní papíry — *63*
nevolnictví — 172, 314n., *145*, *161*, *307*, *310*, *311n.*, *335*, *346*, *391*, *403*, *406*
nezdravé místnosti — 91
Norsko — *287*
nutnost
říše nutnosti — *336*

občiny — 322
obdělávání půdy, intenzívní — *199*, *204n.*
obdělávání stepi — *195*, *248*, *415*
obecní pozemky — *289*
oběh — 45, 262, 274, 316, 328n., 330, 428n., 431, *60 a d.*, *343n.*
důchodu a kapitálu — 427n., 430n.
kapitálu — 45
období oběhu — 51
rychlost oběhu — 427n., *60n.*
rychlost oběhu a úvěr — *60n.*
sféra oběhu — 265, 271, 272, 280
jako sféra konkurence — *343*
skutečný proces oběhu — 332
úrokového kapitálu — 328n.
zbožně obchodního kapitálu — 262
zbožního kapitálu — 330
oběh (oběživo, currency) — 427n., 434, 436, 439, *68n.*, *102n.*
a úroková sazba — *42n.*
vnitřní oběh — 434, 436 a d.
srov. peníze, oběh bankovek, oběživo
oběhový kapitál — 266
srov. kapitál proudící
oběživo — 187n., 292, 305, 425n., *7*, *60n.*, *76n.*
celkové množství oběživa — 440
a kapitál — 426—443, *69n.*, *76*
množství oběživa — 440
a úroková sazba — *69n.*
v období přepětí výroby — *67*
peníze jako pouhé oběživo — 292
peníze jako oběživo a jako platidlo — *7*
rezerva a skutečné oběživo — *42*
rychlost peněz jako oběživa — *60n.*
směnka jako oběživo — *77n.*
v širším smyslu slova — 426n.
zhospodárnění oběživa — *60*
srov. oběh (oběživo, currency), peníze
oběžný kapitál — 37n., 79, 110, 331n., *324*
obchod — 108, 307n., 313n., 319n., 322, 324n., 387, *23n.*, *101*, *408n.*, *415*
dějiny anglického obchodu — 391
a drancování — 319n.
koloniální — 230
monopolní — *408*
s penězi — 306, 307, 308, 310, 387
ruský — 322
sluhou průmyslové výroby — 324
společenstev — *408n.*
svobodný — 190, *304*
stoupenec svobodného obchodu — 109
vývozní — *411*
zahraniční — 229 a d., 313
obchodní ceny — 300
obchodní kapitál — 218, 258, 264n., 269n., 272n., 276n., 283, 285, 287n., 298n., 301, 308, 312, 314n., 316n., 319n., 324, 325, 329, *25*, *125*, *139*, *409*, *411*
a dopravní průmysl — 270
jako historická forma kapitálu — 315, *139*
koloběh obchodního kapitálu — *264n.*
nevytváří nadhodnotu — 273, 283
míra zisku obchodního kapitálu — *410*, *411*
obrat obchodního kapitálu — 267n., 292—294
pohyb obchodního kapitálu — 318
průměrná délka obratu obchodního kapitálu — 299
samostatný vývoj obchodního kapitálu — 317
velikost nutného obchodního kapitálu — 279
obchodní krize
viz krize
obchodní města — 316
obchodní námezdní dělník — 280, 283n., 289n.
obchodní národy — 318
obchodní práce — 287
obchodní prodejní cena — 296n.
obchodní společenstva — *407n.*
obchodní stav — 315
obchodní úrok — *51*
obchodní úvěr — 385, *21—26*, *36*, *57*, *119*

a bankovní úvěr — 385, *36n.*
úrok a obchodní úvěr — *57*
usnadnění obchodního úvěru — *119*
obchodní zaměstnanci — 290
obchodní zisk — 23n., 272—291, 300, 318, 360
obchodník — 261 a d., 267n., 279n., 283, 301, 322n.
se stává průmyslníkem — 324
obilí
ceny obilí — *184n.*, *274n.*, *322*
v Anglii — *185*
nižší cena obilí je výsledkem chudoby výrobců — *322*
renta je příčinou stoupání cen obilí — *229n.*, *265*, *274n.*, *276n.*
v zemích s převládajícím parcelovým vlastnictvím — *322*
obilní zákony
zrušení anglických obilních zákonů — 109, 316, *154*, *182*, *204n.*, *247n.*
objevení nalezišť zlata
a úroková sazba — *69*
obrat — 54, 75, 148, 221n., 267 a d., 277, 292—303
a ceny — 203n.
délka doby obratu kapitálu v různých sférách výroby — 148
doba obratu — 75n., 77n., 141, 202, 293, 300, 344
rozdílnost doby obratu — 141
světového obchodu — 76
a velikost hodnoty zboží — 300
zkracování doby obratu — 75 a d.
kapitálu — 54, 277
období obratu — 76
obchodního kapitálu — 267 a d., 292 až 294
produktivního kapitálu — 293
průmyslového kapitálu — 267n., 298
rychlost obratu — 299, 302
obchodního kapitálu — 297n.
průmyslového kapitálu — 302
vliv obratu obchodního kapitálu na obchodní ceny — 302
vliv obratu na míru zisku — 75
výpočet obratu v obchodní praxi — 221
obsluha — 368
obyvatelstvo — 212, 234, 237n., 241, 248, *164*, *194*, *289*
a existenční prostředky — *289*
kapitalistická výroba a obyvatelstvo — 212n.
množství obyvatelstva — 250
produktivní síla a obyvatelstvo — 258
přírůstek obyvatelstva — *289*
rozmnožení obyvatelstva — 212, 241
zmenšování počtu zemědělského obyvatelstva — *164*
srov. přelidnění
ocenění
zbožní hodnoty — 169
odcizení
dělníka vůči pracovním podmínkám — 90
odhadce — *199*
odliv zlata — 435 a d., 439n., 441, *33*, *56*, *57*, *76*, *101n.*, *106n.*, *108n.*
a úroková sazba — *89*, *105n.*
odpad 84, 87, 103, 111, 119
odvodňování — 118, 131, *177*, 267
ochranná cla (politika ochranných cel) — 109, 121, 420, *31*, *155*, *159*, *247*, *303*
ochranná zařízení — 92, 93, 94, 95
okrádání
akcionářů — 375
systém okrádání obchodním kapitálem — 319
opotřebování
strojů — 85, 110n., 114n., 118, 257
hodnota opotřebované části stroje v jednotlivém zboží — 257
orba — *233*
Orient — *405*
orientální despota — *319*
organické složení kapitálu — 141, 143, 146,

148, 151, 159n., 189, 202, 207n., 231, *279n.*, *286*, *368*
růst organického složení kapitálu — 207
vyjádření organického složení kapitálu v procentech — 146
změna v organickém složení kapitálu — 231
organické suroviny — 119
osamostatnění
procesu oběhu — 316
společenských prvků bohatství — 345
otroctví — 35, 172, 230, 314n., 319n., 328, 370 a d., *125*, *126n.*, *145*, *148*, *161*, *308*, *320*, *324n.*, *335*, *346*, *391*, *403*, *410*
pro dluhy — *411*
důvody k ospravedlňování otroctví — *370 a d.*
otroci — 230, 371n., *126*, *145*, *391*, *410*
otrokář — 319, *128*, *148*
otrokářské hospodářství — 314, 320, *127*, *308*, *324n.*
jako prostředek obohacování — *125*
nebo plantážnické hospodářství — 308
a nevolnictví — *161*
patriarchální — 320, *320*
otrokářský systém — 172, 320, 328, 370, *128*, *161*, *320*, *335*, *346*

pachtovné
a pozemková renta — *153*, *275n.*
pachtovní doba *148*, *199*, *230*
pachtýř — *143*, *147n.*, *153 a d.*, *176*, *199*, *230*, *248*, *271*, *315*, *316n.*
anglický — *154n.*
ve starověké Sicílii — *305*
boj mezi pachtýři a vlastníky půdy — *199*
a doba pachtovní smlouvy — *199*, *230*
evropští pachtýři a rolníci — *248*
irský — *153*
kapitalistický — *271n.*, *315n.*, *316n.*
malorolnický — *315*
rozdělení kapitálu mezi pachtýři — *199*
viz též pacht
panamský podvod — 422
panika — 122, *74*, *78*, *103*
v roce 1857 — 122
roku 1857 v Hamburku — *103*
panství
kapitálu nad prací — 372
politické — 371
papírové peníze viz bankovky
parcelové vlastnictví — *201*, *321—329*
zánik parcelového vlastnictví — *323*
parní stroj — 85, 100
patricijové
římští — *126*
paupeři — 183
peněžité pokuty
v továrnách na bavlnu — 134
peněžně obchodní kapitál — 258, 304 až 311, *125*
peněžní forma
důchodu nebo kapitálu — 426, 427
peněžní jmění — *128*, *140*
a lichva — *128*
peněžní kapitál — 260, 264, 265, 268n., 271, 278, 290, 304, 310n., 330, 348, 363n., 364, 378n., 387n., 403n., 412n., 439, *7*, *19*, *44*, *89*, *113*, *326*
akumulace peněžního kapitálu — *27*
bankéř jako správce peněžního kapitálu — 387
a kapitál — *113*
nabídka peněžního kapitálu a poptávka po něm — *402*
k nákupu půdy není vklad zemědělského kapitálu — *326*
a peněžně obchodní kapitál — 304n.
a peníze — 412n.
a produktivní kapitál — 364
v představě lidu — 363
přeměna zbožního kapitálu v peněžní — 264
a skutečný kapitál — *11—35*, *36n.*, *88*
úrokový kapitál a peněžní kapitál — *7*
ve vlastním smyslu — 331

peněžní kapitalisté — 106, 338, 354, 367
a fungující kapitalisté — 365n.
peněžní krize — 125, *32*, *55 a d.*, *66*, *74*, *108*
srov. peněžní tíseň, peněžní panika
peněžní panika — 405, *103*
peněžní půjčky — 433n., 437, 439, 440
peněžní renta — *165*, *224*, *296n.*, 313n.
poměr peněžní renty k půdě — *296*
a renta v obilí — *225*
peněžní rezervy
průmyslového kapitalisty — 267, 268
peněžní tíseň — 441, *19*
peněžní úvěr — *26*
peněžní trh — 345, 353, 354, 379, *51*, *113*
manévr na peněžním trhu — *8*
a trh kapitálu — *48*
peníze — 187n., 246, 259, 271, 292, 302, 308, 309n., 314n., 326n., 328n., 330n., 338, 342n., 355, 379, 410n., 412n., 414, 415n., 428n., 434, 436, 441n., *7*, *22*, *36*, *49*, *54*, *55n.*, *60n.*, *77n.*, *84*, *92*, *123*, *130*, *315n.*, *404*, *405n.*
drobné peníze — 427
hodnota peněz — *84*
kovové peníze — *405*
jako kupní prostředek — 309, *55*
likvidace bez peněz — *22*
jako mezinárodní platidlo — 435
množství obíhajících peněz — 428, *40*, *49*, *62*, *65*, *69n.*, *75*, *84*
oběh peněz — 187, 292, 309
a průmyslový cyklus — *68*
rychlost oběhu peněz — 292n., 418, 428n., *15*, *48*, *60 a d.*
technické operace peněžního oběhu — 309
jako oběživo a jako platidlo — 291n., 435n., *66n.*, *131*
jako platidlo — 246, 293, 309n., 353, 441, *60*
počítací peníze — *306n.*
potenciálně kapitálem — 342
jako pouhé oběživo — 291
přeměna ideální formy peněz ve věcnou — 442
přeměna peněz v kapitál — 326, 415
přeměna peněz v zápůjční kapitál — *36*, *42*
půjčka peněz, nikoliv však kapitálu — 412n.
Ricardova teorie peněz — *84n.*
rychlost oběhu peněz — 281, 291, 428n., *48*
rychlost obratu peněz jako zápůjčního kapitálu — *30*
jako samostatná forma hodnoty — 55
užitná hodnota peněz — 377
ve velkoobchodu — *71n.*
východiskem kapitálu — 315
znehodnocení peněz — *123*, *315*
Peruánci — *388*
pirátství — 320, *408*
pivovary — *415*
placení hotovými — *22*
plantážnictví — *304*, *308*, *320*, *323*
platby — *22*, *48*, *60n.*
hotovými — *22*
technika v koncentraci plateb — *60*
všeobecné váznutí plateb — 392n.
vyrovnávání plateb — 308, 385, *50*, *60*, *63*
zhospodárnění plateb — *61*
platební bilance — *33n.*, *56*, *102*, *104*, *123*
v době krize — *33n.*
a obchodní bilance — *33*, *56*, *102*
příznivá pro Asii a nepříznivá pro Evropu a Ameriku — *104*
platební lhůta — 247, 264, *56*, *64n.*, *68*, *248*
platební příslib — 385
platidlo — 270, 293, 305, 385n., 411, 413, 425n., 437 a d., 440n., *7*, *55n.*, *60*, *67*, *129n.*
a krize — *67*
a kupní prostředek — 441
a lichva — *130*

oběživo a platidlo — 7
a peněžní kapitál — *129*
poptávka po platidle — 413, *55n.*
půjčka kapitálu nebo platidla — 437 a d.
za splatné směnky — 411
jako základna úvěru — 385n.
plebejové
římští — *126*, *130n.*
plethora (nadbytek) kapitálu — 243, *198*, *290*
zápůjčního kapitálu — *47*
plicní choroby — 96
podílné hospodaření — *195*, *318*
podnikatelský zisk — 232, 358—376, *51n.*, *330*, *374*
míra podnikatelského zisku a úroková míra — *51n.*
jako „mzda" — 366
a mzda za dozor nebo správu — 369, 375n.
a námezdní práce — 366
úrok a podnikatelský zisk — 358—376, *374*
podpora
nezaměstnaných ve skutečnosti podporováním továrníků — 131n.
podpůrné komitéty
hlídacími psy buržoazie — 131, 133
podstata
a jevová forma — 46n., 165, 202n., *333*
podvodné machinace — 393, 404
podvýroba — 119, 180
relativní podvýroba rostlinných a živočišných surovin — 119
pohledávka — 388n.
a mzda v zemědělství — *204n.*, *262*
a nadhodnota — 414
národní míra zisku — 73, 147—148
obchodního kapitálu — *410*, *411*
pokles míry zisku — 25, 206, 207, 211, 217, 219n., 223, 225, 231n., 234, 244, 248, 256, 420
jako mez kapitalistického způsobu výroby — *234*—235
jiné příčiny poklesu míry zisku — 137n., 235
provázen snížením masy zisku — 244
provázen vzestupem cen — 224n.
provázen zvětšením masy zisku — 219n.
příčiny, jež působí proti poklesům míry zisku — 225
a relativní zmenšení variabilního kapitálu — 211
a růst celkového kapitálu — 216
jen jako tendence — 231
a urychlená akumulace — 234
výraz stoupající produktivní síly práce — 207
vyvolává konkurenční boj — 248n.
a vzestup mzdy — 232
zpomalen zvýšeným vykořisťováním práce — 225n.
a poměr fixního kapitálu ke kapitálu oběžnému — 148n.
poměr míry zisku k míře nadhodnoty — 9, 53—74, 108, 228
a poptávka po kapitálu — 416
a produktivní síla práce — 86
průmyslová — *412n.*
průmyslová míra zisku reguluje zemědělský zisk — *262*
původní — *408*
vyrovnávání pohledávky — *50*
pohyb
kapitálu — 329n.
obchodního kapitálu — 317n.
průmyslového kapitálu — 294
skutečný a projevující se jen v jevové rovině — 301
úrokového kapitálu — 334
zápůjčního kapitálu — *31*
zlatého pokladu — *100*
pojem — 19, 141, 202
hodnoty — 300

pojetí dějin, materialistické — 22, *400*
pojišťování — 203, *392*
pojišťovací fond — *392*
a rezervní fond — *387*, *392*
poklad — 305, 307, 436, *75*
funkce pokladu — *75*
tvorba pokladu — 309, 379, 401, *69*, *124n.*, *129*
u bank za krize — 401
pokladní spolky
v Benátkách — 308n.
pokladnictví — 308, 387
v Amsterodamu — 308
pokrok
a pohyb zpět — 251—252
politická ekonomie — 164, 166, 184, 185, 192, 207, 217, 259, 301, 312n., 336, *34*, *93*, *297*, *345*
buržoazní — 164n., 166, 185n., 192, 207, 217, 220
a eklektismus — *93*
ve Francii — *139*
klasická buržoazní — 313, *297*, *345*
jako teoretický výraz kapitalistického způsobu výroby — *300*
viz též vulgární ekonomie
poloha půdy (pozemku) — *175n.*, *194*, *267n.*, *288n.*
Polsko — *142*, *319*
pomocné látky — 87, 104, 107n., 109, 118, 219, *279*, *285*
pomocný dělník, obchodní — 285
poptávka — 120n., 125, 173n., 176n., 179 a d., 182n., 183n., 185n., 187n., 249, 293, 343n., 344n., 354, 402n., 407, 413, 416, *27*, *52n.*, *54n.*, *58*, *399n.*
v cizině — 249
fiktivní — 293
po kapitálu a míra zisku — 353n., 416
a nabídka — 121, 176n., 179n., 183 a d., 189, 402, *399*
očekávaná — 293
po peněžním kapitálu — 403 a d., 407, 416, *27*
po platidlech — 413, *55n.*
po pracovní síle není nikdy příčinou vzestupu nové úrokové sazby — *52—53*
rovnováha poptávky a nabídky — 183, 344
po surovinách — 120, 125
a tržní cena — 175, 183n.
a tržní hodnota — 175n., 179n., 185n.
za účelem produktivní spotřeby — 183
po zapůjčním kapitálu — *58*
Portugalsko — 321, *409*
pospolitost (občina) — 172, 316, 319, 322, *346*, *388n.*, *403n.*
ekonomicky nevyspělá — 316n., 319, 321
samorostla indická — *304*, *388*
potřeba
fyzická — 183
společenská — 175, 180, 181, 182n., 187, 189, 250, *163*, *182n.*, *372*
koupěschopná — 187
skutečná a představovaná na trhu — 183
a tržní hodnota — 175
velikost společenské potřeby — 181n., 182, 187, *163*
a vzájemný poměr různých tříd — 175
pověra kapitalistů — 121
pozemková aristokracie — 316
pozemková renta — 11, 136, 177, *147n.*, *149 a d.*, *153*, *161*, *163n.*, *166*, *269—292*, *294 a d.*, *300*, *301n.*, *315n.*, *330*, *332*, *383n.*, *385*
absolutní — *269—292*
jako daná veličina — *381 a d.*
kapitalizace pozemkové renty — *151n.*
kapitalistická — *316n.*
a nadhodnota — *162n.*
a nadvýrobek vůbec — *166*
jako normální forma nadhodnoty — *301n.*
a pachtovné — *153*

růst pozemkové renty — *148, 294 a d.*
a úrok — *150 a d.*
a úrok z kapitálu vtěleného do půdy — *150*
vysvětlení pozemkové renty — *300n.*
výše pozemkové renty — *164*
a vývoj společenské práce — *164*
pozemkové vlastnictví — *143 a d., 146n., 148n., 150n., 161, 173, 258, 265, 271n., 275—278, 282, 283, 284, 290n., 296, 301, 327n.*
v Anglii — *148*
brání vyrovnávání na míru zisku — *290n.*
drobné — *328*
z hlediska kapitalistického výrobního způsobu zbytečné — *150*
hranicí vkladu kapitálu — *259, 265, 282, 284n., 296*
moc pozemkového vlastnictví — *166, 292*
monopol pozemkového vlastnictví — *144n., 272, 277, 283, 301*
přenáší mimořádný zisk z pachtýře na pozemkového vlastníka — *258*
samo vytváří rentu — *276*
soukromé pozemkové vlastnictví — *137, 144n., 295, 327n.*
a otroctví — *294*
rozpor soukromého pozemkového vlastnictví — *327*
zrušení soukromého pozemkového vlastnictví — *138*
velké — 372, *247, 328n.*
vodního spádu — *173*
zrušení pozemkového vlastnictví — *271n., 277*
zvyšuje výrobní cenu zemědělského výrobku — *258n., 265, 274, 276n.*
pozemkový vlastník — *126n., 146, 148n., 153 a d., 172n., 199, 271n., 315, 395*
v Anglii — *154 a d.*
boj mezi pachtýři a pozemkovými vlastníky — *148n., 199*
je sám kapitalistou — *272*
kapitalistický — *316n.*
jeho monopol — *274*
a pachtovní doba — *148*
ruinování velkých pozemkových vlastníků lichvou — *126n.*
zlepšení připadají pozemkovému vlastníku — *148n.*
práce — 85n., 95, 105n., 139, 142, 176n., 189n., 207, 219, 220, 222, 232, 252 a d., 267, 287, 289, 297, 366, 367, 368—370, 371 a d., 384, *56, 162, 170, 177, 214, 285n., 331n., 337n., 338, 343n., 348, 350, 353, 364, 391n.*
abstraktní a konkrétní — *350*
dělba práce — 83, 181, 258, 267n., 285, 290, 305n., *162n., 165, 170*
v obchodní dílně — 285
společenská — *162, 165*
mezi zemědělci a pracovníky v průmyslu — *162*
dětí — 92n., 95
duševní — 86
ve formě námezdní práce — *392*
intenzifikace práce — 225
intenzita práce — 55n., 69, 82, 191, 209
jednoduchá — 190
jednoduchá a složitá — 137n.
konkrétní — *339, 350*
minulá — 48, 252, 384
nezaplacená — 207, 219, 232, 254, 297, 327, *348n., 353, 363, 372*
nucená — *309n., 314, 335*
námezdní práce vždy práce nucená — *335*
nutná — 91, 181, *160, 162n., 337n.*
obchodní — 287
produktivní síla práce — 206, 223, 296, *177, 344*
průměrná — 290
přes čas — 82

přírodní podmínky práce — *286n.*
složitá — 139, 367
soukromá — 258
společenská — 372, *56*, *166*
společenské přírodní síly práce — *170*
společenský charakter práce — *56*
společensky nutná — 176n., 186
společná — 105n.
vrchní dozor nad prací a řízení práce — 370, 372 a d.
všeobecná — 106
v uzavřených místnostech — 95
zaplacená a nezaplacená — 207, 254, *348n.*, *353*, *364*
jako zdroj důchodu — *338n.*
v zemědělství a průmyslu — *162*
zpředmětněná — 141n., 207, 220, 250
žen a dětí — 226
živá — 141n., 207, 219n., 232n., 252 a d., 384, *214*, *348n.*
množství živé práce nově přidané k surovinám a pracovním prostředkům stále klesá — 232
pracovní den — 55n., 79, 82n., 114, 140n., 191, 209n., 225, *262*, *342*, *350*, *372*
anglický — 209
boj o hranice pracovního dne — *342*
délka pracovního dne — 55n., 191
fyzické maximum pracovního dne — *372*
prodlužování pracovního dne — 82, 114, 225, *262*
vyrovnání pracovního dne v různých výrobních odvětvích — 139n.
zkrácení pracovního dne — 129, 130, *336*
pracovní doba — 47n., 129n., *171*, *343*, *365*, *404*
omezená — 130
společenská pracovní doba — 181n.
celková — *163*
společensky nutná pracovní doba — 137, *163*, *171*
jiný smysl společensky nutné pracovní doby — *163*
zkrácení pracovní doby a snižování mezd — 129n.
pracovní podmínky — *337*
šetření na pracovních podmínkách — 93
pracovní proces — 39, *340n.*, *394*
technické změny v pracovním procesu — 163
pracovní prostředky — 45
pracovní předmět — 45
pracovní síla — 34, 115, 119, 213, 283, 339, 343, 371, 378, *262*, *372*, *411*
hodnota pracovní síly — 199, *262*, *372*
jako hodnota a jako tvůrce hodnoty — 34
pokles hodnoty pracovní síly — 115, 213
poptávka po pracovní síle není nikdy příčinou stoupání úrokové sazby — *52—53*
pracovní stroje — 102
právní formy — 327
právní transakce — 335, 337
právní vlastnictví půdy — *277*
prérie — *195*, *248*
primitivní společenské zřízení — 315
přivlastňování nezaplacené práce — 250
proces oběhu — 29, 47n., 135, 259n., 271, 274, 282, 304, 318, 325, 330, 331n., 336, *343n.*
v procesu oběhu se kapitál objevuje vždy jen jako zboží nebo peníze — 333
průmyslového kapitálu — 305
prodavač
kapitalista jako prodavač — 330
prodej — 272, 279, 284, 329, 332, 334n., 338, 341n., 369, 412
forma prodeje — 329
funkce a koupě prodeje — 284
koupě a prodej — 332n.
prodejní cena — 48, 295n., 297n., 301
obchodní prodejní cena — 297
produktivita dodatečných vkladů kapitálu

— *209 a d., 217, 224, 226n., 238n., 239n., 240, 250n., 265, 266*
klesající — *225, 239 a d., 250, 265n.*
nezměněná — *209, 239 a d.*
stoupající — *227, 239 a d., 263*
produktivní kapitál — 266, 330, 363n., 405, 421, *26*
nedostatek produktivního kapitálu — *26*
a peněžní kapitál — 363n.
a zbožní kapitál — 405, 430
produktivní kapitalista
a kapitalista, který půjčuje peníze — 334
produktivní práce — 370
produktivní síla (produktivita) práce — 48, 54n., 61, 64, 73n., 75, 82, 85n., 118 a d., 167, 181, 190n., 200, 206n., 212, 215 a d. 219, 225n., 237n., 241, 249 a d., 251n., 254n., 296, 299, 383, 422n., *23, 168n., 173n., 177, 203, 267, 268, 279, 286n., 303, 314, 323, 333, 335, 342n., 344, 393*
jeví se tu jako produktivní síla kapitálu — 48, *267, 342n.*
a množství suroviny — 110
meze produktivní síly práce — 234n.
nedostatečná produktivita — *256, 260*
nízká produktivita — 297
a obchodní úvěr — *23n.*
parcelové vlastnictví a produktivní síla práce — *323*
a pokles míry zisku — 215n., 250
používané celkovým kapitálem — 192
přírodní podmínky produktivity práce — 252
přirozená produktivní síla práce — *172, 286n., 300n., 309*
přirozená a společenská — *173, 268*
rozvoj společenské produktivní síly — 118n., 206n., 212, 216, 225, 229, 241, 250, 251n., 383, 422n.
rozpor mezi produktivní silou a spotřebními poměry — 237
snižování produktivity — 65
společenská — 160, 207, *328*
společenská práce — 65, 215, 237n., *279*
stoupající produktivní síla práce a ceny — 233n.
a výše pozemkové renty — *164*
v zemědělství — *303, 333*
zvýšení produktivní síly neplatí bezpodmínečně pro kapitál — 254
produktivní spotřeba — 105, 182n., 187, 338
a individuální spotřeba — 105, 182n., 187, 338
a individuální spotřeba — 182, 338
poptávka pro produktivní spotřebu — 182
společná — 105
produkty, vedlejší — 103
proletariát
obchodní — 290
strany proletariátu — 5
proporce
různých druhů půdy v celkové ploše — *191n.*
proporcionalita
jednotlivých výrobních odvětví — 237, 249
prosperita — 347, 429, 432, *31*
1844—1847 v Anglii — 394—395
období zdánlivé prosperity — 294, *26, 105*
protestantismus — 125
protiklad
mezi charakterem bohatství jako společenského a soukromého bohatství — 422
mezi majitelem výrobních prostředků a majitelem pouhé pracovní síly — 371
mezi vládou a masou lidu — 370
proudící kapitál (floating capital) — *37*
provozní kapitál, průměrný — *230*
průměrná míra renty
připadající na kapitál — *192, 206*
průměrná míra zisku — 13, 18, 19, 151 až 167, 169n., 190, 201, 276, 282, 286, 295, 296, 298, 326, 348n., 353, 418, *301, 317*

je danou veličinou pro obchodní kapitál — *298*
v jednotlivých výrobních sférách — 165
průmyslového kapitálu — *325*
a renta — *301*, *316n.*
vyrovnávání na průměrnou míru zisku — 201n.
závisí na stupni vykořisťování celkové práce celkovým kapitálem — 190
srov. míra zisku, všeobecná
průměrná nadhodnota — 191
průměrná práce — 290
průměrná renta na akr — *189n.*, *191n.*, *206*, *215*, *230*
průměrná tržní cena — 343
průměrná úroková míra — 349
průměrná výrobní cena — *252 a d.*, *258*, *263n.*
průměrný společenský kapitál — 160
průměrné složení
společenského kapitálu — 168, 194
průměrný zisk — 139, 154n., 169, 174, 189n., 191, 196, 202, 273n., 275n., 340, 346, 350, 354, 359n., 365, *153n.*, *301*, *316n.*, *336*, *401*
a nadhodnota — 174
přeměna zisku v průměrný zisk — 138
jako regulátor výroby — *301*
srážka z průměrného zisku jako renta — *153 a d.*
a úrok — 354
a úroková sazba — 354
průmysl
bavlnářský — 109, 123 a d., 125, 128, 130, *414*
česané vlny — 123, 125
hutní — 75
lnářský — 125, 126
oddělení průmyslu od zemědělství — 320
velký — 81, 222, 320, *171*, *412*
vlnařský — 104n., 125
a vodní síla — *172n.*
průmyslová revoluce — 76
průmyslový cyklus
viz cyklus
průmyslový kapitál — 264n., 268, 276n., 281n., 284n., 288, 293n., 301n., 305, 310, 316, 321, 358, *25n.*, *30n.*, *33*, *36*, *140*, *292*, *410*
doba obratu průmyslového kapitálu — 301
nadbytek průmyslového kapitálu — *25n.*, *31*, *33*
pohyb průmyslového kapitálu ve sféře oběhu — 293
proces oběhu průmyslového kapitálu — 281
a zápůjční kapitál — *53*
průmyslový kapitalista — 273n., 281, 333, 335, 338, 368, 373, *147*
se jeví jako dělník — 368, 373
průmyslový monopol
Anglie — 31n.
průmyslový zisk — 76n., 235, 277, 327, 346
prvobytná pospolitost — 172, 314
prvobytný komunismus — *403*, *407*, *408*
viz též komunismus
přádelnictví juty — 127
představa, představy — 203, 218n., 301, 363, 366, 369, 403
činitelů oběhu — 301
o kapitálu — 363, 403
o podnikatelském zisku jako mzdě — 367, 369
převrácená — 49, 203, 218n., 301n.
přelidnění
umělé — 217, 237, 241, 243, 244, 248, *156*
relativní — 212, 216, 229n., 241, 243, 248
přeplňování trhu — 124n., 248, 442
přepych — 422
přepychové předměty — 88, 107, *101*
průmysl, který vyrábí přepychové předměty — 229, 324

přerušení výrobního procesu — 127, 262, *46*
a akumulace peněžního kapitálu — *96*
pro nedostatek a drahotu surovin — 127n.
přetěžování prací — 91, 98n.
převádění kapitálů — 430
z jedné země do druhé — *117*
převrácená jevová forma — 49, *338*, *382*
převrácená podoba a skutečný pohyb — *382*
převrácený poměr a převrácená představa — 49
převrácené představy kapitalistů — 49, 202, 218n., 301n.
příčina
a účinek — 406n.
příroda — *267n.*, *334*, *341*, *394*
vztahy nositele výroby k přírodě a naopak — 334
přírodní bohatství
a míra zisku — 108
přírodní podmínky
produktivity práce — 118n., 231, 252, *160*, *162*, *286n.*
přírodní síla — 118, *169n.*, *171n.*, *173n.*, *267*, *292*, *329*
člověka — *329*
a mimořádný zisk a přírodní síla — *169 a d.*
monopolizovatelná — *171n.*
nemá hodnotu — *173n.*
použití přírodní síly ve výrobě — 118, *267*
půdy — *299*, *328*
přírodní vědy — 86, 258, *288*
mění úrodnost půdy — *288n.*
přírodní základna
mimořádného zisku — *173n.*
přirozená základna
nadhodnoty — *161n.*, *303*
příživnická kasta — *82*
půda — *145n.*, *164*, *176n.*, *177n.*, *180*, *181n.*, *183n.*, *193*, *194*, *276n.*, *288*, *289*, *298n.*, *320n.*, *323*, *325n.*, *337*
cena půdy — *151 a d.*, *155*, *165*, *174n.*, *193n.*, *207n.*, *215*, *248n.*, *294—299*, *318*, *321*, *325*, *327*
jako brzda zemědělství — *325n.*
a cena zemědělských výrobků — *206n.*, *298*
a renta — *294n.*, *298n.*
stoupání ceny půdy — *155*
a úrok z kapitálu vtěleného do půdy — *294*
a úroková sazba — *294*, *325*
část půdy neobdělána — 277
dělení zděděné půdy — *323*
druhy půdy — *191n.*, *209n.*, *269n.*, *288*
v Anglii a ve Francii — *289*
nejhorší druh půdy — *270*
proporce druhů půdy v celkové obdělávané ploše — *191*, *209n.*, *223n.*
rozdělení celkového kapitálu mezi různé druhy půdy — *192*
„hodnota" půdy — *163*, *325*
chemické složení půdy — *176—177*, *289*
v koloniích — *195*
a pozemkové vlastnictví — *146n.*
přechod k horší půdě — *179*, *193n.*
přechod k lepší půdě — *180 a d.*, *288*
přechod od lepší půdy k horší i naopak — *180n.*, *183n.*
síla půdy — *200*, *328*
vyčerpávání půdy — *299*
vymrskávání půdy — *194*
výnos půdy jako zdroj důchodu — *337n.*
„zákon" o klesajícím výnosu půdy — *184*
zlepšení půdy
trvalé — 230
půjčka (záloha, zálohování) — 329, 331n.
kapitálu — 35 a d., 280n., 342
kapitálu a platidel — 436n.
konstantního kapitálu — 45
na neprodané zboží — 390n.

peněz a kapitálu — 412
peněžního kapitálu — 269
variabilního kapitálu — 45—46
půjčování — 329, 331n., 335, 336n., 341 354, 387n., 411n., *139*, *141n.*
domů — *139*
pozemkovým vlastníkům — *141*
a vypůjčování — 341
půjčovatel — 331, 354
původ
kapitálu z úspor — 421
zisku — 164

racionalizace
zemědělství — *147*
rájat — 209
rasa — *309*
charakter rasy — *311*
reakce — 6
realizace
hodnoty zboží — 283, 288n., 317, 330
kapitálu — 340n.
nadhodnoty — 135, 237, 283, 288n., 330, 349
obchodního zisku — 274
reálný kapitál
a peněžní kapitál — 408
srov. skutečný kapitál
reeskont — 37
regulování výroby — 120
regulovaná výroba neslučitelná s kapitalistickou výrobou — 121
rejdařství — 203, 279, *410*
relativní nadhodnota — 20n., 82n., 212, 225, 256
relativní nadvýroba — 120, 180
relativní podvýroba surovin — 120
relativní zmenšování veriabilního kapitálu — 206, 213.
renta — *161n.*, *179*, *185*, *191n.*, *198n.*, *202n.*, *206n.*, *215n.*, *246n.*, *272n.*, *274*, *275n.*, *277n.*, *284*, *287*, *290n.*, *293n.*, *295 a d.*, *298n.*, *301*, *308n.*, *317n.*, *325*, *336*, *341n.*, *374*
z akru — *192*, *215n.*, *246n.*
a cena půdy — *294n.*, *297n.*
jako daň — *278n.*
jako forma mimořádného zisku — *298n.*
formy renty — *161*, *184*
hranice renty — *374*
v kategorickém smyslu slova — *276*
minimální hranice, na kterou může renta klesnout — *256n.*
míra a množství renty — *296 a d.*
a míra zisku — *180*
a monopolní cena — *294*
z nejhorší půdy — 273n., *275*
v obilí — *225*, *262*
a pachtovné — *275*
pokles renty — *248*
jako přebytek nad průměrným ziskem — 301, 317n.
„z přírody" — 342
z půdy, na níž se pěstuje obilí, spoluurčuje cenu dobytka — *287n.*
jako původní forma nadpráce — *308n.*
růst renty při klesající nebo stálé regulující výrobní ceně — *202—204*, *206n.*
ze stavebních pozemků — *292 a d.*
úhrn rent — *189 a d.*, *206n.*, *215*, *246n.*, *272*, *296n.*
roste už pouhým rozšířením obdělávané plochy — *189 a d.*
v úkonech — *307—311*
a úrok — *267n.*, *295*, *325*
ve výrobcích — *161n.*, *305n.*, *311 a d.*, *314*, *318*
přeměna renty ve výrobcích v peněžní rentu — *313*, *319*
jako základna nehybných společenských stavů — 313
a vzdělávání půdy — *185*
zdá se, že ji určuje úrodnost — *192*
rentiéři — 348, *46*, *50*

reprodukce — 83, 87, 106, 120n., 137, *350n.*, *382n.*
a akumulace kapitálu — 87
celkového společenského kapitálu — *350*
doba reprodukce fixního kapitálu — 83
hodnota zboží je určena pracovní dobou nutnou k jeho reprodukci — 137
společenských vztahů — *328n.*
stavba nového stroje a reprodukce strojů — 106
surovin — 120
reprodukční proces — 29, 260, 266n., 270n., 330, 331n., 335 a d., 361, 367, 383, 425, 429n., *46*, *69*, *358*
a akumulace peněžního kapitálu — *46*
celkového společenského kapitálu — 29, *358*
dvě sféry reprodukčního procesu — 425, 429n.
katastrofy v reprodukčním procesu — 119
meze reprodukčního procesu — 293
přerušení reprodukčního procesu — 266
společenský reprodukční proces — 29
rezerva (rezervní fond) — 305, 307, 309, 387, 416n., 435n., *12*, *16*, *41*, *58*, *68*, *102n.*, *392*
bank — *12*, *41*
bankovek — *58*
kupních prostředků — 305, 307, 309n.
pro mezinárodní platby — 436, *102*
a obíhající peníze — 416, *67n.*
platidel — 305, 307, 309n., 436
pro výplatu vkladů — *102*
revoluce
proletářská — 255
průmyslová — 76
v zemědělství — *265*, *415*
robota — *307*, *310n.*, *319*
roční míra nadhodnoty — *79n.*
roční míra zisku — *79*
roční reprodukce — 180
roční výrobek
hodnota ročního výrobku — *348n.*
rodina — *159*, *403*
Rochdale — 90
rolník — 209, 324, *176*, *201*, *248*, *315*, *320n.*, *332*, *386*, *403n.*, *404*, *406*, *407*
evropský — *248*
indický — *248*
malý — *201*, *386*
přeměna rolníků v námezdní dělníky — *176*
ruský — *248*
a řemeslník — *404*
samostatný — 209, *315*
jako svobodný vlastník půdy — 320
ve Švédsku — *322*
rolnické vlastnictví
svobodné — *315*
drobné — *146*
romantika
ekonomická — 344n., 380n.
rovnováha — 182, 245
rozdělování — *338*
celkového společenského kapitálu mezi různé výrobní sféry — 169, 175
celkového vynaložení kapitálu mezi různé druhy půdy — *192*
nadhodnoty — *47*, *336n.*
pracovních podmínek — *390n.*
společenského výrobku — 313
výrobních prostředků ve společenském měřítku — 137
zboží — 258
viz též vztahy rozdělování
rozpor — 237, 241, 249, 256, 298, *328*
kapitalistického způsobu výroby — 249
soukromého vlastnictví půdy — *328n.*
vnitřní rozpor má snahu vyrovnat se rozšířením vnějšího pole výroby — 237
mezi všeobecnou společenskou mocí kapitálu a soukromou mocí jednotlivých kapitalistů — 256
rubopis — 412

ruční práce
a strojová práce — 228
ruční stav — 409
Rusko — 12, 127, 322, *63*, *100*
komunistické občiny — 248n.
ruský obchod — 322
ruští rolníci — *248*
ruská zlatá ložiska — *100*
rybolov — *160*, *291*

ředitelé
oddělení od vlastnictví kapitálu — 419
průmysloví — 373, 374
průmysloví a obchodní — 374, 419
Řekové — 321
řemeslo — 172, 322, *404*, *406n.*
zemědělství provozované po řemeslnicku — *200*
Řím — 320n., *125*, *127*, *130*, *304n.*, *314n.*
římské císařství — *314n.*
římští patricijové — *126*, *130*
římští plebejové — *126*
říše svobody — 337

saint-simonovci — *138*
sazeč — 98n.
sdružení
kapitalistů — 120
výrobců — 423, *186*
Severní Amerika — *112*, *248*
scholastikové — 380
Sicílie — *305*
sklad
hodnota zboží na skladě — 113
Skotsko — 125n., 391, 432, *64n.*
oběh papírových peněz — *64*
skotské banky — *95*, *98n.*
skutečný
pohyb (poměry, souvislost) — 140, 149n., 183, 301
směna — 169n., 170, 172n., 333, *402—405*
za hodnotu — 172n., *402*
podle množství vynaložené práce — *405*
mezi rolníky a městskými řemeslníky — *404*
mezi různými pospolitostmi — 172, *402n.*
za výrobní ceny — 172, *402*
směnárenství — *306*
směnečné kursy — *95*, *108 a d.*, *113n.*, *116n.*
s Amerikou — *117*
s Asií — *110*
a nadbytek peněz — *124*
a obchodní bilance — *123*
s Tureckem — *116*
a úroková sazba — *114n.*, *118*
vývoz kapitálu a směnečný kurs — 110 a d.
zahraniční — *123*
směnka, směnky — 310, 390, 391, 393 a d., 395, 399 a d, 409n., 410n., 415, 428, 437n., *22*, *77n.*
čachry se směnkami — 404, *26*
eskont směnky — 388, 410n., 412, 415, 438
srov. eskont
oběh směnek a oběh bankovek — *78*
jako oběžný prostředek — *77n.*
planá — 413
jako platidlo — *22*
směnky, které představují kapitál — 409
spekulační — 395
směnná hodnota — 176, 271, 315n., 319, 320, *55*
nabývá samostatné formy v penězích — *55*
a užitná hodnota — 176
výroba je podřízena směnné hodnotě — 319, 320n.
socialismus
vulgární — 17
viz komunismus
spekulace (spekulanti) — 126, 202, 234, 243, 296, 301, 390n., 404n., 406, 421
nadměrná — *66*

s půdou — *193*
se surovinami — 126
Spojené státy — 372, *34*, *193*
vývoz obilí ze Spojených států — *193*
společenstva
obchodní — 407 a d.
společná práce — 106
společné vlastnictví
půdy — 322, *319*, *323*
uchvácení obecní půdy — *320*, *323*
zbytek starého pospolného vlastnictví půdy jako přechod k nižší formě pozemkové renty — *319*
společnost — 12, *107*, *186*, *334n.*
bohatství společnosti — *107*, 335
kapitalistická — 12, *186*
společnosti s ručením omezeným — *414*
spotřeba — 182n., 187, 237, 248, 293, 339, *25n.*, *182*, *387*
osobní — 182, 187, 293, 339
kapitalistů — 26
meze spotřeby — 25
meze spotřeby na kapitalistické základně — 248, *25*
proces spotřeby — 370
produktivní — 187, 293, 339
reproduktivní — 293
sféra spotřeby — 265
a zlevňování nutných životních prostředků — *182*
spotřební schopnost — 237, *26*, *33*
dělníků — *26*
neproduktivních tříd — *33*
společnosti — 237
spravedlnost — 328
správní rady — 375
srážky ze mzdy — 130n.
srůst
hmotných výrobních vztahů s jejich historickosociální určitostí — *345*
stagnace — 347, *36n.*, *310*
období stagnace — 431
průmyslového kapitálu — *36*
reprodukčního procesu — 431 a d., *24n.*
výrobního procesu — *310*
starověk
viz antika
stát — 308, 319, 328, 370, *123*, *186*, *303*, *308n.*, *311*
diferenciální renta, která připadá státu — *186*
forma státu — *308*
jako vrchnost — *308*, *312*
státní dluh — 380n., *8n.*, *65*
státní papírové peníze — *64*
státní papíry (státní cenné papíry) — 388, 392n., 439, *10*, *19 a d.*, *43*, *324*, *414*
státní pozemky — *289*
státní úvěr — *63*
státní výdaje — *123*
statkářské hospodářství — *320*
statistika — *81*
stavba
továren — 102
železnic — 392
stavby — 90, 94, 100, 114, *139*, *284*, *290*
připadající majiteli pozemku — *149*
stavební pozemek — *149*
stavebnictví — 86
stávka — 129n., 132, *292*
crowlingtonská — *292*
tkalců pracujících na mechanických stavech v Lancashiru — 129
stoikové — 134
strava
masitá — *200*
stroje — 45n., 82n., 85n., 102, 104, 109n., 114n., 118, 119, 206, 253
opotřebování strojů — 85n., 110, 118
reprodukce strojů — 106
rychlost strojů — 130
užitná hodnota strojů (jakost) — 85, 104
výroba strojů — 85, 87, 102, 417
zavádění strojů — 253
zdokonalování strojů — 85n., 89, 102n., 114

znehodnocení stroje — 115
strojírenství — *414*
středověk — 321, 322, 324, *128*, *132*, *140*, *304*, *305*, *317*, *346n.*, *404*
městský průmysl ve středověku — 322n.
naturální hospodářství ve středověku — *304*
obchod ve středověku — 321
úrok ve středověku — *140*
úroková sazba ve středověku — *128*
vysoká míra zisku ve středověku — *317*
stříbro — 307 a d., 309, *89*, *95*, *100*, *101*, *111*, *123n.*
kolísání relativní hodnoty stříbra a zlata — *123*
poptávka po stříbře pro východní Asii — *111*
vývoz stříbra do Asie — *100*
zásoba stříbra — *95*
střídavé hospodářství — *159*
styk
překážky, které znemožňují styky — 226
dopravní prostředky — *76*
srov. doprava
Suezský průplav — 394
surat — 128
surové hedvábí — 126
surovina — 45, 83n., 87n., 104n., 107—111, 113n., 118n., 124, 127n., 219n., 252, *160*, *285n.*, *385*
cena suroviny — 107—111, 113n., 118, 135
cena zásob suroviny — 113
a hodnota surovin uložených na skladě — 113
kolísání cen suroviny — 83, 107—111, 118n.
a míra zisku — 107—111, 135
a výrobků — 109
jakost suroviny a míra zisku — 87
poptávka po surovině — 119, 124
přerušení výrobního procesu pro nedostatek a drahotu suroviny — 134
relativní podvýroba rostlinných a živočišných surovin — 119
zdražování surovin — 120
světové peníze — 307, 320, 434n., *27*
světový peněžní trh — *104*
světový obchod — *107*
svoboda — 420, *335*
říše svobody — *335*
systém odvádění dávek
za primitivního společenského zřízení — 315

šeky — 310, 440
šetření — 422, *47n.*
školy šití — 130
šlichta ze škrobové moučky — 128 a d.
Španělsko — *408*

technika — 142, 164, 309, *31*, *285n.*
telegraf — 300
teoretikové
ryzí — 6
teorie
hodnoty — 150
mezního užitku — 14
moderní teorie renty — *149*
termíny
viz platební lhůta
tíseň — *55n.*
tisk — 6
tiskař
a sazeč — 98n.
Tonkin — *415*
tovární inspektoři — 94
zprávy továrních inspektorů — 122
tovární systém — 423
tradice — 310
trh — 47, 110, 125n., 128, 135, 230, 237, 260, 262n., 264, 266, 324n., 330, 398, 420, 443, *42*, *196n.*
čínský — 128
hráze trhu — 324
indický — 128, 398

kapitálu — *48*, *289n.*
potřeba stále širšího trhu — 230, 237, 324
přeplnění trhu — 125n., 443
rozšiřování trhu — 420, *42*, *197*
meze trhu — 212n.
světový — 120n., 258, 321n., 324, 345, 354, 423, *42*, *385*
konkurence na světovém trhu — 120n.
peníze světového trhu — 77
úroková sazba na světovém trhu — 345, 354
volba trhu — 135
trasty — 120, 420n., *14*, *31*, *415*
tribut Indie Anglii — *116*
trojjediná formule — *330*
tržní cena — 162, 168—193, 202, 224, 256, 296, 325, 343n., 353, 402, *167n.*, *183*, *186*, *269n.*, *273*, *277n.*, *282 a d.*, *286*, *383n.*
odchylky tržní ceny od tržní hodnoty — 180, 189
průměr tržní ceny — 179
regulující tržní cena — *183*
a úroková sazba — 402
všeobecná — *278*
a výrobní cena — 353
a výrobní cena zemědělských výrobků — *283*
vzestup tržní ceny nad průměr — *286*
vzestup tržní ceny nad výrobní cenu — *278*
tržní hodnota — 168—193
a celková výrobní cena — *185*
prodej zboží za jeho tržní hodnotu — 182, 187
regulování tržní hodnoty — 177, 180
určena hodnotou převážně střední masy zboží — 177n.
určuje poptávku a nabídku — 176, 184n.
třída, třídy — 12, 176, 189, 355, *131*, *147*, *247*, *315*, *395n.*
nádeníků — *315*
panující — *131*
a společenská potřeba — 189
společný kapitál třídy kapitalistů — 355
na venkově — *395*
třídní boj — 12
Tunis — *415*
Turecko — *116n.*, *409*
tvorba hodnoty — 378
typ
kapitalistického způsobu výroby — 140

účinnost
oběživa — *69*
variabilního kapitálu — 77
umělecké práce — *279*
úmrtnost — 96n., 98n.
úrazy — 92, 95, *373*
určení hodnoty — *171n.*, *364n.*, *384*
pro jednotlivého kapitalistu lhostejné — *384*
„určování hodnoty" za socialismu — *365*
úrodnost — *175n.*, *177n.*, *193n.*, *288n.*, *331*
diferenciální renta a úrodnost — 338
dvou pozemků — *176n.*
ekonomická — *177*
v koloniích — *194n.*
se mění vývojem agronomie — 289n.
a poloha — *288*
přirozená — *176*, *183*, *194*
rozdílná — *177*
a absolutní úrodnost — 192
stupeň úrodnosti a rozdíly v úrodnosti — *237n.*
úrok — 232, 235, 254, 329, 338, 341n., 344, 345n., 349, 357—376, 378, *9n.*, *37*, *51n.*, *57n.*, *65*, *140*, *147n.*, *150 a d.*, *153*, *267*, *295*, *374n.*, *385*
jako cena kapitálu — 341n.
a cena půdy — *295n.*
část hrubého zisku krystalizuje jako úrok — 362n.
jako část zisku — 329n., 345

jako čistý zisk — 365
z fixního kapitálu vtěleného do půdy — *147*, *150*, *153*, *295*
maximální hranice úroku — 345
mzda jako úrok — *9*
a námezdní práce — 365
obchodní — *51*, *56n.*
jako plod vlastnictví kapitálu — 368
a podnikatelský zisk — 357—376, *374*
průměrná úroková míra — 349
a průměrný zisk — 346
a renta — *150n.*, *267n.*, *292*, *385*
soukromý — *51*
ve středověku — *140*
tvorba úroku — 359
zákaz úroků — *141*
úrok z úroků — 384
úroková míra
viz úroková sazba
úroková sazba (úroková míra) — 308, 344n., 347, 348 a d., 351, 352, 354n., 363, 399—417, *27*, *30n.*, *40*, *43n.*, *49*, *51n.*, *57n.*, *80*, *89*, *92*, *105*, *113n.*, *118n.*, *120n.*, *126n.*, *128n.*, *133n.*, *151n.*, *292n.*, *326n.*, *409*
anglická a indická — *129*
jako cena peněz — 355
a cena půdy — 151, *294n.*, *326n.*
a ceny zboží — *69*, *90*, *119n.*
klesající tendence úrokové sazby — 348n., *127*
koloběh úrokové míry za průmyslového cyklu — 345
za krize — 347, *52*, *57*, *92*
po krizi — *28*, *36*, *104*
maximum úrokové míry — *52*
a míra zisku — 345n., 351, 354n., 403n., 408n., *52n.*
a množství oběživa — *49*
množství zlata a úroková sazba — *89*
moderní úroková sazba a lichvářský úrok — *127*
a mzda — *53*
národní úroková sazba — 209
nízká — *37*, *43*, *105*, *118*
v období rozkvětu — *30*
pevná na rozdíl od míry zisku — 352
a poptávka po pracovní síle — *53*
a poptávka po zápůjčním kapitálu — *54*
a poptávka po zboží — *53n.*
průměrná — 349
a průměrná míra zisku — 348
„přirozená" — 344, 349n.
regulování úrokové sazby — *80*
rozdílné úrokové sazby v různých zemích — *40*
a směnečný kurs — *113n.*, *117n.*
snížení úrokové sazby — *133*
ve středověku — *128*
na světovém trhu — 345
tržní míra úrokové sazby — *54*, *80*
tržní úroková míra — 351, 353, *54*
regulování tržní úrokové míry — *80*
všeobecná úroková míra — 403
vysoká — *43*, *52n.*, *54*
vzestup úrokové sazby — 404n., *57*
změny úrokové sazby — *40*
zvyšování úrokové sazby — *56*
úrokový kapitál — 325, 326—344, 366, 369, 378n., *125*, *131n.*, *134*, *139*
moderní úrokový kapitál a lichvářský kapitál — *130n.*
nejstarší formou kapitálu — *139*
podřízení úrokového kapitálu průmyslovému — *131*, *133*
svérázný pohyb úrokového kapitálu — 334n.
srov. lichvářský kapitál
uschovávání zboží — 260
úspory (hospodárnost) — 82, 87, 88, 102, 107, 322, 360, *47*
konstantního kapitálu — 82, 88n., 102, 108, 360
oběživa — *60*
plateb — *48*, *61*
výrobních prostředků — 88, 322

úvěr — 111, 293, 332, 355, 374, 385—398, 412n., 418—424, 430n., 441n., *21—28*, *39n.*, *56*, *60n.*, *107*, *130n.*, 137n.
„bezplatný" — 332
dává moc disponovat cizím kapitálem — 421
drahé kovy základem úvěru — *137*
a fiktivní kapitál — 385—398
jako hlavní páka nadvýroby — 424
v hotovosti — 391
iluze o úvěru — *134 a d.*, *138n.*
a lichva — *129n.*
jako moc disponovat společenskou prací — 421
národní — 388
nedostatek úvěru — *26*
obchodní — *21—28*
jako páka krizí — *139*
platidlo jako základ úvěru — 385
a proces reprodukce — 420
propletení úvěru — *39*
rytíři úvěru — *55*, *105*
úloha úvěru — 418—424
upevňuje vládu kapitálu — *131*
úvěrová krize — *32*
úvěrová tíseň — 433
úvěrový podvod — 243, *38*, *47*
veřejný — 385
v knihách — 441
zhroucení úvěru — 441, *55n.*
zrychluje rychlost metamorfózy zboží — 418, *60 a d.*
zrychluje vývoj výrobních sil — 423
úvěrová sdružení ve XII. a XIV. stol. — *132*
úvěrové peníze — 385, *55*, *56*, *75*, *134*
vytváření úvěrových peněz — *134*
zastupují jen skutečné peníze — *56*
znehodnocení úvěrových peněz — *56*
úvěrový převod — *41*
úvěrový systém — 114, 135, 191, 257, 270, 293, 348n., 407, 423, 428, *16*, *21*, *74*, *82n.*, *106n.*, *108*, *124*, *136n.*
centralizace úvěrového systému — *82*
centrální banka jako osa úvěrového systému — *106*
a družstevní podniky — 423
jako při přechodu od kapitalistického výrobního způsobu k socialistickému — *138*
rozvoj úvěrového systému — 257, 348n.
uvolňování kapitálu — 111, 115, *213*
variabilního — *114*
užitná hodnota — 85, 89, 179, 181, 187, 189, 212n., 271, 319n., 327, 331, 339 a d., 341n., 342, 378, *108*, *163*, *173n.*, *332*
kapitalistická výroba je lhostejná k určité užitné hodnotě — 189
nositel hodnoty — *173n.*
peněz — jejich schopnost fungovat jako kapitál — 327, 331, 339 a d., 342
podmínka hodnoty — *163*, *333*
růst masy vyráběných užitných hodnot — 212n.
a směnná hodnota — 186n.
společenská — *163*
stroje — 85
teorie užitné hodnoty a mezního užitku — 14
výroba užitné hodnoty pro vlastní potřebu — 319, *108*

válka, války — 127, 407, *116n.*, *123*, *130*
krymská — 127, 407, *117*
protijakobínská — *154*
římské — *130*
státní výdaje na válku — *117*, *123*
zásilky válečného materiálu — *116n.*
variabilní kapitál — 35n., 36, 45n., 56, 58 a d., 63n., 70, 77 a d., 80n., 115 a d., 141n., 142 a d., 166, 197, 383, 432, *164*, *353*, *357*, *359n.*, *366*, *368n.*
absolutní zmenšování variabilního kapitálu v zemědělství — *164*
a důchod — *353*
jen malou částí celkového kapitálu — 63

kapitalista a variabilní kapitál — 79n.
a konstantní kapitál — 36, *357n.*
a nadhodnota — 116n.
obrat variabilního kapitálu — 80n.
jako pouhý ukazatel pracovní síly — 142 a d.
relativní zmenšování variabilního kapitálu — 216n., 383
uvolňování a vázání variabilního kapitálu — 115 a d.
zvětšení variabilního kapitálu — *369n.*
zálohování variabilního kapitálu — 45n.
zvětšení nebo zmenšení hodnoty variabilního kapitálu — *371*
zvýšená aktivita variabilního kapitálu — 77
váznutí reprodukčního procesu — 246, 309, 383
věc kapitál — 377, 378, 379, *107*, *330*, *333*, *340*
věda — *333*
vědecký přístup k látce — 164
vedení
a vrchní dozor — 134, 371n.
vedení knih — 307
za socialismu — *365*
vědomí
kapitalisty — 202n., 369
velení
cizí práci — 343
Velká Británie
oběh bankovek — 418
srov. Anglie
velkoobchod — 294, 421
použití peněz ve velkoobchodě — *63*
venkovské domácké řemeslo — *324*
veřejné práce — 131 a d.
věřitel
a dlužník — *56*
vesnice Karla Velikého — *304*
vklad kapitálu
na akr, průměrný — *230*
vklady — 387n., 391, 439, *13*, *15*, *17*, *39n.*, *40*, *49*, *102*
v Anglii — 391
k dispozici bill-brokerům — *39n.*
možnost velkých vkladů — *40*
a peněžní kapitál — *49*
rezervní fond pro výplatu vkladů — *102*
vláda — 370, *115n.*
vývoz „dobré vlády" do Indie — *115n.*
vlastnictví — 419n, *144*, *320*, *324*, *327*
drobné — *146*
kapitálu
latentní překonání kapitalistického vlastnictví — 423
klanové — 146
soukromé — 258, 419, *138*, *144 a d.*, *295*, *327*
půdy překážkou racionálnímu zemědělství — *146*, *327n.*
pozemkové — *320*, *324*, *327*
viz též pozemkové vlastnictví
vlastník
a držitel — *310*
výrobních podmínek — 371, *308*, *310 a d.*
výrobních prostředků — 371
vodní síla — *171n.*
volní akty — 327
vrchní řízení — 372 a d.
odloučeno od vlastnictví kapitálu — 373n.
vrchnostenství — *309*
výdaje
běžné — 83
východoindická
bavlna — 128, 130
společnost — *134*
vykořisťování
druhotné — *140*
práce — *216*
stupeň vykořisťování práce — 135, 139n., 190n., 206, 224, 232n., 236, 240
u jednotlivých národů — 140

celkové práce celkovým kapitálem a průměrná míra zisku — 190
tendence kapitalistického vykořisťování — 92
zvyšování stupně vykořisťování — 224, 240
výměna látek
mezi společností a přírodou — *331*
vymrskávání půdy — *194*
vynálezy — 105n., 226, *170*
vypůjčení kapitálu
rozdíl mezi vypůjčením kapitálu a eskontem — 411
výroba
plánování — 120n., 181n., *186*, *365*
pod kontrolou společnosti — 181
masová — 176, 324n.
nadhodnoty — 45, 236, 277
a oběh — 317
potravin — 162
pšenice — *144*
směnné hodnoty — 319
a spotřeba — 249
spotřebních prostředků — 352n.
strojů — 87
železa — 103
viz též kapitalistická výroba
výrobce
a spotřebitel — 187
výrobek
celková hodnota ročního výrobku — *348*
jako zboží — 172, 316, 324, *166*, *390*, *402n.*
výrobní cena, výrobní ceny — 41, 151 až 167, 168, 172, 174n., 177, 191n., 199n., 256, 353, *162*, *167*, *172*, *183*, *186*, *204n.*, *229n.*, *238 a d.*, *254 a d.*, *258n.*, *263*, *265*, *269 a d.*, *278n.*, *280 a d.*, *316n.*, *373n.*, *402 a d.*, *412n.*
historické vytvoření výrobní ceny — 172, *317n.*, *402*
a hodnota — 157, 167, 168, *162*, *278*, *280n.*
individuální — 224, *168*, *186*
individuální a všeobecná (regulující) — *172*, *186*, *254 a d.*, *263*, *268*, *269n.*
klesající — *205*, *238*
pozemkové vlastnictví zvyšuje výrobní cenu — *258*, *265*
přeměna hodnoty ve výrobní cenu — 151—167, *412*
v různých zemích — 318n.
směna za výrobní ceny — 172, *402*
stálá — 238n.
stoupající — *204n.*, *238*
středem tržních cen — 174
na špatné půdě — *183*
a tržní hodnoty — 173n.
tržní výrobní cena — 202, *167*
úhrn výrobních cen roven úhrnu hodnot — 156
vliv mzdy na výrobní cenu — 194—198
vyrovnávání tržních cen na výrobní ceny — 334, 353, *374*
zákon hodnoty reguluje výrobní ceny — 175, 200
změny velikosti výrobní ceny — 162
změna výrobní ceny některého zboží — 197
viz též průměrná výrobní cena
výrobní doba — 75, 291
a doba oběhu — 105n.
výrobní náklady — 186
viz též cena nákladů
pachtýře (cena nákladů plus průměrný zisk) — *178*, *198*, *209 a d.*, *221*, *222n.*, *225n.*, *227*, *233n.*
výrobní proces — 29, 47n., 135, 212, 237, 260, 325, 330, 336, 343, 370, *334n.*, *343*, *346*
meze výrobního procesu — *31*
proces kapitalistické výroby zároveň procesem akumulace — 212
a proces oběhu — 47
společenský — 370n.

věcný charakter kapitalistického výrobního procesu — *341*
výrobní prostředky — 33n., 45, 49, 88 a d., 170, 171, 172, 207, 371, 422n., *330n.*, *339n.*, *392*, *401n.*
dělníci sami vlastníky výrobních prostředků — 170n.
hodnota spotřebovaných výrobních prostředků — 33
a kapitál — *339n.*, *392*
množství výrobních prostředků — 49
nedělníci vlastníky výrobních prostředků — 45
protiklad mezi majitelem výrobních prostředků a majitelem pouhé pracovní síly — 371
v rukou sdružených výrobců — 422
šetření na výrobních prostředcích — 88
zároveň prostředky k vykořisťování práce — 89
zdokonalení výrobních prostředků — 89
zkáza výrobních prostředků — 246
zlevňování výrobních prostředků — 89
výrobní sféry (výrobních odvětví) — 141, 148, 172n., 206, 237, 249, *163*, *403*
míry zisku v různých výrobních sférách — 136, 138, 169n., 306
obrat v různých výrobních sférách — 148
proporcionalita různých výrobních odvětví — 237, 249
rozdělení celkového společenského kapitálu do jednotlivých výrobních sfér — — 159
souhrn výrobků zvláštních výrobních sfér — *163n.*
výrobní sféry se středním složením — 168
výrobní síly
materiální — 423
rozpor a protiklad mezi výrobními vztahy a výrobními silami — 249, *394*
rozvoj výrobních sil — 234
výrobní vztahy — 299, *333n.*, *335*, *388 až 394*
kapitalistické — *186*, *330n.*, *389*
představa výrobních vztahů jako věci — 377, *330*, *333*
rozpor a protiklad mezi výrobními vztahy a výrobními silami — *394*
vztahy rozdělování a výrobní vztahy — 389—396
výrobní způsob
viz způsob výroby
vyrovnání
měr zisku — 169n., 189, 196, 203, 308, 334, 353, 385, 418, 420, *374*
plateb — 441
vystěhovalectví — *156n.*
vyvlastnění — 213, 235, 421, 422, *146*, *315n.*, *337*, *389*
kapitalistů — 421
menších a středních kapitalistů — 234, 422
pozemků a půdy mase lidu — *145*, *315*, *389*
výrobních prostředků bezprostředním výrobcům — 213, 422, *337*
vývoz
anglický — 41
„dobré vlády" do Indie — *130n.*
drahých kovů — *111n.*
kapitálu — 248, *20*, *109*, *110 a d.*, *114*, *122n.*
anglického — *122*
ve formě drahých kovů — *110n.*
do Indie — *114*
do kolonií — *122*
nadměrný dovoz a nadměrný vývoz — *34*
dělníků — 88
vztah
společenský jako vztah věcí — 377n.
vztahy rozdělování
se jeví jako přirozené vztahy — *388 a d.*
a výrobní vztahy — *388—394*

waranty (skladní listy) — 388, 294

yeomanry — *322*

zahálka
určité části společnosti — *335*
zákon, zákony — 165, 170, 184, 208, 210, 254, *162n.*
hodnoty — 13, 18, 21, 174n., *163n.*, *398*, *401n.*, *402n.*, *405n.*
dále rozvinutý výraz zákona hodnoty — *163*
a míra zisku — *398*
reguluje výrobní ceny — 175
kapitalistického způsobu výroby — *170*, *184*
míry zisku — 165, 208, 210
zvýšené produktivní síly práce — 254
zákonodárství — 403
o desetihodinové pracovní době — 109
záloha, zálohování
viz půjčka
Západní Indie — *123*
zápůjční kapitál — 355, *19*, *20n.*, *24*, *27*, *30*, *36n.*, *40n.*, *42*, *46n.*, *53n.*, *58*
akumulace zápůjčního kapitálu — *20*, *37*, *42*, *46*
a množství oběživa — *40n.*
nadbytek zápůjčního kapitálu — 37
nedostatek zápůjčního kapitálu — *19*, *31*
poptávka po zápůjčním kapitálu a jeho nabídka — *27*, *58*
a průmyslový kapitál — *24*, *53*
zásoby
surovin — 114
tvoření zásob — *54*
zastavárny — *132*
zbídačení — 91, 132, 212, 242, *146*
zboží — 30n., 147, 169n., 172n., 174n., 179n., 181n., 183n., 187, 188, 221n., 252n., 259n., 262n., 278n., 324, 330, 331, 339, *55*, *165n.*, *390n.*, *402n.*
ceny zboží — 296n., *85*, *119*, *355n.*, *380 až 381*
a hodnota peněz — *85*
a míra zisku — 107—111, 223
a množství obíhajících peněz — *49*
nejnižší hranice prodejní ceny zboží — 41
nízká hladina cen zboží — *120*
rozbor ceny zboží — *355—356*
vzestup nebo pokles mzdy a cen zboží — *380*
expedice zboží — 279
jednotlivé zboží a celkový výrobek — 219—220, 233
kapitál jako zboží — 331, 334n., 341, 378
množství zboží — 176n.
obchod se zbožím — 387n.
viz též obchod
oběh zboží — 309
a peníze — 176, 187
prodej zboží pod jeho tržní hodnotou — 182, 215
prodej zboží za jeho tržní hodnotu — 175, 176, 182, 183n., 186,
a výrobek — 316, 324, *166*, *390*
jako výrobek kapitálu — 170, 222, *390n.*, *402*
vyrobené za špatných podmínek — 173, 179
zbožně obchodní kapitál — 259—271, 312
srov. obchodní kapitál
zbožní kapitál — 258 a d., 262, 265, 266n., 269, 290, 294, 308, 312, 330n., 405, 443, *32n.*, *35*
v aktu oběhu jen zboží — 330
v době krize — *35*
metamorfóza zbožního kapitálu — 264, 294
a peněžní kapitál — *32—33*
přeměna zbožního kapitálu v peněžní kapitál — 264
a produktivní kapitál — 405
zbožní výroba — 19, 181, *165n.*, *405n.*

a dělba práce — 181
kapitalistická — *406*
prostá — *21*, *406n.*
přeměna prosté zbožní výroby v kapitalistickou — *406*
vývoj zbožní výroby a renta — *165n.*
zdání — 165, 184, 325, 383, *366*
které budí konkurence — *366*
věcí a romantika — 383
zdánlivý pohyb — 301
zdánlivá prosperita — 294, *27*, *105*
zdánlivá větší přirozená úrodnost půdy v koloniích — *194n.*
zdokonalování
strojů — 85n., 90, 102n., 115
surovin — 121
zdraví
dělníka, mrhání zdravím dělníka — 90
zdroje
důchodů — *338*, *339*, *342*
nadhodnoty (zisku) — 165 a d., 203
výroby drahých kovů — 306, *100*, *118*
zednářské bratrstvo
kapitalistů proti dělnické třídě — 192
pozemkový kapitál (terre-capital) — *147*
jako výrobní nástroj — *148*
země — *332*
a pozemkové vlastnictví — *332*, *340*
zemědělství — 61, 86, 103, 104, 105, 115, 118, 122, 190, 226, 312, 322, 432, *143*, *149n.*, *157n.*, *164*, *176n.*, *195*, *199n.*, *200*, *264n.*, *279n.*, *286n.*, *303n.*, *326n.*, *415*
anglické — *158n.*
evropské — 196
kapitalismus překážkou pro racionální zemědělství — 122, *148*
kapitalisticky provozované — *141*
malorolnické — 190, *141*
a manufaktura — 323, *304*
v Německu — 196
pozvolný a nerovnoměrný rozvoj kapitalistického výrobního způsobu v zemědělství — *201*
za předkapitalistických způsobů výroby — 200
revoluce v zemědělství — *264*, *415*
technický rozvoj zemědělství — 122
složení kapitálu v zemědělství — *279n.*
úbytek přírodní síly v zemědělství — *286n.*
úbytek variabilního kapitálu v zemědělství — *164*
velké — *327*
vývojový stupeň zemědělské chemie — *177*
zemědělští dělníci
viz zemědělský proletariát
zemědělská chemie — *146*, *298*
zemědělské naturální hospodářství — 322
zemědělské obyvatelstvo
úbytek zemědělského obyvatelstva — *156*
zemědělský proletariát — 170, *147*, *155*, *156*, *159n.*
stlačování mzdy zemědělského proletariátu — *155*
zemědělské výrobky jako suroviny — 119
zhodnocovací proces — 38, 40, 311
zhroucení (krach)
cen — *33*
kapitalistické výroby — 239
úvěrové soustavy — 248, 441n.
zisk — 17n., 19n., 22 a d., 30—44, 45n., 50n., 81, 139, 155n., 157n., 163n., 165n., 202n., 271, 276n., 285n., 291, 296, 300, 312, 326 a d., 341, 345n., 358 a d., 369n., 377, 419n., *46*, *79*, *314n.*, *330*, *339n.*, *343n.*, *373*, *392*, *408*
u akciových společností — 419n.
a cena nákladů — 30—44
dělení zisku — 329n., 341, 343, 345, 360n.
na úrok a podnikatelský zisk — 329, 341, 343, 345, 360 a d.
důvody k ospravedlnění zisku — 369
hranice zisku — *373*

individuální obratnost kapitalisty
jako zdroj zisku — 204
kompenzační důvody jako „zdroj" zisku — 202n.
kvantitativní a kvalitativní dělení zisku — 351, 345 a d., 362 a d.
kvantitativní dělení zisku se stává kvalitativním dělením — 346, 358 a d.
masa zisku — 135, 140, 213, 222, 283n.
a míra zisku — 213, 222
a nadhodnota — 41n., 51n., 53, 157n., 163n., 168n.
obchodní — 24n., 272, 291, 295, 296n., 300, 312, 326n., 360
peněžníků — 310
podmíněn celkovým vykořisťováním práce celkovým kapitálem — 166
průmyslový — 276, 287, 326n.
přeměna zisku v průměrný zisk — 139
jako přeměněná forma nadhodnoty — 51
přeměňuje se v peněžní kapitál — *46*
jako přirážka k ceně nákladů — 155
přivlastňování národní práce — *79*
původ zisku — 164, 165n.
rozdíl mezi velikostí zisku a nadhodnoty — 164
úhrn zisků — 81
vzniklý zcizením, napalováním, lstí — 377, *343*
zárodečný — *315*
ze zcizení — 377
zlaté peníze
nahrazení zlatých peněz papírovými — 418
zlatník
jako bankéř — 307
zlato — 307 a d., 309, 402n., *100*, *107*
jako jediné pravé bohatství — 435
množství daného zlata — *89*
jako výraz společenské povahy bohatství — *107*
zdroje výroby zlata — *100*
zlatý poklad
pohyb zlatého pokladu — *100*, *103n.*
zlevňování — 88, 207, 228n.
prvků konstantního kapitálu — 228n.
výrobku — 207
výrobních prostředků — 88
změna v hodnotě — 66, 118n., 136n., 162, 213, *123*
kolísání hodnoty v důsledku nestejných výsledků žní — 118
kolísání relativní hodnoty stříbra a zlata — *123*
peněžního zboží — 136n.
pokles hodnoty mzdy v důsledku rozvoje produktivní síly práce — 213
prvků konstantního kapitálu — 66n.
zboží — 136, 162n.
znehodnocení
peněz — *123*
starého kapitálu — 112, 115, 229, 240, 246, 393, *56*, *123*
státních papírů a akcií — 393
úvěrových peněz — *56*
variabilního kapitálu — 115
zprávy o výsledcích sčítání lidu
americké — 26, 81
způsob výroby
dřívější — 319
kapitalistický — 34n., 135
viz kapitalistická výroba
povrch kapitalistického výrobního způsobu — 202, 349
zrušení
plateb hotovými — *56*
ztráty
rozdělení ztráty — 245
zvěcnění
výrobních vztahů — 378, *345*
zvláštní nadhodnota — 173
zvnějšňování kapitalistického vztahu — 377—384

železnice (dráhy) — 128, 233, 254, 300, 392, 405, *415*

židé — 318
živné látky rostlinné — *177*, *195*
život a zdraví dělníka
mrhání životem a zdravím dělníka — 90n.
žně a vnitřní oběh — *65*

# SEZNAM VAH, MĚR A MINCÍ

## VÁHY

| | |
|---|---|
| tuna (ton, t) [angl.] | 1016,0 kg |
| libra (pound, lb.) = 16 uncí | 453,6 g |
| unce (ounce, oz) | 28,3 g |

## MÍRY

*Délkové míry:*

| | |
|---|---|
| míle (mile) [angl.] | 1609 m |
| yard = 3 stopy | 91,44 cm |
| stopa (foot) = 12 coulů | 30,48 cm |
| coul (inch) = 12 liber | 2,54 cm |
| loket [německý] | $^2/_3$ m |

*Plošné míry:*

| | |
|---|---|
| akr = 4840 čtverečních yardů | 4 046,7 $m^2$ |
| hektar = 100 arů | 10 000 $m^2$ |
| čtvereční coul | 6,452 $cm^2$ |

*Duté míry:*

| | |
|---|---|
| krychlová stopa = 28,3 krychlových decimetrů | 28,3 l |
| kvarter = 8 bušlů | 290,79 l |
| bušl = 8 gallonů | 36,35 l |
| setier [stará francouzská obilní míra] | 156 l |
| modius [starořímská obilní míra] | 8,75 l |

*Koňská síla (HP):*

*anglická:* síla, jíž je třeba ke zvednutí 33 000 liber za jednu minutu do výše jedné stopy, nebo jedné libry do výše 33 000 stop

*metrická:* síla, jíž je třeba ke zvednutí 75 kg za vteřinu do výše 1 m, nebo 1kg do výše 75 m.

*Míry teploty:*

t° Fahrenheita = $^5/_9$ (t—32°) Celsia. Např. 100° F = 38°C.

## MINCE*

(M = marka, pf = fenik)

| | |
|---|---|
| *libra šterlinků* (pound sterling, £) = 20 šilinků | 20,43 M |
| *šilink* (shilling, sh) = 12 pencí | 1,021 M |
| *penny* (penny, pence, d) | 8,51 pf |
| *gulden* [holandský zlatý] | asi 1,70 M |
| *guinea* [stará anglická zlatá mince, 1662—1816] = 21 šilinků | asi 21,45 M |

*floren* (fiorino), od r. 1252 florentinská zlatá mince v hodnotě 3,5 g ryzího zlata; ve 14. stol. znovu ražena v Německu (Gulden)

*gulden*, německá ražba florenu od r. 1325; později stříbrný gulden, po esslingském říšském mincovním uspořádání r. 1524 s čistým obsahem 27,405 g

*ass*, starořímská měděná mince; v době Plinia asi 5 $^1/_2$ pf

*Mark Banko*, hamburské početní peníze, používaly se jako velkoobchodní měna v letech 1770—1873; představovaly hodnotu 8 $^1/_2$ g ryzího stříbra, dělily se na 16 šilinků, každý po 12 fenicích asi 1,50 M

* Přepočet na marku se vztahuje na rok 1871; 1 M-arka = $^1/_{2790}$ kg ryzího zlata.

Redakce ponechala přepočty na marky, protože převedení na dnešní hodnoty v korunách by zkreslilo tehdejší vzájemné poměry hodnot mincí.

# OBSAH

## KNIHA TŘETÍ

## CELKOVÝ PROCES KAPITALISTICKÉ VÝROBY

### Část druhá

### ODDÍL PÁTÝ

## ŠTĚPENÍ ZISKU NA ÚROK A PODNIKATELSKÝ ZISK ÚROKOVÝ KAPITÁL
(Pokračování)


KAPITOLA DVACÁTÁ DEVÁTÁ. SOUČÁSTI BANKOVNÍHO KAPITÁLU 7

KAPITOLA TŘICÁTÁ. PENĚŽNÍ KAPITÁL A SKUTEČNÝ KAPITÁL. I
{Obchodní úvěr. — Peněžní kapitál a skutečný kapitál v různých fázích průmyslového cyklu.} 19

KAPITOLA TŘICÁTÁ PRVNÍ. PENĚŽNÍ KAPITÁL A SKUTEČNÝ KAPITÁL. II (Pokračování) 36

1. PŘEMĚNA PENĚZ V ZÁPŮJČNÍ KAPITÁL 36
{Množství zápůjčního kapitálu je nezávislé na množství existujících peněz.}
2. PŘEMĚNA KAPITÁLU NEBO DŮCHODU V PENÍZE, KTERÉ SE MĚNÍ V ZÁPŮJČNÍ KAPITÁL 42

KAPITOLA TŘICÁTÁ DRUHÁ. PENĚŽNÍ KAPITÁL A SKUTEČNÝ KAPITÁL. III (Dokončení) 45
{Tvorba zápůjčního kapitálu uvolňováním skutečného kapitálu. — Všeobecně. — Závěry.}

KAPITOLA TŘICÁTÁ TŘETÍ. OBĚŽIVO ZA ÚVĚROVÉHO SYSTÉMU 60

KAPITOLA TŘICÁTÁ ČTVRTÁ. CURRENCY PRINCIPLE A ANGLICKÉ BANKOVNÍ ZÁKONODÁRSTVÍ Z ROKU 1844 84

KAPITOLA TŘICÁTÁ PÁTÁ. DRAHÝ KOV A SMĚNEČNÍ KURS 100
I. POHYB ZLATÉHO POKLADU 100
II. SMĚNEČNÍ KURS 108

KAPITOLA TŘICÁTÁ ŠESTÁ. PŘEDKAPITALISTICKÉ POMĚRY 125

ODDÍL ŠESTÝ

## PŘEMĚNA MIMOŘÁDNÉHO ZISKU V POZEMKOVOU RENTU

KAPITOLA TŘICÁTÁ SEDMÁ. ÚVODNÍ VÝKLAD 143

KAPITOLA TŘICÁTÁ OSMÁ. DIFERENCIÁLNÍ RENTA. VŠEOBECNÁ ČÁST 167

KAPITOLA TŘICÁTÁ DEVÁTÁ. PRVNÍ FORMA DIFERENCIÁLNÍ RENTY (DIFERENCIÁLNÍ RENTA I) 175

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ. DRUHÁ FORMA DIFERENCIÁLNÍ RENTY (DIFERENCIÁLNÍ RENTA II) 198

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ PRVNÍ. DIFERENCIÁLNÍ RENTA II — PRVNÍ PŘÍPAD: STÁLÁ VÝROBNÍ CENA 209

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ DRUHÁ. DIFERENCIÁLNÍ RENTA II — DRUHÝ PŘÍPAD: VÝROBNÍ CENA KLESÁ 217

I. PŘI NEZMĚNĚNÉ PRODUKTIVITĚ DODATEČNÉHO VKLADU KAPITÁLU 217

II. PŘI KLESAJÍCÍ MÍŘE PRODUKTIVITY DODATEČNÝCH KAPITÁLŮ 225

II. PŘI STOUPAJÍCÍ MÍŘE PRODUKTIVITY DODATEČNÝCH KAPITÁLŮ 227

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ TŘETÍ. DIFERENCIÁLNÍ RENTA II — TŘETÍ PŘÍPAD: VÝROBNÍ CENA STOUPÁ. VÝSLEDKY. 233

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ ČTVRTÁ. DIFERENCIÁLNÍ RENTA I NA NEJHORŠÍ OBDĚLÁVANÉ PŮDĚ 260

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ PÁTÁ. ABSOLUTNÍ POZEMKOVÁ RENTA 269

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ ŠESTÁ. RENTA ZE STAVEBNÍCH POZEMKŮ. DŮLNÍ RENTA. CENA PŮDY 292

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ SEDMÁ. GENEZE KAPITALISTICKÉ POZEMKOVÉ RENTY 300

I. ÚVODNÍ VÝKLAD 300

II. RENTA V ÚKONECH 307

III. RENTA VE VÝROBCÍCH] 311

IV. PENĚŽNÍ RENTA 313

V. PODÍLNÉ HOSPODAŘENÍ A ROLNICKÉ PARCELOVÉ VLASTNICTVÍ] 318

## ODDÍL SEDMÝ

## DŮCHODY A JEJICH ZDROJE

KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ OSMÁ. TROJJEDINÁ FORMULE 330
I. 330
II. 332
III. 333
KAPITOLA ČTYŘICÁTÁ DEVÁTÁ. K ROZBORU VÝROBNÍHO PROCESU 347
KAPITOLA PADESÁTÁ. ZDÁNÍ KONKURENCE 366
KAPITOLA PADESÁTÁ PRVNÍ. VZTAHY ROZDĚLOVÁNÍ A VÝROBNÍ VZTAHY 388
KAPITOLA PADESÁTÁ DRUHÁ. TŘÍDY. 395

## B. ENGELS

## DODATKY K TŘETÍMU DÍLU KAPITÁLU

I. ZÁKON HODNOTY A MÍRA ZISKU 398
II. BURZA 413

## REJSTŘÍKY

POZNÁMKY 417
SEZNAM LITERATURY 425
JMENNÝ REJSTŘÍK 439
VĚCNÝ REJSTŘÍK 451
SEZNAM VAH, MĚR A MINCÍ 494

KAREL MARX
KAPITÁL III-2

Obálka, vazba a grafická úprava František Muzika. Vydání III. Praha 1980. Vydalo Nakladatelství Svoboda jako svou 4583. publikaci. Odpovědná redaktorka Věra Kastnerová, CSc. Technická redaktorka Jaroslava Petráková. Vytisklo Rudé právo, tiskařské závody, Praha. Náklad 12 000. AA 34,84, VA 35,80. Tematická skupina 00/1. Cena brož. výtisku 11,70 Kčs, váz. výtisku 17,— Kčs. 73/202-21-8.5

25 - 066 - 80 Kčs 17,—